

ਪ੍ਰਤੀਤੀ : _____

इरतम अम, दमशिया, पी. अ.

બામ્બે કોનીકલ ઓફિસ,

પારસી, બુઝર્, મૂંડી, દોડ,

मु. ५६५.

333

બાદવજી પીતાંબર ઠક્કર
આનંદ પ્રીન્ટોંગ વર્કસ
દેવકરણ મેન્શન, પ્રી-મેમ
રૂપી, મુખ્ય નં. ૨,

મારા બે બોલ

વિકટ આંતરરાષ્ટ્રીય સંલોગોમાં ઇ. સ. ૧૯૪૨ નું વર્ષ કંઈક ચિન્નાજનક સ્વરૂપે આપણી વચ્ચે પ્રવેશી ચૂક્યું છે. આ નવા ખ્રિસ્તી વર્ષના આરંભમાં જ હિન્દના લાડકવાયા દાદા મહંમદ દાદાભાઈ નવરોજીને હિન્દની કરોડોની પ્રજાના પ્રથમ પ્રતિનિધિ તરીકે બ્રિટિશ રાજસભામાં પ્રવેશ કર્યાને ૫૦ વર્ષ પૂરાં થાય છે. છેલ્લી અર્ધી સદીમાં એમને માટે ઘણું લખાયું અને બોલાયું છે. દાદાભાઈનો દેશપ્રેમ, તેમના ઉચ્ચ આદર્શો અને અભિલાષાઓ, કર્તવ્યપરાયણતા અને ન્યાયપ્રિયતાથી ભરેલું તેમનું નિઃકલંક ચારિત્ર્ય, હિન્દ સ્વરાજ માટેના રાજકીય સાધન તરીકે સનદશીર ચળવળ પ્રત્યેની તેમની અડગ શ્રદ્ધા, પોતાને જન્મ આપનારી ધરતીમાતાને એ જ સનદશીર ચળવળથી પરદેશી રાજકીય ધૂંમરીમાંથી મુક્તકરી તેને સ્વરાજ્યને પંથે મૂકી દુનિયાના સંસ્કારી દેશોમાં તેને જાણે દરજ્જે ચઢેલી જોવાની તેમની તમન્ના, હિન્દની કરોડોની દોલતનું થતું રહેલું આણું શોષણ અટકાવવા માટેની અને હિન્દી સનદી નોકરીની પરીક્ષા હિન્દમાં જ લેવા માટેની તેમની લાંબી લડતો અને ખંતિલા પ્રયાસો—દુકંમાં, દાદાભાઈના જીવનના ધમકર્તવ્યનો ખારીક અભ્યાસ કરી તેમાં સમાયેલાં વિચાર, વાણી, અને કર્તવ્યના અળહુળતા જવાહીરો એક પુસ્તક રૂપે હિન્દી પ્રજાને ચરણે ધરી મિ. રૂસ્તમ પી. મસાનીએ આ દેશની એક કીમતી મેવા બજાવી છે.

એ પુસ્તક વાંચ્યા પછી પ્રતિભાશાળી દાદાભાઈની દેશસેવાનું મને જ્ઞાન થયું પરંતુ એ સાથે મને એમ પણ લાગ્યું કે પ્રજાને સંકેતે પાંચ ટકા જેટલો ભાગ જો સાધારણ પ્રાથમિક કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાનું સદ્ભાવ્ય ધરાવતો ન હોય તો તે પ્રજા આ અંગ્રેજી પુસ્તકનો લાભ કેવી રીતે લઈ શકે? તેના આદર્શો અને ઉચ્ચ ભાવનાઓની કહર તે કેવી રીતે પિછાની શકે? ફક્ત એટલા જ વિચારથી ગુજરાતી વાંચનારી પ્રજાના હિતાર્થે મિ. મસાનીએ લખેલા અંગ્રેજી પુસ્તકના ગુજરાતી ભાષાંતરની જોડ મને સાલવા લાગી. મારાં એ વિચારો મિ. મસાની સમક્ષ રજૂ કરી એ એમની પાસે ભાષાંતર માટેની પરવાનગી માગી. મિ. મસાનીએ આ કામમાં મને સહાય થવાની મરજી જતાવી દાદાભાઈ પ્રત્યેના પોતાનો પૂજ્યભાવ પ્રથમથી જ જતાવી આપ્યો. મિ. મસાનીનું પુસ્તક પ્રગટ થતાં તે દાદાભાઈ નવરોજી મેમોરીઅલ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓની પ્રશંસા પામવાથી તેઓએ તેના ભાષાંતરના પ્રકાશક હુકો લાંડનની ‘જયોર્જ’ એલન

એન્ડ અનવીન લીમીટેડ' પાસેથી ખરીદી લીધા હતા. એ હુકો સદરહુ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓએ મને આપવા માટે હું તેઓનો દિલોજન આભાર માનું છું. મારું ભાષાંતર આખું તપાસી જોઈ તેમાં યોગ્ય સુધારાઓ સૂચવવા માટે હું દિવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીનો પણ આભારી છું. વળી આખું ભાષાંતર વાંચી તેના એકેએક જાણની જોડણી આધુનિક ગુજરાતી જોડણીના બરની બનાવવાના અતિ વિકટ કાર્ય પાછળ સેન્ટ એવીઅર કૉલેજના પ્રોફેસર મિ. ભાનુશંકર વ્યાસે પોતાના કીમતી વખતનો ભોગ આપવા સાથે જે શ્રમ લીધો છે તે માટે તેમનો આભાર માન્યા વિના મને ચાલે એમ નથી. ભાષાંતરમાં અનેક ઠેકાણે ઘણી ઉપયોગી રીતે સહાય થવા માટે મારા મિત્ર મિ. સાકરલાલ કાપડિયાનો પણ હું આભારી છું.

ભાષાંતરમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી 'અસલ પુસ્તકનું સત્ત્વ જાળવી રાખવાની મેં કાશિશ કરી છે. છતાં પુસ્તક ઘણું મોટું થઈ જતું અટકાવવા માટે કેટલાંક પ્રકરણો અસલ કર્તાની પરવાનગીથી દેકાવી નાખવામાં આવ્યાં છે, જે માટે વાંચકોની પ્રથમથી જ ક્ષમા ચાહું છું. એ સાથે વળી નવસારીવાળા ડૉ. જેહાંગીર બી. દોરડી એફ. આર. સી. એસ. એ દાદાભાઈના પાર્લામેન્ટના પ્રથમ પ્રવેશ વખતનું પોતાનું ઐતિહાસિક ચિત્ર મારાં પુસ્તકમાં આમેજ કરવા દેવા માટે તેમનો પણ આભાર માનવાનું હું જુલો શકું નહિ. ગુજરાતીમાં આવું એક પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે મને ચાહુ ઉત્તેજન આપી મારા કામમાં મને બનતો સહકાર આપવા સારુ દાદાભાઈ નવરોજી ગેમોરીઅલ એસોસીએશનના પ્રમુખ સર જેહાંગીર બમનબહેરામ, ઉપપ્રમુખો મિ. બહેરામ કરંજીઆ અને મિ. વી. સી. સેતલવડ, ખજાનચી મિ. ફરામરોજી ભુનવાળા, સામાન્ય સેક્રેટરી મિ. કેળસરૂ દુબારા, અને માનદ સેક્રેટરી મિસ પેરીન નરીમાનનો પણ દિલોજન આભાર માનવાની હું રજા લઉં છું.

મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તકમાં પ્રગટ થયેલી તેના કર્તાની પ્રસ્તાવના તથા મહાત્મા ગાંધીજીના આશુખતો પણ આ પુસ્તકમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

અંતમાં એટલું જ ઇચ્છીશ કે ગુજરાતી પ્રજા માટે આ પુસ્તક પ્રેરણારૂપ નિવડે!

તા. ૧-૧-૪૨

આર. એમ. દમણિયા

આમુખ

સપ્ટેમ્બર તા. ૪, ૧૮૮૮નો દિવસ હતો. તે દિવસે ઓળખાણના ત્રણ પત્રો સાથે મુંબઈથી લંડન જવા હું રવાના થયો. એમાં સૌથી કિંમતી પત્ર હતો હિંદના દાદા, દાદાભાઈ નવરોજી પરનો. એ પત્ર લખનાર હતા એક મહારાષ્ટ્રી તખીળ, કુટુંબના મિત્ર. એ સજ્જન તખીળે મને કહ્યું હતું કે “અંગત રીતે હિંદના દાદાને હું ઓળખતો નથી; વસ્તુતઃ હિંદના દાદાનાં દર્શનનો દહાવ પણ ક્યારેય મને મળ્યો નથી પણ એમાં શું? હિંદના મહાન પુત્ર અને હિતચિંતક તરીકે સૌ કોઈ એમને ઓળખે છે, અને સન્માને છે. હિંદને એમની સેવા મારફતે એમને ઓળખવાનો મારો દાવો છે. તમે જોશો કે મારો ઓળખ-પત્ર હું એમને ઓળખતો હોઉં એટલો જ ઉપયોગી તમને થઈ પડશે. વાત એમ છે કે તેમને માટે ઓળખપત્રની તમારે જરૂર નથી. તમે હિંદી છો એટલી જ ઓળખાણ તેમની આગળ પૂરતી છે. પણ તમે જીવાનિયાં છો, લીરુ અને પ્રવાસના ખીનઅનુભવી. દાદા પાસે જવાને હિંમત આ પત્ર તમને આપશે. અને પછી તો તમારો બેડો પાર જિતરશે.” અને હતું પણ એમ જ. હું લંડન પહોંચ્યો ત્યારે તરત જ મને જણાયું કે દિવસમાં ગમે તે પણ દાદા પાસે જવાની હિંદી વિદ્યાર્થીઓને છૂટ હતી. ખરેખર દરેક વિદ્યાર્થીના પિતા તુલ્ય તેઓ હતા. ભલે વિદ્યાર્થી ગમે તે પ્રાંત અથવા ધર્મનો હોય. એની મુસીબતોમાં સલાહ આપવા અને માર્ગદર્શક બનવા સદા તૈયાર તેઓ રહેતા. હું હંમેશાં વીરોનો પૂજક રહ્યો છું, એટલે મારે માટે તો દાદાભાઈ સાચા દાદા બન્યા. આ સંબંધે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જિંડાં મૂળ નાખ્યાં; સદાય મારા સલાહકાર અને પ્રેરણામૂર્તિ તેઓ બન્યા. એવું ભાગ્યે જ એક અઠવાડિયું પસાર થયું હશે કે જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની સ્થિતિ આલેખતો પત્ર મારા તરફથી તેમને

નહિ મળ્યો હોય. અને મને ધરાધર યાદ છે કે જ્યારે મારા પત્રનો જવાબ આવવાનો હોય ત્યારે તેમના જ હસ્તાક્ષરમાં અને અપ્રતીમ સરળ શૈલીમાં અચૂક એ જવાબ આવતો. ટાઇપ કરેલો એક પણ પત્ર તેમનો મને મળ્યો નથી. અને દક્ષિણ આફ્રિકાથી લંડનની મારી મુલાકાતો દરમિયાન મેં જોયું હતું કે આફ્રિકા માટે છ ફૂટ પહોળી ને આઠ ફૂટ લાંબી એક નાનકડી ધાતરિયાની ચોરડી જ ઉપયોગમાં તેઓ લેતા હતા. એક વધુ ખુરશી માટે ભાગ્યે જ ત્યાં જગ્યા રહેતી એમનું ટેબલ, ખુરશી, અને વર્તમાન-પત્રોની ફાઇલોથી જ આખો ચોરડો ભરાઈ જતો હતો. પોતે કોપીઇંગ માહીમાં જાતે જ લખતા, અને દબાવીને તેની નકલ પણ તેઓ જાતે જ કાઢી લેતા, એ પણ મેં જોયું હતું.

આવા ઉમદા છતાં આટલા સરળ જીવનના ધૃત્તાંત માટે મારા તરફથી અથવા અન્ય કોઈ તરફથી પ્રવેશકની ભાગ્યેજ જરૂર રહે છે. દાદાભાઈની જીવન્ત મૂર્તિ મારે માટે પ્રેરણારૂપ હતી તેમ એમના જીવનની આ કથા વાંચકો માટે પ્રેરણારૂપ બને !

એપ્રિલ ૧૯, ૧૯૩૮.

મો. ક. ગાંધી.

પ્રસ્તાવના

ધૃણા જ થોડાના નરીજમાં સ્વર્ગસ્થ દાદાભાઈ નવરોજી જેવું દીધું અને યશસ્વી જીવન જીવવાનું લખાયું હોય છે. હિંદમાં સખ્ત માનસિક પરિશ્રમ અને રાજકીય પ્રવૃત્તિનો સંબંધ દીધું આયુષ સાથે ભાગ્યેજ સંકળાયેલી જોવામાં આવે છે. દાદાભાઈ* સામાન્ય નિયમ માટે અમવાદરૂપ હતા.

હિંદ સ્વરાજના આ મંત્રદાતાનો જન્મ મુંબઈ શહેરમાં ઇ. સ. ૧૮૨૫ ની સાલમાં થયો ત્યારે દક્ષિણ અમેરિકાનાં કેટલાંક રાજ્યોની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર માંડ થયો હતો; અને “જૂની દુનિયાનું” ત્રાજવું સરખું કરવાને માટે” નવીદુનિયા સર્જવામાં આવી હતી. ઇંગ્લાંડમાં રાજા જ્યોર્જ ચોથાનો અમલ ચાલતો હતો; હિંદમાં, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની હજી વેપારી પેઢી તરીકે જ કામ કરતી હોવા છતાં, એની આજુ બોલાતી હતી. આ નવા જન્મેલા નાનકડા બાળકના હાંત હજી કૂટતા હતા, ત્યારે મુંબઈના ગવર્નર માર્કન્ટ રુટ્વર્ટ એલ્ફ્રીન્ડન, પોતાની કેળવણીની નીતિનાં પરિણામો વિષે તેમ જ પોતાનો રાજ્યવહીવટ સમાક્ષી લેવાની હિંદી પ્રજાની લાયકાતને પરિણામે મરજીઆત અથવા ફરજીઆત સત્તાની ફરજદલી ક્યારે કરવી પડશે તે વિષે કલ્પના કરતા હતા. દાદાભાઈ નવ વર્ષના થયા, અને અંગ્રેજી મૂળાક્ષર શીખવાનો હજી આરંભ કર્યો ત્યારે અંગ્રેજી કેળવણીની તરફેણમાં મેકેલે પોતાની ઐતિહાસિક નોંધ લખી રહ્યા હતા, જે નોંધ હિંદી કેળવણી અને પ્રગતિના ભાવિ માટે નિર્ણયાત્મક નીવડનાર હતી.

“બાળવા” પછી હિંદનો રાજ્યવહીવટ તાજની સીધી દેખરેખ હેઠળ મૂકાયો, ત્યારે દાદાભાઈ ઇંગ્લાંડમાં સ્થપાયેલી એક

*હિંદી શિરસ્તાને અનુસરીને આ કથાના નાયકને એમના પટેલા નામથી દાદાભાઈ તરીકે ઓળખાવું. ઇંગ્લાંડમાં એઓ નવરોજી તરીકે ઓળખાતા હતાં. એ નામ એમના પિતાનું હતું.

હિંદી વેપારી પેઢીમાં ભાગીદાર હતા; એ ફીલ્ડ્સ વેપારીએ પોતાના આદર્શવાદ વડે ભાગીદારોને ચેંકાવી મૂક્યા હતા; અને એ દેશ-ભક્તને પોતાના દેશની પ્રતિષ્ઠા અને કલ્યાણની વધુ ચિંતા હતી. આમની સભામાં ગ્લેડસ્ટને આયર્લેંડ માટેની જીંજેશ ઉપાડી, ત્યારે દાદાભાઈએ હિંદની લડતની શરૂઆત કરી હતી. હિંદમાં બ્રિટીશરોની જવાબદારીઓ વિષે બ્રિટીશ પ્રજાને જાગૃત કરવાનો પ્રયાસ દાદા-ભાઈએ આરંભ્યો હતો, અને ચોખ્ખા આંકડાઓ, અને જડખાંતોડ દલીલો વડે આલુ શાસનપ્રણાલી હેઠળ હિંદને ઠેવી ભયંકર રીતે શોષવામાં આવે છે તે બતાવી આપ્યું હતું. લોર્ડ રીપને હિંદમાં સ્થાનિક સ્વરાજના સુધારા દાખલ કર્યા ત્યારે હિંદી અર્થશાસ્ત્ર અને રાજકારણના નિષ્ણાત તરીકે દાદાભાઈ પંકાયા હતા, અને હિંદનાં સંતાનો માટે દેશના રાજવહીવટમાં વધુ હિસ્સો મેળવવાની જીંજેશમાં મચી રહ્યા હતા. લોર્ડ કર્ઝને ઘડિયાળનો કાટો પાછળ મૂકવાનો પ્રયાસ કર્યો, અને એ આપણુદ હાકેમ સામે નૂતન હિંદે ખુલ્લો બળવો કર્યો ત્યારે આપણા વાર્તાનાયક જીવનની ચાર સદી વટાવી ચૂક્યા હતા. છતાં યુનાઈટેડ કીંગડમમાં એ બ્યાસપીઠો ગળવતા, અને હિંદને થયેલા અન્યાયોની નાજીરી અને એના એક જ ઉપાય તરીકે સ્વરાજ્યની જાહેરાત તત્કાળ કરવાની ઘોષણા એમણે કરી હતી.

રાણી વિક્ટોરિયાના રાજ્યઅમલના છેવટનાં વર્ષો દરમિયાન “હોમરૂલ” ના પ્રખર હિમાયતી અને ગ્લેડસ્ટોનીઅન તરીકે દાદા-ભાઈએ હિંદના બ્રિટિશ રાજઅમલમાં બ્રિટિશ સિદ્ધાંતોના વર્ચસ્વ માટે ઉદ્ઘોષણ કરી હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૧ ની સાલમાં રાણી વિક્ટોરિયાના પૌત્ર-પંચમ જ્યોર્જને હિંદને કિનારે સત્કારવાનું સદ્ભાવ્ય તેમને પ્રાપ્ત થયું હતું. ત્રણ વર્ષ પછી ત્યારે યુરોપીયન યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે બ્રિટિશ -સામ્રાજ્યની અંદર સ્વરાજ્યના જે અધિકારો અન્ય સંસ્થાનોને બક્ષવામાં આવ્યા તે હિંદને આપવાનું દલાપણ અંગ્રેજ મુત્તમદીઓના મન પર ઠસાવવાનો પ્રયાસ દાદાભાઈએ કર્યો હતો. ઇંગ્લાંડમાંના મિત્રો મારફતે એમને માહિતી મળી હતી કે

હિંદમાં રાજ્યની ઉપા પ્રગટાવતા ઐતિહાસિક સુધારાઓ એરણુ ઉપર ઘડાઈ રહ્યા છે. પરંતુ પોતાના જીવનસ્વખની સિદ્ધિ જોવાનું એમના નસીબમાં લખાયું ન હતું: ધારવા કરતાં જલ્દી એમનો જીવનદીપ, ઓગસ્ટ તા. ૨૦, ૧૯૧૭ ના ઐતિહાસિક ઢંઢેરાના સાત અઠવાડિયાં પહેલાં, ખુઆઈ ગયો હતો.

હિંદના ઇતિહાસના સંખ્યાબંધ સ્મરણીય યુગો પર પથરાયેલા ને પ્રજાજીવનના પ્રવાહ પર પોતાની છાપ મૂકી જતા જીવનની કથા જરૂર કહેવા યોગ્ય છે. મને એમ લાગ્યા કરતું કે એમના જેવી જ રાજદ્વારી વાતાવરણમાં ફરેલા અને વધુ નહિ તે અમુક વર્ષ સુધી એમના જીવનની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં સાથે ફરેલા કોઈકે આ કાર્ય ઉપાડી લેવું જોઈએ. ઈ. સ. ૧૯૧૧ ની સાલમાં દાદાભાઈના ચરણોમાં ખેસીને ભવિષ્યના કોઈ જીવન લેખક માટે નોંધો લેવાનું મેં કબૂલ કર્યું હતું. એક મિત્ર આગળ મારા મનનો જોજો મેં હળવો કર્યો ત્યારે તેણે મને કહ્યું હતું: “જોખલેજીને એમની જીવનકથા લખવાની ઇચ્છા છે, અને એમણે નોંધો અને સંસ્મરણો ટપકાવી લેવા માટે પોતાના એક મહદનીશને દાદાભાઈ પાસે મોકલવાની ગોઠવણ કરી છે.” “એનાથી ફડું થું!” મેં ઉત્તર વાળ્યો. પરંતુ એ કામની શરૂઆત કર્યા વગર જોખલેજી દાદાભાઈ પહેલાં બે વર્ષ વહેલા આજ્યા ગયા.

આ પાનાંઓમાં માનવતાની સેવા માટે સમર્પણ થયેલા સરળ છતાં બહાદુરીભર્યા જીવનની બની શકે તેટલી વફાદાર ઝાંખી કરાવવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો છે દાદાભાઈના ખાનગી કાગળો અને દસ્તાવેજના આધાર પર જ આ પાનાંઓ તૈયાર થયાં છે. કમનશીબે, એમના બાલ્ય-જીવનને લગતાં કેટલાંક કાગળિયાં ઉધાઈથી ખવાઈ ગયાં હતાં, અને ઈંગ્લાંડમાં એમની ગેરહાજરી દરમિયાન એમનું મકાન સુંબઈ શહેર સુધારા દ્રષ્ટે લઈ લીધું ત્યારે તેનો નાશ થયો હતો. એટલે એ સમયનાં પ્રકરણો વ્યક્તિગત પૂછપરછ અને જુદા જુદા પ્રશ્નશનોમાં પ્રગટ થયેલી જે વિગતો હું મેળવી શક્યો તે પરથી જ લખાયાં છે. બાકીની જીવનકથા માટેની

વિગતો, ઇ. સ. ૧૮૭૬ ના સમય પછીની માહિતીઓ તૈયાર હતી, પરંતુ વખત અને વહેવારના ઘસારાની અસર એના પર પણ થઈ હતી. એકલે હાથે, કુરસદના સમયમાં ખવાઈ ગયલાં આ કાગળિયાં તપાસવાનું કામ મારી શક્તિ બહારનું જણાતું હતું; છતાં છેલ્લા બાર માસ દરમિયાન એ જ કાર્ય પાછળ આતુ ધ્યાન આપવાનું બની શક્યું છે.

મને એમ લાગે છે કે આ જીવનકથા લખવામાં ઘણેલો વિલંબ અભિશ્રત અનિષ્ટ નથી. તાજેતરનાં વર્ષો દરમિયાન, અળવળની બંધારણીય પદ્ધતિની ઘણા લોકો તરફથી થતી હાંસી હું સાંભળું છું. છેલ્લી પેઢીના મહાસભાવાદીઓની નીતિનો એ પ્રધાન સ્ત્ર છે. મેં એમ જોયું છે કે બ્રિટિશ ન્યાય-જે ખડક પર નીતિનું મંડાણ થયું છે તે વિષેનો-ઇતબાર ઓછો થઈ રહ્યો છે. મહાસભાને, છેલ્લા બે દાયકા દરમિયાન, અસહકાર અને સત્યાગ્રહની નીતિ અનુસરવાની ફરજ પડી છે. આવા સમયમાં બંધારણીય પદ્ધતિને ચીવવટથી વળગી રહેવાની દાદાભાઈની ચેતવણી કેણે સાંભળી હોત? અને બ્રિટિશ ચારિત્ર અને બ્રિટિશ ઇન્સ્ટાક્ષમાં એમની શ્રદ્ધા અને આશાના ભાગીદાર કેણુ બન્યા હોત?

સવિનય અનાદરની લડતના દિવસો દરમિયાન લોકો પૂછતા હતા: “આજે જીવતા હોત તો દાદાભાઈએ શું કર્યું હોત?” જુની મહાસભાના અગ્રેસરો એક વાત કહેતા તો વૃત્તન હિંદનો જવાબ બીજો હતો. ઇ. સ. ૧૯૩૧ ના ડીસેમ્બરમાં એસ. એસ. “પીટરના” પર ગોળમેજી પરિષદમાંથી મુંબઈ પાછા ફરતા મહાત્માજીને હું મળ્યો ત્યારે એ મુઠો તેમની આગળ મેં ખાસ રજુ કર્યો હતો.

“તમને નથી લાગતું” મેં પૂછ્યું, “કે દાદાભાઈની નીતિ જેને અત્યારની પેઢી બિલુકનીતિ તરીકે હસી કાઢે છે તે તેમના સમયના મંજોગો જોતાં તદ્દન વ્યાજબી હતી?” “હા.” તેમણે જવાબ વાળ્યો હતો. અને પછી મારો પ્રશ્ન પામી જઈને તરત જ

તેમણે જણાવ્યું: “અને હું માનું છું કે જો તેઓ આજે જીવતા હોત તો છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષ થયાં હું જે નીતિ અનુસરું છું તે જ અનુસર્યા હોત.”

આ માન્યતા કેટલે અંશે વ્યાજબી હતી, દાદાભાઈના જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષો દરમ્યાન ઉચ્ચારાયેલા ઉદ્ગારો-જે આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યા છે તે કેટલે અંશે આ માન્યતાનું સમર્થન કરે છે તેની તુલના કરવાનું કાર્ય વાંચકો પર જ છોડી દેવું જોઈએ.

સદ્ભાગ્યે, અત્યારે સરકાર અને મહાસભા વચ્ચે તફકુબી છે. ધારાસભાઓના વર્ષોના બહિષ્કાર પછી ઘણા ખરા પ્રાંતોમાં મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો સત્તા પર છે. અત્યાર સુધીનો હિંદનો ઇતિહાસ, પ્રજાકીય નાડના ધણકારાથી સાવ અલિખ્ત એવી પરદેશી નોકરશાહીના રાજ અમલની તવારિખનો ઇતિહાસ હતો. હવે રાષ્ટ્રીય સરકારના યુગનો આરંભ થાય છે. છતાં પણ સંખ્યાબંધ પ્રાથમિક મુદ્દાઓ હજી ઉકેલાવાના પડ્યા છે. વળી ઘણાને ભય છે કે સહકારનું નાવ કદાચ “સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય”ના ખડક સાથે અથડાઈને ભૂકકા થઈ જશે. ગમે તેમ હોય પણ એ સવાલ વ્યાખ્યા અને સમજૂતીનો છે, અને જરૂર ઊભી થાય તો ગમે તેવી અણઉકેલ ગાંઠનો અંત લાવવા માટે મહાત્માજી પર આશા રાખી શકાય એમ છે. સહકાર અને બંધારણીય પ્રગતિની વર્તમાન રાજનીતિને પરિણામે આમ આપણી સામે જે શક્યતાઓ ખડી થઈ છે, ત્યારે દાદાભાઈને સજીવન કરવાનો, અને ઠપકા તેમજ આશાનાં પ્રેરક વેણ પુનઃ યાદ કરવાનો અત્યારનો સમય સુયોગ્ય લાગે છે. શાંતિમય અને વ્યવસ્થિત પ્રગતિ માટે સતત પરિશ્રમ અને ડગલે પગલે નોકરશાહી તરફથી ઉપસ્થિત થતી આડખીલીઓની આ કથામાં બ્રિટિશ સરકાર અને પ્રજા તેમજ હિંદી રાષ્ટ્ર માટે આંસુ ઉદ્દેગ અને યાતનાઓમાં લખાયેલો બોધપાઠ છે.

દાદાભાઈ જીવતા હતા ત્યારે એમના જીવનની સંખ્યાબંધ પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થઈ હતી. એ સર્વેનો, તેમ જ દાદાભાઈના લેખો અને ભાષણો પ્રગટ કરનાર મેસર્સ નહાસેન એન્ડ કંપનીનો આભાર માનવો ઘટે છે. આ જીવનકથાની પ્રગતિમાં ખાસ રસ લેવા માટે તેમ જ કિંમતી સલાહ સુચનાઓ આપવા માટે શ્રી. સી. એફ. એન્ડ્રૂઝ, દીવાન બહાદુર કે. એમ. ઝવેરી તેમજ મી. એસ. ટી. શેપર્ડનો પણ હું ઇચ્છી છું. હિન્દ, ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં, માહિતિ અને સલાહ માટે સંખ્યાબંધ સજ્જનો પાસે માટે જવું પડ્યું હતું. તેમનો સર્વેનો, અને ખાસ કરીને ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ એશિયોસીએશના માનદ મંત્રી સર ફ્રેંક પ્રાઉનનો મને આપેલી સહાય માટે અત્રે આભાર માનું છું. છેવટે, આ પુસ્તકના આમુખ માટે મહાત્મા ગાંધીજીનો ઉપકાર માનવાનો રહે છે. હિંદી જનતાના હૃદયમાં દાદાભાઈનું જે સ્થાન હતું તેના તેઓ વારસ અને અનુગામી જેવા છે. એમનાથી વધુ હિંમતવાન અને ઉદાર અનુગામીની આશા હિંદના દાદાઓ પણ નહિ સેવી હોય. દાદાભાઈના હોમરૂલના સ્વપ્નની સિદ્ધિ અર્થે પ્રજાના આ લાડકવાયાથી વધુ સેવા ભાગ્યે જ દોષ બીજાએ કરી હશે, અને આ મહાન દેશભક્તના જીવન અને ચારિત્રના યોગ્ય મુદ્ધાંકન માટે લાયકાત ધરાવનાર એમના જેવું આજે કોઈ જ આખા હિંદમાં નથી.

ડીસેમ્બર ૫, ૧૯૩૮.

આર. પી. મસાની.

પ્રકરણ	વિષય	પાનું
૨૭ મું	હિન્દનો અધેર વહીવટ	૩૬૧
૨૮ મું	પ્રિટનમાં સતત ચળવળ	૩૭૩
૨૯ મું	એક માત્ર ઉપાય—સ્વરાજ્ય	૩૮૧
૩૦ મું	ઐતિહાસિક પત્રો	૩૯૯
૩૧ મું	દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દીઓ	૪૨૩
૩૨ મું	ઉત્તર લેખેયની ચૂટણી	૪૩૯
૩૩ મું	કલકત્તા કોન્ગ્રેસ	૪૫૧
૩૪ મું	ઇન્ડિયનનાથી વિદાય	૪૬૩
૩૫ મું	રાજદ્વારી સંજ્ઞાઓ	૪૭૦
૩૬ મું	અત	૪૮૯

ચિત્રસૂચિ.

	પાનું
દાદાભાઈ નરસી (૧૯૧૩)	૧
દાદાભાઈ નરસી ૨૦ વર્ષની ભર જુવાનીમાં	૨૨
ગસ્ત ગોરૂતારની સિન્ડીકેટ	૪૫
ગસ્ત ગોરૂતારની સિન્ડીકેટ	૫૮
દાદાભાઈ નરસી પ્રિટિશ ગમ્મતખામાં	૨૮૦
એચ. એમ. દિન્ડમેન અને ડબલ્યુ. એસ. કેન	૩૫૫
ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં	૪૨૫
દાદાભાઈ નરસી (૧૯૦૧)	૪૫૧

પ્રકરણ ૧ લું

બાળપણ

ચોડાં વર્ષની વાત ઉપર હાલનું મુંબઈ શહેર કે જે પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચેના વહેવારનું મુખ્ય દ્વાર થઈ પડ્યું છે, તે સાત ટાપુઓમાં બહેંચાયેલો એક એકાન્ત વિસ્તાર હતો. અહીંના દરિયા કિનારા પર છૂટાછવાયાં માછીમારોના ગામડાઓ આવેલાં હતા કે જ્યાં આ શહેરના અસલ વસાહતીઓ વસતા હતા. આમાંનું એક માંડવી ગામ કે જ્યાં જકાતનું ચાણુ હતું તે ધીકતા વેપારી મથકમાં ફેરવાઈ ગયું હતું અહીંની વખાણ અને કમળાળ ઝૂપડાઓમાં હિન્દી વેપારના સ્તમ્ભ સમાન ગણાતા ભાટિયાઓ, વોણિયાઓ, ખોળાઓ, વોરાઓ, અને મેમણોની સારી વસ્તી હતી, પણ જ્યાં ત્યાં નજરે પડતો પારસી ત્યાં જવલે જ જણાતો હતો. સો વરસની વાત પર આવી સ્થિતિ ન હતી, કેમકે તે વખતે કેટલાક પારસી કુટુંબો આ લક્ષ્મીમાં આવી વસ્યા હતા.

આ પારસી રહીશોમાં નવરોજી પાલનજી દોરડી નામના એક ગરીબ મોબેદ પોતાની પત્ની માણેકબાઈ સાથે ખડક પરના એક ગરીબ ઘરમાં રહેતા હતા તા. ૪ થી સપ્ટેમ્બર ૧૮૨૫ ને દિને આ દમ્પતીને ત્યાં પહેલા બાળકનો જન્મ થયો ત્યારે તેમના આનન્દનો પાર રહ્યો નહિ આ બાળકનું નામ દાદાભાઈ પાડવામાં આવ્યું. તેઓએ આ હિન્દુ નામ આ માટે પસંદ કર્યું હશે ? શું તે એક અકસ્માત હતો ? આ છઠ્ઠીને દિને વિદ્યાતા આ ભાગ્યશાળી માતાના કાનમાં ગજગણી ગઈ હશે કે તેનો બેટો હિન્દના આધુનિક ઇતિહાસમાં મોટો ભાગ ભજવીને “હિન્દના દાદા” તરીકે પ્રખ્યાત થશે ?

ગમે તે હોય પણ દાદાભાઈએ પોતાની ઉમર મરજતથી પોતાનું નામ સાર્થક કર્યું. જીવકાળમાં દેવે એ ન કરી હોય એવી

રીતે હિન્દમાતાને ચાહી સેવા કરવી, તેની તે સેવામાં ઘરડા થઈ જવું, અને છતાં હિન્દના અન્યાયો દૂર કરવા માટે ઇંગ્લેન્ડના દ્વાર ખખડાવવાનું ચાહુ રાખવું, પોતાના દેશખંધુઓને સ્વતંત્રતાના પાઠ શિખાવવા, અને જીવનના સંઘ્યાકાળે તેઓને સ્વરાજ્યના પંથ ઉપર જોવા, એ દાદાભાઈના જીવનનું ધર્મકર્તવ્ય હતું, અને તેમના દેશખંધુઓએ તેમને દાદાનું નામ આપી તેમના તરફ જે પૂજ્યભાવ બતાવ્યો હતો, તે માટે તેમને જેટલો આનંદ થયો હતો તેટલો જ હર્ષ તેમને દેશસેવા બજાવતાં થયો હતો.

“ મને હિન્દના દાદા તરીકે વધારી સેવામાં આવે એથી મને ખૂબ દુઃખ થાય એ શું અસિમાન છે ? નહિ. એ ઇશ્વાર કે જે મારા દેશખંધુઓના ઉદાર અને આભારી જીવનનો જીવસો બતાવે છે, તેને માટે હું લાયક હોઉં નહિ, તો પણ એ મારા જીવનનો ઓળખાં ઓઠો બદલો છે. ” એક વખત દાદાભાઈએ આમ કહ્યું હતું.

દાદાભાઈના જાપદાદા બડોદરાના ગાયકવાડની હકુમત નીચેના એક નાના ગામ-નવસારી-ના વતની હતા. નવસારીનું અમલ નામ નાગમંડળ હતું. હંતકથા એવી છે કે નવસારીનાં હવાપાણી ઇરાનના પ્રાચીન શહેર સારીના જેવાં મુંદર હોવાથી અમલના પારસી વસાહતીઓએ આ ગામને નવ-સારીનું નામ આપ્યું હતું. બ્રિટિશ હિન્દમાં મુંબઈ શહેર પારસી સાહસોને જેટલું આભારી છે તેટલું ગાયકવાડી હકુમતમાં નવસારી પોતાની આજાદી માટે પારસીઓને આભારી છે. પારસીઓની આ ધર્મની ટેકરી અત્યંત નામાંકિત દસ્તુરો અને વિશાળ મુલક ઉપર હકુમત ધરાવી જુદાં જુદાં રાજ-કર્તાઓના રાજ્યમાં મમાજની કિંમતી જેવા બ્રહ્મવનારા દેસાઈ તથા હિન્દી પ્રજાની કીર્તિ વધારનારા પહેલા સર જમશેદજી જીજીભાઈ અને જમશેદજી તાતા જેવા નરવીરો પેદા કરવા માટે મગફર છે.

નવસારીના ઘણા રહીશો દાવો કરે ॥ કે દાદાભાઈનું જન્મ-સ્થાન નવસારીમાં હતું પણ તેની કંઈ ખાતરીભરી આખીતી મળતી નથી. અલગન, દાદાભાઈના પૂર્વજો નવસારીના વતની હતા.

દોરડી કુટુંબ, કે જેના દાદાભાઈ નખીરા હતા, તેની માલીફીની મિલકત નવસારીથી આશરે વીસ માઈલ દૂર આવેલા ધરમપુર રાજ્યમાં હતી. મુંબઈ જતાં પહેલાં અહીં તેમના પિતા અને દાદા ખેતીવાડીનો ધંધો કરતા હતા. પણ દોરડી કુટુંબના ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે નવસારીમાં પહેલવહેલા આવનાર પારસી ધર્મશુરુ જરથોસ્ત મોખેદના કુટુંબમાંથી દોરડી કુટુંબ ઊતરી આવ્યું છે. તે જમાનામાં એક પારસી મોખેદ પોતાના પુત્રને મોખેદી પેશામાં દાખલ કરવાની પોતાની દરજ્જા સમજતો હતો. દાદાભાઈ ઉમ્મર લાયક થયા ત્યાં સુધી જો તેમના પિતા જીવ્યા હોત તો સંભવ છે કે તેમણે દાદાભાઈને કોમની ધાર્મિક સેવા બજાવવા માટે મોખેદ બનાવવાનો આશ્રુ કર્યો હોત. જો તેમ થયું હોત તો માતૃભૂમિની સેવા બજાવનાર આ દેશભક્તે પારસી કોમમાં ધાર્મિક સુધારા માટે કેવા જવલંત આવેશથી કામ કર્યું હોત તે વિષે કલ્પના કરવી રસભરી યર્ષ પડશે. દેશની આર્થિક લાચારી અને રાજદ્વારી અન્યાયને બદલે તેમણે કેવા જુસ્સાથી ધાર્મિક જુસ્સોને ધિક્કારી કાઢ્યા હોત ! આવા ધર્મશુરોનો એક શબ્દ ઘણી કડવી ચર્ચાઓને ચૂપ કરી નાખત. કદાચ ધર્મશુરોનાં પ્રાચીન ગૌરવ સંજ્ઞાન થવા પામત અને કોમ ધાર્મિક અને મામાજિક દિશામાં ઘણી ઝડપથી પ્રગતિ કરત. પણ પારસી ધર્મશુરોની કમનસીબી, અને પારસી કોમ તથા હિન્દી પ્રજાની ખુશનશીબીને લીધે તેમ થયું નહિ. એક ચોકકસ પંથને સુધારવા કરતાં આખા દેશને સંજ્ઞાન કરવાનું કામ વધારે મહત્વનું હતું અને તેથી દોરડી કુટુંબની વંશપરંપરાની ધાર્મિક સેવાની પરંપરા તોડીને હિન્દના રાષ્ટ્રજીવનના પહેલા ધર્મશુરુ થવાનું વિધાતાએ દાદાભાઈ માટે નિર્માણ કર્યું હતું. આમ હોવા છતાં દાદાભાઈએ ઔદ વરસની ઉંમરે નાવર થઈને ધર્મશુરુ થવાની લાયકાત મેળવી હતી.

ગુજરાત હિન્દનો બગીચો છે, અને નવસારી ગુજરાતનો બગીચો છે. ઇતિહાસકાર અબુલફઝલ કહે છે તેમ નવસારીના

જેવોં “યુગધીંદર પુષ્પોદયાંય પણ-મલે એમ નથી.” હતકથાઃ કહે છે કે દાદાભાઈના એક મહીલ ચાંદણ કામદીન તેમના જમાનામાં ઉત્તમ અત્તર બનાવતા હતાઃ તેમની કીર્તિ નવસારીથી દિલ્હીમાં ઠેકાંનુંરજહાં, બેગમનાં કાન પર પહોંચી હતી. આ અત્તર કેમ બનાવવું તે જાણવાની ઇચ્છાથી મુરજહાંએ શહેનશાહ જહાંગીરને સમજાવી ચાંદણને દિલ્હી ખોલાવ્યા હતા. શાહી આમંત્રણ મળતાં ચાર ખાસ અત્તરના-શીશા લઈ ચાંદણ દિલ્હી ગયા, અને તે શહેનશાહને નજર કર્યાં તેના બહામાં દિલ્હીમાં શાહી મહેમાન તરીકે તેમની મહેમાનગીરી કરી મુલ્કા-જમારપના ખેતાબ સાથે તેમને ૧૦૦૦૦ ચીઘા જમીન લેટ આપવામાં આવી હતી.

૧૮૮૧ માં એક પત્રકારના સવાલના જવાબમાં દાદાભાઈએ કહ્યું હતું કે “આ બાબતના બધાં દસ્તાવેજોં તું તપાસું નહિ ત્યાં સુધી આ વાતમાં કેટલું સત્ય છે તે કહેવાને હું અશક્ત છું.”

આ દ્રઢ જવાબ દાદાભાઈ માટે લાક્ષણિક હતો. કોઈ પણ વાતની ખાતરી કર્યા વિના તે મંજૂર રાખવી નહિ, અને કોઈ પણ વાત સત્ય હોવાની ખાતરી કર્યા વિના તે વિચે નિર્વેદન ન કરવું, એ તેમનાં જીવનનો નિયમ હતો, અને હકીકતથી સાબીત ન થાય એવું કંઈ તેમણે કહી નાખ્યું હોય તો પણ તેમનાં કદામાં કદો ટીકાકાર તેમની વાત પર શંકા લાવતો નહિ.

દસ્તાવેજોની તપાસ કરી સમજા પુરાવા ભેગાં કરવાનું કામ ડો. જીવનજી મેદીએ બાબરું હતું. તેમની ખંતીલી શોધખોળથી જે વાત ફક્ત લોકવાયકા પર આધાર રાખતી હતી તેનાં પર ધણો ઐતિહાસિક પ્રકાશ પડ્યો હતો. ૧૯૨૦ ના મર્ચની ૨૨ મી તારીખે રાયલ એશિયાટીક સોસાયટીની મુજબની શાખા સમક્ષ વંચાયેલો

૧ દોરડી કુટુંબને લગતી વધારાની તવારિખી નોંધો પૂરી પાડવા માટે પુસ્તકના કર્તા ડો. જહાંગીર બહેરામજી દોરડી એફ.આર. સી. એસ. ને આગારી છે કે જેઓએ સમાજ સેવા અને શહેરી ઉપયોગિતા માટે મોનાના નામિયો સ્થાપનામાં પુનઃ આદરો મળવી રાખ્યા છે.

નિબંધમાં ડૉ. મોદીએ “વિજયી તુર-ઉદ-દીન મહમદ જહાંગીર બાદશાહ ગાઝી”નું શાહી ફરમાન ટાંક્યું હતું, જેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “દોરડી કુટુંબના જે નખીરા મુલ્લાં જામારુપ અને તેમના ભત્રીજા મુલ્લાં હોશંગના ગુજરાત માટે નવસારી શહેરમાં, સઘળા કરોથી મુક્ત, આસરે સો વીઘા જમીન બક્ષીસ આપવામાં આવી હતી.” આ ફરમાન હાલમાં દોરડી કુટુંબના કબજામાં છે. તેના પર તા. ૨૪ મી ઓગસ્ટ ૧૬૧૮ ની તારીખ છે, અને મુલ્લાં જામારુપ અને મુલ્લાં હોશંગે શહેરનાહુને નજર કરેલા ચાર ફૂલેલ (જસમીનનું તેલ) ના શીશા સંબંધી ઉલ્લેખ છે. તે વખતે પારસી કોમમાં આંદોલ જેવા હિન્દુ નામો પ્રચલિત હતાં. જહાંગીરે મજકુર ફરમાનમાં તે નામને બદલે ધરાની નામ “જામારુપ” લખાવ કર્યું હતું.

હંતકથા અનુસાર તુરજહાંની ઇચ્છા મુજબ મજકુર અત્તર દિલ્હી લઈ જવામાં આવ્યું હતું, પણ જહાંગીરના આત્મવૃત્તાંત પરથી જણાય છે કે શાહી ફરમાનને દિવસે શહેરનાહ બમદાવાદમાં હતા. આમ હોવા છતાં મુલ્લાં જામારુપ એક વાર મોગલ દરબારમાં ગયા હતા તે વિષે કંઈ શક નથી, કેમકે અકબરના દરબારમાં જનારા પારસીઓમાં નામોની બોમ્બે ગેઝેટિયરમાં પ્રગટ થયેલી ટીપમાં તેમનું નામ નજરે પડે છે. તેઓ શાહી આમંત્રણને માન આપીને અત્તર નજર કરવા માટે અમદાવાદ ગયા હતા કે જે શાહના પીદરના દરબારમાં જઈ તેમણે શાહી મહેમાનગીરી આપી હતી તે શાહને માન આપવા ગયા હતા તે સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી; પણ ખીલ બધી બાબતોમાં ઇતિહાસ અને કુટુંબી હંતકથા મળતી આવે છે.

જરથોસ્ત મોગેહ સુમારે ૧૨૦૧ માં નવસારી આવીને વસ્યા હતા, અને મુલ્લાં જામારુપ તેમના વંશથી સીધા ઊતરી આવ્યા હતા. દાદાભાઈ મુલ્લાં જામારુપની નવમી પેઢીના નખીરા હતા. તેમના માતાપિતાની સ્થિતિ ઘણી ગરીબ હતી, પરંતુ તેમના પાપદાદાઓએ સારો વખત જોયો હોય એમ લાગે છે. પારસી કોમની

તવારીખી મોંઘપોથીમાં કોમના ખીજ કેટલાક અગ્રેસરો સાથે દોરડી કુટુંબનાં પણ કેટલાંક નામો નજરે પડે છે, અને એ બતાવે છે કે દેશસેવાની દાદાભાઈની ભાવના તેમના જ્ઞાનદાનમાંથી બિતરી આવી હતી મહેરનોસણ દોરડી નવસારીના ફક્ત પારસી ટોળાના જ નહિ, પરંતુ ત્યાં વસતી સર્વે પ્રજાના એક અકાળર ગણાતા હતા. તેમના વડા દિકરા બચાણ ગાયકવાડના તે વખતના પાટનગર સોનગઢની મુલાકાતે ગયેલા ધાર્મિક મંડળના પંચના પાંચ જાણીતા પારસીઓમાંના એક હતા. આ મુલાકાતને પરિણામે પારસીઓનું આતશબહેરામ ઉઠવાડા ખાતે ખસેડવામાં આવ્યું હતું કે જ્યાં તેની હસ્તી હજી પણ કાયમ છે.

મહેરનોસણના ખીજ બેટા બહેરામણ એક વખતે નવસારીના સૌથી તબંગર શેઠિયા હતા, પરંતુ તેઓ પિંઢારાઓની ધાડો કે જે તે વખત ઘણી સાધારણ હતી તેના લોગ થઈ પડ્યા હતા, અને તેમના ઘરના ભોંયરામાં સંતાડવામાં આવેલી સોનાની લગડીઓ લૂંટી જવામાં આવી હતી. તેઓ તેજ દિવસે ભગ્ન હૃદયે મરણ પામ્યા હતા. આ કુટુંબના ખીજ એક વડીલ સોરાણણ બરજોરણ નવસારીમાં “હાપ્રીઝ” તરીકે પંકાયેલા હતા કે જે ઇતકાળ ધર્મશાસ્ત્રના મહાન અભ્યાસીઓને મળે છે. આ બતાવે છે કે દોરડી કુટુંબ વિદ્યાજ્ઞાન માટે પણ જાણીતું હતું. વળી નવસારીના પ્રસિદ્ધ દેસાઈ જ્ઞાનદાન સાથેના તેનો સંબંધ તેનો ઉચ્ચ સમાજ-દરજાને બતાવે છે.

‘દોરડી’ અટકની એક વિચિત્ર ઉત્પત્તિ સૂચવવામાં આવી છે. એમ કહેવાય છે કે એક દિવસ નવસારીના કેટલાક પારસી મોળેદો જન્મવા ગયા હતા. દાદાભાઈના કુટુંબના એક વડીલ શેઠ બહેરામણ મહેરનોસણને આવતા સહેજ મોડું થયું, અને તેથી તેઓએ સંતાવાની કોશિશ કીધી. ખીજ હકીકત એવી છે કે જગ્યાની શોધમાં તેમણે પરિક્રમણ કરવા માંડ્યું. આ ઉપરથી ત્યાં જન્મવા બેઠેલા મોળેદોમાંનો એક બાલી બાક્યો કે “દોરડીની માફક વિંટળાયા

શાનો કરે છે ?” તે દિવસથી આ અટક તેઓને અને તેમના વંશજોને ચોંટી. સ્થાનિક હકીકત પ્રમાણે બહેરામજીને આ અટક ૧૭૬૪ માં આપવામાં આવી હતી. પરંતુ કુટુંબી દફતરો પરથી જણાય છે કે વરસો અગાઉ તેમના વડીલોએ એ અટક ધારણ કરી હતી, વંશપરંપરાથી ઊતરી આવેલી હકીકતોમાંનાં નામો અને તારીખો શુંયવાડાલયાં છે. જનવા ભોગ છે કે આ અટક આ કુટુંબના બીજા કોઈ માયાફરેલ સભ્યને આપવામાં આવી હોય. આ અટક મક્કમ નિર્ણય અને દૃઢ નિશ્ચયતા બતાવે છે કે જે શુણ્ણો આપણા કથાનાયકમાં મોટા પ્રમાણમાં ઊતરી આવ્યા હતા.

રાજ્યના અમાત્ય તરીકે જે કામ કરવાથી લાભ કરતાં હાનિ વધારે થશે એવો દાદાભાઈનો મત હોવા છતાં તે કામ કરવાનું તેમને દબાણ કરવામાં આવતાં તેમણે મહારાવ ગાયકવાડને કહ્યું હતું, “મહારાજ, મારું નામ દોરડી છે. તમે જાણો છો કે દોરડી બળે પણ વળ ન ફટે. મારો ઘાટ તેવો છે. એક વાર એક નિર્ણય પર આવ્યા પછી હું કશાથી પણ ડગતો નથી.”

તેમની અસામાન્ય હિંમત, અને દૃઢ નિશ્ચયનો નોંધવા ભોગ દાખલો આમની સભામાં દાખલ થવા માટે તેમણે ચલાવેલી અપૂર્વ લડતનો છે. તેમના જીવનનું એ મોઘું સ્વપ્ન હતું. તે પાર પાડવાની આશા નજીવી હતી, પણ મિત્રોના થંડા ઉત્સાહ, દુશ્મનોની વિરુદ્ધતા અને વારંવારની નિષ્ફળતાથી ડગ્યા વિના તેમણે સાનસાત વરસ સુધી ચુંટણીની લડત ચાલુ રાખી હતી. ૧૮૮૬ માં ફ્રીન્સબરીના હોલબોર્ન વિલાગમાંથી પહેલી નિષ્ફળતા મળવા પછી તેમની પોતાની લીજરલ પાર્ટીની વિરુદ્ધતા હોવા છતાં પાંચ પાંચ વર્ષો સુધી તેમણે મધ્ય ફ્રીન્સબરીના મતદાર મંડળમાં ચળવળ ચલાવી હતી. બ્યારે ફતેહની આશા ઘણી ઝાંખી થઈ ગઈ ત્યારે દાદાભાઈના વિજયમાં તિફળ ઉત્સાહ લેનાર બ્રિટિશ મિત્રોમાંના એક ડબ્લ્યુ. એ. એમ્મર્સ તેમને મળવા ગયા. આ ઉદારમતવાદી અંગ્રેજ મુંબઈની એક આગેવાન સિવીલ એન્જિનિયરો અને આઈર્લેન્ડની

પેલીના ભાગીદાર હતા, અને હિન્દની સ્વતંત્રતાની લડત માટે તેમની સક્રિય સહાનુભૂતિ બાળીતી હતી. આ અંગ્રેજ મધ્ય ઈન્ડિયાની મતદાર પદ્ધતિ હતા. લીબરલ પાર્ટીના અધિકારીઓની વલણ સંબંધી તેઓની વાતચીત દરમિયાન દાદાભાઈએ જરા ગરમ થઈને કહ્યું, “તેઓ એમ ધારતા હશે કે તેઓ રાંક હિન્દીને દબાવી દેશે, પણ હું તેઓને પાઠ શિખવીશ. હું આ મતદાર મંડળને જ વળગી રહીશ.” તેઓ ખરેખર તેને વળગી રહ્યા, અને અંતે જીતી ગયા.

દાદાભાઈના બાળપણ વિષે આપણને ઝાઝી ખબર મળતી નથી. જે કંઈ આપણે જાણીએ છીએ તે એ છે કે નાનો દાદા ચાર વરસનો થયો ત્યારે કમનસીબે તેમના પિતા ગુજરી ગયા હતા. દાદાભાઈ આપણને કહે છે કે “એક નાના બાળક તરીકે મારા મનમાં જે પ્રથમ ભ્રમ પેદા થયો તે એ હતો કે મારા પિતા ગુજરી જવાને લીધે બીજા મિત્રોની પેઠે થંદ્ર મારા તરફ દિલસોજી ધરાવતો હતો. હું ઘરને આગલે બારણે જઈ કે પાછલે બારણે જઈ, તો પણ થંદ્ર મારી સાથે આવતો હતો. તે વખતે મને દિલસોજી ગમતી હતી, અને આજે પણ ગમે છે.” તેમની બુદ્ધિશાળી માતાએ એક પિતાની સંભાળ અને રક્ષણની જોડ મોટે ભાગે પૂરી પાડી હતી. એ જમાનામાં હિન્દની સ્ત્રીઓ અલગ અને દબાયેલી હતી. પણ તેની સ્વભાવિક બુદ્ધિ અજબ હતી. દાદાભાઈએ પાછળથી કહ્યું હતું તેમ તેમની માતા તેમની સખી, નર્સ, શિક્ષિકા, વાલી, અને દેવી હતી, અને પચાસ વરસ સુધી તેમની માર્ગદર્શક રહી હતી. એ નાના કુટુંબ પર આક્રમ આવી હતી, છતાં તેણે તેને નિશાળે મુક્યો, અને તેના ગુજરાન માટે સખત મહેનત કરવા માંડી. માતાનાં ખર્ચ અને કાળજીને પ્રતાપે દાદાભાઈને સંભોગી વાતાવરણને ચેપ લાગ્યો નહિ. ૧૯૪૦ માં ટી. પી. ઓકોનરના પત્ર “એમ, એ. પી.” માં “મારી જુવાનીના દિવસો” નામના ટુંકા લેખમાં દાદાભાઈ જણાવે છે કે :

દાદાભાઈનું વંશવૃક્ષ

કામદીન

ચાંદણ

(મુદલા જામાર)

રાનજી

હરેકુન

બરજોરજી

(મુદલા) હોસંગ

(દિસાઈ) બેહરામ

સોરાબજી
(હાથિજી)

દોરાબજી (દોરડી)

જોરશેઠ

નવરોજી

હામાજીવાર

બેહરનોયજી

કરામરોઝ

એલજી

ખમ્બા

બેહરામ

નવરોજી

માણેક

કરામજી

જોરશેઠ

કાવસજી

હોરમસજી

મીનોચીરજી

પાલનજી

ખુરશેદજી

નવરોજી

બેહરામજી

માણેકજી

દાદાભાઈ

દાદાભાઈ

અરદેશર

રૂસ્તમજી

એલજી

નાલંગીર

“મારા જીવનમાં જે છેલ્લી આવે છે, પણ જે હંમેશાં પહેલી રહી છે તે મારી માતા છે. હું તેનું એક પૂરું બાળક ત્યારે તદ્દન નાદાન હતો ત્યારે તે વિધવા થઈ હતી, અને રાજપુત્રીથી જીવનાર વિધવા રહીને તેણે મારામાં જ આખું જગત સમાવી દીધું હતું. પોતાના ભાઈની મદદ સાથે તેણે મારે માટે મહેનતમજૂરી કરી. જો કે તે અભણ હતી, અને હું તેનો લાડકો પુત્ર હતો, છતાં તે શાળી માતા હતી. તેણે મારા પર સખત તકેદારી રાખી હતી. આદેશીપાઠાથીઓની તે શાળી સલાહકાર હતી. સ્ત્રીકળવણીના મારા કાલમાં અને તે જમાનાના બેનો માટેના બીજા સામાજિક સુધારામાં તેણે મને ખરા જીજ્ઞાસી મદદ કરી હતી. આજે હું જે છું તે તેને પ્રતાપે છે.”

એ જ લેખમાં દાદાભાઈ પોતાના બાળજીવન પર થોડો વધુ પ્રકાશ નાખે છે. તેમના આત્મકથાંતરું તે એક જ પ્રકરણ તેમણે લખેલું હોવાથી તેમના બાળપણનો ખ્યાલ આપવા માટે તેમાંથી છૂટથી ઉતારો કરવાનું યોગ્ય ઈલાકાશે.

“નજીવી મીઠામાંથી કેવાં અમૃતનાં પરિણામો આવે છે ! છેલ્લી સદીના બીજા દાયકામાં મુંબઈમાં નેટીવ એન્જ્યુકેશન સોસાયટી નામની સંસ્થા સ્થપાઈ હતી, જેણે અંગ્રેજ અને ગ્રંથરાતી શાખવવા માટે એક શાળા સ્થાપી હતી. મારી દેશી શાળાના મહેતાજીને નેટીવ એન્જ્યુકેશન સોસાયટીના પ્રયોગ સંગ્રહી બહુ મહિતી ન હતી, પણ તે સરકારના આસર નીચે છે એટલું તેને માટે પૂરતું હતું. આથી તેણે પોતાના હોકરાને શાળામાં મોકલ્યો, અને મારી માતાને મને પણ એ શાળામાં મૂકવાને સમજાવી. મારા આખા જીવનની કારકીર્દીનો આ રીતે પાયો નાખાયો. તે વખતે કળવણી તદ્દન મફત આપવામાં આવતી હતી. જો આજની જેમ શી લેવામાં આવતી હોત તો મારી માતા તે ભરપાને અચક્ત હતી. આ બનાવને લીધે એક બાળક ગરીબ જનમ્યું હોય એ શી મંત પછી તેને લાયકની મફત કળવણી મળતી જ નોંધ્યે એ સિધ્ધાંતનો હું પ્રચંડ દિમાવતી બન્યો.”

“આંક અને મોડેના દિનાગમાં હું દુધિપાર હોવાથી તથા જરા મટકો હોવાથી મારી દેશી શાળામાં હું લાડકો હોકરો ગણાતો હતો.

ખાસ પ્રસંગોએ ખુલા રસ્તા પર શાળાના છોકરાઓને દારબંધ ઊભા રાખવામાં આવતા, અને ત્યાં લોકોની વાહ વાહ વચ્ચે હું બીજા નાના છોકરાઓ સાથે આંક બોલાવીને મારા જાનનું પ્રદર્શન કરતો હતો. મારા ગોરા ચહેરા તથા બટકા કદને લીધે લગ્ન અને સદ્વાઓ વગેરે પ્રસંગે જાણે હું એક અંગ્રેજ મેનરપનિ યા નૌકા-અમલદાર, અથવા કોઈ દેશી રાજના દરબારનો અમલદાર હોઉં તેમ લાપકાલપાં પોપાકમાં મને રજુ કરવામાં આવતો. ગાખીન માળાપો અને બાળકે ના મિત્રો મને જોઈને કહેતાં “ઓહ, એ મારો વહાલો જાંગલો છે.” તે વખતે મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે મારી જીવાની અને ધક્કપણનાં ધણાં વર્ગો મને જાંગલાઓના દેશમાં વિતાવવા પડશે, અને ખરેખર તેઓનો પોપાક પહેરવો પડશે. ઇમ્પીરિયલ ઇન્ટરીટ્યુટનું મકાન ખુલ્લું મુકવાને પ્રસંગે મહૂંમ મહારાણી વિક્ટોરિયાને આવકાર આપનારા ડેપુટેશનના એક સભ્ય તરીકે મેં અંગ્રેજ દરબારી પોપાક પહેર્યો હતો ત્યારે મને મારા બાળપણના સરખો અને તે વખતે મેં પહેરેલા જાત-જાતના પોપાકાનું ખાસ અમરણ થયું હતું. મને બરાબર યાદ છે કે તે વખતે મને એવો વિચાર આવ્યો હતો કે હવે હું ખરો દરબારી થયો હતો !”

‘જ્યારે હું શાળામાં દાખલ થયો ત્યારે જે યુરોપિયન શિક્ષકો હતા એક સાહિત્યના અને બીજા ગણિતના. બન્ને વચ્ચે કંઈ મતભેદ પડવાથી તેઓએ જે ભાગમાં શાળા બેઠેલી લીધી, અને પોતાના ભાગની શાળાનું આખું શિક્ષણ પોતાને માથે લીધું. આ બેમાંના એક શિક્ષક સખ્ત શિસ્તવાદી હતા, જ્યારે બીજાને કસાની પરવા ન હતી. હું આ બીજા શિક્ષકના ભાગમાં હતો. અમને તે ગમે તેમ કરવા કેતા, પણ મારો સ્વભાવ આજસુ રહેવાનો ન હતો. મારે કંઈને કંઈ કરવું જોઈએ. નિસાળના પાઠ લખવાની કોઈ ફરજ પાડવું ન હતું, એટલે મેં એક ધ ધો શોધી કાઢ્યો. મારી યાદદાસ્ત ધણી તીવ્ર હતી અને જે વાન હું સાંભળતો તે ચબ્દેચબ્દ યાદ રહેતી. મારી પાસે વાતોનો ભંડાર હતો તેથી નિસાળમાં કલાકો સુધી મારા સાથીઓને વાર્તા કહીને હું ખુશ રાખતો. શાળામાં શિસ્ત એટલી બધી ઢીલી હતી કે અમે થડે કલેજે આખો દિવસ નિસાળની બહાર રમવા કરતા. આ રીતે મારા અભ્યાસનું એક વર્ષ મેં ગુમાવ્યું પણ તેથી મને લાજ

ન થયો એમ હું કહી શકતો નથી. વાત કરવાની મારી શકિત, અને રમતગમતની કુશળતાને લીધે હું બાળકોનો નેતા બન્યો, અને આવા દરજ્જાથી આવતી આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મવિશ્વાસ મને સાંપડ્યા.”

“બાળપણમાં મને ગિલ્લીદંડાનો ધણો શીખ હતો, અને તેમાં હું ઉત્તાદ હતો. ગિલ્લીદંડાની મોજમાં અમે બપોરના સખત તકકાની પછુ દરકાર કરતા નહિ. અને બપોરના અડધા કલાકની જમવાની રજામાં અમે નિષ્ક્રિય ગિલ્લીદંડા રમતા.”

મોટા શહેરના મહોલ્લાઓમાં વારંવાર ગાળાગાળી સાંભળવામાં આવે છે. દાદાભાઈના આત્માને ગાળગલોચથી સખત આઘાત થતો હતો.

“મારી પોતાની વાદ્દાસ્તને આધારે નહિ પણ મારી માતાના રમરણ પરથી હું એક બીજો બનાવ અત્રે ટાંક છું. જ્યારે જ્યારે ટાપ ઊકરો મને ખસાગ માળ દેતો ત્યારે હું તેને જવાગ આપતો કે તારી માળથી તારુંજ, એ મંધારો.”

“જ્યારે હું પંદર વરસનો થયો ત્યારે મારો આત્મા ભગ્વત થયો. એક ચોક્કસ રસ્તા પર ચોક્કસ જગ્યાએ મે કહિ પણ હલકી ભાષા ન વાપરવાના સોમન્દ આધા હતા. એ બનાવ બહો ગદ્દ કાઠે જ બન્યો હોમ એમ મને માલ આવે છે. ત્યાર પછી જેમ જેમ મારી કેળવણી આગળ વધતી મધ તેમ તેમ “આ કરવું” એવા અનેક નિષ્ક્રિય મેં જાણ્યા હતા, અને હું ધારું છું કે હું તેમને વશદારીથી વળગી રહ્યો છું.”

જે માણસ પોતાના જીવ પર હાથ મુકીને આત્માને વશદાર રહેવાની ખાતરી આપી શકે છે તે ખરેખર મુખી હોયો. ભેઈએ, નીચેની ચોંકાવનારી કથા દાદાભાઈની આસપાસનું સામાન્ય વાતાવરણ કેવું ગંદ હતું તેનો ખ્યાલ આપે છે:—

“હું નાનો હતો ત્યારે જન્મવા પહેલાં મને જરા દારૂ પીવાની ટેવ હતી. એક દિવસ ઘરમાં દારૂ ન હોવાથી સામેના પીઠામાં મને દારૂ પીવા મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં જવાથી મને જે શરમ અને હીણપન ઉપજી તે હું કદિ ભુલ્યો નથી. એ એક જ જનાવ પૂરતો હતો. તે પછી કદિ પણ પીઠાએ મારું મોં ‘જોયું’ નથી.”

એક ખીન્ન સંસ્મરણમાં એક સિંહવેવધારી શિયાળને દાદાભાઈએ કેવી રીતે ખુલ્લો પાડ્યો હતો તેનું વર્ણન છે:—

“મને માદ છે કે પરીક્ષા વખતે મારો એક સાથીદાર હિસામના દાખલાના પરિણામ મોઢે કરીને છનામ છતી ગયો હતો. પણ છનામી મેળાવડામાં ચોપડીની બહારના સવાલ પૂછવામાં આવ્યા ત્યારે તે તતપપ થઈ ગયો. મેં આ તક ઝડપી લીધી અને સવાલોના જવાબ આપ્યા. ત્યાંને ત્યાં જ એક અંગ્રેજ મૃદુરથે મને છનામ આપ્યું અને ખાનુ પ્રવાસી મીસીસ પોસ્ટન્સ જે મેળાવડામાં હાજર હતી તેણે “વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા” નામના પોતાના પુસ્તકમાં આ જનાવની ખાસ નોંધ લીધી છે.”

આ પુસ્તકમાં મીસીસ પોસ્ટન્સ વિશાળ કપાળ અને નાની ચળકતી આંખોથી ખાસ ધ્યાન ખેંચતા એક નાના પારસી છોકરા તરીકે દાદાભાઈનું વર્ણન કરે છે. તે લખે છે કે:—

“વર્ગને એક સવાલ પુછવામાં આવતાં તે ખીન્નઓથી એક કહેમ આગળ આવતો, બધાં ચઢાવી તે જરા વિચારમાં પડતો, અને માસ્તર તરફ આગળી કરી ઉતાવળથી સવાલોનો જવાબ આપતો. આ નાના ચેકુસમાં ખીન્નઓ પર સરસાઈ મેળવવાની તમન્ના જણાતી હતી, અને તેની બુદ્ધિ પરથી તે બવિધ્યમાં નામ કાઢશે એવી આશા ઊપજતી હતી.

આ નાનો ચેકુસ પોતાના નાનુક ખલા પર એક પરણેલા માણસની જવાબદારીનો બોલો ઉપાડતો હતો એ વાતની જો એ બાઈને ખબર હોત તો એ નાના ચેકુસ માટેનું તેનું માન ઘટત કે વધત તે આશ્ચર્યનો સવાલ છે. તે વખતે પારસીઓમાં બાળ-

લગ્નનો રિવાજ હતો. એક છોકરી જેટલી નાની ઉંમરે પરણી જતી તેટલા પ્રમાણમાં તેનું માન પણ વધી જતું. ઘણા નણવા બનાવોમાં છોકરો અથવા છોકરી જન્મવાની સાથે પણ લગ્ન ગોઠવાતાં, અને દાદાભાઈ માટે તેમની માતાએ બાળપણમાં જ બૈરી શોધી કાઢી ન હોત તો દાદાભાઈની કંઈ કિંમત ગણાત નહિ. આ કારણે સર અગિયાર વરસના દાદાભાઈને, સોરાબજી શ્રોફની સાત વરસની બેટી ગુલબાઈ સાથે પરણાવવામાં આવ્યા હતા.

પ્રકરણ ૨ જી

“હિન્દની આશા.”

મદદનીશ પ્રોફેસર બાગગંગાધર શાસ્ત્રીએ કોલેજના નવા વર્ગ માટે લગભગ અડધો ડઝન છોકરા પસંદ કરવા માટે દાદા-ભાઈની શાળાની મુલાકાત લીધી ત્યારે નાના દાદીની સરજતની કિસ્તી ઘડીલર ડાહી રહી હતી. જો કે વર્ગમાં તે સૌથી ચંચલ છોકરો હતો, પણ તેનું નામ લગભગ છેલ્લું મૂકવામાં આવ્યું હતું. વર્ગના મહેતાજીએ પંતુજીઓની સામાન્ય નળજાઈને વશ થઈને શ્રીમંતોના છોકરાઓ તરફ પક્ષપાત બતાવ્યો હતો. દાદી ગરીબ હતો, પણ તે આ અન્યાય સહન કરી શક્યો નહિ. તેનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે તે પોતાનો ગુસ્સો છુપાવી શક્યો નહિ. આવા ઘણા અન્યાયો સામે તેણે બંડ ઉઠાવ્યું હતું, અને તેથી તેને ખમવું પડ્યું હતું; પણ બાગગંગાધરે હીરાની પરીક્ષા કરી દાદીને બિંચા વર્ગ માટે પસંદ કર્યો હતો. ત્યારપછી સખ્ત મહેનત કરીને તેણે પોતાની વિદ્વત્તા બગાડાવી, અને અંતે તે ગણિતશાસ્ત્રના આચાર્ય નીભાયા.

ઝોગણીસમી સદીમાં મુંબઈ ઇલાકાની પ્રજાનાં જીવન અને વિચારમાં પરિવર્તન કરનારી કેળવણીની સંસ્થાઓમાં સીસોટીની શાળાને નામે બાણીતું થયેલું એલ્ફીન્સ્ટન ઇનસ્ટીટ્યુશન મોખરે આવે છે, અને હિન્દી પ્રજામાં ચળવળ ચલાવીને તેઓમાં પ્રમુદીય જીવનના આદર્શો ફેલાવનારા સીસોટી-છોકરાઓમાં દાદાભાઈ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. આ સંસ્થાની આગલી પાછલી પરથી દાદાભાઈએ કેવા સંજોગોમાં કેળવણી લીધી હતી તેનો ખ્યાલ આવે છે.

ઝોગણીસમી સદીના આરંભમાં હિન્દમાં ઘેર અજ્ઞાન વ્યાપી રહ્યું હતું. કોઈક ખુણાખાંચરામાં જ્ઞાનનો દીવો ઝાંખો ઝાંખો બળતો હતો. દેશના રાજકર્તાઓ જીતેલા મુલકોને સંગઠિત કરવામાં એટલા બધા ગુંથાઈ ગયા હતા કે પ્રજાની જૌદિક જરૂરિયાતો અથવા કરોડો માણસોને અભણ રાખવામાં રહેલાં જોખમોનો વિચાર કરવાની તેઓને કુરસદ ન હતી. અભયળીની વાત છે કે સિટનની

કેળવણીની રાજનીતિ પણ બહુ આગળ વધી ન હતી. ૧૮૩૪ સુધી ઇંગ્લેન્ડમાં “આન્ટ-ઇન-એડ”ની પદ્ધતિ ન હતી. ૧૮૭૦ સુધી કેળવણીને લગતો કોઈ મહત્ત્વનો કાયદો ઘડાયો ન હતો. ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચેની લડાઈમાં કેળવાયેલા સૈનિકોની બહાદુરીથી જર્મનીને મળેલી જીતને લીધે કેળવણીની કિંમત જગતને માલુમ પડી આવી હતી. જો તેમ ન થયું હોત તો બનવા જોગ છે કે હજી પણ ઇંગ્લેન્ડ પછાત રહ્યું હોત.

ફ્રીડ્યુસ્તતાને લીધે રાજ્યાતમાં સત્તાવાળાઓ કેળવણી તરફ બેઠરકાર રહ્યા હતા. તે સિવાય આવી નિષ્ક્રિય રાજનિતિને ઉત્તેજન આપવાનું ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની માટે એક બીજું કારણ હતું. આ કારણ સ્વાર્થ અને કર્તવ્ય-પ્રભ અને તેના પરદેશી રાજકર્તાઓના લાભો વચ્ચેનું ધર્ષણ હતું, કે જે વિષે દાદાભાઈ સેંકડો ભાષણો દ્વારા બ્રિટિશ સુસદીઓને અપીલ કરવાને સળચેલા હતા. જે દેશમાં જ્ઞાન અને સ્વતંત્રતાની મસાલ સળગવા પામે તો પ્રજા વધુ જ્ઞાન અને વધુ સ્વતંત્રતાની માંગણી કરીને આખરે પરદેશની સત્તાની જૂસરી ફેંકી દઈ સ્વ-રાજ્ય માટેની માંગણી કરે; આ કારણસર ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના દીરેક્ટરો, ખ્રિસ્તી મીશનરીઓની કેળવણી વિષયક ચળવળો પસંદ કરતા ન હતા. તેઓએ પોતાના સુખા મારકબીડીઓ ફેસ્ટીંગ્સને ચેતવણી આપી હતી કે આવી ચળવળથી લોકોમાં રાજદારી અસિલાપા ઉત્પન્ન થશે, અને કંપનીને અમલ બચમાં આવી પડશે. લોર્ડ હેસ્ટીંગે આ ચેતવણીના જવાબમાં હિંમતથી બણાંયું હતું કે અધમ રાજદારી ખ્યાલને ખાતર અજ્ઞાનતાને ખમર કરવી એ પ્રજાકીય નીતિનો ઘાત કરવા સમાન છે.

કેળવણીનો ફેલાવો કરવા માટે રાજ્ય તરફથી બહુ નજીવા પગલાં ભરવામાં આવ્યાં હતાં. પરિણામે દાદાભાઈના જમાનામાં મુંબઈમાં એક પણ સરકારી શાળા ન હતી. પરમાર્થી મીશનરીઓ અને બોમ્બે એજ્યુકેશન સોસાયટી પશ્ચિમના ધોરણ પર ચોટી

શાળાઓ ચલાવતી હતી, અને ઘરના ઓટલા પર ગાલતી મહેતા-
જીની ગામડી શાળાઓ તેના કામમાં પ્રતિ કરતી હતી. તે વખતે
ચુરશી ટેળસોનું નામનિશાન ન હતું. સ્વેટ અને પેનસીલની નવાઈ
હતી. વિદ્યાર્થીઓ એક લાકડાની પાટી લઈને નિશાળે જતા, અને તે
પર ખરૂંની કલમથી ચાક જેવા પ્રવાહીમાંથી ગારાખડી અને આંક
લખતા અભ્યાસક્રમમાં લખવા સાથે શાળાનું મકાન વાળવાનું અને
મહેતાજીનું ઘરનું કામ કરવાનું પણ સમાઈ જતું હતું. આ રીતે
પ્રાથમિક કેળવણીમાં શારીરિક મજૂરીને નોંધવા જોગ સ્થાન
મળ્યું હતું !

મુંબઈની શાળાઓમાં રમતગમતનું મૂળ ગિલ્ડીઈડાની
રમત જ હતું. દાદાભાઈ ઈંગ્લેન્ડમાં આ રમતને હિન્દી ક્રિકેટ તરીકે
ઓળખાવતા. ગઈ સદીના છેલ્લાં વરસો સુધી શાળાઓમાં જે શિસ્ત
નજરે પડતી હતી તે કદાચ મહેતાજીની મોટીને પણ આભારી હોય.
અને જે શિક્ષા કરવામાં આવતી તેમાં શાળાના વ્યાયામની શરૂઆત
પણ ગણી શકાય. લગભગ બધા વિદ્યાર્થીઓને નજીવ વાંક માટે
સવારથી સાંજ સુધી ઊભા રહેવાની અથવા પીઠ પર ભારે પથ્થર
મૂકીને અંગૂઠા પકડવાની સબ્બ થતી. ઘણા તોફાની છોકરાઓને
દોરડે બાંધીને ઘરની છત પર લટકાવવામાં આવતા, અને નીચે ઘાસ
સળગાવવામાં આવતું. આવા સંજોગોમાં વિદ્યાર્થીઓને આગથી
દાઝતા બચવા માટે બગીચા પ્રયત્ન કરવા પડતા હતા.

જ્યારે દાદાભાઈ હજી બાળક હતા ત્યારે મુંબઈમાં એક મહાન
કેળવણીની ચળવળ શરૂ થઈ હતી તે વખતના મુંબઈના ગવર્નર માઉન્ટ-
રુઝવેલ્ટ એલ્ડીન્સ્ટન શિક્ષણના મોટા હિમાયતી હતા. જો કે હજી
સત્તાવાર રાજનીતિ પાશ્ચાત્ય કેળવણીની વિરુદ્ધ હતી, અને હિન્દીઓને
અંગ્રેજી મારફતે યુરોપના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો શિખવવા માટે મોકલેલો
હજી પોતાનો સબળ અવાજ ઉઠાવ્યો ન હતો, તો પણ આ નામાંકિત
હાકેમ લોકોમાં જાંચી કેળવણીનો પ્રચાર કરવાની ઘોડાક હિન્દી-
ઓની અભિલાષા તરફ દિલસોજી ધરાવતા હતા. તેમના આશ્રય
નીચે સ્થપાયેલી નેટીવ એજ્યુકેશન સોસાયટીને તેમણે હુમેશાં ટેકો

આપ્તો હતો. ૧૮૨૭ માં તેઓ ફારેગ થયા ત્યારે આ દેશના જુવાનોને યુરોપની ભાષા, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને નૈતિક ફિલસૂફી શીખવવા માટેની પ્રોફેસરશીપ સ્થાપીને હિંદના લોકો અને દેશી રાજાઓએ તેમનું નામ અમર કર્યું હતું.

પાછળથી નિશાળના વર્ગો સાથે કૉલેજના વર્ગો જોડી દેવામાં આવ્યા હતા, અને એન્ડ્રી-સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુશનને નામે આ સંયુક્ત શાળા અને કૉલેજ એક બોર્ડના અંકુશ નીચે ચૂકવામાં આવી હતી. આ તે જ કૉલેજ હતી, કે ત્યાં દાદાભાઈને પ્રોફેસરો ગેલ હાર્કનેસ, એન્ડરસન, એલ્ફિંગર, અને રીડે કેળવણી આપી હતી, આ સંસ્થાના જીવનની કંઈ નોંધ મળતી નથી. દાદાભાઈ અથવા તેમના કોઈ સાથીએ ત્યાં કયા વિષયો શીખવવામાં આવતા હતા, કંઈ પદ્ધતિઓ ચાલુ હતી, રાજકારણની ચર્ચા કરવાની મનાઈ હતી કે નહિ, પ્રોફેસરો છોકરાઓ સાથે છૂટથી ભળી જતા કે નહિ, તેઓમાં ધખારા કેવા હતા, કૉલેજમાં જોડાનારા વિદ્યાર્થીઓના કુમળા મગજ પર તેઓએ કેવી છાપ પાડી હતી અને વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં તેઓના વ્યક્તિત્વની કેવી છાપ પડી હતી, તે વિષે કંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પણ ઇન્સ્ટીટ્યુશનના અહેવાલ પરથી જણાય છે કે પ્રો. બેસ ગણિત અને પદાર્થવિજ્ઞાન, પ્રો. એન્ડરસન ઇતિહાસ, અને પ્રો. હાર્કનેસ અંગ્રેજી સાહિત્ય અને ફિલસૂફી શીખવતા હતા. પુરાણા સુબંધ વિષેનાં પોતાનાં સંસ્મરણોમા સર દિનશા વાઙ્છા કહે છે કે તેમના સાંભળવા મુજબ તે વખતના પ્રોફેસરો પોતપોતાના વિષયોમા પારંગત હતા. પ્રો. હાર્કનેસ એગરડીનનો વતની હતો, અને પગથી માથા સુધી સ્કોટ્લ હતા. તે કડક શિસ્તપાલનમાં માનતો, સ્વભાવે ગરમ હોવાથી જરાજરા વારમાં છેડાઈ પડતો, પણ ઉગ્ગર વધતાં અને ખાસ કરીને ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં નિવૃત્ત થયો ત્યારે તેનો સ્વભાવ શાંત થઈ ગયો હતો તે નિવૃત્ત થયો ત્યારે એન્ડ્રી-સ્ટોનિયનોએ તેની યાદ લખવવા તેનું એક આરસવું પૂતળું બનાવનાનો કસબ કર્યો હતો. એ પૂતળું હાલમાં મુંબઈમાં કરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં મોજદ છે.

અહીં દાદાભાઈ સાહિત્યરસિક વિદ્વાનેના સમાગમમાં આગ્યા. વળી અહીં જગતના વીર પુરુષોનાં જીવન-ચરિતોનો અભ્યાસ કરવાથી તેમના ઉમદા ગુણો અગત્રી બિઠ્યા. અહીં તેમને સમાજ તરફની ફરજનું જ્ઞાન થયું. તેમણે ઘણા પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો. મહાન ફારસી શાયર ફિરદોશીનું ‘શાહ-નામું’ તેમનું પ્રિય પુસ્તક હતું. “જરથોસ્તીઓની ફરજ” નામનો એક ગુજરાતી નિબંધ એમને ખુબ જ ગમ્યો હતો. એ નિબંધનો સાર “મનરની, ગવરની અને કુનરની”નો અમલ કરવાનો હતો.

પણ (દાદાભાઈ કહે છે) મને અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ખૂબ રસ પડ્યો હતો. વોટનું “ઇમ્પ્રુવમેન્ટ-ઓફ ધ માઇન્ડ” વાંચવાથી મારી શૈક્ષી અને વિચારબેણી ધણી હતી-ન્યાં એક બોલ પ્રતો હોય ત્યાં બે બોલ કદિ વાપરવા નહિ. તેમ જ વિચાર અને શૈલીને સ્પષ્ટ રાખનાં-આથી જે સમજના સુંદર ચોક્કાંઓને રામ રામ કર્યાં.”

અ કારણને લીધે તે એવા સફળ વક્તા અને લેખક બન્યા કે જેમનું વક્તવ્ય અલણ માણસ પણ સમજી શકે.

દાદાભાઈ કહે છે.....“જેમ કેળવણી આગળ વધી તેમ ધીમે ધીમે વિચારો જુદી જુદી દિશામાં ખીલવા લાગ્યા. મને જ્ઞાન થયું કે હું ગરીબીમાં જ જન્મ્યો હતો. મારી ગરીબી એટલી બધી હતી કે શ્રીમંત કામા કુટુંબના એક નબીરા તરફથી મને ભણવાનાં પ્રતિકે મળતાં હતાં, અને એ રીતે આ કામા કુટુંબ સાથે પાછળથી મારા બહેર તેમજ ખાનગી જીવનનો ગાઢ સંબંધ બેઠવાનું નિર્માણ થયું હતું. મારા મનમાં એવો વિચાર હમેશાં રમ્યા કરતો કે મને લોકોની સહાયથી કેળવણી, અને કેળવણીને અંગે મળતા બધા લાભો મળ્યા છે, અને તેથી મારે તેનો ઉત્તમ બદલો વાળી આપવો જોઈએ. મારે મારું જીવન લોકોની સેવામાં અર્પણ કરવું જોઈએ.”

૧૮૪૦માં દાદાભાઈને કલર સ્કોલરશિપ મળી. જે વર્ષ પછી અને ના સ્વપાયેલા નોર્મલ સ્કોલર્સના વર્ગમાં દાખલ કરવામાં આગ્યા. આ વર્ગમાં દાખલ થવાનું માન એક બીજા પારસી વિદ્યાર્થી

કાવસજી એદલજી મસાણીને પણ મળ્યું હતું. દાદાભાઈ અને મસાણી મિત્રો હતા. જન્મે ગણિતશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત હતા, પણ ફિલસૂફી અને રાજદારી અર્થશાસ્ત્રમાં દાદાભાઈ બિનહરીફ હતા. તેમના સાથીઓમાં જમનજી પેસ્તનજી માસ્તર નામના એક બીજા વિદ્યાર્થી હતા, જેણે દાદાભાઈ અને કાવસજી મસાણી સાથે કેટલાંક વખત એલ્ફ્રીન્સ્ટન સ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું હતું, અને પાછળથી મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં એક રમુજી સભ્ય તરીકે નામ કાઢ્યું હતું. તેમના બીજા એક સાથી કાવસજી એદલજી ખંભાતા દાદાભાઈએ સ્થાપેલા પ્રગતિવાદી અખબાર “રાસ્ત ગોફતાર”ના અંગ્રેજી લેખો લખીને મશહૂર થયા હતા.

કાલેજના એ સુખી દિવસોમાં દાદાભાઈ એલ્ફ્રીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુશનના એક તેજસ્વી સિતારા ગણાતા હતા, અને તેમને માટે તેમના પ્રોફેસરો અને વિદ્યાર્થીઓ મગફર હતા. તેમનો દેખાવ ખૂબસૂરત હતો. તેમની આંખો તેજસ્વી હતી. તે ઘણા ચળરાક હતા તેમનું ચારિત્ર્ય સરળ અને માનપાત્ર હતું વિદ્યાર્થીજીવનમાં તેમની કુશાલ પ્રુદ્ધિના અનેક પુરાવા મળી ચૂક્યા હતા. તેમના શિક્ષકો ભવિષ્યના આ દેશભક્તની પ્રતિભા ઓળખી ગયા હતા. પ્રો. ઓર્ડેનરે તેમને “હિન્દની આશા”નું ઉપનામ આપ્યું હતું આ આગાહી પાછળથી ખરી પડી હતી દાદાભાઈ બધીજ જાળતમાં પહેલા રહેવાને જ જાણે સર્જાયા હતા તે પહેલા હિન્દી પ્રોફેસર હતા. હિન્દના લોકોની સામાજિક, બૌદ્ધિક, અને રાજદારી ઉન્નતિ માટે કેટલાંક મંડળો સ્થાપવામાં પહેલા હતા. પહેલા હિન્દી એમ. થી. હતા. પોતાના દેશ માટે નાણાવિષયક ન્યાય મેળવવા માટે, તેમની માંગણી અનુસાર નિમાયેલા ફાયલ કમીશનમાં બિરાજનાર એ પહેલા હિન્દી હતા, અને પોતાના દેશબંધુઓ માટે સ્વરાજનો દાવો કરનારા પહેલા હિન્દી નેતા હતા.

જ્યારે માઉન્ટ રુટલર્ડ એલ્ફ્રીન્સ્ટન હિન્દીઓને ઠેળવીને દેશના રાજવહીવટમાં જોડાવાની રાજનીતિના અનિવાર્ય અને

ગૌરવભર્યા પરિણામ તરીકે સ્વરાજ લોગવતા હિન્દનું સ્વપ્નું જોતા હતા. જ્યારે તેમને લાગ્યું જ એવો ખ્યાલ હશે કે જે દિવસને તે ન આપી શકાય એટલા દુરના અંતર પર મૂકતા હતા, તે દિવસ, અથવા લોકોને સજસતા સોંપવાનો દિવસ, નજીક લાવનાર એક છોકરો અત્યાર પહેલાં જ જન્મી ચુક્યો હતો.

પોતાના વિદ્યાર્થી જીવનમાં દાદાભાઈએ માતૃભૂમિને ઊંઘતી જોઈ હતી. તેને પોતાને થયેલા અન્યાયોનું જ્ઞાન ન હતું, પોતાના હકકોની માહિતી ન હતી. ધીમેધીમે અને મક્કમપણે માતૃભૂમિને જાગૃત કરી જગતના સંસ્કારી દેશોમાં તેના ધરા દરજ્જાનું તેને જ્ઞાન કરાવવાનું કર્તવ્ય દાદાભાઈના જીવનકર્તવ્યમાં લખાયેલું હતું, અને જીવનના સંધ્યાકાળે તે માતૃભૂમિને સ્વરાજને પંથે જોવાને લાગ્યશાળી થયા હતા.

પ્રકરણ ૩ જી

પ્રોફેસર દાદાભાઈ

જે છોકરાતું ઝળહળતું વિદ્યાર્થી જીવન જોઈ તેના પ્રોફેસરે જ માત્ર નહિ, પણ એ વખતના વડા ન્યાયાધીશ પણ આશ્ચર્ય ચક્રિત થાય તે ખરે જ ભાવ્યશાળી ગણાવેા જોઈએ. દાદાભાઈને આતું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એક નિપુણ વિદ્યાર્થી તરીકે મુંબઈની વરિષ્ઠ અદાલતના વડા ન્યાયાધીશ કે જેઓ કેળવણી પ્રાતાના બોર્ડના પ્રમુખ હતા, તેમના ધ્યાન પર દાદાભાઈનું નામ આવ્યું હતું. તેમણે દાદાભાઈને બેરીસ્ટર બનાવવા માટે ઇંગ્લેન્ડ મોકલવાની સૂચના કરી, પણ તે માટે પુષ્કળ પૈસાની જરૂર હતી અને દાદાભાઈ પાસે કે એમનાં રંક માતૃશ્રી પાસે પૂરા સેા રૂપિયા પણ નહોતા. તેમના માયાજી કાકા રૂસ્તમજી દેસાઈ આ મા દિકરાના ગુજરાનનો ખર્ચ આપતા હતા. તેમની પાસે અથવા ખીજા કોઈ પણ સગા પાસે દાદાભાઈને વિલાયત મોકલવા માટે જોઈતા પૈસા આપવાની કે ધીરવાની શક્તિ નહોતી. આ વાત સાંભળીને ઉદાર મર અરફાને, જે પારસી કોમના શ્રીમંતો અર્ધો ખર્ચ આપે તો, પોતે પોતાની તરફથી અર્ધો ખર્ચ આપવાની તૈયારી દેખાડી.

તીવ્ર બુદ્ધિ, વાઢવિવાદ કરવાની હોશિયારી, શબ્દલાલિત્યભરી વાચાળતા, ધીરજ અને ખંત વગેરે ગુણો દાદાભાઈમાં ભરેલા હોવાથી, જે સરજનગુરે વધારે કૃપા દેખાડી હોય તો દાદાભાઈ પારામંડળ અને ન્યાયામનના શબ્દગાર બની શક્યા હોય. દાદાભાઈ પોતે પણ પારાગમથી જનવાને ઘણા આતુર હતા, પણ તેમની આશા મફત થઈ નહીં. શરૂઆતમાં વડા ન્યાયાધીશની સૂચનાને પારખી કોમના કેટલાક અવમરેણ્યો—અને તેમાં પણ ખાસ કરીને

દાદાભાઈ નનગેશ ૨૦ વર્ષની ભરણુનાનીમાં

સામાજિક સુધારણા અને શિક્ષણ-પ્રચારના પ્રગર હિમાયતી કામ કુટુંબના નળીસઓએ—વધાવી લીધી; પણ આ યોજના અમલમાં આવી નહીં. કેમ કે વડા ન્યાયાધીશની આ ઉદાર માગણીમાં જૂના વિચારના પારસી સમાજને મોટી આફતની ગંધ આવી હતી.

હાલમાં પૂર્વના દેશોમાં જેઓ બાઈબલ વિષે ઉપદેશ કરે છે તેઓ પરધર્મીઓને વટલાવવાના હેતુને પ્રાધાન્ય આપતા નથી. પણ તેઓના પૂર્વજો પરધર્મીઓને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં લાવવાના હેતુને પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય સમજતા હતા. હિન્દુ ધર્મના કિલ્લાની દિવાલમાં ગાળડું પાડતાં તેઓને મુશ્કેલી નડી ન હતી. પણ પોતાના ધર્મના—મઝહુબના રક્ષણ ખાતર પોતાના વતનને ત્યાગ કરી હિન્દમાં આશ્રય લેનારા જરથોસ્તીઓને એક પણ જરથોસ્તી પરધર્મ સ્વીકારે તેના જેવી ભયંકર આફત પીછ કોઈ ન હતી. આ કારણસર પારસી યુવાનોને મીશનરી ઓની શાળામાં ફેસાતા અટકાવવાની તેઓ ખામ તકેદારી રાખતા હતા. કોઈ પણ ખ્રિસ્તી પાદરી પારસી કોમમાં પગપેસારો કરવાની આશા પણ રાખતો ન હતો. છતાં કેટલાક ધર્મઝનુની પાદરીઓ જેઓમાં ડૉ. જહોન વિલમ્સન આગેવાન હતા, તેઓએ કેટલાક પારસી વિદ્યાર્થીઓ પર નજર દોડાવી. કોસના આ ભકતોની રીત તદ્દન સાદી હતી. જે વિદ્યાર્થી એક કલાક ખ્રિસ્તી ધર્મને ઉપદેશ સાંભળવાનું કબૂલ રાખે તેને ચાર કલાક ભૂગોળ, ઇતિહાસ, અંગ્રેજી અને ગણિત શાસ્ત્રનું મફત શિક્ષણ આપવાનું પ્રલોભન તેઓએ આગળ ધર્યું. આખરે ૧૮૩૬ ની સાલમાં તેઓ ધનલુભાઈ નવરોજી અને હોરમસજી પેસ્તાનજી નામના બે પારસી છોકરાઓને ખ્રિસ્તી યનાવવામાં સફળ થયા. આ બે છોકરાઓ ખ્રિસ્તી રતા જ આખી પારસી કોમ બગલણી ઊઠી. આમાંય પારસી કોમને પોતાનું અને પોતાના ધર્મનું ભયંકર અપમાન લાગ્યું. આખી કોમ ખ્રિસ્તીઓ સામે લાલપીળી થઈ ગઈ. ખ્રિસ્તી પાદરીઓને “સાધુના વેશમાં શયતાન”ની ઉપમા આપવાનું શરૂ થયું, અને

ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યે ધિક્કારની લાગણી પ્રદર્શિત કરતા નિબંધો અને પત્રિકાઓ પ્રગટ કરવાનું શરૂ થયું.

આ પ્રસંગે પારસી કોમની લાગણી એટલી બધી ઉશ્કેરાઈ ગઈ હતી કે બાહર સુલેહશાંતિનો ભંગ થવાનો ભય પણ ઊભો થયો હતો. વળી એ વખતે એ પણ આશ્ચર્ય કરવામાં આવ્યો હતો કે પારસી નેતાઓ પોતાના ધર્મબંધુઓને હુમલીનેાને મારફાડ કરવા માટે ઉશ્કેરતા હતા તથા પેલા બે વટલેલા છોકરાઓને બળાત્કારથી કબજે લઈ “તેમને નવસારી લઈ જઈ ત્યાં તેઓનું કાટકું કાઢી ‘નાખવાનું’ કાવતરું રચતા હતા. આ ઉપરથી પારસી નેતાઓએ સરકાર પર એક અરજ મોકલી, કેાઈ પણ બતની કાટકૂટ કે હોહા થતી અટકાવવાની પોતાની આતુરતા પ્રદર્શિત કરી. તેઓએ ન્યાયની અદાલતને અરજ કરી હતી, અને કાયદાને માન આપનાર કોમ તરીકે અદાલતના નિર્ણયને માન આપવાને તેઓએ ખુશી દેખાડી હતી. પણ છોકરાઓ ઉમ્મર લાયક હોવાથી અદાલત તેઓને રાહત આપી શકી નહિ. પરિણામે વર્ષો સુધી આ કડવી ચર્ચાનો આતશ પ્રજ્વળતો જ રહ્યો અને કેાઈ પણ યજ્ઞવળમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની સહેજ પણ ગંધ આવતી તો ધર્મિ જરથોસ્તીઓ તરત જ બડકી જતા. વખતના વહેવા સાથે મીશનરીઓ પ્રત્યેની પારસીઓની સગ ઓછી થઈ એટલું જ નહિ પણ મીશનોના કાર્ય તરફ સહાનુભૂતિ બતાવી, પારસીઓ મીશનોના કૂંડમાં ઉદારતાથી નાણાંની મદદ કરવા લાગ્યા. પેલા બે પારસી ભુવાનેા ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા લઈ પાઠરીઓ બન્યા ત્યારે પારસીઓએ તેમને માન પણ આપ્યું. ફેવરંડ ધનજી ભાઈનું ૧૯૦૫ માં ઇંગ્લેન્ડમાં અવસાન થયું. જ્યારે “ડી. નવરોજી” ના મરણના બમર તોરથી આવ્યા ત્યારે હિન્દના લોકોએ તો એમ જ ધાર્યું હતું કે “હિન્દના દાદા” આ દુનિયામાંથી વિદાય થઈ ગયા હતા.

જ્યારે સર અર્ચર્ડીન પેરીએ દાદાભાઈને ઇંગ્લેન્ડ મોકલવાની

સૂચના કરી ત્યારે પેલા જે પારસી જુવાનોના ખ્રિસ્તી ધર્મના સ્વીકારના પગલાને છ વર્ષ થઈ ગયા હતાં. પણ એ જાનાવથી સળગેલી આગ હજી ખૂટાઈ ન હતી, જૂના વિચારના પારસીઓ અંગ્રેજો સાથે કોઈ વ્હનનો સંબંધ રાખવા માગતા ન હતા, એટલે પારસી ગૃહસ્થો 'ટોપીવાળા'ની આ ભલી યોજના મંજૂર રાખવા કોમને સમજાવી શક્યા નહિ. ન્યાયાધીશના હોદ્દા પરથી નિવૃત્ત થયા પછી સર અસ્કીન 'ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ'ના સભ્ય નિમાયા ત્યારે દાદાભાઈ ઇંગ્લેન્ડમાં હતા; અને કાયદા કરતાં હજારગણા ચઢિયાતા અભ્યાસ-પ્રિટિશ-પ્રજા પાસે હિન્દના સ્વતંત્ર્યનો દાવો રજૂ કરવા માટેની લાયકાત-મેળવવામાં શેકાઈ ગયા હતા. એક વાર એ ભલા માણ ન્યાયાધીશે તેમને 'ઇન્ડિયા ઓફિસ'માં બોલાવી કહ્યું હતું: "સારું થયું કે મારી સૂચના નામંજૂર થઈ, કારણ કે મારી ખાતરી છે કે એક વકીલ કરતાં જાહેર જીવનમાં પડવાથી તમારી જિંદગી ધણી ઉપયોગી થઈ પડી છે."

પણ થોડોક વખત તો જધાને એમ જ લાગ્યું કે દાદાભાઈએ એક સોનેરી તક ગુમાવી. તેમનો અભ્યાસ પૂરો થતાં તેમને એડ્વોકેટન ઇન્સ્ટીટ્યુટના "વડા દેશી મદદનીશ માર્તર" નીમવામાં આવ્યા. તે દરમિયાન દાદાભાઈ સરકારી નોકરીમાં દાખલ થવાની આણી ઉપર આવી પહોંચ્યા હતા. કેળવણીખાતાના બોર્ડના સેક્રેટરીએ મુંબઈની સેક્રેટરીએટમાં તેમને માટે એક હોદ્દો મેળવ્યો હતો, અને દાદાભાઈ તે સ્વીકારવાની આણી પર હતા. પણ સદ્ભાગ્યે કેટલાક પ્રોફેસરોની ડાહી સલાહ માનીને દાદાભાઈ મદદનીશ અમલદારોના સાંકડા જર્જીલમાં જીવનભર કેદ થતા જાય. ૪૫.

મદદનીશ માર્તરની નોકરી ગણિતશાસ્ત્રના મદદનીશ પ્રોફેસરના પદ પર જવાના પગથિયા સમાન હતી. કેળવણી બોર્ડના ૧૮૫૦-૫૧ ના અહેવાલમાં દાદાભાઈ વિષે "આ સંસ્થામાં કેળવાયેલા એક અત્યંત અનુભવી અને ખાહોશ માણસ" તરીકે ઉલ્લેખ કરી ભૂતકાળની પેઠે તેઓ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આગળ પથે એવી આશા

દર્શાવવામાં આવી હતી. કેળવણી બોર્ડના મેકેટરી ડૉ. સોવેલે લખ્યું હતું: “આપા જે ઉત્પાદક, મજૂરતા, અને એક જ ધ્યેયથી આગળ વધશો, તો વખત જતાં તમે તમારા દેશ મટે મહાન આશીર્વાદરૂપ થઈ પડશો.”

બે વર્ષ પછી દાદાભાઈને ગણિતશાસ્ત્ર (મૅથમેટીક્સ) અને સૂચિવિજ્ઞાનના પ્રોફેસર નીમવામાં આવ્યા આ દેશની કોઈ પણ કોલેજમાં પ્રોફેસરનો હોદ્દો મેળવનાર પહેલા હિન્દી દાદાભાઈ હતા. એટલે આ જમાનામાં કોઈ હિન્દી પ્રધાન થાય તેના કરતાં તે જમાનામાં દાદાભાઈ પ્રોફેસર થવાથી લોકોનું ધ્યાન તે તરફ વધારે ખેંચાયું. આ પદથી દાદાભાઈને મળવાથી હિન્દીઓને સારું માન મળ્યું અને તેઓ આનંદ પામ્યા. ૧૮૫૪-૫૫ ના પોતાના અહેવાલમાં કેળવણીના બોર્ડે આ સંબંધમાં ખાસ નિર્દેશ કરતાં ઉલ્લેખ કર્યો છે, “અમારી ખાતરી છે કે ગણિતશાસ્ત્રના લાંબા અને જાંતીલા અભ્યાસથી અને ઇન્સ્ટીટ્યુશનમાં પોતાની ફરજો કુશળતાથી બજાવવાથી તેમને જે કીર્તિ મળી છે તે તેમને હજી પણ વધુ મહાન ને પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન થવા પ્રેરશે”. દાદાભાઈની નિમજૂકને પ્રભુએ ઉત્સાહથી વધાવી લીધી હતી તે જ પ્રમાણે સરકારે પણ એ ઉત્સાહમાં ભાગ લીધો હતો. લગભગ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં પ્રોફેસરશીપની સ્થાપના કરનારાઓએ જે આગા દર્શાવી હતી તે આશા દાદાભાઈને માનવંત હોતો આપી પાર પાડવા માટે સરકારે કેળવણીના બોર્ડને સુબારકમાદી આપી હતી. જીવનના અંત સુધી આ માન મટેદાદાભાઈ મગરૂર રહ્યા હતા.

“મારા જીવનમાં મને ઘણાંય માન મળ્યાં છે,” એક વાર દાદાભાઈએ કહ્યું હતું, “પણ પ્રોફેસર થવાથી મને જે ગૌરવની લાગણી ઊપજી હતી તેવી બીજા કોઈ માનથી ઊપજી નથી.” એક પ્રમંગે આમની સભાના સભ્ય તરીકે તેઓ દીર્ઘના શિખર પર બિરાજતા હતા ત્યારે તેમણે લખ્યું હતું. “મારે મન એ કિમતીમાં કિંમતી ઇત્કાગ અને માન છે. તે મારા આનંદ છે, અને મારા

ઘણા સાથીઓ, અને વિદ્યાર્થીઓ મને આજ સુધી પ્રોફેસર દાદાભાઈ કહીને જ બોલાવે છે. "

પ્રોફેસર તરીકે યુવાનોના માનસનું અને નવયુગનું ઘડતર કરવું, પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં જ નહિ પણ હિન્દના પાંત્રીશ કરોડ લોકોના ગુરુ બનવું, અને તે સાથે આ પાંત્રીશ કરોડની વસ્તી ઉપર હુકુમત સોંપવાનાઓના ઉપદેશક બનવું, એ દાદાભાઈ માટે વિધાતાએ નિર્માણ કરેલી કાર્યમાલા હતી. આ જ કારણસર તે જગતના સર્વવિધાયકોમાં સ્થાન લેનાર છે એવું સ્વપ્ન પશુ ન બેનાર તેમના લલા મિત્રાએ તેમને બતાવેલાં પ્રલોભનો કદાચ તેમને નહીં આકર્ષી શક્યા હોય. પાછળથી ભાવિ સંજોગોએ તેમના પ્રોફેસર તરીકેના જીવનનો અંત આણ્યો, અને વિધાતા તેમને છસો માઇલ દૂર, એક પારકા મુલકમાં ખેંચી ગઈ કે જ્યાં તેમની માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતાનું તેમના જીવનનું મહાન કાર્ય પાર ઉતારવાનું હતું.

દાદાભાઈની સાથે, આપણે મહાસાગર ઓળંગી ઇંગ્લેન્ડની ભૂમિ પર પગ મૂકીએ તે પહેલાં એલફ્રીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં એક પ્રોફેસર તરીકે તેમણે કરેલા કામ પર ઊડતી નજર નાખીશું. શાળા અને કોલેજમાં કેટલા બધા વિદ્યાર્થીઓ ગણિતશાસ્ત્રની કપરી ભૂલભૂલમણીમાં ગુંથવાઈ જતા હશે ! દાદાભાઈના વિદ્યાર્થીઓમાંના ઘણાઓને આ વિષય પહાડ જેવો લાગતો હોવાથી, આ વિષયને રસપ્રદ બનાવવા અને ગણિતશાસ્ત્ર માટેનો પોતાનો પ્રેમ અને ઉત્સાહ પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં ઉત્પન્ન કરવા માટે તેમણે આકાશ પાતાળ એક કરી નાખ્યાં હતાં. જેઓ આ વિષયમાં ઘણા નબળા હતા તેઓને કોલેજ છૂટ્યા પછી કલાકો સુધી બેસીને દાદાભાઈ લણાવતા, અને તેઓની સુરકેલીઓનો ઉકેલ બતાવવામાં ખૂબ મોજ માનતા ! પણ આટલું જ પ્રયત્ન ન હતું. બધું કામ અગ્નિશુદ્ધ કરવાની તેમને ટેવ હોવાથી નીચતા વર્ગમાં આ વિષયનું શિક્ષણ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પર મૂકવાની જરૂર તેમણે જોઈ અને તેથી નીચલા

વર્ગમાં આ વિષયની શિક્ષણરીતિ સુધારવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. તેમણે પોતાની ફરજે ઉપરાંત સ્કૂલના નીચલા વર્ગના ગણિતના વર્ગો પર દેખરેખ રાખવાનું કામ માથે લીધું. તેમણે આ વર્ગોની અમુક અમુક સુદૃઢ પરીક્ષા લેવા માંડી, અને શિક્ષકોના શુભદોષ વિષે રિપોર્ટો કર્યા. આ કામ તેમણે એટલી સરસ રીતે બાબતો ઠે ૧૮૫૩-૫૪ ના ઇન્સ્ટીટ્યુશનના રિપોર્ટમાં પ્રિન્સીપાલ હાર્કનેસે તેમના પ્રયત્નોની ખાસ પ્રશંસા કરી: “મી. દાદાભાઈના રિપોર્ટો અને પરિણામના કોઠાઓ પરથી એક બાહોશ અને બુદ્ધિ-શાળી દેશી પ્રોફેસર જેમણે ઘણા વર્ષોથી આ ખાતાંની સેવા બજાવી છે તેઓ ગણિતશાસ્ત્ર અને સ્ટ્રિક્ટવિજ્ઞાનમાં કેવું કામ બતાવી શકે છે તે માફમ પડી આવશે.”

પ્રોફેસર દાદાભાઈના ગણિતશાસ્ત્ર પરના પ્રેમને લીધે તેમના જીવન અને તેમની નીતિ પર કેવી અસર થઈ હતી તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ તેમના જીવનનો ફલક જેમજેમ ખુલતો જશે તેમતેમ વાંચનારને જણાશે કે ફક્ત ખાનગી જીવનમાં જ નહિ પણ તેમના રાજદ્વારી જીવનની અને બહાર ચળવળોની ચાવી ગણિત-શાસ્ત્રની એકમાઈમાં જ સમાયેલી હતી. કોઈ પણ વાત અભિયુક્ત પૂરવાર ન થાય ત્યાં સુધી દાદાભાઈ તે સ્વીકારતા નહી. કોઈ વાત સંપૂર્ણ સંત્ય અને ન્યાયી ન હોય ત્યાં સુધી તેમને સંતોષ થતો નહિ. એ પ્રમાણે હિન્દના રાજકર્તાઓ સામેના તેમના તોહમતનામાનો સાર પણ એ જ હતો કે તેઓ હિન્દ પર ખ્રિદિશ સિદ્ધાંતોની એકસતાથી રાજ કરતા ન હતા. હિન્દ તરફથી તેમણે કરેલી બધી માંગણીઓ તાજ અને ખ્રિદિશ મુત્સદ્દોઓએ આપેલાં ગંભીર વચનોનો શુદ્ધ અને ન્યાયી અર્થ કરી તેનો અમલ કરવાની વિનંતિ રૂપે જ હતી. દાદાભાઈના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ જેઓ પાછળથી મહાન માણસો થયા હતા તેઓ એક શિક્ષક તરીકેની તેમની કુશળતા અને પોતાનાં વિદ્યાર્થીઓ માટેની કાળજીનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે, જેઓ તેમના સમાગમમાં આવ્યા હતા તેઓ તેમની સાદાઈ,

વિનય, અને બહુભરી રીતભાત કદી બૂલી શકે નહીં. આવા માયાળુ અને બાહોશ ગુરુની સલાહ અને સહુભરીનું ઋણ કેઈ પણ વિદ્યાર્થી બૂલી શકે જ નહિ. હિન્દની પૌરસ્ત્ય વિદ્યાના મહાન અભ્યાસી તરીકે નામાંકિત થનાર દાદાભાઈના વિદ્યાર્થી સમકૃષ્ટ ભંડારકર હંમેશા કહેતા કે તેમનું “અજોડ શિક્ષણ અને વિદ્યાર્થીઓ માટેની માયામમતા” બૂલવાનું અશક્ય હતું. રીતભાત અને રહેણીકરણીમાં પોતે સાદા હોવાથી દાદાભાઈએ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને સાદાઈની મહત્તા સમજાવી હતી અને ઘણા વિદ્યાર્થીઓને આડંબરી જીવનની નજળાઈમાં પડતા બચાવી લીધા હતા.

આમ હોવા છતાં એ જમાનામાં સામાજિક સુધારણાના અથણી અને મુંબઈ શહેર અને ઇલાકાના નવમતવાહ (Leader of thought) ના નેતા તરીકેનો આવેશ દાદાભાઈમાં આગળ તરી આવતો હતો.

પ્રકરણ ૪ થું

મહાન સમાજસુધારક

લગભગ હમણાં સુધી એમ કહેવાતું હતું કે હિન્દુ સમાજમાં સુધારા કરવા તે “હિમાલય તોડવા” જેવું હતું. આજ ઉપમા વાપરીને આપણે કહી શકીશું કે હાદાભાઈના જમાનામાં જરથોસ્તી ઠોમમાં સામાજિક સુધારા ફાળવ કરવાનું કામ અદ્વિબુઝ પહાડ તોડવા સમાન વિકટ હતું. ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા પચાસ વરસ દરમિયાન હિમાલય તો અખંડ જ રહ્યો પણ અદ્વિબુઝ તોડવાનું ભગીરથ કામ કરવાની હિંમત મુકીભર એલ્ફિન્સ્ટોનિયનોએ બતાવી હતી અને તેમાં હાદાભાઈ અગ્રણી હતા.

તે જમાનામાં મુંબઈમાં નેટીવ લીટરરી સોસાયટી નામની એક સંસ્થા હસ્તી ધરાવતી હતી, જ્યાં “હનીબાલના અત્યાચાર” “બ્રુટસનો અપરાધ,” અને “સીઝરની મહત્તા” વિષે ગરમાગરમ વાદવિવાદ થતા હતા. પણ ૧૮૪૮ માં આ સંસ્થા ચેતનહીન હતી આથી તેના કેટલાક સભાસદો હાદાભાઈના પ્રમુખપદ નીચે એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુશનના હોલમાં ભેગા મળ્યા, અને તેઓએ રુટ્ડન લીટરરી એન્ડ સાયન્ટિફિક સોસાયટી નામની નવી સંસ્થાની સ્થાપના કરી. પ્રોફેસર પેટન આ સંસ્થાના પ્રમુખ નીભાયા, અને હાદાભાઈ ખતનચી થયા. આ નવી સંસ્થાનો એક કાનૂન એવો હતો કે સભાસદોની નામાવલીમાંથી દરેક પખવાડિક સભા માટે સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અથવા સામાજિક વિષયો પર નિર્બંધ વાંચવા માટે બે સભાસદો ક્રમશઃ એકેટરીએ પસંદ કરવા. બીજો કાનૂન એવો હતો કે જે સભાસદ નિર્બંધ વાંચવામાં ગફલતી કરે તેને પહેલી વાર એક રૂપિયો અને બીજી વાર બે રૂપિયા દંડ કરવો, અને ત્રીજી વાર આવી ગફલતની કરે તો તેને સંસ્થામાંથી ગરતરફ

કરવો. દેખીતી રીતે આ કાનૂનોનો હેતુ નકામા અને શોભાના ગાંઠિયા જેવા સલાસદો દૂર કરવાનો હતો. ધાર્મિક અને રાજદારી પ્રશ્નોની ચર્ચાની સખત મનાઈ રાખવામાં આવી હતી. દાદાભાઈએ આવી જુદમ જહાંગીરી સાંખી લીધી તે જાણીને અબ્તયખી ઉપજે છે. પણ એ પરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે દાદાભાઈ સમાજસુધારણાને સૌથી અગત્યની માનતા હતા.

દરેક વિષયની પ્રથમ ચર્ચા સોસાયટીની સભામાં થતી; ત્યાર પછી સોસાયટીની બે દેશી શાખાઓ દ્વારા સલાસદોના વિચારો જાહેર પ્રજા સમક્ષ રજુ કરવામાં આવતા. આ બે શાખાઓમાંની એક ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીના દાદાભાઈ પ્રમુખ હતા. બીજી શાખા મરાઠી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી હતી. ગુજરાતી સોસાયટીની ચર્ચાઓ મંડળીના વાજિંત્ર “જ્ઞાનપ્રસારક”માં પ્રગટ થતી કે જે પત્રનું તંત્રીપદ વર્ષો સુધી દાદાભાઈએ સંભાળ્યું હતું. તેમને મન એ પ્રેમસેવા હતી, પણ જ્યારે તેમને પત્ર માટે કામ કરવાનો વખત મળતો નહિ ત્યારે તેઓ ખીજાઓ પાસે જાતે ખેસા આપીને કામ કરાવતા.

૧૮૬૪ ના આગસ્ટ માસની ૪ થી તારીખ, સોસાયટીના ઇતિહાસમાં સૌનેરી અક્ષરે લખાયેલી છે. એ દિવસ મુંબઈ ઇલાકાના ઇતિહાસમાં પણ અમર રહી જશે, કેમકે એ દિવસે મુંબઈ શહેરમાં કન્યાકેળવણીનો પાયો નાખાયો હતો. તે જમાનામાં પુરુષોને ઘરમાં આનંદ, યા પ્રેરણા આપે એવું તત્ત્વ જાહુ જ જૂજ હતું. “સદ્ગુણના પોષક” ઘરસંસારી મુખનો ઘણા ઘરમાં અભાવ હતો. આવા સંજોગોમાં કેટલાક ઘરની જહાર આનંદ મેળવવાને લલચાય તેમાં નવાઈ ન હતી. એ વિષય પરિસ્થિતિનો એકલો ઉપાય કન્યા કેળવણીનો હતો. ઘણી વાર જુવાન એલિફન્ટોનિયનોએ આ વિષય ઉપર રસીલાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. પણ કંઈ વ્યવહાર કામ થયું ન હતું. પરંતુ આ યાદગાર દિવસે જેરામજી ખરશેદજી ગાંધીએ સોકેળવણી વિષે એક નિબંધ વાંચ્યો, જેની ચર્ચાને અંગે વ્યવહારુ પરિણામ આવવો પામ્યું હતું.

આ નિર્બંધમાં શબ્દે શબ્દ ઉત્સાહ તરવરતો હતો. બેરામજીએ પોતાના સાથીઓને હાકલ કરી કે “આપણે ઘણું બાંધ્યા; હવે બોલવાની નહિ, પણ કામ કરી બતાવવાની જરૂર છે. આપણે દરેક જણે કંઈને કંઈ કરવું જોઈએ.” આ મુસ્સાભરી અપીલ કર્યા પછી પારસી રિવાજ મુજબ ગંભીરતાથી ખુદાની બંદગી કરવામાં આવી, અને તેને બધાએ દિલોઝનીથી વધાવી લીધી.

“અદિં હાજર રહેસો એકેએક વિદ્યાર્થી” પોતાનાં કુટુંબીઓને સમજાવીને ઓછામાં ઓછી એક છોકરીને ભણાવવાનું કબજા કરાવે.”

સંકેતો અવાજોએ “હકારથી” આ વિનંતી વધારી લીધી.

“આપણે પોતે જ છોકરીઓને ભણાવીશું, અને આપણે આ કામ માટે આતુર છીએ એમ જતાવી આપીશું.”

“હા, હા”ના અવાજોથી વાતાવરણ ગુણ રહ્યું.

દાદાભાઈ માટે આ કંઈ નવી વાત ન હતી. તેમનાં પૌત્ર-પાત્રીઓ તેમના વિદ્યાર્થીજીવન વિષે પૂછપરછ કરતા ત્યારે દાદાભાઈ આ કરમકથા કહી સંભળાવતા કે પોતે કૉલેજમાં ભણતા હતા ત્યારે એક મિત્ર (આ મિત્રનું નામ હાલમાં કોઈને યાદ નથી) સાથે લોકોને ઘરે જતા, માળાપો અને વાલીઓને તેઓની કન્યાઓને ઓટલા પર બેસી લખતાં વાંચતાં શીખવવા દેવાની વિનંતી કરતાં કેટલાક માળાપો તેમની ભલાઈને લાભ લેતા, જ્યારે બે ત્રણ માળાપોએ તો આવી ઉચ્છૃંખલ સૂચના કરવા માટે તેઓને ઓટલા પરથી ફેંકી દેવાની ધમકી સુધાં આપી હતી !

સભાએ પ્રયોગ રૂપે કન્યાશાળા ખોલવાનો હશવ કર્યો તે માટે ફંડ ઉઘરાવવાની જરૂર ન હતી. કેટલાક સભ્યોએ શિક્ષકો તરીકે કામ આગવાની ખુશી બતાવી, અને બીજાઓ શાળાઓ ખોલવા પોતાના મકાનમાં જગ્યા આપવા કબજા યયા નિઃસ્વાર્થ સેવા આપનારા શિક્ષકોના નોકરી ધંધામાં ખલેલ ન પહોંચે તે માટે આ વર્ગો, સવ.રે સાતથી દશ વાગ્યા સુધી રાખવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

પણ એક પહાડ જેવી મુશ્કેલી માર્ગમાં ઊભી હતી. શાળાઓ માટે ઓરડાઓ હતા; શિક્ષકો હતા; પુસ્તકો અને ખીજાં સાધનો મોજૂદ હતા; પણ વિદ્યાર્થીનીઓ ક્યાં હતી? શું શિક્ષકોએ ખાલી ખાંકડા આગળ લવારો કરવો? એક વિદ્યાર્થીની મેળવવાનું કામ એક શહેર કબજે કરવા જેટલું મુશ્કેલ હતું, કેમ કે કન્યાઓને ભણાવવાથી સમાજમાં મોટી ઉથલપાથલ થઈ જશે એવી ધારતી રાખનારો જૂના વિચારનો લોકસમૂહ આ ચળવળની સખત વિરુદ્ધ હતો. પણ જે કામ પવિત્ર ભાવનાથી નિઃસ્વાર્થપણે ઉપાડવામાં આવે છે તેને ખુદા મદદ આપ્યા વિના રહેતો નથી. જે મહિનામાં પારસી કન્યાશાળાઓમાં ૪૪ અને હિન્દુ કન્યાશાળાઓમાં ૨૪ વિદ્યાર્થીનીઓ દાખલ થઈ, ત્રણ હિન્દુ અને ચાર પારસી મળી કુલ સાત સંખ્યાઓ હતી, દાદાભાઈના હાથમાં બહારકોટની શાળા હતી. તે પોતે શિક્ષક હોવાથી પોતાના સાથીઓમાં આધારસ્તંભ જેવા હતા. તેઓએ આ પ્રયોગને સફળ બનાવવા પોતાથી બનતું કયું હતું. તેણે વર્ણન સોસાયટીના પહેલા રિપોર્ટમાં નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યું છે.

પોતાની રાજ્યપ્રતિષ્ઠાથી આ જુવાન સુધારકોએ જે કર્તવ્ય પોતાને માથે લીધું હતું તે અધિશુદ્ધ પાર પાડવામાં તેઓએ બતાવેલા હતાપણ, સાવધાનતા, અને ઉત્સાહ પ્રશંસાપાત્ર હતા. શિક્ષણ સંબંધી મળી શકતા બધાં પુસ્તકો વાંચીને અને તેઓના વર્ગોમાં આવતા બાળકોને ઉત્તમ કેળવણી કેવી રીતે આપી શકાય તેની ચર્ચા કરવા માટે વારંવાર બેઠા મળીને, તેઓ પોતાની ફરજ બજાવવાને લારક નીવડ્યા હતા.

આવા સુંદર કામની પ્રસંશા કરવામાં કેટલાક નેતાઓ પણ પછાત પડ્યા નહિ. જોર્ડે ઓફ એજ્યુકેશનના સલામદનો ઓલ્ડો વર્ગો મુખી બોગવનાર જગન્નાથ શંકરશેઠે એક સુંદર નાનું મકાન શાળા માટે વાપરવા આપ્યું, અને કન્યાકેળવણીના ખીજા હિમાયતીઓએ તરત જ તેમના દાખલાની નકલ કરવા માંડી. સ્ત્રીશિક્ષ-

પરિણામે લોકોના વિચારો અને રિવાજોમાં ધીમે ધીમે પરિવર્તન થવા માંડ્યું.

આ પ્રમાણે આમાજિક સુધારાનો પાયો નાંખ્યા પછી પારસી સુધારકોએ પોતાના ધર્મની પવિત્રતા જાળવવા માટે પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો. ઈશાનથી નાસી છૂટરા પછી પારસીઓ બાર સદી સુધી હિન્દમાં હિન્દુઓ અને મુસ્લીમો સાથે વસ્યા હતા. આવા ગાઢ સહવાસના અનિવાર્ય પરિણામ રૂપે જરથોસ્તી કેમમાં કેટલાક પરદેશી રીતરિવાજો, ક્રિયાકર્મો અને માન્યતાઓ ધૂસી ગયાં હતાં. “સીસોટી” જીવાનોએ એવાં મિશ્રણને અથો જરથુસ્ત્રના પવિત્ર ધર્મ તરીકે માનવાની ના પાડી. પણ જૂના વિચારના જરથોસ્તીઓને સમજાવવાનું કામ કુદ્દીમાંનો ગોળ ખોવા જેવું સહેલું નહતું. તેઓના બાપદાદાઓ જમાના યયા આ માન્યતાઓ અને ક્રિયાકર્મોને માન આપતા આવ્યા હતા. જેમાં બાપદાદાએ પોતાનું કલ્યાણ માન્યું હતું, તેમાં આપણું પણ કલ્યાણ હતું. આ આજકાલના પોરિયાઓને પોતાના વડીલો કરતાં વધારે ડાહ્યા હોવાનો દાવો કરવાનો શો હક હતો? પારસીઓમાં પ્રવેશ પ.મેલા કેટલાક રિવાજો તો એટલા બધા બરાબ હતા કે પારસી પંચાયત જેવી વડિલોની સંસ્થાએ પણ તે ધિક્કારી કાઢ્યા હતા. પણ સદીઓ થયાં કેમને જરૂરી લેનારા રિવાજોનો સહંતર નાશ કરવાનું કામ શક્ય ન હતું. મોજેદો અને અધોર્નાનો ધારત તો જરથોસ્તી ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરી શકતા, પણ આ ધર્મગુરુ વર્ગે જ પંચાયતના ફરમાનનો ખુસ્તો વિરોધ કર્યો હતો. શું તેઓ આ “પોરિયાઓના” હુકમોને તાબે થાય? અને છતાં સુધારાનો પવન ફૂંકાઈ ચૂક્યો હતો. ધાર્મિક અજબજામમાં સત્તા આમ વર્ગને લાગ્યેજ નમાવી શકે છે. પણ-ન્યાં બજબજરી નિષ્ક્રમ જાય છે ત્યાં સમજાવટ અજબ પરિણામ લાવે છે. સુધારકોની આશા અને શક્તિ લોકોને સમજાવવામાં અને તેઓની શુભ-ભાવનાને બગૃન કરવામાં ગરેલી હતી.

એક વાર ફરીથી આ હેતુ ખર લાવવા માટે દાદાભાઈ એક સોસાયટી સ્થાપવા પાછળ ખાઈપીને મંડી પડ્યા. લોકોના સરપંચ (the tribune of the people) ના માનવંત ઇલ્કાબથી ઓળખાતા નવરોજી ફરહુનજીના સહકારથી, દાદાભાઈ ૧૮૫૧ ના ઓગસ્ટની ૩ જ તારીખે રાહનુમાયે માઝદયસ્નાન સભા સ્થાપવાને ફત્વેહમંદ થયા. આ સભાના પ્રમુખ નવરોજી ફરહુનજી નીમાયા, અને દાદાભાઈ તેના મંત્રી બન્યા. આ સભાનો હેતુ જરથોસ્ત સાહેબના ખરા સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવાનો, જરથોસ્તી ધર્મ પર ચોંટાટી ધૂળ ખાંખેરી નાખી તેના અસલ પ્રકાશિત સ્વરૂપને જાહેરમાં લાવવાનો અને પવિત્ર જરથોસ્તી ધર્મની પ્રાચીન પવિત્રતા સંજીવન કરવાનો હતો. પણ જૂના વિચારના જરથોસ્તીઓને ગળે આ વાત ઊતરી નહિ. પરકોમી રિવાજો નાબૂદ કરવાની ઘેલછામાં આ સુધારકો ખુદ જરથોસ્તી ધર્મના રીતરિવાજો અને ક્રિયાકર્મો પર હાથ નહિ નાંખે તેની જામીનગીરી શી ? એક વાર ખુદ્દિ કામે લાગ્યા પછી તે પરકોમી રિવાજો અને ધર્મશાસ્ત્રોના બૃહભર્યા અર્થોનો નાશ કરીને જ સંતોષ પકડતી નથી, પણ ખીજી વેળા ખુદ ધર્મશાસ્ત્ર પર પણ આક્રમણ કરે છે, એટલે સુધારકો પશ્ચિમના વિચારો અનુસાર પ્રાચીન જરથોસ્તી ધર્મમાં ફેરફાર કરે તો તેઓને કોણ અટકાવી શકશે ?

પારસીઓ કેટલીકવાર ભાઈજીંધ કોમોને ચીનાઈ ઉખ્યાણું જેવા જણાય છે. તેઓના સદગુણોની સાથેમાથે જ તેઓની નિર્જાળતા પણ ઊલેટી છે. જે સોનેરી લાયકાતોથી તેઓ પોતાની ખોદ્દિક પ્રગતિ કરે છે તે જ લાયકાતો તેઓને અવિચારી રૂઢિચુસ્તતાની ખીણમાં ગળડાવી મૂકે છે. જે વફાદારી અને ચુસ્તતાથી તેઓ પોતાના ધર્મને વળગી રહે છે તે જ ઝનૂન તેઓને તેઓના પૂર્વ-ચક્રના ગુલામ બનાવે છે; જે ઉદારતાથી તેઓ દુઃખી માનવજાતિની મદદે દોડી જાય છે તે જ પ્રમાણે તેઓ ઘડીબર તેઓને પોતાના ધર્મના દુશ્મન માની લઈ, તેઓની સૂતામણી કરવામાં પણ આધુ-

પાછું જોતા નથી. સુધારક પક્ષના વિરોધીઓએ મજૂર પક્ષના માનવંત નેતાઓની ઘદનક્ષી કરવામાં કંઈ કચાસ રાખી ન હતી. માઝદયસ્તાન સભાની સ્થાપનાથી જે પાગલ ઝનૂન ફાટી નીકળ્યું હતું તેના પ્રહાર મોટે ભાગે તેના પ્રમુખ અને મંત્રીના માથા પર પડ્યા હતા, પણ જોને હિંમતથી અડગ ઊભા અને અંતે વિજયી થયા.

આ બધાં વર્ષો દરમિયાન જે જે મંડળો સાથે દાદાભાઈએ સક્રિય સંબંધ જોડ્યો હતો, તેમાં રાહનુમાયે સભાએ તેમને અત્યંત ચિંતા અને મુશ્કેલીમાં નાખ્યા હતા. તેઓ સભાના મંત્રો હેવાથી તેમની સામે છાપાઓ અને હરીફ મંડળોની સભાઓમાં થતા પ્રહારો તેમને જ મોટે ભાગે સહન કરવા પડ્યા હતા. પણ સભાના કાર્યને પોતાનું હૃદય અર્પણ કરવા પછી તેને માટે કોઈ પણ ભોગ દાદાભાઈને મન નહોતો હતો. તેમના વિરોધીઓ તેમની નિન્દા અને નાલેશીઓ કરતા, પણ દાદાભાઈ એવી હલકી પંક્તિપર ન ઊતરતાં યુદ્ધિપુર સર દલીલ કરી તેવી જ દલીલોથી પોતાની દલીલોનું ખંડન કરવાનું પોતાના વિરોધીઓને આજ્ઞાહન કરતા. અંતે તેમના પ્રયત્નોને જશ મળ્યો, અને જરથોસ્તી ધર્મમાંથી ઘણાખરા પરકોમી અને પરધર્મી તરવોનો નાશ થયો. રાહનુમાયે સભાનો હેતુ પાર પડ્યો. તે જમાનાના પ્રહારો સામે ટકી રહી, અને હજી પણ પોતાનું ઉપયોગી કાર્ય કર્યે જાય છે, જ્યારે તેની પ્રતિસ્પર્ધી રાહનુમાયે ઝરથુસ્ત્રીઅન સભા ફક્ત ત્રણ જ વર્ષમાં પોતાને લાયક મોતને શરણે ધઈ ગઈ હતી.

શરૂઆતમાં રાહનુમાયે સભાએ પંચાયતના આશ્રય નીચે કામ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું. દાદાભાઈએ સભાના સેક્રેટરી તરીકે પંચાયતના દર્શીઓ ઉપર અનેક અરજીઓ મોકલી, તેઓના સહકારની માગણી કરતાં ધર્મના ફરમાનો અને રીતરિવાજોની ચર્ચા નહિ કરવાની તથા તેની ગામે વિરોધ નહિ જતાવવાની ખાતરી આપી હતી પણ રખેને પંચાયતના સુધારક મંસ્થાના સહકારથી

આગમાં તેલ રેડાય એવી ધાર્તીથી સર જમશેદજી જીજીભાઈ અને તેમના સાથીઓ અલગ રહ્યા હતા. ભૂતકાળના એ તોફાની દિવસો પર નજર ફેંકતા એમ લાગે છે કે પંચાયતની મદદ વિના જ સુધારાનું કામ શરૂ થયું તે ચોખ્ખું જ થયું હતું, કારણ કે થોડા જ વખતમાં સુધારકો સામે જે તોફાન ફાટી નીકળ્યું હતું તેની સામે પંચાયત અને સભાનું જોડાણ ટકી શકતું કે કેમ તે શક્યમંદ છે. પંચાયતના સભ્યોનો કોમના પોકારને શરણે થઈ ગયા હોત, બ્યારે ઉત્સાહી, જુવાન સુધારકો પોતાના જ ગળ ઉપર મુસ્તાક રહીને છેવટ સુધી સુધારાની લડત લડી અંતે વિજયી થયા હતા. પાછળથી દાદાભાઈએ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ માટે કોમના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોની સહાનુભૂતિ મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. “હું સર જમશેદજીને જૂની પેઠે ચોંટાડ્યો,” દાદાભાઈએ એક વાર કહ્યું હતું, “તેઓ મને મરકીના ઊંઘરની પેઠે દૂર કરવા માંગતા હતા. હું તેમની મનોદશા સમજી શકતો હતો. પણ તેમને વગળ્યા વિના ખીજેરસ્તો જ ન હતો.”

આ બધી પ્રવૃત્તિનું ચોખ્ખું પરિણામ શું આવ્યું? જરથોસ્તી કોમમાંથી પરકોમના દેવદેવીઓ અને ધંતરમતરની ભયંકર ફોજને હાંકી કાઢવામાં આવી. જરથોસ્તી ધર્મનું અસલ સ્વરૂપ પ્રકાશમાં આવ્યું. ધીમેધીમે પણ સ્પષ્ટપણે પારસી કોમમાં ધૂસેલાં પરકોમી અને આકસ્મિક તત્ત્વો અને પ્રાચીન અને જરૂરી તત્ત્વો વચ્ચેના તફાવત સમજાવા પામ્યો. વળી ધર્મ પર બાંધી ગયેલાં બાળાં દૂર કરવાના પ્રયાસથી ધાર્મિક અભ્યાસ સજીવન થવા પામ્યો. “ગુણ ભલે ફાટી જાય, પણ અદરનું અનાજ ગણડવું ન જોઈએ” એ કહેવત સાચી પડી.

સુધારાનો વાવટો ફરકાળ્યા પછી પચાસ વર્ષ બાદ લંડનમાં દાદાભાઈને તેમના પછીના રાહનુમાયે સભાના પ્રમુખ જરથોસ્તી રૂસ્તમજી કામાનો સંદેશો મળ્યો કે સભાનો સુવર્ણ મહોત્સવ ઉજવવાનો કસાવ કરવામાં આવ્યો છે. આ સંદેશાના જવાબમાં દાદાભાઈએ પ્રાર્થનિક મુશ્કેલીની યાદ તાજી કરી હતી:—

“સરઆતમા અમે ફેવી ચડતીપડતીમાંથી પસાર થયા હતા અને આજ મુઘી પણ સમાને વિરોધની સામે ફેવી ચલુ લડત ચલાવવી પડી હતી । સરઆતમા રાહનુમાયે સમાનો પહેમે અને મુખ્ય આદર્શ જરથોસ્તી ધર્મની ઝગદગતી પવિત્રતા અને સાદાઈ સજીવન કરવાનો હતો. કાંઈ પણ ઉત્સાહીનો જુરસો દડો પડી જાય એવી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પણ મને લાગે છે કે આ હેતુને સલા વફાદારીથી વળગી રહી છે. પણ આ વાતની કાંઈથી નાં પાડી ચકાશે નહિ કે જે થોડીક ફતેહ મેળવી ચકાઈ છે તે તમને, તમારા અવરતાના જોડા જ્ઞાનને અને કાર્યકર્તાઓને ઉત્તેજન આપી બહાર પાડવાની તમારી સતત ખંતને આભારી છે.”

દાદાભાઈએ રાહનુમાયે મમાનો હીરક ઉત્સવ પણ જોયો હતો. મમાના કેટલાક મર્યો વરસોવાના તેમના મકાનમાં સમાના સ્થાપક તરીકે તેમને મુખારકળાદી આપવા માટે પણ ગયા હતા. રુડુંટસ લીટરી એન્ડ માયન્ટ્રિક્સ સોસાયટી અને જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીએ પણ પોતાના જુબીલી મહોત્સવો ઉજવ્યા હતા, કે જે ઉત્સવોથી દાદાભાઈનું હૃદય આનંદથી છલકાઈ ગયું હતું. તેમના જીવનનાં છેલ્લાં દગ વરસમાં તેમનું મકાન સઘળી કેમોની શિક્ષિત અને સંસ્કારી સ્ત્રીઓ માટે પવિત્ર યાત્રાસ્થાન થઈ પડ્યું હતું. તેઓ દર વર્ષે દાદાભાઈની જન્મગાંઠને દિને તેમને મુખારકળાદી આપવા અને હિન્દની સ્ત્રીઓના ઉદ્ધાર માટે તેમણે બળવેલી મેવા માટે તેમનો આભાર માનવા વરસોવા જતી, જે મહાપુરુષનું જીવન મુધારાનું એક આખું પ્રકરણ હતું, જે મહાપુરુષનો આદર્શ અહીં, ત્યાં અને સર્વત્ર મુધારા કરવાનો હતો, તે મહાપુરુષે પોતાની જીવાનીમાં પ્રગતિ માટે કરેલા પ્રયત્ન પ્રયાસોને પ્રતાપે તેમની વૃદ્ધા વસ્થામાં આખા રાષ્ટ્રના દીકાર ફેરવાઈ ગયા હતા, તેના કરતાં દાદાભાઈના હૃદયને વધારે પ્રવૃત્તિ કરનાર બીજું શું હોઈ શકે !

પ્રકરણ ૫ મું

પ્રારંભિક રાજકારણ

૧૮૩૩ ના ચાર્ટરથી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને વીસ વર્ષનો પટો મળ્યો હતો. કંપનીના ચાર્ટરની મુદત ફરીથી વધારી આપવી કે નહિ અથવા તેની હકૂમતનો અંત લાવવો અથવા તેમાં સુધારો કરવો એ ૧૮૫૨ ની સાલનો બગતો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો. મુંબઈના જીવાનોને રાજકારણમાં ભૂસકો મારવાની પ્રેરણા આ સવાલથી મળી હતી.

૧૮૩૩ ની સાલ પછી કંપની એક વેપારી પેઢી મટી જઈને દેશ પર હકૂમત ચલાવનારી રાજસત્તા બની હતી. જરૂરિયાતને લીધે વેપારીઓ સૈનિકો થઈ બેઠા હતા, અને અકસ્માતે તેઓ શાસક થઈ બેઠા હતા, એટલે તેઓએ એક શાસનતંત્ર ગોઠવ્યું હતું. તે ઢંગધડા વિનાનું હતું. દેશમાં ત્રણ જુદીજુદી હકૂમતો હતી. કલકત્તાના ગવર્નર જનરલ, મદ્રાસની સરકાર, અને મુંબઈની સરકાર. મદ્રાસ અને મુંબઈની સરકારોને દરેક મહત્વનો સવાલ કલકત્તાની કેન્દ્રસ્થ સરકાર પર રવાના કરવો પડતો, અને કલકત્તા જે કંઈ કરવા માગે તે માટે તેને વિલાયતની મંજૂરી મેળવવી પડતી. દેખીતી રીતે સર્વોપરિ સત્તા લીડનહોલ સ્ટ્રીટમાંના ડીરેક્ટોરેટના હાથમાં હતી પણ ડીરેક્ટરો શાહાનાં પૂતળાં જેવા જ હતા. તેઓને સૂચના કરવા, ટીકા કરવા અને બલત કરવા સિવાય બીજું કોઈ સત્તા ન હતી. તેની બધી સત્તા ગોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલને આધીન હતી, અને ગોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલને કોઈ પણ જાતની જવાબદારી વિના આપખુદ સત્તા સોંપવામાં આવી હતી ગોર્ડનું તંત્ર બંધ બારણે ચાલતું. જ્યારે તેને ફરમાન થતું ત્યારે તે પાર્લામેન્ટ સમક્ષ હિન્દના વહીવટ સંબંધી નિવેદનો રજૂ કરતું પણ આ નિવેદન

દ્રંકા અને અર્ધસત્ય હતાં. સિદ્ધાંતની રૂએ હિંદમાંની ત્રિપુટી સાથે મલીને હકુમત ચલાવે એવી આશા રાખવામાં આવતી હતી, પણ વહેવારમાં ત્રણે હકુમતો એકબીજાની વિરુદ્ધ જઈને એકબીજાનાં કામ પર પાણી ફેરવવાની કોશિશ કરતી લોકોની કેળવણીની સરકારને પરવા ન હતી. અને દેશના આંતરિક વિકાસ તરફ ઘોર અવગણના કરવામાં આવતી હતી દેશની ત્વરાથી ગદલાતી પરિસ્થિતિને, આવી સરકાર અનુકૂળ નહિ હોવાથી તેની ખામીઓ પ્રજાના ધ્યાન પર આવ્યા વિના રહી નહિ.

પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પ્રચારથી હિન્દની પ્રજાને એમ લાગવા માંડ્યું કે આ દેશનો વહીવટ વાણિયાશાહી રીતે ચાલવો નહિ જોઈએ એવી માંગણી કરવાનો તેને હકક છે. તે જમાનામાં એક પણ યુનિવર્સિટી ન હતી; તેથી એજ્યુએટોની મોટી ફાજ હસ્તીમાં આવી ન હતી છતાં તે વખતે પણ રાજ્યની નોકરીમાંથી હિંદીઓને અલગ રાખવામાં આવ્યા હતા તે પ્રજાની મોટામાં મોટી ફરિયાદ હતી જ્યારે કંપનીને ચાર્ટરની મુદત વધારી આપવામાં આવી ત્યારે ૧૮૩૩ ના કાયદામાં એક ખામ કલમ દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેની મનલગ એવી હતી કે હિન્દના કોઈપણ દેશી અથવા હિન્દમાં જન્મેલા શહેરીને તેના ધર્મ, જન્મસ્થાન, કુળ, મથવા રંગને કારણે મરદારી નોકરી મળે નાલાયક ગણવામાં આવશે નહિ. જો કે આ કલમથી હિન્દીઓને સરકારી નોકરી માટે મંપૂર્ણ ગણવામાં આવ્યા હતા, પણ સનદી અને ગિનમનદી નોકરી વચ્ચે તેફાવત રાખીને આ કલમના હેતુ પર પાણી ફેરવવામાં આવ્યું હતું. મહેસુલની વસૂલાત અને ન્યાયના વહીવટ પર દેખરેખ રાખવા હેમલટરરી કોલેજમાં કેળવાયેલા જુવાનોને ઇંગ્લાંડથી હિન્દમાં બોલાવવામાં આવતા હતા.

કંપનીએ પોતાની રાજદારી હકુમતની મુદત વધારી આપવાની અરજ કરી ત્યારે પ્રજાને પેતની ફરિયાદો રખૂ કરવાની સારી તક મળી ગઈ ઇંગ્લાંડના જુદા જુદા રાજ્યદારી પક્ષના

નેતાઓ, પ્રધાનો, બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સના સભાસદો કંપનીના પટાની મુદતમાં બીજાં વીસ વરસનો વધારો કરી આપશે એમ જણાતું હતું. આ વખતે મેન્ચેસ્ટરમાં એક એસોસિએશન સ્થાપવામાં આવી હતી, જેનો હેતુ પોતાના સ્વાર્થ માટે બંધારણની ખામીઓ જાહેરમાં લાવી, વહીવટી તંત્રમાં ફેરફાર કરવાની માંગણી કરવાનો હતો. પણ બ્રિટિશ પ્રજાએ આ વિષયમાં બહુ રસ લીધો નહિ. આમ સભાએ પણ આ માંગણીને અગત્યતા આપી નહિ. પણ હિન્દના લોકો કંપનીનો જંગલી અમલ ચાલુ રહે એ જવાલથી લડકી ગયેલા હોવાથી તેઓને ચૂપ બેસવું પરવડે એમ ન હતું.

આ બાબતમાં બંગાલીઓએ આગેવાની લીધી, અને બ્રિટિશ સરકાર પર અરજી મોકલવા માટે એક મંડળની સ્થાપના કરી. મુંબઈએ તેને સાથ આપ્યો. આ કરવામાં વડીલો, જુવાન સુધારકોની વિરુદ્ધ નહિ પણ તેઓની સ.થે હતા. અંગ્રેજ મિત્રોની પણ આ ચળવળ પ્રત્યે દિલસોજી હતી. ૧૮૫૨ ના ઑગસ્ટની ૨૬ મી તારીખે એલ્ફ્રીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુશનના હાલમાં "દેશી રહીશો"ની એક સભા મળી, અને તેજ સાંજે "બોમ્બે એસોસિએશન" નામની હિન્દની પહેલવહેલી રાજદ્વારી સંસ્થાએ જન્મ લીધો.

આ સભામાં દાદાભાઈ પણ હાજર હતા. તે સરકારી નોકર હતા, પણ તેથી સભાના કામકાજમાં ભાગ લેવાની અને તેમાં એક દ્રંક પણ મુદ્દાસર લાપણ કરવાની તેમને નડતર ન હતી. રાજદ્વારી વિષયનું આ તેમનું પહેલું લાપણ હતું. આજના રાજકીય જાગૃતિના જમાનામાં તો તે કઠાચ દમ વિનાનું ગણાશે, પણ આપણે તે જમાનાના સંજોગોનો ખ્યાલ રાખીને તેની તુલના કરવાની છે. તે વખતે હિન્દમાં જાહેર જીવન જેવું કંઈજ ન હતું. લોકોને પોતાના હકકો અને અન્યાયોનો ઘણો અંખો ખાલ હતો. આવે તબક્કે રાજદ્વારી સુધારાના હિમાયતીઓ સત્તાધીશોની ન્યાયભાવનાને જ અપીલ કરી શકતા. હક તરીકે સુધારા માંગવાનો વખત હજી આવી પહોંચ્યો ન હતો. શરૂઆતમાં સુધારકોની અભિલાષા કેટલી બધી

મધ્યમ પ્રકારની હતી તે દાદાભાઈએ જ આપણને કહ્યું છે. ૫૩ વરસ પછી તેમણે ઘડેલા કેંચ્રિય મેનીફેસ્ટોમાં દાદાભાઈ કહે છે: “તે વળતના આપણા રાજદ્વારી વિચારો અને અભિલેખોએ કેટલા બધા મર્યાદિત હતા! હિન્દની વધતી જતી ગરીબાઈના પ્રમાણ અને તેનાં દારણોનો આપણને ભાગ્યે જ ખ્યાલ આવતો, અને સ્વતંત્ર બ્રિટીશ નાગરિકો તરીકેના આપણા હક્કો અને ફરજોનું આપણને ખૂબ જ ભાન પથ્ય ન હતું.”

આપણે માટે દાદાભાઈનું પહેલું રાજદ્વારી ભાષણ ખાસ મહત્વનું છે, કારણ કે તેમાં હિન્દના રાજદ્વારી ધ્યેયની આગાહી કરવામાં આવી હતી કે જેને લીધે પાછલા જીવનમાં ભયંકર નિરાશા મળવા છતાં દાદાભાઈ ટકી રહ્યા હતા.

તેમણે કહ્યું:—આજ કાલ “ફ્રિયાદ” શબ્દ ધણે સામાન્ય થઈ પડ્યો છે. બધાને માટે એ શબ્દ સંભળાય છે. પણ મને ભય છે કે ધણા યોગદાતા તેનો ખરો અર્થ સમજી શકે બ્રિટીશ સરકારના અમલમાં આપણને કાંઈ જાનના ભારે જીતમે ખમવા પડતા નથી. એ માન્ય સરકારની હકૂમત નીચે બીજી કાંઈ પણ સરકારની હકૂમત કરતાં આપણે વધારે સુખી છીએ. આપણે જે જે અનિષ્ટની ફ્રિયાદ કરીએ છીએ તે ઉત્પન્ન થવાનું કારણ વિમાયતથી નવાસત આવતા યુરોપિયન અમલદારોની અજાનતાને આભારી છે. આ દેશમાં પ્રચલિત ટેલો, રિવાજો અને મંતવ્યો સંબંધી આ અમલદારો પ્રજાને હાનિ ધામ એવા કાયદાઓ પસાર કરે છે, અને છતાં તેઓને એમ લાગે છે, કે તેઓએ ચોતાની ફરજ અંતઃકરણ પૂર્વક જાગવી છે. સત્તાધીશો તેઓને ખરા માને છે; જ્યારે દેશીઓ બિલકુલ જ ધારે છે. પણ જો આ એસાસીએશન જેવી સંસ્થા હસ્તીમાં હેવ તો આપણે સુધારાઓ સૂચવી શકીએ. આવા મંડળ તરફથી આવતી સૂચનાઓ વજનદાર ગણાશે, અને કદાચ તે મજૂર પણ થશે. મારી જાણ મુજબ ખરી ફ્રિયાદો ગામડાંના ખેડૂનોની હાલત અને ન્યાયની તથા મહેસૂલી પદ્ધતિ સંબંધી છે. પણ આ બધા સંબંધી આપણને ખરી દકીકતો જાણ્યે છે અને આ સભા એવી તપાસનું પહેલું પગથિયું છે.

આ ભાષણનું પૃથક્કરણ કરતાં આપણને દાદાભાઈની રાજદ્વારી દિલસૂઝીનાં મુગ તત્વો મળી આવશે. હિન્દને થયેલા અન્યાયોને ઝીંધે તેણે બ્રિટીશ હકૂમતના લાભો ભૂલી જવાના નથી. આ હકૂમત બાથુકની થાય તેમાં સઘળી આશાનો પાયો હતો. હિન્દની સરજત બ્રિટન સાથે જોડાઈ હતી અને હિન્દ એ ધૂંસરીનો ત્યાગ કરી ખીણ કોઇ હકૂમત આહતું ન હતું. સત્તાવાળાઓ ભૂલ કરશે, પણ તેઓનો હેતુ ઉમદા હશે. હિન્દીઓ જેને જોડું ગણે તેને ખરું ગણીને તેઓ હિન્દના લાભને હાનિ થાય એવી નીતિ અનુસરે તે સંભવિત છે. પણ તેનો ઉપાય ચળવળ કરવાનો છે. લોકોએ પોતાના નિર્ણયો બહાર કરવા માટે સંગઠન કરવું જોઈએ, અને તેઓનો અવાજ સંભળાયા વિના રહેવાનો નથી. એક રાષ્ટ્રનો સંયુક્ત અવાજ સંભળાવો જોઈએ. આ એકજ દલીલમાં દાદાભાઈએ ચલાવેલી સઘળી ચળવળોના મુખ્ય સિદ્ધાંત સમાઈ જાય છે.

અત્યાર સુધી બ્રિટીશ શાસકોની ટીકા તેઓના દેશબંધુઓ જ કરતા હતા. હવે પોતાના દેશને થતા અન્યાયોની તપસ હિન્દીઓએ પોતે કરવા માંડી. જેમ જેમ આ તપાસ આગળ વધતી ગઈ તેમ તેમ ફરિયાદોનું ટીપણું લાંબુ થતું ગયું. આ ફરિયાદો સત્તાધીશોના ધ્યાન પર લાવવાના જે જે પ્રયાસો થયા તે તરફ તેઓ દિલસોજી બતાવશે એવી આશા હતી. અહીં હિન્દીઓને આઘાત થયો. સત્તાધીશોને આ જાતની ચળવળ આંખમાં કણા જેવી ખૂંચી; પણ મામલો નિરાશાજનક હોવા છતાં, દાદાભાઈની રાજનીતિની ચાવી તો હંમેશાં જે હતી તે જ રહી. એ રાજનીતિથી તે વખતના હિન્દી રાજદ્વારીઓમાં એવી માન્યતાઓ બંધાઈ કે ઇંગ્લાંડમાંના અંગ્રેજો અહીં આવતા અંગ્રેજોથી જુદી જાતના છે. આ દેશમાંના અધિકારીઓ પ્રજાની અરજી ભલે ન સાંભળે, પણ તેઓએ આશા રાખી હતી, કે સ્વાતંત્ર્યપ્રિય અંગ્રેજ પ્રજા ન્યાય અને સ્વતંત્રતા માટેના પોતાના આનુવંશિક ગ્રેમને લીધે હિન્દીઓની ફરિયાદો ખુશીથી સાંભળશે, અને પોતાની હિન્દી રૈયતને મદદ કરવા માટે તૈયાર થશે.

આ આશા ધારવા જેટલી જલદી પાર પડી નહિ. પણ તેથી દાદાભાઈની શ્રદ્ધા જરા પણ ડગી ન હતી. તેમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે હિન્દની પ્રજાએ ખ્રિસ્તીય પ્રજાના આત્માને જાગૃત કરવા માટે યોગ્ય પ્રયાસ કર્યો ન હતો તે સામે તે ચેતવણી રૂપ હતી. પચાસ વર્ષના ગાળા પછી ખ્રિસ્તીય પ્રજાજનો સમક્ષ હિન્દની પરિસ્થિતિ રજૂ કરતાં દાદાભાઈએ આ જ વિચારો જાહેર કર્યા હતા:—“કેંગ્રેસનો હેતુ તમોને તમારી સરકારની ખામીઓ સમજાવવાનો છે, કે જે દૂર કરવાથી હિન્દ તમારે માટે અને ઈંગ્લેન્ડ અમારે માટે આશિષરૂપ થઈ પડશે. કમનશીબે હાલમાં એવી સ્થિતિ નથી.”

ઓગણીસમી સદીના અંતમાં નવી પ્રજા હસ્તીમાં આવી કે જેણે ખ્રિસ્તીય હક્કમત અને ખ્રિસ્તીય ચારિત્ર્ય માટેના મત દમનનીતિ અને વચનભંગના અનુભવ પરથી બાંધ્યો હતો. પ્રજામાં એક એવો વર્ગ વધતો જતો હતો કે જે હિન્દને ન્યાય અપાવવા માટે ખ્રિસ્તીય પ્રજા પર આધાર રાખવાની વાતને હુસી કાઢતો હતો. તેઓને આજીજી કરવામાં નહિ પણ આત્મપ્રતિપાદનમાં—તાબેદારીમાં નહિ. પણ સામનો કરવામાં આઝાદી જણાઈ. પ્રગતિવાદી પક્ષ હિંસાવાદનો ઉપદેશ કરતો હતો. હિન્દની રાષ્ટ્રીય મહાસભાના વિનીતોની ધીરજ પણ ખૂટવા આવી હતી. કેંગ્રેસના અનેક સભાગ્રહોને એમ લાગવા માંડ્યું કે ખ્રિસ્તીય ન્યાય પર વિશ્વાસ રાખવાથી કંઈ વળવાનું નથી, છતાં તેઓનો સરદાર પોતાની માન્યતામાંથી જરા પણ ડગ્યો નહિ, અને ૧૮૭૬ માં પોતાના ક્યેચના મૂળ સિદ્ધાંતો ફરીથી રજૂ કરવા માટે છેક લંડનથી કલકત્તા આવી પહોંચ્યો.

દાદાભાઈએ કહ્યું : “આપણી શ્રદ્ધા અને આપણું લારી આપણા જ હાથમાં છે આપણે જો આપણી જાતને અને આપણા દેશને વફાદાર રહીશું, અને આપણી ઉત્પત્તિ અને ખ્યેચ માટે જરૂરી ભોગો આપીશું તો ખ્રિસ્તીય જેવી ન્યાયપરાયણ પ્રજા સાથે કામ પાડના આપણો મદનન વ્યર્થ જશે નહિ તે વિષે ગને લેણમાન રાક નથી. આવી ખાતરીને લીધે જ મુસ્લિમોમાં કું ટકી રહ્યો છું.”

બ્રિટીશ ચારિત્ર્ય પરની મારી શ્રદ્ધા કદી પણ ડગી નથી, અને હું હમેશાં માનનો આવ્યો છું કે એક વખત એવો જરૂર આવશે કે જ્યારે ૧૮૫૮ ના દહેરાદૂંધી આપણા મહાન ચાર્ટરમાં બ્રિટીશ પ્રજા અને આપણા ગૌરવવંતા સમ્રાટીએ જનરેર કરેલા ઉદ્ગારો ફલિત થશે, અને તેઓની આગાહીમાં અમારું જળ રહેશે. તેઓના સંતોષને અમે અમારો સર્વશ્રેષ્ઠ જલ્લો માનીશું.” આ બોલોનો અમલ થશે ?

આખરે પોતાનું જળતર ઉતારી આ મહાન લડાઈએ જીવનના પાછલા દિવસો શાંતિમાં ચુલ્લરતો હતો ત્યારે પણ બ્રિટીશ ન્યાય પર શ્રદ્ધા રાખવાનો પોતાનો ઉપદેશ તેણે આણ જ રાખ્યો હતો. એક વાર તેમણે પોતાના મિત્રોને કહ્યું હતું કે લંડનમાં તેમને એક જંગાળી જળવાખોર મળ્યો હતો જેણે દલીલ કરી હતી કે પચાસ વરસો સુધી અરજીઓ અને વિનંતીઓ કરતાં કંઈ વળ્યું નહિ ત્યારે થોડીક સીસાની ગોળીઓએ અજળ કામ કરી જતાવ્યું હતું અને હજી પણ અજળ કામ કરી જતાવશે. “હું ગભરાઈ ગયો, અને જામની તરફેણમાં થયેલા દાવાનો સરસ રદિયો મારાથી અપાયો નહિ, પણ એ વિચાર જ મારે મન ધિક્કારને પાત્ર હતા. હું હજી પણ માનું છું કે હિન્દની ખરી મુક્તિ બ્રિટીશ પ્રજાના હૃદયમાં રહેલી છે.” બ્રિટીશ પ્રજાના અંતઃકરણ પરની શ્રદ્ધા તેમના જીવનની નસેનમમાં વણાઈ ગઈ હતી. જાહેર જીવનથી નિવૃત્ત થયા પછી દર વર્ષે તેમણે પોતાના દેશમંદુઓને સંબોધીને મોકલેલા સ્વતંત્રતા અને સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ મારેના સંદેશાઓમાં બ્રિટીશ પ્રજાના પ્રેમમાં શ્રદ્ધા રાખવાની લાવના તરવરી રહી હતી.

શું હિન્દ અને ઇંગ્લાંડના લાભો પરસ્પર એટલા બધા વિરોધી છે કે જન્મેને જૂઠા પાડ્યા વિના છૂટકો જ ન રહે ? નહિ. પોતાના બ્રિટીશ મિત્રો એ. ઓ. હ્યુમ અને વિલિયમ વેડરબર્નની પેઠે દાદાભાઈની એવી માન્યતા હતી કે હિન્દી પ્રજાના મહુરવના લાભો સરખા જ છે, અને હિન્દના લાભો સાચવીને સાથે બ્રિટીશ સંબંધ ચાલુ રાખવો સંભવિત છે. દાદાભાઈએ પોતાના આખા જીવન દરમિયાન જે ચળવળ ચલાવી હતી તેના આત્માની સાચી

પિછાન કરવી હોય તો દાદાભાઈના રાજદારી નીતિના આ મૂળ ભૂત સિદ્ધાંતો આપણી નજર સામે રાખવાની જરૂર છે અને મોઢવાની જરૂર છે કે બ્રિટીશ પ્રજા માટે તેમના હૃદયમાં સાચો પ્રેમ હતો, અને તાજ તન્કની તેમની વફાદારી આખડ અને અડગ હતી છતાં તેમની અગવળથી ભડકી જઠને એવો ઈન્ડિયન પ્રજાને તો તેમના નામના ઉચ્ચારમાં પણ ગજવોડની ગંધ આવતી હતી.

હિન્દની કરોડોની યેવત પર હકૂમત ચલાવવા માટે સુધરેલા નૈતિક ની માગણી કરનારી અરજી ઇમ્પરિયલ પાર્લામેન્ટ સમક્ષ રજૂ કરવા માટે જોમ્સે એસોસીએશને ઘડી કાઢી ૧૮૫૨ અને ૧૮૭૮ ની વચ્ચે જગત બદલાઈ ગયું છે આજે એ અરજીને ને વખતના જેવું મહત્ત્વ રહ્યું નથી, છતાં તે વાચતા જાણે આધુનિક જમાનાની કેન્દ્રીક દૃષ્ટિએની હાથ માગવા માટે જ તે લખાઈ હોય એવો ભાવ ધ્યા વિના રહેતો નથી એ અરજીમાં સૌથી મોટો પ્રશ્ન હિન્દની મનદી નોઢરીઓમાં હિન્દીઓને દાખલ કરવા સંબંધી હતો એ હેતુ ખર લાવવા માટે દરેક ઇલાકામાં બહાર નોકરીને તાલીમ આપનારી એક યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની ભનામણ કરવામાં આવી હતી સ્થાનિક મરકાદોની કાઉન્સિલના દરવાજા શિક્ષિત હિન્દીઓ માટે ખુલા મુકવાની સૂચના પણ તેમાં થઈ હતી કરોડો માણસોની ટેગવણી માટે ફક્ત ૧૨૫૦૦ પાઉન્ડની મરગરી નાન્ટ તકન કગાગ હતી અરજદારોએ તેમાં વધારો કરવાની માગણી સાથે એની વિનતી કરી હતી કે જે જીવામાંથી જેટલી જમીન મહેસૂલ વસૂલ કરવામાં આવે તેનો મોટો ભાગ તે જ જીવાના બહાર બાધમનો પાછા વાપરવો જોઈએ.

કંપની મરમગ સામેના આ તોહમતનામાંથી એસોસીએશનમાં ફાંફ પડી આ અરજીનો ખરડો પ્રગટ થવાની માથે જ જે અંગ્રેજી વતમાનપત્રોએ આ સંસ્થાની સ્થાપનાને વધાવી લીધી હતી, તેઓ તેની સામે છજી બિડયા કેટવાક હિન્દીઓએ પણ

આ ચળવળ પરથી હાથ ઉઠાવી લીધો. તેઓમાં બહુતા ગૃહસ્થોમાં સર જમશેદજી જીજ્ઞાસુ, રામલાલ ઠાકરસીદાસ, માણેકજી ખરશેદજી અને મહમદ અમીન રોગાઈ હતા. માણેકજી ખરશેદજીએ તો ‘હિન્દ અને હિન્દીઓના લાભના થોડાક ઊડતા વિચારો,’ નામની એક પત્રિકા પણ પ્રગટ કરી, જેનો સાર એ હતો કે “પહેલાં-પેટે ચાલો, પછી પગે ચાલો, અને પછી દોડો.” એંગ્લો ઇન્ડિયન અખબારોમાં “ટલીઆફ એન્ડ ફરીઅર” સૌથી વધુ છછણી પડ્યું હતું. આ દોઢચતુર પત્રના મત પ્રમાણે હિન્દમાં અંગ્રેજી સંસ્થાઓ સ્થાપીને દેશનો વહીવટ લોકો માટે અને લોકો દ્વારા ચલાવવાનો ખ્યાલ જ એવો હતો કે જેને કોઈ પ્રમાણિક રાજદ્વારી ટેકો આપી શકે નહિ. આ લેખકે સવાલ પૂછ્યો કે “તો પછી જે ગોળાર્ધોની કુદરતી પેદાશોને જ શા માટે ભેગવી દેતા નથી, અને એંગ્લો-સેક્સન સંસ્કૃતિને પૂર્વમાં શા માટે ખીસવા નથી? કદાચ હિન્દની જમીન પાક ધારણ કરવાને યોગ્ય હશે, તો પણ તેમાં સ્વતંત્રતાનું વૃક્ષ રોપ્યા પછી તે ફળશે ખરું? બીજા રોપીને વૃક્ષ ઉગાડવું જોઈએ કે ડાંગી રોપીને?”

આવા વાતાવરણમાં પણ એક પત્રકાર હતો કે જેની દૃષ્ટિ દૂરના ભવિષ્યને જોઈ શકતી હતી.

‘રેકૅટર’ મા લખતા આ લેખકે જણાવ્યું હતું:—“આવી ચળવળને દાખી દઈ શકાશે, અથવા તેની અવગણના કરી શકાશે એમ ધારવું તે સૌક્યનક ભૂમ જ ગણાશે તે સાથે આ અરજમાંના દાવાઓ મોટે ભાગે મંજૂર ગણવાથી સિટીશરોને ભોગે હિન્દીઓને લાભ આપવાની ધારણા પણ બૂઝભરી જ ગણાશે. તેથી ઊત્કૃષ્ટ, દેશીઓને, તેઓના પ્રેમ અને પ્રગતિને અંગ્રેજી સંસ્થાઓ સાથે એકતાર કરવાનું કામ અત્યાર સુધી થયેલી કાશિશો કરતાં વધારે અસરકારક રીતે શરૂ થશે, અને એ રીતે પરદેશી સનદી અમલદારો કે જેઓની મદદથી આપણે આ દેશનો કનજો ધરાવીએ છીએ તેઓ સાથે વફાદાર સ્વપંસેવકોની એક મોટી સંખ્યાની ભરતી કરી શકાશે.”

રાજદારી દરખાસ્તીના આ ઉદ્દગારો કાઢતી વખતે આ લેખકને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ હશે કે વફાદાર સ્વયંસેવકોની ભરતી કરવાની જરૂરિયાતનું ૧૮૫૭ના બળવાથી પ્રિટીશ પ્રભને ત્રાસજનક રીતે બાન દેવામાં આવશે, કે જે બળવાથી યુનાઇટેડ કિંગડમના એક નાકાથી બીજા નાકા સુધી લયની લાગણી ફેલાઈ ગઈ હતી.

ખામો એસ.સી.એશનની અરજીથી લંડનમાં ખાલગાટ પેદા થયો. સર એડવર્ડ રાયન, સર અર્સ્કીન પેરી, લૉર્ડ મોન્ટગિસ, જોન પ્રાઇટ, અને હુમ જેવા હિન્દના મિત્રોએ અરજદારોની તરફેણમાં પોતાનો ખુલ્લું અવાજ ઉઠાવ્યો, જ્યારે કોંગ્રેસ અને એવા બીજા જનશત્રુઓ પણ હતા કે જેઓ હિન્દ જેવા વિશાળ દેશના કબજાથી હિન્દીઓ અથવા તેઓના પરદેશી માલિકોને કંઈ લાભ થવાનો નથી એમ માનતા હતા. તેણે પાછળથી એક પત્રમાં લખ્યું હતું કે “હિન્દુસ્થાન પર ત્યાંના વાનીઓની જ હકૂમત હોવી જોઈએ. તેના લોકો સામેની દુનિયામાંથી થોડા વખત માટે વગર આમંત્રણે ધૂસી આવનારાઓ મારફતે ચાલતા સારા રાજવહીવટને તાબે થવાના અપમાન કરતાં પોતાના બાલભાઈઓના ખરાબ રાજ-અમલ (આપણા વિચારો પ્રમાણે)ને બદલે સમજશે” પણ કરમની કઠગાઈ એ હતી કે કોંગ્રેસના દેશબંધુઓ હિન્દને કબજે છોડવા માંગતા હતા.

૧૮૫૭ના માર્ચ મહિનાની ૧૩ મી તારીખે, લંડનમાં સેન્ટ જેમ્સ સ્કેવરમાં આદર્શ રટ્ટોટમાં “હિન્દના મિત્રો”ની એક સભા મળી, અને તેનું “ઇન્ડિયન રિફોર્મ સોસાયટી”માં રૂપાંતર થયું. ડેન્બી સીમુર્સ આ સોસાયટીના પ્રમુખ અને જોન ડીકીન્સન સેક્રેટરી હતા. તેમની ચળવળની આમની સભાના નિર્ણય ઉપર કંઈ સંગીન અસર થઈ નહિ. અને પાર્લામેન્ટે હજી પણ હિન્દના બેવડા રાજતંત્રની ગ્રંથવણુભરી પદ્ધતિ ચાલુ રાખવાનું મંજૂર કર્યું. લૉર્ડ આર્થર કંટોલ અને લૉર્ડ એર્થર હિરેક્ટસ વચ્ચેનો વિલક્ષણ સંબંધ પણ ચાલુ

રહ્યો. પણ કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સમાં એક લાભકારક ફેરફાર ઘાળણ કરવામાં આવ્યો. તેના સલાસદોની સંખ્યા ઘટાડીને ૧૮ ની કરવામાં આવી કે જેમાંના છની નિમણૂક હિન્દમાં ઓછામાં ઓછા દસ વર્ષ વસનારાઓમાંથી શાહી સરકારે કરવાણી હતી. અગાઉની પેઠે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ભાગીદારો તરફથી ચુંટાવાના બાકીના બાર સભાસદો માટે પણ ઉપલી લાયકાત જરૂરી ઠરાવવામાં આવી. હિન્દમાંની કંપનીની નોકરીમાંના બધા દીવાની અને તખીબી ઓદ્ધાઓ જાહેર હરીફાઈ માટે ખુલ્લા મૂકવામાં આવ્યા. પણ આ હરીફાઈ ઇંગ્લાંડમાં કરવાનું ઠરાવવાથી હિન્દીઓને તહેવારુ રીતે નોકરીમાં ઘાળણ થતા અટકાવવામાં આવ્યા. એકંદરે આ ચળવળનું પરિણામ હિન્દી પ્રજા માટે કોઈ પણ રીતે સંતોષકારક ન હતું, છતાં તેનાથી એક મુદ્દો સાબિત થયો કે ચળવળ અને સંગઠિત કાર્ય કરવાથી બ્રિટીશ પ્રધાનો પાસેથી ધારવા કરતાં વધુ મેળવી શકાયું હતું. વળી બ્રિટીશ પ્રજાની હિન્દ વિષેની ઘોર અજ્ઞાનતા અને બેઠરકારી દૂર કરવા માટે આવી ચળવળ અને જાહેર ચર્ચા જરૂરી અને લાભકારી હતાં તે આ પરથી માલુમ પડ્યું. હાહાભાઈએ આ પ્રદર્શ-પાઠ હૃદયમાં નોંધી રાખ્યો, અને ત્યારપછી “ચળવળ કરો, ચળવળ કરો, ચળવળ કરો” એ તેમનો મુદ્દાસેબ બન્યો.

પ્રકરણ ૬ હું

ઉપદેશક ફકીર

દાદાભાઈ લખી ગયા છે કે “મારા જીવનની ઇચ્છા તક મળે તે પ્રમાણે લોકોની સેવા કરવાની હતી.” તેમને મન કલંબ્ય લકિતરૂપ હતું. એ અસહના જમાનામાં પણ તેમની સેવા અને આત્મભોગનું ક્ષેત્ર વિશાળ અને વિવિધ હતું. તેમની જીવાનીમાં સમાજ પર સુધારાનાં મોઝાં ફરી વળ્યાં હતાં ત્યારે આપણે તેમને મોખરે રહેલા જોઈ ગયા છીએ. તે ત્રીસ વર્ષના થયા તેટલામાં જીદાજીદા ક્ષેત્રોમાંની તેમની નિઃસ્વાર્થી સેવાને લીધે દાદાભાઈ એકલી પારસી કોમમાં જ નહિ પણ આખા મુંબઈ શહેરના નેતાનો દરજ્જો મેળવી શક્યા, અને હવે તેમને એક સ્વતંત્ર વર્તમાનપત્રની જરૂર લાગવા માંડી

સુધારાના મહારથીઓને પોતાના વિચારોનો પ્રચાર કરવા માટે એક વાજિંત્રને અભાવે હમેશાં મુશ્કેલી નહીં છે. એક નિયમ તરીકે વર્તમાનપત્રો જેની ઘંટીએ જોસે તેના જ શુભ ગાય છે. બીજા બધા વેપારની પેઠે વર્તમાનપત્ર પણ લોકોને હાજર કરીને, પૈસા કમાવાની દૃષ્ટિએ પોતાની રાજનીતિ ઘટે છે. તે વખતે મુંબઈમાં પાંચ સુજ્ઞાતી વર્તમાનપત્રો હતાં. તે બધાં પારસી માલિકીનાં હતાં. પણ સુધારા માટે આવશ્યક સ્વતંત્રતા કે નિષ્પક્ષપાતપણું કોઈનામાં ન હતું. આખું સ્વતંત્ર પત્ર શરૂ કરવાની અને ચલાવવાની દાદાભાઈની ઇચ્છા અને તમન્ના હતી. પણ તેમની પાસે એ તમન્ના પાર પાડવાના પૈસા ન હતા. તેમણે પોતાની મુશ્કેલી બહાર જુસ્સાવાળા પોતાના મિત્ર ખરોદજી નરસવાનજી ક્રમાને જણાવી અને કામા તેમના લેસાહી સલાહકાર અને મદદગાર નીવડ્યા. આ બન્ને મિત્રોએ “સરન ગ્રેફ્ટાર”

એટલે 'સત્ય કહેનાર' નામનું પંખવાડિક પત્ર શરૂ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. ખન્ને વચ્ચે એવી કબજાત થઈ કે ખરશેદજી કામાએ પૈસા પૂરા પાડવા, દાદાભાઈએ વગર મહેનતાણે પત્ર ચલાવવું, અને પત્રની નકલો લોકોમાં મફત વહેંચવી. દાદાભાઈ આ પત્રના સુકાની હતા, પણ સુકાનીને જોઈતાં સાધનો પૂરાં પાડનાર ખરશેદજી કામાજી હતા. આ વાત ઘણા થોડા જથ્થા જાણતા હતા. મુંબઈની પ્રજા દાદાભાઈને જ 'રાસ્ત ગોફતાર'ના સ્થાપક અને માલિક સમજતી હતી. ૧૯૦૦ ની સાલમાં લંડનમાં થયેલા પારસી ડીનરને પ્રસંગે 'રાસ્ત ગોફતાર'ની સલામતીનો જવોખ વાળતાં એ પત્રના પ્રખ્યાત તંત્રી કેખશરૂ કાખરાજીએ પણ તેના સ્થાપક તરિકે દાદાભાઈનું નામ આપીને આ પત્રની મૂળ ઉત્પત્તિ વિષેનું પોતાનું અજ્ઞાન બતાવ્યું હતું. દાદાભાઈએ તરત જ કાખરાજીની ભૂલ સુધારી, અને 'રાસ્ત ગોફતાર'ની સ્થાપનામાં ખરશેદજી કામાએ ભજવેલા માનવંત ભાગ વિષે લાગણીભરી ભાષામાં ઉલ્લેખ કરી સભાજનોને ખરી હકીકતથી માહિતગાર કર્યા.

દરેક ગામમાં વસવાટ કરી, ત્યાં વર્તમાનપત્રરૂપી ઉપદેશ ગૃહ સ્થાપી, તેમાંથી માનવજાતિની મુક્તિ માટેના મહત્ત્વના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરનાર ઉપદેશક ફકીર વિષે કાલાઈલે ઉલ્લેખ કર્યો છે. દાદાભાઈ આવા ઉપદેશક ફકીર હતા. તે વખતે મુંબઈની પ્રજાને ફક્ત સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારાનાં સિદ્ધાંતો સમજાવવાની જ નહિ, પણ તેને નાગરિક ધર્મ સમજાવવાની અનિવાર્ય જરૂર હતી. 'રાસ્ત ગોફતાર'ની સ્થાપના કરી, સત્યના સેવક અને માનવ ધર્મના ઉપદેશક દાદાભાઈ 'રાસ્ત ગોફતાર'ના તખ્તા પરથી લોકોને પોતાનો સિદ્ધાંત સમજાવવા અને પ્રગતિને રૂંધનારાં અજ્ઞાન અને રૂઢિચુસ્તતા સામે લડત ચલાવવા તત્પર થઈ ગયા.

૧૮૫૧ ના નવેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે આ નવા પત્રનો પહેલો અંક પ્રગટ થયો. લોકોમાં મફત વહેંચવા માટે તેની એક હજાર નકલો છાપવામાં આવી હતી. તેમાં એક પણ જાહેર ખર્ચ

ન હતી. આખો અંક નિઃસ્વાર્થ સેવાનું પરિણામ હતું. એક નવું પત્ર શરૂ કરવા માટે ૧૫ મી નવેમ્બરની પસંદગી અસાધારણ હતી. પણ નવા વર્ષને બદલે ૧૫ મી નવેમ્બરથી “રાસ્ત ગોફતાર” શરૂ કરવાનું એક સંગીન કારણ બિલું થયું હતું. એક ગંભીર સ્થાનિક તોફાન, જેમાંથી પારસી-મુસ્લીમ હુલ્લક ફાટી નીકળ્યું હતું, -તેને લીધે દાદાભાઈને પત્રકારિત્વના ક્ષેત્રમાં જલદીથી અંપક્ષા-વવાની ફરજ પડી હતી.

આ આકર્ષકારક બનાવ બન્યો તે પહેલાં મુસલમાનો અને પારસીઓ વચ્ચેનો સંબંધ અત્યંત મિત્રતાભર્યો હતો. શહેરની કેટલીક આગેવાન વેપારી પેઢીઓમાં આ બે કોમના સલાસદો ભાગીદાર હતા. દાખલા તરીકે પારસી કોમના પ્રતિષ્ઠિત સર જમશેદજીજીભાઈ અને તે વખતના મુસ્લીમોના આગેવાન મહમદઅલી રોગાઈ પા સહીથી એક ખીખના મિત્રો અને ભાગીદાર હતા. જ્યારે તોફાન થયું ત્યારે બે કોમો વચ્ચે દુશ્મનાવટ ન હતી. કોઈ પણ જાનની તકરારનું કારણ ન હતું. પણ એક પારસી જુવાનના અધિ-પતિપણા નીચે પ્રગટ થતા એક માસિકમાનો, એક અવિચારી લેખ આ આગ સળગાવવા માટે કારણબુત બન્યો હતો. આ માસિકનું નામ “ચિત્રજ્ઞાનદર્પણ” હતું. તેનો અધિપતિ પેત્રો “સીસોટી” છોકરો બેરામજી જમશેદજી ગાંધી હતો કે જેના સ્વ-કેળવણી વિષેના નિબંધને પ્રતાપે મુંબઈમાં કન્યા કેળવણી માટે અવહાર પગલાં લેવાયાં હતાં. જુદે જુદે વખતે જુદાં જુદાં સ્થળોમાં સમાજમાં પરિવર્તન કરનારા નામાંકિત માણસોનાં જીવનવૃત્તાંતોની હારમાળા પ્રગટ કરવાની તેણે ગોઠવણ કરી હતી. આ હારમાળામાં ખરણસ્તાનના પયગમ્બરને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. પણ પયગમ્બર સાહેબના જીવનનું વર્ણન કરતાં એક ભાષણ કોમની શાગળી તરફ જે માન અને સહિષ્ણુતા બતાવવાની જરૂર હતી તેનો ગાંધીના લખાણમાં અભાવ હતો. મુસલમાનો પોતાના ધર્મની વેરુદ્ધ એક શબ્દ પણ બોલાય તે સાંખી શકતા નથી, એટલે

“રાસ્ત ગોફતાર”ની સિન્ડ્રિકેટ

કર્મનદામ ભુલલ

મોતીલાલ બંગાલી

અન્નેજી એન. અમ્બા

દાદાલાલ નવરોજી

કુદરતી રીતે તેઓની લાગણી દુખાઈ. લેખ સાથે પયગમ્બર સાહેબની લીધેાપૂરૂ છળી છાપવામાં આવી હતી તેથી પણ મુસલમાનો ગુસ્સે યયા હતા, કેમકે ઇસ્લામમાં છળી પડાવવાની મના ફરમાવી છે. શહેરની જુમ્મા મસ્જિદના મુખ્ય દરવાજા પર ખીલતસ અને ભાંડ ટીકા સાથે મજકુર છળીની નકલ ચીટકવીને કોઈ અજાણ્યા બદમાસે આગમાં તેલ હોમ્યું. ઇસલામે જેહાદ પોકારી. એક હાથમાં કુરાન અને ખીજા હાથમાં છરી લઈ શહેરની મસ્જિદોમાં મુસલમાનોનાં મોટાં ટોળાં ભેગાં થયાં. પારસીઓ આ ઝનૂની ટોળાંથી દૂર રહ્યા, પણ મુસલમાનોએ વેર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ૧૮૫૧ ના આક્રોશની ૭મી તારીખે શુક્રવારે, જુમ્મા મસ્જિદમાં ભરાયેલી સભામાં તેઓએ પારસીઓ સામે જેહાદ જગાડવાનો ભયંકર ઠરાવ કર્યો. હાથમાં ડાંગ સાથે કોધથી બળેલા મુસલમાનોનું 'એક ટોળું' 'હીન હીન' પોકારતું બહાર ધસ્યું. સૌથી પહેલાં તેઓ પહેરા પરની નાની પોલીસ ફોજ પર તૂટી પડ્યા, અને પોલીસને હંફાવી વિજયથી મલકાતા પાયધૂનીના મહોદ્લાઓ તરફ ફર્ય કરી ગયા કે જ્યાં તે વળતે પારસીઓની મોટી સંખ્યા વસતી હતી. જો કે તે જમાનાના પારસીઓ કદાવર અને નીહર હતા, પણ તેઓની સંખ્યા ઘણી જૂજ હોવાથી હુલ્લડખોરાએ તેઓને નિર્હથતાથી માર માર્યો. અઠવાડિયાઓ સુધી મુંબઈના આ લત્તામાં લૂંટ અને ખુનામરફી થાકી, અને પારસીઓ પર નાના પ્રકારના જીલમ ગુનારવામાં આવ્યા. ઝનૂની હુલ્લડખોરાએ પારસીઓની લાશોનું પણ અપમાન કર્યું. પોલીસે થોડાક ગુંગાઓ સામે કામ ચલાવ્યું, પણ તેની મવાલીઓ પર કંઈ અસર થઈ નહિ. ચિત્રજ્ઞાનદર્પણના અધિપતિને લેખી/માફી માગવાની ફરજ પાડવામાં આવી ત્યારે જ આ કોમી માતામીરી બંધ પડી.

આ હુલ્લડ દરમિયાન પારસી કોમે પોલીસના રક્ષણની આશા રાખી હતી પણ તે વ્યર્થ ગઈ. જો કે પોલીસ પારસીઓની તદ્દન વિરુદ્ધ તો ન હતી, પણ તે બેદરકાર હતી

અને સંભવિત છે કે તેનું કારણ એ પણ હોય કે આ રમખાણ માટે પોલીસે પારસીઓને જવાબદાર ગણ્યા હોય. ગંભીર સત્તામણીઓ થવા છતાં, પારસી પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોએ બીકણ રાજનીતિ અપત્યાર ક્ષીધી પારસીઓના મોટા ભાગની સાથે દાદાભાઈને પણ એમ લાગ્યું કે પેલા માનવંતા પુરુષોએ કોમને દગો દઈ તેને અપમાનિત કરી હતી. તેઓ કોટના શાંત લત્તામાં પોતાનાં ઘરોમાં ભરાઈ બેઠા હતા, ત્યારે દાદાભાઈ હુલ્લડના લત્તાની નજીક વસતા હતા, અને તેમણે મુમ્મલમાનોના અત્યાચારો નજરે નિહાળ્યા હતા. પેલા લોકોએ વચલી આંગળી પણ, કોમના રક્ષણ માટે જિંચી ન કીધાથી, બહારકોટના પારસીઓએ સત્તાવાળાઓ સમક્ષ પોતાની ફરિયાદો રજુ કરવા માટે “દાદાભાઈ માસ્તર”નો આચાર લીધો. તેઓએ દાદાભાઈને સરકાર પર મોકલવાની અરજ ઘડી કાઢવાની વિનંતી કરી, અને પોતાના બચાવ માટે લેણું કરેલું ફંડ તેઓએ એકલા દાદાભાઈને હવાલે કર્યું. જુલમ અને અત્યાચારના ભોગ બનેલા પોતાના હુમલીનોની સેવા બજાવતાં દાદાભાઈએ શત કે દિવસ જોયો નહિ. છાપાની કંગાળ વલણ અને પ્રતિષ્ઠિતોની દયુષ્ય રાજનીતિ જોઈને તેમને સ્વતંત્ર અને નીડર છાપાની ખોટ અત્યંત સાલવા લાગી. અલબત્ત, હુલ્લડની સમાધાની થઈ હતી, પણ હજી પજરણ ચાલુ હતું. ફરીથી હુલ્લડ ફાટી નીકળવાની ધારતી હતી. આ કારણસર તેમણે તાબડતોળ ‘રાસ્ત ગોક્તાર’ પ્રગટ કરીને એક નવું હથિયાર ધારણ કર્યું.

આ રીતે તોફાની વાતાવરણમાં સત્તા અને ન્યાયના નીડર રક્ષક અને પ્રગતિવાદી વિચારોના અઠંગ હિમાયતી તરીકે ‘રાસ્ત ગોક્તાર’નો આરંભ થયો તેના જીવન અધિપતિ માટે આ કામ નવું ન હતું. તે વખતે પણ તેમનું સાહિત્યમર્જન વિશાળ અને માનપાત્ર હતું. તેમણે ‘જ્ઞાન પ્રકાશ’ માસિકનું તંત્રીપદ સાયન્યું હતું, અને સામાજિક વિષયો પર અસંખ્ય લેખો લખ્યા હતા. સ્પષ્ટ વિજ્ઞાન અને ખગોળશાસ્ત્ર સંબંધીના તેમના અદારવીસ

લેખો આ માસિકમાં પ્રગટ થઈ ગયા હતા વળી તેઓ “સમાચાર દર્પણ” નામના દૈનિકના નિયમિત લેખક હતા, અને “સોફ્ટીસ અને હાયોજીનસના સંવાદો” વિષે તેમણે અનેક લેખોની હારમાળા લખી હતી. રાહુનુમાયે સલાના મંત્રો તરીકે તેઓ તેનાં પ્રકાશનો તપાસતા હતા અને તેમણે પોતે પણ કેટલાક નિબંધો લખ્યા હતા વળી તેમણે સર જમશેદજી જીજીભાઈ ક્વિલોસોફિક ઇન્સ્ટીટ્યૂટનાં પ્રકાશનોના સંપાદન કાર્યમાં નવરોજી ફરહુનજીને પણ મદદ કરી હતી.

રાસ્ત ગોફતારના પહેલા ત્રણ અંકો હુલ્લડથી ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિ અને તેની અસરની ચર્ચામાં જ રોકાઈ ગયા હતા. પોલીસ પારસીઓ તરફ કેવી મિત્રાચારીવિહોણી બની હતી, કોમના માનવંતા પુરુષોએ કોમતરફ કેવું બિઝલુ વલણ ધારણ કર્યું હતું, અને “ચિત્રજ્ઞાન દર્પણ”ના અધિપતિને માફી માગવાની ફરજ પાડવાનું તેઓનું કામ કેવું અપમાનજનક હતું, તે દાદાભાઈએ હૃદયસ્પર્શી ભાષામાં બતાવી આપ્યું. એવી દલીલ કરી શકાશે કે પેલા અવિચારી જીવનવૃત્તાંતના લેખકનો જગાવ કરતા દાદાભાઈ વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને છાપાની સ્વતંત્રતાના પોતાના આદર્શોથી દોરવાઈ ગયા હતા. પણ એક પત્રકારને પડખે ઊભા રહેવાની આતુરતામાં દાદાભાઈએ માની લીધું હતું તેમ એ લેખ વાંધા વિનાનો તો ન જ હતો.

પોલીસ અને પારસી સદ્ગૃહસ્થો સામેનું દાદાભાઈનું તહોમતનામું તેમના રાજદ્વારી લેખો અને ભાષણમાં જે નીડરતા તરી આવતી હતી તેની આગાહીરૂપ હતું. એ સખત ટીકાકાર પાછલાં વરસોમાં સ્થાપિત હિતો સામે લડતાં અને રાજકર્તાઓની આપખુદી અને ગેરજંતુસદ્દિને ધિક્કારી કાઢતાં કદી આકરો ન હરો. તે પેલાની કોમના મહાનુભાવો સામે જાંડ પોકારી કોમને નામે જોડવાના તેઓના હુકમો સામનો કરવામાં પણ મોજો પડ્યો ન હતો, અને નોકરીમાં આગળ વધવાની તેમનામાં ખૂસ્તી અભિલાષા હતી તે છતાં અમલદારોની વર્તણૂક સખત ભાષામાં વખોડી કાઢતાં તે જરા પણ ડર્યા ન હતા.

એક લેખમાં તેમણે લખ્યું હતું:- “ સતના લોકો પર દલ્લા કરી સવારે ઘુંટણિયે પડીને માશી મેળવવાની આરંભ કરનારાઓના ધિક્કારપાત્ર વર્તનની વત આપણે સંલગ્ન હતી. પણ આ દાખલામાં મુસલમાન હુલ્લડખોરોએ જાને ઘુંટણિયે પડવાને બદલે જીવમના બોમ બનેલાઓને માશી માંગવાની ફરજ પાડી હતી. એવી મધુર ભ્રમણામાં અમે હતા કે ન્યાયે અત્યાચારનું નિકંદન વાળી નાખ્યું હતું; પણ છેલ્લા બે મહિના ફરમિયાન ઇન્સાફ જાંઘી ગયો છે અને અત્યાચારીઓને ખુલ્લું મેદાન મળી ગયું છે.”

આવો ગેરઇન્સાફ બ્રિટીશ હકૂમતમાં થાય તે તેમને મન એક ઉપયાણું હતું. તેથી તેમણે પોકાર કર્યો કે “ આપણે જાગૃત છીએ કે સ્વપ્નું જોઇએ છીએ !” હુલ્લડ શાંત પાડવાના સૌથી સહેલા ઉપાય તરીકે ‘ચિત્રજ્ઞાન દર્પણ’ ના તંત્રી પાસે માફી મંગાવવાનો વિચાર અધિકારીઓને જ સૂઝ્યો હતો. અધિકારીઓના આ પગલાને વખોડી કાઢી તેમણે પોતાના હુમલીનો સવાલ પૂછ્યો કે મૂઢીલર કોમી આગેવાનોના હાથમાં કોમી સુકાન શા માટે સોંપવામાં આવ્યું છે ? શું તેઓને માન આપીને હુમલીને તેઓના શુભામ બનવા માગે છે ? બે ઘોડાની ગાડીમાં ફરવા નીકળીને લોકોની સલામ ઝીલવામાં જ શું મોટાઈ આવી રહે છે ? ગરીબોને પોતાનાં બાળબચ્ચાં જેવા ગણવાની એ મોટેરાઓની ફરજ નથી ?

તા. ૨૬ મી નવેમ્બર ૧૮૫૧ ને દિને પારસીઓનું એક શિષ્ટમંડળ મુંબઈના ગવર્નરની સુલાકાતે ગયું. તેઓએ હાકેમ સાહેબ કમલ એક અરજી રજૂ કરી જાહેર શાંતિ જાળવવા માટે કાર્યસાધક પગલાં લેવાની વિનંતી કરી. આ શિષ્ટમંડળમાં દાદા-ભાઈ પણ હતા. તે દિવસથી “ હિન્દના આ આશામયો પુત્ર ” એક નેતા તરીકે એખરે આવ્યા. જાહેર પ્રવૃત્તિનું કોઈ પણ ક્ષેત્ર જાણી ન હતું કે જ્યાં તેમની આગેવાની ન હોય. કોમી અથવા પ્રજાકીય કલ્યાણની કોઈ એવી ચળવળ ન હોય કે જેમાં તે ઉત્સાહી અને ચેતનવંત કાર્યકર ન હોય. તેમના તંત્રીપદ નીચે

“રાસ્ત ગોફતાર”ની સિન્ડીકેટ

પી. આર. કાલાહ

કે. આર. કામા

ડી. એફ. કામા

નવરોશ કંરદુનશ

જે મહિનામાં 'રાસ્ત ગોફતાર' પ્રગતિવંત લોકોનું આગેવાન વાજિંત્ર થઈ પડ્યું. પત્રનું કદ વધારી તેને અઠવાડિક બનાવવાની વાંચકોએ માંગણી કરી. દાદાભાઈએ જાહેર કર્યું કે શ્રાહકોની સંખ્યામાં યોગ્ય વધારો થશે તો આ માંગણી પાર પાડવામાં આવશે. લવાજમ ઘટ્ટું જ ઓછું, મહિને ફક્ત જે જ આના રાખવામાં આવ્યું, અને ગરીબોમાં પત્રનો ફેલાવો કરવા માટે જેઓ પાંચ પૈસે સુખી હોય તેઓ વધુ પૈસા આપશે, એવી તેમણે આશા બતાવી. તરત જ શ્રાહકો નોંધાવા લાગ્યા, અને ૧૮૫૨ ના જાન્યુઆરી માસથી પખવાડિક 'રાસ્ત ગોફતાર' અઠવાડિક બની ઘર રવિવારે સવારે પ્રગટ થવા લાગ્યું.

રાષ્ટ્રઆતથી જ આ સુધારક છાપાને મદદ કરવા "સીસોટી" છોકરાઓ ખડા રહ્યા હતા. તે જમાનામાં એક સરકારી નોકરને વર્તમાનપત્ર ચલાવવામાં બાધ નડતો ન હતો એ ખીના નોંધવા-જોગ છે. દાદાભાઈ ૧૮૫૫ માં હિન્દ છોડી ઇંગ્લેન્ડમાં વસવાટ કરવા ગયા ત્યારપછી પણ 'રાસ્ત ગોફતાર' સાથનો તેમનો સંબંધ ચાલુ રહ્યો, અને તે પછી પત્ર ચલાવવા માટે એક સિન્ડિકેટ સ્થાપવામાં આવી. તે દાદાભાઈ, ખુરશેદજી નવરોજી કામા, ખુરશેદજી રૂસ્તમજી કામા, ડોસાભાઈ ફરામજી કામા, નવરોજી ફરુકનજી, સોરાબજી શાપુરજી બંગાલી અને પેસ્તનજી કોલાહની બનેલી હતી. ત્રણ વર્ષ બાદ આ મંડળના આઠમા સભ્ય તરીકે જાણીતા હિન્દુ સુધારક કરસનદાસ મૂળજી જોડાયા હતા.

ન્યારે ઇસ્તિની સલ્તનતને ઇસ્લામીઓએ ઉથલાવી નાંખી ત્યારે પ્રાચીન ઇસ્તિનીઓના ધર્મ અને રાષ્ટ્રીય ગૌરવ પર મરણ-તોલ આઘાત થયો હતો. આગલા ઇતિહાસકારોએ ઇસ્તિના વિજેતાઓનાં ઇસ્તિન સર જમીન પરનાં પગલાં લોહીથી ખરડાયેલાં ચીતર્યાં હતાં. તેઓ લખી ગયા છે કે બગદાદના ખલીફના સૈનિકો હાથમાં તલવાર લઈને આખા દેશ પર ફરી વળ્યા હતા, અને તેઓએ પરાજિત જરથોસ્તીઓને કુરાન અથવા મોત બેમાંથી

એકની પસંદગી કરવાની આજ્ઞા કરી હતી. આજે પણ ઇરાનના જરથોસ્તીઓનો એક લાગ આચીન જરથોસ્તી ધર્મ પાળે છે એ વાતનો ખ્યાલ કરીએ તો આ જુલમ જહાંગીરીની વાતનો મેળ મળતો નથી. આર્યોની છતની સાથે જ ઇરાનીઓ વટલીને ઇસ્લામી થઈ ગયા ન હતા. ઘણા જરથોસ્તીઓ જેઓ પોતાનું વતન ત્યાગી ગયા ન હતા, તેઓ પોતાના પૂર્વજોના ધર્મને વળગી રહ્યા હતા. પણ તેમના પર જનજનનાં અપમાનો લાદવામાં આવ્યાં હતાં. સદીઓ સુધી તેઓ પોતાના પિતૃદેશના ગુલામો તરીકે જીવ્યા હતા, અને સાતસો આઠસો વર્ષો સુધી તેઓને હિન્દમાંના પોતાના હુમ દીનોની હસ્તીની પણ ખગર પડી ન હતી. સદીઓ થયા તૂટી ગયેલો આ સંબંધ પંદરમી સદીના અંતમાં સંજીવન થયો હતો.

૧૪૭૮ માં નવમારી, સુરત, અને જાંભાતમાં વસતા પારસી-ઓએ એકસ ધાર્મિક સવાલો સ્વંયંધી માહિતી મેળવવા માટે નરીમાન હોશંગ નામના ધર્મ-અધ્યાપ્તીને ઇરાન મોકલ્યા હતા. તેમની મુલાકાતથી અનેક ગેર ઇન્સાફી પ્રકાશમાં આવ્યા. સૌથી વધારે અપમાનજનક જાણિયા વેદો હતા. આ કર વચૂત કરતી વખતે કર ઉધરાવનારાઓ જરથોસ્તીઓ પાસે જાગજાગરીથી વધારે પેસા પહાવવાને મુજાત્યાર હતા કાફરો (જરથોસ્તીઓ) પરનાં અપમાનો અને ગેરઇન્સાફીનો પાર ન હતો. તેઓની હાલત કેવી કંગાળ હતી તેના થોડીક વિગતો પરથી ખ્યાલ આવશે. તેઓ વેપાર કરી શકતા નહિ. તેમનાં જાગકો માટે શાળાઓ ખોલી શકતા નહિ. છત્રી, ચુશ્મા, વીંટી અને ખીજ અનેક ચીજો વાપરવાની તેઓને મનાઈ હતી. તેઓએ પહોળા પયજામાને જાહેરે માંકડું લેંધ્યા પહેરવા અને અમુક આકારનાજ જોડા પહેરવા એવું ફરમાન હતું. ચહેરામાં કોઈ પણ જાનવર પર મુસાફરી કરવાની તેઓને મના હતી. રેતીના રણમાં પણ જો તેઓને કોઈ મુમલમાન સામો મળે, પછી તે અમીર હોય કે દુકીર-તો પારસીઓને નીચે જતવું પડતું. તેઓનાં ઘરો એટલાં ગંધાં નીચાં જાંધવાની ફરજ પાડવામાં આવતી

કે જેથી એક મુસલમાન હાથ લેયો કરે તો ઘરના છાપરાને તેનો હાથ લાગવો ભેધએ !

એગણીસમી સદીની મધ્યમાં હિન્દીવાસી પારસીઓએ આ “નાલાયકાતો” દૂર કરાવવા માટે સખ્ત પ્રયાસો કરવા માંડ્યા. એક રાહત ફંડ સ્થાપવામાં આવ્યું. પંચાયતના દૂરદીઓએ માલુકલ્લીમલ્લ હાટરિયાને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ઇરાન મોકલ્યાં. તેમણે ઇરાની જરથોસ્તીઓને એટલી યધી હાર્દિક મદદ કરી હતી કે વરસો સુધી તેઓ આભારનાં આંસુ સાથે તેમનું નામ યાદ કરતા રહ્યા.

હાટરિયાને ઇરાનના જરથોસ્તીઓની સામાજિક, શિક્ષણ વ્યવસ્થા, અને રાજદારી પરિસ્થિતિની તપાસ સોંપવામાં આવી હતી. આ તપાસમાં દાદાભાઈએ ખૂબ જીલટ લીધી હતી. હાટરિયાએ તેઓની ગરીબાઈ અને ધર્મઝનૂની પ્રજા વચ્ચેની તેઓની લાચાર હાલતનાં વર્ણનો દાદાભાઈ પર લખી મોકલ્યાં. એક પારસી સભામાં દાદાભાઈએ હાટરિયાના કરુણાજનક પત્રો વાંચી સંભળાવ્યા તેને પરિણામે, ઇરાનમાં અત્યાચારના ભોગ બનેલા જરથોસ્તીઓને મદદ કરવા, તેઓના બાળકોને કેળવણી આપવા, અને ઇરાનના સત્તાધીશો પર અરજ મોકલવા માટે એક જુદું ફંડ સ્થાપવામાં આવ્યું.

દાદાભાઈ ઇંગ્લાંડમાં ઠરીઠામ થાયા પછી પણ તેમણે હાટરિયા સાથે સતત સંબંધ રાખ્યો હતો. હાટરિયાના અગત્યના સવાલો વિષેના પત્રો પ્રથમ દાદાભાઈ પર જતા, અને તે પોતાની સ્વચનાઓ સાથે મજદૂર પત્રો, મુંબઈની કમિટી પર રવાના કરતા. ત્યારપછી ઘણે વરસે ઇરાનના શાહે ઇંગ્લાંડની મુલાકાત લીધી ત્યારે દાદાભાઈ તેમની સમક્ષ એક ડેપ્યુટેશન લઈ ગયા હતા, અને શાહને માનપત્ર એનાયત કરી પોતાની અરજ કરી હતી.

૧૮૫૨ ના સપ્ટેમ્બર મહિનાની ૨૨ મી તારીખે, એડ્લીન્સ્ટન કોલેજમાં મહાન સખીદાતા અને કેળવણીના આશ્રયદાતા દરામલ્લ કાવસલ્લે બનાવવાનું સ્મારક સ્થાપવા માટે, એક બહેર સભા મળી

હતી. આ સભામાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે સ્મારક માટે જે ફંડ ભેગુ થાય તેમાંથી રૂઠંટસ લીટરરી એન્ડ સાયન્ટિફિક સોસાયટી સાથે એક સંર્ગહસ્થાન સ્થાપવું, અને તે માટે મકાન બાંધવાની સરકારને અરજ કરી તે મકાનને ફરામણ કાવસણ ઈન્સ્ટિટ્યુટનું નામ આપવું. ફરામણ કાવસણએ રૂઠંટસ લીટરરી એન્ડ સાયન્ટિફિક સોસાયટીની કીમતી સેવા જાણવી હતી. આ સેવા માટે ફૂતરા થઇને દાદાભાઈએ રૂ. ૬૦૦૦ ભેગા કર્યા આ રકમ સોસાયટી તરફથી તેમણે સભાને અર્પણ કરી.

આ સભાનું નોંધવાજોગ લક્ષણ તે એડ્ફીન્સ્ટન કૉલેજના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની હાજરી હતું. દાદાભાઈના જુરસા અને દાખલાથી પ્રેરાઇને તેઓ ટોળાબંધ સભામાં ભિતરી પડ્યા હતા. ફરામણ કાવસણની યાદમાં તેઓએ એક ખાસ ઇનામી ફંડ સ્થાપ્યું હતું. એક ગુરુની ફરજ શિષ્યોને ભણાવવા સાથે પોતાના અંગત વર્તન પરથી પોતાના વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં ધર્મનો પ્રકાશ પ્રગટાવવાની હોય તો દાદાભાઈએ ફક્ત પોતાની કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ પરત્વે જ નહિ, પણ પોતાના આખા જીવન દરમિયાન પોતાના રાજદારી શિષ્યો પ્રત્યે પણ એ ધર્મ કર્તવ્ય અદા કર્યું હતું.

૧૮૫૧ થી ૧૮૫૫ સુધીની દાદાભાઈની પ્રવૃત્તિનો આ ઇતિહાસ છે, પણ તે સંપૂર્ણ છે એમ માનવાનું નથી. તેમની દિલસોજી અને બૌદ્ધિક વિવિધતાની વિશાળતાનો આ નોંધવાજોગ ઇતિહાસ છે. રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીની મુંબઈની શાખાના તે સભાસદ હતા, અને મુંબઈના ફિલોસોફિક ઇન્સ્ટિટ્યુટ સમક્ષ તેમણે ખગોળશાસ્ત્ર સંબંધી એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. ૧૮૫૩ માં મુંબઈમાં પહેલી નાટક મંડળી સ્થાપવામાં આવી ત્યારે તેના કામમાં દાદાભાઈએ જીવંત ઉત્સાહ લઇને તેની વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં સેવા બજાવી હતી. મુંબઈના ઠોટના ધર્માંદા દવાખાનાનું ટ્રસ્ટીડ નક્કી કરવા મળેલી સભાના તે પ્રમુખ હતા, અને દવાખાનાના એક

દ્રુટી હતા. જો કે તેઓ શ્રીમંત ન હતા, છતાં આવા સખાવતી કામો માટે તેમણે પોતાની અંગત સેવા ઉપરાંત નાણાંની મદદ પણ આપી હતી. ૧૮૫૫ માં પ્રોફેસર પેટનની યાદ જાગવવા એડ્ફી-ન્સ્ટોનિયનોની મળેલી સભાનું પ્રમુખસ્થાન દાદાભાઈને આપવામાં આવ્યું હતું. એ જ વરસમાં તેઓ થ્રાન્ડ જ્યુરીના સભ્ય બન્યા હતા.

નેપોલિયને જગાડેલા યુદ્ધના અત્યારે પછી લગભગ ચાલીસ વરસ સુધી યુરોપમાં શાંતિ સ્થપાઈ ન હતી. હમેશને માટે સુલેહ જાળવવા માટે ૧૮૫૧ ના મહાન પ્રદર્શન પછી મોટી મોટી આશા જાંધાઈ હતી, પણ તે નિરાશામાં ફેરવાવાને સર્જાઈ હતી. ત્રણ વરસમાં રશિયાના ઝારે, ટરકીશ સુલતાનની ખ્રિસ્તી રૈયતના રક્ષક તરીકેના પોતાના હકકો મંજૂર કરાવવાનો દાવો કર્યો. “પૂર્વના માંદા માણસે” આ દાવો તુરંચકારી કાઢ્યો, અને પોતે નિર્જળ હોવા છતાં, તેણે રશિયા સામે યુદ્ધ પોકાર્યું, કેમ કે તેને ફ્રાન્સ અને ખ્રિસ્તની મદદ મળવાની પૂરી ખાતરી હતી. સુલતાનની ગણતરી ખોટી નહતી, કારણ કે થોડા જ વખતમાં ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સે લડાઈમાં ઝંપલાવ્યું.

તે વખતે એવી માન્યતા હતી કે ડેન્યુબ પર રશિયાની હકૂમત સિંધુ પર રશિયાની હકૂમત હોવા સમાન હતી. આ કારણસર જ્યારે દેશરક્ષક ફ્રંડ ઉઘાડવામાં આવ્યું ત્યારે બ્રિટીશ તાજ તરફની વફાદારી બતાવવા માટે જ નહિ પણ રશિયન વડુઓને હિન્દની સરહદથી દૂર રાખવાના રાજકર્તાઓના પ્રયત્નો માટે આભારની લાગણી દર્શાવવા હિન્દીવાનોએ ભારે ઉત્સાહથી લડાઈ ફ્રંડમાં નાણાં ભરી આપ્યાં. આ હેતુ માટે ૧૮૫૫ ના નવ્યુચારીની ૩૧ મી તારીખે, મુંબઈમાં એક બહુર સભા ભરાઈ હતી. લોર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન પ્રમુખસ્થાને બિરાજ્યા હતા; દાદાભાઈ સમાના એક વક્તા હતા. તેમણે આ લડાઈને જીવમ સામે સ્વતંત્રતાની લડાઈની ઉપમા આપી, ખ્રિસ્ત અને તેના મિત્ર

સભ્યોની ફત્તેહ ચાહી, કેમકે તેમની માન્યતા અનુસાર તેઓ ન્યાય અને આઝાદીને પડખે હતા.

“મુંબઈના શહેરીઓએ લડાઈફંડમાં શા માટે નાણાં ભરવાં નોંધ્યે એવો એક સુયોગ્ય પ્રશ્ન પુછાયો છે,” દાદાભાઈએ સભામાં કહ્યું હતું, “અને ડૉ. વિલ્સને તેનો સચોટ જવાબ આપતાં જણાવ્યું છે, કે હિન્દનું કન્યાણ ઈશ્તાંડના કન્યાણ સાથે નોંડાયેલું છે.”

પ્રકરણ ૭ મું.

કોલેજનો ત્યાગ—વેપારમાં પ્રવેશ.

“દાદાભાઈ, આ કેવું પતન !” પ્રોફેસરે ગણિતશાસ્ત્ર છોડીને વેપારી થવાનો ઠરાવ કર્યો છે એ વાતની ખબર પડતાં પ્રિન્સિપાલ કાકનેસે કહ્યું.

દાદાભાઈને હોલતમંદ થવાની પરવા ન હતી. પોતાનું જીવન માનવજાતિની સેવામાં અર્પણ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી; છતાં કયા કારણોને અંગે તેમણે આવું પગથું ભર્યું હશે ! તેમની કેટલીક છૂટક નોંધો પરથી આ સવાલનું સ્પષ્ટીકરણ મળે છે. તેમણે કામાની વેપારી પેઢીમાં (૧૮૫૫ માં લંડનમાં સ્થપાયેલી પહેલી હિન્દી વેપારી પેઢી) જોડાવાનું કબૂલ કર્યું હતું, કેમકે તેઓ ‘હિન્દ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે સંબંધ સ્થાપાયેલો જોવા આહતા હતા.’ અને ખાસ કરીને હિન્દીઓ છૂટથી ઇંગ્લેન્ડ જઈને સનદી નોકરી અને બીજી નોકરીઓમાં હરિક્ષાર્થ કરી શકે તે માટે જીવાન હિન્દીઓ માટે રહેવાના ઘરની ગોઠવણ કરવાને આતુર હતા. તે જમાનામાં પણ “હિન્દ હિન્દીઓ માટે” એ તેમનો મુદ્રાલેખ હતો, અને વેપાર-ધંધાનાં સઘળા પ્રદોલનોની વચ્ચે તેમણે આ મહા હેતુ હમેશાં નજર સમક્ષ રાખ્યો હતો. વેપાર તો નિમિત્તરૂપ જ હતો, પણ ઇંગ્લેન્ડમાં હિન્દને થયેલા અન્યાયની દાદ મેળવવા માટે પ્રિતીક પ્રત્નને જાગૃત કરવી એ દાદાભાઈનું ધર્મકર્તવ્ય હતું. એટલે પ્રથમ નજરે જે પતન જણાયું તે અંતે તો ઉત્થાન સાબીત થયું. એટલે પાછળથી તેમને મહાન દેશભક્તનું જે વિરલપદ પ્રાપ્ત થયું હતું તે મેળવવા માટેનું આ અનિવાર્ય પગથિયું હતું.

‘૧૮૫૫ પહેલાં ઇંગ્લેન્ડમાં એક પણ હિન્દી વેપારી પેઢી ન હતી. આ દિશામાં કામા નખીરાઓએ જ પહેલ કરી હતી. તેઓએ લીવરપુલની

એક શાળા સાથે લંડનમાં વેપારી પેઢી ખોલવાનો ઠરાવ કર્યો. આ સાહસમાં તેઓને પ્રામાણિક અને પ્રતિભાશાળી ભાગીદારના સહકારની જરૂર હતી. તેઓએ દાદાભાઈને પોતાની પેઢી સાથે જોડાવાનું નિમંત્રણ કર્યું. ગ્રેફેમર કબૂલ થયા, પણ વેપારી જીવનમાં સફળ થવા વિષે તેમને ખાતરી ન હતી. વળી વેપારી જીવનની ધાંધલથી પોતે જલદી કંટાળી જશે એવી તેમને શંકા હતી, એટલે તેમણે પોતાની નોકરી પરનો હુકમ કાયમ રાખી રજા માટે માગણી કરી-સરકારે આ અરજ મંજૂર રાખી નહીં. યસ, દાદાભાઈના જીવન પરિવર્તનના પાસા ફેંકાઈ ચૂક્યા. તેમણે નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું.

તેમને વિદ્યાચીરીનું માનપત્ર આપતાં એડ્વિન્ડન ઇનસ્ટીટ્યુટના વિદ્યાર્થીઓએ કોલેજને પડનારી મોટી જોડ માટે દિલ્હીની પ્રદર્શિત કરી; તેઓમાં રામકૃષ્ણ ભંડારકર અને બાળ મંગેશ વાગળે પણ હતા, જે દાદાભાઈ વડોદરાના અમાત્ય થયા ત્યારે તેમના મદદનીશ બન્યા હતા. વિદ્યાર્થીઓના સાહિત્ય-મંડળે અને વિજ્ઞાનમંડળે, દાદાભાઈએ તેના સત્તાસઠ તરીકે બળવેલી અમૂલ્ય સેવાની ભાગણીલરી નોંધ લીધી હતી. આ બન્ને મંડળના પ્રતિનિધીઓએ પ્રતિનિધિમંડળના રૂપમાં દાદાભાઈની મુલાકાત લઈ મુઠિવિજ્ઞાન વિષેનાં લોકપ્રિય ભાષણો અને પ્રસંગોપાત સસ્તા સાહિત્યના પ્રકાશનથી પારસી કોમમાં જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવા માટેની અને શ્રી કેળવણી વિષેની તેમની સેવાઓની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરતો આ મંડળોનો ઠરાવ તેમની સમક્ષ રજૂ કર્યો.

આવાં માન અને આશિષ સાથે દાદાભાઈ તા. ૨૭ મી જુન ૧૮૫૫ ને દિને પી. એન્ડ. ઓ નેવીગેશન કંપનીની સ્ટીમર “મદ્રાસ”માં ઇંગ્લેન્ડના પહેલે પ્રવાસે બેઠક યા. હાલમાં માર્ગેન્સ જતાં જેટલા દિવસ લાગે છે તેટલા દિવસમાં “મદ્રાસ” એકાદ પહોંચી. એકાદમાં તા. ૯ મી જુલાઈએ ઉતારાએ મુએજ જતી ટલકતાની સ્ટીમર “ઓરીએન્ટલ” પર ચઢાવવામાં

આવ્યા હતા. ત્યાંથી જમીન માર્ગે સફર કરી તેઓએ એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં “સુલ્તાન” સ્ટીમર પકડી અને તા. ૨૨ મી ઑગસ્ટે સાઉથમ્પ્ટન જઈ પહોંચ્યા.

દાદાભાઈ સાથે ‘કામા એન્ડ કંપની’ નામની નવી પેઢી સ્થાપવા માટે મચેરજી હોરમસજી કામા અને ખરશેદજી રૂસ્તમજી કામા ગયા હતા. વેપારમાં આ ત્રિપુટી સત્તાધીશ હતી. ત્રણે જણ એકમત ન થાય ત્યાં સુધી કંઈ કામ હાથ ન ધરવાની તેમની શરત હતી. જે બાબતમાં મતભેદ પડે તે બાબત મુંબઈની વડી એક્ઝિસ આગળ રજૂ કરવાની હતી. વેપારમાં આવી ગોઠવણ વહેવારુ નિવડે જ નહિ. એવા ઘણા પ્રસંગો બનવા પામ્યા કે જેમાં એકમત થવાનું આ ત્રિપુટી માટે અશક્ય થઈ પડ્યું હતું.

વેપારની નીતિના મુખ્ય સિદ્ધાંતો વિષે પણ આ ત્રણે જણમાં ગંભીર મતભેદ હતો. દાદાભાઈને લાગતું કે તેમની ફરજ ફક્ત પોતાની પેઢીની જ નહિ પણ સામાન્ય રીતે હિન્દી વેપારી-સાહસની ફતેહનો પાયો નાખવાની હતી. લડતના બજારમાં તેમની પેઢીની આબરુ પર હુદાવખંડ સાથેના હિન્દના વેપારી-સબંધની ખિલત્રણીનો આધાર હતો. ખરશેદજી કામા વેપારમાં આવો આદર્શ પસંદ કરતા હતા, પણ મચેરજી કામા ઘણી વાર આથી ભડકી જતા. મચેરજીએ વડી એક્ઝિસને ફરિયાદ કરી કે તેમને એવો ફિલસૂફ સાથી આપવામાં આવ્યો હતો કે જે વેપારી-નીતિના સિદ્ધાંતોની ઉલટને ખાતર કંપનીના લાભોનો ભોગ આપવાને જરાપણ આનાકાની કરતો ન હતો.

એક વાર દાદાભાઈને શક ગયો કે મુંબઈની એક પેઢી તરફથી એમની પેઢીએ જે કારખાનાને રીલનો દોરો પૂરો પાડવાનું કામ સોંપ્યું હતું, તે કારખાનું શરત મૂજબની લંબાઈનાં રીલ પૂરાં પાડતું ન હતું. આથી દોરાની દડીઓ લગ્નને મધરાત સુધી પોતાના ચોરડામાં બેસીને તેમણે તે માપી બોઈ. કેટલીક દડીઓ સો વારને બદલે એંસી વારની માલુમ પડી. . .

“આ રીત આપણે રહ કરવાં પડશે.” દાદાભાઈએ પોતાના સાથીને કહ્યું.

“કેમ ?” મંચેરજી કામાએ પૂછ્યું.

“કારણ કે તે દુકાં છે.”

“તેની આપણે પંચાત કરવાની નથી” મંચેરજીએ કહ્યું. “વાંધો પડશે તો તેઓ તુકસાની માંગશે.” દાદાભાઈ મધ્યમ રહ્યા. તેમણે કહ્યું, “તમે કહો છો તે ખરું હશે, પણ દોરો દુકાં ભાલુમ ખડયા પછી મારાથી આ સોદો કેમ મંજૂર રખાય ?”

ખરશેદજી કામા દાદાભાઈ સાથે સંમત થયા. વાત વડી આફ્રિકા પર ગઈ. તરત જ ત્યાંથી હકમ આવ્યો કે દોરો દુકાં હોવા બાબતમાં કંઈપણ હોહા કરવી નહિ. દાદાભાઈ આવા ઠપકા માટે તૈયાર જ હતા. ઘણી વાર આવી રીતે તેમના ઠરાવો રહ થયા હતા, એટલે કરારની મુદત પૂરી થયા પછી પેઢી સાથેનો સંબંધ ચાલુ રાખવાનું તેમને અનિચ્છનીય અને અવ્યવહારું જણાયું.

‘કામા એન્ડ કંપની’ જે જાતજાતનો વેપાર કરતી હતી તેમાં અફ્રીજી અને દારુના વેપારનો પણ મમાવેશ થતો હતો. હજારો માણસોને અધમ ખનાવી તેઓની પાચમાલી કરનાર શરાણ અને અફ્રીજીના વેપારનો નફો ખિસ્સામાં નાખતાં તેમનું અંતઃકરણ કંપ્યું. તેમણે પોતાના વ્યવહારનિપુણ ભાગિયા ખરશેદજી નશરવાનજી કામા પર ગુજરાતીમાં એક પત્ર લખીને આવા વેપારના નફામાં ભાગ લેવાની ના પાડી.

કામાએ જવાબમાં લખ્યું:—“સરકાર કોલેજના પ્રિન્સિપલ અને બીજા અમલદારોને ખતાર આપવા માટે નાણાં કમાથી મેળવે છે તે તમે મને કહેશો ? તમે પ્રિન્સિપલ હતા ત્યારે અફ્રીજી અને દારુના વેપાર પરની જાતમાથી મળેલાં નાણાંમાંથી તમારો ખતાર લીધો ન હતો ? જો તમે ધંધામાંથી ફારેમ લઈને પછા નોકરીમાં જોડાશો તો જે વેપાર તમારા નાકમાં ધંધાપ છે તે જ વેપારમાંથી ઉપગ્રસ્ત કલંકિત કર પર તમે ફગીથી ગુજરાન કરશો કે નહિ ? જો આપણી પેઢી

અરીજનો વેપાર બંધ કરે તો તેથી એ વેપાર સદંતર બંધ થઇ
યર્ષ જવાનો છે? તમે જેની ના પાડો છો તેનો વેપાર ખીમઓ
નહિ કરે?”

પણ દાદાભાઈના મનનો નિશ્ચય ફેરવાયો નહિ. આ બધા
મતભેદોનું પરિણામ એ આવ્યું કે દાદાભાઈએ કામાની પેઢી સાથેની
ભાગીદારી છોડી દીધી. ભાગીદારીના ખતની મુદત પૂરી થયા વગર
ખરશેદજી રૂસ્તમજી કામા પણ પેઢીમાંથી છૂટા થયા. ખરશેદજી કામાના
જીવનવૃત્તાંતના લેખક તેમનું ભાગીદારીમાંથી છૂટા થવાનું ખાસ
કંઈ કારણ જણાવતા નથી, છતાં તેમના વૃત્તાંતમાં નીચેનું વાક્ય
નજરે પડે છે. “૧૮૫૬ ની શરૂઆતમાં તે તેમની પ્રમાણિકતાને
દીપાવે એવાં અંગત કારણોને અંગે ભાગીદારીમાંથી છૂટા થયા.”*

આગળ કહ્યું છે તે મુજબ કામા ગિરાદરો દાદાભાઈના
પ્રથમ મિત્રો હતા. સેવા અને આત્મભોગના દાદાભાઈના આદર્શોની
તેઓએ પ્રશંસા કરી, અને પોતાના દેશબંધુઓની હાલત સુધાર-
વાના તેમના પ્રયત્ન ઉત્સાહને વધાવી લીધો. સામાજિક અને ધાર્મિક
સુધારણાના કાર્ય માટે દાદાભાઈએ કામા ગિરાદરોના નૈતિક અને
આર્થિક ટેકાની વિશ્વાસપૂર્વક માગણી કરી હતી, અને તેઓ
તરફથી હંમેશાં તેમને ઉત્તેજન અને પ્રેરણા મળ્યાં હતાં. આવા
મિત્રો કેવી ગમગીનીથી વેપારી ભાગીદારીમાંથી છૂટા થયા હશે
તેનો આ પરથી ખ્યાલ આવી શકશે. તેઓ ભાગીદારીમાંથી છૂટા
થયા છતાં તેઓ વચ્ચે કોઈ જાતની કડવાશ થઇ ન હતી. જાને
પછો એક બીજાની ભાગણી સમજતા હતા, અને તેઓનો સંબંધ
અગાઉના જેવો જ રહેણાં અને મૈત્રીભર્યો જ રહ્યો હતો.

કામા એન્ડ કંપની સાથેના પોતાના સંબંધ દરમિયાન દાદા-
ભાઈએ કામા કુટુંબના જીવાન નબીરાઓ પર પણ કેટલીક વ્યક્તિગત
અને વેપારનીતિ વિષયક પોતાના આદર્શોની છાપ પાડી હતી. તેમાં
એક નોંધવા લાયકનો હાખલો એચ. આર. કામા વિષે હતો કે

* એસ. એમ. એડવર્ડ કૃત ખરશેદજી રૂસ્તમજી કામા પાનું ૧૬ મું

જેમણે તા, ૪ થી એપ્રિલ ૧૮૫૮ ને દિને લીવરપુલથી ખરચેદળ રૂસ્તમણ પર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો:

“બાવાજીએ આખરે ચીનની પેદીના વહીવટ દોરાનજીને સોંપ્યો છે, અને મારી મુદત પૂરી થતાં તેઓ મને અને દોરાનજીને ભાગિયા બનાવવાના છે. તમે મને ચીનની પેદીમાં બાવાજી સાથે જોડાવાની સલાહ આપો છો? મને ખરેખર અશીષુનો વેપાર ગમતો નથી, કેમ કે અશીષીઓ પરની અમ્મર મેં મારી સગી આંખોએ જોઈ છે.”

દાદાભાઈ ખિસ્સા ભરીને નહિ પણ પોતાની બુદ્ધિને સમૃદ્ધ બનાવીને હિન્દ પાછા ફર્યા. તે જમાનામાં ત્રણ વરસનો ઇંગ્લેન્ડનો વસવાટ ઉદાર શિક્ષણ મેળવવા સમાન હતો. એ એવો જ જમાનો હતો કે જ્યારે ગ્લેડસ્ટન, કોબડન, અને ગ્રાઈમ્સ એવા માહાન વિરલાઓ ખ્રિસ્તી રાજકારણમાં ઉદારમતવાદનો નવો પ્રાણ ફૂંકતા હતા, અને હરબર્ટ સ્પેન્સર, મિલ, અને કાર્લોઈલ જેવા લેખકો સામાજિક પુનર્ગઠના માટે નવા સિદ્ધાંતો દ્વારા આખા સમાજમાં પલટો લાવતા હતા. આવા વાતાવરણમાં દાદાભાઈને પોતાના દેશબંધુઓ અને પશ્ચિમના લોકોની સામાજિક, રાજકીય, અને આર્થિક પરિસ્થિતિ વચ્ચેના અંતરત્વ સચોટ ભાન થયું. આખા જગતમાં “પાર્લામેન્ટની માતા” તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા દેશ કરતાં બીજી કંઈ જગ્યાએ તેઓ રાજદ્વારી તરવણાન, લોકશાહી મંથાઓના વહીવટ, અને રાજતંત્રના પાર્લામેન્ટરી સ્વરૂપનો વધારે સારો અભ્યાસ કરી શકત! ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિના મધ્યગિન્દુ લંડન સિવાય આંતર રાષ્ટ્રીય વેપાર, શરણી, અને ચલણનો અભ્યાસ કરવાની પાઠશાળા તેમને બીજે ક્યાં મળી શકત!

જેમ જેમ દાદાભાઈને હિન્દમાંના ખ્રિસ્તી વહીવટની ખગીઓ વધુને વધુ પ્રમાણમાં મમજવા લાગી તેમ તેમ તેઓ ઇંગ્લેન્ડવાસી અંગ્રેજોની ન્યાય માટેની લાગણીના - વધુને વધુ પ્રયત્નક બનતા ગયા. ખ્રિસ્તી સાંસ્કૃતિકતા માગ અને ખગણ મુદાઓનો અભ્યાસ

કરવાથી ફક્ત આમની સલામાં જ નહિ પણ આખા ગ્રેટબ્રિટનમાં હિન્દ માટેની લડત લડવાની તેમની તમન્ના તીવ્રતર બની.

૧૮૫૬ ના માર્ચમાં દાદાભાઈને લંડનની યુનિવર્સિટી કોલેજમાં ગુજરાતીના પ્રોફેસર નિમવામાં આવ્યા. ૧૮૬૫-૬૬ સુધી તેમણે એ એકધો લેગવ્યો. તે 'ફેકલ્ટીઝ ઓફ આર્ટસ એન્ડ લેઝ'ના તેમ જ કોલેજની સેનેટના પણ સભ્ય હતા. તે કોલેજમાં શું શીખવતા હતા, અને તેમની ફરજો શી હતી તે વિષે તે વર્ષના યુનિવર્સિટી ફેકલ્ટીઝમાં નીચલી નોંધ મળે છે:

“સોમ અને ગુરુ: છ થી સાત વ્યાકરણ અને મનોયત્ન, (Grammar and exercises) ગ્રીકનાં વાક્યો અને બાળ શાસ્ત્રીનો પ્રિટિશ હિન્દનો ઇતિહાસ”

ઇંગ્લેન્ડમાં દાદાભાઈ કેવું જીવન ગાળતા હતા? તે કંઈ જગ્યાએ, કેવી ઢોળે રહેતા હતા? તે કોના સમાગમમાં આવતા હતા? તે કોની મિત્રના પસંદ કરતા હતા? તેઓ પોતાના મિત્રો માટે, તેમના મિત્રો એમને માટે શું ધારતા હતા? આ સંબંધી માહિતી મેળવવા માટે અમે ઘણા પ્રયાસ કર્યો હતો, પણ વ્યર્થ. દાદાભાઈના ભાણેજ ફરામજી રૂસ્તમજી દેશાઈ જેને તેઓશ્રી ૧૮૫૬ માં વિદ્યાર્થીઓની એક દુકડી સાથે ઇંગ્લેન્ડ લઈ ગયા હતા તેની પાસે બહુ જૂજ માહિતી મળી શકી છે.

બીજા કામા બિરાદરો સુધારક હતા; પણ મચેરજી કામા જૂના વિચારો અને રીતરિવાજોના હિમાયતી હતા આથી આ ત્રણ ભાગીદારો લંડનમાં પારસી રસમ મુજબ રહેતા હતા પણ દાદાભાઈના કે. આર કામા સાથેના પત્રવ્યવહાર પરથી જણાય છે કે માટે ભાગે તેઓ લીવરપુલમાં રહેતા. જ્યાં તેમનો રૂનો મોટો વેપાર ચાલતો હતો. મચેરજી યુસ્તપજી સઘળી પારસી તરીકતો પાળતા હોવાથી તેઓએ પારસી બળરચી અને પારસી નોકરો રાખ્યા હતા. મચેરજીને છરી કાટા મામે વાધો ન હોવાથી તેમણે હાંધે ધોવા માટેના પ્યાલા લઈ ચલાવ્યું હતું, પણ દરેક ખાણા

વખતે બખરચીએ ટેંગલની આસપાસ ફરીને મહેમાનોના હાથ ધોવરાવવા બંધ એવો રિવાજ તેમણે બાળવી રાખ્યો હતો. હાથ ધોવાની આ પદ્ધતિ તેઓના અંગ્રેજ મહેમાનોને ગમતી હતી કે નહિ તે બધામાં આગ્રહ નથી.

તે જમાનામાં દાદાભાઈએ લીવરપુર અને લંડનની વચ્ચે આવજાવ કરતી વખતે પોતાને માટે એક ખાસ પોપાક શોધી કાઢ્યો હતો. લાંગો કાળો ડગલો, સફેદ રેશમી ગલપટ્ટો, કાળો પાટલુન, અને પ્લુ રંગના રેશમી પુમતાવાળી મક્કમકની કાળી ટોપી. આ દાદાભાઈનો પહેરવેશ! હિરોજીયા મહેતા, હોરમસજી વાડિયા, જે. સી. કામા, અને દાદાભાઈના બીજા શિષ્યો તથા એક્સિસના મદદનીશો પણ દાદાભાઈની ફેશન પ્રમાણે જ પોશાક પહેરતા. પાછળથી “દેશ તેવો વેશ” એ કહેવતનો અમલ કરી તેમણે અંગ્રેજી પોપાક ધારણ કર્યો હતો, પણ જ્યારે તે હિન્દ આવતા ત્યારે અસલ પારસી પહેરવેશ અખત્યાર કરતા.

દાદાભાઈ ત્રણ વરસ સુધી મુંબઈથી દૂર રહ્યા હતા, પણ સમાજસુધારા સાથેનો તેમનો સંબંધ ચાલુ જ હતો. ૧૮૫૫ ના આગસ્ટની ૨૦ મી તારીખે મુંબઈના પાગસીઓએ પારસી લખ અને વારસાહિસ્સાના કાયદામાં સુધારા કરવાની અરજ ધારામલા મમલ્ત્ર રજૂ કરી હતી. તે જમાનાની પારસી પંચાયત ખામ કેસમાં એક છવતી બૈરી પર બીજી કરવાની છૂટ આપતી હતી. સમાજસુધારકોએ આ રિવાજને જરૂરથી ધર્મના ફરમાનોનો ગરમ ભર્યો ભંગ કરનારો ગણીને તેને ધિક્કારી કાઢ્યો. પણ અહીં વિતંડાવાદનું કામ ન હતું. એક બૈરીની હેયાતીમાં બીજી ન જ પરણી શકાય તે માટે કાયદાથી મના કરવાની જરૂર હતી. આથી સુધારકોએ જનાકારીને મના કરવા માટે કાયદામાં સુધારો કરવા માટે સખન લડત ચલાવવા માંડી. આ વખતે દાદાભાઈ આ લડતના સ્થાનથી ઘણા દૂર હતા, છતાં આ ચળવળમાં ઉલટથી તેમણે એક લખાણ-યાત્રી દ્વારા સુધારકોને ટેકો આપ્યો હતો.

દાદાભાઈ મુંબઈમાં થોડો જ વખત રહ્યા પાસી પ્રકાશમાં આ દૂકા વસવાટ વિષે જે બનાવોની નોંધ લેવામાં આવી છે. તા ૧૫ મી ડિસેમ્બર ૧૮૫૮ ને દિને મહારાષ્ટ્રી વિકટારિયા તરફ મુંબઈના નાગરિકોના વફાદારી અને સ્નેહભાવના સ્મરણ ચિન્હ રૂપે વિક્ટોરિયા ગાર્ડન અને મ્યુઝીઅમ ખુલ્લુ થકવા માટે એક જાહેર સભા મળી હતી. આ સભામાં દાદાભાઈએ આ હેતુ માટે અનુકૂળ જગ્યાની સરકાર પાસે માગણી કરનારા ઠરાવને ટેકો આપ્યો હતો. દાદાભાઈના સાથી પેસ્તનજી રતનજી કોલાહે ૧૮૫૬ માં શ્રી જ્ઞાનમાળા નામનું માસિક કાઢ્યું હતું, જેનો હેતુ શ્રીઓના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવાનો હતો. દાદાભાઈએ આ માસિકના પહેલા અકમાં શ્રીજીવનના પ્રશ્નો વિષે લેખ લખ્યો હતો.

૧૮૫૬ ના જાન્યુઆરીની ૬ મી તારીખે પાછળથી પરિચિતના વિદ્વાન અને ઈતિહાસકાર તરીકે નામના મેળવનાર જમશેદજી પાલનજી કાપડિયા અને પેસ્તનજી રતનજી કોલાહની સાથે દાદાભાઈ યુરોપની ખીજ સફરે બિપડયા તેમના ભાણેજ કરામજી રસ્તમજી દેશાઈ અને ડામા કુટુંબના જે નખીરા જમશેદજી ખરશેદજી કામ અને હોરમસજી હોરાજી કામાને વિદાયતાસ માટે દાદાભાઈ પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા. લીવરપુવ પહોંચ્યા પછી તેમણે કે આર કામાને (તા જી મી માર્ચ) લખ્યું હતું કે “આવતા ગુરુવારે હું ૬૩, ઓક્સફર્ડ સીટમાં મારા ઘરમાં રહેવા જવાની આશા રાખું છું.”

ત્યારપછી તરત જ દાદાભાઈએ દાદાભાઈ નવરોજી એન્ડ કંપનીને નામે ધ ધો. ગ્રંથ કર્યો, અને કાપડિયા તથા કોલાહને પોતાના ભાગીદાર બનાવ્યા. ૧૮૬૦ ની અધવચમાં તેમના મદદનીશ તરીકે એદલજી નમરવાનજી માસ્તર જોડાયા હવે તેમના સિદ્ધાંતોમાં ખનરો નાખ નાર કોઈ ન હતું તેમનો ધ ધો. તરજતાથી ચાલવા લાગ્યો. તેમણે પુરવાર કરી આપ્યું કે નીતિના સિદ્ધાંતો વેપારમાં નડતર રૂપ થતા

નથી, અને એક ક્ષેત્રમંદ વેપારી પ્રમાણિકપણે વેપાર કરતાં કરતાં આ-માનું ઉમદાપણું પણ જરૂર જાગવી શકે છે.

એક દિવસ તેમને તેમની ઓફીસમાં એક ગૃહસ્થ મળવા આવ્યા.

“હવે અરહેસર, તમે કંઈ ભૂત પડ્યા ? —” આવનાર ગૃહસ્થને મીઠો આવકાર આપી દાદાભાઈએ કહ્યું.

“હું ધંધાસર આવ્યો છું.” અરહેસરે જવાબ આપ્યો.

ચીન સાથે વેપાર કરતી હિન્દની એક પેઢીએ અરહેસરને ખાસ કામ પર રોક્યા હતા. આ પેટીને જોઈતા ચાર મોટા જહાજો ખરીદવાની ગોઠવણ કરવા માટે તેને ઇંગ્લેન્ડ ગોકલવામાં આવ્યો હતો. દાદાભાઈએ અગાઉ તેના પર કંઈ ઉપકાર કર્યો હતો, અને તે આ ઉપકરનો બદલો વાગવાને આતુર હતો. તેથી દાદાભાઈની પેઢી મારફતે તેણે કોઈ વડાણ જાંધનારા કારખાના સાથે કબાલો કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો.

કર્તવ્યપાત્ર દાદાભાઈએ આ જહાજો જાંધવા માટે ટેન્ડરની માગણી કરી. એક ટેન્ડરમાં “દાદાભાઈ નવરોજી એન્ડ કંપનીને ટેન્ડરની રકમ પર સેંકડે પાંચ ટકા લેણે કમીશન” એવી નોંધ હતી. આ ટેન્ડર ઓછામાં ઓછી ચક્રમનું ન હતું, પણ જો કમીશનની રકમ બાદ કરવાનાં આવે તો તે મોંઘી ઓછી રકમનું થતું હતું. દાદાભાઈએ આ પેટીના પ્રતિનિધિને મળવા બોલાવ્યો.

“આ રકમનો અર્થ શું ?” તેમણે પૂછ્યું.

“એ તો રિવાજ છે.” પ્રતિનિધિએ જવાબ આપ્યો. “અમને જેની મારફતે વરદી મળે તે બધી પેઢીઓને અમે અમુક ટકા કમિશન આપીએ છીએ.”

“જો એવો રિવાજ હોય તો બીજી પેઢીઓના ભાવમાં આ રકમ કેમ જણાતી નથી ?”

“જો તેઓએ અડમટમાં કમીશન જણાવ્યું નહિ હોય તો કોઈ બીજી રીતે તેની ગોઠવણ કરી હશે.” પેટાએ કહ્યું.

“પણ આ રીતે મારી પેઢી ટેન્ડર સ્વીકારી શકતી નથી.” દાદાભાઈએ કહ્યું, “જો તમે મને કમિશન આપો તો હું તમારા કામ પર ચોખ્ખી રીતે દેખરેખ શી રીતે રાખી શકું? મને ખરીદનાર તરફથી મારી મહેનતનો બદલો મળે છે. વેચનાર પાસેથી મારાથી પૈસા લેવાય નહિ.”

પેલા પ્રતિનિધિને શું જવાબ આપવો તે સમજાયું નહિ. તેને લાગ્યું હશે કે અચાનક તે વેપારી પેઢીમાંથી ધર્મમંદિરમાં જઈ ચડ્યો હતો!

“તમારું ટેન્ડર મંજૂર કરાવવા માગતા હો તો આ રકમ તમારે કાઢી નાખવી પડશે.” દાદાભાઈએ કહ્યું.

કમીશનની રકમ કાઢી નાખવામાં આવી, અને ટેન્ડર સ્વીકારવામાં આવ્યું. પણ કારખાનાના પ્રતિનિધિને તે વખતે ખ્યાલ પણ આવ્યો ન હતો કે આ રકમ કાઢી નાખવાથી તેની કંપનીને ખાંચ ટકા કરતાં ઘણી મોટી રકમ તોળવી પડવાની હતી! દાદાભાઈએ પોતાના ઘરાકના જહાજોના બાંધકામ પર એવી સખ્ત દેખરેખ રાખી કે કારખાનાવાળાને વધુ કામ કરવું પડ્યું, અને દાદાભાઈએ સામાન્ય વેપારી રીત પ્રમાણે કમિશન બિઝનેસમાં મૂક્યું હોત તેના કરતાં કારખાનાવાળાને ત્રણ ગણો ખર્ચ કરવો પડ્યો. તે વખતે દાદાભાઈની પેઢી નવીસારી હતી, છતાં, તેઓ સુખચેતનમાં રહી શકે તેટલું કમાતા હતા. તે કિવન ઈન્ટરચુરન્સ કંપનીના ડીરેક્ટર અને ૧૮૬૨ ના ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનના ગેરંટર હતા. ઠોઠ પણ સવ્ય કાર્યમાં મદદ કરવાની વૃત્તિવાળા દાદાભાઈએ જાહેર હિતની અનેક ચળવળોમાં રાજખુશીથી નાણાની સંગીન મદદ કરી હતી. માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એડ્રીન્સ્ટન અને જગન્નાથ શંકરસેટનું સ્મારક સુબંધમાં રાખવા, પ્રિન્સિપાલ હાર્કનેસને માનપત્ર અને પર્સ એનાયત કરવા, એડ્રીન્સ્ટન ઈન્સ્ટીટ્યુશનમાં સંસ્કૃત લાયબ્રેરી સ્થાપવા, વગેરેમાં તેમણે મદદ કરી હતી. ૧૮૬૧ માં લંડનની પારસી કોમ માટે યુરોપમાં ભેગા કરવામાં આવેલા તથા સુબંધની પારસી કન્યાઓને અગ્રેજ ફળવણી આપવાના ફોરોમાં પણ તેમણે ઉદાર ફોજો આપ્યો હતો.

આ વખતે ઇંગ્લેન્ડમાં તેમની પ્રવૃત્તિઓ કેટલી વિશાળ અને વિવિધ પ્રકારની હતી તેનો ખ્યાલ આપવા માટે જુદીજુદી સંસ્થાઓ સાથેનો તેમનો સંબંધ નોંધવો પૂરતો થઈ પડશે. લીવરપુલ લીટરરી એન્ડ ફીલોસોફિકલ સોસાયટી, ફીલેમેથિક સોસાયટી, કાઉન્સિલ ઓફ લીવરપુલ એથેનિયમ, રાયલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ લંડન, ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડની રાયલ એસિયાટિક સોસાયટી, એથનોલોજીકલ સોસાયટી, એન્થ્રોપોલોજીકલ સોસાયટી, સોસાયટી ઓફ આર્ટસ અને નેશનલ ઇન્ડિયન એસોસિએશનના સભ્ય હોવા ઉપરાંત એક “મેસન” તરીકે દાદાભાઈ માન પામ્યા હતા, અને “ધ માકર્પીસ ઓફ ડેલફાઉઝી” નામના લેખના સ્થાપક અને ષાળનચી હતા.

હિન્દના પારસી રહીશો વિષે બ્રિટીશ પ્રજા બહુ ઓછી માહિતી ધરાવે છે. દાદાભાઈના વળતમાં તો અંગ્રેજો પારસીઓ વિષે કંઈ જ જાણતા ન હતા એમ કહીએ તો ચાલે. આથી દાદાભાઈએ લીવરપુલની લીટરરી એન્ડ ફીલોસોફિકલ સોસાયટી સમક્ષ પારસીઓના રીતરિવાજો અને રહેણીકરણી તથા જરથોસ્તી મઝહબ વિષે નિબંધો વાંચ્યા, અને તેમાં જૂના અને નવા વિચારના પારસીઓના આચારવિચારનો સ્પષ્ટ ચિતાર આપ્યો. નિબંધના પહેલા ભાગમાં એક જૂના વિચારનો પારસી સવારે જાગીને સાંજે સુવા જાય છે ત્યાં સુધીમાં કંઈ કંઈ ક્રિયાઓમાંથી પસાર થાય છે, તેનું તેમણે વર્ણન કર્યું હતું. જો કે તેમના વક્તવ્યની વલણ સુધારક તરફ હતી, છતાં જૂના વિચારના રૂઢીચુસ્તો વિષેનું તેમનું વિવેચન ન્યાયી અને સહિષ્ણુતાભર્યું હતું. આથી પ્રોફેસર મેક્સ મુલર પર એટલી બધી સરસ છાપ પડી હતી કે તેમણે “Cbips from a German Workshop I” નામના પોતાના પુસ્તકમાં દાદાભાઈના ન્યાયપ્રિયતાનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો હતો. મેક્સ મુલર જો છે કે દાદાભાઈના લેખોમાં જૂના વિચારના રૂઢીચુસ્તો સંબંધી “અપમાનજનક કટાક્ષ નથી, અથવા તિરસ્કારદર્શક ઉલ્લેખ નથી....”

જે કે કેટલીક વાર તેવા કટાક્ષ કરવાની લાલચ અનિવાર્ય થઈ પડી હશે.....”

હિન્દીઓએ બ્રિટીશોની વેપારી રીતભાતનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ એવી દાદાભાઈની માન્યતા હતી. તેઓ રૂના વેપારમાં પડેલા હોવાથી માન્ચેસ્ટરની કૉટન સપ્લાઈ એસોસીએશનના સભ્ય બન્યા, અને તે જલ્દીના રૂના વેપારના સંગઠનનો અભ્યાસ કરવાની મળી શકતી તકોનો લાભ લેવા સાથે તેમણે હિન્દના રૂના વેપાર સંબંધી એસોસીએશનના સભ્યો સમક્ષ માર્ગદર્શક નિર્ણયો વાંચ્યા. તે સાથે તેમણે મુંબઈના મીલમાલેકો અને રૂના વેપારીઓને વારંવાર સમજાવ્યું કે હિન્દનો કપાસ સસ્તામાં સસ્તા ભાવે મેળવી તેમાંથી બનેલું કાપડ નફા સાથે વેચવા માટેની લૅકેશાયરના વેપારીઓ અને મીલવાળાઓની યુક્તિ પ્રયુક્તિઓનો સંભાળપૂર્વક અભ્યાસ કર્યા વિના તેઓ લૅકેશાયર સાથે હરીફાઈ કરવામાં ફાવી શકવાના નથી.

લીવરપુલમાં દાદાભાઈ સેમ્યુઅલ સ્મીથના સમાગમમાં આવ્યા. ‘દાદાભાઈ એન્ડ કુંપની’ સાથે રૂનો વેપાર કરનાર આ ગૃહસ્થ અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર વેપારી હતા. આ વેપારી સંબંધમાંથી જીવનભરની મૈત્રી બંધાઈ. હિન્દની આઝાદી માટેની દાદાભાઈની લડતમાં સ્મીથ ખુબ રસ લેતા હતા, અને ૧૮૮૨ થી ૧૮૮૫ સુધી લીવરપુલના અને ૧૮૮૬ થી ૧૯૦૬ સુધી ફ્લીન્ટશાયરના પ્રાતિનિધિ તરીકે તેણે દાદાભાઈની સઘળી રાજદ્વારી ચળવળોને ટેકો આપ્યો હતો. ઈંગ્લેન્ડની મધ્યપાન નિષેધની ચળવળનો તે આધાર હતો, અને આ કામમાં દાદાભાઈ તેના ઉત્સાહી સહાયક હતા. ૧૯૦૬ માં અખિલ હિન્દ મધ્યપાન નિષેધક પાર્લિયનું પ્રમુખસ્થાન શોભાવવા તે હિન્દ આવ્યા હતા, અને કલકત્તાની હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહામલાની ઐતિહાસિક બેઠકમાં તેમણે હાજરી આપી હતી કે જેમાં પહેલી વાર કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે દાદાભાઈએ સ્વરાજની માંગણી કરી હતી. કોંગ્રેસની બેઠકના ચોથા દિવસે તા. ૨૬ મી ડિસેમ્બરે

સુધી," (So far as may be) એવા ઢંઢેરામાંના શબ્દો ટાંકીને તેઓએ કહ્યું કે આ શબ્દો ઢંઢેરાના અમલને મર્યાદિત બનાવવાની તેઓને મુખત્યારી આપે છે. પણ લેર્ડ મોર્લેએ ઇંગ્લેન્ડની આખરુનું રક્ષણ કર્યું.

તેમણે કહ્યું હતું, "આપણા ઇતિહાસનો સૌથી યાદગાર દરતાવેળ ધડવાની ખડારાણી વિક્ટોરિયાને સમાધ આપનાર મંત્રીઓએ તેના શબ્દોને વળગી રહી તેનો સંકુચિત, મર્યાદિત, અને વહિવાત અર્થ કરવાની ધારણા રાખી હોય એમ હું માનતો નથી."

પ્રજાની ફરિયાદો અસંખ્ય હતી, પણ દાદાભાઈના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રજાની બેદિલીનું મૂળ પ્રબળે રાજકારણમાં ભાગ લેવા દેવા બાબતના ઇન્કારમાં હતું. પોતાના દેશના રાજવહીવટમાં હિન્દીઓનો વધતો જતો સમાગમ પ્રગતિના પાયારૂપ હતો. આવા ઉદાર દૃષ્ટિબિંદુથી આ સવાલ સંબંધી દાદાભાઈએ જીવનભર લડત ચલાવી હતી. એ જ દૃષ્ટિબિંદુને અનુસરીને બે વર્ષ પછી તેમને હિન્દની તબીબી નોકરીની ભરતી સંબંધી લડત ઉઠાવવાની ફરજ પડી હતી. આ તકરાર ઊભી થવાનું કારણ પણ હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ માટે નોકરીના હરવાબા બંધ કરનાર એક આપખુદ હુકમ હતો. આ કેસમાં અન્યાયનો ભોગ બનનાર જુવાન મંચેરજી બેરામજી કોલાહ હતો, જેને લશ્કરના તબીબીખાતાના મદદનીશ સરબ્યનના ઓઢા માટે હરીફાઈ કરવાની મના કરવામાં આવી હતી. આ મના પરમાર્થી ભાવનાથી કરવામાં આવી હતી, એવી દલીલ સાથે ખુલાસો કરવામાં આવ્યો હતો કે હિન્દી જુવાનોને વખતોવખત જે જુદીજુદી જગ્યાએ મોકલવામાં આવે તો ત્યાંની આબોહવા તેઓને અનુકૂળ નહીં આવે એવો ચાહી સરકારને લાય હતો !

દાદાભાઈની સલાહ પ્રમાણે કોલાહે હિન્દી પ્રધાન પર અરજી રવાના કરી. જવાબ નિરાશાજનક મળ્યો. તેનાથી જરાપણ હિંમત હાર્યા વિના દાદાભાઈએ લંડનમાંના કેટલાક હિન્દી રહીશોની સહીઓ સાથે, લડાઈખાતાની ઓફિસ, આમની સલા, અને ઉમરાવોની સલા

પર ભુદીભુદી અરજીઓ મોકલી; પરિણામે પરીક્ષામાં બેસવાને હિન્દીઓને થયેલી મના રદ થઈ; પણ તેવામાં કેલાહ ઉમ્મરની મર્યાદા પસાર કરી જવાથી તે પરીક્ષામાં બેસવાને નાલાયક ઠર્યો. પાછળથી મુખ્યત્વે કરીને દાદાભાઈના ખંતીલા પ્રયાસથી તેને નોકરીમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો, અને તે ઉચ્ચ દરજ્જા પર ચઢી શક્યો હતો.

ઇંગ્લેન્ડમાં પારસી વિદ્યાર્થીઓની વસ્તી વધતી જતી હતી. લંડનમાં અને ઇંગ્લેન્ડનાં બીજાં શહેરોમાં વેપારધંધા અથવા નોકરી માટે આવી વસતા પારસીઓની સંખ્યામાં પણ વૃદ્ધિ થતો જતો હતો. પોતાની હંમેશની દીર્ઘદષ્ટિથી દાદાભાઈએ તેઓ માટે સામાજિક વ્યવહારનું એક મધ્યગિન્દુ પૂરું પાડવાનો વિચાર કર્યો. આ હેતુ એક કલગ્રાથી પ્રારંભ પડે તેમ ન હતું. પારસી વસ્તીના વધવા સાથે પ્રગતિ કરીને તેઓના કટ્યાણના સંઘળા સવાલોને પહોંચી વળી શકે એવી સંસ્થા સ્થાપવાનો તેમને ઇરાદો હતો. પરિણામે લંડનની ઝોરાસ્ટ્રીઅન એસોસિએશન હસ્તીમ આવી, કે જેણે છેલ્લાં ૮૦ વર્ષમાં બ્રિટીશ સામ્રાજ્યમાં વસત પારસીઓ અને ખાસ કરીને વિલાયતના પ્રવસિ આવતા પારસી નરનારીઓ અને વિદ્યાર્થીઓની રાહુણરી કરવામાં કિંમતી ભાગ ભજવ્યો છે. ૧૮૬૧ માં આ મંડળની સ્થાપના થઈ ત્યારથી ૧૯૦૧ માં દાદાભાઈ વિદ્યય થયા ત્યાંમુધી તેઓ તેના પ્રમુખ રહ્યા હતા.

ઇંગ્લેન્ડમાં કેળવણી લેવા જતા વિદ્યાર્થીઓના તેઓ એક રીતે વાલી અને મુરખી જેવા હતા. તેઓને પોતાના તરફ આકર્ષીને તેઓનાં મન અને હૃદયને જનકલ્યાણ તરફ વાળવાનું તેમનામાં અજ્ઞ શક્તિ હતી. વર્ષો સુધી તેમની દેખરેખ નીચે વિદ્યાર્થીઓનું એક જૂથ રહ્યું હતું, જેઓને તેમના સાદા નિયમિત શુવન, અને ઉચ્ચ આદર્શો, તથા દુનિયાદારીના તેમના અપૂર્વ જ્ઞાનનો લાભ મળતો હતો. જ્યાં સરકારી ઓધ્યા માટે લાયક બનવામાં તેઓને મદદ કરી તે સનદી નોકરીઓને હિન્દ

ખનાવવાનું પ્રથમ-પગલું હતું. બીજું પગથિયું ચળવળ ચલાવવાનું હતું. એ દિશામાં દાદાભાઈને હમેશાં અમલદારોની, આપખુદી નડી હતી, પણ તેમના શબ્દકોશમાં “હાર” અને “નિરાશા” જેવા શબ્દો જ ન હતા. દર વર્ષે-મોસમમાં અને ક્રમોચ્ચમમાં-મહારાણી વિક્ટોરિયાના હાંદેરામાંનાં, વચનોને પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક ગણી “હિન્દ હિન્દીઓ માટે”ના તેમના મુદ્રાલેખનો પ્રચાર તેમણે ચાલુ જ રાખ્યો, અને રાજ્યની નોકરીમાં જિંચા અધિકાર ભોગવવાની ઉધરતી ચોલાહને. મળતી તકોમાં સંગીન વધારો થયેલો જોવાને તેઓ ભાગ્યશાળી થયા. હતા.

પ્રકરણ આઠમું.

ઘરસંસારી વિટંબણા

હવે આપણે દાદાભાઈના સંસાર પર એક નજર ફેંકીએ. ઓગણીસમી સદીની અધવચ્ચે હિન્દના લગભગ બધા નેતાઓનું હૃદય એ હતું કે તેઓને તેઓના જીવનમાં રસ લઈ સહકાર આપનારી સહચરીઓ મળી ન હતી. દાદાભાઈનું સંસારી જીવન પણ શુષ્ક અને દુઃખદ હતું. તેમના ખાનગી જીવનમાં માથું મારવાની આપણને જરૂર નથી, પણ ૧૮૬૩ ના સપ્ટેમ્બરમાં તેમને એક બનાવને લીધે પવનવેગે મુંબઈ પાછા ફરવાની ફરજ પડી હતી. તેથી તેમના સંસારી જીવનમાં ડોકિયું કરવાની ફરજ પડે છે.

તે જમાનાના ઘણા પારસીઓ માનતા હતા તેમ જો પતિ પત્નીનું જોડણું ઈશ્વરજ કરતો હોય તો દાદાભાઈની પત્ની તરીકે ગુલબાઈની પસંદગી વિધાતાના અગત્ય માર્ગને એક હૃદયદ્રાવક કાપડો હતો. તે જમાનાની સ્ત્રીઓ સદતર અભણ હોવા સાથે ગુલબાઈ તો બહુ દેખાવડાં પણ ન હતાં. તેમ તેમની માધા અને રહેણીકરણી પણ વિચિત્ર હતા. દાદાભાઈએ તેમને મણાવવાને ભગીરથ પ્રયાસ કર્યા. પણ ગુલબાઈ મળ્યા અક્ષરને ફટી મારમારાં નીડ્યા. તેમને લખતા વાંચતા પણ આવડતું ન હતું.

દાદાભાઈ ઈશ્વરી લીલાને આધીન થયા. આ લોકડે માકડાં જેવા જોડણીથી તેમના મનની સરલતા અથવા તેમના પ્રેમ પર કેશ માત્ર અસર થઈ નહિ; બિલકુલ આ જોડણીને કારણે તેમના ઉમદામાં ઉમદા ગુણો બહાર આવ્યા. તેમનાં પત્ની અભણ અને જડસુ હોવા છતાં દાદાભાઈએ તેમના પ્રત્યે પ્રેમ અને વફાદારી પ્રતાપવામાં કયાસ રાખી ન હતી. જ્યારે જ્યારે વખત મળે પારે તે તેમને ફગ્વા લઈ જતા, અને અસામાન્ય ધીરજ અને.

આત્મત્યાગની ભાવનાથી તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ ઉદાર બનાવવા તથા તેમને સુખી કરવા માટે, તેમણે એક પતિ અને શિક્ષકનો ઉમદા માગ લજવ્યો હતો.

પોતાના પ્રયત્નોથી દાદાભાઈને સંતોષ નહિ થયો હોય, જતાં તેમણે પડયું પાનું નિભાવી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. પણ તેમની માતાની મનોદશા એવી ન હતી. પોતાનો પુત્ર પુખ્ત ઉંમરનો થતાં તેને બાળપણમાં તેની અર્ધાંગના પાની લાયકાત વિનાની છોડરી સાથે પરણાવી દેવાની ગંભીર દક્ષ તેમની માતાને સાલવા લાગી. સમાજમાં તેમનું સ્થાન કેવું જિનત હતું. ભવિષ્યમાં કેવા મોટા ઓદ્ધા અને કીર્તિ તેમને રમાળા આરોપવા અધીરા થઈ રહ્યાં હતાં! આવા બુદ્ધિશાળી ટુવાનને સંસ્કારી પત્નીના ગ્રેરક સહવાસ, બુદ્ધિશાળી સહકાર, અને મહક સહચારની જરૂર હતી. હજી પણ આ ભૂલ સુધારી ન પડાય? આ સમયે દાદાભાઈ એક પુત્રના પિતા થઈ ચૂક્યા હતા. મનો પહેલો પુત્ર ૧૮૫૬ માં જન્મ્યો હતો. આમ હોવા છતાં તેમની માતાને બીજી વહુ લાવવાનો વિચાર આવ્યો.

તે જમાનાના પારસીઓમાં એક જૈરીની હુયાતીમાં બીજી રણવાનો રિવાજ અસામાન્ય ન હતો. જરથોસ્તી ધર્મ અનુસાર મનેકપત્નીત્વ તિસ્કાર પાત્ર હતું પણ તે વળતે આ ધાર્મિક નાઈનો ઠડક અમલ થતો ન હતો. પારસી પંચાયતની રમુખત્યારીના જમાનામાં અપવાદરૂપ સંજોગોમાં પંચાયતના ભવડીઓની પરવાનગીથી એક પારસી છવતી જૈરી પર બીજી પરણી પડતો. ઓગણીસમી સદીની અધવચ્ચે પારસી પંચાયતની સત્તા ટી ગઇ હતી, અને મનેકપત્નીત્વને સબપાત્ર ઠરાવનારો પારસી લગ્ન મને તલકનો કાયદો પમાર થવાની અણી પર હતો ત્યારે ઘણા પારસીઓએ એક જૈરીની હુયાતીમાં બીજી પરણી લીધી હતી. દાદાભાઈ પણ તેમ કરે એવી તેમની માતાની ઇચ્છા હતી, પણ દાદાભાઈના ઉમદા હૃદય માટે આ સૂચના જ તિસ્કરણીય હતી.

માતાની લાગણી દુખવતાં તેમને દુઃખ થયું. પણ તેમને લાગ્યું કે આ બાળકમાં માતાની ઈચ્છા અન્યાયી અને ગેરવાજબી હતી. તેમની માતાને લાગ્યું કે દીકરો જડસુ અને હીલો છે. આત્મવિસર્જન અને પવિત્રતા સદ્ગુણો હતા, પણ દરેક સદ્ગુણ તેનો અતિરેક થતાં ચૂર્ણાઈમાં ફેરવાઈ જાય છે; અને દાદાભાઈની માતાને લાગ્યું કે, તે આ રીતે પોતાના જીવનની ધૂળધાણી કરવામાં વાજબી ન હતા. આખરે તેણે પોતાના ભાઈ રૂક્તમણ દેસાઈને દાદાભાઈને સમજાવવા વચ્ચે નાખ્યા. મામાએ ભાણેજને સમજાવવા ઘણા વલેખાં માર્યાં, પણ બ્યર્થ! ગમે તેટલો સખત અને અણગમતો હોવા છતાં દાદાભાઈનો આ ત્યાગ અપૂર્વ હતો. આખરે માનવતાને નામે તેમણે પોતાની માતાને વિનંતી કરી. “મને મારી પત્નીની જગ્યાએ મૂકો ધારો કે હું તમારો પુત્ર તેના જેવો જડ અને અલણ છું. આવા સંજોગોમાં તમે મારી પત્નીને બીજો ધણી કરવાની સલાહ આપશો?” આ પછી તેમનાં માતાએ આ વાત પકડતી મૂકી.

દાદાભાઈ બીજી વાર વિલાયત ગયા ત્યારે આવી પરિસ્થિતિ હતી. તેમના મકાનની સામે એક અંગ્રેજ તબીબ ડૉ. આર્ચર રહેતા હતા, જેમને ત્રણ શિક્ષિત અને પ્રતિભાશાળી પુત્રીઓ હતી. દાદાભાઈવારંવાર તેઓને મળતા-મંથેરણ કામાને આ વાતરુચી નહીં. તરત જ એવી અફવા ઊડી કે દાદાભાઈ ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટહી જઈને એક અંગ્રેજ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરનાર છે. આ વાત તેમની માતાને કાને ગઈ. તેણે આપું, પગલું નહિ ભરવા માટે પોતાના પુત્રને કરુણાભરી વિનંતી કરી. તેમણે કહ્યું: “મેં તને બીજી બેરી પરણવા સમજાવ્યો, પણ તેં મારી વાત ન સાંભળી. હવે તું અંગ્રેજ સ્ત્રીને પરણીને આપણી સાત પેઢીની આબરૂને કલંક લગાડવા માગે છે?”

* કરામત રૂક્તમણએ લેખકને કહ્યું કે “આ પત્ર મેં દાદાભાઈની માતાએ લખાવ્યો તે પ્રમાણે લખ્યો હતો.”

દાદાભાઈને ખૂબ દુઃખ થયું. તેમની આબરૂ અને તેમની પત્ની તથા માતાના-મનની શાંતિ-લેખમમાં આવી પડી હતી. તે સીધા જી એક જો કંપનીની ઓફીસમાં ગયા, અને સુખાઈ જવાનો પેસેજ નોંધાવ્યો.

મધરાતે બાર વાગે (તા. ૬ મી ઓક્ટોબર ૧૮૬૩) સુખાઈના દાદાભાઈના કુટુંબી ઘરના બારણા પર કોઈએ ટકોરા માર્યા. માણેક બાઈ અને સુલખાઈ બર ઝિલ્લામાં હતાં, પણ ઘરનો કારભારી નહોતો હતો.

“કોણ છે ?” તેણે પૂછ્યું.

“હું, દાદાભાઈ.” જવાબ મળ્યો.

“શું ?” કારભારી બખાળ્યો, “દાદાભાઈ તો ઈસ્ટમાં છે. હું કોણ છે, બદમાશ ?” સીધો સીધો ચાલ્યો જ, નહિ તો હાકકાં ‘ભાંગી-નાખીશ’

“માફ,” આવનાર માણસે નમ્ર અવાજે ‘કારભારીને તેના નામે બોલાવ્યો. “મહેરબાની કરી બારણા ખોલો.”

આ શબ્દોની માફ ઉપર જાદુઈ અસર થઈ. દાદાભાઈનો અવાજ પિછાળી તેણે ખુશાલીથી નાચતા હૃદયે બારણાં ખોલ્યા, અને તે દાદાભાઈને ભેટી પડ્યો.

પછી મા ફીકરા અને ધણીધણિયાળી મજ્યાં તેઓની આંસુ-ભરી આંખો લેગી થઈ. દાદાભાઈએ થોડી જ વારમાં બધી ગેરસમજીતી દૂર કરી. હજી પણ તે તેની માતાના અગાઉના જેવા નિષ્કલંક પુત્ર હતા, તેની દુખી પત્નીના પહેલાના જેવા જ ત્રેમાગ પતિ હતા.

સુખાઈના દાદાભાઈનું જીવન હમેશની પેઠે પ્રવૃત્તિમય જ રહ્યું. સામાજિક અને સાહિત્યનાં કાર્યોમાં તેઓ ગૂંથાઈ ગયા. આ વખતે કેટલાક મુશ્કેલી બનાવો પણ બનવા પામ્યા. ૧૮૫૩ ના ઓક્ટોબરમાં તેઓ અંગ્રેસર ખરોદજી કામા અને હોરમગજી વાડિયા સાથે પુનાથી પરીમ માઈલ પર આવેલા પુરધર મેનેટેરિયમમાં ગયા હતા. એક સાળે તેઓ કામા સાથેજના પર ફરવા નીકળ્યા હતા, ત્યારે

વાડિયા-જે ટકું પર સવાર થઈ ચોડેકા આગળ ચાલતો હતો-તેણે બે અંગ્રેજો અને એક ગોરી બાઈને, “પોઈસ” કહ્યું. ઘોડાઓ અને ગાડીઓને રસ્તો આપવા માટે રાહદારીઓને આ શબ્દ કહેવામાં આવતો હતો. પણ તે સાંભળીને પેલા અંગ્રેજોને, પિત્તો ઊઠળી આવ્યો, તેણે ટકુંના માથા પર-પોતાની લાકડી મારી. વાડિયા કંઈ બોલે, તે પહેલા ટકું નાસવા લાગ્યું, અને પેલો ગોરો તેને ગાળો દેતો નજીકના એક બંગલાના દરવાજામાં ભરાઈ ગયો. આ બધી ધાંધલા શાની હતી તે ન સમજવાથી દાદાભાઈ અને કામા દોડતા પેલા અંગ્રેજ પાસે આવીને શું છે તે પૂછવા લાગ્યા.

“જહાન્નમમાં જાય, એ ઘોડેસ્વાર, અને જહાન્નમમાં જાય એનું ટકું” — તે ગોરો બખાળ્યો. “પેલો બદમાશ મારી જૈરીને છૂંદી નાખત.”

“જરા સહ્યતાથી બોલો,” બીજા અપશબ્દો સાંભળી દાદાભાઈએ કહ્યું.

“જહાન્નમમાં જાઓ તમે, અને જહાન્નમમાં જાય તમારી સહ્યતા! હું કોઈને પણ મારી જૈરીને છૂંદી નાખવા દઈશ નહિ.”

“આવું વર્તન એક ગૃહસ્થને શોભતું નથી.” કામા વચ્ચે પુરાયા.

પેલો ગોરો ખૂબ ઉશ્કેરાઈને કમ્પાઉન્ડમાંથી બહાર ધસી આવીને બોલ્યો, “તમે તમારા હૉસ્ટ જેવા જ હલકા છો.”

“એ તમારી ખાનદાની બતાવે છે. તમારો આભાર થયો.”

આથી પેલો ગોરો લાલપીળો થઈ ગયો, અને પોતાની લાકડી ઉગામી કામાને મારવાની ધમકી આપી.

પછી દાદાભાઈ તરફ ફરી તે બોલ્યો, “એનું નામ શું?”
“હુકીકત એવી છે,”... . શાંત ગ્રેફેસરે તેને ટાઢો પાડવાની કોશિશ કરી; પણ સાંભળે કોણ?

“મને હુકીકત જોઈતી નથી, મને તમારું નામ જોઈએ છે.”

દાદાભાઈએ ખીસામાંથી પોતાના નામનું કાર્ડ કાઢી તેની નીચે, “મિ. એ. સી. કામા”નું નામ લખી તે પેલા ગોરાને આપતાં તેને કહ્યું, “હવે તમારું નામ જણાવશો?”

“તેની કંઈ જરૂર નથી,” ઉદ્ધત જવાગ મળ્યો, “હું પુર-
ધરના લશ્કરી યાણાનો કમાન્ડન્ટ છું.”

પોતાના રહેઠાણ પર પાછા ફરી કામાએ કમાન્ડન્ટ કેપ્ટન મોર્ગન પર એક પત્ર લખી તેને માફી માગવાની માંગણી કરી. બન્ને વચ્ચે ઘણો કડવો પત્રવહેવાર ચાલ્યો, અને પરિણામે કમાન્ડન્ટના હુકમથી ત્રણ પારસીઓને કેન્ટોનમેન્ટમાંથી હટપાર કરવામાં આવ્યા આ વરઘોડો કોર્ટે ગયો, અને કામાએ કમાન્ડન્ટ સામે નુકસાનીનો દાવો માંડ્યો. ગાા લશ્કરી અમલદારે પોતે વાપરેલા બધા શબ્દો અદાલતમાં ફરીથી ઉચ્ચારીને કહ્યું કે “મારે મન તું કંગાળ મગતરાં જેવો છે; નહિ તો હું તારી ઉધ્ધતાઈ માટે તારું હાથું રંગી નાખત.” કામાના વ્યંગપૂર્ણ શબ્દોથી તેને ઉરકેરવામાં આવ્યો હતો એમ કહી તેણે પોતાનું વર્તન વાજબી ઠરાવી જણાવ્યું કે આ ત્રણ પારસીઓ તેની પરવાનગી વિના કેન્ટોનમેન્ટમાં દાખલ થયા હતા તેથી તેણે તેઓને હટપાર કર્યા હતા. સેસન્સ જજે કામાનો દાવો ખર્ચ સાથે રદ કર્યો.

કામાએ હાઈકોર્ટને અરજી કરતાં નીચલી અદાલતનો ચુકાદો ફેરવાઈ ગયો. વિદ્વાન ન્યાયાધીશોએ ચુકાદો આપ્યો કે પ્રતિવાદીનું વર્તન હુકમો કરવા સમાન હતું, અને વાદીની આબરૂને કોઈ જાતની હાનિ થયેલી ન હોવાથી તેને ન.મની નુકસાની મેલવવાનો હક હતો. હાઈકોર્ટે કામાને એક રૂપિયાની નામની નુકસાની અપાવવાનો હુકમ કરતાં જણાવ્યું હતું કે “કામાને પોતાની આબરૂની નુકસાનીનો બદલો મેળવવાનો યોગ્ય હક હતો, કારણ કે ઇંગ્લાંડમાં વસવાટ કરીને અત્યારમાં તેણે જે સ્વમાન દર્શાવ્યું હતું તેને લીધે અને તેણે આ બનાવ દરમિયાન જે જુસ્સો બતાવ્યો હતો તે પરથી તે આબરૂની કિંમત સમજતો હતો.”

બીજો ઉરકેરણીભર્યો બનાવ તા. ૨૫ ગી ફેબ્રુઆરી ૧૮૬૪ ને દિને સર જમશેદજી જીજીભાઈ કેસવમાં ભરાયેલી સભા વખતે બન્યો હતો, કે જેમાં દાદાભાઈએ એવી દરખાસ્ત રજૂ કરી હતી

હે જગન્નાથ શંકરશેઠની બહેર એવાઓની પિછાનમા તેમના માતમાં વિક્ટોરિયા અને આલ્બર્ટ મંચહસ્થાનમાં તેમનું બાવલું ઊભું કરવું. એડવીન હેનકોકે ઠરાવને ટેકો આપ્યો. શેરીફ ડૉ. બર્ડવુડ અને બીજા કેટલાક યુરોપિયનોએ પણ દરખાસ્તને ટેકો આપ્યો. પણ તે વખતના પ્રખ્યાત બેરિસ્ટર ગિરોલ્ડો એન્ડેએ ખમ્પુરે સૂર કાઢી દ્વધમાથી પોરા દાઢતા જણાવ્યું કે શેરીફે મુખર્જીના બધા રહીશોની સભા બોલાવી હતી, જ્યારે મલા બોલાવવાની અરજ કરનારાઓએ “મિ. જગન્નાથ શંકરશેઠના દેશબંધુઓ”ની તેમના તરફની કૃતજ્ઞતાની લાગણી બહેર કરવા બહેર સભા બોલાવવાની શેરીફને અરજ કરી હતી. એ કે તે મુખર્જીના રહીશ હોતો, પણ મિ. શંકરશેઠનો દેશબંધુ ન હતો, એટલે તેને અને બીજા સભાસદોને બોલાવવાનું શેરીફનું પગલું ભ્રમક હતું તે મલામા આવવાનો ન હતો, પણ અણસમજી અને યુક્તિભાજ લોકો આ સભાને દાખલારૂપ ન ગણે તે માટે તે પોતાનો વિરોધ નોંધાવવા આવ્યો હતો. સભા બોલાવવાની અરજ કરનારાઓમા છએક માણસો આવુ માન મેળવવાની આરજ રાખતા હતા એમ કહી તેમણે “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”ના અધિપતિ રોબર્ટ નાઇટના નામનો ખાસ ઉલ્લેખ કરી જણાવ્યું કે ‘તેને એક મોટી પર્સ એનાયત કરવાનું વચન આપવામા આવ્યું હતું’ યુરોપિયન અને હિન્દીઓ વચ્ચે શુભેચ્છા પેદા કરવાની કોશિશ કરનાર સુફીબર અબ્રેજોમા રોબર્ટ નાઇટનો સમાવેશ થતો હોવાથી તેમની હિન્દમાની વિદાયગીરી પ્રમગે માન આપવાનો મુખર્જીની પ્રજાએ પોતાની સ્વયભૂ ગ્રેયણથી ઠરાવ કર્યો હતો. તેમના માટેની આ ડીક્રી કણી અસ્પષ્ટ હતી. પણ આ પૂબ વહીવટની ગર્વનાની પરવા ન કરતા સભાએ બાવલા માટે ફડ ઉઘરાવવાનો ઠરાવ કર્યો. દાદાભાઈ આ ફંડની કમિટિના એક ઊલટ મદ સભાસદ હતા.

તા ૧૨ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૩ ને દિને મુખર્જીમા સ્ટુડન્ટસ તરફી એન્ડ સાયન્ટિફિક સોસાયટીની બાબાઓને ઇનામો અને

શેષ્યવૃત્તિ વહેચવાનો મેળાવટો થયો હતો. આ સભામાં દાદાભાઈની કાજરીને હર્ષથી વધાવી લેવામાં આવી હતી. મળના પ્રમુખ મુંબઈના ગવર્નર સર ખાર્ટલ ક્રિયરે “મુંબઈમાં કન્યાકેળવણીને તેની શરૂઆતથી આગળ વધારવામાં આગેવાની લેનાર” તરીકે દાદાભાઈની ખૂબ તારીફ કરી. કન્યાકેળવણીમાં થયેલી સતોત્રકારક પ્રગતિ નજરે નિહાળવા માટે “ઇંગ્લેન્ડમાં અનેક વરસો સુધી કંપયોગી નેવાળબાઈ પછી” દાદાભાઈ આ સભામાં હાજર રહ્યા હતા તે માટે પરમ સંતોષ દર્શાવ્યો હતો.

મુંબઈની તેમની આ ૬૦ મુલાકાત દરમિયાન એક નોંધવા મેળ ખનાર કુટુંબના બાળુઓ વિના એક જ ટેબલ પર બેસીને લોજન નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરનારા પાન્સીઓનું એક મહત્ત્વ સ્થાપવાનો હતો. આ “ક્રાંતિકારી” મહાળની સ્થાપનાથી ફક્ત પરમી બાળુઓને જ નહિ પણ હિન્દુ સ્ત્રીઓને જ પણ મામાજીક રૂઢિઓના ગુસ્સામાંથી મુક્તિ રવાની શરૂ માનવઈ હતી કે જેઓની હાલત પરદા નરીન સ્ત્રીઓ જેવી જ હતી. આ મહત્ત્વના આપકોમાં ખસ તરી આવતા બે નામે માણેકજી ખરગેદજી અને દાદાભાઈ નવરોજી હતા તેઓ એકમીજાને માટે પ્રજ્ઞાભાવ ધરાવતા હતા. બન્નેની તેજસ્વી બુદ્ધિ અને સામાજિક સુધારણા માટેનો ઉત્સાહ લલા નમરણધીઓને ટપી જાય તેવો હતો. કેમના જૂના વિચરના વર્ગે આ નવા સુધારાને હમી ગઢયો, પણ ભૂતકાળમાં જુદાજુદા દેશોની સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિ અને ન્યા ન્યા સ્ત્રીઓને તેઓના ધણીના જીવનસથી તરંગિતો સાચો મામાજીક દરજ્જો આપવામાં આયો હતો, ત્યા સ્ત્રીઓએ સમાજને ઉન્નત બનાવવામાં આપેલા ફાગાની હકીકતો રજૂ કરીને દાદાભાઈએ આ સુધારાનું સમર્થન કર્યું હતું.

માણેકજી ખરગેદજીના કુટુંબના સરખરી સભાસદો સમાજ સુધારાની ચતવણના પ્રાણ મમાન હતા તેઓને દાદાભાઈ માથે ગાઢ અને દિવ્યજ્ઞાન સંબંધ હતો. પરેલ રોડ પરના તેમના “વિદ્યા ભાયખલા”માં દાદાભાઈ વારંવાર તેઓને મળવા જતા. માણેકજી

ખરશેદજીએ પોતાના પુત્રો ખરશેદજી અને જહાંગીરને દાદાભાઈની દેખરેખ હેઠળ ઈંગ્લાંડ ભણવા મોકલ્યા હતા. તેઓ તેમની સ્કૂલ ફી આપવાની અને બીજી બાબતોની સંભાળ રાખતા. ૧૮૬૩ ના વચગાળામાં માણેકજી ખરશેદજીએ હિન્દી કન્યાઓને અંગ્રેજી ભણાવવા માટે એક ફંડ ખોલ્યું હતું. તેમાં દાદાભાઈએ રૂ. ૫૦૦૦ ભરવા સાથે સઘળી જાતનો નૈતિક ટેકો આપ્યો હતો.

દાદાભાઈથી એક પખવાડિયું પહેલાં તા. ૧૪ મી એપ્રિલ ૧૮૬૫ ને દિને માણેકજી ખરશેદજી પોતાની બે પુત્રીઓ માથે સુરોષ જવાબીપડી ગયા હતા. મિત્ર શીરીન ખરશેદજીને મન દાદાભાઈ એક મમતાળુ મિત્ર અને સલાહકાર હતા. તે હંમેશાં તેમને “દાદાભાઈ મારતર” કહી બોલાવતાં, અને દાદાભાઈ જેવા તેમના બીજા કોઈ સાથા અને નિઃસ્વાથી મિત્ર ન હતા. મજકૂર દિવસની પોતાની નોંધપોથીમાં તેણે લખ્યું હતું: “આ ફંડ દુનિયામાં આવ્યા મિત્રો જવલ્લેજ મળે છે. હું તેમના માટે મગફર છું અને ખુદાએ મને આવો ભણે, નેક, અને સદ્ગુણી મિત્ર આપ્યો તે માટે આભારી છું.”

તા. ૨૬ મી એપ્રિલે દાદાભાઈ મુંબઈની વિદાય થયા. આ પ્રસંગે તેમણે પહેલી જ વાર પોતાની માતા, પત્ની, પુત્ર અરદેશર, અને પુત્રી શીરીનને સાથે લીધા તેઓ કયાં વસતા હતા તે વિષે કંઈ કુદૃષ્ટી નોંધ નથી, પણ મિસ ખરશેદજીની રસીલી નોંધપોથી પરથી જણાય છે કે તેમણે હોર્નસીમા મુંદર ગામીયાવાડાનું મકાન ભાડે રાખી તેને “પારસી લોન્”નું નામ આપ્યું હતું આ સમયના જીવાન ખરશેદજીનાં સ્મરણોમાં દાદાભાઈના પોતાનાં બાળકો પરના પ્રેમની એક નોંધ છે, જે અત્રે ટાકવા લાયક છે:

“પોતાના કામકાજથી પરવારી પોતાના દિવાનખાનામાંના માલીયા પર બેસી પોતાનાં પુત્રપુત્રી સાથે તેમને રમતા જોવાનો દેખાવ

જ આ સમયની પોતાની નોંધપોથી ત્રાયવા દેવા માટે લેખક મિસ ખરશેદજીનો આભારી છે.

મોદક અને આદવાદક હતો. તેમની વાતચીત હંમેશાં રસીલી, માહિતી-પૂર્ણ, અને બોધદાયક હતી—તે બાળકોને હાજરજવળી અને રમુજ-વાળા કદાણીકિરસા કરી સંભળાવતા. તેમના અવાજમાં અગ્ગ જાદુ હતું. હજી પણ તેમનો અવાજ માન કાનમાં ગુંજી રહ્યો છે.”

૧૮૬૪ ના એપ્રિલમાં દાદાભાઈ મુંબઈની યુનિવર્સિટીમાં ફેલો નીમાયા હતા. તે ઇંગ્લાંડ ગયા તે પહેલાં લોર્ડ કેનીંગની તાદ અમર કરવા માટેની ફેલોશીપ નિભાવવા માટે તેમણે મુંબઈની યુનિવર્સિટીને રૂ. ૧,૭૫,૦૦૦ ની રકમ આપવાની માગણી કરી હતી. આ રકમ જુદાજુદા દાતાઓએ આપી હતી, જેમાં દાદાભાઈનો પોતાનો ફાળો રૂ. ૫૦૦૦૦ નો હતો. આ યોજના પાર પડી નહિ કમકે મજદૂર રકમ વચ્ચે થવા પહેલાં અમેરિકન આંતરિક વિગ્રહ ફોર થવાથી આવેલી વેપારી આફ્રીકા હિન્દ અને ઇંગ્લાંડના ત્રણ વેપારીઓ પાંચમાસ થઈ ગયા હતા. લડાઈ પહેલાં ઇંગ્લાંડ અમેરિકાનાં ફક્ત ચાલ્યોમાંથી પુરુષ ૩ ખરીદતું હતું. લડાઈ ફાટી નીકળતાં આ વેપાર બંધ થઈ ગયો, અને લેકેશયરને મુંબઈમાંથી ૩ ખરીદવાની ફરજ પડી. આથી મુંબઈના ૩ બજારમાં મોટી તેજ આવી હતી, અને ફના સદા પાછળ મુંબઈની આખી પ્રજા પાગલ થઈ જવાથી હિન્દના અર્થખય શાહુ સોદાગરોને અને વેપારી પેટીઓને દેવાળાં કાઢવા પડ્યાં હતાં.

દાદાભાઈની પેટી માટે લડાઈ આશિષરૂપ નીવડી. તેમણે ફના વેપારમાં લાખો રૂપિયા પેદા કર્યા પણ ઇંગ્લાંડ અને હિન્દમાંની કેટલીક વેપારી પેટીઓ પાસે તેમની મોટી રકમ લેણી નીકળતી હતી. આ પેટીઓ પડી લાંગચાથી દાદાભાઈને મોટી ખોટ ખમવી પડી. પણ આ આફતનું મુખ્ય કારણ તેમની લગાઈ અને બીજાઓને મદદ કરવા માટે આત્મવિચ્છર્જન કરવાની તેમની ઉદારતા હતી. આ કટોકટીના વખતમાં તેમણે એક મિત્રને આફતમાંથી ઉગારવાની કેશિય કરી હતી. આ મિત્ર ઇંગ્લાંડમાં ધંધો કરતો હતો. સદાની લતમાં તે દેવાળું કાઢવાની અણી પર આવી પહોંચ્યો.

હુતો. દાદાભાઈએ આ વાત સાંભળી ત્યારે તે તેની વડુરે દોડયા. અનેક મિત્રોએ ચેતવણી આપવા છતાં ૩૦,૦૦૦ પાઉન્ડની ખોટ કરી નાદારીની અણી પર આવી ગયેલા આ મિત્રના તેઓ જાતીન થયા. આ રીતે તેમણે પોતાના મિત્રને બચાવી લીધો, પણ પોતાની પેઢીને જોખમમાં નાખી. નાદાર પેઢીના માગનારાઓ પોતાના ચોપડા લઈ તાળડતોળ નાણાની માગણી કરતા તેમને આંગણે ધસી આવ્યા. દાદાભાઈએ જાતીન તરીકે તેઓની પાઈએ પાઈ ચૂકવી આપી. પણ તેમ કરવાથી તેમની પેઢી નજાળી પડી.

કરસનદાસ માધવજીની મારફતે દાદાભાઈ મુંબઈની પેઢીઓ સાથે વેપાર કરતા હતા. શેર મેનયાના કટોકટીના વખતમાં પણ આ મિત્રની ભલામણ ઉપર આધાર રાખી દાદાભાઈએ કરસનદાસના ઘરાકોને ધીરધાર કરી. થોડાજ વખતમાં કરસનદાસ મુશ્કેલીમાં આવી પડયા, અને તેમણે દાદાભાઈને ૬૦,૦૦૦ પાઉન્ડની પોતાની ફૂંડીઓ સ્વીકારવાની અરજ કરી. દાદાભાઈના મિત્રોએ—ખાસ કરીને જમ-શેઠજી કાપડિયાએ—આ હિન્દુ વેપારીની નાદાર હાલતને અણસારો મળવાથી આવી જવાળાદારી નહિ સ્વીકારવાની દાદાભાઈને ચેતવણી આપી હતી. પણ આ ચેતવણી મોડી મળી. દાદાભાઈએ કરસનદાસની ફૂંડીઓ સ્વીકારવાનું તે અગાઉ જ વચન આપી દીધું હતું, અને પોતાના ખોલને વફાદાર રહીને તેમણે બધી ફૂંડીઓ સ્વીકારી લીધી. આવા એકવચનીપણથી અને સંકટચરતોને મદદ કરવાની તત્પરતાથી દાદાભાઈ પોતે પાયમાલ થયા હતા.

આવી નિષ્ફળતામાં પણ દાદાભાઈની શાખ પહેલાનાં જેવી જ હતી. હિન્દ અને ઈંગ્લાંડમાં તેમની પડતી માટે દિલસોજી ઉભરાઈ નીકળી. એક અઠવાડિયામાં તેમણે પોતાના અંગ્રેજ લેણેદારો સમક્ષ પોતાનો હિસાબ રજૂ કર્યો. તેમની પ્રમાણિકતાથી મુગ્ધ થઈને તેઓએ તેમને પોતાના કરજમાંથી મુક્ત કર્યા અને પેઢીને ફૂંડ-આમાં લઈ જવા માટે દાદાભાઈની જ નિમણૂક કરી. તેઓએ તેમને નવેસરથી નાણાં ધીરીને ફરીથી ધંધો કરવા માટે મદદ કરવાની તૈયારી ખતાવીને તેમના પરના વિશ્વાસની સ્થાપિતી આપી.

“ઇનવેસ્ટમેંટ રિંગ્યુ” (૧૭ જુલાઇ ૧૯૧૭) માં દાદાભાઈના મરણની નોંધ લખનાર ૧૮૬૬ ની આફતનો ઉલ્લેખ કરી લખે છે:

“ઘણાં વર્ષ પછી જોઈ જોઈ ઇંગ્લાંડની ડિસ્કાઉન્ટ બેંકિંગમાં તેમના આરિથ્મની ચર્ચા થતી, ત્યારે તેના વડા જે એક ફોર્મલ વેટીવ તરીકે મિ. નવરોજીના ઉદ્ગારોને હસી કાઢી કટાક્ષ કરતા હતા, તે જ વડાએ અમને કહ્યું હતું કે વેપારમાં તે તદ્દન પ્રમાણિક ગૃહસ્થ હતા, અને આ વાતની માનિતી એ હતી કે ૧૮૬૬ માં તેમણે પોતાનું બધું કરજ પૂરું કર્યું હતું કે જેમ કરવાને પૂર્વમાં ઘણા થોડા જણ શક્તિમાન થયા હતા.”

શરદી મંડળોમાં દાદાભાઈનું કેટલું બધું માન હતું તેનો એક ખીલે દાખલો પણ નોંધાયેલો છે. ઇંગ્લાંડની કેટલીક કંપનીઓએ જે ફંડીઓ સ્વીકારવાને કામા એન્ડ કંપની નૈયાર હતી તેના પર નાણા ધીરવાની ના પાડીને, કામા કંપનીની ફંડીઓ કોઈ સત્તાવાર દલાલ પાસે મંજૂર કરાવવાની હઠ પકડી હતી. દાદાભાઈએ આ તકરાર ઊપાડી લીધી, અને આખરે તેમનું ધાર્યું જ થયું. જેમ જણાય છે કે જોઈ જોઈ ઇંગ્લાંડના ગવર્નરે દાદાભાઈની આફિસમાં જઈને તેમના “બુક્સાલર્યા વિરોધ તથા તેમની તકરારના ન્યાયીપણા” માટે તેમને સુગારકાદી આપી હતી.

હમેશના શાંત, ધીરજવાંત, અને મતોપી દાદાભાઈએ એક ફિલસૂફીની ગાંતિથી આ આફત સહન કરી આ હુતભાગી દિવસોમાં લાક્ષણિક, શાંતિથી આફતનો સામનો કરનાર દાદાભાઈના મહેમાન મિસ શીરીન ખરશેદજી આ ઘનાવનું કુલુ વર્ણન કરતાં મોંગલવાર તા. ૨૬ મી જુન ૧૮૬૬ ની પોતાની નોંધપોથીમા લખે છે —

“તરીન બાપડા દાદાભાઈમાં ખરેખર યશ્વી ધીરજ છે, અને પોતાની આફત તે અજબ રીતે સહન કરે છે. અને પણ તમ્મયી ખરે મગા છે, કે એક બે દિવસમાં તેમને ધણે નષ્ટ કરેલા પડે આ માટે તેમના માનનારોનું ગેરવતન મોટે-જ મે આભારી છે, કે જેમાંના ધણે જણે તેમની સાથે ધણું સરમજનું વતન

ચલાવ્યું છે. પણ મારી ખાતરી છે. કે ખુદ તેમની નેકીને બદલો આપશે જ.”

શુક્રવાર તા. ૨૯ મી જુને બધું પતી ગયું. એ દિવસની નોંધપોથીમાં મિસ ખરશેદજી નીચેના ઉદ્ગારો કાઢે છે:—

“દાદાબાઈના ચહેરા પરની અખંડ શાંતિ તથા ધીરજ પરથી તેમના વેપારની હાલેત આટલી બધી ભયંકર અને દુઃખદાયક દશે એવો કાળને ખ્યાલ પણ આવ્યો નહિ. હમેશની રીતે તેમણે નારતો લીધો, પણ બાપડાં દાદાબાઈનાં માતૃમી તદ્દન ગમગીન થઈ ગયાં હતાં અને આવો દિવસ ૨ડી ૨ડીને તેમણે ગરીબ ગિયાસ મિસીસ ડી ને બધાં કડવાં મેણાં સંભળાયાં હતાં. આ બધું બધું જ દુઃખદાયક હતું.”

તેમની પેઢી પડી ભાંગ્યા પછી જે છોકરાઓને તેઓ વિદ્યાભ્યાસમાં મદદ કરતા હતા. તેઓને પેતાની સાથે રાખવાનું દાદાબાઈ માટે અશક્ય હતું. તેમનું કુટુંબ એક વધુ વર્ષ તેમની સાથે રહ્યું ઇંગ્લાંડથી પાછા ફર્યા પછી તેમની પત્નીએ ૧૮૬૩ ના ઓક્ટોબરની ૧૦ મી તારીખે મુંબઈમાં એક બીજી પુત્રીને જન્મ આપ્યો. આ છોકરીનું લાડમાં “માફી” નામ પાડવામાં આવ્યું, જે તેના જીવન સુધી કાયમ રાખ્યું હતું.

૧ માણેકબાઈનું લાડકું ઢુંકું નામ.

પ્રકરણ ૯ મું

ખિટનમાં પ્રચારકામ.

“કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે.”

કવિનું આ કવન દાદાભાઈના જીવનમાં સાચું નીવડ્યું. વેપારમાં તેમને ભારે ખોટ ગઈ, પણ તેનો ખંગ જાહેર મેવાનાં ફોત્રામાં તેમની થયેલી તેજસ્વી કૃતેહુધી વળી રહ્યો ઇચ્છાંકમાં વેપાર કરવાનું તેમનું ધ્યેય નહોતું; વેપાર તો હિન્દનું રાજદ્વારી અને આર્થિક કલ્યાણ કરવાના ધ્યેયના એક સાધનરૂપ હતો હવે તેમણે પોતાના ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે પોતાની સ્વર્ણી શક્તિ વાપરવા માંડી, અને તે માટે વધારે અનુકૂળ, સીધા અને આશામય ઉપાયો લેવા માંડ્યા.

દાદાભાઈ ઇચ્છાંક ગયા ત્યારે તેમનો મુખ્ય હેતુ ઇચ્છાંકની સંસ્કારી અને રાજદ્વારી સંસ્થાઓનો અંગત અભ્યાસ કરવાનો હતો. આ સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરતાં તેમની વધુ ને વધુ ખાતરી થઈ કે જો બ્રિટીશ પ્રભુ સમાનતા, ન્યાય, અને નીતિની પોતાની પરંપરાગત ભાવનાને આચીનીવડે તો તે હિન્દને સ્વતંત્રતા મેળવવામાં મદદ કરશે. હિન્દી સરકારની રાજનીતિ આવી આશાને ઉત્તેજન આપનારી નહોતી. તે વખતના બ્રિટીશ અમલદારોનો અહંકાર અને હિન્દીઓની બુદ્ધિ તથા ચારિત્ર્ય માટેનો તેમનો દેખીતો તિરસ્કાર, આવા આશાવાદ પર પાણી ફેરવનારો હતો. પણ હિન્દના ખરા રાજકર્તા કોણ હતા? શું હિન્દી સરકાર હિન્દ પર હકૂમત ભોગવતી હતી? ખચિત જ નહિ. ત્યારે શું ઇચ્છાંકમાંના તેમના માલિકોનું રાજ ચાલતું હતું? હા પણ પણ ઇચ્છાંકના સ્વતંત્રની લગામ કોણ હાથમાં હતી? મોઢરશાહીના? ખચિત જ નહિ તાજના હાથમાં? જરાપણ નહિ. પ્રધાનોના હાથમાં? નહિ. જો કે તેઓ પ્રધાનપદની

ગાદી પર બિરાજતા હતા, પણ તેઓ હિન્દુ પર હકૂમત ભોગવતા ન હતા. આ બંને દેશો પર ઇંગ્લાંડની પ્રજાની હકૂમત ચાલતી હતી. ઇંગ્લાંડની સરકારને મર્યાદિત રાજસત્તાની ઉપમા આપવી જમાત્મક છે. તે એક પ્રજાસત્તાક છે; ત્યાંની મર્યાદિત રાજસત્તા નામની જ છે, અને આ કૌમનવેદ્યમાં ખરી અને સર્વોપરિ મત્તા મતદારો ભોગવે છે. બંધારણની મર્યાદાને આધીન રહીને મતદારોની ઇચ્છા જ ઇંગ્લાંડમાં કાયદો ગણાય છે. હિન્દુનું લાગ્ય આવા કૌમનવેદ્યના લાગ્ય સાથે જોડાયેલું હતું. તેઓના લાભો સમાન હતા. બંને સાથે મળીને કામ કરે તેમાં જ તેઓનું કલ્યાણ હતું. જેકે વચ્ચે કુમંધ થતાં બંનેની પડતી આવવાની હતી ભૂતકાળમાં હિન્દી સરકારની રાજનીતિ ઉપજા મિદ્ધાંતને અનુમરીને ઘડવામાં આવી ન હોય તો તેનું કારણ દાદાભાઈના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ હતું કે બ્રિટિશ પ્રજાને હિન્દની ખરી પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરવામાં આવી ન હતી. જો બ્રિટિશ પ્રજાનું અજ્ઞાન દૂર કરવામાં આવે, જો તેઓના પૂર્વગ્રહો દૂર થાય, જો ગેરમમજીવીની આધી બિધડી જાય તો બંને દેશોનો સંબંધ, હમેશાને માટે, જેકેને લાભકારક નીવડે એવો ગણ થવા પામે દાદાભાઈ અંગ્રેજ પ્રજાજનોને વારંવાર કહેતા કે “અમે હિન્દીઓ એમ માનીએ કે જોન બુક્કનુ મગજ જરાક જડ છે, પણ એક વાર અમે તેના ભેજમા એમ ઠસાવીએ કે અમુક કામ કરવું યોગ્ય અને ન્યાયી છે, તો એ કામ જરૂર પાર પડશે તેની ખાતરી રાખજો”

અંગ્રેજ પ્રજાના સ્વભાવ અને ચારિત્ર્ય સળધી તેમનો આવો અભિપ્રાય હોવાથી હિન્દના રાજવહીવટ માટેની તેઓની જવાબદારી સંબંધી અંગ્રેજોને તાગૂન કરવાનું તેમના જીવનનું ધર્મકર્તવ્ય થઈ પડ્યું હતું. અત્યાગ અગાઉ અમુક અન્યાયો દૂર કરાવવાની તેમની લડત સફળ નીવડી હતી, પણ હિન્દના કલ્યાણ સાથે સંબંધ ધરાવતા વિધવિધ સવારો તરફની અવગણના પર એકલે હાથે બ્રિટિશ પ્રજાનું લક્ષ કેન્દ્રિત કરવાનું તેમને માટે અશક્ય હતું. હિન્દના

મામલા સંબંધીની માહિતીનો પ્રચાર કરવા તેમ જ ઇંગ્લાંડમાં વિચારવંત પ્રજામત ઉત્પન્ન કરવા માટે દાર્યકર્તાઓના જૂથની જરૂર હતી. આમની સલા પાસે અંતિમ સત્તા હતી, અને ખ્રિષ્ટિય મિત્રો અને તેઓના સહકાર વિના આમની સલા પર યોગ્ય અસર પાડી શકાય તેમ ન હતું. આથી ડબલ્યુ. સી. બોનરજીની સાથે મળીને અંગ્રેજો અને હિન્દીઓને સામાજિક મેળાવડાઓમાં એકબીજાના સહવાસમાં લાવવા તથા હિન્દના સવાલો વિષે ત્રિવિધની આપણે કરવા માટે તેમણે લંડન ઇન્ડિયન સોસાયટીની સ્થાપના કરી. આ સોસાયટીએ બે દામ કરવાની મના બંતે સ્વીકારી લીધી હતી. સોસાયટી “કોઈ પણ માત્ર ધાર્મિક સવાલ” ની ચર્ચા કરી શકશે નહિ, તેમ તે હિન્દ અથવા ઇંગ્લાંડના કોઈ રાજદારી અથવા સામાજિક પક્ષને કોઈ કાળે ટેકો આપવાને બંધાશે નહિ. આ રીતે સોસાયટીને કોઈ પણ જાતના ખાડામાં પડતી અટકાવવાની વ્યવસ્થા કર્યા પછી, દાદાભાઈએ પચાસથી વધુ વરસો સુધી તેની પ્રજાહિતકારી ચળવળો શાકુ રાખી અને ૧૯૦૭ માં તેણે ઇંગ્લાંડથી વિદાય થયા, ત્યાંસુધી તેના પ્રમુખપદ પર કાયમ રહ્યા હતા.

સનદી નોકરીમાં દાખલ થવા માગતા ઉમેદવારો તરફથી તેમણે કેવી લડત ચલાવી હતી તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. પણ આ લડત તો ત્રીસ વર્ષ સુધી ચાલનારી લાંબી લડતની શરૂઆત હતી. સનદી નોકરીમાં દાખલ થવાની અભિલાષા ધરાવનારા હિન્દીઓની વિરુદ્ધ બીજા એવો કાનૂની ફેરફાર કરવામાં આખાથી ૧૮૬૫ માં સનદી નોકરીનો પ્રશ્ન ફરીથી મોખરે આવ્યો. આ નોકરીના અભ્યાસ-ક્રમમાં સંસ્કૃત અને અરબી મરજ્યાત વિષયો હતા. ઘણા ખરા હિન્દીઓને આ બેમાંની એક ભાષા સહેલી પડતી હતી. પણ નવા કાનૂનમાં આ વિષયોના ગુણ ઘટાડવામાં આવ્યા. દાદાભાઈએ તે સામે પોકાર ઉઠાવ્યો. લંડન ઇન્ડિયન સોસાયટીની એક સભામાં તેમણે આ બે પ્રાચીન ભાષાઓની અગત્ય અને તેના સાહિત્યમાં રહેલાં દીમતી જ્ઞાન પર ભાર મૂક્યો. આ પરથી સોસાયટીએ હિન્દી પ્રધાન પર વિરોધ મોકલ્યો, અને દાદાભાઈની ફતેહ થઈ.

દાદાભાઈના જીવનમાં આવી તકરારો તે રાજની થઈ પડી હતી. હિન્દી પ્રજાના આર્થિક અને રાજદ્વારી હુકે ના રક્ષણ માટે જ નહિ, પણ હિન્દીઓની બુદ્ધિમતા, અને ચારિત્ર્યનો બચાવ કરવા માટે દાદાભાઈને વારંવાર બહારમાં ગયાં. ઠાવવાની ફરજ પડતી હતી ૧૮૬૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં લંડનની એથને લૅન્જિકલ સોસાયટીના પ્રમુખ લૅન કૅફર્ડે એક નિબંધમાં એશિયાટિકો કરતાં યુરોપિયને ની ઔદ્યોગિક અને નૈતિક સરમાઈ સ્થાપિત કરવાની કૌશિશ કરી હતી. વિદ્વાનોની બનેલી ઉપલી સોસાયટીના પ્રમુખ જ નહિ, પણ આખું યુરોપ તે વખતે જુદીજુદી બલિઓના રંગ, મોંના આકાર, અને સ્વભાવિક વિલક્ષણતાના ઉપરચોટિયા અભ્યાસથી આવી ભ્રમણામાં ગોથાં ખાતું હતું. દાદાભાઈ આવી નાલેશી સાંખી શક્યા નહિ તેમનો હેતુ મજફૂર નિબંધના બધા સામાજિક મિદ્ધાંતોની બહુ સુધારવાનો ન હતો. તેમનો હેતુ ફક્ત હિન્દીઓની બુદ્ધિમત્તા અને તેઓના ચારિત્ર્યનો બચાવ કરવાનો હતો. ખીરે જ મડિને તેમણે કૅફર્ડના નિબંધની બધી “અફઘાન” હક્કીતોના યુરેચ્ચર કરનારો જવાબ બહાર પાડ્યો. ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનને આધારે તેણે એવો સચોટ અને અસંગતરક રહિયો આપ્યો હતો કે જેવો જનાબ યુરોપ અને એશિયાના પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય તથા ઇતિહાસનો અભ્યાસી જ આપી શકે.

એશિયાટિકોની ઔદ્યોગિક હીનતાના દાખલા તરીકે કૅફર્ડે જણાવ્યું હતું કે પાકથળામા અઢાર વર્ષનો હિન્દી જવાન યુરોપિયન વિદ્યાર્થી થણે પછાત રહેતો હતો, અને પાછળથી તે કદી પણ ગોરા વિદ્યાર્થીઓની હરોળમા આવવાને શક્તિમાન થતો નહીં. દાદાભાઈએ રહિયો આપના જણાવ્યું કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની શરૂઆતમા અંગ્રેજી શાળાઓમા ભેડાનારા હિન્દી વિદ્યાર્થીઓનો મુખ્ય હેતુ અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવાનો હતો. આ હેતુ પાર પડ્યા પછી તે અભ્યાસ છોડી દેતો હતો તેથી અઢાર વર્ષની ઉંમર પછી હિન્દી યુવાન અંગ્રેજ વધી શકતો ન

હતો, એવું અનુમાન કરવું વાજબી ન હતું. તે પછી યુનિવર્સિટીની કેળવણીમાં એવી ઝડપી પ્રગતિ થવા પામી છે, કે ‘‘ફ્રેન્ડ ઓફ ઇન્ડિયા’’ એ ટીકા કરી હતી કે યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ હદ બહારની વધી ગઈ છે, અને આ પરિણામ સંતોષકારક તેમ જ કુતુહલજનક હતું.

ફ્રાંકફર્ટની બીજી નાણેશીભરી ટીકા એ હતી કે એશિયાના સાહિત્યમાં કંઈ પ્રતિભા નથી. દાદાભાઈએ પ્રાચીન ધરાની અને હિન્દી સાહિત્યના કેટલાક અમર ગ્રંથો ટાંકી બતાવ્યા. બ્રાહ્મણોએ વ્યાકરણના પૃથક્કરણમાં સાંધેલી અપૂર્વ સિદ્ધિ તથા વિજ્ઞાનની દરેક શાખા સંબંધીના સંસ્કૃત ગ્રંથોની યુરોપિયન મહાવિદ્વાનોએ કરેલી પ્રશંસા તેમણે મગફળી સાથે સજીવન કરી. હૌરેમ વિસ્સનનું મત ટાંકી દાદાભાઈએ પૂરવાર કર્યું કે વાર્તાલેખન સંબંધી યુરોપમાં થયેલી ઘણીખરી શોધનું મૂળ હિન્દમાં હતું, જ્યારે આધ્યાત્મિક અને તાર્કિક ક્ષેત્રોમાં હિન્દુઓ ગ્રીક અને રોમન ફિલસૂફોના બરોબરિયા હતા. બગોળશાસ્ત્ર અને ચેતનશાસ્ત્રમાં પણ હિન્દીઓ પ્રગતિવંત રાષ્ટ્રોની હરોડમાં રહ્યા હતા, જ્યારે પાછલી શોધખોળથી શરીરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ શક્ય બન્યો તે પહેલાં વૈદક અને શસ્ત્રવિદ્યામાં તેઓએ બની શકતી કુશળતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

ઉપર્યોદિયા માહિતી પરથી હિન્દીઓના ચારિત્ર્યની નાલેરી કરવામાં આવી હતી, તેનું ખંડન કરવા માટે દાદાભાઈએ ગ્રંથકારો, પ્રવાસીઓ, અને શાસનકર્તાઓનાં અનેક પ્રમાણપત્રો ટાંકી બતાવ્યાં. ફ્રાંકફર્ટ જેવા અગ્રણી લેખકોએ હિન્દીઓની કરેલી નાલેરીથી ખીજવાઈને એક પારસીએ અંગ્રેજોના ચારિત્ર્યના દોરેલા નીચેના ચિત્ર સંબંધી અંગ્રેજો શું કહેશે ?

‘‘રોજ બપોરોમાં આવતી ગઢેરખબરોમાં અસંખ્ય ભૂટાણી અને ડાંકો પર નજર કરો.....ફક્ત કંપનીના સ્થાપકના સાલ માટે જ સ્થપતી કંપનીઓમાં કેટલી બધી લુચ્ચાઈ આવે છે.....લંડનના અનીનિનાં ધામેની સંખ્યા પર નજર દેકો.....સીવરપૂંધના ઇવનનો

ચિંતનમાં પ્રચારકામ

અહેવાલ વાંચો.....સામાજિક બદી અને મરોક્કાઓમે ~~મોક્કાની~~
અનીતિ તથા સંસારી જીવનમાંની બેવડાઈના દાખલાઓ તપાસો.....

આવી ઉપરચોટિયા રીતે અંગ્રેજ ચારિત્ર્યનો અભ્યાસ કરી
આ ટીકાકાર એવા મત પર આવ્યો હતો કે અંગ્રેજો અત્યંત
હંભી, સ્વાર્થી, અને સિદ્ધાંતવિહોણા લોકો છે. દાદાભાઈએ તે
પછી લખ્યું હતું કે “મિ. ફૅફર્ડ હિન્દના વતનીઓના ચારિત્ર્ય
સંબંધી જેવા પુરાવા પર આધાર રાખે છે તેવા પુરાવાને નિર્ણુ-
યાત્મક ગણીએ તો આ પારસી ગૃહસ્થનો નિર્ણય પણ સાચો
કેમ ન ગણવો, તેનું કોઈ પણ કારણ હું જોઈ શકતો નથી” વાત
એટલેથી જ પતી નહિ. દાદાભાઈ અને તેમના માથીઓએ કન્યા-
કેળવણીની પ્રગતિ માટે પ્રયાસ કરવા માંડ્યા ત્યારે તેઓની સામે
એવી જ દલીલ થઈ હતી કે સ્ત્રી કેળવણીએ અંગ્રેજ સમાજને બ્રહ્મ
કરી મૂક્યો હતો !

દાદાભાઈએ પ્રિસંગમાં કહ્યું હતું : “અમે ૧૮૫૫ માં પહેલી
પારસી મેડી જોડવા માટે અહીં આવ્યા ત્યારે અમારા ધર્મોપદેશન
મિત્રોએ આ ઘડેરમાં મળતા અસખ્ય લુચ્ચાઓ સાથે વહેવાર
પાડવામાં સારવાન રહેવાની અમને ખાસ ચેતવણી આપી હતી. એક
જણે કહ્યું હતું કે “અમે હિન્દમાં એક આખ ખુદી રાખીએ
છીએ, ૧.૫ ઇંચનાડમાં તમારે બેઠે આખો ખુદી રાખવી પડશે”

શું આખી પ્રજાની નાણેશી કરવા માટે આવી સાળિતી
આપી શકાય ? જુદા જુદા લોકોની જુદી જુદી પરિસ્થિતિ અને વિધ-
વિધ લાક્ષણિકતાનો સંભાળભર્યો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે, અને
સાહજિક ભેદોનું કોઈ પરિણામ બતાવતા પહેલાં પુખ્ત વિચાર
કરવો ઘટે છે.

હિન્દ સંબંધી વારંવાર ઓટી હુકીકતો પ્રગટ થવાથી ફક્ત
હિન્દીઓની ફરિયાદો રજૂ કરવા માટે જ નહિ, પણ જીલભરી
માન્યતાઓ દૂર કરવા માટે અંગ્રેજો અને હિન્દીઓને એક સમાન
તબક્કા પર લાવવા માટે લંડન ઇન્ડિયન સોસાયટીના કરતાં વધારે

વિસ્તૃત પાયા પર રચાયેલા એક મંડળની દાદાભાઈને ૧૩૨ જણાઈ. આથી હિન્દ અને ઇંગ્લાંડની પરસ્પર મિત્રતાને સંગીન પાયા પર મૂકનારું મંડળ સ્થાપવાની તેમણે કોશિશ કરી અને બ્રિટિશ પ્રજા અને બ્રિટિશ સરકારને હિન્દની માહિતી આપવા માટે નોકરી પરથી ફાદેગ થયેલા અંગ્રેજ અમલદારોની પ્રાથમિક કમિટી સાથે મળીને ૧૮૬૬ ના ડિસેમ્બરની ૧ લી તારીખે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશન કુટુંબમાં આવી. હિન્દના કલ્યાણમાં રસ લેનારા સઘળા જણ માટે આ સંસ્થાના દરવાજા ખુલા હતા.

હિન્દના લાભોની સ્વતંત્ર અને નિઃસ્વાર્થી હિમાયત કરીને પ્રથમ દાયદેસર ઉપાયોથી તેનું સજીવ કરવાનો આ મંડળનો હેતુ હતો. એક સંસ્થા તરીકે તેનો ઇરાદો એક પુસ્તકાલય અને ચાંચનગૃહ સ્થાપવાનો તથા પાર્લામેન્ટના સભાસદો અને સામાન્ય પ્રજાને હિન્દની સવાલો સંબંધી માહિતી પૂરી પાડવાનો હતો. કોઈ જાહેર પ્રજાના લાભનો સવાલ ન હોય ત્યાં સુધી હિન્દી સરકાર પા તેના દીવાની અને લશ્કરી નોકરો સામેની વ્યક્તિગત ફરિયાદો પર ધ્યાન આપવાની આ સંસ્થાને મના હતી. તેમ જ સવાલનો ન્યાયની અદાલતો અથવા પ્રીવી કાઉન્સિલની બુડિશિયલ કમિટિને અપીલ કરવાથી નિર્ણય થઈ શકતો હોય એવી બાબત હાથ ધરવાની પણ મંડળને મુખત્યારી ન હતી.

ઇંગ્લાંડમાંના પોતાના વસવાટ દરમિયાન દાદાભાઈએ પોતાના અંગ્રેજ મિત્રોના દિલમાં પોતાના દેશ તરફ એટલી બધી દિલસોણ, અને પોતાની નિઃસ્વાર્થી સેવા માટે માનની લાગણી પ્રગટાવી હતી કે નામાંકિત અંગ્રેજ રાજદારીઓ, મુત્સદ્દીઓ, માણ ગવર્નરો, અને ઇંગ્લાંડમાં વસતા માણ અમલદારોની એક મોટી સંખ્યા તરત જ આ એસોસિએશનમાં જોડાઈ. તેના પહેલા પ્રમુખ રોગર્ટ રમીધના પુત્ર અને જંગલના એક વખતના એડવોકેટ જનરલ લેડી લીવેટન હતા, જેમની હિન્દી પ્રજામાં એટલી બધી પ્રતિષ્ઠા હતી કે મુબઈના ફિઝવેલ વડીલ જેમ્સ મેડીન્ટોચની સંજોગો

કહીએ તો લોકો તેને “મનુ પત્રી થયેલા કોઈ પણ પંડિત કરતાં મહાન” ગણતા હતા. લોર્ડ લીવેડન કવરતામાં જનમ્યા હતા. આ સંગે, તથા પ્રથમ લોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલના નેકેટરી અને પાછળથી તેના પ્રમુખ થાને લીડે તેઓ હિન્દના કલ્યાણમાં ઇંગ્લંડના વ્યાપ્ત નેટનો જ રમ લેતાં થયા હતા. દાદાભાઈ પ્રથમ દમિટિના એક સભ્ય હતા, પણ થોડા જ સમયમાં તેમને માથે એસોસીએશનના સેક્રેટરીની ફરજ આવી પડી હતી.

હિન્દ અને સમ્યાનો સળધી કંઈ પણ ખામ માહિતી ધરાવનાર સઘળાને પોતાના વિચારો દર્શાવવાનું આ એસોસીએશનના તખ્તા પર સ્થાન મળ્યું. તેની સભાઓમાં હંમેશા નામાકિત અંગ્રેજો, હિન્દીઓ, અને એંગ્લો-ઈન્ડિયનો લેગા મળીને હિન્દના સવાયો સંબંધી પરસ્પરના વિચારો દર્શાવતા, હિન્દની ફરિયાદો રજુ કરતા, અને બંને ત્યાં સુધી બ્રિટિશ પ્રજા અને બ્રિટિશ સરકારને હિન્દના સવાયોમાં અગાઉ કરતા વધારે ઉત્સાહ લેવાને ઉત્તેજિત કરતા.

આ સભાઓમાં દાદાભાઈનું ધ્યાન અનેખુંજ હતું. તા. ૨ જાન્યુઆરી ૧૮૬૭ ને દિને મળેલી તેની પહેલી જ સભામાં તેમણે ‘હિન્દ પ્રત્યેની ઇંગ્લાંડની ફરજો’ સંબંધી એક નિમિષ વાચ્યો હતો. તેમાં તેમણે ત્રણ મુખ્ય મુદ્દા રજુ કર્યા હતા. હિન્દમાની બ્રિટિશ હકૂમત હિંદ અને ઇંગ્લાંડ માટે લાલકારી હતી? જો તેમ હોય તો એ હકૂમતને લાગે વખત ટકાવી રાખવાના ઉત્તમ ઉપાયો કયા હતા? આવા ઉપાયો અજમાવવામાં આગ્યા હતા? બ્રિટિશ સમયમાં હિન્દમાં સ્થપાયેલી સુવેદ શાંતિથી થયેલા લાભોનો સ્વીકાર કરીને તેમણે ઇંગ્લાંડની દોલત અને બળ વધારવામાં હિન્દે આપેલા ઉદાર ફાળાના આકડા આગ્યા હતા. તે પછી તેમણે હિંદમાંથી ફર વર્ષે ઇંગ્લાંડ ધમડાઈ જતી દોલત અને પોતાના દેશના સર્જાદીવટમાંથી હિન્દીઓને સત્કાર દર રાખવા સળધી ઉલ્લેખ કર્યો હતો. હતા હિન્દ ઇંગ્લાંડ સાથેનો સળધ તોડી નાખવા કેમ માગતું ન હતું?

આ સવારના જવાબમાં એક દેશી પત્રમાંની વાત તેમણે ટાંકી બતાવી હતી. એક શિયાળ એક વાર એક કાંટાની વાડમાં ફસી પડ્યું હતું. માંખીએને શિયાળનું લોટી ચૂસતી લેઈને, એક દાગડો માંખીએને ડિરાટી મુકવાનો પરમર્થ કરવા તૈયાર થયે, “નહિ,” શિયાળે જવાબ આપ્યો “આ માંખીઓ મારા લોટીથી હવે ધરાઈ ગઈ છે, અને જો તું તેઓને હાંકી કાઢ્યો તો બીજી બીજી માંખીઓ મારા પર તૂટી પડશે.”

દિન્દ અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે મિત્રતા બાળવવાના ઉપાયો શા છે? કેટલાક કહે છે કે દિન્દ તલવારથી છાયાયું હતું, અને તેને તલવારથીજ સાચવવું લેઈએ. બીજાઓ પરમાર્થી આપ-ખુદ રાજનીતિ ચલાવવાની સલાહ આપે છે; ક્યારે કેટલાક ન્યાય-પરાયણ રાજનીતિ, “મહારાષ્ટ્રની ગ્રામી દૈવતની સમાનતા અને દિન્દના રાજાઓ સાથે પ્રમાણિકતા” વાપરવાના હુકમ પર ભાર મુકે છે આ ત્રણ રાજનીતિનું અવલોકન કરતાં દાદાભાઈએ કહ્યું કે “મત્ર જાને નામે દિન્દની પ્રજા, અને દેશી રાજાઓ સમાલ લાઉર કરવામાં આવેલી ત્રીજી રાજનીતિમાં દિન્દની સલામતી, આધા, અને ઇંગ્લાંડની સલામતી મમાવેલી છે.”

થાય છે. કેળવણી તરફ ખેદરકારી, રાજવહીવટમાં લાયક હિન્દીઓને ભાગ આપવાનો ઇન્કાર, વારંવાર પડતા દુકાળો, નહેર અને વાહન વહેવારોનો અભાવ, આ અને એવી બીજી ક્ષરિયાદો ગ્રાતાઓ સમક્ષ સચોટ રીતે રજૂ કરીને તેઓ પ્રિટીશ પ્રજાને “પોતાના આરિથ્ય અને પ્રતિભા”ને અનુસરીને પ્રમાણિક રીતે કર્તવ્યપાલન કરવાની હાકલ કરતા.

તા. ૫ મી જુલાઈએ દાદાભાઈએ “માઈસોર” સંબંધી વાંચેલા એક બીજા નિર્ગંધમાં પ્રિટીશ સરકાર માઈસોરમાં જુદી સરકાર મંજૂર કરવાને અને ત્યાં “દેશી હકૂમત” આણુ રાખવાને બંધાયેલી છે તે જતાવવા માટે તેમણે લેખિત પુરાવાઓ આપ્યા હતા. તા. ૨૫ મી નવેમ્બરે “એગિસીનિયાની લડાઈના ખર્ચ” વિષેના મીત નિર્ગંધમાં દાદાભાઈએ માગણી કરી કે પ્રિટીશ સરકારના હેતુ માટે લડાયેલી આ લડાઈના ખર્ચનો કંઈ પણ ખોળે હિન્દુ ધર પડવો ન જોઈએ. સરકાર તરફથી એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે એગિસીનિયામાં લશ્કર મોકલવાથી હિન્દને કાંઈ ખોટ ગઈ નથી, કેમકે ત્યાં લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું ન હોત તો પણ તેનો ખર્ચ હિન્દને ભોગવવો પડત. આ દલીલના ચરેચૂર કરી નાખતાં દાદાભાઈએ જણાવ્યું હતું :—

“હિન્દમાં લશ્કર શા માટે રાખવામાં આવે છે? લશ્કર રાખવાનું કારણ મને તે હોય, પણ તેને પરદેશ મોકલવાથી હિન્દને ખોટ ગઈ હતી જો કંઈ ખોટ ગઈ ન હોય તો લશ્કર ધડાડ્યું જોઈએ. જો ખોટ ગઈ હોય તો હિન્દે કંઈ ચુમાવ્યું નથી એમ કેમ કહી શકાય? જો હિન્દની સલામતી માટે લશ્કર રાખવામાં આવ્યું હોય તો તેની સલામતી છીનવી લેવા છતાં તેના ખર્ચે તેને માથે નાખવો અન્યાયી છે.”

દાદાભાઈનો ઉત્સાહ એવી નીવડ્યો. એક પછી એક સભ્યો મહત્વના વિષયો પર નિર્ભય વાંચવા તત્પર થયા. તા. ૧૧ મી જુને જનરલ સર આર્થર કોટને “નહેર અને હિન્દના જલમાર્ગો” પર નિર્ગંધ વાંચ્યો તે વખતે એક પછી એક પડેલા દુકાળોથી

હિન્દની પ્રજામાં આદ્યત અને બેદિલી પેદા થઇ હતી. દુકાળના પ્રલાજ તરીકે સત્તાધીનો, નહેર કરતાં રેલ્વે બાંધવાનું વધારે પ્રસંદ કરતા હતા. આ વિષયમાં ઘણા લેખો લખાયા હતા, પણ કંઈ કામ થયું ન હતું તે સંબંધી સર આર્થરે કેટલીક કડવી ટીકા કરી હતી. જો સાહીથી જ હિન્દને પાણી મળી જતું હોત તો લાંબા સમય પહેલાં દુકાળ સામે દેશનો બચાવ થઇ શક્યો હોત. પણ સર આર્થરે જણાવ્યું કે નહેરની જરૂરિયાત અને તેના અભાવે બાવતાં સંકટો સંબંધી ઢોંગી વાક્યાતુરીથી ભરપૂર આખી ખુબ્બક કામનાને બદલે ફક્ત એક એકર જેટલી જમીનને પાણી પહોંચાડનાર અથવા એકાદ માઇલ લાંબી નહેર બોદનાર ગવર્નર જનરલ અથવા નહેર બાંધકામખાતાના વડાને હું વધારે પ્રસંદ કરું છું.

૧૮૬૭ ના ઓગસ્ટની ૧૩ મી તારીખે દાદાભાઈએ સનદી નોકરીમાં હિન્દીઓને દાખલ કરવાનો સવાલ ઉપાડી હિન્દ અને ઇંગ્લાંડમાં પરીક્ષા લેવાની માગણી સાથે હિન્દી વજીર પર એક અરજી મોકલવાની સૂચના કરી. સર અર્સ્ત્રીન પેરીની મહેરબાનીથી બહુમા આગ્યું હતું કે ૧૮૬૦ માં હિન્દી વજીરની કાઉન્સિલની એક કમિટિએ સઘળી સનદી નોકરીઓ માટે બન્ને દેશોમાં એક સાથે પરીક્ષા લેવાની ભલામણ કરી હતી. તેમને આથી વિશેષ કંઈ જ જોઈતું ન હતું. સર હર્બર્ટ એલ્વર્ડસે સૂચના કરી કે એસોસીએશને વિદ્યાર્થીઓ ઇંગ્લાંડ જઈને પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરી શકે તે માટે શિષ્યવૃત્તિ આપવાની માગણી કરવી. ઉપયુક્તિના સમામ-કોની વાત સાંભળી સર એલ્ડર્ડ નોર્થકોટે આ બંને સૂચનાઓ તરફ પ્રસંદગી બતાવી હતી.

હવે આ સવાલમાં આમની સમાના સભાસદોને ઉત્તમાહિત કરવાની જરૂર હતી. દાદાભાઈએ કેટલાક એમ. પી. ની મુલાકાત લીધી, અને તેમની કે.શિશ્યો હેનરી ફ્રાસેટ્ટે એવો ઠરાવ રજૂ કરવાની નોટિસ આપી કે સનદી નોકરીની પરીક્ષા લંડન, કલકત્તા, મુંબઈ, અને મદ્રાસમાં એકી વેળા લેવાનું આમની સમામ-કોના-

યોગ્ય ધારે છે. તે પછી તેમણે ૧૭ મી એપ્રિલ, ૧૮૬૮ ને દિને બીજો નિગંધ વાંચી હરખાસ્ત મૂકી કે એસે.સી.એસ.ને ફ્રાંસેટના હરાવને^૧ ટેકો આપવો.

નિરોધી ટીકાકારો વારંવાર વિશ્વાસપાત્ર અધિકારો ભેગવવાની હિન્દીઓની યોગ્યતા વિષે શક બતાવતા હતા. તેઓ એવી જમણામાં ગોથાં ખાતા હતા કે હિન્દીઓમાં લાયકાત, પ્રમાણિકતા, શારીરિક શક્તિ, અને ચેતનનો અભાવ છે. યુરોપિયન અને એશિયાટિક જાતિઓ વિષેના પોતાના આગલા નિગંધમાંની દલીલો નવેસરથી રજૂ કર્યા વિના હિન્દીઓની નાણેશી કરનારાઓને તેમણે ટાણે માર્યો કે કેટલાક અંગ્રેજો આગલા વખતમાં અધ્યાનક કેવી રીતે ધનવાન નવાળો ખની ગયા હતા, કંપનીએ હિન્દમાં પોતાની સત્તા અને લાગવગ વેચીને અંગ્રેજ રાજસભામાં લાંચ રુશવતથી કેવી રીતે સત્તા અને લાગવગની ખરીદી કરી હતી, કંપનીના નોકરોએ પોતાના માલિકાને કેવી રીતે છેતર્યા હતા, અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે તેઓએ ન્યાય અને શરમની બધી લાગણી પર કેવી રીતે પાણી ફેરવ્યું હતું, તેના નોંધાયેલા દાખલાઓ તેઓએ ભૂલી જવા ન જોઈએ. મોટા પગાર અથવા મોટા નફા મેળવનારા અંગ્રેજો કંગાળ કેળવણી પમેલા, કંગાળ પગાર અથવા કંગાળ નફા મેળવનારા ગરીબ હોકાની રુશવત-ખોરી જોઈને લાલખીજા થઈ જાય તે કુદરતી હતું. પણ દાદામાઈએ તેમને પોતાની આસપાસ નજર ફેંકી, લંડનમાં ચાલતા દગાફટકા નિહાળવાની અને ઇંગ્લાન્ડના હુલકા વર્ગના કેટલાક અંગ્રેજો હિન્દમાં કેવી શરમભરી રીતે વર્તતા હતા તે આદિ રાખવાની વિનંતી કરી હતી.

મૂળ મુદ્દો એ હતો કે જ્યારે હિન્દીઓ અંગ્રેજોના જેવી જ ઉચ્ચ કેળવણી લે છે ત્યારે તેઓ અંગ્રેજોના જેવા જ પ્રમાણિક અને ચારિત્ર્યશીલ બને છે કે નહિ? હિન્દમાંની દેશી એન્જીનીયરી કાર્યકુશળતાની સાબિતી^૨ નામની હપ પાનાની પત્રિકા હાથમાં

રાખીને દાદાભાઈએ જણાવ્યું કે “હિન્દનાં જુદાંજુદાં ખાતાંઓનાં જવાબદાર અને વિશ્વાસપાત્ર એવા ભોગવનાર દેશીઓની કાર્યકુશળતા અને પ્રમાણિકતાની ઢગલાળંધ સાબીતીઓ મેં ભેગી કરી છે.”

આ પ્રતિક્રમાં નામાંકિત સત્તાધિકારીઓના અભિપ્રાયોના રસીલો સંચક હોતો. જુદા જુદા પ્રાંતોનો અનુભવ ધરાવાનારા માણ ગવર્નરો, સનદી અને લશ્કરી અમલદારો, વગેરેએ હિન્દીઓની બુદ્ધિમત્તાની તારીફ કરી હતી; તેઓમાંના થોડાકનો મત એવો હતો કે હિન્દીઓમાં જેવી જોઈએ તેવી પ્રમાણિકતા ખીલી ન હતી. દાદાભાઈએ હિન્દીઓની વિરુદ્ધ જતો એક પણ અભિપ્રાય દાખી રાખ્યો ન હતો. તેમણે તે પછી નિર્ણય બાંધવાનું અંગ્રેજો પર જ છોડી દીધું. એમાંના કેટલાક અભિપ્રાયો પરિસ્થિતિનું સ્પષ્ટીકરણ કરનારા હતા દાખલા તરીકે, સર પાર્ટલ ફ્રિયરે કહ્યું હતું:

યુરોપની પેઠે હિન્દમાં જુદીજુદી જાતિઓની વચ્ચે, એક જ જાતિના જુદાજુદા વર્ગો વચ્ચે, સરકારના જુદાજુદા તખ્તાઓમાંથી પસાર થતી એક જ જાતિની વચ્ચે, બુદ્ધિશાળી અને અકુશળ કુટુંબોનાં બાળકોની વચ્ચે, શ્રીમંત અને ગરીબની વચ્ચે, જુદાજુદા ધર્મપંથના માણસો વચ્ચે, તેઓની લાયકાત સંબંધી ચોટા તફાવત માણસ પડે છે. ખરી વાત એ છે કે માણસની પરંપરા અને કેળવણીના સંગ્રોહની દરેક વિવિધતા તેની મૂળભૂત બૌદ્ધિક લાયકાતમાં કંઈક તફાવત પેદા કરે છે. રાષ્ટ્રોના બે વિભાગો વચ્ચે સરખામણી કરવામાં રહેલી આ મુશ્કેલીઓ જ્ઞાનમા રાખીને હું કહું છું કે આ બે વિભાગોનાં બાળકો વચ્ચે કંઈ દેખીતો તફાવત તથા; સિવાય કે ગરમ ઋતુમાં ઉષ્મતા બાળકોની બુદ્ધિ નાની જાંમરમાં પકવ બની જાય છે, અને તેથી તેઓમાં કંઈ મુલકનાં ધોમેધોમે વિકસિત થતાં બાળકોનાં જેવા ચેતન અને શક્તિનો અભાવ જણાય છે.

આ વાત વિશે મારી ખાતરી થઈ છે કે યુરોપના દરેક રાષ્ટ્ર, દરજ્જા અને ધર્મનાં દસ લાખ બાળકોની મેં તેમ પસંદગી કરવામાં આવે, અને તે જ પ્રમાણે હિન્દમાંથી દસ લાખ બાળકો લેવામાં આવે તો હિન્દનાં બાળકોની બૌદ્ધિક લાયકાત કોઈ પણ રીતે ઉતરતી જણાશે

નહિ. હું માનું છું કે વાસ્તવિક પરિણામ સંબંધી પ્રવર્તતા ધણા મતભેદો, આપણી લગભગ દરેક સરખામણીમાં આપણે મુખ્ય તરવે પાનમાં હેતા નથી તેને લીધે જ જિલા થાય છે, એમ અનુભવ ઉપરથી જણાયું છે.

ચીશોમ એન્ટીએ કહ્યું હતું કે હિન્દના દેશીઓની લાયકાત ઓછી છે એમ કોઈ ધારણું નથી. તેમને તેઓની લાયકાત, પ્રમાણિકતા, અને રાજતંત્ર ચલાવવાની શક્તિમાં વિશ્વાસ હતો; છતાં હિન્દી પ્રધાન, વાઈસરોય, અને સેનાપતિએ “દર વર્ષે” જિલ્લા ઓફીસો માટે હિન્દીઓના અમુક પ્રમાણને લાયક ગણવું જ જોઈએ” એવા ઇમરાણની તેઓ વિરુદ્ધ હતા. જે જીલ્લા અથવા પ્રાંતમાં તે જનઓ હોય, જ્યાં તેનાં સર્ગાવહાલાં હોય, અને જ્યાં તેનો દુનિયાદારી વહીવટ ચાલુ હોય, ત્યાં કોઈ પણ હિન્દી અથવા અંગ્રેજને નોકરી સંભવાની તે વિરુદ્ધ હતા. કેમ ? તે હિન્દી હોવાને કારણે ? નહિ. કારણ કે ચીશોમ એન્ટી જે વિસ્તારમાં એક માણસ થોડો વખત વસ્યો હોય ત્યાં તેને અમલદારી આપવાની સામે હતા.

દાદાભાઈ પાસે આ દલીલનો રદિયો તૈયાર જ હતો. હિન્દની સનદી નોકરીમાં કોઈ હિન્દીને ન નીમવો, એમ કહેવું તે ઇંગ્લાંડની સનદી નોકરીમાં કોઈ અંગ્રેજ ન જોઈએ, એમ કહેવા સમાન હતું. નિમણૂકની જગ્યાઓની પસંદગી નજીવી બાબત હતી. મુખ્ય સવાલ સનદી નોકરીમાં હિન્દીઓ અને અંગ્રેજોને સમાન દરજ્જા પર મૂકવાનો હતો. ફક્ત આ વિદ્વાન ધારાશાસ્ત્રીના એક માત્ર વિરુદ્ધ મતે દાદાભાઈની દરખાસ્ત પસાર થઈ હતી.

જે વર્ષની હસ્તી દરમિયાન એસોસીએશને ખતાવી આપ્યું કે તેની સામે ઉપયોગી કામનું વિશાળ ક્ષેત્ર પડેલું છે; જો આ મંડળની હિન્દના પ્રાંતિક પાટનગરોમાં શાખાઓ હોય, અને તેને હિન્દના લોકો અને રાજ્યોની આર્થિક મદદ મળે તો મંડળને ધણું જોર મળે એવો તેમને વિચાર આવ્યો. આ વિચાર તેમના સાથીઓને ગમી ગયો, અને હિન્દમાં જુદીજુદી જગ્યાઓએ

એસોસીએશનની સ્થાપના કરવા તથા ફંડ લેવું કરવા માટે દાદા-ભાઈને જ હિન્દ મોકલવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો.

એસોસીએશનના એક ડાયરેક્ટરને (જેમાં દાદાભાઈ પણ હતા) હિન્દી વલ્લરને હિન્દમાં નહેરોનાં બાંધકામોની જરૂરિયાત પર તાત્કાલ લક્ષ આપવા સંબંધી એક અરજી કરી હતી. પણ સરકારના યંત્રને ચાલુ કરવા માટે એક જે નહિ, પણ અસંખ્ય અરજીઓ કરવાની ફરજ પડી દાદાભાઈ હિન્દ જવાની અણી પર હતા, તેટલામાં હિન્દી વલ્લર પર એક ખીજી અરજી મોકલવાની ચૂચના થઈ દાદાભાઈ એક મોંઘા મૂકતા ગયા, જે તા. ૮ મી ડિસેમ્બર ૧૮૬૮ ને દિને મળેલી એસોસીએશનની સભામાં રજૂ થઈ હતી. તેમાં તેમણે ત્રણ વાર પકડતા દુકાળથી પ્રજાની થતી પાયમાલીનો ઇતિહાસ આપ્યો હતો. નહેરનાં બાંધકામો માટે આવી બેઠકતરી શા માટે બતાવવામાં આવે છે ? શું તેમાં પૈસાની મુશ્કેલી નડે છે ? જો તેમ હોય તો આ સવાલનો નક્કરોટાની નજરે વિચાર કરવો ચોખ્ખો નથી. જો નહેર પાછળના ખર્ચનો બદલો નહિ મળે તો પણ “રાજ્ય આવાં બાંધકામો હાય ધરવાને ફરજની જિંદી લાવનાથી બંધાયેલું છે,” એવો તેમનો મત હતો.

૧૮૭૦ માં સરકારે રેલ્વે પાછળ દસ કરોડ પાઉન્ડની વધારાની રકમ ખર્ચવાનો ઠરાવ કર્યો. સર આર્થર કોટને આ નિર્ણયને ખિકકારી કાઢ્યો, અને આ “નહેરના દાદા”એ ઊભા રહેલા સવાલોની ઇશ્ટ ઇન્ડિયા એસોસીએશને ત્રણ ત્રણ દિવસ કુધી ચર્ચા કરી હતી.

તે પછી થોડા જ વખતમાં ઉમરાવ સભામાં ડ્યુક ઓફ આરમાઈલ ગવર્નર જનરલ ઓફ ઇન્ડિયા ખીલને ખીજી વારના વાંચન માટે રજૂ કર્યું. આ ખીલની એક કલમની રૂએ પરીક્ષાને બદલે પસંદગીના ધોરણ પર લાયક હિન્દીઓને સનદી નોકરીમાં નીમવાની ગવર્નર જનરલને સત્તા મળતી હતી. એક રીતે આ દાદાભાઈની લાંબા વખતની ચળવળની ફતેહ હતી. અલબત્ત, તેઓ સ્વતંત્ર હરીફના હિમાયતી હતા, અને સનદી

નોકરીના કેટલાક ઓદ્યાઓ માટેની પરીક્ષા હિન્દમાં લેવાની અને ઉમેદવારોને વધુ પરીક્ષા પસાર કરવા માટે ઇંગ્લાંડ જવાની ફરજ નહિ પાડવાની, તેમણે સચના કરી હતી પણ હિન્દી વજીરે એસોસીએશનને નિમણૂકની પદ્ધતિથી સંતોષવાની કોશિશ કરી, કે જેની રૂએ ઇંગ્લાંડમાં લેવાતી પરીક્ષામાં હરીફાઈ કરવાની હિન્દીઓને છૂટ રહેવા સાથે ૬૦ માંથી ૬ ઓદ્યાઓ હિન્દીઓને ફાળે આવતા હતા.

આ છૂટછાટ નજીવી હતી, છતાં સમાધાની રૂપે તેને વધાવી લેવાને દાદાભાઈ તૈયાર હતા. પણ હિન્દમાં તેની વિચિત્ર અસર થઈ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસીએશનની મુંબઈની શાખાએ નિમણૂકની પદ્ધતિને દેશને અપમાનકારક લેખીને ધિક્કારી કાઢી. વળી ૧૮૬૩ ના કાયદા અને શાહી ઢંઢેરાની પેઠે ૧૮૬૬ નો કાયદો પણ શરૂ થત નહિ નીવડે તેની ભીંનભીંરી શી હતી? આ કાયદાનો અમલ થાય તો પણ ઉમેદવારોની પસંદગી લાયકાતના ધોરણ પર થશે તેની ખાતરી શી?

આ પરથી દાદાભાઈએ હિન્દમાંથી એક નિર્ગંધ લખી મોકલ્યો, જે ૭ મી જુલાઈ ૧૮૬૬ ની સભામાં વંચાયો હતો. તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે “આવા શંકાશીલપણ માટે કોઈ હિન્દીઓને દોષિત ગણો એમ હું ધાગતો નથી, કેમકે તેઓનો બચ ભૂતકાળના અનુભવમાંથી પેદા થયેલો છે.” જે કે શંકા રાખનારાં યોગ્ય કારણો હતાં, છતાં દાદાભાઈએ હિન્દી વજીરના સ્પષ્ટ કોણ પર વિશ્વાસ રાખવાની સલાહ આપી ૧૮૮૬ માં નિમણૂકની પદ્ધતિ રદ કરવામાં આવી ત્યાંસુધી સરકારી નિમણૂકો સામે વાલુ ખૂમરાણ થતું રહ્યું. આ પદ્ધતિના મૂળમાં જ દોષ હતો સનદી નોકરીમાં થતી નિમણૂક સંબંધી ઘણી ગેરરીતિઓ ચાલતી હતી તે દૂર કરવા અને ઇંગ્લાંડ અને હિન્દમાં પરીક્ષામાં પસાર થનારા લાયક ઉમેદવારોની જ પસંદગી થાય તે માટે અતિમ લડત લડી નાખવાની જરૂર હતી. આવી લડત આમની સભામાં લડવામાં આવી હતી, અને આ લડવૈયાઓમાં દાદાભાઈ પણ હતા તે આપણે આગળ ચાલતાં જોઈશું.

પ્રકરણ ૧૦ મું

સંક્ષિપ્ત પ્રવાસ

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસીએશનના કાર્યમાં દાદાભાઈને આત્મા એકતાર થઈ ગયો હતો. આ મંડળને બગવાન બનાવવા અને તેનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ બનાવવાની અનેક યોજનાઓ ઘડતા તેઓ મુંબઈ આવ્યા. તા. ૫ મી મે ૧૮૬૮ ને દિને એસોસીએશનના હેતુઓ અને કાર્ય સંબંધી તેમણે પહેલું ભાષણ આપ્યું. સિંહની પેઠે અંગ્રેજ પ્રજાને જલદીથી ભચત કરી શકાતી નથી. પણ દાદાભાઈએ શ્રોતાઓને ખાતરી આપી કે એક વાર અંગ્રેજ બચ્ચો પોતાના કર્તવ્ય માટે ભચત થયા પછી કોઈ પણ મુશ્કેલી તેને અટકાવી શકતી નથી. જે જરૂર છે તે અંગ્રેજોને હિન્દની પરિસ્થિતિ સમજાવવાની છે. એકમંડળ બર્ક લખી ગયો છે કે “આપણે કૂરતા અને અન્યાય સામે આપણું રક્ષણ કરી શકીએ તે માટે માયાળુ કુદરતે અન્યાય અને કૂરતા માટે આપણા હિલમાં પિકકા પ્રકટાવ્યો છે.” કદાચ આ શબ્દો યાદ આવવાથી જ દાદાભાઈએ પોતાના શ્રોતાઓને નીચલા શબ્દો કહ્યા હશે: “એક અંગ્રેજ જીલમજદાંગીરી ચલાવી શકતો જ નથી. ઘણી વાર તે સખ્તાઈથી કામ લે છે, પંજુ આગ્રાદી માટેની ગ્રેવ્યા અને ગ્રેમ, તથા તેની રંગેરંગમાં પચી ગયેલો બંધારણગ્રેમ તેના પર “જીલમગાર”નું કલંક નહિ લાગે તે માટે તેની અણીની વખતે તેને જીલમને રમ્તેથી પાછો વાળે છે.”

તેમણે જણાવ્યું હતું: “આપણામાંના ધણા પ્રતિનિધિસભા - દિવની પાર્લામેન્ટ—મેળવવાને અતુર છે. એ નેમ જરૂર ભાવના આપણે જધાએ કામ કરવાનું છે. પણ દાસમાં આપણે એવી સંસ્થા માટે તૈયાર છીએ એમ કહી શકારી?.....જા અમલની જાગૃતમાં

પ્રગતને કેળવવાનું આપણું—આસ કરીને શિક્ષિતોનું કામ નથી ? એક ખાણુથી પ્રજામત, પ્રજાકીય અવાજ અને જાહેર માણસોની સંરચા તૈયાર કરવા સાથે હિન્દમાં અથવા હિન્દને પ્રતિનિધિત્વ માટે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે છેલ્લી અને મહાન લડત લડવા માટે ઇંગ્લાંડમાં, હિન્દની ન્યાયી અને યોગ્ય દિમાયત કરનારી વગવાળી સોસાયટી હરતીમાં લાવવાની જરૂર નથી ?”

આ લાખણુથી પ્રજામાં ઘણો ઉત્સાહ આવ્યો. મુંબઈના નાગરિકોમાં ચેતન આવ્યું, અને તા. ૧૨ મી મેએ નાગરિકોની મેળેલી જાહેર સભામાં એસોસીએશનની મુંબઈની શાખાની સ્થાપના કરવામાં આવી.

દાદાભાઈ તે પછી દેશી રાજાઓનો ટેકો મેળવવા માટે પ્રવાસે નીકળ્યા. ડા. બાઉ દાણ અને કે. ટી. તેલંગ જેવા તેમના મુંબઈના સાથીઓને તેમાં કંઈ કસ જણાયો નહિ. આ દેશી રાજાઓ તેઓની માન્યતા મુજબ તરુણ ભારતની અભિલાષામાં ભાગ લેવા અથવા દાદાભાઈના હેતુને ટેકો આપવા બૌદ્ધિક, નૈતિક, અને આતુવંશિક રીતે નાલાયક હતા. પણ દાદાભાઈ એમ માનતા હતા, કે જે બ્રિટિશ હિન્દના નેતાઓ દેશી રાજાઓને પોતાની રાજદ્વારી અળવળથી વિમુખ રાખશે તો એક ઘણી ઉપયોગી સત્તા સડી જશે. ગાંધીજી જેવા આજના નામાંકિત રાજદ્વારી પણ આ મત સાથે સંમત થાય છે. દાદાભાઈ માનતા હતા કે બ્રિટિશ હિન્દના શક્તિશાળી અને લાગવગવાળા માણસોએ પોતાની સેવા અને સલાહ દેશી રાજાઓને, અર્થે, ખર્ચી, જોઈએ, અને, ચલાવેએ. હિન્દની પ્રગતિ માટે કામ કરતા આવા નેતાઓની અળવળને વેગ આપવા માટે નાણાંની મદદ કરી જોઈએ. આ માન્યતાને લીધે ઇંગ્લાંડમાં તેમજે મુશ્કેલીમાં આવી પડેલા કેટલાક રાજાઓને મદદ કરી હતી અને આ માન્યતાને લીધે જ રાજાઓ પણ પ્રજાકીય પ્રગતિના વિકટ કાર્યમાં ભાગ લેવાને તત્પર થયા હતા.

કાડિયાવાડના પ્રવાસના પરિણામથી દાદાભાઈની માન્યતા વાજખી ઠરી. રાજ્યોએ તેમનો માયાળુ સત્કાર કર્યો. કચ્છ, જૂનાગઢ, અને ગોંડળમાંથી સુંદર મદદ મળી. ગોંડળના ઠાકોર સાહેબ અને દાદાભાઈના જીવનભરના મિત્ર તથા પ્રશંસક મહારાજા શ્રી ભગવતસિંહજીએ આ દેશભક્તને સાંભળવા માટે પોતાની રૈયતની એક બહેર સખા બોલાવી ગોંડળના બલા અને ભોળા લોકોએ આવા સંત વક્તાનું માતૃભૂમિના પ્રેમથી ઊત્તરાર્ધ જતું ભાષણ જવસ્ટે જ સાંભળ્યું હતું, એટલે તેઓ તો દાદાભાઈને 'સાંભળીને ઉત્સાહથી ગાંડા થેલા થઈ ગયા.'

થોડા મહિનામાં કલકત્તા, મદ્રાસ, અને ખીજાં શહેરોમાં એસોસિએશનની શાખાઓ સ્થપાઈ ગઈ, અને દેશી રાજ્યોમાંથી સંગીન રકમોની મદદ આવવા લાગી. આ રીતે ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર દાદાભાઈ હિન્દમાં પ્રભાકીય ભાવના જન્માવી શક્યા હતા એમ કહેવામાં અતિશયતા ગણાયે નહિ.

બહેર સવાલો, રાજતંત્રના સ્વરૂપ, અને અમલદારોની તુમાખી તથા બેદરકારી સંબંધી દાદાભાઈ સખત ટીકા કરતા, પણ તેમની ટીકામાં કડવાશ ન હતી. તે વખતના અંગ્રેજો બ્રિટિશ અમલની જરા પણ ટીકા સાંભળતાં છછણી પડતા હતા, પણ દાદાભાઈના પ્રમાણિક હૃદયની મીઠી વાણી પર મુંબઈમાં વસતા અંગ્રેજો પણ મુગ્ધ થઈ જતા. બધાની એવી માન્યતા બંધાઈ હતી કે હિન્દની પ્રજાને તેના હક્કો અને ઈચ્છાંડની પ્રજાને તેની જવાબદારીનું ભાન કરાવવા માટે પોતાની શક્તિ અને સમય અર્પણ કરનાર આ મહાન દેશભક્ત રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવતો હતો.

આ સમયે ક્રિસ્ટોજીયાહ મહેતા ઈચ્છાંડથી મુંબઈ પાછા ફર્યા. જ્યારે તે ઈચ્છાંડમાં કાયદાનો અભ્યાસ કરતા હતા, ત્યારે તે દાદાભાઈની છત્રછાયા નીચે હતા, અને તેમની યોગ્ય સલાહ અને તેમના જીવન પરથી ક્રિસ્ટોજીયાહનું ચારિત્ર્ય અને તેમના ઊંચા આદર્શો ઘડવા હતા. બ્રિટિશ પ્રજાને મવાલોમાં રમ લેતી કરવા

માટે દાદાભાઈએ કરેલા પ્રયાસો તેમણે નજરે બોયલા હોવાથી આ દેશભક્તની ફરજ બજાવવામાં દાદાભાઈ કેવો વિરલ આત્મભોગ આપતા હતા તે ફિરોજશાહે પોતાની અચરકારક રીતે હિન્દીઓને સમજાવ્યું. આખા પ્રાન્તમાં ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો હતો, અને દાદાભાઈનાં લાપણાથી પ્રજામાં દેશભાઈઓની લાગણી ઊઠળી રહી હતી, તે જોઈને ફિરોજશાહ મહેતાએ દાદાભાઈની સેનાની જાહેર કર કરવા માટેની યજ્ઞવળ શરૂ કરી. મુંબઈના શેરીફ એક જાહેર સભા ખોલાવી દાદાભાઈની દેશસેવા માટે જાહેરમાં આભાર માનવાની પ્રજાને તક આપવી જોઈએ, એવી એક ચર્ચાપત્રીએ “એન્ડ્રે જેએટ”માં કરેલી-સચનાતે વધાવી લઈ મજફર પત્રમાં ફિરોજશાહ મહેતાએ લખ્યું હતું:—

“વિભાવતના આગેવાન હિન્દી અમલદારો પ્રોફેસર દાદાભાઈ માટે કેવો પળ્યભાવ અને માન ધરાવે છે, અને તેમની સહાય તથા સક્ષાત્તે કેટલી કીમતી ગણે છે તે હું જાનિ અનુભવ પરથી જાણું છું. હિન્દના પુનરુદ્ધારનો સર ફિલિપ સિડની ગણાવાને લાયક કાણુ છે એમ જો મને પૂછવામાં આવે તો હું તેમની સાથેના ગાઠ અંગત સહવાસને આધારે, નિઃસંકોચ પ્રોફેસર દાદાભાઈનું નામ કદશ તેમની લાક્ષણિક સાદાઈ અને સરલતાને લીધે તેઓ દેશસેવા કરવામાં પોતાની જાતને બૂલી જાય તે બનવાજોગ છે, પણ તેમની સેવાની પિછાન કરવાનું બૂલી આપણે તેમને બૂલી જવા નહિ જોઈએ ”

આ હાકલને મુંબઈની પ્રજાએ સફળ વધાવી લીધી. “નેટીવ ઓપિનિયન” નામના અખબારે લખ્યું કે રામમોહન રાયના વખત પછી કોઈ પણ હિન્દીએ હિન્દ અને ઈંગ્લાંડ બન્નેમાં વધારે ગૌરવ અને કીર્તિ મેળવી નથી. રામમોહન રાયની કીર્તિ માટે ભાગે તેમના પ્રાન્ત બંગાળમાં જ પ્રસરી હતી, પણ દાદાભાઈનું નામ તો બધા પ્રાન્તોમાં અને દેશી રાજ્યોમાં મજફર થઈ ગયું હતું. અને દાદાભાઈ કોઈ પ્રાન્તની અસ્થિતા સંતોષ્યા વિના તથા લોકોના ગાઠામાં બેસી ગયા વિના આવું માન મેળવી શક્યા હતા,

કેટલાક આગેવાન શહેરીઓએ પરસ્પર મંત્રણા ચલાવી દાદાભાઈને પર્સ તથા માનપત્ર આપવાનો ઠરાવ કર્યો. પર્સ શા માટે? કેમકે તેઓ જાણતા હતા કે પોતાના દેશ-ખંધુઓની સેવા કરતાં દાદાભાઈએ પોતાના સ્વાર્થ તરફ બેઠરકારી બતાવી હતી. પ્રતિભાશાળી રાજદ્વારીઓ નાણાની તંગીને લીધે કેવા મુંઝાતા હતા, અને તેમના કાચમાં કેવી નડતર નડતી હતી તે મુંબઈના નાગરિકો જાણતા હતા. દાદાભાઈ પોતાની ખાનગી મુશ્કેલી કોઈને જણાવે તેવા ન હતા. પણ એવી મુશ્કેલીઓમાંથી તેમને મુક્ત રાખવાની શહેરીઓને પોતાની ફરજ જણાઈ, અને તેઓએ ૩૦,૦૦૦ રૂપિયા ભેગા કર્યા. દાદાભાઈ આ રકમનો સ્વીકાર કરશે કે કેમ તે શંકાશીલ હતું, પણ તેમના દેશખંધુઓ તો પોતાની ફરજ જાણવી છૂટ્યા.

“એક રાજદ્વારી ચળવળખોર”ના માનમાં મળેલી જાહેર સભામાં અગાઉ કદી પણ શહેરના યુરોપિયનોએ ભાગ લીધો ન હતો; પણ આ રાષ્ટ્રવીરને માન આપતા હિન્દીઓની સાથે શહેરના યુરોપિયન શહેરીઓનાં હૈયાં પણ નાચી ઊઠ્યાં તા. ૩ ૯ જુલાઈ ૧૮૬૬ ને દિને ફગમજી કાવસજી ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં યુરોપિયનો અને હિન્દોઓની એક અનુપમ સભા દાદાભાઈને માન આપવા મળી. માનપત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું કે દાદાભાઈ જ્યાં જ્યાં ગયા-દેશમાં અથવા પરદેશમાં-ત્યાં ત્યાં તેમણે હિન્દી પ્રજાના સામાજિક, રાજકીય, અને નૈતિક કલ્યાણ માટે પોતાનાં સમય અને શક્તિ, વાપર્યાં હતાં. કેળવણીના પ્રચાર અને ઉપયોગી જ્ઞાનના ફેલાવા માટે, દેશી સાહિત્યના પ્રચાર અને મુંબઈ ઇલાકાની ગુજરાતી બોલતી પ્રજામાં વાંચનનો શોખ પેદા કરવા માટે તેમણે કરેલા પ્રયાસોની પણ માનપત્રમાં ભારી પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી.

પોતાની આગલી સેવાઓની એક પછી એક લાગણીભરી પ્રશંસા થવાથી દાદાભાઈના આનન્દનો પાર રહ્યો નહિ. પણ તેમના પ્રત્યેના તેમના દેશખંધુઓના પ્રેમ અને માનના એક “નજીવા ચિહ્ન”

તરીકે તેમને પર્સ નજર કરવામાં આવી ત્યારે તેમની એએની વધી પડી.

તેમણે જણાવ્યું કે મારી લાયકાત કરતાં તમારી માયામમતાની સાબિતી તરીકે હું અત્યંત આભારની લાગણી સાથે આ બેટ સ્વીકારું છું. જે મારી લાગણીનો જ હું વિચાર કરત તો આ પર્સ સ્વીકારતાં મને આનાકાની થાત. પણ ચોક્કસ સંયોગે કે જેનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી તેને લીધે આ બેટ સ્વીકારવાની મને જરૂર જણાય છે. પણ જે માયાળુ મિત્રોએ આ પર્સ સ્વીકારવાનો મને આગ્રહ કર્યો છે તેઓ, ત્યારે આ બક્ષિસ હું કોઇ જાહેર સેવાના કામમાં વાપરું, ત્યારે અસંતોષ પામશે નહિ એવી મને આશા છે.

લેગી કરવામાં આવેલી રકમમાંથી રૂ. ૨૫૦૦૦ દાદાભાઈને એનાયત કરવામાં આવ્યા હતા, અને બાકીની રકમ પાછળથી ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટિટ્યુટને તેમની છબી ભેટ આપવા માટે રાખવામાં આવી હતી. આ પર્સની રકમનો મોટો ભાગ થોડા જ વખતમાં ઇન્સ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશન માટે વાપરવામાં આવ્યો. એસોસિએશનના એક આધેદારે દેવાળું કાઢવાથી તેની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ એવી વિષમ થઇ ગઇ હતી કે દાદાભાઈએ પેલા આધેદારની જવાબદારી પોતાને શિરે વહોરી લીધી. ગયેલી રકમમાંની એક પાંચ પણ મળવાની આશા ન હતી. પણ એસોસિએશનને નવજીવન બક્ષવાનો તેમને સંતોષ મળ્યો.

ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાએ આ પ્રસંગે લખ્યું હતું:—

“જગતમાં એવા માણસો હોય છે કે જેઓ પ્રશંસાથી બગડી જતા નથી. પ્રજા, રેલ્વે, જાહેર ખાત, આપીત, પોતાતું જ કાર્યવાહક કરે છે, અને એવા પ્રસંગે પણ હોય છે—અવગત એવા પ્રસંગે ધણુ થોડા આવે છે—કે જ્યારે સંગીન બક્ષસથી પ્રજાની સંતોષનુમત લાગણી વ્યક્ત કરવાનું લાભદારી અને પ્રસંગોપાત ગણાય છે. જાહેર જીવનની અધવચમાં જાહેર પ્રજાની ખરા હૃદયની પ્રશંસા અને માન મેળવવા માટે તથા ખાનગી વપરાસ માટે નાણાની બક્ષિસ મેળવવા માટે જે સંજોગો જરૂરી છે, તે સંજોગો મિ. દાદાભાઈ નવરોજીને મળેલી

બલિસમાં નગરે પડે છે. દાદાભાઈનાં હેઠાં લાખણો અને તેમની ચળવળના રાજદારી રૂપને લીધે જેઓ તેમની પ્રતિ તરફ રાક્ષી નગરે જોતા હતા, તેઓને અમે યાદ આપીશું કે તેમાં એવું ધણું છે કે જે અત્યંત રૂઢિચુસ્તો અને બીકજોને પણ હર્ષિત કરે.”

દાદાભાઈ હજી જીવાનીના બહારમાં હતા; બહેર જીવનમાં પડેલા માણસોના માર્ગમાં આવતા બધાં પ્રકોશનો તેમની સામે પડ્યાં હતાં. પણ પ્રજાની આ કદર તેમના નૈતિક જીવનની કસોટી હતી. તેનાથી તેમના પર નવી જવાબદારી આવી પડી, અને વધુ આત્મબલિદાન આપવાની તેમને દરમ્યાસ ધણ.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનનું કામ ધારવા કરતાં વધારે મુશ્કેલ બનાવવાના સંતોષ સાથે દાદાભાઈ ચોથી વાર ઇંગ્લાંડના પ્રવાસે જીપરયા. તે વખતે તેમને ભાણે જ લાન થયું હશે કે બ્રિટિશ હિન્દમાં નવી આશા અને અભિલાષા જન્મવા સાથે તેમની રાજદારી ચળવળે દેશી રાજ્યોમાં પણ ભગ્નતિ આણી હતી, અને ત્રીજ દેશાભિમાનથી તેમણે દેશી રાજ્યોનાં માન અને પ્રથા સાંજી લીધાં હતાં, અને ચક્રવર્તી સત્તા તથા આ દરખાસો વચ્ચેનો સંબંધ યોગ્ય ધોરણ પર મૂકવામાં તેમની ચળવળ કેટલી બધી મહાયક થઈ પડે તે વિષે રાજ્યો વિચાર કરતા થઈ ગયા હતા. આ બધાં દારણો સર તેમની લાગવગ કેટલી બધી વધી ગઈ હતી, અને આ પ્રવાસ દરમિયાન તેમણે રાજ્યો સાથે બાંધેલા સંબંધને લીધે તેમને અચાનક હિન્દ પાછા ફરી અનેક રાજ્યોને સલાહ આપવી પડશે, અને વડોદરા રાજ્યના દિવાનની ગાદી પર બિરાજવાને તેઓ શક્તિમાન થશે, જે વાતનો તેમને સુરોપ જતી વખતે ઝાંખો ખ્યાલ પણ આવ્યો નહિ હોય.

ઇંગ્લાંડ આવ્યા પછી તા. ૨૬ મી ઓક્ટોબર ૧૮૬૬ ને દિને એસોસિએશનની સભામાં દાદાભાઈએ હાજરી આપી, જેમાં “હિન્દના વાહન વહેવાર”ના પ્રશ્ન સંબંધી ચર્ચા ચાલી હતી. ખાનગી સાહસોને છૂટછાટ આપી, તેઓની ચાલણ પરના બાજ

મોટે ખાતરી આપવાને બદલે બવિષ્યમાં લોન ઉધરાવીને રેલ્વે બાંધવાના સરકારના ઠરાવને વધાવી લઇ, દાદાભાઈએ જણાવ્યું કે કંપનીઓને ખાતરી આપવાની પદ્ધતિ અનુસાર નકામા ખર્ચોની બધી જોડ રાખ્યને માથે પડતી હતી, અને નફો મોટે ભાગે પનીના ખીસામાં જતો હતો.

તે પછી હિન્દમાં રૂના કેન્દ્રધાન ગણાતા મુંબઈમાં રૂમાં થતી મિંગ્સેજનો સચાલ ચર્ચા મોટે રમૂ થયો. ભેજસેજ અટકાવવા માટે ૧૮૬૯ ના મુંબઈના રૂને લગતા કાયદામાં સભ કરનારી કલમો હતી. આ વિષય પરના એક નિબંધમાં દાદાભાઈએ હલીલ કરી કે આવી આકરી સજાની જરૂરત પૂરવાર થઈ નથી. આ ચર્ચાની ધારેલી અસર થઈ, અને કાયદામાંથી વાંધાભરી કલમો કાઢી નાખવામાં આવી.

૧૮૭૦ અને ૧૮૭૧ માં હિન્દુ નાણાંપ્રકરણ ઉગ્ર બન્યું. ૧૫ મી જુનથી ૧૮૭૦ ના ફક્ત દોઢ મહિનામાં આ વિષય પર ચાર ચાર નિબંધો વંચાયા, અને તે પર લંબાણ ચર્ચા ચાલી. આર્થ. ટી. પ્રીચાર્ડ “હિન્દી નાણાંપ્રકરણ”, સર બાર્ડર રિંચર “હિન્દનાં બહોર બાંધકામો”, દાદાભાઈએ “હિન્દની જરૂરિયાતો અને સાધનો”, તથા સર ચાર્લસ ટ્રેવિલિયને “હિન્દની તિજેરી” વિશે નિબંધો વાંચ્યા. આ બધા નિબંધોને હિન્દની ગરીબી સાથે સીધે સંબંધ હતો, અને હિન્દની ગરીબી ટાળવા માટે તે દાદાભાઈએ જન્મ લીધો હતો.

૧૮૭૧ માં એસોસીએશનના સભાસદોની સંખ્યા ચાર આંક ડાથી ગણાવા લાગી, અને પાર્લામેન્ટમાં તેની ચળવળની અસર થવા લાગી. દાદાભાઈની ફરમાસથી “હિન્દના સભાસદ” ગણાત હેનરી ફ્રાંસેટ હિન્દી સનદી નોકરીની પરીક્ષા એકી વખતે હિન્દમાં અને ઇંગ્લાંડમાં લેવાનો ઠરાવ આમની સભામાં રમૂ કરવા માંડ્યો હતો, અને પાછળથી તે વાર્ષિક રિવાજ જેવો થઈ પડ્યો હતો વળી જ્યારે જ્યારે પાર્લામેન્ટમાં હિન્દની ચર્ચા નીકળતી ત્યારે

એસોસીએશનના સભ્યોની વિનંતીથી અથવા એસોસીએશનમાં થતી ચર્ચાથી ગ્રેરાઇ કેટલાક 'એમ. પી. ૦' એ હિન્દી પ્રજાની જરૂરતો અને અભિલાષાઓ સંબંધી માહિતીપૂર્ણ ચર્ચા કરીને હિન્દના પ્રશ્નોના કડચામાં સહાયજીવત થવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા.

૧૮૭૧ માં સનદી નોકરીનો સવાલ મોખરે રહ્યો. તે સિવાય વિલિયમ ટેલરે "હિન્દમાં પ્રજાકેળવણી", સર ષાર્લ્સ ક્લિયરે "હિન્દી પ્રજામત જાણવાનાં સાધનો" વગેરેની ચર્ચા કરી હતી. ૧૮૭૨માં આર્થ. ટી. પ્રોચાર્ડે "પાર્લામેન્ટમાં હિન્દના પ્રતિનિધિત્વ"નો સવાલ ઉપાડ્યો. તે પછી હાઇડ ક્લાર્કે "રાજદ્વારી અને ઔદ્યોગિક વિકાસ સંબંધી હિન્દની જાતિઓની પ્રગતિકારી લાયકાતો", ડૉ. જ્યોર્જ બર્ડવુડે "મેન્ચેસ્ટરના ખરા લાભો હિન્દમાં કયા છે?" અને મેજર ઇવાન્સે જેલે "સામ્રાજ્યવાદી રાજનીતિના પાયારૂપ ફ્રીટીશીપ" વિષે નિબંધો લખ્યા હતા.

✓ એસોસીએશનનું કામ ફક્ત ને જમકે વધવા લાગ્યું. તેને એક કેન્દ્રસ્થાનની જરૂર પડી. તેને પુસ્તકાલય ચલાવવું પડ્યું. તેની પોતાની હસ્તી ટકાવી રાખવા માટે નિભાવફંડની જરૂર પડી. આ બધા માટે દાદાભાઈ જે પૈસા હિન્દમાંથી લાભ્યા હતા તે પૂરતા ન હતા. એક વાર ફરી હિન્દમાં જઈને તેઓ ઝોળી ભરી લાવશે? દાદાભાઈએ દેશને માટે લીખે માગવાનું કામ ખુશીથી ઉપાડી લીધું. હિન્દમાં આવતાંની સાથે તેમણે મુંબઈની શાખાને સંગીત પાયા પર મૂકવાની ગોઠવણ કરી. તે પછી એસોસીએશનના કામમાં દેશી રાજાઓ અને તેઓની પ્રજાઓને ઉત્સાહિત કરવા અને ફંડ ઉઘરાવવા તેઓ કાડિયાવાડ અને રજપુતાનાને પ્રવાસે બેસાડી ગયા.

તે વખતે મુંબઈ શહેરના ઓનિસીપલ વડીવટમાં મુધારા કરવાની ચર્ચાવળ પૂરે જોશમાં ચાલતી હતી. દાદાભાઈએ આ ચર્ચાવળમાં ભંપલાવ્યું. મુંબઈના કર ભરનારાઓની એક મોટી સભાનું

તેમણે પ્રમુખસ્થાન લીધું, અને સભાની માગણીઓ મુંબઈના ગવર્નર સમક્ષ રજુ કરવા માટે ગયેલા ડેપ્યુટેશનની તેમણે આગેવાની લીધી.

દાદાભાઈએ સઘળી વખતે અને કટોકટીના સંજોગોમાં આપેલી મદદની ઇન્દ્ર ઇન્ડિયા એસોસીએશનની કાર્ડિન્સલે આભાર સહિત નોંધ લીધી હતી. દાદાભાઈની મદદ વિના એસોસીએશનનું કામ ખાગણ ચલાવવાનું અશક્ય હતું. તેમની લાગવગને લીધે એસોસીએશનને અનેક આશુવન સભ્યો મળ્યા હતા તેની પણ કાર્ડિન્સલના દફતરમાં સંતોષ સાથે નોંધ લેવામાં આવી હતી.

દાદાભાઈના કાર્યની અને તેમની સેવાની અત્યંત તારીફ કરવામાં આવી હતી, છતાં એસોસીએશનના સભાસદો વધારવા માટે તેના કર્તવ્યપરાયણ મંત્રીએ લીધેલી અથાગ મહેનતનો પ્રત્નને જ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. તે વખતે શોર્ટ હેન્ડ ટાઈપીસ્ટો નહોતા. દાદાભાઈને પોતાનો ગંભીર પત્રવહેવાર, સભાની નોંધ, અને છ પા માટેના લેખો હાથે લખવાની ફરજ પડતી હતી. તે જ પ્રમાણે એસોસીએશનના પ્રત્યક્ષ કામને મદદ કરવા માટે તેમણે પોતાના મિત્રો, આગેવાન શહેરીઓ, અને દેશી રાજ્યોને વિનંતી કરનારા અનેક પત્રો લખ્યા હતા.

૧૮૭૨ ના જુલાઈની ૧૭ મી તારીખે એસોસીએશનની મળેલી વાર્ષિક સભામાં દાદાભાઈની સેવા માટે તેમનો આભાર માનનારો ઠરાવ રજૂ કરતાં કાર્ડિન્સલના પ્રમુખ ઇ. ખી. ઇન્ડવીકે જણાવ્યું હતું.

“સનદી નોકરી સંબંધીની કાર્ડિન્સલની ટીકા સંબંધી મને કલા વિના ચાલતું નથી કે મિ. દાદાભાઈ જો સનદી નોકરીમાં જોડાયા હોત, તો હિન્દી સરકારની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થાત. હું ખરો હૃદયથી કહું છું કે, મિ. નવરોજી કરતાં પોતાના દેશ માટે વધારે પવિત્ર પ્રેમ અને વધુ લાયકાત ધરાવનાર સખસ મેં જોયો નથી.”

પ્રકરણ ૧૧ મું.

શોષણ.

છેલ્લા સેકાના છઠ્ઠા હાયનામાં કંગાળ ગરીબીમાં દૂખી ગયેલા હિન્દનો રાજવહીવટ જગતના કોઈ પણ દેશ કરતાં વધારે ખર્ચાળ હતો. જ્યાંજ્યાં પરદેશી રાજઅમલ આવે છે તેનું અનિવાર્ય પરિણામ એ આવે છે કે દેશની હોલત કુમશઃ શાસકોના દેશમાં ઘસડાઈ જાય છે. ગરીબ હિન્દમાં સત્તાધીશોના ઉડાઉપણને લીધે આ શોષણ ધણું તીવ્ર અને ઉચ્ચ બનવા પામ્યું. દર વર્ષે હિન્દની મહેસૂલનો મોટો ભાગ ઇંગ્લાંડ આદી જતો હતો; તેથી દેશની પ્રભકીય ખૂડી એ હી થતી હતી. આ વાતનું ઇંગ્લાંડની પ્રજાને જ્ઞાન નહોતું. આથી હિન્દની દરિદ્ર પ્રજાનાં સંકટો અને તેના રાજકર્તાઓની અજાણ જેડી બેદરકારી તથા ઉડાઉપણું દર કરવાને બગીરથ પ્રયાસ દાદાભાઈએ હાથ ધર્યો. આ કામમાં ધીરજવંત અભ્યાસ, બુદ્ધિશાળી સંશોધન, આકડાઓ અને હકીકતો ભેગી કરવામાં અસાધારણ જ્ઞાન, કૌશલ્ય, અને બુદ્ધિની જરૂર હતી. હિન્દના સદ્ભાવે દાદાભાઈમાં આ બધી લયગતો હતી તેમનામાં સંશોધનના દરેક ક્ષેત્રને પહોંચી વળવાની શક્તિ અને અથાગ મહેનત કરવાની તાકાત હતી. હવે તેઓ વેપારી નીતિને હિન્દના કરોડો અર્ધજીવ્યા લોકો માટે ખોરાકનાં સાધનો શોધવા પાછળ મંડી ગયા. દુનિયાની વેદશ અને વેપરના આંકડાઓનું ઉપલક્ષ્યું અરજોકન કરનાર સામાન્ય વેપારીને બદલે તેઓ દેશની ઉત્પન્ન અને વસ્તીની માથા દીઠ આવક સમર્થની હકીકતોના સૂક્ષ્મ અવલોકનને બન્યા. આખા રાજવહીવટ—અ.મ.ન્ય અને અર્થિક—રાજવહીવટનો પાયો દેશની ઉત્પન્ન પર અધર નાખે છે, અને આ ઉત્પન્ન જ સમગ્રી ખૂડી, મજૂરી, અને ઉલોગનું અનિમ પરિણામ છે.

તે જમનામાં આ કામ રેતીમાંથી તેલ કાઢવા સમાન હતું. આ વિષયની સરકારી ખજાનો અપૂર્વ અને આડે રસ્તે દોરનારી હતી. આ નિષ્ણાત ગણિતશાસ્ત્રી જે સવાલોનું પૃથકકરણ કરવા માગતા હતા તેનો જરા પગુ ખ્યાલ રાખ્યા વિના સરકારી ખુબીકસ તૈયાર કરવામાં આવતી હતી. પ્રજાની હાલતની હકીકત મેળવવાનાં પ્રત્યક્ષ સાધનો નહિ જેવાં જ હતાં. હિન્દની યુનિવર્સિટી-ઓએ હજી રાજકીય અર્થશાસ્ત્રની પરવા કરી ન હતી, અને આં વિષયનાં પુસ્તકો નવાઈરૂપ હતાં. ૧૮૭૦ માં દેશની ખેતી, ખનિજ, અને પ્રત્યક્ષ દોલતનાં બીજાં સાધનોના આંકડા પ્રગટ કરનાર એક માત્ર માસિક રેપર્ટ નાઈટના અધિપતિપણા નીચે પ્રગટ થતું “ઇન્ડિયન ઇકોનોમીસ્ટ” હતું. તેમાં પણ દાદાભાઈને જોઈતી માહિતી આપવામાં આવતી ન હતી, ખેતીના વિસ્તારનું વિગતવાર વર્ગીકરણ ન હતું, તેમ જુદા જુદા પાકોની એકર દીઠ સરેરાશની હકીકત પણ ઉપલબ્ધ ન હતી. પાકના બજાર ભાવના આંકડા મળતા હતા પણ તે અધૂરા હતા, અને થોડા પ્રમાણવાળા પાકના ચોક્કસ ભાવ જવલ્લે જ મળી શકતા.

જરૂરી માહિતીનો અભાવ તો હતો જ, પણ તે સાથે સત્તાવાર માહિતી મેળવવામાં પણ બતબતની નડતરો હતી. પણ આ બાબુ દાદાભાઈ હતા. તેમનો પ્રવાસ લાંબો અને કંટાળામયો હતો. અતિમ ક્ષેત્ર પર જવાના સંભવો શક્યમંદ હતા. છતાં આ મહા-ભારત કામ પાછળ તેમણે પોતાની સઘળી શક્તિ અર્પી દીધી. પોતાને મળેલી હકીકતોમાંથી સત્ય તારવી કાઢવામાં દાદાભાઈ કેન્નાદ હોવાથી તેમણે જ્યાંથી જે હકીકત મળી તે ભેગી કરી તેનું જાણીતું પૃથકકરણ કર્યું, અને અંતે તે એક વેકાવનારા નેર્ણય પર આવ્યા કે હિન્દની માથા દીઠની વાર્ષિક આવક ફક્ત ૫. ૨૦ ની હતી.

૧૮૭૦-૭૧ માં કુલ જમીન મહેસૂલનો અંદાજ ૨૧,૦૧૨,૦૦૦ ટકાનો હતો. કુલ મહેસૂલ કરતાં કુલ ઉત્પન્ન આઠગણી લેખીને

દાદાભાઈએ ખેતીની પેદાશ ૧૬૮,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડની ગણી. તેમાં અંદીણ, નિમક, ડોલસા, અને મહેચ્છના બીજાં સાધનો, ઉમેરીને દેશની કાચી પેદાશની ગણતરી ૨૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડની કરવામાં આવી. તેમાં ઔદ્યોગિક કારખાનાં, અને શરણ પરની આગકારી આવકના ૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ઉમેરીને દાદાભાઈએ આ આંકડો ૩૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડનો બનાવ્યો. તે વખતે બ્રિટિશ હિન્દની વસ્તી ૧૫૦,૦૦૦,૦૦૦ ની હતી એટલે માથાદીક આવક ૪૦ શિલિંગ થા રૂ. ૨૦ ની ગણવામાં આવી.

દેશની આર્થિક પરિસ્થિતિના આ પ્રાથમિક પૃથક્કરણ સંજ્ઞાથી તા. ૨૭ મી જુલાઈ ૧૮૭૦ ને દિને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશન સમક્ષ “હિન્દની જરૂરિયાતો અને સાધનો”ને નામે એક નિબંધ વાંચવામાં આવ્યો. આ વિકટ સવાલ પર પ્રકાશ નાખનારી તેમની યાદગાર તપાસનું આ મંગળાચરણ હતું. હજી વધુ અભ્યાસ અને વિગતવાર તપાસની જરૂર હતી. પણ તેથી પ્રાથમિક તપાસનું પરિણામ જાહેર મંજૂરી છુપાવવાની જરૂર ન હતી.

હિન્દના નાણા પ્રકરણ સંજ્ઞાથી દાદાભાઈને નિબંધ પાંચેરામાં પહેલી પૃષ્ઠી જેવો હતો. આ સવાલ વારંવાર સમજવા માટે તે વખતની હિન્દની પરિસ્થિતિ, વહીવટદારી તંત્ર, અને તે પર અકુશ રાખવાની પદ્ધતિ વિષે થોડોક ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. હિન્દનો રાજવહીવટ ચલાવવાની જવાબદારી તાજે પોતાના હાથમાં લીધા પછી હિન્દના ખજાનચીને માથે જે વિકટ ફરજ આવી પડી હતી તેવી ફરજ જગતના કોઈ પણ ખજાનચીને માથે પડી નહિ હોય. વિસ્તારમાં જગતમાં છૂટા નંબરે અને વસ્તીમાં બીજા નંબરે આવતા એક વિશાળ દેશનું નાણાપ્રકરણ મંજૂરવાનું કામ સહેલું ન હતું. તાજના હાથમાં દેશનો વહીવટ આવ્યો તે પહેલાં એક વેપારી કંપની વહીવટ ચલાવતી હતી, અને તેને મિલકતના કુશળ વહીવટમાંથી નફો મેળવવા સિવાય બીજું કંઈ પરવા ન હતી. કંપનીની રાજનીતિ

વેપારી ધોરણ પર ઘડાઈ હતી. પ્રજાની સુખસગવડ વધારવાની તે પોતાની ફરજ સમજતી ન હતી. તેનું કર્તવ્ય આવકબચાવનાં પાસાં ભેલાનું હતું. નવા દરદારો આવકબચાવની ઝાઝી દરકાર કરનારા નહોતા. તેઓને રાજ્યના બીજા સવાલો પર ધ્યાન આપવાનું હતું, એટલે તેઓએ વહીવટની લગભ પોતાના અમલ-દારોને સોંપી દીધી, અને ઘણી સુચાણીએ વેતર વઠે એ કહેવત અત્રે સાચી પડી.

નવી હકૂમતમાં હિન્દની કાઉન્સિલ કોઈ કાયદો પસાર કરે અને વાઈસરોય તેને મંજૂરી આપે તો પણ ઇંગ્લાંડમાં તે સહેલાઈથી નામંજૂર કરવામાં આવતો. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનની ફક્ત પાંચ વર્ષની ટૂંકી કારકિર્દીમાં વિલાયતની સરકારે એક બજેટ નામંજૂર કરી તે નવેસરથી ઘડવા માટે કલકત્તા ધકેલી દીધું હતું. હિન્દના ખજાનચીને સ્થાનિક અને વિલાયતની સરકાર મળીને બે માલિકોની નોકરી કરવાની હતી. તેને બેડ માલિકોને રૂએ એવું લોજન તૈયાર કરવાનું હતું. પણ ઇંગ્લાંડની સરકાર પાસે અંતિમ સત્તા હોવાથી હિન્દી ખજાનચી વિલાયતમાંના પોતાના ગૌર માલિકોને જ સજી રાખવાની કાળજી રાખતા.

આવા હંગામો વગરના તંત્રમાં હિન્દના નાણાપ્રકરણી વહીવટમાં અંધેર બાપે તેમાં નવાઈ નહોતી. આપણે જે જમાનાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે હિન્દમાં શાન્તિ સ્થપાઈ હતી, પરદેશી હુલ્લાનો લેશમાત્ર ભય ન હતો, છતાં આવક કરતાં ખર્ચ વધવાથી, નવા કરો નાખવાની જરૂર પડી હતી. મહેસૂલ વધી હતી, પણ ખર્ચ તેના કરતાં વધુ પ્રમાણમાં વધી ગયો હતો. ૧૮૬૦ થી ૧૮૭૦ સુધી હિન્દી સરકારના બજેટમાં ચાલુ ખોટ આવી હતી, તે માટે લોર્ડ મેયોને અફસોસ કરવો પડ્યો હતો.

હિન્દી સરકારની મૂંઝવણને લીધે નાણાપ્રકરણી તપાસની માગણી કરવાનું સંગીન કારણ મળી ગયું. દાદાભાઈ અને નવરોજી ફરદુનજી પ્રેરણાથી એસોસિએશનની મુંબઈની શાખાએ આ દિશામાં

આગેવાની લીધી. તેણે હિન્દના નાણાંપ્રકરણને સંતોષકારક ધોરણ પર મૂકવા માટે હિન્દી પ્રધાનને અરજ કરી. આ અરજના ટેકામાં ઇંગ્લાંડમાં પ્રજામત કેળવવા માટે તેણે નવરોજી કુટુંબને વિલાયત મોકલી આપ્યા. અરજદારોએ વધતા જતા કદેના બેજ સામે વિરોધ બતાવી આવકવેદો રદ કરવાની માગણી કરી. પણ હિન્દના ગરીબ માણસોના રક્ષક હોવાનો દાવો કરનારાઓને ખ્યાલ પણ ન આવ્યો કે તેઓની માગણી એક જ વર્ગના લાભની હતી, અને તેથી તે તેઓને શોભાડૂપ ન હતી.

આ સમય દરમિયાન ઇંગ્લાંડની એસોસિએશન હિન્દની આર્થિક પરિસ્થિતિની વિસ્તીર્ણ તપાસ કરવામાં રોકાઈ હતી. દાદાભાઈને નિર્બંધ વંચાયા પછી સર ચાર્લ્સ ટેવેલીઅને આ વિષય ઉપર સારો પ્રકાશ પાડ્યો. હિન્દના વડીલોમાં તેમણે બાર વર્ષ અને ઇંગ્લાંડના નાણાખાતામાં ૧૬ વર્ષ સેવા બજાવી હતી. તે પછી તેઓ મદ્રાસના ગવર્નર અને અંતે હિન્દના ખજાનચી નીમાયા હતા. આવા મીન-કુરીફ અનુભવી તરીકે તેમણે ચિન્તા બતાવી કે મામલો કટોકટીનો છે. તેમણે સુબંધના અરજદારોની અરજીને વધાવી લીધી. આ અરજદારો તદ્દન સનહરીર રીતે પાર્લામેન્ટ પાસે દાદ માગવા આપ્યા હતા, અને અંગ્રેજ મનદાર મંડળની પેઠે જ તેઓની અરજ સાંભળવાની પાર્લામેન્ટની ફરજ હતી. પણ વિલાયત જતા પેસાને દાદાભાઈએ “ખંડણી” “શોષણ” અને “રાજદારી ફૂંડી”ની બાપેલી ઉપમા સાથે આ ઉસ્તાદ નાણાશાસ્ત્રી સંમત થયા નહિ. રજી, “પરદેશી હક્કમતની દેશને કંગાળ બનાવનારી અસર” વિષેની ફેશબલ દાદાભાઈની ટીકા પણ તેમને ન રુચી; વિલાયતમાં હિન્દના પેસા માટે આવના હતા ? હિન્દને પૂરા પડેલા સરંજામ, ઇંગ્લાંડમાં કરજે કીધેલાં નાણાંનું વ્યાજ અને પેન્શન માટે મોટે ભાગે પૈમા આવના હતા. પૂરા પાડેલા માલ અને હિન્દની બર્જાવેલી સેવાનાં ગદલામાં નાણાં લેવા ચોચ ન હતી ? તેમણે કબૂલ કર્યું હતું કે પરદેશી હક્કમતમાં અમુક અનિષ્ટ હોય છે. પણ ઉપર જણાવેલા ખર્ચોમાં પાંધામયું શું હતું ?

અમલદારોના પગાર અને રબનાં ભથ્થાં ઉડાઉ હતાં તે વિષે કંઈ શક નહોતો. હિન્દના સઘળા ભાગે, માંથી દીવાની અને લશ્કરી અમલદારો વર્ષના લગભગ છ મહિના શીતલ ટેકરીઓ પર હવા ખાવા જતા હતા તેમાં નાણાંની પુષ્કળ ખરબાદી થતી હતી. હિન્દનો લશ્કરી ખર્ચ વધ્યે જ જતો હતો. દેશની મહેસૂલનો ત્રીજો ભાગ લશ્કર પાછળ ખર્ચાઈ જતો હતો. યુરોપના કોઈ પણ મહાન લશ્કરી રાજ્ય કરતાં હિન્દનો લશ્કરી ખર્ચ વધારે હતો. અરે ! 'ઈંગ્લાંડ પોતાના અને કેનેડા સહિતના બ્રિટિશ સંસ્થાનોની સલામતી માટેના બ્રિટનના લશ્કરી ખર્ચ કરતાં પણ હિન્દનો લશ્કરી ખર્ચ વધારે હતો. લશ્કરી ખર્ચના કન્ટ્રોલર જનરલને પણ કહેવું પડ્યું હતું કે "લશ્કરના ઇતિહાસમાં હિન્દના લશ્કર જેવી કોઈ લશ્કરની રચના નથી અને હિન્દી લશ્કર જેટલું કોઈ લશ્કર ખર્ચાળુ નથી."

અગ્રેડ ઉડાઉપણાનો ખીજો નમૂનો જાહેર બાંધકામખાતાનો હતો. જાહેર બાંધકામો લાભદારી છે, પણ સાથે સાથે પ્રજાની આર્થિક હાલતનો પણ વિચાર કરવાનો છે. એક બાજુ દેવાળું અને ખીજી બાજુ જાહેર બાંધકામખાતામાંથી પસંદગી કરવાની હોય તો બાંધકામો પછળ નાણાં ખર્ચવા પહેલાં સૌ વાર વિચાર કરવાની જરૂર છે. માત્ર ખર્ચાળીઓ આ સંબંધી એક કુરુણ કિસ્સો રજૂ કર્યો હતો.

"જ્યારે લૉડ ઓફિસર હિન્દથી ઇંગ્લાંડ પાછા ફર્યા ત્યારે નૌકાસૈન્યના બાંધકામખાતાના ડિરેક્ટર તરીકે તેમણે બંગાળના એન્જિનિયરોમાંથી કરનલ ઇરવીનની પસંદગી કરી હતી. કરનલ ઇરવીન આ એકા કિપર ચોડા મહિના રહ્યા, અને મારી પાસે આવી દુઃખી દિલે કહેવા લાગ્યા: "માનનીય અર્ધિ રહેવાગે નહિ. અમે લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કરતાં જેટલો વિચાર કરીએ છીએ તેટલો વિચાર આ લોડા એક કરોડ ખર્ચતા પણ કરતા નથી." તે પછી ત્રીજે દિને તેઓ મરણ પામ્યા, તેમના મરણનું આ કારણ હતું એમ કહ્યું હતો નથી, પણ પારિશિષ્ટથી ઉપજતી ચિન્તા તેમના મરણ માટે કારણભૂત હતી તેમાં કંઈ શક નથી."

હિન્દના નાણાં પ્રકરણી અંધેરનું એક ખીણું કારણ એ હતું કે હિમાચો ખરાબર તપાસવામાં આવતા ન હતા. ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની દર વીસ વર્ષે પોતાનો ચાર્ટર સંજ્ઞવન કરાવવા માટે પાર્લામેન્ટ સમક્ષ અરજદાર તરીકે ઊભી રહેતી, ત્યારે તેના વહીવટની અમુક અમુક મુદ્દે તપાસ કરવામાં આવતી હતી. પણ તાજતા હાથમાં રાજવહીવટ આબ્યા પછી તે આવે તપાસ પણ બંધ થઈ ગઈ. ઑડીટર અને એકાઉન્ટન્ટ એક થઈ ગયા, અને હિસાબ પર દેખરેખ રાખનાર કોઈ રહ્યું નહિં.

ત્યાં સુધી આ બાબતમાં પારલામેન્ટની હકુમત હતી ત્યાં સુધી ઇન્ડિયા ઓફીસ પર લાભકારી દબાણની સગરડ હતી, કારણ કે નિધિસરની જાહેર અગવળથી પારલામેન્ટના અંતઃકરણને જાગૃત કરવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી બળવાન લાભ ધસવનારાઓ તેના પોતાના સ્વાર્થ માટે ઉપયોગ કરવામાં વધતા જોછા ફાવી જતા ભરકર, વેપાર, કારખાનાવાળા, અને દેશી રાજ્યો જેવા વર્ગોના લાભ સામે હિન્દી પ્રજાના લાભોનું રક્ષણ કરવા માટે ખાતવાર હકુમત કાર્યસાધક નીવડી ન હતી.

કોઈ પણ જગ્યાએ આપ મેળે સુધારા થઈ જતા નથી. સર ચાર્લ્સ પારલામેન્ટને અરજ કરી કે ન્યાયાધીશ અને હિસાબ તપાસનારની ફરજ તેણે જાતે બજાવવાનો વખત આવી પહોંચ્યો હતો. નામદાર મહારાણીની હિન્દી હકુમતના સામાન્ય વહીવટની-ખાસ કરીને નાણાંખાતાની હિન્દ અને ઇંગ્લાંડમાં તપાસ કરવા માટે આમ અને ઉમરાવ સભાની એક સિલેક્ટ કમિટી નીમવા માટે એસોસીએશને અરજ કરી.

આ ઠરાવ કરવામાં આવ્યો તે પહેલાં દાદાભાઈને એક અંગત ખુલાસો કરવો પડ્યો હતો. એમોસીએશનના એક સભામંદે દાદાભાઈ પર એક પત્ર લખી તેમના નિબંધના સામાન્ય સિદ્ધાંતો તરફ પસદગી બતાવી હતી, પણ નિબંધના ચોક્કસ વિભાગમાં આ સભાસદને “રાજદ્રોહ”ની ગંધ આવી હતી.

દાદાભાઈએ જણાવ્યું: “ સૌથી પહેલાં હું કહું છું કે એક નાકાથી બીજા નાકા સુધી બ્રિટિશ રાજ્યને મારા કરતાં વધારે વફાદાર માણસ મળવાનો નથી, કારણ કે મેં વારંવાર જણાવ્યું છે તેમ હું ખરા હૃદયથી માનું છું કે હિન્દની મુકિત, તેની બાવી આઠાદી, તેની સંસ્કૃતિ અને તેની રાજદારી ઉન્નતિ એ સમજાવનારો આધાર બ્રિટિશ રાજ પર રહેલો છે. હિન્દમાં બ્રિટિશ રાજ લાંબો વખત ચાલુ રહે એમ હું ધૃઢ્ઢતો હોવાથી અને રાજકર્તાઓ દેશીઓની ભાગ્યથી અને વિચારો જાણો છે તે ધૃઢ્ઢ હોવાથી હું દિગ્ભ્રમથી અને છૂટથી મારા મનની વાત કહી નાખું છું.

જો ગેરસમજાતી હું ફર કરવા માગું છું તે આ છે. હિન્દમાં પરદેશી હકૂમત ચાલે છે, અને તેની સામાજિક, નૈતિક, અને આર્થિક ક્ષેત્રમાં ચોકસાઈ અસર થાય છે. હું અંગ્રેજ પ્રજાની હકૂમતની આર્થિક અસર પર તેનું લક્ષ્ય મેં ચલાવ્યું છે. અંગ્રેજો હિન્દની સેવા બજાવવા જઈને તેનો કંઈ પણ બદલો ન લે, તેથી મુખાંબ-ભરી ભાગ્યથી હું કરતો નથી. પણ એક દેશ પરદેશી હકૂમત હોય હોય ત્યારે તેનું ચોકસાઈ આર્થિક પરિણામ આવવું જોઈએ. આ પરિણામ એ છે કે તાબેદાર દેશની હોલત રાજકર્તા દેશમાં પ્રસાદ આવે છે. હવે સવાલ એ છે કે આ શોપણથી (આ શોપણ હોલત મેળવનારાઓની દૃષ્ટિએ ગમે તેટલું કામદેસર હોય તેનાં કંઈ દિગ્ભ્રમ નથી) હિન્દને જો આર્થિક હાનિ થાય છે, તે બ્રિટિશ વહીવટનું પરિણામ છે કે નહિ? જો તે બ્રિટિશ વહીવટનું પરિણામ હોય તો દેશીઓએ તે સમજવું જોઈએ, અને આ સવાલનો ન્યાયી ઉકેલ આવે તેમાં જ ધંધલાઈ અને હિન્દ બંનેને લાભ છે.”

વિલિયમ રેલરે જણાવ્યું કે આ નિબંધમાં મને કંઈ રાજદ્રોહી ” કે “ દૂષિત ” તત્ત્વ જણાતું નથી. હિન્દ પરદેશી હકૂમત નીચે હોવાથી હિન્દની મુશ્કેલી અને મંજવણ વધી ગઈ હતી, અને દર વર્ષે હિન્દનાં સાધનો શોષાઈ જતાં હતાં તેનો દાદા-ભાઈએ વહેવાર, બુદ્ધિયુક્ત અને મંજીન ખ્યાલ આપ્યો હતો. તેમની બધી ટીકા એક સ્વતંત્ર હિન્દી ગૃહસ્થ માસેથી આશા રખાય તેવી જ હતી.

આ રીતે બ્રિટિશ મિત્રો તરફથી ઉત્તેજન મળવાથી દાદાભાઈએ પોતાની માતૃભૂમિનું થતું શોષણ અટકાવવા માટે બ્રિટિશ પ્રતને કટિબદ્ધ કરવાની એક પણ તક જંવા દીધી ન હતી. માતૃભૂમિનું શોષણ અટકાવવાના આ પ્રયાસમાં દાદાભાઈએ પોતાની ચેતનશક્તિ ઘસી નાખી હતી.

ઘસ્ટ ઇન્ડિયા એગ્રોસીએશનની કાઉન્સિલના ઠરાવ પછી થોડાજ વખતમાં હિન્દની નાણાપ્રકરણી પરિસ્થિતિની તપાસ કરવા માટે એક પાર્લામેન્ટરી કમિટી નીમવામાં આવી. દાદાભાઈના મુગટમાં ફીર્તિનું એક વધુ પીછું ઉમેરાયું. તેમણે કમિટી સમક્ષ “થોડી ટીકા” રૂપે ફક્ત ૧૬૦૦૦ શબ્દોનું એક નિવેદન રજૂ કર્યું.

સઘળી માનવ સંસ્થાઓની પેઠે કોઈ પણ દેશનાં આર્થિક વહીવટ માટે ચાર તરવો મહત્ત્વનાં છે; યોજના કરવાની બુદ્ધિ, યોજનાનો અમલ કરવાની શક્તિ, અને યોજનાના ઘડતરના તથા તેના અમલના સંગીન સિદ્ધાંતો. સાધનોનો વિચાર કરતાં સવાલ એ હતો કે “હિન્દ હારમારી અને સંકટ વેડયા વિના એક રાષ્ટ્ર તરીકેની પોતાની જરૂરિયાતો પોષી શકે અને પરદેશી હક્કમતના કુદરતી પરિણામ તરીકે પોતાની પેદાશનો એક ભાગ દૂર દેશાવરમાં મોકલી શકે તેટલું ઉત્પન્ન કરે છે ખરું?” આ સવાલનો જવાબ એકબે નકાર છે. બીજી જરૂરિયાતો તો દૂર રહી, પણ હિન્દ પોતાનાં બાળકોનાં પેટ ભરાય તેટલું ઉત્પન્ન પણ કરતું નથી. જો ઇન્ડિયા એક્સિસ આ મત ખોટો પાડે તો ઠીક છે; નહિ તો દાદાભાઈએ જણાવ્યું હતું કે “હિન્દના કાયદા ધડનારા અને નાણાશાસ્ત્રીઓ ક્રોડ પર પૈસા ઉઘાડવાની બાદુષ વિદ્યા ધરાવે નહિ, ત્યાં સુધી ગમે તેટલા વિસ્સનો અને ટેમ્પલોની આણકય બુદ્ધિ નાણાપ્રકરણી મુરકેલીનો અંત લાવી શકવાની નથી.”

હિન્દની કુલ ઉત્પન્ન સંબંધીના પોતાના કાચા અડસટા વાજખી ઠરાવવા માટે તેમણે એક વાર ફરીથી દલીલો કરી. પ્રાન્ત પ્રાન્ત અને જિલ્લા જિલ્લા વચ્ચેની વહેંચણીના પ્રભાવમાં તફાવત

હતો, પણ પંજેળ અને મુંઝવણના નસીબવાન મજૂરો સિવાય સઘળા પ્રાન્તોના ગરીબ મજૂર વર્ગની માથા દીઠ સરેરાશ વાર્ષિક આવક ભાગ્યે જ રૂપ શિલિંગથી વધુ હતી. આની વિરુદ્ધની અમલદારોની મનભાવતી વાતોની કંઈ કિંમત નહોતી. તેમણે મળી શકતા આંકડાઓ અને હકીકતો પર આધાર રાખ્યો હતો. તેમના નિર્ણયની કસોટી કરવા માટે વિગતવાર આંકડાઓની જરૂર હતી, જે ભેગા કરવાની ફરજ કારોબારી અહેવાલ તૈયાર કરનારાઓની હતી. આ સવાલની તેઓ કેવી ખારીક તપાસ કરાવવા માગતા હતા અને તેમણે કેટલી સંખ્યાબંધ હકીકતો માગી હતી તે એક જ ઢાળલા પરથી જણાઈ જશે. સામાન્ય મજૂરની સરેરાશ આવકનો અડસટો કાઢી શકાય તે માટે તેમણે નીચેની વિગતો ભેગી કરવાની અથના કરી હતી.

મજૂરી પર જીવતા લોકોની સંખ્યા અને તેઓને મળતા રોજિંદા પમારની વિગતો, ૨૦ થી ૫૦ વર્ષની ઉંમરના મજૂરી કરવાને સક્તિમાન ઓપરુઓની સંખ્યા; બાર વર્ષથી નાનાં બાળકોની સંખ્યા; ઉપર જણાવેલા વર્મના ઓપરુઓનો સરેરાશ રોજ (એક સરખી કમાણીવાળા મજૂરોની સંખ્યા પરથી સરેરાશની ગણતરી કરવી); ખીમાર અને અશક્તોની સંખ્યા; અને જુદાજુદા રોજની મજૂરીવાળા દિવસોની વાર્ષિક સંખ્યા.

એક વાર દેશની ગરીબી કબૂલ રાખવામાં આવે તો તેના ઉપાયો માટે નીચેના સુદાઓનો વિચાર કરવાનો હતો: (૧) માલની ઉત્પન્ન વધારવા અને વહેંચણી સરલ બનાવવા માટે કાયમનાં સઘળાં જાહેર જાંધકામો માટે જોઈતી થાપણ; (૨) રાજદ્વારી શોષણમાં યોગ્ય ઘટાડો થાય એ જાતની હિન્દ અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે નાણાપ્રકરણી સંબંધની ન્યાયી વ્યવસ્થા; (૩) ખેતીને લાયકની વિશાળ પણ પડતર પડેલી જમીન ખીલવવા માટેના સાહુસમાં થાપણ રોકવા માટે લોકોને આકર્ષવાના ઉત્તમ ઉપાયો; અને (૪) પ્રત્યક્ષ કેળવણી માટેની વિશાળ યોજનાથી લોકોની જીવિકા વધારવાનો ઉત્તમ માર્ગ.

નાણામકરણી કાયદા, વડી ધારાસભા ઘડતી હતી, અને સામાજિક કાયદા સ્થાનિક ધારાસભા ઘડતી હતી. આ બંધી ધારાસભાઓ પર લંડનની ઇન્ડિયા એન્ડિસની કાઉન્સિલનો અંકુશ હતો. સવાલ એ હતો કે “જ્યાં કર ભરનારી રૈયતના અભિપ્રાયો, દાગણીઓ અને વિચારો છૂટથી રજૂ થતા ન હોય ત્યાં કેઈ પણ કાયદો સંતોષકારક રીતે કામ કરી શકે ખરો?”

દાદાભાઈએ તે પછી સવાલ પૂછ્યો: સઘળી પંક્તિઓમાં હિન્દીઓના યોગ્ય પ્રમાણ વિના અધિકારી વર્ગ કુશળ બની શકે ખરો? અંગ્રેજ અમલદારો ગમે તેટલા હોશિયાર હોય તો પણ તેઓ તેઓના જ જેવા દરબજા, લાયકાત અને પ્રમાણિકતાવાળા હિન્દી અમલદારો જેટલી સારી રીતે હિન્દી પ્રજા પર હુકમત ચલાવી શકે ખરો?” વળી આ સવાલનો નાણામકરણી નજરે પણ વિચાર કરવાનો હતો. હિન્દી અમલદારોની સઘળી આવક આ દેશમાં જ રહેવાની હતી, તે જ આ દેશ માટે નાણામકરણી નજરે લાભકારક હતું.

હેતુ અને તેના અમલના સિદ્ધાંત સંબંધી નીચેના મુદ્દા ધ્યાનમાં લેવાના હતા: (૧) લોકોના સઘળા વર્ગોમાં કરવેરાની સરખી વહેંચણી થઈ છે કે? (૨) બ્રિટિશ રાજ્યતું બળ અને તેની કુશળતા ઓછાં કર્યા વિના, ખર્ચમાં મોટો ઘટાડો થઈ શકે એમ છે કે નહિ? આ સવાલોનો ફરજી કરવા માટે કમિટીએ આવક ખર્ચની દરેક રકમ તપાસવાની જરૂર હતી. દાખલા તરીકે જમીનમહેસૂલની આંકણીના સિદ્ધાંતો તપાસવા જરૂરી હતાં. એ સિદ્ધાંતો સંગીન હતા? જો તેમ હોય તો જમીનવેરાની આંકણી ખેતીના વિસ્તારમાં વધારો કરે, થાપણમાં વધારો કરે, અને ઉત્પન્ન નદા આળાદીમાં વધારો કરે એવી રીતે કરવામાં આવી હતી.

“ખીબ વર્ગો સાથે સરખાવતાં જેટલો પરના કરવેરા ન્યાયી હતા?” સરકાર જમીનદાર હોવાનો દાવો કરતી હતી. એનો અર્થ શું એવો કરવો કે ખીબ વર્ગો જે કરવેરા આપતા હોય તેના કરતાં વધારે કરવેરા જેટલો પામેથી વસૂલ કરવા? અથવા રાજ્ય

કારભાર ચલાવવા માટે જોઈતું મહેસૂલ ઉપજાવવા માટે ખીજ બધા વેપાર ઉદ્યોગના કાળાના પ્રમાણમાં સરકારે જમીન વેરો નક્કી કરવો? શ્રીમંત લોકો અળવળ ચલાવીને સરકાર પાસે દાદ મેળવવાને શક્તિમાન હોવાને કારણે મુંગા મનુષ્યો અને ખેડૂતોને અળવળ-ખોરો કરતાં વધારે ચૂસવા ?

જમીન વેરો વસૂલ કરવાનું ધોરણ કરકસરિયું હતું ? હિન્દ અને ખીજ દેશોના કરવેરાની સરખામણી કરીને લોર્ડ મેયો એવા નિર્ણય પર આવ્યા હતા કે હિન્દમાં કરવેરાનો ખોજો પ્રમાણે “કચડી નાખનારો” નથી. તેમની ગણતરી પ્રમાણે હિન્દ માથા દીઠ ફક્ત ૧ શિલિંગ ૧૦ પેન્સનો કર આપતું હતું, જ્યારે ટર્કી ૭ શિલિંગ ૬ પેન્સ, રશિયા ૧૨ શિ. ૨ પે., રુસ ૧૮ શિ. ૫ પે., ઓસ્ટ્રિયા ૧૬ શિ. ૭ પે.; અને ઇટાલી ૧૭ શિલિંગ કર આપતું હતું. લોર્ડ મેયો “કચડી નાખનારો” શબ્દનો શો અર્થ કરે છે તે દાઢાભાઈ સમજી શક્યા નહિ, પણ તેમણે ટીકા કરતાં કહ્યું:

તે નામદાર ભૂમી મયેલા જણાય છે કે “દેશની કુલ ઉત્પન્ન માથા દીઠ ૪૦ શિલિંગની જ છે. એટલે મહા મુસીબતે જીવતાં લોકોમાંથી જરા જેટલો દુકાળ પડતા લાખો માણસો મરી જાય છે. શું આ ખીના કાંઈ પણ પ્રમાણે “કચડી નાખનારો” નથી ? એ જતાં આ કાળા આવકમાંથી તેઓને કરવેરા પણ ભરવા પડે છે”

તે પછી દાઢાભાઈ શોષણનીતિ સખાઈ દેહે છે:

ખીજ દેશ જે કાંઈ મહેસૂલ વસૂલ કરે છે તે આખી રકમ મોકિાને પાછી મળે છે. દાખલા તરીકે ઇંગ્લેન્ડ ૭૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડની મહેસૂલ મેળવે છે તે આખી રકમ મોકિાને પાછી મળે છે અને તે દેશમાં જ રહે છે. અને તેથી પ્રજાકીય ચાપણ કે જેના પર દેશના ઉત્પન્નનો આધાર છે તેમાં ઘટાડો થતો નથી. હિન્દની પરદેશી દફતર નીચે દર વર્ષે વસૂલ કરવામાં આવતી ૫૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડની મહેસૂલમાંથી ૧૨,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ મા તેથી પણ વધુ રકમ ઇંગ્લેન્ડ ધસડી જવામાં આવે છે, અને તેથી પ્રજાકીય ચાપણમાં યાને તેની ઉત્પન્નશક્તિમાં દર વર્ષે આશુ ઘટાડો થવા કરે છે.

એક દેશના કરવેરાની બીજા દેશના કરવેરા સાથે સરખામણી કરવાની લૉર્ડ મેથોની રીત વાજબી નથી એમ જણાવી દાદાભાઈ કહે છે કે: સરકાર દેશનો કારભાર ચલાવવા માટે કેટલી રકમ લે છે તેનું આવકમાંનું પ્રમાણ જોવાની જરૂર છે. આ રીતે ગણતરી કરતાં જણાશે કે ઇંગ્લાંડ ૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડની પ્રજાકીય આવકમાંથી ૭૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડની મહેસૂલ લે છે જે આવકના ૮ ટકા અને ૩૦ પાઉન્ડની માથા દીઠ આવકના આશરે ૨ પાઉન્ડ ૧૦ શિલિંગ છે જ્યારે હિન્દી સરકાર ૩૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડની પ્રજાકીય આવકમાંથી ૫૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ મહેસૂલ લે છે, જે આવકના ૧૬ ટકા થવા જાય છે, અને માથા દીઠ ૪૦ શિલિંગની આવકમાં ૬ શિ. ૮ પેન્સ થવા જાય છે. લૉર્ડ મેથોએ જણાવેલા દેશોની વસ્તી અને પ્રજાકીય આવકના આંકડા વિના તેઓ માથા દીઠ આવકમાંથી કેટલો કર ભરતા હતા તે કહેવાને દાદાભાઈ અશક્ત હોવાથી તેમણે એક સામાન્ય દાખલો આપ્યો હતો કે એક હાથી માટે એક ટન બોલરૂપ નથી, પણ એક બાળક તો થોડાક રતલના બોલથી કચડાઈ જાય છે. કરવેગ સહન કરવાની શક્તિ કરવેરાના ટકાથી માપવાની નથી, પણ પ્રજાની આબાદી—કર ભરવાની પ્રજાની શક્તિ પરથી માપવાની છે.

દાદાભાઈ ગણિતશાસ્ત્રના ઉસ્તાદ હતા, પણ પાર્લામેન્ટરી કમિટીના કામકાજના અનુભવી ન હતા આથી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશન તરફથી તેઓ નવરોલ ફર્ફુનલ સાથે સિલેક્ટ કમિટી મમદા જીખાની આપવા ગયા ત્યારે પહેલે દિવસે તેઓ કમિટી પર છાપ પાડી શક્યા નહીં. આ વાત તેમને જ મોઢે જણવા જેવી છે. મોરેમર ફ્રેસેટનું સ્મારક જીલું કરવા માટે સુનંદમા તા. ૨૧ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૫ ને દિને મળેલી સભામાં આ બનાવને યાદ કરી તેમણે જણાવ્યું હતું:

"૧૮૭૭ માં હું ઇંગ્લાંડમાં ફિનાન્સ કમિટી સમક્ષ દાખર થયો ત્યારે ક્યા વિષય પર હું જીખાની આપનાર હતો તે એક પત્ર દ્વારા

અમાલિથી જણાવી દેવાની મેં નાહાની કરી હતી. મેં એ પત્રમાં લખેલી વાત કાઢીને કાઢી રીતે કમિટીના પ્રમુખ મિ. આયર્સને રૂચી નહોતી, અને તેથી તેમણે મને કમલે ને પગલે સતાવવા માંડ્યો. હું કમિટી સમક્ષ હાજર થયો તે પહેલાં મેં મારી નોંધા મિ. ફોર્સ્ટને બતાવી હતી કે જેઓ અમારા તરફ હંમેશા દિલસોજી હતા. તેમણે સંભાળથી મારી નોંધ વાંચી જણાવ્યું કે આ જ હકીકતો કમિટી સમક્ષ રજૂ કરવાની જરૂર છે. પણ જ્યારે હું કમિટી સમક્ષ ગયો ત્યારે વિચિત્રતા એ બની કે મિ. આયર્સને એ જ હકીકતો રજૂ કરવા દેવાની ના પાડી પહેલે દિવસે હું જે કહેવા માગતો હતો તે બરાબર કહી શક્યો નહિ. પણ બીજે દિવસે મિ. ફોર્સ્ટની મને તપાસવાની વારી આવી ત્યારે તેમણે કટલાક સીધા અને વિચારવંત પ્રશ્નો પૂછીને મારે જે કહેવાનું હતું તે સ્પષ્ટપણે અને ટૂંકમાં કહાવી લીધું.

સિલેક્ટ કમિટીના અહેવાલની પ્રજા આતુરતાથી રાહ જોતી હતી, પણ આયર્સની ઊંચી કેળવણીના તકરારી સવાલ સંબંધી સરકારની હાર થવાથી ૧૮૭૪ ના આરંભમાં અચાનક પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરવામાં આવ્યાથી કમિટી અકાળે મરણ પામી. તેની તપાસ પણ પૂરી થવા પામી નહોતી. ફરમિયાન વાઇસરોય લોર્ડ મેયેએ ચાલુ ખોટમાં દેશને ફળતો જોઈને તેની આર્થિક હાલત સુધારવા સતત પ્રયાસ કર્યો. મધ્યસ્થ સરકારના અંકુશને આધીન રહીને પ્રાંતક ધોરણ પર વહીવટદારી નવરચના કરીને તેઓ ખોટને બદલે પુરાંત બતાવવામાં સફળ થયા. પણ એ તો નાણાપ્રકરણી સુધારણાનું પહેલું પગથિયું હતું. હજી તો દાદાભાઈના ભાગ્યમાં ઘણી નોંધા લખવાનું, ઘણી તપાસોની માગણી કરવાનું, અને કક્ષા હિન્દની પ્રજાની ખરી જરૂરિયાતો તપાસવા માટે જ નહિ પણ હિન્દ અને બ્રિટનનો સંબંધ ન્યાયી ધોરણ પર મૂકવાની સૂચના કરવા માટે બાહશાહી કમીશનમાં જાતે બિરાજવાનું લખાયેલું હતું.

પ્રકરણ ૧૨ મું

મહારાજની વહોરે.

વડોદરાની નજીક પાદરા ગામમાં એક નાના કંગાળ મકાનમાં ગાયકવાડ રાજવંશનો એક નળીશ કેદ પડ્યો હતો, અને કારાગૃહમાં તે હરેક પળે પોતાના ભાઈના મરણ માટે પ્રાર્થના કરી રહ્યો હતો. તેના ભાઈ વડોદરાના મહારાજ ખડેરાવનો ભાઈ, એર, અથવા ખુનથી કાંટો કાઢી નાખવાનું કાવતરું રચવાના શક પરથી તેને કેદ કરવામાં આવ્યો હતો. તેના મિત્રોએ બ્રિટિશ રેસીડન્ટ અને હિન્દી સરકારને તેની મુક્તિ માટે અરજ કરી, પણ વ્યર્થ. તેના ભાઈના મરણ સિવાય તેની મુક્તિની આશા નહોતી.

તા. ૨૫ મી નવેમ્બર ૧૮૮૦ ને દિને આ ગજવંશી કેદીની વ્યાકુળતા અસહ્ય થઈ પડી હતી. પોતાના ભાઈને—પોતાના કમન સીબને શ્રાપ દેવામાં એણે અનેક રાતના ઉભાગરા કર્યા હતા તે નિશચ થઈ ગયો હતો. આજ પળે બાસ્તુ પર ટકોરા પડ્યા, અને કોઈએ બહારથી કહ્યું: “સરકાર!”

“સરકાર!” કેદી મહારાજ ગાયકવાડ બોલ્યો. “આ કેવી મરકરી?” પણ તે જ પળે મવારના પહોરમાં તેને ધથેલા “મરકાર”ના સંબોધનનો મર્મ તે સ્પષ્ટ ગયો, અને બાબુ પાસે જઈ તેણે કહ્યું: “અંદર આવો.”

આવનાર માણસ વડોદરાના બ્રિટિશ રેસીડન્ટને કાલે હતો, અને તે તેના ભાઈ ખડેરાવના અગ્રામિક મરણ તથા મહારાજા વિક્ટોરિયાની મંજૂરીને આધીન રહીને મહારાજાને વડોદરાના સિદ્ધામન પર બેસાડવાના હિન્દી સરકારના ઇરાદાની ખુશ વધાઈ આપવા આવ્યો હતો. મહારાજા આ સમાચાર શાંતપણે સંભળ્યા.

કારાગૃહમાંથી છૂટી આ મહાન રાજ્યની ગાદી પર બેસનાર રાજવંશીને કેવો વારસો મળ્યો હતો ? વડોદરાના રાજવહીવટમાં અધેર વ્યાપી ગયું હતું. કાવતરાંખાને અને લોહી ચૂસનાર બંદ-માસોની ટાળકીના હાથમાં સત્તાની લગામ જઇ પહોંચી હતી. તેઓના અધેર રાજવહીવટમાં ગરીબ અને જીલ્મ નીચે ચગદાવી પ્રજા વર્ષોથી રહુંતે મેળવવા માટે પોકાર મારી રહી હતી.

કહેવત છે કે રાજમુગટ પહેરનાર કદી સુખે સ્વયં શકતો નથી. તો પછી જે રાજ્યમાં એક નાકાથી બીજા નાકા સુધી અધેર વ્યાપી ગયું હોય તેનો તાજ પહેરનારની તો કેવી ખૂરી દશા થાય ? મહારાજાવમાં ભેળું હતું ? તેનામાં કોઈ જાતની સંસ્કારિતા હતી ? તેના વિચારો અને અભિલાષાઓનો કોઈ જાતનો નૈતિક પાયો હતો ? તેનામાં સામાન્ય અક્ષલ હતી, સારું માડું પારખવાની શક્તિ પણ હતી. પણ લાંબા વખતના કારાગૃહવાસ દરમિયાન લોગ-વેલાં સંકટોથી તેણે મન અસ્થિર થઈ ગયું હતું. મગજની આવી અસ્થિર હાલતમાં તેના દુર્ભાગ્યના કારણે રૂપ તેના ભાઈના મરણની ખુશ ખબર તેને મળી હતી. ગાદી પર આવતાં જ, તેને જીદાજીદા ખટપટી પક્ષો એકથી બીજા બાજુ ખેંચવા લાગ્યા. તેના કારાગૃહ-વાસ દરમિયાન તેને વફાદાર રહેલા મિત્રો હવે મોટા મોટા એાદાની આશા રાખવા લાગ્યા. આ મિત્રોની વફાદારીનો ખદલો આપવાની મહારાજાવ પોતાની ફરજ સમજ્યો. સ્વર્ગસ્થ મહારાજાની એક રાણી ગર્ભવતી હોવાથી તેને પેટે પુત્ર અવતરશે એવી આશાથી મહારાણીનો છડેચોક પક્ષ લેનાર એક પક્ષ ઊભો થયો હતો. ખુશા-મદખોરાનો એક ત્રીજો પક્ષ જન્મે પક્ષોને રાજી રાખવાના વલખાં મારતો હતો.

દેશી રાજ્યોમાં આવી ખટપટની નવાઈ નથી જુદા-જુદા પક્ષોનાં કાવતરાં મહારાજાવ સમજી ગયો, અને બધાને તેણે ચાલાકીથી રમાડવા માંડ્યા. પણ આ રાજ્યનો મોટામાં મોટો દુર્ગુણ એ હતો કે તે રૂપાળી સ્ત્રીને જોઈને ભૂત થઈ જતો ખૂબસૂરત પુત્રી-

ઓના પિતાઓ-લોહીના વેપારના દલાલો-અને જે બદામના નીચ, હલકટ માણસો મહારાજને સહેલાઈથી રાજ કરીને મોટા ઓઢા મેળવી શકતા. રાજ્ય રાજના અંગન ગરાસ જેવું ગળીને મહેસૂલની વસૂલાતના ઇન્તરદારો પાસેથી રાજ મોટી રકમનાં નજરાણાં લેતો, અને ઇન્તરદારો રૈયત પાસેથી તેનાથી ચારગણી મહેસૂલ પડાવતા. આવા જુદામુદાથી જયવા માટે લોકો પોતાનાં ધરખાર અને માલ મિલકત છોડી જતાં હતા. તિબેરીમાં મોટી ખોટ હતી તે વંશપરંપરાના સરદારોને લૂંટીને પૂરવામાં આવતી. ન્યાયખાતાનો વહીવટ કારસ જેવો થઈ પડ્યો હતો, અને વાદી અથવા પ્રતિવાદી જે રાજને વધારે નજરાણું એનાયત કરે તેની તરફેણમાં ચુકાદો અપાતો.

નિરંકુશ સત્તા અને વૈભવવિશ્વાસનાં સાધનોથી મહોન્મત્ત ખનેલા મહારાજાવને તેનું રાજ્ય પ્રતિદિન સડતું જતું હતું તેનું જ્ઞાન પણ ન થયું. બ્રિટિશ રેસીડેન્સી તેનો કાન પકડીને તેને ઠેકાણે લાવી શકી હોત, પણ તેણે ખુદ અધેર ચાલવા દીધું. કદાચ તે વખતે દેશી રાજ્યોના વહીવટમાં માથું નહિ મારવાની પ્રચલિત રાજનીતિને લીધે રેસીડેન્સી ચૂપ રહ્યો હતો. મહારાજાએ સમાજના હલકામાં હલકા વર્ગમાંથી પોતાના સલાહકારો અને અધિકારીઓ પસંદ કર્યા તે સામે ચક્રવર્તી સત્તાએ વાંધો લીધો નહિ તેમ બ્રિટિશ રેસીડેન્સી નજર સામે ચાલતી જીલમજહાંગીરી પણ તેણે અટકાવી નહિ.

પણ આ જાન્ય મહારાજાના પાપનો ઘડો ભરાતો જતો હતો. તે વખતે એવા રિવાજ હતા, કે જ્યારે વટોદરામાં દરબાર ભરાતો ત્યારે મુખ્યત્વે ગર્વનર ગાયકવાડના હાજા હાથ પર બિરાજતો. બીજા કોઈ પણ દરબારમાં આવો રિવાજ નહોતો. ૧૮૬૧ માં મહારાજાએ લરેલા દરબારમાં મુખ્યત્વે ગર્વનર સર સીમુર ક્રિસ્ટીયન રાઈ ગાયકવાડના હાજા હાથ પર બેઠા ત્યારે તેમને જાણ્યું કે મહારાણી વિક્ટોરિયાના પ્રતિનિધિને યોગ્ય માન મળ્યું ન હતું. આથી ૧૮૭૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં રેસીડેન્સી મહારાજા પર એક યાદી મોકલી જણાવ્યું કે મુખ્યત્વે નરકારની એવી ઈચ્છા-છે કે ગાયકવાડના દરબારમાં

ગવર્નરે તેમને જે જાતનું માન આપ્યું હતું તે જે પ્રમાણે ગાયક-
વાડે મુંબઈના ગવર્નરને તાજના પ્રતિનિધિ તરિકે માન આપવા
માટે દરબારમાં ગવર્નરને જમણી બાજુએ બેઠક આપવી. “મારે શા
માટે એમ કરવું જોઈએ” મહારાજાવ શુરસે થઇ બરાડયો. બીજા
રાજ્યોના રીતરિવાજ સાથે તેને કંઈ સ્થાન અતક ન હતું. તેમ
એકબીજા સાથે સરખું વર્તન રાખવાના સિદ્ધાંતને તે મહત્વનો
સમજતો ન હતો. બ્રિટિશ સરકારને ગાયકવાડે કરેલી કીંમતી
મદદની પિછાનમાં તેના રાજ્યને ખાત્ર હકક બક્ષવામાં આવ્યો
હતો. તે બીજી કોઈ બેઠકવણ મંજૂર રાખવાને તૈયાર ન હતો.
બીજી બાજુ મહારાણી વિક્ટોરિયાના હિન્દમાંના પ્રતિનિધિઓ
હકે ચડ્યા. મહારાજા પર એક બીજી યાદી આવી. તેમાં જણાવ-
વામાં આવ્યું કે “આ વિષય પર મહારાજાએ યોગ્ય વિચાર કર્યો
નથી તે જોઈને વાઇસરોયને ઘણું દુઃખ થયું છે.”

બડા સાહેબોએ વધુ દલીલ આંલગવાની ના પાડી. બીજી
બાજુ મહારાજાએ નમતું ન આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. દરમિયાન
૧૮૭૨ ના નવેમ્બરમાં મુંબઈમાં ભરાનારા વાઇસરોયના દરબારમાં
હાજર રહેવાનું તેને નિમંત્રણ મળ્યું. તેના દરજ્જાને
છાજતી બેઠક તેને નહિ મળે એવા ભયથી, તેણે દરબારમાં
હાજરી નહિ આપવાનો ઠરાવ કર્યો. તેના દરબારીઓને લાગ્યું કે
‘મહારાજાની ગેરહાજરી વાઇસરોયને બાણી જોઈને કરેલા અપમાન
જેવી લાગશે તેઓએ મહારાજાને આમંત્રણ સ્વીકારવાની આમહ-
ભરી વિનંતી કરી, પણ મહારાજા ડગ્યા નહિ. અંતે કેટલાક
દરબારીઓએ આ બાબતમાં દાદાભાઈની સલાહ લેવાની મુથના કરી.

દાદાભાઈ દરબારની મહેર નજર શી રીતે મેળવી શક્યા
થોડા મહિના પહેલાં, તેઓ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશન મદે
મહારાજાની મદદ મેળવવા વડોદરા ગયા હતા, પણ ત્યાંથી ખાર્જી
હાથે પાછા ફર્યા હતા. પણ દાદાભાઈ માતૃભૂમિના સેવક હતા,
અને બ્રિટિશ હિન્દની સાથે દેશી રાજાઓની પ્રતિષ્ઠા વધારવાને

આતુર હતા, એ વાત જાણીતી હતી. આથી દાદાભાઈ વડોદરા ગયા ત્યારે, તેમનો સત્કાર કરી મહારાજાએ તેમને "દરબારી પોપાક" એનાયત કર્યો હતો; પણ રાજ્યની ખાલી તિજેરીમાંથી એસોસીએશનને કાંઈ મળ્યું નહોતું. વડોદરાના દરબારીઓ જ્યારે મુંઝાઈ ગયા હતા ત્યારે દાદાભાઈ ઈંદોરમાં હતા. તેથી તેઓએ તેમને બોલાવવાની મહારાજાને સલાહ આપી, અને મહારાજાએ તેમનું રાખી.

તાકીદના કામ માટે મહારાજા તેમને મળવા માંગે છે, એવો તાર મળતાં દાદાભાઈ વડોદરા ગયા, અને મહારાજાએ પોતાના દરબારીઓને તેમની સમક્ષ બધી હકીકતો રજૂ કરી પ્રાથમિક મંત્રણા કરવાની આજ્ઞા કરી. બધી વાત સાંભળી લઈ દાદાભાઈએ અભિપ્રાય આપ્યો કે મહારાજાએ દરબારમાં અવશ્યકજરૂરી આપવાની જરૂર છે.

"મહારાજા," દાદાભાઈએ કહ્યું. "તમારે દરબારમાં હાજરી આપવી જ પડશે. મને કોઈ બીજો રસ્તો જણાતો નથી. તમે જાણી જોઈને ગેરહાજર રહ્યા છો એમ વાઈસરોયને લાગવું ન જોઈએ."

"પણ મેં ન જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. વાઈસરોયને માફ લગાડ્યા વિના, મારી ઇચ્છા પાર પાડવાનો ઉપાય બતાવવા માટે અમે તમને બોલાવ્યા છે."

"મને કોઈ ઉપાય જડતો નથી." દાદાભાઈએ નમ્રતાથી પણ મક્કમપણે જવાબ આપ્યો. "તમારી ઇચ્છાને અનુસરતાં મને આનન્દ થશે, પણ તમને હાનિ થાય એવી સલાહ મારું અંતઃકરણ આપી શકતું નથી."

આટલું કહી દાદાભાઈએ મહારાજાની રજા લીધી. દરબારીઓ મુંગા મુંગા તેમને વિદાય થતા જોઈ રહ્યા. મહારાજા પોતાના સત્યાનાશને નોતરી રહ્યા હતા. તેને કોણ અટકાવે ? એક દરબારી દોડતો દોડતો દાદાભાઈ પાસે ગયો અને રાજ્ય પર આવનારી આક્રમક અટકાવનારો કોઈ માર્ગ શોધી કાઢવા માટે, થોડો વખત

થોભી જવાની તેણે દાદાભાઈને વિનંતી કરી. મહારાણીના પ્રતિનિધિનું નાણી જોઈને અપમાન કરવા તૈયાર થયેલા રાજાને તેના પરિણામથી કેમ બચાવી લેવો તેનો વિચાર કરતા દાદાભાઈ એક ખૂણામાં બેઠા. થોડીક પળ પછી તેમને કંઈ ઉપાય મળ્યો હોય એમ જણાયું.

“મને એક ઉપાય મળ્યો છે, પણ તે વિષે હું ફક્ત મહારાજ સાથે જ વાત કરીશ.” દાદાભાઈએ કહ્યું.

દરબારીઓ આનંદાશ્ચર્ય પામ્યા. તેઓ બહુતા હતા કે આ પારસી પણ મહારાજ જેવો જ હઠીલો હતો. અચાનક તેને શો ઉપાય સૂઝ્યો હશે ?

થોડા દિવસ પહેલા મહારાણી માલસાળાઈ સાહેબે એક છોકરીને અધૂરે માસે જન્મ આપ્યો હતો તે બાળકી ત્યાર પાંચ દિવસમાં મરી ગઈ—મહારાણી ખીમાર હતાં. આ વાત ધ્યાનમાં રાખી દાદાભાઈ મહારાજાવને ખીલવાર મળવા ગયા. હતાશ થયેલા રાજાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. “મને ખબર મળી છે કે તમે કંઈ સારું બહાનું શોધી કાઢ્યું છે. તે શું છે તે જલ્દી કહો.”

“હું આપ નામદારને દરબારમાં જવાની સલાહ આપું છું દાદાભાઈએ કહ્યું, “પણ જો તમારે કંઈ બહાનું કાઢવું જ હોય તો મહારાણી માલસાળાઈ સાહેબની માદગી એક સારું બહાનું છે. તમે તારથી જણાવી દો કે મહારાણીએ બાળકને અધૂરે માસે જન્મ આપવાથી તેઓ ઘણાં ખીમાર થઈ ગયાં છે, બાળક મરી જવાથી મહારાણીની હાલત ખરાબ થઈ ગઈ છે, અને તેમને એ હાલતમાં છોડીને હું આવા સંલોગોમાં દરબારમાં હાજરી આપવાને ઘણો અશક્ત છું.”

મહારાજાવની છાતી ચરનો બોલો હળવો થયો. ત્યારપછી તેણે પોતાના દરબારમાં પોતાની બેઠક સંબંધી સુંબઝ સરકારે ઊભા કરેલા સવાલ સંબંધી દાદાભાઈની સલાહ પૂછી. સુંબઝની સરકાર તેને અપમાનિત કરવા માંગતી હતી, પણ તે કદી આવું અપમાન

કામનો ખદલો આપવાનો મને હક નથી ? મારે તમારા ઉપકાર નીચે શા માટે દબાવું જોઈએ ?”

“માફ કરો રાજન,” દાદાભાઈએ કહ્યું. હું તમારું અપમાન કરવા માગતો નથી. તમારું કામ કરવામાં હું મારા દેશની સેવા સમજું છું, કેમ કે એક દેશી રાજને થતો અન્યાય દેશને થયેલા અન્યાય બરાબર છે.”

“દાદાભાઈ, તમારે વકીલ થવું જોઈતું હતું,” મહારાજે કહ્યું. “પણ આમ જુઓ, તમારે તમારાં બાળબચ્ચાંને વિચાર કરવાનો છે. તમે તમારી ફી લેવાની ના પાડો છો, તો હું તમારાં બચ્ચાંઓ માટે તમને એ રકમ લેવાની આજ્ઞા કરું છું, હવે વધુ વિવાદ ના કરતા.”

મસ્તક નમાવી દાદાભાઈ મૌન રહ્યા, પણ તેમના હૃદયમાં શાન્તિ નહોતી. એક નજીવી મેવા માટેનો આ રાજવંશી ખદલો હતો, પણ લોકો શું ધારશે ? તેમણે પોતાના મિત્રોની સલાહ લીધી. બાળકો માટે આ બક્સિસ સ્વીકારવામાં તેઓને કંઈ વાંધો જણાયો નહિ. ખરોદલ મંચેરલ કામએ પણ દાદાભાઈનાં બાળકો માટે થતી ગોઠવણમાં વચ્ચે પડવાનું કંઈ કારણ જોયું નહિ સોરા બલ શાપુરલ બંગાલીનો પણ આવોજ અભિપ્રાય હતો છતાં દાદાભાઈનું મન માન્યું નહિ.

ઇંગ્લાંડ ગયા પછી દાદાભાઈએ આ સબંધી બ્રિટિશ મિત્રોની મલાહ લીધી. તેઓને પણ તેમાં કંઈ વાંધો આવ્યો પડ્યો નહિ. પણ લોકો વાન કરશે; એક ખાનગી સલાહને જાહેર રૂપ આપવામાં આવશે. લોકોમાં એવી અફવા ઊડી હતી કે દાદાભાઈએ ગાયકવાડના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરવાનું માથે લીધું હતું, અને મહારાજ તરફથી લડત ચલાવવા માટે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એગ્રોસ્ટીએશનને સમજાવવા માટે ઇંગ્લાંડ ગયા હતા. એગ્રોસ્ટીએશનના ફંડમાં નાણાં બરનારા બીજા રાજ્યો માટે પણ આવીજ વાત થવા લાગી દાદા-

લાઈને આથી ઘણુ દુઃખ થયું, અને તેમણે તા. ૬ ફી ઓગસ્ટ ૧૮૭૩ ને દિને એસોસીએશનની મલા સમક્ષ બહાર નિવેદન કરી પોતાના દિલનો ઊભરો ખાલી કર્યો મહારાજની બક્ષિસ સંબંધી તેમનો ખુલાસો નોંધવા લાયક છે—

“હિન્દના રાજ્યોએ આપેલા નારા સંબંધી પ્રજામાં ફેટલીકે ગેરસમજુતી થયેલી જણાય છે..... ઇંગ્લાંડમાં એસોસીએશનની અગવળથી રાજ્યમહારાજ્યોને લાભ થશે એવી કોઈ શરત કરવામાં આવી નથી, એવું વચન અપાયું નથી, કે એવી આશા પણ ખતાવવામાં આવી નથી આ રકમો રાજ્યવંશીઓને સોંપા આપે એવી ઉદાર હતી, પણ તે સિવાય સામાન્ય સહાસદો તરફથી અપાતા વાર્ષિક લવાજમો અને રાજ્યોના ફાળાઓમાં કંઈ તફાવત નહોતો એ વાત હું સ્પષ્ટ કરવા માગુ છું ઇરલેન્ડમાં એસોસીએશન સાથેના મારા સંબંધ જોતા, માથકવાડ નરેશની ઉદાર બક્ષિસ નહિ સીકારવાનો મેં પ્રથમ હંગામો કર્યો હતો પણ પાછળથી હિન્દમાના મારા મિત્રોની મેં સલાહ લીધી આ મિત્રોને મારા ખીસા કરતા મારી આગરની વધારે પરવા હતી; તેઓએ સલાહ આપી કે મારા બાળકો માટે મારી પ્રમાણિક મહેનતના બદલા તરીકે મળતી બક્ષિસ સ્વીકારવામાં, મારે જરા પણ આનાકાની કરવાની જરૂર નથી હજી પણ મારું મન ન માન્યું, અને મેં ઇંગ્લાંડમાં આવીને, મારા અગ્રેજ મિત્રોની સલાહ લીધી તેઓએ બધા સંજોગોનો વિચાર કરી એકમતે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે આ બાબતમાં મારે જરા પણ સંકેત રાખવાની જરૂર નથી એટલું જ નહિ પણ મારી મહેનતનો લાભ મારા બાળકોને આપવાની મારી ફરજ છે હું ફરીથી જણાવું છું , જો મેં દેશી રાજ્યોની એજન્સી લેવાનું પસંદ કર્યું હેત તો મેં ત્રણ લાખ રૂપિયા સહલાઈથી પેદા કરી શકત, પણ એસોસીએશનની સાથેના મારા ગાઢ સંબંધને લીધે અને મારી પ્રતિષ્ઠાને અણિશુદ્ધ લાખવા માટે મેં આવી કોઈ પણ માગણી મંજૂર રાખી નથી ખુદા અને લક્ષ્મીની સેવા એકા સાથે થઈ શકતી નથી”

વડોદરામાં અધેર વધી પડવાથી ગાયકવાડ સામેના ગેરવર્તન અને ગેરકારભારના બુદ્ધા બુદ્ધા આક્ષેપોની તપાસ કરવા માટે

ચક્રવર્તી સરકારને એક કમીશન નીમવાની ફરજ પડી. ગાયકવાડને બચ લાગ્યો કે આ તેની પાંચમાલીની શરૂઆત હતી. પહેલી વાર તેને રાજ્યના અધેર કારભારને વ્યવસ્થિત કરવાનું બાન થયું. પણ આ કામ તેના પ્રધાનો અને તેની શક્તિ ઉપરાંતનું હતું. આ કામ માટે કોઈ મહારાજીની જરૂર હતી; અને મહારાજાવની નજર દાદાભાઈ પર પડી.

દાદાભાઈના જીવનની આ મોટામાં મોટી અજાયબી હતી. શું તે લીમસેન યા રૂસ્તમ પહેલવાન જેવા હતા? ગાયકવાડના પાટનગરમાં આખા હિન્દમાં નામાંકિત થયેલા મદ્દો અને પહેલવાનોનો ટોટો નહોતો. મુત્સદ્દીગીરીના ઉસ્તાદ આણકચે પણ ગાયકવાડના દરબારમાં હાજર હતા. મહારાજા પોતે પણ સામાન્ય મુત્સદ્દી ન હતા. આ બધા રાજબટપટના ઉસ્તાદોને દાદાભાઈ પહોંચી વળશે? આ સવાલોનો જવાબ આગળ ચાલતાં મળી રહેશે.

૧૮૭૩ ની અધવચમાં વડોદરા રાજ્યનો કારભાર હિન્નભિન્ન થઈ ગયો હતો. રાજ્યમાં જાતજાતનાં અધેર અને પારાપાર ઝગડતા વ્યાપી રહ્યાં હતાં. મહારાજાને દિવસ રાતનું બાન નહોતું. ખુશામતખોરાએ રાજ્યની ખરી પરિસ્થિતિથી મહારાજાને સાવ અંધારામાં રાખ્યા હતા. આવતી આફતનાં ચિહ્ન જોવા માટે તેને આંખ નહોતી—તૂટી પડનારા આકાશની ગર્જના સાંભળવા માટે તેને કાન નહોતો. આરે બાજુ ઘેર અંધકાર છવાઈ ગયો હતો.

મુંબઈના ગવર્નર તરીકે સર ફિલીપ હુડહાઉસ આવતાં મુંબઈ સરકારની દેશી રાજ્યોમાં માથું નહિ મારવાની રાજનીતિમાં ફેરફાર થયો. ૧૮૦૨ થી બ્રિટિશ સરકારે ગાયકવાડના આંતરિક રાજવહીવટમાં પચ્ચે નહિ પડવાની વિધિસરની ખાતરી આપી હતી, એ વાત ખરી હતી; પણ જો રાજ્યમાં ગંભીર ગેરવહીવટ ચલાવવામાં આવે તો બ્રિટિશ સરકારની સલાહ માન્ય રાખવામાં આવે એવી આશા રાખવામાં આવતી હતી. આવી સલાહ આપવા અને જુદાંબી વહીવટનો અંત લાવવા માટે કર્નલ ફાયર નામના નવા

રેસીડંટને વડોદરે મોકલવામાં આવ્યો. આ રેસીડંટ રાજ્યના વહીવટ વિષે કંવા ખતો લખ્યા હશે તેનો મુંબઈ સરકારે હિન્દી સરકાર પર મોકલેલા એક ખરીતા પરથી ખ્યાલ આવશે. (૨૬ ઓગસ્ટ):

રેસીડંટના આ સાથેના પત્રમાં કેટલાક દાખલા જણાવ્યા છે, જે સાચા હોય તો તે પરથી પૂરવાર થશે કે રાજ્યમાં ભયંકર જીલમ પ્રવર્તે છે; પ્રધાનો અને ખીજા અમલદારો સરકારી નોકરીઓ વેચીને પદ્ધતિસર લાંચ લે છે, અને અનેક સ્ત્રીઓને ફોસલાવીને અથવા બળાત્કારથી ઉપાડી જઈને દાસી બનાવવામાં આવે છે. જૂતકાળનો ઇતિહાસ લાંચરુચત, જીલ્મ, હુમ્મ્યાઈ વગેરેથી ભરપૂર છે. ન્યારે બદમાસ પકડાઈ જાય છે, ત્યારે તેના પરિણામથી બચવા માટે તેઓ હાથેપગે લાગે છે, અને થોડા વખત પછી અસહની પેટે જ અંધેર ચલાવવા માંડે છે.

સંજોગો અસાધારણ હોવાથી દીવાન અને સરસૂબા તથા તેના મહદનીશની બરતરફી માટે ગાયકવાડ પાસે માગણી કરવાની રેસીડંટને ફરમાસ કરવા માટે મુંબઈ સરકારે હિન્દી સરકાર પાસે સત્તા માગી. મુંબઈ સરકાર મહેસૂલી વહીવટ અને ખીજા ગેરવર્તન તથા ગેરવહીવટ સંબંધીના આક્ષેપોની તપાસ કરવા માટે એક બ્રિટિશ કમીશન નીમવાની અરજ કરનાર હોવાથી મજદૂર અમલદારોને નોકરી પરથી દૂર કરવાની ખાસ જરૂર હતી. મુંબઈ સરકારને જોઈતી સત્તા આપવામાં આવી, અને મહારાજા ગાયકવાડને કમીશન નીમવાના હિન્દી સરકારના ઇરાદાથી વાકેફ કરવામાં આવ્યા. મહારાજાએ આ હુકમ રદ કરવાની અરજ કરતાં કહ્યું કે “મારા રાજવહીવટમાં દરમિયાનગીરી કરવા કરતાં કમીશન નીમવાથી મારું વધારે અપમાન થશે.” તેના જવાબમાં જણાવવામાં આવ્યું કે ગવર્નર-જનરલ ઇન-કાઉન્સિલને આ સવાલ એટલો બધો અગત્યનો લાગે છે કે કમીશનની તપાસ તદ્દન જરૂરી છે.

આ સરકારી યાદી મહારાજા માટે અપશુકન રૂપ હતી. તે એટલા બધા ગભરાઈ ગયા કે તેને સ્વતંત્ર અને તેજસ્વી દીવાનની

સહાયની જરૂર જણાઇ. આથી તેણે દાદાભાઈને તાકીદે બોલાવવાનો સંદેશો મોકલ્યો. દીવાનપદ માટે અગાઉ પણ દાદાભાઈનું નામ સૂચવવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ નસરવાનજી કામાચે દાદાભાઈને ૧૮૭૨ના બન્યુઆરીની પાંચમી તારીખે ખબર આપી હતી કે મહારાજ ગાયકવાડે આગેવાન માણસો સાથે તમારે વિષે વાત કરી છે, અને તમારે માટે તેણે ઘણું જીંથ મન પાંધ્યો છે. તેઓ માને છે કે જો તમે તેના દીવાન થાઓ, તો તમને અને મહારાજને બન્નેને લાભ થશે એટલું જ નહિ પણ રાજ્ય સાથેનો બ્રિટિશ સરકારનો સંબંધ પણ મિત્રાચારી-ભર્યો થવા પામશે.” તે વખતે મહારાજાવતું સિંહાસન અત્યાર એટલું હાલી રહ્યું ન હતું. જ્યારે આગ લાગી ત્યારે જ મહારાજાએ દાદાભાઈને નિમંત્રણ કર્યું. તેમને દીવાનપદ સ્વીકારતાં સંકેત થયો. પોતાને કંઈ હાનિ થશે એવા વિચારથી નહિ, પણ આવા મોટા રાજ્યની દીવાનગીરીની જવાબદારી પૂરી કરી શકાયે કે કેમ તેના વિચારથી તેમને જરા સંકેત થયો. તેમણે સર બાર્ટલ દ્રિયર અને સર અસ્કીન પેરીની સલાહ લીધી. સર બાર્ટલે ચેતવણી આપી કે વડોદરાનું દીવાનપદ સ્વિકારીને તમો એક “ઘણુંજ વિકટ કામ માથે લેશો.”

દાદાભાઈ ખરે અસ્કીનના અભિપ્રાયની શક્ય ભેતો હતા. એવામાં મુંબઈથી ખબર આપી કે સ્વાર્થી ખટપટીઓએ તેમની વડોદરાના દીવાન તરીકેની નિમણૂક સામે છાપામાં જખરો જીંથેશ શરૂ કરી હતી. દરબારીઓ અને રેસીડંસી મહારાજાની પસંદગીથી બડકી ગયા હતા. દરબારીઓ વિરુદ્ધ થાય તે કુદરતી હતું. પણ સૌથી ભય-જનક વિરોધ બ્રિટિશ રેસીડંટનો હતો. શરૂઆતથી જ તે રેસીડંટનીમાં ‘રાજાનો રાજા’ યદ્ય જેઠા હતો. મહારાજા જે દીવાનની પસંદગી કરે તેને મંજૂરી આપવી કે નહિ તે તેની રાજપુત્રીની વાત હતી દીવાન રેસીડંટ પાય તેટલું ખાણી પીએ એવી તે આશા રાખતો હતો. ઈંગ્લાંડના સ્વનંત્ર વાતાવરણમાં રહેલા દાદાભાઈ તેને “હાજી હા” કરશે ! વળી તે તો “રાજદ્વારી રાજવખોર” હતા ! કર્નલ

ફાયર હાદાભાઈની પસંદગીથી એટલો બધો છેડાઈ ગયો હતો કે બ્રિટિશ સરકાર તેમને દીવાનપદ પર નીમવા દે એવો સંભવ નથી એવી વાત વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થવા પામી હતી. ૧૮૭૩ ના ઑક્ટોબરની ૩૧ મી તારીખના અંકમાં “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”એ “ઇન્દુ પ્રકાશ”માંથી નીચલો ફકરો ટાંક્યો હતો:

“અમોને ખબર મળી છે કે કનલ ફાયર હાદાભાઈની દીવાનગીરીની વિરુદ્ધ છે, અને હાદાભાઈને ખોલાવવા માટે તેણે મહારાજાને કપડા આપ્યો છે; એટલું જ નહિ પણ તેણે મહારાજાને એમ પણ કહી દીધું છે કે હું હાદાભાઈને વડોદરામાં દાખલ થવા દઇશ નહિ આ બાબતમાં રેસીડેન્ટ મુબઇ સરકારને પણ લેખી જણાવ્યું છે.”

આ જાહેરાત પર ટીકા કરતાં “ટાઇમ્સ”ના અધિપતિએ લખ્યું હતું:

“આ વાત ઘણી સંયોગવશ છે, પણ આ બાબતમાં રેસીડેન્ટના દરજ્જાનું વર્ણન એટલું બધું મૂર્ખતાઈ ભર્યું છે, કે જેથી આ ખબર માત્રી શકાતી નથી જો આ વાત ખરી માનીએ તો એમ જ કહેવું પડે કે હેલ્લા બનાવોને લીધે રેસીડેન્ટ પોતાનું બેજું ગુમાવી દીધું છે.”

આ બાબા ઘણી કડક છે, પણ જે રાજદારી અધિકારી પોતાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી ગયો હતો તે આવી કડક ટીકાને લાયક જ હતો. એ જ પત્રે મુબઇમાંથી હાલમાં પરદેશ ગયેલા આપણા નાગરિકને પોતાનો સલાહકાર બનાવવાની મહારાજાની મુશ્કેલીને વધાવી લીધી હતી હાદાભાઈ જેવા “ઉચ્ચાશયી અને પ્રગતિવાદી રાજદારી”ની સલાહ લેવા માટે જો મહારાજા ખરા હૃદયથી તૈયાર થયા હોય તો તેટલો જ શુભ તેને સરકારી માણસોના માનને પાત્ર બનાવનારો હતો.

એક એંગ્લો-ઇન્ડિયન પત્ર જેને કંઈ સ્વાર્થ ન હતો, જે હાદાભાઈના રાજદારી વિચારો સાથે સંમત ન હતું, છતાં જેણે હાદાભાઈને “ઉચ્ચાશયી અને પ્રગતિવાદી રાજદારી” તરીકે

પિછાનવાની ન્યાયવૃત્તિ જતાવી હતી તેનો આ અભિપ્રાય હતો. જેઓ વિરુદ્ધ વિચારના હતા, પણ વધારે હોહા કરનારા અને ઓછા જવાબદાર હતા, તેઓ દાદાભાઈની નિમજૂકને બદનામ કરવાનો નિશ્ચય કરી બેઠા હતા. દાદાભાઈને રાજવહીવટનો વહેવાર અનુભવ શો હતો? મહારાજાના મનનો એ એક તરંગ હતો અથવા દાદાભાઈની બહાઈટ હોલ પરની લાગવગથી અંતરને એક દીવાન શોધવા માટે, તે છ હજાર માર્કેટ દર દોડ્યા હતા? બીજા ટીકાકારો દ્વેષભાવી હતા. તેઓએ સવાલ પૂછ્યો કે એક રાજદ્વારી અગવળ-ખેર દીવાનની ગાદીને લાયક છે? થોડા મહિના પછી સોરાબજી શાપુરજી બંગાલીએ દાદાભાઈ પરના એક પત્રમાં (૧૨ મી જાન્યુઆરી ૧૮૭૪) હિન્દી સનદી નોકરીમાંના એક બ્રિટિશ અમલદારનું નામ દઈ તેણે “બોમ્બે ગેઝેટ”માં દાદાભાઈની નિમજૂકને વખોડી કાઢનારો પત્રો લખ્યો હતો એમ જણાવી લખ્યું હતું કે “કદાચ વડોદરાના દીવાનપદ પર તેનો ડાળો હશે.”

વડોદરામાં અને વડોદરાની બહાર તેમની દીવાનગીરી સામે જાગેલા તોફાનની ખબર મળતાં દાદાભાઈએ એ વાત પણ સર અરફીનને જણાવી દીધી કે જેથી તે બધી બાબતોનો વિચાર કરીને સલાહ આપી શકે. પણ સર અરફીન આ સવાલને જાંચી બુમિકા ઉપર લઈ જઈ લખ્યું:

“તમે વડોદરાના દીવાન થાઓ તેની સામે વિરોધ પ્રગટવાની વાત સાંભળી અને ધણી દિલગીરી જપજી છે. જો કે તમારા દિલને વિચાર કરતાં મેં તમને દીવાનગીરી નહિ લેવાની સલાહ આપી હોય, પણ મુરારજીને ખાતર, અને બ્રિટિશ તથા ગાયકવાડના સામ્રાજ્યો વિચાર કરતાં મને સાગે છે કે ગાયકવાડે એવું જ પસંદગી કરી છે. હું ટપાલ પકડવા માટે ઉનાવગમી આ જગ્યા લખું છું. મેં સર જનરલને પણ આ વાત કરી છે, અને આ બાબતમાં અમે બન્ને તફાવત એકમત છીએ.”

આ જવાબ મળતાં જ દાદાભાઈને દિમન આવી. તેમને પરિસ્થિતિ આશાવાદી જણાઈ. બ્રિટિશ હિન્દના કેળવણી અને

ચારિત્રશાળી માણસોને સુરાજ્ય ચલાવવાની તક આપવી જોઈએ એવા વિચાર તેમણે વારંવાર દર્શાવ્યા હતા. હવે એક દેશી રાજ્યમાં તેમને આવી તક મળે ત્યારે તેનો ઇન્કાર કરવો ?

વાંદરાનો કંઈ બરોસો નથી. દાદાભાઈના જમાનામાં આજના કરતાં પણ રાજાઓ વધારે મનસ્વી હતા. એક મુંદર પ્રભાતે જાગીને મહારાજા દાદાભાઈને એમ કહી દે: “દાદાભાઈ શેઠ, તમારી દીવાનગીરીમાં હું એક અગત્યનો પાઠ શીખ્યો છું, અને તે એ કે સરખેસરખા વચ્ચે જ મેળ મળે છે. તમે પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઉતારવા માટે જીએ ને જીએ જીડો છો, અને હું પાછળ પડી જાઉં છું. માટે, મને આ હુલ્લુ દુનિયામાં જ રહેવા દો. મને મારા સાળા નાનાસાહેબ જેવો દીવાન પરવડશે. તમે તમારા સ્વર્ગ તરફ જીડ્યા કરો !”

દાદાભાઈ આવા પ્રસંગ માટે તૈયાર હતા ? મહારાજાની મરજી અથવા બ્રિટિશ સરકારના ફરમાનથી ઘણા દીવાનોને વડોદરામાં નાજિયેર મળ્યું હતું. દાદાભાઈ આ બધું જાણતા હતા; પણ સૌથી અગત્યનો વિચાર વડોદરામાં સુરાજ્ય સ્થાપવાનો હતો. આ દિશામાં તેમનાથી ઘડ શકે તે કરી ખતાવવાનું તેમને આમંત્રણ થયું હતું. તેમને મહારાજાના વિશ્વાસ અને સહકારની જ જરૂર હતી. જો મહારાજાનો વિશ્વાસ અને સહકાર મળે તો વડોદરાની રૈયતનું બને તેટલું કલ્યાણ કરવું અને જે પણ મહારાજાનો વિશ્વાસ જીડી જાય તે પણ વડોદરાનો ત્યાગ કરવો. આવો નિશ્ચય કરી દાદાભાઈ વડોદરા જવા રવાના થયા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

કાંટાળો તાજ

૧૮૭૩ ની આખરીએ હાદાલાઇ વડોદરા રાજ્યનાં દફતરો અને સરકારી કાગળોના ઢગલામાં હટાઈ ગયેલા નજરે પડે છે દરેક મવાલના જૂતકાળમાં ઊતરીને બધી વિગતોનાં તાંતણા ભેગા કરવા, ચાલુ બનાવેલી માહિતી રાખવી, રાજકારણની નવેમરથી રચના કરવી, અને ભવિષ્ય માટે યોજનાઓ ઘડવી, આ કામ એક માણસને સવારથી મધરાત સુધી રોકી રાખવા માટે પૂરતું હતું. પણ મહા રાજાની આસપાસ વીંટળાઈ વળેલા ખટપટી ખુશામતખોરાનાં કાવતરાં અને રેસીડન્ટ તરફથી માંગવામાં આવતા ચિત્રવિચિત્ર અને ખીજ-
 ૥૮ ઉપજવનારા ખુલાસાઓથી યતી ચિન્તા અને વિટંબણા આગળ સરકારી કામનો બોલો કંઈ વિસ્માતમાં નહોતો. રેસીડન્ટની વિન સંતોષી માણસો રાજ્યના અમલદારોની સત્તાની અવગણના કરી રેસીડન્ટ પર ખારોખાર અરજીઓ મોકલવા લાગ્યા, અને રેસીડન્ટ બધી જાતની નજીવી ફરિયાદો અને અરજીઓ દીવાન પર તપાસ કરવા માટે મોકલી આપતો. હાદાલાઇ જેવા મહારથી માટે પણ આ બોલો વધારે પડતો હતો. સરકારી કામનો બોલો એટલો બધો વધી ગયો કે હાદાલાઇને દિવસના ચોવીસ કલાકમાં સોળ કલાક કામ કરવું પડતું.

નવ હાયકાનું આયુષ્ય લોગવનાર હાદાલાઈ, પોતાના આરોગ્ય તરફ બેદરકાર હતા એમ કહી શકાય તેમ નથી. શરીર અને મનને નીરાળી રાખવા માટે દરેક માણસે આઠ કલાક ઊંઘ લેવી જોઈએ એવો તેમનો નિયમ હતો. પણ બે વાર લોજન લેવા અને રોજનું કામકાજ કરવા ઉપરાંત ઊંઘવા માટેનો સમય ક્યાંથી લાવવો? કોઈ વાર તે એક કલાક ઓછું કામ કરતા સવારના પહોરમાં સ્નાન

કરી તે ઝડપથી પરવારી જતા. નાસ્તો શું છે તે તે સમજતા જ નહિ. બપોરે ત્રણચાર મિનિટમાં જમી લેતા. દાદાભાઈના પ્રિય મદદનીશ હોરમસજી અરદેસર વાડિયાએ આ લેખકને કહ્યું હતું કે મોટે ભાગે દાદાભાઈ બપોરે ત્રણચાર કાચાં ઈંડાં ઊભા ઊભા જ ગળી જતા, અને પછી તરત પાછા કામે લાગતા.

દાદાભાઈ રાત્ર્યનું કલ્યાણ કરવા માટે બનતું કરવાને આતુર હોવાથી, તેમણે પોતાના મદદનીશ તરીકે લાયક અને કુશળ માણસોને મેળવવા માટે ખંતીલી કોશિશ કરી હતી. દાદાભાઈ કેવા યુદ્ધિશાળી જીવાનોને રાત્ર્યની નોકરીમાં રાખવા માગતા હતા, તે સોરાબજી શાપુરજી ખંગાલીના નીચલા પત્ર પરથી (તા. ૧૨ મી જાન્યુઆરી ૧૮૭૪) જણાશે.

તમે મંડળીક, રાનાડે, અને નાના મોરોજી સાથે પત્રવહેવાર શરૂ કર્યો છે તે જણીને મને આનંદ થયો છે જો તમારી પાસે આવા માણસો હોય, તો મારી ખાત્રી છે કે એક વર્ષમાં વડોદરાનો વહીવટ ખીજાઓ માટે નક્કલ કરવાજોગ બની જશે, અને એક સ્વદેશી કેળવણી સરકાર કેટલું બધું કલ્યાણ કરવાને શક્તિમાન છે તે પૂરવાર થશે. હું ઇચ્છું છું કે તમે ઉપર જણાવેલા ફરેક ગૃહસ્થને તમારી વતી મળવાની મને દરમાસ કરે કે જેથી જાહેર સેવા અર્થે તમારી માગણી મંજૂર રાખવાનો હું ફરેકને આગ્રહ કરી શકું.

આ ત્રણમાંનો કોઈ પણ તે વખતે વડોદરાના તોફાની હરિયામાં પડવાને તૈયાર નહોતો, છતાં દાદાભાઈ ઘણા સુનંદા મદદનીશો મેળવી શક્યા તેમણે ખાળ મગેશને સરન્યાયાધીશ નીમ્યા, કાજી શાહુબુદ્દીનને મહેસલખાતું સોંપ્યું, અને હોરમસજી અરદેસર વાડિયાને શહેરના માજીસ્ટ્રેટ બનાવી પોલીસ અને ફાજદારીખાતું તેમને હસ્તક મૂક્યું. વાડિયાએ દીવાન સાહેબના અંગત મદદનીશનું કામ પણ બજાવ્યું હતું, અને તે દાદાભાઈના જમણા હાથ સમાન થઈ પડ્યા હતા.

રાત્ર્યવહીવટ સુધારવાની તીવ્ર તમન્નાથી દાદાભાઈએ પોતાના કામનો આરંભ કરી દીધો, પણ અમાત્યની ગાદી પર તેમને

વિધિસર બેસાડવા પહેલાં ઘણા મહિના પસાર થઈ ગયા. તા. ૨૩-મી ડિસેમ્બર ૧૮૭૩ ને દિને મહારાજાએ એક યાદી રવાના કરીને રેસીડન્ટનીને ખબર આપી હતી કે દાદાભાઈએ દીવાનપદનો અખત્યાર લીધો હતો. આ યાદી મુબઈની સરકાર પર રવાના કરતાં રેસીડન્ટે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે ૧૮૭૨ ની સાલથી વટોદરા રાજ્ય સાથેના દાદાભાઈનો સંબંધ અને “બ્રિટીશ સરકાર તરફની તેમની અડગ વલણ” ક્યાનમાં લેતાં દીવાન તરીકેની તેમની નિમજૂકને મંજૂર રાખીને અને તેમ કરીને “ગમ્યમાં મુધારા કરવાનું” તેમની ગમ ઉપરાંતનું કામ કરવા માટે મહારાજાએ તેમની અને તેમના પક્ષની કચેલી પસંદગીને મંજૂર રાખીને” સરકાર પોતાને માથે ગંભીર જોખમદારી વહોરી લેશે.

રેસીડન્ટની આવી વલણને લીધે દાદાભાઈના દીવાનપદને મંજૂરી મળવામાં વિલંબ થયો. આ વિલંબનો લાભ લઇ કાવતરાખાજ દરમદારીઓએ એવી વાત ફેલાવી કે સરકાર દાદાભાઈની નિમજૂક બહાલ રાખવાની નથી. આ અફવાની રાજ્યના નોકરો ઉપર ઘણી જ ખરાબ અસર થઈ. આવી રીતે પાંગળા બનેલા દાદાભાઈ રાજ્યના ખાઈબહેલા નોકરો પર શી રીતે કાબૂ રાખી શકે ? જેઓએ ગાયકવાડ દરબારને નાલેશી લગાડી હતી, તેઓને દૂર કરીને દાદાભાઈ શી રીતે નવા રાજવહીવટની શરૂઆત કરી શકે ? મહારાજા પોતે પણ ડગમગવા લાગ્યા, અને દાદાભાઈ માટે કંઈ પણ ઉપયોગી કામ કરવાનું અશક્ય થઈ પડ્યું.

બ્રિટિશ સરકાર અને વટોદરા દરબાર વચ્ચેના કરારની રૂએ બ્રિટિશ સરકાર સાથે મંત્રણા ચલાવીને પોતાનો દીવાન પસંદ કરવાની ગાયકવાડને સત્તા હતી. પણ ચક્રવર્તી સરકારને અગાઉથી પૂછ્યા વિના જ ગાયકવાડ દીવાનોની નિમજૂક કરવા આગ્યા હતુ અને સરકારે કદી પોતાની ખાસ સત્તા વાપરી નહોતી. હવે જ્યારે દાદાભાઈ જેવા ઉચ્ચ સિદ્ધાંતવાળા ચારિત્ર્યશીલ દીવાનની પસંદગી

કરવામાં આવી ત્યારે મુંબઈની સરકાર તેમની નિમણૂકને બહાલી આપવાની આનાકાની કરતી જણાઈ.

એક ઉચ્ચ સિદ્ધાંતવાળો માણસ મહારાવ જેવાના રાજ્યની નોકરી કરવાનું કેમ કબૂલ કરી શકે તે કર્નલ કાયર સમજી શક્યો નહિ; તે તો એમ જ સમજતો હતો કે સેન્ટ્રલ અને દરબાની લાલચથી દાદાભાઈ દીવાન થવા તૈયાર થયા હતા. દીવાનપદની લગામ હાથમાં લેતી વખતે દાદાભાઈએ મહારાજને કહ્યું હતું: “હું લક્ષ્મી અથવા કીર્તિ માટે તમારી નોકરી સ્વીકારતો નથી તમારા માયાળુ સહકારથી મારી મહત્વાકાંક્ષા તમારા રાજવહીવટમાં સુધારો કરવાની છે. જ્યાંસુધી તમે મારા પર વિશ્વાસ રાખશો, અને મને એમ લાગશે કે હું ઉપયોગી છું ત્યાં સુધી મારી સઘળી શક્તિ આપ નામદારની સેવામાં હાજર કરીશ; પણ જે પળે મને એમ લાગશે કે હું ઉપયોગી રહ્યો નથી, અથવા આપણી વચ્ચે વિશ્વાસ નથી તે જ પળે હું વિદાય થઈ જઈશ.”

આ વાતચીત વખતે અથવા તે પછી થોડેક વખતે વાડિયા અને દાદાભાઈ વચ્ચે થયેલી વાતચીત પ્રસંગે જો કર્નલ કાયર હાજર હોત તો રેસીડન્ટ સાથેના દાદાભાઈના સંબંધ તથા કર્નલ કાયરની કારકિર્દીના કરુણ અંતનો ઇતિહાસ જુદી જ રીતે લખાયો હોત. દરબારી રિવાજ અનુસાર વાડિયા પોતાનો ઓદ્યો સંભાળી લે, તે પહેલાં તેને મહારાજને નમસ્કાર એનાયત કરવાની હતી. મહારાવને પહેલી વાર જોતા વાડિયાને પણ કર્નલ કાયરની પેઠે જ, એવા વિચાર આવ્યા કે દાદાભાઈ આ માણસની નોકરી કરવા કેમ તૈયાર થયા હશે? રાજા અને તેના દીવાન વચ્ચે કેટલો બધો તફાવત! દેખાવમાં મહારાવ રાજવંશી જણાતો જ નહોતો. તે બટકો, તેજ વિનાનો, અસ્થિર આખો અને સખત ચહેરાવાળો માણસ હતો. તેના જે ઓકની વચ્ચેથી તેના કાળા હાંત દેખાતા હતા. ટૂંકમાં, મહારાજ અશિક્ષિત અને અસંસ્કારી હતા.

અને દાદાભાઈ ! મહારાવ સાથે તેમને સરખાવતાં સહુ કોઈને એમ ન થતું કે ક્યાં રાજા લોજ અને ક્યાં ગાંગો તેલી ?

દાદાભાઈ વાડિયાના મનના વિચાર સમજી ગયા. નગરની વિધિ પૂરી થયા પછી તેમણે ધીમા સ્વરે કહ્યું : “તમારા અહેરા પરથી મને લાગે છે કે તમને મહારાજાનો દેખાવ ગમ્યો નથી.”

“આપણે કેવા માણસની નોકરી કરવાની !” પોતાના સરદારને માહું લાગશે એવી લાગણીનો ભય પામવા છતાં તે જુવાન બેરીસ્ટરે પોતાના દિલનો ઊભરો ખાલી કર્યો.

“પણ હોમી !” તે જુવાનના ખભા પર હાથ મૂકી દાદાભાઈ બોલ્યા “આપણે આ માણસની નોકરી કરવા આવ્યા નથી, પણ સિદ્ધાંતની સેવા કરવા આવ્યા છીએ.”

રેસીડન્ટ શરૂઆતથી જ દાદાભાઈની વિરુદ્ધ થઈ ગયો હતો, અને હમ મહિના પછી તેને પાછો બોલાવી લેવામાં આવ્યો ત્યાં સુધી તે વિરુદ્ધ જ રહ્યો. મહારાવના ખુશામતિયાઓ અને આગસ્ટા રાજાના વખતના માણસો, જેઓને નોકરી પરથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા, અને જેઓ મહારાજાના વેરથી ડરીને રેસીડન્ટની આશરે લઈ પડ્યા હતા તેઓ પણ નવા દીવાનના વિરોધી હતા.

આ રીતે ચારે બાજુના વિરોધ સાથે દાદાભાઈની દીવાનગીરી શરૂ થઈ. રેસીડન્ટની છાવણીમાંના વિધ્નસંતોષીઓ પ્રજાને અસંતોષી બનાવવા લાગ્યા, અને નવા દીવાનના અમલમાં પોતાના ઓધા શુભાવી બેસવાંની ધારતી રાખનારા દરબારીઓ આ કાવતરા-બાજોના હાથમાં સહેલાઈથી રમી ગયા. દીવાનની નિમજૂકને હજી મંજૂરી મલી નહોતી, એટલે આ દરબારો કાવતરાંખોરોની ટોળી એમ સમજી કે હજી દીવાનને નસાટી મૂકવાની તક છે. આ હેતુ પાર પાડવાનો અહેસાસ મહેલો સ્તો મહારાજાના કાન ભંભેરવાનો અને તેની દુષ્ટ વાસનાઓ સંતોષવાનો હતો. આ કાવતરાંખોરોની

જાળમાં મદ્દુરરાવ ફ્રી પડયા, અને તેને પણ દીવાનની પસંદગીની ચોચતા વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઈ. આ રીતે મદ્દુરરાવ નીચે ને નીચે અંધારી ખાઈમાં ગળડતો જ ગયો.

દાદાભાઈની તાકાતની આ ભયંકર કસોટી હતી. રાજવહી-વટનું સખત વૈતરું કરવા ઉપરાંત તેમને તેમની સત્તા ઢીલી કરનારા કાવતરાંખાનેના ચાલુ પ્રપંચોની સામે સાવધાની રાખવાની હતી. હરમિયાન મુંબઈમાં વડોદરા રાજ્યના અંધેર વહીવટની તપાસ કરનારું કમિશન જાળાની નોંધતું હતું. જાહેરમાં આવેલા સંજોગો પર પુખ્ત વિચાર કરીને કમિશને રિપોર્ટ કર્યો. કમિશને અભિપ્રાય આપ્યો કે “મદ્દુરરાવનો અમલ ઘણો આપખુદ હતો, અને કેટલાક ઠાપલાઓમાં ઘણો અન્યાયી તથા મહારાજના રાજઅમલને નાલેશી ક્ષમાડનારો અને આખરૂદાર અને પ્રતિષ્ઠિત વર્ગના મોટા ભાગમાં અવિશ્વાસ અને ભય પેદા કરનાર હતો.” આવા ઠાપલાઓમાં મરહૂમ ગાયકવાડનાં સગાંઓ સાથેના ગેશ્વર્તન, સરદારો અને સીલ્સેદારોના સાલિયાણામાં થયેલા આપખુદ ઘટાડા, મિલકતોની જપ્તી, અને રાજમહેલમાં શુભાગ્રી કરવા માટે બળાતકારે પકડેલી સ્ત્રીઓના ઠાપલા ટાંકવામાં આવ્યા હતા.

કમિશને જણાવ્યું હતું: “અમને આ વાત જરૂરી લાગે છે કે વડોદરા રાજ્યના દીવાનની પસંદગી કરતી વખતે તેનો કારોબારી અનુભવ, અને અંગત તથા બીજી ખાસ લાવકાતો જ્ઞાનમાં ભેવી, તે પોતાના અગત્યના ઓદ્ધાની ફરજો બાહોશીથી અને સતોષકારક રીતે અદા કરી શકે તે માટે તેને રેસીડન્ટ તરફથી જરૂર ટેકા મળવો જોઈએ, અને બ્રિટિશ સરકારના ખાસ હુકમ વિના દીવાનને ઓદ્ધા પરથી દૂર કરવો નહિ જોઈએ. અમે વધુમાં એવો અભિપ્રાય આપીએ છીએ, કે જો જરૂર પડે તો મહારાજ અને દીવાનની વચ્ચેના મતભેદ પ્રસંગે વચ્ચે પડવાની રેસીડન્ટને થોડોક વખત ખાસ સત્તા આપવો જોઈએ.”

કમિશનના નિર્ણયો સાથે સંમત થઈને મુંબઈ સરકારે હિન્દી સરકારને ખબર આપી કે ગાયકવાડે દાદાભાઈ નવરોજીને

પોતાના દીવાન તરીકે પસંદ કર્યા છે, હિન્દ અને ઈંગ્લાંડમાં ઘણા જલ્દી તેમને માન આપે છે, અને તેઓ રાજતંત્ર સુધારવા માટે પોતાથી બનતું બધું કરી છૂટશે તે વિષે કંઈ શક નથી. પણ મહારાજા જે ગોઠવણ કરવા માગે છે તે ઘણી ખરાબ છે. મહારાજા આગલા દીવાન અને પોતાના સાળાને પોતાનો પ્રતિનિધિ બનાવવા માગે છે, અને રાજ્યનાં ચાર મુખ્ય ખાતાઓના નવા વડાઓ સાથે આગલા પ્રધાનોને પણ સમજાવવા માગે છે. મુંબઈ સરકારે વિશેષમાં જણાવ્યું કે “ગાયકવાડ અને તેના મહદનીશો, મિંઝ દાદાભાઈની કીર્તિ પાછળ આશરે લેવાને શક્તિમાન થશે, અને દાદાભાઈ રાજ્યના અધેરમાં કંઈ પણ સુધારા કરવાને લાચાર થઈ પડશે.” મુંબઈ સરકારે આ કારણ સર એવી આશા દર્શાવી હતી કે હિન્દી સરકાર ગાયકવાડના દીવાન તરીકે કોઈ યોગ્ય માણસની ભલામણ કરવાની તેને સત્તા આપશે.

મહારાજાની તાકીદની વિનંતીને માન આપીને તેમના પર એપ્રિલ મહિનાની શરૂઆતમાં કમિશનના રિપોર્ટની એક નકલ નવસારી ખાતે રવાના કરવામાં આવી હતી. મહારાજાની મંજૂરીથી દાદાભાઈએ ઘટેલા જવાબમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે વાર્ધસૈય ગાયકવાડને “મિત્રભાવિ સલાહ” આપવાના હોવાથી પોતાના વિચારો રજૂ કરવા પહેલાં તે નામદાર વાર્ધસૈયની સલાહની રાહ ભેરો રાજિવંશી ગહીસિકકા સાથે આ જવાબ બીજે દિને સવારે મહારાજાને માનીતો દરબારી, કર્નલ કાયર સમક્ષ લઈ ગયો, આ જવાબ કર્નલની બધી માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો, પણ તે વાંચતાં જ તે લાલપીળો થઈ ગયો, અને કાગળ ફેંકી દઈ બેઠ્યો, “આ જવાબ નથી. પોતાના જોદ્દાને સલામત બનાવવા અને જુના હરબારીઓને સ્વલપી મારવાની દાદાભાઈની આ આલખાણ છે. રિપોર્ટનો અંખુર્ જવાબ એકદમ મોકલી આપો.”

જવાબ પાછો લઈ જવામાં આવ્યો. દરબારીઓએ રેસીડન્ટની અડાહ મુજબ તાકીદે અંખુર્ બચાવ રજૂ કરવાની સલાહ આપી.

દાદાભાઈ અને વાડિયાએ મક્કમતાથી ના પાડી; પણ તેઓ એકલા પડી ગયા. બન્નેએ રેકર્ડો તપાસીને મહારાજની તરફેણમાં જતા એકએક પુરાવા ભેગા કરવા માટે અનેક રાતના ઉઝાગરા કર્યા હતા, પણ તેઓને મહારાજના બચાવમાં પ્રમાણિકપણે રન્ડ કરી શકાય એવું કંઈપણ મળ્યું નહિ. આમ હોવા છતાં વાડિયા જેવા ધારા-શાસ્ત્રી મહારાજનો બચાવ કરવા તૈયાર થાત, પણ દાદાભાઈએ કહ્યું, “આપણે મહારાજના ભૂતકાળનો બચાવ કરવા અહીં આવ્યા નથી, આપણે તો વર્તમાન અને ભવિષ્ય જોવાનું છે.” મહારાજાવ એમ માનતો હતો કે ભૂતકાળનાં કામો વાજળી ઠરાવવા પર તેના ભાવિનો આધાર હતો.

“મહારાજ,” દાદાભાઈએ કહ્યું: “જો કે રિપોર્ટમાંની કેટલીક હકીકતોનું ખંડન થઈ શકે તેમ છે, છતાં ભૂતકાળમાં જે બની ગયું છે તે વાજળી ઠરાવવાની તમારી કેશિશ આત્મઘાતક નીવડશે.”

આ વખતે મહારાજનું મગજ ઠેકાણે હતું. તેણે વાડિયા અને દાદાભાઈને આ વિષય ઉપર વધુ વિચાર કરવા કહ્યું. તેની ઇચ્છાને અનુકૂળ થવા માટે એક નવો જવાબ ઘડી કાઢવામાં આવ્યો. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું કે કમિશને જે આક્ષેપો કર્યા છે તેનો જેમ જાને તેમ જલદીથી જવાબ આપવા મહારાજ અને તેનો માણ દીવાન કુદરતી રીતે ઇચ્છા રાખે છે, અને તેથી કમિશનના નિર્ણયોની ચર્ચા કરવાનું મહારાજ સુલતવી રાખે છે. આ જવાબની સોનેરી પત્ર પર નકલ કરવામાં આવી, અને તે પર મહારાજાવ સહી કરવા જતો હતો, તેટલામાં ખુશામતી દરબારીઓ વચ્ચે પડ્યા, અને તેને સહી કરતો અટકાવેા મહારાજાએ દાદાભાઈ તરફ જોઈ. તેમને પોતાનો બચાવ કરવા દેવા માટે કાલાવાલા કર્યા. દાદાભાઈએ પોતાનો આગલો નિર્ણય ફરીથી રન્ડ કર્યો. પણ “બચાવ પક્ષ” ફાવી ગયો. વાઈસરોય પર એક પત્ર લખી જણાવવામાં આવ્યું કે મહારાજ કમિશનના આક્ષેપોનો રદિયો તૈયાર કરે છે. આ પત્ર પર આધાર રાખી રેસીડન્ટે પાછળથી એવો

આદેષ કર્યો હતો કે દીવાને મહારાજને બચાવ કરવા ઉરકેર્યા હતા. ધ્રુવા વખત પછી જુદા જૂદાસમાંના પત્રોમાં દાદાભાઈએ આ આદેષ જોયો ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે “ચાર કોટવાલને દડે તે એનું નામ !”

હવે દીવાન બચાવનામું તૈયાર કરશે એવી મહારાજાએ આશા રાખી હતી, પણ તરત જ તેની જમણા ભાગી ગઈ દાદાભાઈ પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહ્યા.

“તમે શો જવાબ મોકલવા માંગો છો ?” મહારાજાએ પૂછ્યું.

“હું એવો જવાબ મોકલવા માગું છું,” દાદાભાઈએ જવાબ આપતા કહ્યું, “કે ભૂતકાળ ખોટવાથી કંઈ સાર નીકળવાનો નથી એમ અમે માનીએ છીએ. પણ તમે તમારા દીવાનની સહાયથી એક બે વર્ષમાં મામલો સુધારવાની આશા રાખો છો. હું એમ પણ કમેરી શકું કે તમે ભવિષ્ય માટે સારા રાજવહીવટની ખાત્રી આપવાને તૈયાર છો, અને તમારું વચન પાળવાની એક તક આપવામાં આવશે એવી તમે આશા રાખો છો.”

“એનો અર્થ એ કે હું કમિશનનો નિર્ણય સ્વીકારી લઉં છું”

“નહિ, એમ માનવાની કંઈ જરૂર નથી. હું તો ચોક્કસ વાન કબૂલવા પણ માગું છું; છતાં તમે નામદારને કંઈ પણ કબૂલવાનું કહેતો નથી. તમે મારી સલાહ માનશો તો એનો અર્થ એ થશે કે તમે કમિશનના નિર્ણયને કબૂલ રાખતા નથી, તેમ તે ખોટો છે એમ પણ કહેતા નથી. તમે ફક્ત આ સવાલની અર્થ નકામી ગણો છો, અને કંઈ પણ કબૂલવા વિના ભવિષ્યમાં રાજવહીવટ સુધારવાની તત્પરતા બતાવો છો.”

મહારાજા હજી ન સમજ્યો. દાદાભાઈ હજી પણ અડગ રહ્યા. તેમણે પોતાની “દોરડી” અટકની ફરીથી યાદ આપી જણાવ્યું કે “દોરડી બંને પણ વળ ન ફટે !”

મહારાજ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં ચાલ્યા ગયા. દિવસો સુધી દરબારમાંથી કંઈ જવાળ ગયો નહિ. ઘણા દિવસો વહી જવાથી રેસીડન્ટને મહારાજને ઉશ્કેરવાની તક મળી. તેણે મહારાજને દીવાન સાથે મકકમ હાથે કામ લેવાની સલાહ આપી જણાવ્યું કે દીવાન નોકર છે—મહારાજ માલિક છે. નોકરે માલિકની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ મહારાજ પોતાનું ધાર્યું કરાવવા માટે કાકલૂદી કરવા લાગ્યા. દાદાભાઈએ કહ્યું, “જ્યાં સુધી હું દીવાન છું, ત્યાંસુધી મહારાજની ઈચ્છા પ્રમાણેનો જવાળ મારી કચેરીમાંથી રવાના થશે નહિ. મારે માટે એક રસ્તો છે ને તે રાજનામું આપવાનો; જે તમને ગમતું હોય તો જેમ હું તમારા હુકમને માન આપી આવ્યો હતો તેજ પ્રમાણે અહીંથી ચાલ્યો જવાને તૈયાર છું.”

મુંઝાયલા મહારાજ, આવી પરિસ્થિતિ માટે તૈયાર ન હતા. જાને કંઈ પણ સમાધાની પર આવ્યા વિના છૂટા પડ્યા. આવી તકરારોથી દાદાભાઈની તળિયત લથડી, અને તેઓ તાવથી પટકાઈ પડ્યા. આ માર્ગેજ રાજનું શું થશે તેની ચિંતા જ તેમની માંદગી માટે કારણભૂત હતી. સરકાર મહારાજને પોતાનું ઘર વ્યવસ્થિત કરવાની એક પણ તક આપશે કે’ આ તેમની રાત દિવસની ચિંતા અને માંદગીની વાત મુંઝાઈમાં તેમના મિત્રોના કાને ગઈ તે પરથી જરમેદજી નસરવાનજી કામાએ લખ્યું, “એવી ખબર મળી છે કે હુદબહારના પ્રમને લીધે તમારી તળિયત લથડી ગઈ છે. તમે સમજી છે. તમને સલાહની જરૂર નથી. પણ હું તમને કહેવાની જરૂર જોઈ છે, કે મહેરબાની કરી તમારી તળિયતની સંભાળ લેજો.”

જપોરે જાર વાળ્યાનો મમય હતો. મહારાજની રાજવંશી ગાડી દાદાભાઈના મકાન આગળ આવીને ઊભી રહી. આ વખતે જમીને ગાયકવાડ સૂર્યના તાપમાં ફરવા જતા હતા. વાડિયા તરત તેમની પાસે ગયા.

✓ “દાદાભાઈ ક્યાં છે ?”

“તેઓ દુઃખાન્યાવે છે, પાછડી લેવા ગયા છે ”

“મારે તેમનું કામ છે” મહારાજાવે કહ્યું, “તમે પણ માથે આવો ”

ઘોડે દૂર ગયા પછી મહારાજાવે કહ્યું “મે તમારી સલાહ પર પુખ્ત વિચાર કર્યો છે હું તમો મહો છો તેવો જવાબ મરકાર પર મોકલવા માગું છું, તરત જવાબ લખી નાખો, અને આપણે વડોદરા જઈએ કે તરત જવાબ મોકલી શકાય એવો બદોળસ્ત કરે. બીજાઓને ખબર પડે તે પહેલા જવાબ મોકલી દેવાની કાળજી રાખવાની છે”

દાદાભાઈ હર્ષિત થયા આ એક એવો પ્રસંગ હતો કે જ્યારે મહારાજાવનું માથું તેના ધડ પર હતું.

જવાબ ઘડી કાઢવામાં આવ્યો. દરબારીઓ અને મરદારોને આ વાતની ગંધ પચુ ન જાય તે માટે તેઓને વડોદરા મોકલી દેવામાં આવ્યા હતા મહારાજા દાદાભાઈ અને વાડિયા સાથે બે દિવસ પછી રાજધાનીમાં ગયા રાખેતા મુજબ દરબાર ભરાયો કામ પૂરું થયા પછી મહાનગરો દાદાભાઈના કાનમાં કહ્યું કાગળો તૈયાર છે કે ?”

વાડિયાએ કાગળ રજૂ કર્યો મહારાજાને ઉતાવળે તે ઉપર સહી કરી, અને ધૃતતા હાથે તે હુશ્રિયાને આપી તુરત રેસીડન્સીમાં પહોંચાડવાનો હુકમ કર્યો તે પછી શિકારીના હાથમાં સપડાયલા હરણની પેઠે તે પોતાના ખાનગી ઓરડામાં ચાલ્યા ગયા, અને બારણા બંધ કરી અંદર ભરાઈ બેઠા.

જવાબ મળતા જ રેસીડન્ટ સળગી ગયો આખરે દાદાભાઈએ પોતાનું જ ધાર્યું કૃત્ય આ અને એવા બીજા બનાવોથી રેસીડન્ટને દાદાભાઈ પગે બાર વધતો જ રહ્યો

લક્ષ્મીબાઈ નામની એક પરણેલી સુન્દરી પર પાગલ બનીને મહારાજાવે તેને પોતાના ઝનાનામાં લઈ ગયા તે નવસારીમાં હતી

યારે અચાનક તેમણે લક્ષ્મીબાઈ સાથે લગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો. અને હિન્દુ વિધિ પ્રમાણે લગ્ન કરી નાખ્યા આ પ્રસંગની ખુશાલીમાં દરબાર ભરાયો કર્નલ કાયરે લગ્ન પ્રસંગે હાજર ગહેવાના આમત્રણનો ઇન્કાર કરી જણાવ્યું કે તેને આ લગ્ન મંજૂર નહોતા દેખીતી રીતે તે મુબઈ સરકારના ફરમાન મુજબ વર્તતો હતો, પણ તેના સદેશાએ દરબારમાં સનસનાટી ફેલાવી દીધી મહાનગર તરફથી સરકાર પર વિરોધ દર્શાવનારો પત્ર રવાના થયો.

ગાયકવાડના કુટુંબના એક દપતી વચ્ચેની તકરારથી આગમાં તેલ હોમાયું તેનો પતિ કે જે એક મોટો સરદાર હતો તેના ગેવર્તનથી આ રાજવંશી રમણીનું સ્વમાન ઘવાયું, અને તે 'ધણીનું' ઘર છોડી મોતીબાગમાં રહેવા ચાલી ગઈ સરદારે તેને બળજબરીથી પોતાને ઘેર લઈ જવાની ધમકી આપી રાજમહેલ પર આજ્ઞો ચોકી કરતા હતા, પણ એવી અફવા જોડી હતી કે સરદાર રેસીડન્ટના ટેકાથી મહેલ પર હુમલો કરી પોતાની પત્નીને ઉપાડી જનાર હતો મોતીબાગમાં લોહી રેડાવાનો હરેક સંભવ હતો, અને દીવાન માટે આવી સ્થિતિ ઘણી મુશ્કેલીભરી થઈ પડી હતી દાદાભાઈએ વાડિયાને પેલી બાઇને સમજાવવા મોકલ્યા, પણ કંઈ વચ્ચું નહિ દાદાભાઈની ધારણા કમ્તા તેવધારે હડીલાં હતી તેણે વાડિયાને કહ્યું “હું ગાયકવાડી રાજવંશી નથીરાં છું મારું અપમાન કરનાર મારો ધણી હોય તો પણ તે હું સાખી લેવાની નથી.” મોતીબાગ પર તરત જ હુમલો થાય, અને પરિણામે અનેકના જાન જાય એવો ધાત્ર હતો હવે રેસીડન્ટ અને દીવાન વચ્ચે મારામારી થશે એવી લોકોમાં વાત થવા લાગી. દાદાભાઈ સીધા કર્નલ કાયર પાસે ગયા અને તેણે સરદારને મદદ કરવા માણસો આપ્યા હતા એ વાત ખરી હતી કે નહિ તે જાણવા માગ્યું

“હા” કર્નલ બરાડયો.

“મહેરબાની કરી એક કામ કરો” દાદાભાઈએ કહ્યું “તેઓને એક દિવસ થોડી જવા કહો હું આવતી કાલે મમાધાની કરાવવાની આશા રાખું છું.”

રેસીડન્ટ આ અરજનો ઇન્કાર કરી શક્યો નહિ. દાદાભાઈ મહારાવ પાસે રાજકુવરીને દરબાર તરફથી મળતું સાલિયાણું ખંધ કરવાની ધમકી આપીને, તેના ધણીને ત્યાં મોકલવાની સલાહ આપવા ગયા. મહારાજ ભેંધી ગયા હતા. પોતાની સત્તાથી દાદા ભાઈએ મહારાવની મહોર વાપરી. કોળડન કહી ગયો છે તેમ જ્યાં તકંશાસ્ત્ર ખપ લાગતું નથી ત્યાં પૈમા પરની તરાપ તરત કામ કરે છે. પેટ્ટી રાજવંશી રમણીના સાલિયાણા પર તરાપ આવતાંજ તેનો લડાયક જીસ્સો મરી ગયો, અને તે ગૃપચૂપ પોતાના ધણીને ત્યાં આવી ગઈ. જ્યારે પોતાની મંજૂરી વિના દીવાને પોતાની મહોર વાપરવાની મહારાવને ખબર પડી ત્યારે તે નાખુશ થયો.

“મહારાજ,” વાડિયા તે વખતે ત્યાં હાજર હતો તેણે કહ્યું: “જો દાદાભાઈ તમારી મંજૂરી માટે યોગ્ય હોત તો એવી આફત આવત કે જેથી તમારું સિંહાસન ડોલી જાત.”

એક પછી એક તકરાર વધતી ગઈ. ફરિયાદ પર ફરિયાદ થવા લાગી. કાવતરાંઓનો પાર રહ્યો નહિ. દાદાભાઈની દીવાનગીરીના પહેલા સાત માહિનાનો આવો હાલ હતો, અને હજી તેમની દીવાનગીરી મંજૂર થઈ ન હતી. મહારાજાનું ભાગ્ય પણ ત્રાજવામાં તોલાતું હતું. નવું જીવન શરૂ કરવાનું વચન આપનારી છેલ્લી યાદીનો સરકાર તરફથી કંઈ જવાબ મળ્યો ન હતો. વિરોધીઓને તેથી કાવતું મળી ગયું હતું, અને તેઓનું ઝેરી પ્રચારકાર્ય વેગ પકડતું હતું. રાજખટપટમાં પાવરધા થયેલા આ માણસો દીવાનને કચડવામાં ખાકી રાખતા ન હતા. દરેક સુધારા સામે તેઓના પ્રયત્નો આક્રુજ હતા. દાદાભાઈના મનમાં રાજવહીવટને સુધારવાની અનેક યોજનાઓ રમી રહી હતી, પણ વટોદરા રાજ્યમાં તે વખતે અંગ્રેમેન્યુશ અને સ્પેન્ટામેન્યુશ વચ્ચે તુરુલ યુદ્ધ ચાલત હતું. જ્યાં સુધી આ લડાઈનો અંત ન આવે ત્યાં સુધી દીવાનથી કંઈ મગતિ ન કરી

શકાય તેમ નહોતું. છતાં દાદાભાઈ અને તેમના સાથીઓ રાજવહી-
વટ સુધારવા માટે જનતું કરવામાં કદી પણ પાછા પડ્યા નહોતા.

ધીમધીમે પણ સ્પષ્ટપણે નવા રાજ્ય અમલના લાભ
માન્ય પડવા લાગ્યા. જુદાં જુદાં ખાતાઓની પુનઃચત્રના
કરવામાં આવી. નવી પદ્ધતિઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી.
મહેસૂલખાતાના વડાએ મહાસેમાં જાતે ફરીને દુઃખી જેડુતો પરનો
મહેસૂલનો બેળો ઓછો કરવાનું વચન આપી તેઓનાં દિલ
આનંદિત કર્યાં. વધુમાં વધુ પૈસા આપનારને ન્યાય વેચવાની
દુષ્ટ પદ્ધતિ જે વડોદરા રાજ્યમાં શાપ સમાન હતી તે અટકાવવામાં
આવી. પણ આ કામ ખાવાના ખેલ જેવું નહોતું. ખુદ મહારાજ
સાથ આ બાબતમાં દાદાભાઈને ખટપટ થઈ. મહારાજ નજરાણાંને
પોતાની અંગત આવક સમજતા હતા, અને બીજી બધી મહેસૂલની
પેઠે નજરાણાંને પણ કાયદાસર લેખતા હતા. દાદાભાઈ મહારાજ
સાથે નજવી વાતમાં કદી પણ ખટપટમાં ઊતરતા નહિ, પણ
સિદ્ધાંતના સવાલમાં તે હિમાલય જેવા અડગ રહેતા. ન્યાય
વેચવાની દુષ્ટ પદ્ધતિ રદ કરવા માટે તેમણે કોઈ પણ જાતની
મનાધાની કરવાની ના પાડી. તેમની દીવાનગીરી દરમિયાન કોઈ
પણ જાતનાં નજરાણાંથી ન્યાયના પવિત્ર નામને લાંછન ન લાગે,
તે માટે તેમણે છેવટ સુધી લડી નાખવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો.
આંતે મહારાજને નમવું પડ્યું. અગાઉ ગાયકવાડને કેટલી રકમનું
નજરાણું આપવામાં આવશે તે સંબંધી ન્યાયાધીશે અને વકીલો
માહોમાહે શુસશુસ કરતા તેને બદલે હંમે દરેક કેસની ખુદ્દી
અદાલતમાં તપાસ કરી ન્યાય છણાવા લાગ્યો. પોલીસ ફોજમાંથી
બદમાસોને વીણવીણીને બહાર કાઢવામાં આગ્યા, અને લાચ રુસ્વત
લેવા માટે વાડિયાની અદાલતમાં પોલીસ ઓફિસરોની તપાસ
ચલાવી તેઓને કાયદેસર સજા કરવામાં આવવાથી, લોકો આશ્ચર્ય-
ચકિત થઈ ગયાં. દીવાનના હુકમથી અને તેમની દોરવણી નીચે
બાળ મંગેશ અને વાડિયા, દીવાની અને ફોજદારી કાયદા તૈયાર

કરવા પાછળ મંડી ગયા, અને મહેસૂલ પંદ્વતિની નવરચના કરવાની દરજ્જા કાજ શાહુખીનને સોંપવામાં આવી.

દાદાભાઈને સત્ય અને ન્યાય પર અખંડ શ્રદ્ધા હોવાથી રાજવહીવટની સઘળી શાખાઓમાં સુધારા કરવાની તેમની કોશિશો આતુ જ રહી. તેમના સાથીઓ પણ એક નાલાયક રાજની સેવામાં રાતદિવસ પોતાનું સત્ત્વ વાપરવા લાગ્યા. પરંતુ મહારાસ્ટ્ર પોતે જ પોતાની જાનનો દુશ્મન હતો—દીવાનના મર્જમાં આ હતબુદ્ધિ મહારાજ જ કાંટા રૂપ હતા. સત્ય અને નેકીના દુશ્મનો, પ્રગતિના વિરોધીઓ, અને રૈયત ઉપર જીલમ ગુજારી તાગડધિજ્ઞા કરનારા ખુશામતિયા દરબારીઓએ મહારાજના રાજવંશી હકો વિષે તેને છાપદે ચડાવી, નેક દીવાન સામે તેના કાનમાં ઝેર રેડ્યા કર્યું. દાદાભાઈએ ઘણી વાર આ બદમાસોને મહારાજ સમક્ષ તેઓના ખરા રૂપમાં ઉઘાડા કર્યા, પણ મહારાજને ઘેરી વળેલી દુષ્ટતાની જાળ તેઓ પણ તોડી શક્યા નહિ.

રૈયતને ધોળે દિવસે લૂંટનારા આ દરબારીઓ નજરાણાં લઈને ન્યાય વેચવાની જૂની પદ્ધતિ સજીવન કરવાને કટિબદ્ધ થયા હતા. ભૂતકાળમાં ચૂકવાયેલા અનેક કેસો માટેનાં નજરાણાંની મોટી રકમો ખાકી હતી. આ રકમ વસૂલ કરવી કે નહિ, એમ બાળ મંગેશે પૂછતાં, દાદાભાઈએ એક પાઈ પણ વસૂલ કરવાની સાફ ના પાડી. દીવાન અને મહારાજ વચ્ચે આમ સળગાવવા માટે ગીધ જેવા દરબારીઓએ આ તક ઝડપી લીધી. નજરાણાંની રકમ મહારાજને આપવાની કબૂલાત થયેલી છે—દીવાનને તે માફ કરવાની સત્તા નથી, એમ કહીને તેઓએ મહારાસ્ટ્રને ચડાવ્યા, અને મહારાસ્ટ્રે આ રકમ વસૂલ કરવાની દાદાભાઈને સંચના કરી. દાદાભાઈએ મહારાજને સમજાવવા તેટલા સમજાવ્યા, અને જીલ્લાઈ મહિનામાં સ્પષ્ટ કહી નાખ્યું કે જો નજરાણાંથી ન્યાય વેચવાની નીચ પદ્ધતિ સજીવન કરવા જ તમારો વિચાર હોય, તો હું દીવાનપદ્મ સંભાળું આપી વિદાય થવાને તૈયાર છું.

આ સંદેશ મહારાજને વાડિયાએ પહોંચાડી, એકાંત મળતાં કહ્યું: “મહારાજ, તમે કબૂલ કરશો કે અમારી સલાહ નિઃસ્વાર્થ અને તમારા જ લાભની છે. દાદાભાઈ કે અમે અહીં જિંદગી કાઢવાના નથી. રાજ્ય સાથે તમારા દરબારીઓનું નહિ પણ તમારું લાગ્ય સંકળાયલું છે, અને દાદાભાઈ તમારાં જ હિતોનું રક્ષણ કરી રહ્યા છે.”

આ બધી વાત કબૂલ રાખીને મહારાજાએ કહ્યું કે નજરાણા સંગઘી, રાજ્યના અધિકારીઓએ તેની ધૂંછા અનુસાર જ વર્તણું જોઈએ. આ પરથી દાદાભાઈએ વાડિયા દ્વારા કહેવડાવી દીધું કે નાહુક વખત બરબાદ કરવામાં કંઈ સાર નથી. મહારાજાએ જોયું કે મામલો બગડતો જાય છે. દીવાન રાજનામું આપી આદ્યા જશે, તો બ્રિટિશ સરકાર વડોદરામાં દરમિયાનગીરી કરશે, અથવા તેનું રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવશે, એવો તેને ભય લાગ્યો. જે. એસ. ટોડેલર નામના એક અનુભવી પત્રકારે દાદાભાઈને સલાહ આપી હતી કે મહારાજાને સીધા રાખવા માટે તેના એકેએક ખંડમાં “ખાલસા” શબ્દવાળી તખતીઓ રાખવી, અને તે કંઈ મુર્ખાઈ કરવા તૈયાર થાય ત્યારે તેને તેનું રાજ્ય ખાલસા થવાની ચેતવણી આપવી. આ સલાહ આ વખતે રામબાણુ નીવડી. મહારાજાએ વાડિયાને કહ્યું “હું દાદાભાઈ જેવો એક દીવાન શુભાવનાર નથી.” દાદાભાઈને શું જોઈએ છે તેની તેણે માગણી કરી. એમ છતાં સાથે સાથે અંતિમ સત્તા તેની જ હતી એમ કહેવાને પણ તે ચૂક્યા નહિ.

તા. ૨૧ મી. જુલાઈને દિને, દીવાનપદ પર ધ્યયમ રહેવા માટેની શરતો દર્શાવનારો એક કાગળ દાદાભાઈએ ગુજરાતીમાં મહારાજા પર લખ્યો; તે પરથી તેમને કેવી મુશ્કેલીઓમાં કામ કરવાનું હતું તેનો કંઈક ખ્યાલ આવશે.

“જો સરકાર આજમ હોરમસજી સમક્ષ દર્શાવેલા વિચારોને જ વળગી રહેવાના હોય તો હું તંબવહીવટ સંભાળી શકીશ નહિ. શરૂઆ-

તથી જ મને એવી ખબર હોત તો હું આ કામ માથે લેત જ નહિ. પણ સરકાર મારા વિચારો જાણવા માગે છે, તો તે હું દર્શાવ્યા વિના નહીં શકતો નથી. મારો એકમાત્ર હેતુ સરકાર અને રાજ્યનું કલ્યાણ જોવાનો છે. તે સિવાય અહીંયાં મારું કંઈ કામ નથી. રાજ્યનો મુખ્ય પાયો ન્યાય અને નીતિ પર રચાવો જોઈએ. સરકારે મારા પર વિશ્વાસ મળી, મારા કામમાં ખરા દિલથી મદદ કરવી જોઈએ આ હેતુ જ્ઞાનમાં મળી હું નીચેની યરનો રજૂ કરું છું.

(૧) સમગ્રમાં ખાતાંઓ પર લેખિત દુકમો જ જવા જોઈએ. ફક્ત સરકારના નામના અને દીવાનની સહી સાથેના દુકમોનો જ અમલ થશે. બીજા દુકમોનો અમલ થશે નહિ.

(૨) રાજ્યની એકમાંથી નાણાં લેવાના બધા દુકમો પર દીવાનની સહી હોવી જોઈશે.

(૩) સરકારના 'ખાનગો ખર્ચ' માટે ખાનગી મિત્રો અને દુશ્મનિયાઓનો તેમાં સમાવેશ કરીને ચોક્કસ રકમ મુકવે કરવી પડશે.

(૪) વધારાના કુશળ માણસો રોકવાની, નોકરીમાંના લાવક માણસોના પગાર વધારવાની, અને રાજ્યમાં જુદાજુદા સુધારાવધારા કરવાની જરૂર છે તે માટે હાલના ખર્ચ ઉપરાંત ત્રણ વર્ષ સુધી મને ૬૦ લાખ રૂપિયા ખર્ચાની પરવાનગી મળવી જોઈએ.

(૫) ન્યાયના કામમાં અને સરકારી નોકરીની નિમણૂક અને ખર્ચનરથી માટે ટંક નજરાણું સ્વીકારી શકાશે નહિ.

(૬) કેટલાક મોટા અમલદારોને ફરજીની નોકરીમાંથી રાજ આપવી.

(૭) રાજ્યની નોકરીમાં કામની નિમણૂક કરવાની સરકારની મરજી હોય તો તે માટે મારી સલાહ લેવી.

મારી આગ્રહભરી વિનંતી છે કે જે ઉપલી યરનો અનુસાર મને રાજ્યવહીવટ ચલાવવા દેવો હોય તો પાછળથી તેમાં ફેરફાર થવી જોઈએ નહિ. સરકારના હક્કો જાળવવાની અને તેમની આખર વધારવાની મારી ફરજ છે, અને તે માટે હું જનનું જીવું કરવાને સુધીય નહિ.

મહારાજને આ શરતો ઘણી આકરી લાગવાથી તેણે વિચાર કરવા વખત માગ્યો, અને દરબારીઓને આ શરતોમાં “રિયાસત ગળી જવાની” ગંધ આવી. આ સંબંધી દરબાર અને દીવાન વચ્ચે વારંવાર મસલત ચાલી. પણ હુજી આ વાટાઘાટ ચાલુ હતી તેટલામાં તા. ૩૦ મી આગસ્ટે વાઈસરૉયનો એક ખરીતો આવ્યો, જેથી બધી વાત પડતી મૂકવી પડી.

મહારાજ ખરીતો વાંચ્યા વિના એમ જ સમજ્યા, કે તેની અરજનો આ જવાબ હશે. તેણે એક વિશ્વાસુ દરંગારી પાસે વાઈસરૉયની યાદી વંચાવી. “નામદાર, પ્રભુનો આભાર. તમારી માગણી મંજૂર થઈ.” દરબારીએ કહ્યું. વાઈસરૉયે મુબઈની સરકારની સલાહની અવગણના કરી, ગાયકવાડ પર જ રાજવહીવટની જવાબદારી છોડી હતી; અને ૧૮૭૫ ના અંત પહેલાં રાજવહીવટમાં સુધારા કરવામાં નહિ આવે તો તેને પદબ્રષ્ટ કરવાની ચેતવણી આપી હતી. દીવાનની નિમણૂક મહારાજની મુખત્યારી પર છોડવામાં આવી હતી.

રાતના દસ વાગે મૃશળધાર વરસાદમાં મહારાજાવે દાદાભાઈ અને વાડિયાને રાજમહેલમાં બોલાવ્યા. બન્નેને વાઈસરૉયનો જવાબ આવ્યાની ખબર હતી. મહારાજાએ દીવાનને વાઈસરૉયનો પત્ર આપ્યો. વાંચીને દાદાભાઈએ કહ્યું: “ઠીક છે.”

“એમાં શું લખ્યું છે ?”

“તમે તે જાણો છો, મહારાજ.”

રાજમહેલમાં આનંદ થયો, પણ રેસીડન્સીમાં નિરાશા ફેલાઈ. કર્નલ ક્વેયર પોતાની ગણતરીમાં ઝીંધા વળ્યા; પણ તેમનો નિશ્ચય ડગ્યો નહિ. કેટલાક દરબારીઓએ તેમને કહ્યું: “મહારાજાની સત્તામાં ૧૭ મહિનાનો વધારો થયો છે, અને તે પોતાની મરજી મુજબ જ અમાલ્યની પસંદગી કરશે.” આ પરંથી કર્નલ ક્વેયરે ગુસ્સે થઈને પ્રનિશા લીધી: “ગીરાયેગા-આખા વડોદરા રાજ્યને વિરુદ્ધ બનાવી

હું દીવાનની સત્તા એ ત્રણ મહિનામાં તોડી પાડીશ.” દાદાભાઈને આ વાતની ખબર મળી ત્યારે તેમણે સ્મિત કર્યું, અને રેસીડંટની ધમકીની જરા પણ પરવા કરી નહિ.

હવે દરબારીઓ અને દીવાન વચ્ચે સાઠમારી ચાલી. દીવાન-ગીરીની મહોર દાદાભાઈને બક્ષવામાં આવે તે પહેલાં તેમની નિમણૂક રદ કરાવવાના હેતુથી દરબારીઓએ મહારાજાના કાનમાં ઝેર ફેંકવા માંડ્યું: “હવે બધો આધાર રેસીડંટના રિપોર્ટ ઉપર છે; તે માયાળુ છે. દાદાભાઈ શું કરવાના હતા? તેમની તરફ તો જુઓ. દીવાન મહારાજાને રમકડું બનાવીને રિયાસત ગળી જવા માગે છે.”

એક અઠવાડિયામાં કાયાદાવા અને છળપ્રપંથોનો પાર રહ્યો નહિ. મહારાજાનું વલણ પણ દીવાનની વિરુદ્ધ હતું. વાર્ષિકરૌયના પત્રથી દાદાભાઈની કસોટી શરૂ થઈ. મહારાજા નિર્ણયે કરવાના હતા. રાજાને દરબારીઓની જાળમાંથી મુક્ત કરવાની જરૂર હતી. મહારાજા તો દરબારીઓના જ હાથમાં રમતા હતા. તેના હાથમાં ૧૭ મહિના હતા. દીવાનને નમવાની હવે શી જરૂર હતી? વાર્ષિકરૌયને ગમે તેમ સમજાવીને તેની આંખમાં ધૂળ નાખી નહિ શકાય?

આવા સંજોગો જોઈને ગાયકવાડ પોતાની ઇચ્છા અનુસાર વર્તી શકે તે માટે તા. ૯ મી ઓગસ્ટે દાદાભાઈ અને તેમના માથીઓએ રાજાનામાં આપી દીધાં. પણ મહારાજા હજી દાદાભાઈને છોડવા માગતા નહોતા. તેને ભાવિ માટે લાયક હતો, અને તેથી તેણે એવી “કાકલૂદીબરી અરજ” કરી કે દાદાભાઈ અને તેમના માથીઓને રાજાનામાં પાછાં ખેંચી લેવાં પડ્યાં.

રેસીડંટની ધારણા કસોટી ખૂબમાં મળી, અને તેના ગુરસાનો પાર રહ્યો નહિ. તા. ૧૧ મી ઓગસ્ટે કર્નલના એ આંધિયાળો બાપુરાવ અને ગોવિંદરાવ માતાએ ગાયકવાડને જઈને કહ્યું કે “કોઈ પણ સંજોગોમાં દાદાભાઈને દીવાનપદ પર આગ્રહ રાખવા નહિ.

તેમના બધા સાથીઓને રૂબરૂ આપવી. મણીભાઈ અને બીજા બે દાદાભાઈ કરતાં હજાર દરજ્જે બાહોશ છે અને જે દાદાભાઈને નીમવામાં આવશે તો રેસીડંટી સાથેની તકરારમાં ત્રણ મહિનામાં ગાયકવાડ પાયમાલ થઈ જશે.” સાંજે બળર મલી કે જે દાદાભાઈને બરતરફ કરવામાં આવે તો બાપુભાઈ પ્રધાનમંડળમાં નીમાશે. આ બંધો દરબારી દાદાભાઈ સાથે સારું રાખવાનો દંભ કરતો હતો, પણ અંદરખાનેશી તે પ્રધાન થવાની અભિલાષા ધરાવતો હતો.

“મહારાજ,” દાદાભાઈએ ગંભીર સ્વરે મહારાવને કહ્યું: “કર્નલ આપણો કટો વેરી છે, પણ જે તમે રાજવહીવટ સુધારવાના નિર્ણયને વળગી રહેશો તો બ્રિટિશ સરકાર તમને હેરાન કરશે નહિ. ખાસ કરીને હાલના વાઈસરોય તમને હેરાન કરવાના નથી. તેમણે ઇન્સાફી વક્ષણ બનાવી છે. આવી અમારી માન્યતા હોવા છતાં મને દીવાનપદ પર કાયમ રાખવો કે નહિ તે વિષે આપ પુખ્ત વિચાર કરી લ્યો.”

આ વખતે મહારાવ પાકા નિશ્ચય પર આવી ગયા હતા. તેને રેસીડંટનો ડર નહોતો; તે દાદાભાઈને દીવાનપદ પર રાખવા માગતા હતા. તેથી તેણે દાદાભાઈને દીવાન તરીકે લશ્કરી માન આપવાનો હુકમ કરી બાહરે ક્યું કે “આજમ દાદાભાઈ નવરોજ પર મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, અને તેઓ લાયક અને ખાનદાની ગૃહસ્થ છે.”

તા. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૭૪ ને દિને, સામાન્ય પ્રજાની ખુશાહી વચ્ચે દીવાનને દરબારી તરીકા મુજબ દીવાનગીરીની મહાર એનાયત કરવામાં આવી. રેસીડંટ પણ વખત વિચારીને રાજવહીવટ સુધારવામાં દાદાભાઈને મદદ કરવાને તૈયાર થઈ ગયો. આ અમત્કારિક પરિવર્તન કેમ થઈ ગયું તે બાણવાળેગ છે.

મહારાજને રાજવહીવટ સુધારવાની તક આપતી વખતે જ હિન્દી સરકારે “મુધારાના અમલ”માં ગમે તે દીવાનને ખૂરતો ટેકો આપવાની રેસીડંટને ખાસ ફરમાસ કરી હતી. આ ફરમાસ રેસીડંટ

પર રવાના કરતાં મુંબઈની સરકારે દીવાનની પસંદગીમાં માથું નહિ મારવાની રેસીડન્ટને સૂચના કરી હતી મુંબઈ સરકારે પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે “તમે જોઈ શકશો કે દીવાનની પસંદગી હિન્દી સરકારે મહારાજાની મુખત્યારી પર છોડી છે.”

આવી ચેતવણી મળવા છતાં રેસીડન્ટે દાદાભાઈને નમાડવા માટે આકાશ પાતાળ એક કરવામાં બાકી રાખી નહિ. તેણે દાદાભાઈને ણદનામ કરવા માટે દ્વધમાંથી પોરા કાઢવા માંડ્યા. દરબારીઓના જુદાણાં અને નાપાયાદાર અફવાઓ પર આધાર રાખી તેણે સરકાર પર દાદાભાઈની વિરુદ્ધ ફરિયાદો રવાના કરી દાદાભાઈએ દીવાનગીરી માટે જે શરતો કરી હતી તે “દાદાભાઈ અને તેમની પાર્ટી”ને રાજ્યની લગામ મેંપી દેવા સમાન હતી, અને તેથી અફવર્તી સરકાર સામે દાદાભાઈએ શુન્હો કર્યો હતો, એમ જણાવી રેસીડન્ટે વધારામાં ડિંગ મારી કે મહારાજા દાદા ભાઈને રુખમદ આપવા તૈયાર હતા; પણ તે દાદાભાઈની વિલાયતમાંની લાગવગથી ડરતા હતા તેણે તેના મદદનીશ મણીભાઈને સંયુક્ત કારભારી નીમવાની સૂચના કરી એવો ખ્યાલ આપ્યો કે બાપુભાઈજ દીવાનનું ણધું કામ કરતા હતા, અને જો દાદાભાઈ અને તેમના સાથીઓ રાજનામાં આપી ચાલ્યા જાય, તો આ જો જણ રાજવહીવટ ચલાવવાને લાયક હતા.

જે દિવસ પછી એક બીજા પત્રમાં રેસીડન્ટે મુંબઈ સરકારને લખી જણાવ્યું કે જો બ્રિટિશ સરકાર સલાહ આપે તો મહારાજા દાદાભાઈને રાખવા માગતા નહોતા. બીજે જ દિવસે મહારાજાએ એક ઘાઠી બહાર પાડી દાદાભાઈ પર પોતાનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ જાહેર કર્યો. આ પરથી તે જ દિને બીજી બોપરીના રેસીડન્ટે દાદાભાઈની નિમણૂકને મંજૂરી નહિ આપવાની તથા તેમને લશ્કરી માન આપવા માટેનો દરબાર મુલતવી રાખવાની સરકારને સલાહ આપી.

હવે મુંબઈ સરકારને આ રાજદ્વારી કાવાદવાનો અંત લાવવાની જરૂર જણાઈ. સરકારે રેસીડન્ટ પર એક પત્ર લખી

જણાવી દીધું, કે મહારાજા દીવાનની પસંદગી કરવા માટે મુખત્યાર છે, અને રેસીડન્ટને તેની વિરુદ્ધ પડવાની સત્તા નથી. સરકારે મહારાજાવે રાજવહીવટ સુધારવા માટે લીધેલાં તાત્કાલિક પગલાંની પિછાન કરી; એટલું જ નહિ પણ દાદાભાઈની નિમણૂક સામે વાધો નહિ લેવાની મહારાજાવને ખાતરી આપીને, દાદાભાઈના કામમાં મદદ કરવાનું રેસીડન્ટને ફરમાન કર્યું. કર્નલ ફાયરના હાથ હેઠા પડયા, અને આખરે દાદાભાઈ વડોદરાના દીવાનની ગાદી પર બિરાજવાને ભાંખશાળી થયા.

દીવાનગીરીની સત્તા મળ્યા પછી દાદાભાઈ વડોદરાનું ગાયક-વાડી અંધેર સુધારી શકશે ખરા? કેટલાક વિદ્વસંતોષી અને કાવતરાંખાજ માણસોને બરતરફ કરવામાં આવ્યા, પણ હજી માણ અમાત્ય અને મહારાજાના સાળા ખાનવાલકરને મહારાજાવે પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે રાખ્યો હતો; વળી તે પોતાના માનીતા કારભારી દામોદરને છોડવા માગતા નહતા. દામોદરને રેસીડન્ટે આગલા પત્ર વહેવારમાં “નામાચીન દામોદરપંત, ગાયકવાડનો હાલનો માનીતો હજૂરિયો, તેના દુર્ગુણોને પોષનાર અને સીઓ પર જુલમ ગુનારનાર”ની ઉપમા આપી હતી; પણ આજકાલ તે રેસીડન્ટનો માનીતો થઈ ગયો હતો. આવા માણસો મહારાજાની આસપાસ ફરીથી ભયંકર જાળ બિછાવશે એવો ભય હોવાથી તેઓને દૂર કરવાની જરૂર હતી. વહાણ તોફાની દરિયામાં ઝોલાં ખાતું હતું, અને તે ખરાબે ચડવાનો ભય હતો. પણ દાદાભાઈ આશાવાદી હતા. ખુદા પર ભરોસો રાખી તેમણે ગાયકવાડી અંધેર સુધારવાની મહાન જવાબદારી પોતાને માથે લીધી.

પ્રકરણ ૧૪ મું

દીવાનનું રાજનામું-મહારાજા-પદભ્રષ્ટ.

દીવાનની ગાદી પર વિધિસર ગિરાજતાની સાથે દાદાભાઈ ગરીબી અને જીવન નીચે કચડાતા ખેડૂતોની વહાલે ધાયા, અને તેઓની ધૂં મહેમલ માફ કરી તે ઉપરાંત ગભ્યના કલ્યાણ માટે ખીજ અનેક ઢંઢરાઓ ળહાર પાડીને નવા દીવાને નજરાલું આપનાર કોઈ પણ ગહેરી અને નજરાલું લેનાર કોઈ પણ મરકારી નોકરને સજા કરવાનું જાહેર કર્યું. વેઠની પ્રથા નાબૂદ કરી, અને કોઈ માણસ પર આત્યાચાર જીજ્ઞાસાના કામને સજાપાત્ર ઠરાવ્યું. દીવાને જેઓની મિલકત જપ્ત કરવામાં આવી હતી તેઓની ફરિયાદો માંભળીને તેનો નિકાલ કરવા માંડ્યો. જે સરદારો પોતાની મિલકત જપ્ત થવાથી બેદિલ થયા હતા, તેઓ સાથે સમજૂતી પર આવવાને દાદાભાઈ તૈયાર હતા; પણ પરદા પાછળથી દોરી ખેંચનારાઓની ઉશ્કેરણીથી સરદારોએ ધમકી આપનાર વલણ અખત્યાર કર્યું. તેઓએ કચેરીમાં ગેરહાજર રહી મહારાજાનું અપમાન કરવા માંડ્યું, મોટી સંખ્યામાં રસ્તામાં ભેગા થઈ હોહા કરવી શરૂ કરી, અને રાજ્યની સામે રેસીડન્ટ સમક્ષ અપીલો નોંધાવી.

આ કેસોમાં સમાધાની કરાવવામાં સહાય કરવાને બદલે, રેસીડન્ટે ફરિયાદીના વકીલ તરીકે કામ કરીને દીવાનની આજી સતામણી કરવા માંડી. મુંબઈની સરકારે તેને જે પરચો દેખાડ્યો હતો તે તે થોડા જ વખતમાં ભૂલી ગયો, અને એક વાર ફરીથી રેસીડન્ટની વિરોધ અને ખલલનું કેન્દ્રસ્થાન બની ગઈ. હવે દાદાભાઈને લાગ્યું, કે મહારાજાએ રેસીડન્ટને પાછો બોલાવી લેવાની માગણી કરવી જોઈએ. મહારાજા આ મત સાથે સંમત થયા. દાદાભાઈએ તે માટેનો ખરડો ઘડી કાઢ્યો. કર્નલ ફાયરે દાદાભાઈની સામેની

અરજીઓમાં નાલેશીલરી અને દ્વેશભાવલરી લાખા વાપરી હતી, પણ દાદાભાઈ “શકં પ્રતિ શાઠ્ય”ના સિદ્ધાંતને માનતા નહોતા. પોતાની નીચ નાલેશી કરનાર રેસીડન્ટની વિરુદ્ધની તેમની અરજીમાં પણ તેમના ઉદાર હૃદયની લબ્યતા તરવરી રહી હતી, જે નીચેના ઉત્તારા પરથી જણાશે:—

“રપષ્ટ કરવા માગું છું કે કર્નલ ફાયરે કંઈ પણ કામ બદલાવતથી ક્યું” હતું એવા આક્ષેપ હું કરવા માગતો નથી. પણ એમણે અમુક બાબતમાં અમુક નિષ્ક્રિયતા બાંધી દાખા છે. તેમના વાતમાં નાખતી કરતા નથી. તે બૂલી જાય છે કે જે અમલદારોને મેં ખોલાવ્યા હોય તે આવી પહેાંચે ત્યાંમુધી મહાસભામાં મારાથી કંઈ પ્રગતિ થઈ શકે નહિ. તે મારી સામેની ફરિયાદો તરત જ સાંભળે છે, અને તેમ કરીને મારા મુશ્કેલ કામમાં મદદ કરવાનો તે દાવો કરે છે, પણ ખરી રીતે તે જ હેતુને તે નિષ્ફળ બનાવે છે. કર્નલ ફાયરે નિશ્ચિત હેતુ અને સમગ્ર ઇચ્છાથી મારી સત્તામણી કરી છે, અને હવે તે મારો ન્યાય કરવા એસે તે મને અન્યાયકર્તા છે.... તથા મહિનાના અનુભવ પરથી હું કહું છું કે તેના પૂર્વગ્રહ બંધાઈ ચૂક્યા છે, અને હું તેની પાસેથી નિષ્પક્ષપાત અહેવાલની આશા રાખી શકતો નથી..... મારી જાત, તથા જેઓને મેં આ કામ માટે રોક્યા છે તેઓ તરફની મારી ફરજને કીધે મારે કહેવું પડે છે કે મારી અને મારા અમલદારોની સામે થવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ એટલા કર્નલ ફાયરે જે ચક્રવર્તી સરકારના પ્રતિનિધિના દરજ્જા પર ચલુ રહેશે તો મારા બધા પ્રયત્નો સદંતર નિષ્ફળ જશે.”

રેસીડન્ટના દોષ એવા હતા કે આથી ઘણી ઠંડક લાખા યોગ્ય જણાઈ હોત. પણ દાદાભાઈએ ઊપર જણાવેલી સીંધી અને સગા લાખામાં કર્નલ નામેનું તોહમતનામું ઘડી કાઢ્યું હતું. ગુરૂઆથી લાલપીળા થઈને આ અરજ સરકાર પગ રવાના કરતાં કર્નલ ફાયરે પોતાના જવાબમાં આ અરજને “ખોટાં તોહમતો” અને “સત્ય દાખી દેવાની જાળ”ની ઉપમા આપી. પણ પોતાના જ આક્ષેપો કેટલા પાયા વિનાના હતા તે તરત જ હિન્દી સરકારના ચુકાદાથી

માત્રુમ પડી આવ્યું. પત્રવહેવાર પરથી સરકારની ખૂતરી ખાતરી થઈ કે કર્નલ ફાયરે હિન્દી સરકાર અને મુંબઈ સરકારના ફરમાનોનો ઊધો અર્થ કર્યો હતો, અને તેથી તેને વડોદરાના રેસીડન્ટના ઓદ્ધા પર વધુ વાર રાખવામાં કંઈ સાર હતો નહિ. “પરિસ્થિતિની ગંભીરતા” વખતસર નહિ સમજવા માટે હિન્દી સરકારે મુંબઈ સરકારને પણ થોડોક ઠપકો આપ્યો.

કામચલાઉ ગોઠવણ તરીકે ગવર્નર જનરલના એજન્ટ અને ખાસ કમિશનર તરીકે સર લૂઈ પેરીને મોકલવામાં આવ્યા, અને વડોદરા પરની મુંબઈની સરકારની રાજદ્વારી હુકમત મોકૂફ કરવામાં આવી. મુંબઈ સરકારે એક દેરી રાજની અરજ પરથી રેસીડન્ટને ખરતરફ કરવાની રાજદ્વારી નજરે કેવી અસર થશે તે પર ધ્યાન ખેંચી નજીઆવું કે વડોદરાના રેસીડન્ટને તેવાજ કોઈ ખીલ ઓદ્ધા પર બદલવાનું શક્ય હોત તો મુંબઈ સરકારે પોતે જ કર્નલ ફાયરની વડોદરામાંથી બદલી કરી હોત.

હવે આ પ્રકરણે હિન્દી પ્રધાનની ઓફિસમાં કેવો ખળભળાટ મચાવ્યો હતો તે જોઈએ. લોર્ડ સેલ્સબરી આ પ્રકરણના કાર્ગળિયાંઓ વાંચતાં અભયથી અને ક્રોધની લાગણીથી જોયેન બન્યા. આવી ગંભીર ખાબતમાં મુંબઈ ઈલાકાની સત્તાનો હાજ બેસાડવાના તાત્કાલિક હિન્દી સરકાર અને મુંબઈ સરકારે નજીવા મુદ્દાઓ પર વધુ લક્ષ આપ્યું તે માટે દિલગીરી દર્શાવી હિન્દી પ્રધાન જણાવે છે કે કર્નલ ફાયર પોતાને સોંપાયેલી નાનુક ફરજો બજાવવાને નાલાયક છે, અને તેણે તેને મળેલા હુકમોની કચેલી અવગણના ક્ષમાપાત્ર નથી. આમ હોવા છતાં છેક છેલ્લી ઘડીએ કર્નલને ખરતરફ કરવામાં આવ્યાથી લોર્ડ સેલ્સબરીએ આ પ્રકરણને વધુ ચૂંચવાનું માંડી વાળ્યું.

મહારાજાવની અરજ પરથી એક તુમાળી અને વિશદી રેસીડન્ટને ખરતરફ કરવામાં આવ્યો તે મહારાજાને મોટો વિજય હતો. “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” ને ખબર મલી કે

રેસીડન્ટના પંબમાંથી છૂટવાની ખુશાલીમાં મહારાજાએ ત્રણ હજાર વ્રાહ્મણોને મિજબાની આપી લોકોમાં ઉદારતાથી મીઠાઈ વહેંચી હતી. દાદાભાઈ માટે પણ આ બનાવ રાહતરૂપ હતો, કારણ દાદાભાઈ ખડતા પર પાટુ મારવામાં હલકાઈ સમજતા હતા. જાહેર જીવનમાં કેટલીક વાર અસાધ્ય રોગ માટે જીવલેણ દવા વાપરવી પડે છે, પણ તેથી એવા પ્રમંથોની કરુણતા ઓછી થતી નથી.

ખરું જોતાં આ વિજય દાદાભાઈનો હતો, પણ તેથી મહારાજાએ અને ગાયકવાડી રૈયતને થયેલા આનંદમાં ભાગ ન લેવાનાં બીજાં પણ કારણો હતાં. રેસીડન્ટની બહલીની માગણી કરવામાં આવ્યા પછી ઘણા બનાવો બની ગયા હતા. આ માગણીને સરકાર તુરંછકારી કાઢશે તે વિષે દરબારીઓને જરા પણ શક ન હતો. આથી તેઓએ માથું ફેરવીને કામ લેવા માંડ્યું હતું. રાજ્યની મહેસૂલ ઘટતી જતી હતી; મહેસૂલની અપાયેલી માફીથી તિજોરીમાં મોટી ખોટ આવવાની હતી, અને રેસીડન્ટની સાથે મળીને કામ કરતી ટોળાકોની ઉશ્કેરણીથી ચડી ગયેલી રકમ આપવા સામે વિરોધ પ્રગટી નીકળ્યો હતો. સામાન્ય રાજવહીવટના ખર્ચ માટે તિજોરીમાં નાણાં ન હતાં. છતાં મહારાજા બધા ખર્ચરક કહેલા જૂના દરબારીઓને સાલિયાણાં આપવાની હઠ કરતા હતા. જૂતકાળના વહીવટ સામેની ફરિયાદોને અંગે મોટી રકમો દાવાદારોને આપવી પડી હતી, પણ મહારાજા પોતાના ખાનગી ખર્ચ પર કાપ મૂકવાને ના પાડતા હતા.

જાણે આ ચિંતા ઓછી હોય તેમ મહારાજા પર એક ગંભીર આરોપ. મહુવામાં આજે. દરરોજ સવારે ફરી આવ્યા પછી અથવા ઘોડેવારી કર્યા પછી રેસીડન્ટની મુખ્ય મકાનની બાજુમાંની ઓફીસમાં જતાં પહેલાં કર્નલ ફાયરને શરબત પીવાની ટેવ હતી. તા. ૬ મી નવેમ્બરની સવારે શરબત બેસ્વાદ લાગવાથી એક બે ઘંટડા પી, કર્નલે પ્યાલો ઢાળી નાંખ્યો. થોડા વખતમાં તેને ઊલટી થવાનાં, મગજમાં ચક્કર આવવાનાં, અને એવાં જ બીજાં વિચિત્ર

ચિદ્રો માધુમ પડ્યાં. કર્નલને કંઈ શક ગયો. ખ્યાલો તપાસતાં નીચે કંઈ કચરો જણાયો. રેસીડન્ટની સર્જને પૃથકકરણ કરતાં આ કચરામાં સોમલ અને હીરાકણીનું મિશ્રણ માલમ પડ્યું. આ માટે મહારાજ પર શક ગયો. પણ કર્નલે મહારાજ અથવા દીવાનને કંઈ પણ વાત કર્યા વિના સરકારને રિપોર્ટ કર્યો. દાદાભાઈને મહારાજાએ કસમપૂર્વક જણાવ્યું કે આ ગાળન સાથે તેને કાંઈ સંબંધ ન હતો. દીવાન તરીકે મહારાજાને કંઈ પણ હાનિ ન થાય તેની સંભાળ રાખવાની તેમની ફરજ હતી. આથી દીવાનની ચિંતાનો પાર રહ્યો નહિ.

સર લૂઈ પેરીના આગમનની સાથે વડોદરાના દીકાર ગદલાઈ ગયા. મહારાજા તો પ્રથમ નજરે જ સર લૂઈ પર ખોટી પડ્યા. ચવર્નર જનરલના એજન્ટે વડોદરાની ભૂમિ પર પત્ર મૂકતાંની સાથે રાજાનું હૃદય જીતી લીધું. કર્નલ કાયરના પંજામાંથી મુક્ત થવાને લીધે પણ આવું બન્યું હોય તે સંભવિત છે. છતાં ઇન્સાફને ખાતર કહેવું જોઈએ કે કોઈનો પણ પ્રેમ જીતવાના સફળતા મર લૂઈ ધરાવતા હતા. દીવાને બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિ તરફથી પહેલી વાર વિવેક અને સભ્યતા અનુભવ્યાં, અને તેથી તે ભૂતકાળ ભૂલી ગયા.

મહારાજાના સલાહોનો ફેસલો કરવા માટે થોડા થોડા વખતને અંતરે વારંવાર દરબાર બરાવા લાવ્યા; પહેલા જ દરબારમાં સર લૂઈએ બધા અરજદારોને સ્પષ્ટ સંભળાવી લીધું કે પ્રથમ તેઓએ પોતાની ફરિયાદો દીવાન સમક્ષ નોંધાવવી, અને જ્યારે મહારાજાના સુકાદાની સામે અપીલ નોંધાવવી હોય ત્યારે જ રેસીડન્ટને અરજ કરવી. ખોટી અથવા અતિશયોક્તિભરી ફરિયાદો નોંધાવીને મજબૂતીવટને મુશ્કેલ બનાવનારાઓ તરફ તેઓ જરા પણ દિલસોજી બતાવશે નહિ, એવી તેમણે ચેતવણી આપી. વિશેષમાં જણાવ્યું કે પ્રમતની પેઠે મહારાજાને પણ ખોટા દાવાઓ મામે રક્ષા મેળવવાનો હક્ક છે.

આ શબ્દોની ધારેલી અસર થઇ. જે ક્ષિયાદીઓ અગાઉ દીવાન અથવા તેઓના સાથીઓની કચેરી રેસીડન્ટને અપીલ કરવાની ધમકી આપી છોડી જતા હતા, તેઓ હવે સમજી ગયા કે આ પાણીથી વાલ અડવાના નથી. હવે રાજવહીવટનું ગાડું સરળતાથી ચાલવા લાગ્યું. એક પછી એક ખાકી રહેલા કેસો હાથ ધરીને ઇન્સાફી સમાધાની કરવામાં આવી. પણ આ બધા દાવાઓ ચકવવા માટે નાણાંની જરૂર હતી. દાદાભાઈએ આ રકમ મહારાજાની ખાનગી તિજોરીમાંથી આપવાની સૂચના કરી. અન્યાયથી મેળવેલી રકમ પ્રજાને પાછી મળવી જોઈએ એવી તેમણે દલીલ કરી. પણ મહારાજાએ ખુશામતખોરોની શીખવણીથી દાવાઓની રકમ પગાર કરવા માટે લોન કાઢવાનો અથવા કર નાખવાનો આશ્રય કર્યો.

મહારાજાએ દાદાભાઈને એમ લાગવા દીધું કે તેમના વિના તેને ચાલી શકશે. દુશ્મન આંગણે આવી જિલો હતો ત્યારે મામલો ઘણું વિકટ બન્યો હતો; એવે વખતે દુશ્મનનો સામનો કરવા માટે દાદાભાઈ જેવા વીર દીવાનની જરૂર હતી.

Manners with fortunes, humours turn with
olimes,
'Tis not with books, and principles with times.

દાદાભાઈ આ વાત જાણતા હતા. રાજા અને દીવાનના વિચારોમાં ઉત્તર દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલું અંતર હતું. બન્ને સાથે રહી શકે તેમ નહોતું. વડોદરાની દીવાનગીરી દરમિયાન બન્ને વચ્ચે મિત્રાચારી જેવી લાગણી ઉત્પન્ન થઈ ન હતી. બન્ને વચ્ચે દિલ્લો-બાની ન હતી—કોઈ જાનનો સામાજિક વહેવાર નહોતો. મહારાજાને માથે દીવાન બેધારી તલવાર જેવા હતા. બન્નેનો વહેવાર ઉપર-ચોટિયા હતો. દીવાન સત્યવાદી હતા, અને મહારાજા તેથી ઉલટા જ સુંઘો ધરાવતા હતા. દાદાભાઈમાં દલનું નામનિશાન નહોતું. આવા સંજોગોમાં દાદાભાઈના રક્ષણની જરૂર ન હોય, તો પછી તેને દીવાનગીરી પર ચાલુ રાખવાની શી જરૂર છે ? રાજા જાણતા હતા

કે દાદાભાઈ પ્રમાણિક, નેક, ન્યાયી, અને જુદિયાળી હતા. આ સદ્ગુણો પ્રજાને લાભકારી હતા. પણ તેથી રાજાને શો લાભ? રાજા જેને પોતાના હકકો અમજતા હતા તેની સામે જ આ સદ્ગુણોને લીધે દાદાભાઈ યતા હતા ને? જૂના દરબારીઓ ફરીથી પોતાના દાવ ખેલવા લાગ્યા. એક જણ મહારાજ સાંભળે એમ કહેતો : “હવે દીવાન સાહેબ સર્વસત્તાધીશ થયા છે.” ખીલે સાંભળી જવાળ આપતો : “નહિ, દીવાન પોતે જ ગાયકવાડ થઈ ગયા છે.” રાજા આ સાંભળી ભેદી રિખત કરી તેઓને સંભળાવતો : “જુઓ તો ખરા કે એને કેમ પાણીયું આપું છું તે !”

પોતાના દીવાનના આદરો સામે સંપૂર્ણ વિરોધ જતાવનાર રાજાની સેવા કરવાનું કામ લોખંડના ચણા આવવા જેવું હતું. પણ દાદાભાઈ ધીરજના લાંડાર હતા જે આ વિલાસી રાજાને ખુશામતી દરબારીઓથી દૂર કરવામાં આવે તો હજી પણ તેને મુદારવાની દાદાભાઈને અપ્રશા હતો. છેવટનો પાસો નાખવાને નિશ્ચય કરી દાદાભાઈએ વાડિયા દ્વારા મહારાજા પર સંદેશ મોકલ્યો કે થોડા વખતથી આપ દરબારીઓના કહેવા પ્રમાણે વર્તો છો, મને દીવાનપદ સાચવવા માટે બોલાવવામાં આવ્યો હતો— સરકારના હુકમને તાળે ચનારો કારકૂન બનવા માટે નહિ. મહારાજાની ઇચ્છાને માન આપી મેં દરબારીઓને રહેવા દીધા હતા, પણ આવી સહિજગુતા જતાવ્યા પછી હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે તેઓને વડોદરાની મહારાજા મોકલી દેવાની અનિવાર્ય જરૂર છે. હામેદર, ગાપુલાઈ, ગોવિંદરાવ મામા, ખારકર, અને ખીજા કેટલાક જવા જ નોંધ્યો. નાના સાહેબે ચોતે જ વડોદરા છોડી જવાની માગણી કરી હતી.

મહારાજાએ તેના હુમ્મયના રિવાજ પ્રમાણે દાદાભાઈને તેમની સાથે કારકૂન જેવું વર્તન લાગ્યું હોય તો તે માટે દિલગીરી દર્શાવી જણાવ્યું કે તે દીવાનની સત્તા પર તરાપ મારવા માંગતા નહતા. તેણે દીવાન પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકવાનું વચન આપ્યું.

પણ પોતાના દરબારીઓને રુખસદ આપવામાં તે સંમત થયા નહિ. આખરે એક દિવસ તેણે દામોદરની હાજરીમાં વાડિયાને કહ્યું: “દાદાભાઈને કહેજો કે બીજા દરબારીઓને વિદાય કરવાનું હું કબૂલ કરીશ, પણ દામોદરને તો નહિ જ. દુનિયામાં બે માણસો વિના મને ચાલે તેમ નથી; તે દાદાભાઈ અને દામોદર. બેમાંના એકથી પણ જુદા પડવાનો વિચાર કરવા કરતાં હું મુંઝાઈથી લાંડન સુધી સોનાનો પુલ બંધાવવાનું પસંદ કરીશ.”

આ નાદાન રાજાને બાન પણ આગ્યું નહિ કે ઝેર અને ઝેરના ઉતારને સાથે રાખવાની ઇચ્છા કરીને તે પરોક્ષ રીતે દાદાભાઈની નાણેશી કરતા હતા. વાડિયાએ મહારાજાનો સદેશ દાદાભાઈને પહોંચાડ્યો. પોતાને દામોદરની પંક્તિમાં મૂકવાની વાત સાંભળી ખડખડાટ હસીને દાદાભાઈએ કહ્યું, “હોમી, હવે આપણે છેવટની નોટીસ આપીશું. મહારાજાને કહેજો કે મેં રાજનામું આપવાને નિશ્ચય કર્યો છે, તેથી મને જેમ બને તેમ જલ્દીથી છૂટા કરવો. તમારે શું કરવું તે તમારી મુનસફીની વાત છે.”

“હું નોકરી છોડી દઈશ.” વાડિયાએ કહ્યું. “અમે પણ વિદાય થઈશું.” બાળ મગેશ અને શાહબુદ્દીને કહ્યું.

મુંઝાઈ સરકારના જે અધિકારીઓની સેવા ફક્ત બે જ મહિના પર દાદાભાઈને સોંપવામાં આવી હતી તેઓ આ વાત સાંભળીને દાદાભાઈની સાથે જ વિદાય થવા તૈયાર થયા. દાદાભાઈનો નિર્ણય મહારાજાને સંભળાવવામાં આવતાં જાણે તેના માથાપ મરી ગયા હોય તેમ તે ગંભીર થઈ ગયો, અને વાડિયા જવાબની રાહ જોયા વિના જ રવાના થઈ ગયો.

દાદાભાઈએ હવે બધું કામ પતાવી નવા દીવાન માટે નોંધ તૈયાર કરવા માંડી. પછી તે સર લૂઈને સલામ કરવા ગયા. સર લૂઈએ નવો દીવાન નીમાય ત્યાં સુધી દીવાનપદ પર ચાલુ રહેવા દાદાભાઈને સમજાવ્યા, પણ મહારાજા બીજા કોઈને દીવાન નીમવા રાજ નહોતા.

નાતાલને દિવસે ગવર્નર જનરલના એજન્ટની ઓફિસમાં દાદાભાઈને મહારાજ સાથે લંગાણ વાટાઘાટ થઈ. તેમણે મહારાજને સમજાવી દીધું કે ‘રાજ તેમના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે એ શરતે તેમણે દીવાનગીરી સ્વીકારી હતી. “હમણાં હમણાં તમે તમારા જૂના દરબારીઓ પર વિશ્વાસ રાખવા લાગ્યા છો, એટલે મારે દીવાનપદ પર રહેવું સલાહકારક અને ઇચ્છવાનું નથી. કાંતો દરબારીઓની સત્તા ચાલે અથવા મારી સત્તા ચાલે. તમે દરબારીઓ પર આધાર રાખો છો, એટલે મને સંજનાનું આપવાની ફરજ પડી છે.”

ગાયકવાડે કહ્યું કે દીવાન પરનો મારો વિશ્વાસ અખંડ છે. એમ છતાં જૂના દરબારીઓને કાઢી મૂકવાની અથવા દીવાનની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાની વાત આ ખંધા રાજાએ ઉડાવી દીધી.

થોડા દિવસ પછી ગવર્નર જનરલના એજન્ટને રાજેતા મુજબ મળીને દાદાભાઈ પોતાની ઓફિસમાં આવ્યા ત્યારે તેમનો ચહેરો ચિન્તાથી ફિલ્લો પડી ગયો હતો. તેઓ પોતાના ઓરડામાં વિચાર કરતા બેસી રહ્યા. વાડિયાએ ત્યાં જઈને તેમની તળિયતની ખબર પૂછી. “હોમી, મારી તળિયત સારી છે. હું હમણા જ ઓફિસમાં આવું છું. હું તમને કંઈ કહેવા માગું છું. ખીજા અમલદારોને પણ બેસાડજો.”

થોડી મિનિટ પછી પોતાની, ઓફિસમાં જઈ ખંધા અમલદારોને બોલાવી દાદાભાઈએ કહ્યું, “સર લૂઈ સાથેની વાતચીત હું તમને કહેવા માગું છું. મહારાજ દબાણ કરે તો હું સંજનાનું પાછું ખેંચી લઈશ કે—એવા સવાલના જવાબમાં સર લૂઈને મેં જવાબ્યું કે મેં દીવાનગીરીને છેવટની સલામ કરવાનો પકિા ઠરાવ કર્યો છે. તે પછી સર લૂઈએ જણાવ્યું કે હું તમારી સાથે કંઈક વાત કરવા માગું છું. તે સાંભળ્યા પછી પણ મારો નિશ્ચય બદલાવાનો નથી એવી મેં ખાતરી આપતાં તેમણે કહ્યું કે એક હવાલ દાર અને ખીજાઓએ કરેલા અગત્યના એકરાર પરથી કર્નલ

કાયરનો જાન લેવાની કોશિશમાં મહારાજા સંડોવાયેલા જણાય છે. સર લૂધ મહારાજાને નાહુક મુશ્કેલીમાં લાવવા માગતા નથી, પણ રાજપુત્રીથી કરવામાં આવેલા એકરાર સંબંધી તપાસ કરવાની તેમને જરૂર જણાય છે. તે પછી સર લૂધ મને પોતાનો ગુનો કબૂલનાર જે સખસોની કોટડીમાં લઈ ગયા, અને તેઓને મારી સમક્ષ ખરી હુકીકત કહેવા કહ્યું. તેઓએ જણાવ્યું કે “અમારા પર કોઈએ બળજબરી કરી નથી—અમારી વાત ખરી છે—જેવું અમારું તકદીર.” કર્નલ કાયરને ઝેર આપવાના કાવતરામાં સંડોવાયાનો મહારાજા પર આક્ષેપ મૂકવામાં આવ્યો છે, એ વાતની તેમને બળર આપવામાં આવતાં તેમણે જણાવ્યું કે “મારે આ કાવતરાં સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી.”

દાદાભાઈ જરા થોભ્યા. મહારાજાના માથા ઉપર આવેા કલંકિત આક્ષેપ મૂકવામાં આવ્યો હતો, ત્યારે વડોદરાનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે કે કેમ તે વિષે તે વિચાર કરતા હતા. પછી ખુરસી પરથી ઊભા થઈ ગંભીર અને લાગણીભર્યા સ્વરે તેમણે કહ્યું: “મહારાજા પર આકાશ તૂટી પડવાનું છે એ વાતનો મને ખ્યાલ પણ નહોતો ત્યારે મેં રાજનામું આપવાના નિશ્ચયને વળગી રહેવાનું સર લૂધને વચન આપ્યું હતું, અને મને લાગે છે કે આપણે એ નિશ્ચયને વળગી રહીએ તે જ યોગ્ય છે. આપણું સ્વમાન જાળવીને મહારાજાને બચાવવા આપણું બનતું કર્યું, પણ તે સુધરવાની આશા જ નથી એ જણાતાં રાજનામું આપ્યા સિવાય આપણી પાસે બીજો રસ્તો જ નથી.”

નવા દીવાનની નિમજ્જક થયેલી નહિ હોવાથી દાદાભાઈ અને તેમના સાથીઓએ, સુબા સરકારે ધીરેલા હિન્દી અમલદારોને પોતાના યોદ્ધાઓનો અખત્યાર મોંપી દીધો. આ અમલદારોએ પણ રાજનામાં આપી દીધાં હતાં, પણ સર લૂધે તેઓને યોદ્ધા પર રહેવાને ફરમાસ કરી હતી.

૧૮૭૫ ના જાન્યુઆરીની ૧૧ મી તારીખે દાદાભાઈ અને તેમના મદદનીશો સ્ટેશન પર ગયા ત્યારે મહારાજા ઘણા જ

દિલ્લીગીર થઈ ગયા તેમ તેઓને બતાવવા સ્ટેશન પર ગયા. છેલ્લી ઘડી સુધી સમતોએ તેઓને વડોદરામાં રહેવા સમજાવ્યા, પણ તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. દાદાભાઈ અને તેમના સાથીઓ બધાને સલામ કરી ટ્રેનમાં બેઠા, અને ટ્રેન પસાર થઈ ત્યારે પણ મહારાજા પ્લેટફોર્મ પરથી ચાલી જતી ટ્રેનને જોઈ રહ્યા હતા. સ્ટેશન પર દાદાભાઈને છેલ્લી સલામ કરવા વડોદરાના અનેક આગેવાન નાગરિકો પણ આવ્યા હતા. મહારાજા તે પછી પોતાની ગાડીમાં જઈ બેઠા, અને ખુશાલીથી પોતાની જાગ પર થાપે ભારી બોલ્યા. “જોયું ! મેં એ લોકોને કેવા વિદાય કર્યા !”

અવિચારી અને આંધળો રાજા ! તેના માથા પર કેવાં કાળાં વાઢળાં ઘેરાયાં હતાં તે જોવાની તેની આંખોમાં શક્તિ ન હતી. તેના વહાણને અનેક તોફાનોમાંથી સલામત કિનારે લાવનાર નાવિકને વિદાય કરીને દુઃખી થવાને બદલે બિલકુલ તે ગેલમાં આવી ગયો.

તે જ દિવસે એક લશ્કરી ટુકડી પુનાથી મુંબઈ રવાના કરવામાં આવી; અને જ્યારે દાદાભાઈ અને તેમના સાથીઓ મુંબઈ પહોંચ્યા ત્યારે તેઓએ એક રેલમેન્ટને વડોદરા જતી જોઈ. બીજે દિવસે બીજી ટુકડી વડોદરા જઈ પહોંચી. લશ્કર આવવાની ખબર પડતાં જ મહારાજાવને ખાતરી થઈ કે તેને માથે ભોત ભમી રહ્યું હતું.

“આનો અર્થ શો? આ ટુકડીઓ શા માટે આવી છે તે તમે જાણો છો !” મહારાજાવે દાદાભાઈના તળીબી સલાહકાર ડૉ. પાલનજી પેસ્તાનજીને પૂછ્યું. દાદાભાઈના પક્ષમાંથી આ એક જ જરૂર વડોદરામાં રહ્યા હતા, કેમ કે રાણીઓએ તેમને જવા દીધા નહોતા.

“મને કંઈ ખબર નથી, મહારાજા.” પાલનજીએ જવાબ આપ્યો.

“મને કંઈ અનિષ્ટની શંકા આવે છે. તમે દાદાભાઈને નાર કરી તરત બોલાવો. હોમીને પણ માથે લાવવા કહેજો.”

તરત જ નાર કરવામાં આવ્યો. દાદાભાઈએ મુંબઈ પર વિચાર કરવા વાટિયાને મળવા બોલાવ્યા. તેમને રીવાનગીરીનું

રાજનામું આપ્યું હતું. તે દીવાન તરીકે પાછા જવા માગતા નહોતા. પણ આ કમનસીબ મહારાજાએ આકૃતમાં મદદ માગી છે ત્યારે તેને મદદ કરવાની ના પાડવી? વાડિયા સાથે દાદાભાઈ ચર્ચા કરવા માગતા હતા.

વાડિયા દાદાભાઈને મળવા માટે એકદમ ઘેરથી નીકળ્યા. ટાઈમ્સની ઓફિસ પાસેથી પસાર થતાં તેણે મેટ્રા અક્ષરે નીચેનું પોસ્ટર વાંચ્યું:—

મહારાજાની ધરપકડ

આ ખબર આપનારું છાપું તેણે દાદાભાઈના હાથમાં મૂકી કહ્યું. “હવે ત્યાં જવામાં સર શો છે? મહારાજાના પાપનો ઘડો ભરાઈ ગયો છે.”

શુક્રવાર તા. ૧૪ મી જાન્યુઆરીના કમસાગી દિવસનું પ્રભાત થતાં જ મહારાજાનો સિતારો અસ્ત પામવાનાં ચિહ્નો જણાઈ ચૂક્યાં હતાં. મહારાજાવ નિયમ મુજબ ગવર્નર જનરલના એજન્ટને મળવા ગયા ત્યારે તેમને ખબર આપવામાં આવી કે હિન્દી સરકારના જાહેરનામાની રૂએ તપાસ કરનારા કમિશનનો ચુકાદો આવે ત્યાં સુધી મહારાજાને પદ્મવ્રત કરવામાં આવ્યા હતા. એજન્ટના મકાન પર બ્રિટિશ વાવટો ફરકતો હોવાથી, મહારાજાને ત્યાં ગિરફતાર કરી શકાય તેમ ન હતું. પણ મહારાજાની પરવાનગીથી તેમની હકુમતમાં જઈને “ત્યાં જરૂરી વિધિ કરવાની” એજન્ટે સૂચના કરી. ગાયકવાડે ત્યાંને ત્યાં જ પોતાને ગિરફતાર કરીને રૈયતની સામે તેનું અવમાન નહિ કરવાની વિનંતી કરી. પણ તેમ જતી શકે તેમ ન હતું. એટલે તે એજન્ટ અને તેના લશ્કરી રસાલા સાથે વડોદરા અને છાવણીની વચ્ચે આવેલા પૂલ પર ગયા, અને ગિરફતાર થવાને તૈયાર થયા. તેના ખજાનામાં કુરોડો રૂપિયાની સોનાની લગડીઓ હતી. ગિરફતાર થવા અગાઉ તેણે આ ખજાનો પોતાની બે રાણીઓ વચ્ચે મરખે હિસ્સે વહેંચી આપ્યો.

તરત જ કમિશન નીમાયું. મહારાજના ચોલિસીટરો મેસર્સ જેક્સન અને પેને પોતાના મેનેજિંગ કલાર્ક સાઈથંકર નાના-જાઈને બચાવના પુરાવા એકત્ર કરવા વડોદરા મોકલ્યા. પણ તેને કોઈએ મદદ કરવાની કિંમત કરી નહિ ખાલી હાથે મુંબઈ આવીને તે દાદાભાઈ પાસે બચાવના મુદ્દા માગવા ગયા. દાદાભાઈ અને વાડિયાએ પોતાની પાસેના ઘોડા દરવાજેએ ચોલિસીટરોને હવાલે કર્યા. તે પરથી એવો બચાવ કરવાનો નિર્ણય થયો કે રેસીડન્ટના ખૂનની કોશિશ થઈ તેની ત્રણ દિવસ પહેલાં, મહારાજાએ તેની ખબરી કરવા માટે કાયદેસર અરજ કરી હતી. આ અરજ મંજૂર થશે એમ માનવાનું હરેક કારણ હતું, અને પાછળથી એ અરજ મંજૂર થઈ પણ હતી; તો પછી રેસીડન્ટનો જાન લેવાની જરૂર શી હતી? જો સરકારે મહારાજાની અરજ મંજૂર ન કરી હોત, અને રેસીડન્ટના ખૂનની કોશિશ થઈ હોત તો કદાચ મહારાજા પર શક લાવવાનું કારણ મળી શકત. .

લક્ષ્મીભાઈ અને બીજી રાણીઓના લાસોની અંભાળ રાખવા માટે વાડિયા અને બાગ મંગેશને રોકવામાં આવ્યા. મહારાજાની વિરુદ્ધ સૌથી ભયંકર જીભાની તેના દુષ્ટ ખાનગી મંત્રી દ મેન્દરે જ આપી. નીચી નજર ગળી તે ધીમા અવાજે બોલતો હતો. મહારાજાના ધારાશાસ્ત્રી પ્રખ્યાત બ્રિટિશ વકીલ સર્જન્ટ બેલેન્ટાઈને તેને મહારાજાની સામે જોડને મોટા રૂવે બોલવા કહ્યું. પણ એ બદમાશ નીચેથી ઝિંચું જોઈ શક્યો નહિ. જ્યારે તેની જીભાની પૂરી થઈ ત્યારે વાડિયા તરફ જોઈ દુઃખી હાથે અને આંસુભરી આંખે મહારાજાને કહ્યું: ‘મેં તમને બધાને અન્યાય કર્યો—આ બદમાસની શિખવણીથી તમને દારૂ મુક્યા—પણ તમે મારે પડખે ઊભા છો, જ્યારે આ નીચ માણસ જેને મેં મારો ગણ્યો હતો તેને મને દગો દીધો છે.’

કમિશન એકમતી નિર્ણય પર આવી શક્યું નહિ. કનૌલ હાયરને ઝેર આપવામાં મહારાજાનો હાથ હતો એમ

સાબીત થયું નહિ, પણ બ્રિટિશ સરકારે ભયંકર ગદયાલ અને અંધેર રાજવહીવટના આશ્લેષો માટે તેને ગદી પરથી ઉઠાડી મૂકવાનો નિર્ણય કર્યો. હિન્દી પ્રધાનનો હુકમ મળે ત્યાં સુધી એ વાત છાની રાખવામાં આવી હતી, પણ ગાયકવાડી રિયાસત ખાસત્તા કરવામાં આવશે એવી અફવા આખા કિન્દમાં ફેલાઈ ગઈ. ઇંગ્લાંડમાં ખગલગાટ થયો. “ટાઇમ્સ” અને બીજાં અંગ્રેજી છાપાં-એએ પૂરની સાબિતી વિના મહારાજા સામે કામ ચલાવવા માટે હિન્દી સરકારને વખોડી કાઢી. બહાઈટ હોલ કલકત્તાની સચનાની તરફેણમાં નથી એવી વાત આવી; પણ આખરે દુઃખી ગાયકવાડને પદભ્રષ્ટ કરી તેને હુકુમતમાંથી તરીયાર કરવાની હિન્દી પ્રધાને મંજૂરી આપી આ નિર્ણય માંલગી મહારાજાએ લક્ષ્મીબાઈને પેટે અવતરેલા પોતાના પુત્રને ગાદીવારસ તરીકે મંજૂર રાખવાની અરજ કરી; પણ તે નામંજૂર થઈ ખૂંડરાવની વિધવા મહારાણી સાહેબ જમનાબાઈને ગાયકવાડના રાજકુટુંબમાંથી કોઈને દત્તક લેવાની પરવાનગી આપવામાં આવી. મદલાએ જમનાબાઈએ એવો વારસ પસંદ કર્યો કે જે વડોદરાને નવજીવન અપી, ગાયકવાડના કલંકિત નામને કીર્તિવંત બનાવીને “આધુનિક ભોજ” નું બિરદા મેળવવાનું શુભ ભાગ્ય લખાવી લાવ્યો હતો. આ વરસ વડોદરાના કીર્તિવંત મહારાજા સ્વર્ગસ્થ સર મયાજીરાવ ગાયકવાડ હતા.

કદાચ રૈયત તોફાન કરે તે માટે જરૂરી બંદોબસ્ત રાખી મહારાજાને છૂપી રીતે સ્ટેશન પર લઈ જવામાં આવ્યા, અને ત્યાંથી ખાસ ટ્રેનમાં વિદાય કરવામાં આવ્યા. તે જ દિવસે (તા ૨૩ મી એપ્રિલ) વાડિયા અને બાળ મંગેશ ગાડીમાં બેસી વડોદરાના એક રસ્તા પરથી પસાર થતા હતા તેવામાં કોચમેને લગામ ખેંચી ગાડી ધીમી કરી, અને અચાનક એક માણસ એક ચિઠ્ઠી ગાડીમાં નાખી ગયો. આ ચીઠ્ઠી મહારાજાએ મરાઠીમાં બાળ મંગેશ પર લખી હતી:

અંગ્રેજો મને પદભ્રષ્ટ કરવા માગે છે. મેં મારા પુત્રને ગાડી પર બેસાડવાની અરજ કરી, પણ એ લોકોએ ના પાડી. મને ખબર

મળી છે કે મને મદાસ મોકલવાના છે. મારે માટે અને તે કરતાં
તમારો પાપી મહારાજ

મહારાજને લઈ ગયા હતા કે નહિ તેની તપાસ કરવા બંને
જાણી સ્ટેશન પર દોડ્યા. સ્પેશિયલ ટ્રેન તૈયાર હતી. તેઓને જોઈ
મહારાજ ડબ્બામાંથી ધારી પાસે આવી ધીમા સ્વરે બોલ્યા,
“સલામ, હું જાઉં છું.” પછી તેણે આંગળીથી ઇસારા કર્યા તેનો
અર્થ સમજાયો નહિ. એક હજૂરિયાએ તેઓને સમજાવ્યું કે
મહારાજ દાદાભાઈને ખબર આપવાનું કહે છે! આ પરથી સિદ્ધ
પાય છે કે તેના પુત્રને ગાદી અપાવે એવો કેટલું પક્ષ માણસ હોય
તો તે દાદાભાઈ જ છે એમ આ હતભગી રાજા માનતો હતો.

પ્રકરણ ૧૫ મું

શહેર સમાજમાં

વડોદરાની દિવાનગીરીના તેર મહિનામાં દાદાભાઈ પર ચિન્તા-ઓનો એવો ભારી બોલો પડ્યો હતો કે તેમના વાળ સફેદ થઈ ગયા હતા. વડોદરામાં તેમના શરીર અને મનને આટલો બધો થાક લાગ્યો ન હોત તો સંભવ છે કે “હિન્દના દાદા” પૂરાં એ વર્ષ જીવ્યા હોત.

વડોદરાના કડવા અનુભવ પરથી તે હિંમત હારી ગયા હતા? જરા પણ નહિ પોતાની મરજી મુજબની ઈમારતનો પાયો નાખ્યા પછી તરત જ તે જગ્યાનો ત્યાગ કરવાની ફરજ પડે તો કોઈને પણ દિલગીરી થાય તે સ્વાભાવિક છે. પણ એ તોફાની ભૂતકાળ પર નજર ફેંકતા દાદાભાઈને પોતાના કર્તવ્યપાલન માટે જરૂર મગરૂરી ઉત્પન્ન થઈ હશે. તેમણે રાજ્યવહીવટમાં સુધારા કરવાની પ્રવૃત્તિને જે પ્રેરણા આપી હતી તેને અંગે વડોદરાના મુકાનીઓને આગે કદમ ભર્યા વિના બીજો ફટકો જ ન હતો.

બીની હસ્તી તરફ આંખમી ચામણા કરવાં નહિ, અસત્ય સાથે સમાધાની કરવી નહિ, પણ સઘળી જાતનાં અસત્યો સામે સર્વત્ર લડી નાખવું એ જરૂરોસ્તી ધર્મનો મુદ્રાલેખ છે. જે જૂઠાણાં, અન્યાય, લાંચ રુશ્વત અને જુલમની સામે લડે છે તે સેતાનની સત્તાનો નાશ કરવામાં ખુદાનો સાથી બને છે. મહાન પયગમ્બર વહુરાનવક્ષ અશે જરૂરોસ્ત સાહેબે આવી લડત ચલાવીને ઉમદા દાખલો બેસાડ્યો હતો, અને ઇરાનના એ મહાન પયગમ્બર સાહેબને પગલે આલીને સઘળી જાતની બદીઓનો સામનો કરવા માટે દાદાભાઈના આત્માને બચીત સંતોષ થયો હશે. જે વિકટ પરિસ્થિતિમાંથી તેમને પસાર થવું પડ્યું હતું તે દરમ્યાન દાદાભાઈના સઘળા સદ્ગુણો પ્રકાશમાં

આવ્યા હતા. તેમની પ્રખર કર્તવ્યપરાયણતા, ઉચ્ચ ન્યાયપ્રિયતા, તેમની દૃઢતા અને ખંત, તેમની ભયતા અને દ્વંદ્વશીલતા, તેમનો સત્ય માટેનો પ્રેમ, અને દંભી કૃત્રિમતા માટેનો તેમનો ધિક્કાર, વિગેરેની આ સમય દરમિયાન કારખી કસોટી થઈ હતી. તેઓ રાજ્યમાં આગાહી ફેલાવવામાં વિજયી થયા નહોતા એ વાત ખરી છે. પણ મોટા મોટા મહારથીઓ જ્યાં હિંમત હારી જાય એવા વિકટ સંજોગોમાં તેમણે બીજાઓનો સામનો કર્યો હતો.

સર ખાટલ ફ્રિયરે પોતાના તરફથી તથા સર અરશીન પેરી તરફથી દાદાભાઈ પરનાં એક પત્રમાં લખ્યું હતું કે “તમને તમારી ઇચ્છાનુસાર રાજવહીગટમાં સુધારા કરવાની, અને તેમ કરીને એક દેશી રાજ્યમાં અત્યંત રસબર્યા પ્રયોગ કરવાની તક ન મળી તેથી અમને બંનેને દિલગીરી ઉત્પન્ન થાય છે. પણ તમે તમારાથી બનવું કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે એ માટે જરૂર આભાસન લઈ શકશો. તમારા માટે જે સંજોગો હતા તે સંજોગોમાં કાંઈ પણ માણસ વિરોધ કંઈ કરી શક્યો હોત એમ હું માનતો નથી.”

પોતાની સેવાની આવી કિંમત અંકાવાથી દાદાભાઈએ સંતોષ માન્યો હોત. પણ ૧૮૭૫ માં વડોદરાની જુલુ બુકસમાં રેસીડન્ટ અને મુખ્ય સરકાર વચ્ચેના પત્રવ્યવહારમાં તેમની અને તેમના સાથીઓની ચોખ્ખતા અને પ્રતિષ્ઠા પર ટીકા થયેલી તેમણે જોઈ ત્યારે તેનો રહિયો આપવાની તેમને જરૂર જણાઈ. ગાયકવાડની રાજધાનીમાંથી રેસીડન્ટને રૂબરૂ આપવામાં આવી હતી એ બતાવે જ તેમની નાણેશીનો સંબોધ જવાબ હતો. પણ રેસીડન્ટે તેમના સંબોધી કહેલા અમત્ય ઉદ્દેશોથી તેમને ભરે દુઃખ થયું. તેમણે એક લાંબું નિવેદન તૈયાર કરી પોતાને તથા પોતાના સાથીઓને ન્યાય આપવા માટે તે “જુલુ બુક” તરીકે પ્રગટ કરવાની હિન્દી પ્રધાનને વિનંતિ કરી. પણ લોર્ડ એલ્સનરીએ આ પ્રકરણ બંધ થયેલું ગણીને દાદાભાઈનું નિવેદન પાર્લામેન્ટ સમક્ષ રજૂ કરવાની ના પાડી. આથી દાદાભાઈએ પોતે મજબૂર નિવેદન પ્રગટ

કર્ચું, જે પરથી રેસીડન્ટે તેમના મુરકેલ કાર્યને વધારે વિકટ બનાવવા માટે કેવો લાગ સજ્જો હોતો તેનો ખ્યાલ આવે છે.

દાદાભાઈને તબીબી સલાહથી હુવાદેર અને આરામ માટે તિથલ જવું પડ્યું. ચાર છ મહિના પછી મુંબઈ પાછા ફરતાં તેઓ ફરીથી પોતાના માનીતા કાર્યમાં પડી ગયા. ૧૮૭૫ ના જુલાઈની ૨૬ મી તારીખે તેઓ જે વિભાગમાં પચાસ વર્ષ પહેલાં જન્મ્યા હતા તે વિભાગ તરફથી મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના પ્રતિનિધિ તરિકે ચૂંટાયા. શહેરી સમાજમાં તેમણે પોતાની કુશાલ બુદ્ધિથી અને ખંતભરી કૌશલથી મ્યુનિસિપલ સલાહના અભ્યાસી તરીકે તરત જ નામ કંઢ્યું. કોર્પોરેશનના ખીજ સભાસદોનું ગણિતશાસ્ત્રનું જ્ઞાન નહિ જેવું જ હોવાથી શહેર નાણાંશાસ્ત્ર અને ગણિત શાસ્ત્ર સંબંધીનું તેમનું અધ્યાગ જ્ઞાન અને આંકડા લેગા કરવાની તેમની કુશળતા કોર્પોરેશનને માટે કિંમતી થઈ પડ્યાં.

ત્રણ મહિનામાં, તેમના ૫૧ મા જન્મદિને (સપ્ટેમ્બર, ૪) દાદાભાઈ ટાઉન કાઉન્સિલના સભાસદ ચૂંટાયા. આ કાઉન્સિલ મ્યુનિસિપાલિટીની કારોબારી સમિતિ હતી, અને તેની દરેક સભામાં હાજરી આપવા માટે રૂ. ૩૦ નું લવાજમ આપવામાં આવતું હતું. પણ દાદાભાઈ શહેરી સેવાની પોતાની આમાજિક દરજ સમજતા હોવાથી આ દરજનું દરજ અદા કરવા માટે કંઈ બઠકો લેવા માગતા નથી એમ તેમણે મ્યુનિસિપલ સેક્રેટરીને જણાવી દીધું.

મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીએ વિહારના પાણીના બાંધકામો માટે સરકાર પાસેથી લોન લીધી હતી. આ લોનના સરકારને આપવાના હક્ક અને વ્યાજની એકઠિન્ટન જતરે એવી ગણતરી કરી હતી કે જેથી મ્યુનિસિપાલિટીને સરકારને રૂ. ૫૦ લાખ વધારે આપવા પડે. તા. ૨૫ મી જાન્યુઆરી ૧૮૭૬ ની ટાઉન કાઉન્સિલની સભામાં આ વિષયમાં લાંબી નોંધ રજૂ થઈ તે પરથી જણાયું કે સરકારનો ઇરાદો મ્યુનિસિપાલિટી પાસેથી દર વર્ષે દર સેંકડે ચાર ટકાનું વ્યાજ લેવાનો હતો. પરંતુ લોન વસુલ કરવા માટે અપાતા

માસિક હુકતાઓ જમા કરવાની પદ્ધતિથી વ્યાજ પર વ્યાજ ગણાતું હતું. આ નોંધ પર કાઉન્સિલરો અને અધિકારીઓએ લાંબી લાંબી યાદીઓ લખી. એકાઉન્ટન્ટ જનરલે મ્યુનિસિપલ ઠરાવનો લંગ કરવાનો ઇન્કાર કરી જણાવ્યું કે જો કોઈની પણ ભૂલ હોય તો તે પક્ષકારોની શરતોનો અમલ કરનારો ઠરાવ ઘડનારાઓની હતી. દાદાભાઈએ પોતાની ગણતરી વ્યાજખી ઠરાવવા માટે વધુ નોંધો લખી. આખરે સરકારને અરજ થઈ. પણ તેની દાદ નહીં લેવાવાથી હિન્દી પ્રધાનને અરજ કરવામાં આવી. પણ આ તકરારનો અંત આવે તે પહેલાં પોતાના વેપાર ધંધા પર દેખરેખ રાખવા માટે ઇન્સ્ટાન્ડ જવાની ગોઠવણુ થવાથી દાદાભાઈએ કાઉન્સિલર તરિકેના પોતાના ઓદ્ધાનું (ઓગસ્ટ: ૧૮૭૬) રાજીનામું આપ્યું.

વિહાર લોનના સવાલ સંબંધીની દાદાભાઈની ગણતરીઓથી તેમના સાથીઓ ચકિત થઈ ગયા હતા. પ્રભુ કદ્યાણુ માટેની ધગ-શયી શહેરી સેવા ળળવવાનો તેમનો ઉત્સાહ આ ગણતરી પરથી સિદ્ધ થતો હતો. પરંતુ આથી પણ વધુ વિકટ સવાલ પર દાદાભાઈએ એક ખીજી લંબાણુ નોંધ તૈયાર કરી હતી. તે પરથી પ્રોફેસર દાદાભાઈની મ્યુનિસિપાલિટીના અતિ વિકટ સવાલોના મૂગમાં ઉતરવાની શક્તિ સાબીત થતી હતી. પાણીખાતાંએ ગંભીર ખર્ચે વધારાના પાણીના બાંધકામ બાંધવાની દરખાસ્ત કરી હતી. શહેરને રોજ પૂરાં પાકવામાં આવતા પાણીની ગણતરી કેવી રીતે કરવામાં આવી હતી તેની વિગતો દાદાભાઈએ માગી. વારંવાર માગણી કરવા છતાં જવાબ ન મળ્યો, અને અંતે એમ કહેવામાં આવ્યું કે તેમને જોઈતી વિગતો ભેગી કરવા માટે જરૂરી 'સ્ટ્રાફ' નહોતો. આવા જવાબથી હિંમત ન હારતાં દાદાભાઈએ એકલે હાથે હિન્દની અમ-કની ગણતરી કરી હતી તેમ તેમણે જાતે ગણતરી કરી, અને ગણિતશાસ્ત્રના પોતાના અધ્યાગ જ્ઞાનને પ્રતાપે તેઓ એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે પાણીની વહેંચણીની મ્યુનિસિપલ ખાતાની પદ્ધતિ ખામીબરી હતી. આ સવાલ સંબંધી કમિશનરનો જવાબ મળ્યો.

તે પહેલાં તો દાદાભાઈએ કાઉન્સિલમાંની પોતાની બેઠક તથા દીધી હતી. વિહારની લેન વિષેની સરકાર સાથેની તકસર વર્ષો સુધી, ૧૮૯૩ માં દાદાભાઈ ફરીથી કોર્પોરેશનમાં બિરાજ્યા ત્યાંસુધી ચાલુ જ રહી. ૧૮૮૬ માં તેઓ પાછા ઇંગ્લેન્ડ ગયા તો પણ આ તકસરનો નિર્ણય આપ્યો ન હતો. ઇંગ્લેન્ડમાં પાર્લામેન્ટની ચૂંટણીમાં ફાઇનાલ છતાં ત્યાં પણ દાદાભાઈ વારંવાર મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીને ન્યાય અપાવવા માટે ઇન્ડિયા ઓફિસના ફરવાળ ખમડાવતા રહ્યા હતા.

શહેરના નાણાપ્રકરણી કદ્યાણુ માટેના આવા અગ્રેડ કાર્યથી દાદાભાઈ પોતાના સાથીઓની જ નહિ, અમલદારોની પણ પ્રશંસા મેળવવાને શક્તિમાન થયા. ૧૮૭૬ ના ઓગસ્ટની ૨૬ મી તારીખે તેમનું રાજીનામું ટાઉન કાઉન્સિલ અને કોર્પોરેશન સમક્ષ રજૂ થયું ત્યારે તેમની સેવા માટે આભાર માનનારો ખાસ ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. આ અસાધારણ માન હતું. અગાઉ ફરેગ થતા સભાસદોને આભાર માનનારો ઠરાવ મ્યુનિસિપલ દફતરમાં નોંધાયો નહોતો. પણ દાદાભાઈએ મ્યુનિસિપાલિટીના વિકટ સવાલોનો બારીક અભ્યાસ કરીને જે કિમતી સેવા બજાવી હતી તે ધ્યાનમાં લઈને એક અપવાદ તરીકે તેમનો આભાર માનનારી નોંધ લેવામાં આવી હતી.

કોર્પોરેશનને કોઈ પણ શહેરીને જે બિયામાં બિંચું માન આપવાની મના હતી તે દાદાભાઈને મળ્યું. પણ શહેરની પાર્લામેન્ટ આથી પણ બિંચું માન તેમને આપવાની હતી. ૧૮૯૪ માં આમની સભામાં ચૂંટાયા પછી દાદાભાઈ સ્વદેશ પાછા ફર્યા ત્યારે મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશને તેમને 'આવકાર આપનારું' માનપત્ર એનાયત કર્યું હતું.

૧૮૭૬ ની શરૂઆતમાં મુંબઈ ઇલાકાની દિવાની ડોટોની જમીનમહેસુલ સંબંધી હકૂમત મર્યાદિત કરનારું બિલ પસાર થયું હતું. આ બિલ મહેસુલી અમલદારોને દિવાની અમલદારો પર મુખત્યારી આપવાનો લયંકર સિદ્ધાંત ધરાવતું હોવાથી તેની સામે સર્વત્ર વિરોધ પ્રકટી નીકળ્યો હતો. આ બિલ નામંજૂર

કરવા માટે હિન્દી પ્રધાનને અરજ કરવા માટે શહેરીઓની સભા બોલાવવાની સુબંઝના નગર શેઠ (Sheriff) ને અરજ થઈ. ૧૮૭૬ના એપ્રિલની ૧૮ મી તારીખે ટાઉન હોલમાં જાહેર સભા મળી. હિન્દી પ્રધાન પર જે અરજ શહેરીઓ તરફથી રવાના કરવામાં આવી હતી તેનો ખરડો ઘડવામાં દાદાભાઈએ અગ્ર ભાગ ભજવ્યો હતો.

૧૮૭૫ ના ઑગસ્ટમાં પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ (પાછળથી સમ્રાટ સાતમા એડવર્ડ) ની સુબંઝમાંની પધરામણી પ્રમંજે તેમનું હાર્દિક સ્વાગત કરવા પગલાં ભરવા માટે એક ખીલ જાહેર સભા બોલાવવાની શેરીફને વિનંતિ કરવામાં આવી. આ હેતુ માટે જિલ્લો કચેરા ફંડમાં દાદાભાઈએ મારો ફાળો આપ્યો હતો. એ જ વર્ષમાં અમદાવાદ અને સાબરમતીના કિનારા પરનાં ખીખાં ગામોમાં આવેલી રેલના સંકટ નિવારણ ફંડમાં પણ દાદાભાઈએ નાણાં ભર્યાં હતાં.

હવે આપણે દાદાભાઈના કુટુંબકબીલાની ખબર લઈશું. દાદાભાઈ ઇંગ્લેન્ડ હતા ત્યારે તેમના મિત્ર અને શિષ્ય મન્ચેસ્ટર દાદીના તેમના કુટુંબની મંભાગ ગણતો હતા. આ બંને મિત્રો વચ્ચે એટલો બધો ગાઠ સંબંધ હતો કે જેક કુટુંબો વચ્ચે ત્રણ ત્રણ લગ્ન સંબંધો બોડાયા હતા. દાદાભાઈનો એક પુત્ર પુત્ર-અદી દાદીનાની પુત્રી વીર સાથે, એમની પહેલી પુત્રી શીરીન દાદીનાની દીકરા ફરામ માથે અને બીજી પુત્રી માફી ફરામના નાના ભાઈ હોમી માથે અદરાઈ હતી.

અદી પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારે દાદાભાઈ તેને વિલાયત લઈ ગયા હતા. લંડનની મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી અદીને હિન્દની મેટ્રિકલ સરવીસમાં જોડવાની ગોઠવણ થઈ હતી. અદી માન્ચેસ્ટરની ઓવન કોલેજમાં ભણતો હતો ત્યારે વોલન્ટિયર દરમિયાં સક્રિય ભાગ લેતો હતો. એક દિવસ અકસ્માતથી જંદુક છટકી જવાથી તેના ડાબા પગ અને હાથને ઈજા થવાથી તે મેટ્રિકલ સરવીસ માટે નાણાયક થઈ ગયો. આથી તે સુબંઝ આવી માન્ટ મેટ્રિકલ

કેલેજમાં જોડાયો, જ્યાં તેણે શસ્ત્રવિદ્યા અને સર્જિકલ એનેટોમીમાં કુશળતા બતાવવા માટે એન્ડર્સન સ્કોલરશીપ મેળવી હતી.

આ પાણીદાર જુવાન મયદાની રમતોનો શોખીન અને સ્વભાવે ઘણો મોજુલો હતો. બીજી બાજુ દાદીના જૂના વિચારના પારસી હતા. જો કે તેમનો સ્વભાવ પ્રેમાળ હતો, છતાં તે ઘણા ગરમ મિત્ર હતા, અને સખત શિસ્તવાદી પણ હતા. જે જણ વચ્ચે ઘણી બાબતમાં મતભેદ પડતા, અને દાદાભાઈને દર અઠવાડિયે મળતા પત્રોમાં બાતબાતના ફેદણાં રડવામાં આવતાં. તકરારનું મૂળ અદીના નિશાનબાજીના શોખમાં હતું. મુંબઈમાં રાઈફલ સાફ કરતાં તેણે ફરીથી પેલા કમનસીમ પગની જાંગ પર ધજા કરી હતી. ટેબલ પર મૂકેલી એક ભરેલી રિવોલ્વર અકસ્માત ફૂટવાથી ફરનીચરને ઘોડુંક તુકશાન થયું હતું. આ પરથી દાદાભાઈ હિન્દ પાછા ફરે ત્યાં સુધી દાદીનાએ પોતાના મિત્ર અરદેસર મુસને હથિયારો ગળવા આખ્યાં. અદીનો મિત્રજ તેથી બરખેલાફ થઈ ગયો.

દાદીના એક પત્રમાં લખે છે .

“અરદેસર કાકાનો પૌત્ર અદીને મળવા ગયો હતો તે જેમતેમ બચી ગયો મી મુસ તેને પોતાના મકાનમા બંદુક વાપરવા દે છે, પણ અદીને તે ગમતું નથી.....મી મુસ તેને પવધ લઈ જવા માગે છે કે જ્યાં તે પેટ ભરીને શિકાર કરી શકશે. તમે ખેતવાડીના ઘરમાં બંદુકખાઈ કરવાનું છોડી દઈ અભ્યાસ પર જ સંઘળું ‘યાન આપવાની અદીને સલાહ આપો તો સારું.”

આગળ ચાલતા દાદીના લખે છે . “બાળકોની જરૂરતો વધતી જવાથી હું બહુ કસર કરી શકતો નથી શીરીન તો મને ચોકખો મારવાડી ગણે છે-અદીને ત્રણ રૂપિયાનો ખિસ્સાખંચ પૂરતો જણાતો નથી. પણ તેની બીજી જરૂરતો પૂરી પાડવામાં આવતી હોવાથી તે વધારવાનું હું મનાસીજ ધારતો નથી.”

દાદાભાઈએ અદીનો ખિસ્સાખંચ રૂ. ૫ નો કરી આપ્યો, પણ અદીએ સાન રૂપિયા મેળવવાની કા કરી, અને તે પાર પડી,

તા. ૮ મી માર્ચ ૧૮૮૦ ના પત્રમાં દાદાભાઈ દાદીના પર લખે છે : “આટલે દુરથી કુટુંબની જરૂરતો સંબંધી હું તમને એટલું જ કહી શકું કે આપણે આપણી ગળ પ્રમાણે કામ કરવાનું છે. અદી અને બીજાં બાળકો આ લાવો અને તે આપો કહીને બીજાઓ આગળ મોટા ગણવા સાહે તે ફીક છે; પણ તે આપણને પરવડે નહિ. અમારું લવિષ્ય બહુ ઝગદગતું જણાતું નથી. હાથમાં-તેઓએ એવી રીતે રહેવું જોઈએ કે પાછળથી તેઓને પસ્તાવું પડે નહિ.

કેટલાક જુના રીતરિવાજો સંબંધી પણ અદી અને દાદીના વચ્ચે મતભેદ હતો. ઘરસંસારી રિવાજોમાં વચ્ચે પડીને કુટુંબના વડીલોની લાગણી ન દુખવવાની દાદાભાઈએ અદીને સલાહ આપી હતી, અને આ સલાહને અદીએ માન્ય રાખવાથી દાદીના સાથેનો તેમનો સંબંધ સુધારવા પાડ્યો હતો તે જણીને તેમને આનંદ થયો હતો. પણ અદી ઘરમાં સુખી નહોતો. દાદીનાએ દાદાભાઈ પર લખ્યું હતું : “તે ફરિયાદ કરે છે કે મને ઘરમાં સુખસગવડ મળતાં નથી સુલખાઈ દીકરાને કાણુમાં રાખવા માગે છે, અને દીકરો મા પર કાણુ મેળવવા માગે છે.” આથી પોતાની છેડ્ઢી પરીક્ષા પસાર કરવા પહેલાં લગ્ન કરીને પોતાને મનગમતી પત્ની મેળવવાનો અદીએ ઠરાવ કર્યો ત્યારે દાદાભાઈને આધાન થયો, પણ અત્યંત ડાહ્યા નહિ.

૧૮૮૦ ના મેની ૭ મીના પત્રમાં દાદાભાઈ દાદીનાને લખે છે : “મેં અદીને લખ્યું છે કે તે છેડ્ઢી પરીક્ષા પસાર કરે ત્યાં સુધી હું તેને લગ્ન કરવાની ના પાડું છું. છતાં જો તે લગ્નમાં વિલંબ કરવા માગતો ન હોય તો તેને તેની ઇચ્છા મુજબ કરવા દેજો. તમે જાણો છો કે હું લગ્નમાં નફામો ખર્ચ કરવાની વિરુદ્ધ છું. શાદી ધામધૂમ વગર કરજો.....મારી સક્ષિત હોય તો પણ મને લગ્નના ઉગાડ ખર્ચો ગમતા નથી. આ બાબતમાં અદી સાથે વાત કરી તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરજો.”

દાદાભાઈ ઇંગ્લાન્ડથી પાછા ફરે પછી લગ્ન કરવાનો કુટુંબનો વિચાર હતો, પણ વેપારધંધાને અંગે તેમની લંડનમાં જરૂર હોવાથી નેમણે પોતાની રાહ જોવાની ના પાડી હતી.

‘તમે સુચવો છો તેમ અહીનાં લગ્ન સાદાપથી કરીશું’ (દાદીનાએ લખ્યું). તેણે શદી મારે દિવાળીનો દિવસ પસંદ કર્યો છે, કે જે દિવસે મને વધે તેને જાંગમાં ગોળી વાગી હતી. તે કહે છે કે તે એ જ દિવસે અમને જધાને મજા કરાવવા માગે છે.”

અહીનાં લગ્નથી તેના જીવનમાં આનંદ છવાઈ ગયો. જીજીને વર્ષે દાદાભાઈને ખુશ વધાઈ મળી કે તે એક કન્યાના “જપાવા” થયા છે. બે વર્ષ પછી અહીએ એલ. એમ. એન્ડ એસ.ની ડીગ્રી મેળવી, અને કચ્છ માંડવીની સિવિલ હોસ્પિટલમાં તેની નિમણૂક થઈ.

આ બે કુટુંબો વચ્ચેના એક બીજાં જોડાણ વખતે ગરીબ મંચેરજી દાદીનાની જાણ લાંબી વંજી ગઈ. આ વખતે તેમણે પોતાનો દીકરો હોમી અભ્યાસ અંગે વિલાયત જાય તે પહેલાં માફી સાથે પરણી જવાનો તેને આગ્રહ કર્યો, અને હોમી તથા માફી આ વિચારની વિરુદ્ધ પડ્યાં આખરે આ વાત દાદાભાઈ પાસે ગઈ હોમી વિલાયતથી મડમ પરણી લાવશે એવી મંચેરજી ધારતી રાખતા હતા. છતાં દાદાભાઈ હોમી અને માફીના મત સાથે મળતા થયા. હોમી અભ્યાસ કરવા માર્ટે ઈંગ્લેન્ડ ગયો, પણ તે મિકેનિકલ એન્જિનિયર થઈને ગોરી બેરી લાંબા વિના પાછો ઘર આવ્યો ત્યાંમુઘી બાપડા મંચેરજીને ચેન પડ્યું નહિ. ઈંગ્લેન્ડના દોકોની રહેણી કરણી સંબંધી ઘૂઘ મંચેરજી સમક્ષ કોઈએ ભયંકર ચિતાર રજૂ કર્યો હતો. દાદાભાઈ પરના એક પત્રમાં (તા. ૩૦ જુન ૧૮૮૬) તે લખે છે: “પંદર દિવસ પર ઈંગ્લેન્ડથી પાછો ફરેલો એક જર્મન માણસ (એક કાપડીઓ) મને કહે છે કે ત્યાં રોજ નાટકમાં જવાની ફેશન છે મને આશા છે કે મારો દીકરો એવું નહિ કરતો હોય.”

માફી ૧૮૯૭માં એલ. આર. સી. પી. થઈ, અને પાછળથી તેણે એફ. સી. પી. જી. (એડિનબર્ગ) અને એલ. એમ. (ડબ્લિન) ની ડીગ્રીઓ મેળવી. લંડનમાં પોતાની સાથે રહી માફી પ્રેક્ટિસ કરે એવી દાદાભાઈની ઇચ્છા હતી, પણ માફીની માને તેની

મુંબઈમાં જરૂર હતી. આથી તે મુંબઈ પાછી ફરી, અને એ જ વર્ષમાં હોમી દાદીના સાથે પરણી ગઈ. માકીને પણ તેના સસરા મંચેરજી દાદીના સાથે મતભેદ પડતો હતો. પોતાના પિતા અને ભાઈના જેવી જ પાણીદાર અને સ્વતંત્ર વિચારની હોવાથી ઘણી વાર તે નમતું આપવાની ના પાડતી, અને દાદાભાઈને વચ્ચે પડીને સમાધાની કરાવતી પડતી. આવા થોડાક પ્રસંગો બાદ કરતાં પોતાનાં વહાણાંઓના દર અઠવાડિયે આવતા પત્રો દાદાભાઈને ખૂબ આનન્દ આપતા. પોતાના વહાણાંઓની ખબર કોઈ અઠવાડિયે નહિ મળે તો તેમને ખૂબ ભેથેની થતી. તે પોતે પણ દર અઠવાડિયે પત્ર લખવામાં ગફલત કરતા નહિ. ઈંગ્લેન્ડમાં દેશસેવા બજાવવાની જાંબળો દરમ્યાન પણ દાદાભાઈ પોતાના બાળકોના પત્રો માટે આતુર રહેતા. અહીંના ત્રણ બેટા-ભાઈ, કેરશાસ્ત્ર, અને સરેશ, અને પાંચ બેટીઓ-મહેર, ગોસી, નરગીજ, પરીન, અને ખોરશેહ તેમના પર મીઠા મીઠા પત્રો લખતાં. એ બધાની-દાદા અને તેમના પૌત્ર પૌત્રીઓની મુશ્કેલીનો ખ્યાલ આપતાં દાદાભાઈ એક પત્ર (૨, સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૭) માં લખે છે:

માકી લખે છે કે "તેઓ દાયમા કલમ લખ લખવા ખેલે છે કે તરત પૂછે છે કે અમે દર અઠવાડિયે જાવાળને શું લખીએ!" મારા સાડકા બાળકો, "અમે મજામાં છીએ" એટલું જ લખશો તે પણ મને સંતોષ થશે. મને તમારાં બધાંના પત્રો મળે તે ગમે છે. હું મુંબઈમાં હોઉં અને તમને બધાને સાંભળતો ત્યારે તમે જેની તાત કરતા તેની જ વાત લખજો. તમે અઠવાડિયામાં નિશાળમાં શું શું કર્યું તે લખજો. નિશાળમાં અથવા બીજી કોઈ જગ્યાએ તમે જે સાસળું લાવ, જે મરપત ફરી લોવ તે બધું લખજો."

ફરમ દાદીનાએ પાછગથી (તા. ૧૫ જુલાઈ ૧૯૦૩) કરાંચીથી લખેલા એક પત્રમાં દાદાભાઈના એક પૌત્રનું બવિધ બાખ્યું હતું.

"મારા વહાણાં માવજી અમારી સાથે છે, અને તે પોતાના વિશ્વજી વાનેથી અમને બધાને મજા આપે છે. તે આખો દિવસ

છ:પાઓ વાંચી નવરાસ મળતાં અમને મધી ખખરો આપે છે. તે કેરશાસ્ત્ર માટે મંગર છે, અને તે બીજો "બાવાજી" થવાનો છે એમ ધારે છે. મને લાગે છે કે તેની આગાહી ખરી પડશે નાના કેરશાસ્ત્રે તેનું દિલ જીતી લીધું છે. 'માતાજી' તેના પરથી ઓવરાધ પોવરાધ નામ છે, અને અમે ફરીએ કે તેનામાં બાવાજી જેવું કંઈ નથી તો તમારે માટે પણ માતાજી કહે છે કે તમે તક મળવાથી કોદમંદ થયા છો. માવજી કહે છે "બાવાજી" પાસે એને કેળવાવા દો—પછી પરિણામ જોઈ લેજો."

બહાદુરી, નીડરતા, મેવા, અને આત્મસોગંની ભાવના વગેરે સદ્ગુણોમાં કેરશાસ્ત્ર તેના નામાકિત દાદા જેવો જ નીવડ્યો હતો. જ્યારે મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે તે કેમ્બ્રિજની ફાઇસ્ટ કોલેજ છોડી મીડલમેકમ રેજીમેન્ટમાં જોડાઈ ૧૯૧૫ માં લાન્સ કોરપોરલ તરીકે ફ્રાન્સની રણભૂમિ પર ગયો હતો, અને પાછળથી મારજન્ટ થઈને તેણે અનેક સાહસો કરી યુદ્ધમાં નામના મેળવી હતી. લડાઈમાં જખમી થવાથી તેને ચેશાયરની હોસ્પિટલમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો, અને ફ્રાન્સમાંની નામાકિત સેવાની કઠર તરીકે તેને કામચલાઉ કમીશન એનાયત કરવામાં આવ્યું હતું.

દીકરાના દીકરા જોઈને દાદાઓના હૃદયનો પાર રહેતો નથી, પણ ભાગ્યે જ કોઈનો આ આનંદ કુટુંબીઓના મરણની ગમગીનીથી મુક્ત રહે છે. ૧૮૭૫ માં દાદાભાઈની માતા મરણ પામવાથી તેમને પારાવાર શોક થયો હતો, કારણ કે દાદાભાઈને જગતની કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં પોતાની જનેતા વધારે વહુલ્લી હતી. ૧૮૯૩ માં તેઓ કીર્તિના શિખર પર પહોંચ્યા ત્યારે તેમને આથી પણ વધારે ફૂર આઘાત થવા સરભ્યો હતો.

પ્રકરણ ૧૬ મું

હિન્દની પરિસ્થિતિ

૧૮૭૬ માં મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલર તરીકેનું દાદાભાઈનું કામ 'હાદગાર હતું', પણ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસીએશનની મુખ્યની શાખાના આશરા હેઠળ મળેલી એક સભામાં દાદાભાઈએ જે નિબંધ વાંચ્યો હતો તે તેથી પણ વધારે ચાદગાર નીવડ્યો હતો. જે વર્ષ પછી આ નિબંધ લંડનમાં એક પત્રિકા રૂપે પ્રગટ થયો હતો. પા સદી પછી. "Poverty and Un-British Rule in India" ના નામે જે અમર ગ્રંથ પ્રગટ થવાનો હતો તેના આમુખ રૂપ આ પત્રિકા હતી.

હિન્દ દિન પર દિન ગરીબીમાં ગળડતું જાય છે, અને તેના દારિદ્ર્ય માટે મોટે ભાગે દેશનું સજાતંત્ર જવાબદાર છે એ ખીના સત્તાધીશો સમક્ષ પૂરવાર કરવા માટે વધુ વિગતો મેળવવાના હેતુથી દાદાભાઈએ હિન્દની ગરીબીનો પ્રશ્ન પાછો જાય ધર્યો હતો. તેમના નિબંધનો આધાર આંકડાઓ પર હતો, છતાં દાદાભાઈએ સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે પૂરતી માહિતીના અભાવ અને બારીક વિગતો ભેગી કરનારા સ્ટાફ વિના તેઓ અડસટા અને અનુમાનો જ રજૂ કરી શક્યા હતા.

"મારી મજબૂતરીનો સિદ્ધાંત મોટે ભાગે આ છે. એક પ્રાન્તની બધી-નાની-મોટી પેદાશોના આંકડા ભેગા કરવાની મહેનત વધારે ખડતી હોવાથી મેં તે પ્રાન્તની મોટામાં મોટી એક વા બે પેદાશ મજબૂતરીમાં લીધી છે. દરેક જિલ્લાનો ખેતીનો વિસ્તાર, એકર દીઠ ઉત્પન્ન, અને તેની કિંમત મેં ધ્યાનમાં લીધી છે, અને સ્વાદ ગુણ-કાર અને સરચાણથી તમે કુલ ઉત્પન્નના આંકડા અને કિંમત મેળવી શકો. આ પરથી તમે દર એકરની સરેરાશ પેદાશ અને આખા

પ્રાન્તની વેદાશની હિન્દત પશુ મેળવી શકશી, કેમ કે આ રીતે કામ સેતાં બધાં જરૂરી તરતે ખ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.”

વિસ્તૃત ગણતરી પછી દાદાભાઈએ જણાવ્યું કે હિન્દના એક અત્યંત ક્ષણરૂપ પ્રાંતની ઉત્પન્ન માથા દીઠ દર વર્ષે રૂ. ૨૦ ની આવે છે એમ સાબીત થાય છે, અને તે પરથી તેમણે દેદેક. હિન્દની સરેરાશ વાર્ષિક આવક ૪૦ શિટીંગની ગણી હતી તે ઉદાર આંકણી હતી. તે પછી તેમણે પરદેશ જતા મજૂરોની જિંદગીની જરૂરિયાતોના અંદાજ પરથી બ્રિટિશ અને કેપ આફ્રિકા ગુડહોપની પશ્ચિમના પરદેશી સંસ્થાઓમાં જતા હિન્દી મજૂરો, મુંબઈના જુદાજુદા ભાગોમાં ખેતીનું કામ કરતા મજૂરો, હલકામાં હલકા પગારના સરકારી નોકરો, અને જોલમાંના કેદીઓ માટે તેઓને સામાન્ય રીતે તંદુરસ્ત રાખવા માટે જોઈતી ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતોનું અવલોકન કરી તેઓ એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે “મોજમલક, મામાજિક અને ધાર્મિક જરૂરિયાતો, લગ્ન મરણના ખર્ચો, અને ખરાબ વખત માટે કંઈક બચત રાખવાની” વાત તો બાજુએ રહી પણ ટેકબાનાના કેદીઓના ખોરાક અને વસ્ત્રો માટે જે ખર્ચ થાય છે તેટલો ખર્ચ કરવા માટે પણ એક હિન્દની સરેરાશ આવક પૂરતી થતી નથી.

આયાત નિકાશના આંકડાઓનું અવલોકન કરી તેમણે જણાવ્યું કે ૧૮૩૫ થી ૧૮૭૨ સુધી હિન્દે ૬૪૩,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડનો માલ આયાત કર્યો હતો, જ્યારે નિકાશ ૧૪૩૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડની હોવાથી પુરાંત ૫૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ની રહી હતી. આમાં હિન્દ તરફથી ઇંગ્લાંડને મળતી વાર્ષિક ખંડણી ગણવામાં આવી નથી. જો બધાજ ગણવામાં આવે, તો આ ચોપણ આથી પણ વધારે થતું હતું. તે પછી બ્રિટિશ સત્તાધીશોનાં નિવેદનો ટાંકીને તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે હિન્દની ઘણી આફતો ઇંગ્લાંડને આપવી પડતી જારે ખંડણીને આભારી છે. કમખણના એક મહેસૂલી કમિશનર જે પાછળથી કાઉન્સિલના સભ્ય થયા હતા—સેવીલ મેરિયટ—તેમણે ૧૮૩૬ માં ‘લખ્યું’

હતું કે “હિન્દ હરિદ્રતાને કિનારે આવી પહોંચ્યું છે,” અને “ધણી ગંભીર નુકસાન વિના કોઈ પણ દેશ આવું શોષણ ખમી શકે” એ માનવું મુશ્કેલ છે.

અંગ્રેજ પ્રજાને પોતાનો મુદ્દો સમજાવવા માટે જ્યારે ઇંગ્લાંડ પોતે પોષના તાળા નીચે એ ખંડણી આપતું હતું તે વખતના ઇંગ્લાંડનો ચિતાર દાદાભાઈએ રૂપરના “Intellectual development of Europe”માં થી નીચે મુજબ ટાંકી મતાવ્યો હતો :

“હુકીકતમાં કુત્રેડ (ધાર્મિક યુધ્ધો) ને લીધે આખું યુરોપ પેપ (ઇનોસન્ટ ત્રીજા)નું ખંડિયું બન્યું હતું. દરેક રાજ્યમાંથી નિયમિત પૈસા એ આઈ જતા હતા. આપણે જે જમાનાની વાત કરીએ છીએ, તે પછી ૫૦ વર્ષે રોજર બેકના મિત્ર અને લીકનના બીશપ રોબર્ટ ટ્રોટ્ટરેસે ઇંગ્લાંડમાંથી પરદેશી ધર્મશુરુઓને મળતી રકમની ગણતરી કરી હતી. એ રકમ રાજની આવકથી ત્રણ ગણી માલમ પડી હતી. ઇનોસન્ટ ચોથાએ ૩૦૦ વધારાના ઇટાલિયન પાદરીઓ માટે નોંધવાઈ કરવાની “ચર્ચ ઓફ ઇંગ્લાંડ” પાસે માગણી કરી હતી ત્યારે આ ગણતરી થઈ હતી, — સઘળા મોટા ઓધાઓ પર પાદરીઓને નીમવા સામે આમની મજાએ રાજ સમક્ષ ઉઠાવેલા પેકિાર, અને દેશમાંથી રોમ ચાલી જતાં દ્રવ્ય સંબંધી બધી પાર્લામેન્ટે મૂકેલા આક્ષેપો પરથી જમાના સુધી “રોમના ખાનના” જેવી ઇંગ્લાંડની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે. તેઓએ ભાર મૂકી જણાવ્યું હતું કે, ઇંગ્લાંડનો રાજ પ્રજા પર જે કરવેશ નાખતો હતો તેથી પાંચગણી રકમ રોમ લઈ જતું હતું, અને ઇંગ્લાંડમાંથી પોષને મળતી મહેસૂલ કોઈ પણ ખ્રિસ્તી દેશની મહેસૂલ કરતાં વધારે હતી—મોટા મોટા જિલ્લાઓમાં જંગલો વધી ગયાં હતાં; ચાલીસ પચાસ માઇલના વિસ્તારોમાં તાવ અને બીજા રોગો ફરી વળ્યા હતા. છતાં પાદરીઓનાં મકાનોની આસપાસ સુંદર બગીચા, ફીક્ષી ઘાસની ગિછાતો અને આરામકુળો તથા ઝરણાંઓ હતાં.

ખેડૂતનાં ઝુપડાં વાંસનાં હુતાં અને તે પર કાકવનો ગારો હોતો. તેનાં બિછાનાં અને કપડાં જીવજંતુથી ભરેલાં હતાં. તેઓ કંઠમૂળ અને ઝાડનાં પાંદડાં ખાઈને જીવતાં હતાં.—વસ્તી મૂળમાં જ ઓછી હતી તે ભૂમમરા અને રોગચાળાથી વધુને વધુ ઘટતી હતી. શહેરીઓની હાલત પણ ગામડીઓના કરતાં સારી નહતી. તે સ્વકા ધાસ પર સ્વએ છે ને ઉશીકાની જગ્યાએ લોકડાંનો દુકડો વાપરે છે.—ખેડૂતોનાં કંગાળ ઝુપડાં અને પાદરીઓનાં આત્મિક મકાનોની વચ્ચે કોઈ જ માથું મારવા તૈયાર ન હોય એવી સામાજિક દશાં અદ્વિસાસ-કારક છે.—સીઝરના જમાના પછી ગ્રામ-જીવનમાં નજીવો સુધારો થયો હશે. શારીરિક દશા પર તો બિલકુલ ધ્યાન અપાયું નથી.—આ ધર્મયુગના અંતમાં ઇસ્લાંડ લાંબા વખત સુધી ઇટલીને નાણાંની ખંડણી આપી ઇટાલિયન ઢોરોને ચરવાના ગોચર જેવું જ રહ્યું છે—સોળમી સદીની શરૂઆતમાં આ ટાપુ સમગ્રીય અને બૌદ્ધિક નજરે સામાન્ય ધારણા કરનાં પણ ઘણું પગલું હોતો.

આ અજળ જેવા દાખલા પરથી હિન્દની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવતો હોતો. દાદાભાઈએ સ્વચ્છું કે દેશને મોટા પ્રાંથા પર ઉદ્યોગવાદની જરૂર છે ઉદ્યોગનો આધાર મૂડી પર છે. એ મૂડી ક્યાંથી લાવવી? હિન્દ પાસે પૈસા નહોતા. પૈસા ન હોવાનાં મૂળ કારણો શાં છે? તેનું મુખ્ય કારણ હિન્દની હોલતનું ઇસ્લાંડ તરફથી થતું શોષણ હોવાથી હિન્દના વેપાર ઉદ્યોગની ખીસવણી માટે સસ્તાં વ્યાજે બ્રિટન પાસેથી નાણાં મેળવવાનો હિન્દને હક છે.

બીજો અગત્યનો સવાલ હિન્દના રક્ષણનો હોતો. હિન્દી પ્રધાને કપાસ પરની જકાત રદ કરવાનાં ફરમાનો છોડી દીધાં હતાં. દાદાભાઈએ જણાવ્યું કે અખાધિત વેપારના બહાના નીચે ખરો હેતુ હિન્દનાં કારખાનાઓને શરૂઆતમાં જ કચડી નાંખવાનો હોતો.

“મેન્ચેસ્ટરવાસીઓના ખરા સ્વાધી” હેતુઓ વિશે અથવા મેન્ચેસ્ટરના દલાલથી કોન્ઝર્વેટીવ સરકારની રાજદારી જરૂરિયાત શી છે, તે વિષે હું કંઈ કહેવા માગતો નથી. હિન્દી પ્રધાનનાં

હિન્દને પ્રમાણિક ગણીને અગાધિત વેપાર વિષે જ હું વિવેચન કરીશ.
 હું અગાધિત વેપાર પસંદ કરું છું. પણ મેં આજે તમોને કહ્યું તે
 પરથી તમે સહેલાઈથી સમજી શકશો કે આ બાબતમાં ઈંગ્લેન્ડ અને
 હિન્દ વચ્ચેનો અગાધિત વેપાર, એક બૂબે મરતા, યાકેલા બીમાર
 માણસ અને ઘોડા પર સવાર થયેલા બળવાન માણસ વચ્ચેની સરત
 જેવો છે. જે દેશો પોતાનાં સાધનો પર સમાન સત્તા ધરાવતા હોય
 તેઓ વચ્ચેનો અગાધિત વેપાર એક વાત છે; પણ અહીં પણ સંસ્થાનો
 આવી વાતો સમજતાં નથી તો પછી હિન્દ બાપકું શું કરે ? બળવાન
 અંગ્રેજ લાભો આગળ હિન્દ ચગદાઈ ભય છે, અને તેને ચગદાઈ
 જવું જ જોઈએ. મીઠાં કહે છે કે નવાં સંસ્થાનોને રક્ષણની જરૂર
 છે. હજી મહેસૂલી જરૂરિયાતને લીધે જ દાદાની જગતો ચાલુ રાખવાની
 જરૂર પડી છે એ વાત બાબુએ રાખતાં પણ હિન્દને વધારે રક્ષણની
 જરૂર છે. હિન્દમાંથી દાદામાં ચતુર દબનું શોધણું અટકાવે—તે પછી
 હિન્દ ખુશીથી અગાધિત વેપાર માટે તૈયાર થશે. ઇંગ્લાંડની આવક
 કરતાં જે આવકમાંથી ઇંગ્લાન્ડ કરતાં બમણો કરવેસાનો બોલો ઉપા-
 કવા સાથે દબનું ભારી શોધણું રાવા છતાં અગાધિત વેપારમાં અમને
 ઇંગ્લાંડની સાથે હરીફાઈ કરવાનું કહેવામાં આવે છે.”

દાદાભાઈનો નિબંધ સંપૂર્ણ હોવા છતાં હિન્દના અર્થશાસ્ત્રના
 અત્યંત વિવાદાસ્પદ સવાલ પર તે સૌથી વધારે પ્રકાશ નાખનારો
 હતો. હિન્દીઓની સરેરાશ આવકની ગણતરી દાદાભાઈએ પોતાની
 રીતે કરી હતી, છતાં તેમનું અનુમાન મોટે ભાગે ખરું હતું, અને
 તેની સાબિતી એ છે કે ૧૮૮૨ માં ઈંગ્લીશ બેરીંગ (લોર્ડ ક્રોમર)
 અને સર ટેવીડ બારનરે પણ હિન્દીવાનની માધ્યમ દીડ આવક
 રૂ. ૨૭ ની આંકી હતી. પાછલાં વર્ષોમાં ઉદ્યોગ અને ખેતીની
 પેદાશ વધવા છતાં ૧૯૦૧ માં લોર્ડ કર્ઝને આ આવક ફક્ત
 રૂ. ૩૦ ની ગણી હતી.

૧૮૭૩ થી ૧૮૮૧ સુધીનો સમય દાદાભાઈના જીવનનો
 સામાન્ય રીતે શાંતિ ભર્યો પસાર થયો હતો. એ સમય પહેલાં તે
 ૭માં ન્યાં ગયા. ત્યાં તેમની આશ્ચર્યકારક ચેતનશક્તિ, તેમની તીવ્ર

બુદ્ધિ, અને તેમની કર્તવ્યપરાયણતાએ જમાઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. “શરત ગોસ્વામી”નું તંત્રીપદ છોડ્યા પછી નસીબ તેમને જ્યાં જ્યાં લઈ ગયું ત્યાં ત્યાં તેમણે નવું જ ચેતન રેડ્યું હતું. તેઓ જે મંરંધાઓમાં જોડાયા તે દરેકને તેમણે નવજીવન આપ્યું. આવો ચતુષ્પતિયો એવ શી રીતે કોઈ જગ્યાએ શાંત બેસી શકે !

લોહ લીટનની હકૂમત દરમિયાન આખા હિન્દ પર ફરી વળેલી ગમગીની દરમિયાન લોકોમાં એવી વાત ફેલાઈ હતી કે દાદાભાઈએ બ્રિટિશ ઇન્સાફ પરની ધ્રુવા ગુમાવી દઈને જાહેર એવનથી ફરિગ થવાનો વિચાર કર્યો હતો. તે સમયે પસાર થયેલા દુષ્ટ કાયદાઓમાં એક વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ હતો કે જે હિન્દી છાપાંઓની સ્વતંત્રતા પર તરખ મારનારો હોવાથી “કાળા કાયદા” ને નામે ઓળખાયો હતો. ખીજે જનાવ અકબાલ ચુકનો હતો કે જે ચુદ્ધ ઇન્સાંડના લાલ માટે લડવામાં આવ્યું હતું, છતાં તેના ખર્ચનો ભયંકર બોલો હિન્દ પર નખાયો હતો. તે ઉપરાંત રૂસો-ટર્કીશ લડાઈ દરમિયાન માલ્ટા ખાતે લશ્કર મોકલવાનો ખર્ચ હિન્દને માથે ઓળવવાની કોશિશ થઈ હતી. પણ દાદાભાઈ આવા અન્યાયોને નમતું આપે એવી પોથી માટીના ન હતા. આવા અન્યાયોથી તે વધારે ભુરસાથી લડવાને પ્રેરાતા હતા. હકીકત એ છે કે દાદાભાઈએ મૌનમત લીધું ન હતું, તેમ તેઓ રાજદ્વારી સંન્યાસી પણ થયા ન હતા. આ પાંચ વરસ ગમગીનીમાં, એકાંતમાં પસાર થયાં હતાં, એ વાત ખરી છે, પણ દાદાભાઈ તે દરમિયાન નિષ્ક્રિય રહ્યા ન હતા. આ વરસો તેમણે પોતાનો ધંધો ચાલુ રાખવા તથા હિન્દની ગરીબી સાથે સંબંધ ધરાવતા મહાભારત સવાલોનો રાત દિવસ અભ્યાસ કરી રાજકર્તાઓની આર્થિક રાજનીતિ સામે પોકાર ઉઠાવવા માટેના મજત પ્રયાસોમાં ગાળ્યાં હતાં

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનની સ્થાપના થયા પછી દાદાભાઈ પોતાના વેપાર ધંધા પર બેઠતું ધ્યાન આપી શકતા ન હતા.

જે તેમના ગુજરાન માટે કોઈ બીજું સાધન હોત તો ખચીત જ તેમણે વેપારને છેલ્લી સલામ કરી દીધી હોત. પણ આવા સાધનને અભાવે જે કે તેઓ ધંધા પર પ્રરતું ધ્યાન આપી શકતા ન હતા છતાં પોતાની પેઢી સાથેનો સંબંધ તેમણે જાળવી રાખ્યો હતો. ૧૮૭૬ માં તેમને વેપાર પર વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર પડી હતી. ૧૮૮૧ સુધી તેમના ભાગીદારો સાથે ચાલેલા પત્રવહેવાર પરથી જણાય છે કે એ અરસામાં તેમને અનેક નાણામંડળી મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી હતી, અને તેથી તેમને ધંધા પર ખૂબ લેક્ષ આપવાની ફરજ પડી હતી. તેઓ મુંબઈમાં હતા ત્યારે હર અઠવાડિયે પત્ર લખીને તેમના ભાગીદારો જુદી જુદી જાગતોમાં તેમની સલાહ માગવા સાથે હરેક વાતથી તેમને માહિતગાર રાખતા, પણ દાદાભાઈની ગેરહાજરીમાં તેમના તરફથી કામ કરવાની મુખત્યારી ધરાવનાર દાદી'ડોસાભાઈ કામાના એક પત્ર (ઓગસ્ટ ૨૬, ૧૮૮૧) પરથી જણાય છે કે વેપાર નફાકારક ન હતો:—

મને જોધને ધણી દિશગીરી થાય છે કે તમને મિ. એમ. તરફથી કંઈ પણ પૈસા મળવાને સંભવ ધણો ઓછો છે. મિ. એમ. ના આવા ખરાબ વર્તનથી મને તમારે માટે ધણું લાગી આવે છે. અલબત્ત, તમે તમારું બનવું કરતા હરો, પણ લોકો ખોટા થાય છે ત્યારે આપણે ભાગ્યે જ જીતીએ છીએ. તમને ખોટ જવાથી આપણું વેપારી સંબંધમાં કંઈ ફેર પડવાને નથી. મારો જે હવથુ જેવો છે તેવી જ રહેશે.....તમારી આમલી ખોટ મિ. એમ. ની મોટી ખોટ સાથે કદી ભરપાઈ થાય એમ જણાવું નથી. આથી જ લોકો તમારી સાથે વેપાર કરતા હોય તેઓ જોખમમાં ન પડે તે માટે પેટીનું કામ-કાજ તાત્કાલિક ખર્ચ કરવું સલાહકારક નથી !

બીજા એક પત્રમાં (૭ ઑક્ટોબર) કામાએ લખ્યું છે :

જે તમને એમ લાગે કે પેટી સાથે તમારું નામ જોડાયેલું રાખવાથી સારો લાભ મળે છે તો તેમ કરવાની આનુકાની કરતા નહીં, કારણ કે આવા લાભ માટે થોડુંક જોખમ વહોરવું થોડમ છે. મને તો આ વરસની આખરી પહેલાં કંઈ છેવટના નિર્ણય પર આવવો.

આ પરથી દાદાભાઈએ પેદી બંધ કરી પોતાને હિંમ્મતે ને જોળમે ધંધો ચાલુ રાખી બધી વસ્તીઓ સીધી કામા પર મોકલવાનો નિર્ણય કર્યો. કામાએ લખ્યું હતું: “તમારા કહેવા મુજબ તમે કંપનીને સઘળી વસ્તીઓ અમારે ત્યાં સીધી નોંધાવવાની ખબર આપજો, સિવાય કે તમે કહો છો તેમ જોવા ટ્રાન્સફર કરવાથી સારો વેપાર હાથમાંથી જવાનો ભય હોય. જોવા કેસમાં તમારે નામે ધંધો કરી શકશો.”

દાદાભાઈની વેપારી કારકિર્દીના આ કસોટી કાળ હતા. રાજના કામના દળાણ અને મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં હિન્દની કૌતિક હાલતની શોધખોળ કરવાની તેમની ધગશ જેવીને તેવી જ રહી હતી. વેપાર ધંધાની ચિંતાઓમાં પણ તેઓ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વખતથી અંગ્રેજોએ મેળવેલા પગારોની રકમો ભેગી કરતા હતા, અને આ મહાભારત કામ પાર પાડવા માટે ઇમ્પ્રોવ્ડના બુકસેલર પાસેથી અસંખ્ય પુસ્તકો ખરીદતા હતા. ભૂતકાળમાં તેમના જેવો સરકારી બહુ બુકસ ખરીદનાર કોઈ પાક્યો ન હતો, અને તેમના પછી સરકારી પ્રકાશનોનો તેમના જેવો બીજો કોઈ ખરીદનાર નીકળ્યો નથી. તેમને જોઇતી વિગતો નહિ મળવાથી તેમણે કામાને લખીને બને તેટલા ગ્રૂના રિપોર્ટો અને બજેટોની શોધ કરવાની ફરમાસ કરી હતી. જવાબમાં (૩૦ સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧) કામાએ લખ્યું હતું કે:

તમે જણાવેલી બહુ બુક-“ઇસ્ટ ઇન્ડિયા સેલરીઝ વગેરે”ની નકલ મેળવવા મેસર્સ હૅરિસ કૉમિશન કરે છે. તેઓને કાંઈ પુસ્તક મળતું નથી. પણ આ વરસની બજેટ બુક છે. જેમાં પગાર વગેરેની વિગતો નથી. જો એ ચોપડી જોઇતી હોય તો મને લખજો”

બીજા પત્રમાં (ઓક્ટોબર ૧૪) મશીનરી, રોલર સ્ટીન્સ, ઘડિયાળો, પ્રેસલેટસ, એનેટોમીસ્ટ પ્લેટસના આર્ડરો વિષે લખ્યા પછી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના પગારો સંબંધી કામા લખે છે.

“હેલ્થા બેઝમાં તમને પત્ર લખ્યા પછી મને તમારો તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરનો પત્ર મળ્યો છે. મેસર્સ હૅરીસે તપાસ કરી છે, પણ બજેટના અડસટા જે તેઓએ અમારા ઉપર મોકલ્યા છે તે સિવાય સત્તરી નોકરોના પગાર સંબંધી બીજા કાંઈ રિપોર્ટ મળતો નથી આવતી ટપાલમાં તમારા પર બજેટ મોકલી આપીશું.”

આંકડાઓ ભેગા કરવાનું દાદાભાઈને ગોયા થેકુ લામ્બુ હતું. કામા તેમને માટે ખટારો લગાય તેટલાં સરકારી પ્રકાશનો ખરીદતા હતા. તા. ૪ થી નવેમ્બરના પત્રમાં તે લખે છે.—“થોડા વખત પહેલાં તમે જૂની જીલ્લા જૂકસનું એક લાંબુ લીસ્ટ મોકલ્યું હતું. આ બધી ચોપડી એક જ જગ્યાએથી મળવી મુશ્કેલ હોવાથી મેસર્સ હૅરીસ તેના સંબંધી તપાસ ચલાવે છે.” થોડા વખત પછી દાદાભાઈએ “હંનાર્ડ”ના વોલ્યુમ્સ ભેગાં કરવા માડ્યાં હતાં. પાર્લામેન્ટરી કારકિર્દી માટે તૈયારી કરવા માટે તેમણે અહેવાલો ભેગા કરવા માંડ્યા હતા કે નહિ તે કહી શકાતું નથી, પણ કામા અધર્સ એન્ડ કંપનીના (૧ જુન ૧૮૮૩) એક પત્રમાં નીચેનો ભાગ ખાસ લક્ષ્ય ખેંચનારો છે:—

“અમે અમાર અગાઉ હંનાર્ડ પાર્ટી ૧૮૮૧ થી ૧૮૮૨ સુધીના તમામ વોલ્યુમો ખરીદ્યાં છે.....૧૮૪૪ ની પહેલાના અહેવાલોમાના બધા મેસર્સ કાંગ પાર્ટી હતા તે અમે ૪૦ પાઉન્ડમાં ખરીદી લીધા છે, એટલે હવે બધાં થોડાં જ પ્રતિકો ગાળી રહ્યા છે. અમે જે ખરીદી કરી છે તે ૧૪૫ થી ૧૫૦ પાઉન્ડની સગમત ૬૪ છે.

આ જ પ્રમાણે હિન્દમાં પ્રતિકો, અહેવાલો, કેલેન્ડરો, વગેરેની શોધ ચાલુ જ હતી. દાખલા તરીકે મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના કેલેન્ડરમાં યુનિવર્સિટીની શરૂઆતથી અંદર-ઐડ્યુએટોનું સંપૂર્ણ લીસ્ટ ન હતું. દાદાભાઈએ યુનિવર્સિટીના રજીસ્ટ્રારને લખી સંપૂર્ણ ટીપ માગી, પણ તેવી ટીપ નહોતી. “તમને જરૂર હોય તો દરેક વૉલ્યુમમાં આપેલાં વાર્ષિક લીસ્ટમાંથી આખું લીસ્ટ તૈયાર કરી લો,” એવો રજીસ્ટ્રારે જવાબ વાળ્યો હતો.

૧૮૭૬ થી ૧૮૭૮ ની વચ્ચે હિન્દી સનદી નોકરી સંબંધી સર ઐરફીન પેરી સાથે દાદાભાઈએ લંબાણુ પ્રત્યંહેવાર ચાલુ રાખ્યો હતો. ૧૮૭૦ ના કાયદાની રૂએ ચોક્કસ સંખ્યામાં હિન્દીઓની સનદી નોકરીમાં નિમણૂક કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. પણ તેના અમલ માટે જરૂરી નિયમો ઘડવામાં આવ્યા ન હતા. સત્તાધીશો હિન્દીઓની બધી માગણીઓની અવગણના કરવાનો નિશ્ચય કરી બેઠા હતા, પણ દાદાભાઈની ખંતીલી ઝહેમતને પ્રતાપે ૧૮૭૮ માં જરૂરી નિયમો ઘડાયા હતા.

વિવિધ વેડરર્નર્નના બાઈ અને આમની સમાના સંબંધ સર ડેવીડ વેડરર્નર્નની સહાયથી દાદાભાઈએ સરકારી નોકરીમાંના યુરોપિયનોના પગાર અને પેન્શનોનો સવાલ ઉપાડી લીધો. સનદી નોકરીને હિન્દી બનાવવાના સવાલનું આ એક અંગ હતું, અને તેમણે માગેલી વિગતો હિન્દના શોષણનું માપ કાઢવા માટે જરૂરી હતી.

સમાજવાદી એચ. એમ. હિન્ડમેન હિન્દી આર્થિક સ્થિતિના પ્રખર અધ્યાસી અને હિન્દમાંના ઇતિહાસ રાજવહીવટના કડક ટીકાકાર હતા. પાંચ પૈમે સુખી માણસમાંથી ઘણા થોડા માણસો જીવનના ભોગ થનારાઓની સામે થવાની હિંમત બનાવે છે. દાદાભાઈએ હિન્દની ગરીબીથી ઇતિહાસ પ્રજાને વાકેફ કરવા માંડી ત્યારથી તેઓ હિન્ડમેનના ગાઢ સમાગમમાં આવ્યા હતા આ બે જણ વચ્ચે ઠેવી રીતે પિછાન થઈ તેનો ચિતાર આપતાં હિન્ડમેન પોતાના સંસ્મરણોમાં લખે છે:

મેં મારા લેખ પૂરા કર્યો હતો, અને તેમાંના આંકડાવિભાગ મેં ખાતરીકર્યો અને સ્પષ્ટપણે રજૂ કર્યો નહીં. એમ લાગવા છતાં તે “નાઈન્ટીન સેન્ટરી” પર રવાના કરવાની અણી પર હતો એમાં કોંગ્રેસ સ્ટ્રીટમાંના પાલમેન્ટરી જીસેલરો મેસર્સ કોંગ્રેસ ક્લબમાં હું જઈ ચડ્યો;—હું દુકાન છોડી જતો હતો તેવામાં એક દેશી પુઠાની એ. પડી જમીન પર પડેલી મારી નજરે પડી. જે પર મોટા અક્ષરે

“હિન્દની ગરીબી” લખેલું હતું. મેં પૂછ્યું કે આ શું છે ? જવાબ મળ્યો કે આંકડાઓનો સંગ્રહ. તરત એ નાની ચોપડી દાખમાં લેતાં મને મલૂમ પડ્યું કે મિ. દાદાભાઈ નવરોજીએ તેમાં આપેલા આંકડાઓથી મારો લેખ સંપૂર્ણ થયો હતો. આ લેખ ૧૮૭૮ ના ઓક્ટોબરના અંકમાં “નાઇન્ટીનથ સેન્ટ્રી”માં મિ. નોર્સે પસંદ કરેલા “હિન્દનું દેશીય” નામના મથાળા નીચે પ્રગટ થયો હતો.

હિન્દના મામલા વિષેનું સાહિત્ય, સરકારી રિપોર્ટો વગેરે પુસ્તકોની ખરીદીમાં હિન્ડમેન દાદાભાઈથી ખાંડયો જાય તેમ ન હતું. તેના મગજ પર પણ શોષણનું ભૂન ચઢી બેઠું હતું. જાન્નેની ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે હિન્દના સત્તાધીશો પાયમાલીને રસ્તે પ્રયાણ કરી રહ્યા હતા. જાન્ને ચળવળની જરૂર પિછાનતા હતા, અને બેઠે જણા હિન્દના વહીવટના શુષ્ક વિષય સંબંધીતા લેખો છાપાંઓ અને માસિકોમાં લખવા ઉપરાંત ગ્રેસ લેખોની પત્રિકાઓ પ્રગટ કરતા હતા. હિન્દ અને ઇંગ્લાંડ જાન્ને દેશોમાં ચાલુ જિહાપોહ કરવાની જરૂર જાન્ને સમજતા હતા, અને હિન્ડમેને તો યૂરોપખંડમાં પણ હિન્ડ સંબંધી જાગૃતિ આણી હતી. દાદાભાઈ હિન્ડમેનને હિન્દમાં બનતા બનાવોની માહિતી આપતા, અને ગરીબ હિન્દ માટે તેમનો સમાજવાદી મિત્ર જે કંઈ કરી રહ્યો હતો તે માટે આભાર પ્રદર્શિત કરતા. હિન્દ અને હિન્દના નાણામંડળ સંબંધી કીમતી સાહિત્ય પૂરું પાડવા માટે હિન્ડમેન પણ દાદાભાઈને ઝોંઝો આભારી ન હતો.

૧૭ મી ઓક્ટોબર ૧૮૭૮ ના પત્રમાં હિન્ડમેન દાદાભાઈને લખે છે: ટાઇમ્સમાં “સી” સાથેની ચર્ચામાં તમારી જોડમનમરી મથનરી માટે જાહેરમાં તમારો આભાર માનવાની તથા દિન્દી-ઓથી બની ચકતું હોય તો પણ તેઓ અંગ્રેજ રાજને જદને રદિયન રાજ માંગતા નથી એ ખરી વાત જણાવવાની મને તક મળવાથી મને દુઃખ થયો છે.

૨૧ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૦ ને દિને હિન્ડમેને લખ્યું હતું:

હાલ તુરત તો હિન્દનો પ્રશ્ન જરા વિસરાઈ ગયો છે, પણ મિ. હંટરના આશાવાદની જાહેર પ્રજા પર અસર થવાની નથી, તેનાં કાપણો નિષ્ફળ ગયાં છે, અને હું થોડા વખતમાં તેને જવાબ આપવાનો છું. મને ખાતરી છે કે સરકાર ધીમે ધીમે આર્થિક રાજનીતિ પાડવા માગે છે. પણ સૌથી પહેલી વાત એ છે કે અરધાન પુરનો ખર્ચ ઇંગ્લાંડે આપવો જોઈએ. મેં થોડા દિવસ પર સૂચના કરી હતી કે નવા ખાતનચીની નિમણૂક કરાવાની સાથે ખાતનચીનો દાસનો પગાર ઘટાડીને, સારે પગારે એક દેશને મદદનીશ ખાતનચી નમવો. આ સૂચનાનો અમલ થવાની આશા છે. 'સ્ટેટસમેન' એક જોગ પક્ષકાર વાજિંત્ર થઈ ગયું છે, તે દયાળુ નક છે. તેણે હિન્દનું કલ્યાણ કરવાની તક ગુમાવીને પોતાનું યન ફેંકો દીધું છે.

ખીજા પત્રમાં (૨૫ એપ્રિલ) તે કહે છે:

લીબરમેનની રશિયા તરફની પ્રજાપાતી રાજનીતિને હું ધિક્કારું છું. છતાં તેઓ સત્તા પર આવશે તો મને વિશ્વાસ છે કે હિન્દને લાભ થશે, અને પોતાના દેશ માટે આટલું બધું કરનાર તમે પણ આગળ આવશો. હવે તમે વાર્તાવિક સુધારામાં તમારી સેવાનો ખાસો મેળવશો.

સનદી નોકરીના સર્વાલ સંબંધી પાર્લામેન્ટ સમક્ષ રાક્ષસી અરજી રજૂ કરવા ઇંગ્લાંડ મોકલવામાં આવેલા હિન્દના મહાન કટાક્ષવાદી લેખક લાલમોહન ઘોષને તે પછી એક ઉપયોગી સલાહ આપતાં હિન્ડમેન કહે છે:

તમે મિ. લાલમોહન ઘોષને મળો તો તેને ગદ્ય ગ્રંથની જુદી જવા કહેજો. અંગ્રેજોને ગમે તેટલા ખોટા હશે તો પણ તેઓ પોતાના જાતકાઈ સિવાય ખીજા કોઈની ગળ સહન કરવાના નથી. તે પુનઃચચના પર ભાર મૂકીને ઘણું સાફ કામ કરી શકશે.

તા. ૧૭ મી જુલાઈના પત્રમાં હિન્ડમેન હિન્દના શોષણ સંબંધી પુરાવા લેવા કરવામાં રોકાઈ જવાની વાત કરી જણાવે છે કે મિ. લી-વોરનરે દેશીઓના આંદોલનોની અયોગ્યસત્તા સંબંધી ફરિયાદ કરી છે. પણ મેં તેને લખી નાંખ્યું છે કે જો તે તેમને

મળશે તો તે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળાના સમાગમમાં આવશે. આ તો મારો અભિપ્રાય છે. બેશક તમે તો કદી અચોક્કસ હોતા નથી, અને તેથી હિંદ અને અમે તમારા બહુ ઝઘળી છીએ.

તા. ૫ મી માર્ચ ૧૮૮૧ ના પત્રમાં દાદાભાઈએ મુંબઈ જવાના પોતાના નિશ્ચયની મિ. હિન્ડમેનને ખગર આપી, ગરીબ હિન્દની તેમણે બજાવેલી સેવા માટે આભાર માની, એ ન્યાયી લડત ચાહુ રાખવાની વિનંતી કરી હતી, જેના જવાબમાં હિન્દનો પ્રશ્ન કદી પથુ છોડી નહિ દેવાનું હિન્ડમેને વચન આપ્યું હતું.

મુંબઈ આવ્યા પછી હિન્ડમેન જોગા પત્રમાં દાદાભાઈએ પોતાની નબળી આર્થિક સ્થિતિ વિષે ઇસારો કર્યો હતો, અને તે જ પત્રમાં ઇન્ડીયા એક્સિસ સાથેના પત્રવહેવાર માટે ખર્ચે પ્રગટ કરવાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો હતો. આકટોળરમાં આ પત્રવહેવારની નકલો હિન્ડમેન પર મોકલી તે આમની સહામાં વહેંચવાની વિનંતી કરી દાદાભાઈએ જણાવ્યું હતું કે “મેં અહીં ઠેરીઠામ થઈ જવાનો લગભગ ઠરાવ કર્યો છે. હું અહીં વેપાર કરીશ, અથવા હિન્દના રાજકારણને ફરીથી ઉપાડી લઈશ.”

દાદાભાઈ જોગા, હિન્ડમેન.

૬-૧૨-૮૧. જ્યારે આપણે હેઝા મંજૂર ત્યારે મેં દર્શાવ્યા વિચારો આખી બ્રિટિશ સ્થાનવતને લાગુ પાડવા સંબંધી મેં લખેલી “England for all” નામની નાની ચોપડીની પહેલી અને બીજી બાજુએ તમારા પર મેં કહ્યું છું...તેણે મજૂર વર્ગમાં ઠીકઠી સનસનાટી ફેલાવી છે, અને કેમકેટીક ફેરવેલ-જેનો દુર્ગ્ગ વડો છું તે અત્યાર અગાઉ એક બજવાન મંડળ જન્મ્યું છે. તમે જોશો કે હિન્દના પ્રમુખ સંબંધી મેં જોગજોગ વાત કાઢી નથી.

૨-૮-૮૨ મારો અભિપ્રાય સર લુઇસ મેરેટ જોડે છે અહીં ખગલો નહિ થાય ત્યાં મુખી હિન્દ મારે કંઈ કંઈ કહે તેમ નથી. ઉપરોક્ત અને મધ્યમ વર્ગ સંબંધવાનો નથી. તેની અને પરવા નહીં.

નથી, આથી બની શકે તો શાંત ઉપાયોથી હું ક્રાન્તિલાવવાનો પ્રયાસ કરું છું. પણ અણીની વખતે જો અમે પૂરતા બળવાન હોઈશું તો હું બળ વાપરતાં કમવાનો નથી. અહીંના આમ વર્ગની દાસત શોકગ્રસ્ત છે, અને દેશીક વાર મને લાગે છે કે તેઓની દાસત તમારા બૂબે મરતા બેઠોનો, અને મુંગઈ તથા મદાસના દુકાળિયા મજૂરો કરતાં પણ ખરાબ છે. કેમકે હિન્દમાં તેઓને ખીચું કંઈ નહિ તો સૂપનો પ્રકાશ પણ મળે છે... મીસરની સમ્પ્રદાનો અર્થ હિન્દની મહેમુસ પર નાખવો ખરેખર રાક્ષસી છે. પણ અમારે સુધારકોએ શું કરવું? બેડરેનને તે પસંદ છે, હેરિંગ્ટન દરખાસ્ત કરે છે, આખી લીબરલ પાર્ટી તેને ટેકા આપે છે, અને ફ્રાંસેટને લાંચ આપી ચૂપ કરી દેવામાં આવ્યો છે. આથી વધુ ખરાબી હું કહી શકતો નથી. "ફેઝરમા" વિદસનના લેખનું વરુ સારું છે, પણ તેની શૈલી ખરાબ છે. તેમાં ઝનૂન છે, પણ જુરસો નથી. "ફ્રાંસેટનાઈટ"માંનો કન'સ ઓઝમનનો લેખ પણ કામતી છે. પણ તેઓ શું કરી શકે? આ માસિકો મધ્યમ વર્ગના વાચકો વાંચે છે, અને જ્યાં પોતાના ખીસાનો સવાલ હોય ત્યાં કાણ સાંભળે? હવે અમે અહીં મોટી ક્રાન્તિ લાવવા મધ્યે છીએ. જ્યારે ક્રાન્તિ આવશે ત્યારે હિન્દને પણ તેનો લાભ મળશે. ખરું જોતાં હેલ્સાં એક એ વરસમા ઉપક્ષા અને મધ્યમ વર્ગમાં હિન્દનો સવાલ પાછળ હલ્યો છે. મજૂર વર્ગમાં તેણે પ્રગતિ કરી છે. ફક્ત મજૂરો પાસેથી જ તમે ન્યાય મેળવવાની આશા રાખી શકશો.

✓ હિન્દમેન પર દાદાભાઈનો ખત

૪-૬-૮૨ જો મજૂર વર્ગ જનૂન થાય તો ક્ષણે સાલ થાય તે વિષે કંઈ શક નથી. તમે બેઠો બળવા જગાડવાનું કામ મુરદેસ કામ મધ્યે લીધું છે. હું તમને ખરા હૃદયની ફતેહ પ્રાર્થું છું. મીસર પરના હલ્લાનો અર્થ હિન્દ પર નાંખવાનું કામ કાલું જ અન્યથો છે. લીબ-લે, ચૂકલું ચાટતા હોય એમ લાગે છે હું દેશીક વાર નિરાશ થઈ જાઉં છું. પણ ધીરજ રાખવાની અનિવાર્ય જરૂર છે. નેક્રીની લડાઈનું કાષ્ઠવાર. અણુધાણું પરિણામ આવે છે. હિન્દના મહાન પ્રાંત સંજ્ઞાથી ઇંગ્લેન્ડને જનૂન કરવા છાપાંઓ અને માસિકોમાં ચાલુ પોકાર ઉઠાવવાની જરૂર છે.

દાદાભાઈ જોગ હિન્ડમેનનો પત્ર

તમે અને કેટલાક અંગ્રેજોએ કરેલા કામનું ફળ આવવા માંડ્યું છે. પણ આપણે ફક્ત ભાષણો જ કરવાનાં નથી, પણ ચળવળ કરવાની છે. યુરોપ ખંડ અને આયર્લેન્ડમાં ચલી બધી ક્ષાધિક્ષ ભોકાને ન્યાય અપાવવાની લડતમાં મદદરૂપ છે. વૃધ્ધ ગ્રેડરટનના મરણ પછી પક્ષોમાં તકા પડશે, અને આપણા કેટલાક માણસો મોખરે આવશે.

આ સમય દરમિયાન દાદાભાઈએ હિન્દી પ્રધાન લોર્ડ હેરિંગ્ટન સાથે અતિ મહત્ત્વનો પત્રવહેવાર ચલાવ્યો હતો. હિન્દની ગરીબી વિષેના નિબંધો તૈયાર કરતી વખતે તેમની પાસે બધા પ્રાંતોની સઘળી પેદાશોની વિગતો ન હતી, પણ ૧૮૭૬-૭૭ નો પંજાબનો વહીવટદારી રિપોર્ટ પ્રગટ થતાં દાદાભાઈએ તેમાં આપેલા પેદાશના ઠોઠાઓ પરથી સરેરાશ ગણીને પોતાના ઠોઠાઓ હિન્દી પ્રધાનના આંકડાખાતા પર મોકલી તેમાં કંઈ ચૂક હોય તો તે બતાવવાની ક્ષત્તાધીઓને વિનંતી કરી. ઇન્ડિયા એક્સિસના એક્સપર્ટ એફ. સી. ડેનવર્સે દાદાભાઈની ગણતરીમાં તેને જણાયેલી ખામીઓ દર્શાવી તે વખતે દાદાભાઈ ઘણા બીમાર હતા પણ ફક્ત એકજ મહિનામાં તેમણે ડેનવર્સની દલીલોના ચૂરેચૂરા કરી નાખનારો એક રહિયો તૈયાર કર્યો. (સપ્ટેમ્બર ૧૩, ૧૮૮૦)

જે એક્સપર્ટો વચ્ચે વાદવિવાદ થાય ત્યારે ઘોઠાળો થયા વિના રહેતો નથી ડેનવર્સે દલીલ કરી કે દાદાભાઈએ પોતાની ગણતરીમાં પરાજ (Siraj) ગણ્યું નથી. દાદાભાઈએ ફક્ત પરાજ જ નહિ પણ ઘાસ, કપાસનાં બી, બીનો ઘાસચારો, અને ટોરોના ખોરાકની ગણતરી સરેરાશ ઉત્પન્નમાં કરવાની જરૂર જ નથી એમ કહી જણાવ્યું કે તેનાથી પરિણામમાં કંઈ તફાવત પડતો નથી. તેમણે જણાવ્યું કે ઠાંતો કેશની તમામ પેકાસ (પરાજ, ઘાસ વિ.) ની ગણતરી કરી તેમાંથી મજૂસ માટે માથા દીઠ સરેરાશ ગણવા પહેલાં દારો મટેની જરૂરિયાત બાદ કરવી જોઈએ, અથવા મેં કહ્યું છે તેમ દારોનો ખોરાક

ઉત્પન્નમાં ન ગણતાં બાકીની ઉત્પન્ન પરથી માણસ દીક સરેરાશ ગણતરી ભેગાં.

હિન્દુઓને આ પત્રવહેવાર ભેગાં દાદાલાઈ પર લખ્યું:
(આંકટોબર ૨૭).

મિ' તમારો લેખ રસપૂર્વક વાંચ્યો છે-ખાસ કરીને તમે પેલા મદદા ઉત્પન્નને સારંતર આટ પાડ્યો તેથી મને ખુશાલી જીવજી છે. હું ખરા દિલથી માનું છું કે દેશ જ વખતમાં તમારી હિમ્મત મહેનતને ફતેહ મળશે.

દેશમાં ફેટલા ખેડૂનો, ફેટલા કારીગરો, ફેટલા ખીજા ધંધા-દારીઓ, અને ફેટલા મિલકતદારો છે, અને જેઓની આવક ખેતી અથવા કારખાનામાંથી આવતી નથી તેઓને ધ્યાનમાં લીધા વિના ખેતી અને કારખાનાઓની આવક સંરખી ગણી તે આખી વસ્તીમાં વહેંચવાની પદ્ધતિ ભૂલભરી છે એમ જણાવી ઇન્ડિયા ઓફિસના એકસપર્ટ દલીલ કરી હતી કે આ રીતે "રેલ્વેની દોલત, મરદારી જામીનગીરી, સ્થાવર મિલકતો, વેપારનો નફો, યાપણ પરતું વ્યાજ, અને એવાં ખીજાં આવકનાં સાધનો દાદાભાઈએ છોડી દીધાં છે કે જે વડે અનાજ નહિ ઉત્પન્ન કરનાર માણસ પોતાની જરૂરિયાતો ખરીદવાનાં સાધનો મેળવે છે."

દાદાભાઈએ આ દલીલના પણ ભૂલ્યા ઉડાવી નાખ્યા. રેલ્વેની દોલત સંબંધી તેમણે જણાવ્યું કે પંજાબના ઘઉંને હાથ લગાડવા પહેલાં હિન્દમાં હસ્તી ધરાવતી દોલતમાં એક પાઇનો પણ ઉમેરો શકો નથી. 'જો આજને ગાહી'થી જ સર્ક જગતથી જ દોલતમાં વધારો થતો હોય તો હિન્દ ભેતભેતમાં શ્રીમંત જની જાય ફક્ત કરવાનું એટલું જ કે આખું વરસ તેમના જાદુઈ પૈડાં ફેરવ્યા કરવાં, અને આખા દેશમાં માલ ફેરવીને એટલી બધી દોલત વધારી નાખવી કે જે હિન્દમાં રાખવાની જગ્યા પણ ન મળે." જો એમ જ હોય તો ઘઉંને એકથી બીજી જગ્યાએ લઈ જવાની શા માટે

મહેનત કરવામાં આવે છે ? તેનો ખુલાસો કરવાની હિન્દના અર્થ-શાસ્ત્રના ઉસ્તાદે તકલીફ લીધી નથી.

સરકારની જામીનગીરી સંબંધીની દાદાભાઈની દલીલ વધારે સંગીન હતી. “સરકારી જામીનગીરીએ કોઈ પણ જાતના પૈસા, અનાજ, અથવા કોઈ પણ જાતની દુન્યવી દોલત પેદા કરતી નથી. તે જ પ્રમાણે એક મકાનમાં હું વસવાટ કરું તેથી તે બાહુ ઉપજાવતું થઈ જતું નથી.”

“આ આંતરિક વેપારથી ધનના જયામાં કે પૈસામાં કંઈ પણ વધારો થતો નથી જે થાય છે તે જીદીજીદી વહેચણી. સરકાર મહેસુલમાંથી પોતાના નોકરોને પગાર અને પેન્શન આપે છે, અને મહેસુલ દેશની ઉત્પન્નમાંથી મળે છે એટલે પગાર અને પેન્શન પણ દેશની પેદાશમાંથી જ આવે છે....ડોક્ટરો, વકીલો, વગેરે સાથે માત્ર મનુષ્યો કરવાથી તેઓને શી આપવા માટેના પૈસા મેળવવાને હું શક્તિમાન થતો નથી...દૂકાના, ફેક જાતની શારીરિક મા માનસિક મજૂરી કરનારને શુજ્ઞાનનું સાધન દેશની વાર્ષિક પેદાશમાંથી મળે છે. દેશની પેદાશ (પરદેશ સાથેના વેપારના નફા સાથે) સિવાય કોઈ પણ બ્યક્તિ ખીછ કોઈ રીતે શુજ્ઞાનનાં સાધન મેળવી શકતી નથી”.

આ રીતે આ ગોટાળો વધતો જ રહ્યો. એક માસના જયા અને કિમતમાં તફાવત ગણતો ન હતો; બીજો બ્યક્તિગત હેલતને પ્રભાવીય દોલત ગણવાની ભૂલ કરતો હતો. આવક ઉપયોગિતામાં સમાયેલી છે, અને સરકારી નોકરોની સેવા ઉપયોગી હોવાથી પ્રભાવીય આવકમાં તેની ગણતરી કરવી જોઈએ એ મુદ્દાની દાદાભાઈએ અવગણના કરી હતી, જ્યારે સરકારી એકસપેટું બ્યક્તિગત અને રાષ્ટ્રીય આવકમાં કંઈ તફાવત ગણવાની ના પાડી હતી. દાદાભાઈની ગણતરીમાં એક ભૂલ સુધારનારું તત્વ હતું. તેમણે “પરચુરણ ખાતું” માં ૩. ૩૩ કરોડની જોગવાઈ કરવાની સાવધાની રાખી હતી. આ રકમને લીધે સરકારી નોકરોની આવક નહિ ગણવાની ભૂલ આપો-આપ સુધરી જતી હતી. તેમણે હિન્દીવાનની સરેરાશ વાર્ષિક

આવકનો રૂ. ૨૦ નો અડસટો કાઢ્યો હતો તે પાછળથી ધમતી ગણતરીઓની કસોટીમાંથી પસાર થયો હતો. તે જ દાદાભાઈના ગણિતશાસ્ત્ર પરના અધ્યાય કાળૂની સાબિતી છે.

થોડા વખત પછી (૧૬ નવેમ્બર) દાદાભાઈએ હિન્દની નૈતિક ગરીબી વિષે એક રસીલો નિબંધ હિન્દી પ્રધાન પર રવાના કર્યો. તેના સાર એ હતો કે જે શોષણને લીધે હિન્દ આર્થિક નજરે કંગાળ થતું જતું હતું તે જ શોષણને લીધે સનદી અમલદારોને પોતાની ફરજના અમલ દરમિયાન મળતા અનુભવ અને ડહાપણનો નૈતિક લાભ હિન્દને મળતો ન હતો.

સરકારના પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ અંકુશ હેઠળના દરેક ખાતામાં યુરોપિયનો લગભગ બધા મોટા ઓધ્યા ધરાવે છે. હિન્દમાં તેઓ પૈસા, અનુભવ અને ડહાપણ મેળવે છે, અને તેઓ જાણ છે ત્યારે બધું સાથે લઈ જાય છે. આથી દરેક દેશમાં દેશનું ભાગ્ય ધડવા સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રોમાં ઉધરતી પ્રજાની દોરવણી કરનારા જે શાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ વડીલો હોય છે તેઓથી હિન્દ વંચિત રહે છે, અને આ ખોટ ધણી જ અફસોસકારક છે. યુરોપિયનોની એવી થોડી જ સામાજિક સંસ્થાઓ દુરે કે જેમાં જોવા માત્રા મમે તેવા લાયક હિન્દીને જાણી જોઈને અને અપમાનકારક રીતે દાખલ કરવાની મના કરવામાં આવી નહિ હોય. યુરોપિયનો દરેક રીતે આ દેશમાં અતડાને અતડા જ રહે છે.

આવી રાજનીતિનું પરિણામ કેવું આવશે તેની આગાહી કરતા દાદાભાઈએ લખ્યું હતું :

જેને આખ હોય તે જોઈ શકશે કે જે હિન્દની હાલની ભૌતિક અને નૈતિક પાવમાલી ચાલુ રહેશે તો પરિણામે મોટી ક્ષાન્તિ અનિવાર્ય થઈ પડશે, કે જે ક્ષાન્તિમાં કા તો હિન્દ આપણુદી અને વિનાશની લોખંડની એડી નાચે વધુને વધુ દબાઈ જશે, અથવા આવો વિનાશ કરનારી હકૂમતનો નાશ કરવામાં ફતેહ મેળવશે. બ્રિટિશ અમલનું આપું પરિણામ આવે એવી મારી લેશ માત્ર ઇચ્છા નથી. આ રાજ્યમાં હિન્દ અને ઇંગ્લાંડ બંનેનું અનર્ત કલ્યાણ કરનારા

તરવો રહેલાં છે, અને કોઈ પણ વિચારવંત દિન્દીયાન બ્રિટિશ પ્રભુ અને બ્રિટિશ યુક્તદીઓની નેમ પરથી બંધાયેલી આદાઓ સથે બ્રિટિશ હકુમતને હાનિ કરવાની ક્ષમ્બ કરશે નહિ.

દાદાભાઈએ તે પછી હિન્દી પ્રધાનને જણાવ્યું કે તમે હિન્દ પરની હકુમત માટે જવાબદાર અર્વસત્તાધીશ છો, “બ્રિટિશ ચારિત્ર્ય, અંતકરણ અને બ્રિટિશ રાષ્ટ્રને શોભે એવાં કામ કરવાની પાર્લામેન્ટને સલાહ આપવાની બ્રિટિશ પ્રધાનના મંડળના સભ્ય તરીકે તમને એકલાં જ સત્તા છે. હિન્દમાં અગ્રેજી અમલને કલંકિત કરવાનું અથવા કીર્તિવંત બનાવવાનું તમારા જ હાથમાં છે. “હિન્દના કલ્યાણ” માટે હિન્દમાં કેવી રીતે રાજ્ય કરવું, તે પાર્લામેન્ટ પાસે નકકી કરાવવાની તમારી ફરજ છે.” તે પછી ભવિષ્યની આગાહી કરતાં દાદાભાઈ ચેતવણી આપે છે કે જો પ્રજાની ફરિયાદની હાલ લેવામાં આવશે નહિ તો લોકો ફક્ત બ્રિટિશ માલનો જ નહિ પણ બ્રિટિશ હકુમતનો પણ બહુધાર કરવાને તત્પર થશે.

હિન્દના ઉદ્ધોગના વિનાશ સંજ્ઞાના ચોક્કસ ગીતોના દાસમાં પશ્ચિમ દિન્દમાં પ્રચાર કરવામાં આવે છે તે તરફ ડૉ. જર્જ વુડે અંગ્રેજ પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. હાથ ધારીગીરીના માલથી છતાંડના યાત્રિક માલનો ફેલાવો અટકાવવાના દારવારપદ પ્રયાસ તરીકે આપણે કદાચ આ ગીતોને દસી કાઢીશું. આ ચળવળ પ્રચલિત કરીને ૩૫ મેગે તેનો આપણે વિચાર કરતા નથી. આ ગીતો દાસમાં બ્રિટિશ માલનો વિરોધ કરે છે, પણ જો અંગ્રેજો આપણા બનીને એવો વખત આવવા દેશે તો તે વખત બીજી બધી અંગ્રેજી વસ્તુઓનો વિરોધ કરવાની આ રવાનાત્રિક અને અસરકારક તૈયારી છે. આ મીનો રાજમહિનથી ભરપૂર છે, અને મને એ રાજમહિનની મુદ્દિ રિયે જવા પણ શક નથી. પણ જો દિન્દનું દાસનું પતન અત્યુ રહેશે, તો આમ પણ તેમાં મુધારો કરવાની આશા છોડી નિરાશ જાની જશે, અને દુનિયાદારીના અનુભવ અને જ્ઞાન વિનાના રાજવાયેશ જુગતો તેઓના આગેવાન બનશે તો ઘોણ જ વખતમાં આ રાજમહિત રાજમહિત ફેરવાઈ જશે, અને અંગ્રેજી માલ સામેનો મુખ્ય અંગ્રેજ

દક્ષિણ સામેના ગુરુસામાં ફેરવાઈ જશે. આ ગીતો તેનાં તે જ રહેશે. દક્ષિણને શાપ આપનારો ફક્ત એક જ શબ્દ દાવાનજ સગાવનારી ચિનમારી બની જશે.

પછી અંગ્રેજ પ્રજાના આ સાચા પ્રશ્નસંકે ડાલની ખીણ ખાત્રુ પર દૃષ્ટિ ફેંકી. અંગ્રેજ પ્રજાના સ્વભાવ અને આરિયને વફાદાર નીવડી કેટલાક અંગ્રેજો હિન્દ તરફની ઈર્ષ્યાંકુશની ફરજે લોકોને અમળવવાનો પ્રયાસ કરતા હતા.

આ અંગ્રેજો કોસિટ, હિન્દમેન, પેરી, ફર્ડ, નાઇટ, બેલ, વિસ્કન અને વોડ જેવા જાહેર વેખો તથા ખીનઓ હિન્દમાં અંગ્રેજ આરિયનેના અભાવ કરી બતાવે છે કે જ્યારે સમસ્ત અંગ્રેજ પ્રજા પોતાની ફરજ અને જવાબદારી સમજશે, ત્યારે તે પોતાના અસહ્ય ગુણને અનુસરી હિન્દને ન્યાય આપનાર વર્તન ચલાવશે આ અંગ્રેજોની સંખ્યા જૂજ છે, પણ તેઓના દાખલા પરથી હિન્દીઓના કિલમાં એવી આશા જીવતી રહી છે કે બ્રિટન એવા મુત્સદ્દીઓ ઉત્પન્ન કરશે કે જેઓ જમત આશા રાખે છે તેમ ઇંગ્લેન્ડના માનવ જાતિ તરફના ધર્મને ઓળખીને હિન્દના સવાલનો સામનો કરવાની નૈતિક હિંમત બતાવશે.

રાજકર્તાઓ યોગ્ય રીતે બકાઈ મારતા હતા કે અમેરિકા હિન્દમાં શિક્ષણ અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ફાળવે કર્યા છે, પણ જાણે આવું કંઈ બન્યું જ નહિ હોય એવી રીતે તેઓ વર્તતા હતા.

અર્ધા સદીથી વધુ સમયથી આવી કોસિસ કરવા છતાં તેઓ પોતાના દેશની સેવા કરવા માટે પૂરતા માણસો તૈયાર કરી શક્યા નથી તે જ આ પદ્ધતિ કેટલી નકામી છે તેનો નમૂનો છે. અમને બી. એ. અને એમ. એ. બનાવવામાં આવ્યા છે, પણ વિચિત્રતા એ છે કે અમારા દેશનાં છોકરાઓને શિક્ષણ આપનાર અમને હજી લાયક ગણવામાં આવતા નથી. જૂલકાળમાં હસ્તે કરનાર કાતો લૂંટ કરી વિદાય થઈ જતા, અથવા આ દેશનાં રાજકર્તા બનતા. તેઓ દેશને ફક્ત લૂંટીને પાછા આપ્યા જતા ત્યારે તેઓ પ્રજાજીવનને ધણા જખમ કરી જતા; પણ હિન્દ પોતાના ઉદ્યોગથી સજીવન થઈ જ્યારે

આક્રમણકારી રાજકર્તા બનતા ત્યારે તેઓ આ દેશમાં ફરીદામ થઈ પસવાટ કરતા, અને "જેવો રાજ્ય તેવી પ્રજા" એ કહેવન મુજબ તેઓના રાજ્યવહીવટની હામત ગમે તેવી હોય તે પછી તે વખતે હિન્દુ કોઈ જાનનું કૌતિક અને નૈતિક શોધણ થતું ન હતું. દેશમાં જે પેદા થતું તે દેશમાં જ રહેતું. દેશસેવાથી લોકોને જે જ્ઞાન અને અનુભવ મળતા તે લોકો પાસે જ રહેતાં. અંગ્રેજોની વાત નિરાળા જ છે. આગલા યુધ્ધના મોટા જખમો જાહેર કરવા રૂપે હજી તાજ છે, અને પ્રજાનું ફેકટનું ચાલુ શોધણ કરીને એ જખમોને હમેશને માટે ખુફ્ફા રાખવામાં આવ્યા છે. આગલા રાજ કરનારા ગમે ત્યાં ધા કરનારા કસાઇઓ જેવા હતા, પણ અંગ્રેજો પોતાના વિજ્ઞાની ધર્મથી હુલ્લના મૂળને કાપી નાખે છે, અને છતાં જખમ જણાતો નથી. અને છેવટે પ્રગતિ અને સંસ્કૃતિની બકીબકી વાનોની પટ્ટીથી એ જખમને ઢાંકી દેવામાં આવે છે.

અંગ્રેજો હિન્દના આગલા કરનાજ પર પહોરો ભરીને આખી દુનિયાને-આવાહન કરીને કહે છે કે અમે બધા પરદેશીઓ સામે હિન્દનું રક્ષણ કરીશું; પણ જે ખજાનો સાચવવા તેઓ ચોક્કી કરવા ઊભા છે તે ખજાનો તેઓ પાછળે બારણેથી ઉપાડી જશે.

ઇંગ્લાંડનું હિન્દ સાથેનું વર્તન ખીજા દેશે સાથેના તેના વર્તનથી તદ્દન વિચિત્ર અને ઊલટું છે.

તે (બ્રિટન) સનદશીર પ્રતિનિધિ રાજ્યતંત્ર માટે લડત ચલાવનાર હરેક પ્રજા તરફ દિલસોજી બતાવી તેને મદદ કરે છે. એક બાજુ તે ઊંચામાં ઊંચા સનદશીર રાજ્યતંત્રના માતૃપિતા તરીકે તેનું રક્ષણ કરે છે, જ્યારે બીજી બાજુ તે હાલની ધારાસભાના દારસરૂપે અર્ધ સનદશીરતંત્ર નીચે હિન્દમા અનિચારીપણે ચોખ્ખી આપખુદીનો અમલ કરે છે ... હિન્દને એકદમ પાર્લામેન્ટ આપી દઇને ઇંગ્લાંડના જેવો વિશાળ મતાધિકાર આપી દેવો એમ કહીને આગતો નથી, પણ અર્ધ મુનિસિપલ પ્રતિનિધિત્વના કોઇક અપવાદ (સવાય લોકોનું ખરું પ્રતિનિધિત્વ ધીમેધીમે દાખલ કરવાનો કોઇ પ્રમાણિક પ્રયાસ ઇંગ્લાંડે કર્યો છે) ધારાસભામાં નિમણૂક કરવાના દારસ અને કેટલીક વાર નીમવામાં આવતાં સોભાનાં પૂતળાઓ વિધે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી.

પછી હિન્દના સત્તાધીશોની વધતી જતી આપખુદી મામે વખતસર ચેતવણી આપતાં દાદાભાઈ કહે છે :—

સનદશીર રાજતંત્ર મેળવવા માટે પીરતાભરી લડન ચલાવી હતિકાસમાં ગૌરવ મેળવ્યા પછી ઇંગ્લાંડ હિન્દમાં એવા અંગ્રેજોની એક સંસ્થા ઉછેરી રહ્યું છે, કે જેઓ એક જુલમગાર જેવી આપખુદી અને અભિમાનથી વર્તવાની તાલમ મેળવી તે જ પ્રમાણે વર્તવાને ટેવાઈ જાય છે, અને સાથે સાથે સનદશીર રાજતંત્ર ચલાવવાને ટોંગ કરે છે. જુલમગારની આવી ટેવો ખીસવાને હિન્દમાંથી પાછા ફરતા અધિકારીઓ વખત જતાં અંગ્રેજી ચારિત્ર્ય અને સંસ્થાઓ પર અસર નહિ કરે તે સંકલિત છે ? હિન્દમાંના અંગ્રેજો હિન્દને જોયે ચક્રાવવાને બદલે પોતે એશિયાના જુલમી રાજાઓની હલકી પકિત પર ગળડતા જાય છે. હિન્દમાં વાવેલાં ખીનાં કેવાં ફળ આવશે તે જતાવનારાં આ ચિહ્નો તે નહિ હોય ?

રાજકર્તાઓની ભ્રષ્ટતાનો દાખલો આપતાં દાદાભાઈએ અફી-જુના વેપાર સંબંધી ઉલ્લેખ કર્યો છે :—

દુનિયા માટે આ કેવું દ્રશ્ય ! ઇંગ્લાંડમાં દરેક મહોલ્લાને નાકે ખીચર અને દારૂની પેટે અશીષ વેચવાની પરવાનગી આપવાની પણ કાંઈ મુત્સદ્દો હિંમત ઠરી શકતો નથી. તેથી બેલકું પાર્લામેન્ટ અશીષ અથવા ખસખસની બધી મનાવટોને ઝેર ગણીને ફક્ત સરકારી મંજૂરીવાળા દવાવાળાઓ જ તે વેચી શકે એવા કાયદાઓ ધડે છે... અને છતાં દુનિયાના બીજા નાકા પર “દુર્વંદ” અને જંગમી રાજ્યને આ ઝેર ભેવાની ફરજ પાડે છે, અને એક મોટી ઇન્સાન જાતને તે વાપરીને ઈશ્ટ અને પાપમાસ ચવાને લલચાવે છે. અને આમ શા માટે કરવામાં આવે છે ? કારણ કે હિન્દ નિર્દય શોષણને પહોંચી શકતું નથી... અશીષનો વેપાર ઇંગ્લાંડને માથે એક પાપ છે, અને તેમા હથિયારરૂપ બનવા માટે હિંદને માથે તે એક શાપ છે.

આ દુષ્ટ વેપાર સામે ઇંગ્લાંડમાં ઉપાડવામાં આવેલી જેહાદ, જેમાં દાદાભાઈ સક્રિય ભાગ લેવાના હતા તેનો અરંભ હતો.

અકસ્મતી સરકાર અને હિન્દનાં દેશી રાજ્યો વચ્ચેના મંબંધને “બિનઅંગ્રેજી” અને “દુષ્ટ” ગણીને દાદાભાઈએ અંતમાં આ અગત્યનો સવાલ ઉપાડ્યો હતો.

“ન્યાય અને ઇન્સાફ માટે મહાન લડત ચલાવનાર પ્રભુ રાજદારી એજન્સીની એવી પદ્ધતિ હાથસ કરે કે જેમાં ગાંભીર્ય કંઈ છે નેમ તેઓને અધારમાં જંખમ કરવામાં આવે, - રાજદારી એજન્સી છૂપા રિપોર્ટો કરે, અને ઘણી વાર સરકાર થોડા તપાસ વિના, અથવા રાજ્યોનો ખુલાસો માગ્યા વિના તે પરથી પગલા ભરે, તેની કશ્વના કરો.”

જો બ્રિટનની રાજનીતિ ખરાબ હોય તો તેની અગાઉના વિજેતાઓની ગંજનીતિ તેથી પણ ખરાબ હતી. પણ તેથી આ દુષ્ટતા ક્ષમાપાત્ર ઠરતી નથી. દાદાભાઈએ કંકળતા અંતરે લખ્યું કે “જો બ્રિટિશરો પોતાના ઉચ્ચ જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના પ્રમાણમાં અડિયાતા પૂરવાર ન થાય, જો તેમની હુકમત નીચે હિન્દ આઘાત થઈને પ્રગતિ નહિ કરે તો હિન્દમાંની તેઓની હુસ્તી માટે કંઈ કાશ્વ નથી.”

એક ખીલ નોંધમાં તેઓ (ભન્યુઆરી ૪, ૧૮૮૧) હિન્દના દુકાળ કમિશનના રિપોર્ટમાંની કેટલીક અચનાઓની ભૂલો ખુલ્લી પાડે છે. ઇંગ્લાંડ સાથે અરખાવતાં હિન્દ જે સલામતી લોગવે છે, તેના પ્રમાણમાં હિન્દનો કરવેરાનો બોલો ઓછો છે, એમ કંઈ કહેજે કહેનારા લોકોની યાગે કરના બોલ સંબંધીની કમિશનની ટીકાએ કટાક્ષમય અર્થા ઉત્પન્ન કરી હતી. “એકને માટે તે માખીના કંખ જેવો હતો; બીજાને માટે તે ભૂખમરો અને લાખોના અરણ્યરૂપ હતો.”

એક રીતે હિન્દમાં લોકોના જનમાલ સલામત છે, એટલે મોટા માંદાઓની મારામારીમાં દેશી જીલમમારોના જીલમથી મુક્ત છે. પણ ઇંગ્લાંડના જનમાલ મિલકતની અને પરિણામે જનની નિલકુલ સલામતી નથી. જે અમીની રીતે સલામત છે તે એ રૂ ૧ ઇંગ્લાંડ સંપૂર્ણ સલામત છે, અને સંપૂર્ણ સલામતીથી દાવની

અધ્યતરી પ્રમાણે દર વરસે તથા કરોડથી ચાર કરોડ પાઉન્ડ ધસડી નળ છે. હકીકત એ છે કે અંગ્રેજ હકુમતની હાલની રાજનીતિ (જે જેવી હોવી જોઈએ તેવી નથી) હંમેશને માટે દરરોજ હિન્દ પર પરદેશી હક્ક સમાન છે, કે જે ધીમેધીમે દેશને પાલમાલ કરે છે... "વધુ ગોરાઓ" "વધુ ગોરાઓ" એવી જૂમ હંમેશાં પડતી જ રહે છે, અને કમિશનનો અહેવાલ પણ એવી જૂમ, જૂમથી મુક્ત નથી કમિશન ખેતીવાદીખાતું સ્થાપવાની સૂચના કરે છે, કે જે ધણી ઉપ-યોગી છે. પણ તે ગૂંથી નળ છે કે જે ખાનાની હિન્દ માટે જરૂર છે, તેનો ખર્ચ હિન્દને આપે પડવાનો છે, અને હિન્દીઓની કંગાળ આવકમાંથી એ ખર્ચ મેળવવાનો છે

આ હેતુ માટે એક બે અંગ્રેજોની આગેવાની નીચે દેશીઓનું ખાતું સ્વાભાવિક અને યોગ્ય ગણાશે... પણ હિન્દ લાચાર હોવાથી નજી હિન્દમાં માણસો જ નહિ હોય તેમ "વધારે ગોરાઓ"ની માંગણી કરવામાં આવે છે. ફેન્સ અથવા જમન જીવાનોને ઇંગ્લાંડને ખર્ચે કળવીને તેઓને જીલ્લાજીલ્લા જાહેર ખાનાઓમાં નીમવાની કેાઈ અંગ્રેજ સૂચના કરે તો તેને તરત જ ખાઇ જવામાં આવશે, અને છતાં આ કમિશન જે રોગનું નિવારણ કરવા નિમાયું હતું તે જ રોગને વધારવાની બક્ષામણ્ય કરે છે.

ત્યાર પછી આ દુઃખદાયી સવાલ પર જ તેમને હંમેશા શા માટે બળાપો કરવો પડે છે તે માટે દાદાભાઈ દુઃખી હૃદયે કહે છે.

કંગાલ, હલકાવક, અને હોદી ઉઠાળનારી પરિસ્થિતિ પર ચાલુ બીકાપોદ કરતાં મને ખુશાલી બિપજતી નથી. મારા વિચારો ભૂલભર્તા પૂરવાર થાય તો મને સૌથી વધારે હર્ષ થશે. આ બધાનો સાર એ છે કે ઇંગ્લાંડ પોતાની પ્રત્તિ વિના અને હિન્દનું કલ્યાણ કરવાની તીવ્ર આકાંક્ષા હોવા છતાં વાસ્તવિક રીતે હિન્દ પર સૌથી વધારે વ્યાહતકારી અને વિનાશકારી આક્રમણ કરનાર બન્યું છે... આ કમનસીબ હકીકતનો ઇંગ્લાંડે હિંમતથી સામનો કરવાનો છે... હું અંગ્રેજ ગ્રહરથોને આ શબ્દો સંબોધું છું. અને અંગ્રેજ ગૃહરથો પોતાની ન્યાયપ્રિયતા અને ઉદારતાથી જ માન પ્રમાણિક શબ્દો સ્પષ્ટરશે. તે વિષે મને જરા પણ શક નથી.

આ પુસ્તકના જે ભાગ હતા-એક આર્થિક અને બીજો રાજદારી. ખરું જોતાં આર્થિક મવલોને આગળ ધરી દાદાભાઈએ રાજદારી પ્રશ્નોની છત્રાવટ કરી હતી. આર્થિક વિભાગમાં પેદાશ, વહેંચણી, કરવેશ, રેલ્વે, પરદેશી વેપાર, બજાર ભાવ, મનૂરીના દર, ચલણ, હુડિયામગ્ન, જાહેર કરજ, આવક, અને શોષણના સવાલો ચર્ચાયા હતા, અને જોકે તેમાં કેટલીક ખામીઓ છે છતાં આજ સુધી હિન્દી અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ તેનો આશરો લે છે. રાજદારી વિભાગમાં હિન્દમાંની બ્રિટિશ રાજનીતિની નેમ, દીવાની અને લશ્કરી નોકરીમાં જિયા ઝોંધાઓ પર હિન્દીઓની નિમજૂક, હિન્દી પ્રધાન અને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનો હિન્દ મ.થેનો મંબધ, હિન્દની ધારાસભામાં હિન્દીઓનું પ્રતિનિધિત્વ, દેશી રાજ્યો, રશિયન હુલ્લાની શક્યતા, વગેરે સવાલોની દાદાભાઈએ ચર્ચા કરી છે. આ વિભાગમાં દાદાભાઈને કેટલીક કડવી તો કહેવાની ફરજ પડી હતી. સત્તન અન્યાયોને લીધે તેમની હંમેશની સૂક્ષ્મ ન્યાયપ્રિયતા જરા ઝાંખી પડી હતી “કમનબીળ હિન્દીઓની હાલત અમે રોકાના શુક્રામે કરતાં પણ નપેનર છે,” અને “દુકાગો અને મરકી, પાયમોંદી અને ગરીબી આત્રુ શોષણને આભારી છે” એવાં અતિથોડિનથી મુક્ત નહીં રહેવા વાકયો. આ પુસ્તકમાં દાખલ થયા પામ્યા હતાં યાં આ પુસ્તક પરથી ૧૫૭ થતુ હતુ કે તેના કર્તાને બ્રિટનની રાજનીતિ “અબ્રિટિશ અને આપઘાતક” જણાઈ હતી, વચરે બીજી બાજુ તેમની ખાતરી હતી કે જે અર્ધબ્રિટિશ રાજતંત્રને ખેંચે હિન્દમાં ખરું બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થાપવામાં આવે તો પરિણામ “હિન્દ માટે આશિષ-રૂપ” અને “હંચાંડ માટે ગોરવરૂપ” આવશે, કે જે પરિણામ જગતની ઐતિહાસિક અને દયાળુ પ્રજા માટે શોભારૂપ ગણશે.

પ્રકરણ ૧૭ મું

નવયુગનો પ્રારંભ

૧૮૮૧ ના અંતમાં દાદાભાઈ ડાંગરનાં પેઢી બંધ પડી; પણ તેથી તેમનો વેપર માથેનો સંગ્રહ સંતર તૂટી ગયો નહિ. તેઓ કામાની પેઢી દ્વારા મુંબઈમાં બેઠબેઠા એ જ ધંધો કરી શકે એવી ગોઠવણ થઈ હતી માતૃભૂમિમાં પાછા ફરના તેમને રાજ્ય દ્વારી વાનાવરણ અગાઉના કરતાં વધારે અનુકૂળ માલમ પડ્યું. હિન્દના વાઈસરોય તરીકે લોર્ડ ટીલન પછી લોર્ડ રિપન આયા હતા, અને તેમના આગમનની સાથે રાજવહીવટ અને પ્રજાકીય ભાવનામાં પરિવર્તન થયું હતું.

૧૮૮૨ માં નિમાયતા કેળવણી કમિશન મમલ પોતાના વિચારો દર્શાવતા દાદાભાઈએ હિન્દની કંગાળ પરિસ્થિતિ રજૂ કરતાં જણાવ્યું કે “ભૌતિક રીતે હિન્દ કંગાળ છે જ પણ કેળવણીની તરફ તે વધારે કંગાળ છે.” હિન્દની આવી શોકજનક અભણતાનું તરણ બતાવતા તેમણે જણાવ્યું હતું કે “હિન્દની જરૂરીઆતોના રેક સવાલની પેઠે આ બાબતમાં પણ મુખ્ય કારણ હેશનું ભૌતિક અને નૈતિક અધઃપતન જ છે.”

આનો ઉપાય બતાવતા હેશનું મહેસૂલ પ્રજામત પ્રમાણે વાપરવાના અને પ્રજાની મહેનતની પેઠાશ પ્રજા માટે બચાવવાના સિદ્ધાંતો મંજૂર રાખનારા લોર્ડ રિપનની સરકારના બે નિર્ણયોને તેમણે વધાવી લીધા હતા એક નિર્ણય એવો હતો કે “પ્રજાને શાળાવીને સ્વરાજ્ય ચલાવતાં શિખવવું.” બીજો હરાવ સરકારી ખાતાં માટે બેઠતો સામ્યન સ્વદેશી કારખાનામાંથી ખરીદવા સંગ્રાધી હતો.

દાદાભાઈએ અરજ કરી કે “નામદાર વાઈસરોયે એક કદમ આગળ વધી પાર્લામેન્ટ આગળ હિન્દના કાવલાથી જરૂરી વસ્તુની પેઠે

‘લોર્ડ રિપન’ હિન્દના વાઈસરોયોમાં ઔથી ‘વધારે’-લોકપ્રિય થયા હતા. હિન્દની પ્રજા માટેનો તેમનો પ્રેમ, સ્વતંત્રનો વિસ્તાર વધારવાની તેમની તમન્ના, અને તેમની સ્ફટિક જેવી પ્રભાશ્રુકતાને લીધે પ્રજાએ તેમને “ લાલા ટોપીવાળા ”ની ઉપમા આપી હતી. ૧૮૮૩ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૭ મી તારીખે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનની મુંબઈની શાખાના આશ્રય હેઠળ લોર્ડ રિપને જીદાજીદા ખાતાંઓમાં કરવા માંડેલા સુધારાનું કામ પૂરું કરવાની તેમને તક આપવા માટે મહારાણી વિક્ટોરિયાને વિનતી કરવા મુંબઈમાં એક જાહેર સભા મળી હતી, જેમાં દાદાભાઈએ આગેવાની લીધી હતી આ સભા સમક્ષ દાદાભાઈએ જણાવ્યું હતું કે લોર્ડ રિપનની મહત્વાકાંક્ષા આ દેશ પર રાજકર્તા તરીકે નહિ પણ એક મિત્ર તરીકે હકૂમત ચલાવવાની હતી. વાઈસરોય સઘળી જાતની નિષ્ફળતા માટે તૈયાર હતા. એક છાંડ રાખ્યા પછી તેના મૂળ કેટલા ઊંડાં ગયાં છે તે બાંધવા માટે છાંડને વારંવાર ઉખેડવાથી તે મરી જાય છે એવી વાઈસરોયની માન્યતા હતી. સરકારી અમલદારોની બેઠરકારીથી રુથાનિક સ્વરાજ્યની યોજના ન પડી કાગે તે જોવાનો નિશ્ચય કરી તેમણે અમલદારો પર એવી છાપ પાડી હતી કે લોકો અનુભવની શાળામાં ભૂલો કરીને જ રાજદારી અને નૈતિક ઉદ્દાપણ મેળવી શકશે. દાદાભાઈએ આ સભામાં જણાવ્યું હતું કે લોર્ડ રિપન હિન્દના તારણહાર જ નહિ પણ ‘ઈંગ્લાંડના મહાન દેશભક્ત’ થવાને સરજાયેલા હતા.

થોડા ગમત પછી (એપ્રિલ ૨૪, ૧૮૮૩) ઇન્ધર્ટ ગિલ્ડને ટેંકો આપવા ખીલ જાહેર સભા મળી હતી, કે જે ગિલ્ડથી હિન્દની આખી યુરોપિયન કોમખજભળી બિઠી હતી. ૧૮૮૨ ના હિન્દના ફેબ્રુઆરી કાયદાની રૂએ એક હિન્દી મેજિસ્ટ્રેટ ગમે તેવો ગેરો દરજ્જો ધરાવતો હોય તો પણ તેને યુરોપિયન બ્રિટિશ રેવનનો કેમ ચલાવવાની સત્તા ન હતી. જ્યારે તેના હાથ નીચેનો અમલદાર જે યુરોપિયન હોય તો તે આવે કેસ સાંભળવાને

લાયક ગણાતો હતો. ઇંગ્લેન્ડ જિલ્લો હતો આ શેઠભાવ - ૨૬ કરીને કાયદાની નજરે પ્રજાના બધા વર્ગને સમાન ગણવાનો હતો. આ જિલ્લ ૨૨૦ થતાંની સાથે જ હિન્દના ગોરાઓમાં રંગભેદનો ઝેરી વાયુ ફાટી નીકળ્યો, અને તેઓએ જિલ્લાની સામે પ્રચંડ ખળભગાટ મચાવી મૂક્યો. મહારાણીના હાંદેરામાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે હિન્દમાં કોઈ પણ કોમને રાજકર્તા કોમ બનાવવી નહિ. પણ નોકરી, ધંધા, વેપાર, અને ન્યાયખાતામાં પણ રંગભેદનો અમલ થતો હતો, અને રાજકર્તા કોમ તરીકે ગોરાઓ પોતાના ખાસ હક્કોને દૈવી હક્કો સમજતા હતા. આ જિલ્લાને યુરોપિયનોએ પોતાના હક્ક પર શરમભરી તરાપ મારનારું ગણીને તેઓએ વાઈસરોયને જુલમી, આપખુદ, વગેરે જાનજાનનાં વિશેષણ લગાડીને તેમની નાકેશી કરી. હક્કતાતા ટાઉન હાઉસમાં ગોરાઓની એક બહાર સભા મળી, જેમાં એમ કહેવાય છે કે એક ટોળીએ “સરકારી મહેલના પહેરંગીરોને દગાવીને વાઈસરોયને અંદપાલ ઘાટ પરની સ્ટીમરદ્વારા ઇંગ્લાંડમાં દેશપાર કરવાનું” કાવતરું રચ્યું હતું. બધારણ-પૂર્વક અને અહિનક ઉપાગ્રેથી કેવી અજાણ કરવી તેનો આ ગોરાઓએ ઊગતા હિન્દી રાજદ્વારોઓને અન્ધ પાઠ શિખવ્યો હતો ! આ દેશના પીઠેકઠવાદીઓ સામે લડત ચલાવવા માટે હજી પણ વધારે પ્રચંડ અજાણ કરવાની જરૂર છે તેનો આ બનાવ પરથી હિન્દીઓને ધોર મળે. બલા વાઈસરોય અને તેમના સાર્થઓ સામે થયેલા પ્રહારોનો જવાબ વાળવા માટે મુંબઈની સભા મળી હતી, અને આ સભાની આગેવાની પણ દાદાભાઈએ જ લીધી હતી.

લંડનમાં “રેન્ડ જેમ્સ” માં (૧લી ઓગસ્ટ) લેડરિપનની “દેશી રાજનીતિ”ને ટેકો આપવા માટે જોન બ્રાઇટના પ્રમુખપણાનીએ એક સભા મળી હતી, જેમાં પ્રમુખે જણાવ્યું હતું કે “અંગ્રેજોના સ્વાર્થના ક્ષેત્ર તરીકે કબજામાં રાખવા માટે હિન્દનો કબજો આપણને મળ્યો નથી.”

તે વખતના ખજનચી સર ઈવલીન જેરીંગ (પાછળથી લોર્ડ કોમર) પણ હિન્દની પ્રજા તરફ મહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા. મીમરમાં ચાદગાર કમ દરવા માટે તેઓ ૧૮૮૪ ના આગસ્ટ મહિનામાં નોકરીમાંથી ફરેગ થયા ત્યારે તેમણે. હિન્દની બળવેલી સેવાની પિછાન કરવા માટે સુબંધના હિન્દીઓ અને યુરોપિયનોએ તેમને સુબંધમાં માનપત્ર એનાયત કર્યું. એ માનપત્ર એનાયત કરવા ગયેલા ડેપુટીશનમાં દાદાભાઈ પણ હતા.

ખીજે વર્ષે લોર્ડ રિપને વાઇસરોયનો ઓર્ડરો છોડ્યો. તેમણે પોતાના કારોબારી કાઉન્સિલરો અને બહારનાઓનો વિરોધ હોવા છતાં દાદાભાઈ જે એન્ટ્રાચો અને ડુબ્બતાઓ સામે ત્રીસ ત્રીસ વરસ થયાં પોકાર કરતા હતા તે ઓછા કરવા માટે બનને પ્રયાસ કર્યો હતો. તેમણે સરકારી હક્કરોમાં પડી રહેલા જાહેરનામાંઓનો અમલ કરીને બ્રિટિશ ન્યાય પગની હિન્દીઓની જોડી જતી શ્રદ્ધા સંભવન કરી હતી તે ઉપરાંત આમ વર્ગમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવા, તેઓની આર્થિક પરિસ્થિતિ સુધારવા, હિન્દની બહાર થયેલા ખર્ચનો બોલો હિન્દ પર લખાતો અટકાવવા, હિન્દીઓને બ્રિટિશોના સમન ધોરણ પર મૂકવા અને સામાન્ય રીતે પ્રજાને પ્રગતિમાન બનાવીને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની તાલીમ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. આ બધા વાઇસરોયની વિદાયગીરી વખતે રાજવંશી માન આપી તેમની સેવાની પિછાનમાં તેમનું સ્મારક અમર કરવાની દાદાભાઈની ઇચ્છા હતી, અને પ્રજા એ ઇચ્છા સાથે સંમત હતી એમ ૧૮૮૪ ના નવેમ્બરની ૧૬ મી તારીખે સુબંધના ટાઉન હોલમાં મળેલી બહિષ્કારી સભાના અધ્યક્ષ ઉસ્માકુ પરચી સાગિત થયું હતું.

લોર્ડ રિપનની અમૂલ્ય સેવાઓની પ્રશંસા કરનારા મુખ્ય કારણને ટેકા આપવાનું મદ્રાસ દાદાભાઈને પ્રાપ્ત થયું હતું.

તેમણે કહ્યું હતું: મારા મત મુજબ આજે હિન્દનો સૌથી મહત્વનો પ્રશ્ન દેશમાંની બોલિકા અને નૈતિક ખોટ અને સ્વરાજ્ય માટેની રાજદારી તાલીમનો છે. લોર્ડ રિપનની સરકારે હિંમતથી

કબૂલ કયું છે કે હિન્દની ભૌતિક અને શિક્ષણવિષયક પરિસ્થિતિ અત્યંત કંગાળ છે. અવા ડિમંતભર્યા અને નેક એકરાર પછી ઇંગ્લેન્ડ આ મહાન અનિષ્ટનો ઇલાજ કરવાનું પોતાને બંધનકારક ગણ્યો. લોર્ડ રિપનની સરકાર આવો એકરાર કરીને જ સંતોષ પામી નથી, પણ સઘળાં ખાતાંઓમાં સઘળાંઓને સમાન ન્યાય મળે એવી રીતે હિન્દી શક્તિ, હિન્દી સાધનો, અને હિન્દી એજન્સીઓની ખીજવણી દરવાનો દરાર કરીને તેમણે હાલની પરિસ્થિતિના સુધારનો પાયો નાખ્યો છે. આપણી રાજદ્વારી કેળવણી સંબંધી તેમણે જે ફોરે હ મેળવી છે તેની સાબિતી હિન્દના ચારે ખૂણામાં તેમની થતી નામના છે. આપણે પોતે પણ અહીં આપણી રાજદ્વારી કેળવણીની ફોરે હ બિજવવા લેગા થયા છીએ.

આપણે લોર્ડ રિપનનું સમારક બજાવવાનો દરાર કરવાના છીએ, પણ તેમણે પોતે જ પોતાનું જે મહાન સમારક બિંદુ કયું છે, તેની આગળ આવાં સો સમારક પણ શા દિસાજમાં? સ્વરાજ્ય, સ્વશાસન અને કેળવણી જેને તેમણે મહાન લેગ આપ્યો છે તે જેમ જેમ પ્રગતિ કરશે તેમતેમ હિન્દના જીવનની પ્રત્યેક પળે તેમનું સમારક તાજું થશે અને આપણું સમારક જુલાઈ જશે.

લોર્ડ રિપને સૌથી મોટી સેવા તો ઇંગ્લેન્ડ અને અંગ્રેજોની બાજવી હતી. તેમણે ઇંગ્લેન્ડ અને અંગ્રેજોની કીર્તિ વૃધ્ધારી બ્રિટિશ રાજ તરફની હિન્દની વફાદારી મજબૂત બનાવી હતી.

હાલમાંએ ગદગદ કંઠે જણાવ્યું હતું કે અંગ્રેજોના ન્યાયી ચારિત્ર્ય અને હિન્દનું બચું કરવાની તેઓની હઠ્ઠામાં મને જીંડો અને અગ્રુહ વિશ્વાસ હોવા છતાં મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે હિન્દી રાજકારણ માટેના મારા નફા પ્રયાસો દરમ્યાન હું કેટલીક વાર નિરાશ થઈને મારી શ્રદ્ધા માટે સંકાશીલ બન્યો હતો. પણ ઇંગ્લેન્ડ પાસે લોર્ડ રિપન જેવા પરિત્ર હૃદયના અને જીંચી રુત્સદોગીરીવાળા ખેટાઓ હોવાથી ઇંગ્લેન્ડ પોતાની ફરજ બજાવી હિન્દમાનું પોતાનું મહાન કર્તવ્ય અદા કરશે, અને ઇંગ્લેન્ડનું અંતકરણ સત્વપરાયણ છે એ વાત પરની મારી શ્રદ્ધા લોર્ડ રિપને પૂરેપૂરી સજીવન કરી છે.

દાદાભાઈએ તે પછી રાજવંશીઓના કુળાઓ જાહેર કર્યા હતા, જે મોટે ભાગે કાઠિયાવાડના હતા. આ કુળાઓ તેમની જ જહોમતને આભારી હતા. આ સભાને સંપૂર્ણ પ્રજાપ્રીય બનાવવા માટે સોલાપુર, આનંદેશ અને પશ્ચિમ હિન્દના બીજા ભાગોના પ્રતિનિધિઓએ પણ સભામાં હાજરી આપી હતી.

દાદાભાઈ આ સભા ભરીને જ જમ્યા નહોતા. તા. ૨૨ મી ડિસેમ્બરે આર્ય જ્ઞાન વર્ધક સભાના આશ્રય નીચે હાલમાં મહાજનવાડીમાં મળેલી મજામાં પ્રમુખસ્થાન લઈ તેમણે લોર્ડ રિપનના સ્મારક માટે નાણાં ઉઘરાવવા માટે મતત પ્રયામ કર્યો હતો. આ ફંડમાં ઉદાર કુળા મેળવવા માટે તેમણે ખાનગી શહેરીઓ અને દેશી રાજાઓ પર અમર્યાદા પત્રો લખ્યા હતા. એક દેશી રાજા તન્દીયી કુળો નડિ મળવથી તેમને તેના મેકેટરી પર વધુ પત્રો લખ્ય — અંતે રૂ. ૨૦૦૦/- આપ્યા. દાદાભાઈ ૧૦,૦૦૦ ની આશા રાખતા હતા, અને તેથી ૨૦૦૦ ની વક્રમ જાહેર થવથી રાજાના નામને ખરાબ લાગશે એમ ધારી દાદાભાઈએ રાજાના એક મિત્ર માથે પત્રવહેવગ ચલાવ્યો, અને લગભગ વીસ પત્રો લખ્યા પછી રાજા તન્દીયી ૮૫૦૦ ની બીજી રકમ મળી. દાદાભાઈ પોતાનો હેતુ કેવા ખતથી પર પાડતા હતા તેનો આ નમૂનો છે. વડોદરા સાથેનો સંબંધ છોડ્યા પછી વાડિયા કાઠિયાવાડમાં ઍરિસ્ટર તરીકે પ્રેક્ટિસ કરતા હતા. તેમણે પણ લોર્ડ રિપન સ્મારક ફંડ માટે નાણાં ભરવામાં મદદ કરી હતી. દાદાભાઈ તીવ્રતનો એકાંગવાદ છોડી પાછા જાહેરજીવનમાં પડ્યા તે માટે વાડિયાએ એક પત્રમાં (૧૫, નવેમ્બર ૧૮૮૪) પોતાનો અનંદ પ્રગટ કર્યો હતો.

લોર્ડ રિપન પછી વીલિયમ વેડરગર્ન અને જ્યોર્જ બર્ડવુડ જેવા અંગ્રેજોને સિન્ડી ગ્રાન્ડર સાથે જોડાયેલા જોવાને દાદાભાઈ આતુર હતા. ૧૮૭૪ ના એપ્રિલના તેમજ ત્રીયમમાં આરામ લેવા ગયા ત્યારે બર્ડવુડના મિત્રો તેમને મુંબઈ થા બીજા કોઈ પ્રાન્તના

ગવર્નર નિગવાની ખટપટ કરતા હતા. એ વાન સાંભળીને દાદાભાઈએ ગન્ત ગોફતાગ્ના અધિપતિ કાળરાણને જાણે પોતે ખર્ડવુડની ખામ લક્ષામણ કરતા હોય એમ જણાવ્યા વિના વેડરખર્ડ અને ખર્ડવુડ જેવા હિન્દની લાગણી તરફ મહાનુભૂતિ ધરાવનાર અંગ્રેજોને ગવર્નર નીમવાની ચળવળમાં મદદરૂપ થવા સૂચના કરી હતી કાળરાણએ આ વિકટ ફરજ સુરકેલીથી ખજાવવાની ખગર આપનારા પત્રમાં દાદાભાઈની તબિયતની ખગર પૂછી હતી. તેનો દાદાભાઈએ જવાબ વાળ્યો કે “મરી તબિયત સુન્દરી છે, પણ હજી બરાબર ઊંચ આવતી નથી”

દાદાભાઈ યોગ્ય વ્યક્તિને યોગ્ય માન આપવાને તત્પર રહેતા તે જ પ્રમણે તેઓ જાહેર માનન પાત્ર ન હોય તેઓને માન આપવાની ના પાડતા જરા પણ અચડતા નહોતા. ૧૮૮૫ ના ફેબ્રુઆરીમાં સર જમશેદજી જીજીભાઈએ સર જેમ્સ ફર્ગ્યુસનના કારોબારની જાહેરમાં પ્રશંસા કરનારી મલામાં હાજર રહેવા માટે દાદાભાઈને આમંત્રણ કર્યું હતું ત્યારે તેમણે તરત જ એવી પ્રવૃત્તિમાં જોડાવા માટે ના પાડી હતી.

“આ મમયની દાદાભાઈની ખીજ પ્રવૃત્તિઓ પર હવે ફકમાં નજર ફેંકીશું.”

દાદાભાઈ દોઢી કુટુંબના હોવાથી એકવાર એક નિશ્ચય પર આવ્યા પછી તે કદી પણ ફેરવતા નહિ. પણ આવા એંટાળપણાને ઇનરો ફક્ત દોઢી કુટુંબના નખીરાઓને જ નહોતો નવસારીના મોખેદો રોમરોમ એંટાળ હતા અને તેઓના હરીફ—ઉદવાડિયા મોખેદો નોશાકરા કરતા પણ ચઢી જાય તેવા હતા. વલસાડની નજીક ખેરગામ ગામનું દોખમુ મજિવાની ક્રિયા સખંધી નોશાકરા અને ઉદવાડિયા મોખેદો વચ્ચે ઝડપે ઊભો થયો હતો. વલસાડની અદાલત માટે આ સવાવનો ફડકો કરવાનું સુરકેલ હતું. બન્ને પક્ષકારોની સમનિથી આ સવાવની લવાદી દાદાભાઈને સોંપવામાં આવી. દાદાભાઈ એક એંટાળ નોશાકરા હોવા છતાં ઉદવાડિયા

ગોબેદોએ તેમની લવાઈ સ્વીકારી હતી, જે તેમની ન્યાયપ્રિયતા અને નિષ્પક્ષપાતપણાની સાબિતી હતી. તેમણે નોંધાકર મોબેદોની તરફેણમાં ચુકાદો આપ્યો હતો, છતાં કોઈએ પણ તેમની ઘુસનિષ્ઠા પર શંકા દર્શાવી નહોતી.

આ સમય દરમિયાન દાદાભાઈની મ્યુનિસિપલ પ્રવૃત્તિ પણ આક્રુ હતી. ૧૮૮૩ ની સામાન્ય મ્યુનિસિપલ ચૂંટણીમાં તેઓ કોર્પોરેશનમાં ચૂંટાયા હતા, અને ૧૮૮૬ માં તેઓ પાછા ઇંગ્લાંડ ગયા ત્યાં સુધી તેમણે શહેરી સમાજની પહેલાંની પેઢે જ ખંતોક્ષી સેવા બજાવી હતી. વિહાર લોન સંબંધીની જૂની તકરારને તેમણે સંજીવન કરી. પણ હજી ઇંગ્લાંડમાં તેમને આ સવાલ વિષે ઉદ્ભાપોહ કરવાની હતો. આ સમયે સુબઈના મ્યુનિસિપલ કાયદામાં સુવારો થવાનો હતો, અને તે માટે કોર્પોરેશને નીમેટ્ટી ખાસ કમિટીમાં પણ દાદાભાઈની સેવા યાદગાર નીવડી હતી.

ઈંગ્લેન્ડ બિલની ચળવળથી આવેડી બગૃતિના પ્રતાપે સુબઈમાં પ્રેસિડેન્સી એસોસીએશનની સ્થાપના થઈ હતી. ૧૮૫૨ માં સ્થપાયેલી જૂની બોમ્બે એસોસીએશન બંધ થઈ ગઈ હતી. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસીએશનની સુબઈની શાખા નિરુપયેગી થઈ ગઈ હતી. દાદાભાઈની ગેરહાજરીમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસીએશન પણ મંદ અને નિરુત્સાહી થઈ ગઈ હતી, મૂળ સંસ્થા મંદ પડે તો તેની શાખા પણ મંદ પડે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. પણ લોર્ડ રિપનની હકૂમત દરમિયાન પ્રજામાં ખૂબ બગૃતિ આવી હતી-હિન્દી પ્રજામત ઝળગાન થયો હતો. હિન્દી પ્રજાના નેતાઓએ પ્રજાના સંવગા વર્ગોનો અવાજ રજૂ કરવા એક રાજદ્વારી મંદયા સ્થાપવાનો ઠરાવ કર્યો, અને ૧૮૮૫ ના બા-યુઆરીની ૩૧ મી તારીખે દરમજ કાવમજી ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં મળેલી સભાનાં સુબઈની પ્રેસિડેન્સી એસોસીએશનની વિધિપુરાતર સ્થાપના થવા પામી. આ મંદગતના એક ઉપપ્રમુખ તરિકે દાદાભાઈની પસંદગી થઈ અને મર ફિરોઝખાંડ

મહેતાએ એવા ઉદ્દગાર કાઢ્યા કે “હિન્દની જુવાન પ્રજામાંથી દાદાભાઈ નવરોજી જેવા નર પાકે એ દિવસની હું રાહ જોઉં છું.”

૧૮૮૫ ના ઑગસ્ટ માસમાં મુંબઈની ધારાસભામાં વધારાના સભાસદ તરીકે જોડાવાનું ગવર્નર લોર્ડ રે તરફથી દાદાભાઈને આમંત્રણ મળ્યું. ગવર્નરના ખાનગી સેક્રેટરીએ દાદાભાઈ પરના પત્રમાં લખ્યું હતું કે “નામદાર ગવર્નરની ખાતરી છે કે તમે તમારી શક્તિ અને સલાહ આપી શક્યો.” દાદાભાઈએ આ આમંત્રણ મંજૂર રાખ્યું. ગવર્નરની ધારાસભામાં જવલ્લે જ રાજવહીવટના ટીકાકારને આમંત્રણ કરવામાં આવે છે, પણ લોર્ડ રેએ પોતાની ધારાસભાને અને તેટલી પ્રતિનિધિત્વવાળી બનાવવાનું વચન આપ્યું હતું, અને દાદાભાઈ અને રાનડે જેવા સભ્યોની પસંદગી કરીને એ વચનનું પાલન કર્યું હતું. જ્યારે ઇન્ડિયા કોર્પોરેશનમાં એક હિન્દી સભ્ય નીમવાનો સવાલ ઊભો થયો ત્યારે હિન્દની પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે દાદાભાઈને સર્વથી વધારે યોગ્ય લેખવામાં આવ્યા હતા. પ્રજાના આવા માનવંત નેતાને લાંબો વખત થયા મુંબઈની ધારાસભામાં નીમવા જોઈતા હતા, પણ આગલા હાકેમો ગમે તેવું કંઈક સત્ય સંભળાવનારા નેતાને માન આપવાના લોર્ડ રેનો શુભ ધરાવતા નહતા.

આયલેન્ડના હોમરૂલ સંબંધી આમની સભાના નિર્ણયની સામે પ્રજામત મેળવવાની ઇંગ્લાંડના પ્રધાન મંત્રીને જરૂર જણાવાથી ઇંગ્લાંડમાં થોડા વખતમાં સામાન્ય ચૂંટણી થવાની હતી. આ તકનો લાભ લઈ હિન્દની જરૂરીઆતો બ્રિટિશ પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરવા અને હિન્દના કલ્યાણમાં રસ લેનાર ઉમેદવારોને ટેકો આપવાની મતદારોને અપીલ કરવા માટે મુંબઈના પ્રેસિડેન્સી એસોસિએશને એક ડેપ્યુટેશનને ઇંગ્લાંડ મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો. ૧૮૮૫ ના સપ્ટેમ્બરમાં મળેલી એસોસિએશનની સભામાં દાદાભાઈએ ‘ફરબ્રાસ્ત કરી કે હિન્દની સેના બનાવવાની આતુરતા ધરાવનારા

નીચેના ઉમેદવારો હિન્દી પ્રજાના ટેકાને પાત્ર છે. મારકવીસ એફ હાર્ટિંગ્ટન, સર જે. બી. ફિયર, કેપ્ટન વરની, અને મેસર્સ જોન પ્રાઇટ, જે સ્વેગ, લાલ મોહન ઘોષ, વીલિયમ ડીગબી, ડગલ્સ એમ. બ્લંટ, એમ. કી, એસ. લેંગ, અને ડગલ્સ સી. પ્લોડન

ઘોડીક સ્થાનિક માહિતી ધરાવનારા અને એંગ્લો ઇન્ડિયન પૂર્વમુદ્દથી પીડાતા કેટલાક ઉમેદવારો હિન્દી સવાલ સંબંધી સત્તા સમાન ગણવાનો હંલ કરતા હતા. આ ઉમેદવારોના દાવાને હસી કાઢનારી કલમ દાદાભાઈના ઠરાવમાં દાખલ કરીને તેઓનાં નામો નીચે મુજબ બાહેર કરવામાં આવ્યાં હતાં:—સર રીચર્ડ ટેમ્પલ, જે. એમ. મેકલીન, મર હુઇ પેલી, એ. એમ. આર્થર્સ અને સર રોબર્ટ લેધબ્રીજ. કરમની કહણાઈ એ છે કે એસોસીએશને જેઓની મલામણ કરી હતી તેઓમાંથી એક પણ ઉમેદવાર ચુંટાયો નહિ, જ્યારે એસોસીએશને હસી કાઢેલા કેટલાક ચુંટાઈ ગયા હતા પણ એસોસીએશને નારાયણ ચંદાવરકર, મનમોહન ઘોષ, અને રામસ્વામી મુકુટીયરને ઇંગ્લાંડ મોકલ્યા હતા. તેઓ હજારો અંગ્રેજો અમલ હિન્દની ફરિયાદો રજુ કરવાને સક્ષમ થયા હતા, અને હિન્દના પ્રવાસ માટેના તેઓનાં ભાષણો બ્રિટીશ પ્રજાએ સહાનુભૂતિપૂર્વક સાંભળ્યાં હતાં.

બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની ચૂંટણીમાં પોતાનું નસીબ અજમાવવાની પહેલી પ્રેરણા દાદાભાઈના દિલમાં ક્યારે જન્મી હતી તેની ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. પણ હિન્દી ઉડીગેશનને મળેલી ફતેહ અને પાર્લામેન્ટ બંધખાસ્ત થવાની આગાહી પરથી દાદાભાઈને એવી પ્રેરણા મળી હોય તે સંભવિત છે. દાદાભાઈ ચૂંટણીમાં ઉમેદવારી કરવાનો વિચાર કરે છે એવી ખબરને ૧૮૮૫ ના મપ્ટેમ્બરમાં "ઇન્ડિયન મીરર" નામના પત્રે વધાવી લીધી હતી. પણ ૧૮૮૬ ના માર્ચ મુધી આ વાત ખોરબે પડી હતી. દરમ્યાન તેમને હાથે જે અગત્યની સંસ્થાઓ સ્થપાઇ એક મ્યુનિસિપાલિટીની મામે પ્રજાની ફરિયાદોની

દાદ મેળવના મટે મુંબઈનાં કર ભરનારાઓની મંડળી, દાદાભાઈ ઇંગ્લંડ ગયા તેના પાંચ દિવસ અગાઉ જ તેમના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી સભામાં સ્થપાઈ હતી. બીજી સૌથી મહત્ત્વની મંસ્થા હિન્દી નેશનલ કોંગ્રેસ હતી કે જેની સાથે તેમનું નામ હંમેશા માન સાથે જોડાયલું રહ્યું છે.

કોંગ્રેસના ઇતિહાસ અને તેના સ્થાપકો સંબંધી એટલું લખાયું છે કે અહીં તેની ઉત્પત્તિની વિગતમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. દાદાભાઈ કોંગ્રેસના પ્રાણ હતા તેના સ્થાપકોમાં નોંધવાજોગ નામ હિન્દની સનદી નોકરીમાંથી ફારેગ થયેલા એ. ઓ. હુમતું છે, કે જે હિન્દની આઝાદી માટેની લડતના પ્રખર હિમાયતી હતા. ૧૮૮૫ માં મુંબઈમાં મળેલી કોંગ્રેસની પહેલી બેઠકમાં દાદાભાઈએ સક્રિય ભાગ લીધો હતો. કોંગ્રેસની પહેલી બેઠકમાં પસાર થયેલા લગભગ બધા ઠરાવો ઘડવામાં તેમનો હાથ હતો, અને ખાસ કરીને હિન્દના રાજવહીવટની તપાસ કરવા માટે નીમવા ધારેલી કમિટિને વધાવી લેનારો પહેલો ઠરાવ દાદાભાઈએ જ ઘડ્યો હતો; તથા હિન્દી નોકરી માટેની પરીક્ષા હિન્દ અને ઇંગ્લાંડમાં એકી વખતે લેવાની અરજ કરનારી ફરજાન્ત દાદાભાઈએ પોતે રજૂ કરી હતી.

પ્રકરણ ૧૮ મું

મતદારમંડળની શોધ

૧૮૮૬ ના માર્ચની ૧૩ મી તારીખે મદ્રાસના ‘હિન્દુ’ (તે વખતે અઠવાડિયામાં ત્રણ વાર પ્રગટ થતું હતું)માં જાહેર થયું કે “કોઈ મતદારમંડળ તરફથી પાર્લામેન્ટની ચૂંટણીમાં ઉમેદવારી કરવાના વિચારથી” દાદાભાઈ મુંબઈથી ઇંગ્લેન્ડ જવાનો ઇરાદો રાખતા હતા. આ મદ્રાસી અખબારે વિશેષમાં જણાવ્યું કે હિન્દના અર્થશાસ્ત્રના જ્ઞાનમાં આખા હિન્દમાં દાદાભાઈની જોડી નથી. તેણે આશા દર્શાવી કે દાદાભાઈને ઉમેદવાર તરીકે સ્વીકારનાર કોઈ મતદારમંડળ મળી જશે. કલકત્તાના પત્રોએ પણ આ ખબરને ઉત્સાહપૂર્વક વધારી લીધી હતી.

એમ જણાય છે કે તેમને કોઈ મતદારમંડળ પોતાના ઉમેદવાર તરીકે સ્વીકારવાને શી થયે કે નહિ તે જાણવા માટે દાદાભાઈ કેટલાક સમયથી ઇંગ્લેન્ડમાંના તેમના મિત્રો માથે પત્રવહેવાર ચલાવતા હતા. આ મિત્રોમાંનો એક ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’નો માણ અધિપતિ માર્ટીન વુડ હતો. તેણે દાદાભાઈને (૧૨, ડિસેમ્બર: ૧૮૮૪) લખ્યું:

આપની વંશન ઋણમાંની તમારી ઉમેદવારી સંબંધી મને લાગે છે કે જો તમે તમારી સક્રિય સંગઠિત કરી શકો તો એટલા સમયમાં તમારો માગ મોકલો થઈ જશે. હરમાન તમે ઇંગ્લેન્ડમાં હતા ત્યારે તમને સારી પેઠે પિછાનનારા પણ હાલમાં તમને જુવી મથકા ૧૮૮૪ માં જોડેને અમારે તમને રમરણ તાજુ કરાવવું પડશે. એમ. એમ. જી (સાલ મોદન ધોળ) આજગ વધી રહ્યો છે.

ખીલ પત્રમાં વુડ જણાવે છે કે દાદાભાઈ જોન બ્રાઇટની મદદ પર આધાર રાખી ગયો, જો કે તેને મજવાનું સહેલું નથી. તે પછી તેણે દાદાભાઈને ઉપયોગી સલાહ આપી હતી (મે ૧, ૧૮૮૫)

એ એવા મનાય મન્યો કે જેથી ઇંગ્લાન્ડ આવતા પરેશા તમને નારા ટેમ મળવાની ખાતરી મળતો લાન મોલન પોરે વુલીયમાયી ઉમેદવારી ઇંગ્લાન્ડના ના પાડી જ, અને તે પણ મર્નાનુમને તેની ઉમેદવારી મજૂર કરી તેણે જિન્નાની શ્રોતાઓ મમલ બારણો આપ્યા પડી

પણ અત્યાર સુધી બધું મૂગજળ સમાન હતું. હાદાભાઈને મતદારમંડળ મેળવવાની બહુ આશા ન હતી તેમને એ વિચાર સદંતર પડતો મુકયો પડશે એવો ભય હતો આ કારણસર તેમણે આ વાત છૂપી રાખી હતી હાદાભાઈએ વિચાર કર્યો કે તેઓ નાર્લામેન્ટમા ખીરાજી ન ગકે તો પણ હિન્દ માટે ઇંગ્લાન્ડમા પ્રગીન સેવા કરવાનું વિશાળ ક્ષેત્ર પડેલું છે હિન્દના ક'યાણ અને પ્રગતિના અનેક સવાલો સંબંધી સેવાભાવી મિત્રોની મદદથી તેઓ ઇંગ્લાન્ડના સત્તાધીશો સમક્ષ હિન્દી પ્રજાની લાગણી જૂ કરી શકશે, અને જો તેમાં તેમને વિજય મળશે તો રાજકર્તાઓના હેશનો પ્રવાસ નકામો જશે નહિ

તેમની વિદાયને ટાકણે રીપન કવળમા હાદાભાઈના માનમા ડિનરનો મેળાવડો થયો હતો ત્યાં પણ તેમણે પોતાની ઉમેદવારી સંબંધી એક શબ્દ ઉચ્ચાર્યો ન હતો પણ તે પછીના ત્રણ મહિનાની તેમની નોંધપોથી, જેમાની એક જ હાથ લાગી છે તે પરથી જણાય છે કે મુઝમ્મદમા પણ તેમણે ઠીકઠીક પ્રાથમિક કામ શરૂ હતું અને ચંટણીમા તેમને મદદ કરી શકે એવા ટેલેક્રાફ શખસો પર ભલામણપત્રો મેળવ્યા હતા આ નોંધપોથી પરથી ચંટણીની ધમાલમા પણ મુઝમ્મદની મ્યુનિસિપલિટીની પાણીના બાંધકામ માટેની લોન સંબંધીની ફરિયાદ, તથા હિન્દની જરૂરીઆતો અને અન્યાયો અગ્રેજ મુસ્લીમોના લક્ષ પર લાપતા માટે તેમનો કેવો રજ થતો હતો તેનો ખ્યાલ આવે છે.

એપ્રિલ ૧૮—હન્ડિયા આફિસમા મિ પેડરને મન્યો તેમણે

હિન્દી મનદી અમનજી ડમત્યુ ડી પેડર ૧૮૭૨ થી ૧૮૭૫ સુધી મુખ્યના મ્યુનિસિપલ કમિશનર હતા ૧૮૭૦ થી ૧૮૮૮ સુધી હન્ડિયા આફિસના મેજિસ્ટ્રેટ, આકકા, અને વેપાર ખાતામાં સેક્રેટરી હતા

મારો માયાશુ મન્દાગ કર્યો. મેં તેમને નિદાગના પાણીના બાધમનના કાગળ મળ્યાથી મુજબની મ્યુનિસિપાલિટીએ હિન્દી પ્રધાનને કુટેરી અગત્યની નકલ આપી. તેમને જાણી જાયો હોવાથી એ બાધમનના તેઓ મદદ કરી શકે એવી આગા દર્શાવી. તેમણે આ મવાન ડોઝ લાયક માણસની લવાઈ પર લઈ જવાની મવાડ આપી. પત્રી મેં તાનમા પેાનની વાત કરી. તેમણે કહ્યું કે કાગળમિનના કેટલાક સભ્યો તેની વિરુદ્ધ છે, પણ તેમણે મિ. વોલગ્રફિસ માથે મારી પિઠાન કમવવાનું કહ્યું, કે જેને હું બધું સમજતી છું. તે પત્રી તેમણે પૂછ્યું કે તમે મિ. ગોડવી (નાયમ હિન્દી વચીગ, પાઠજથી લોડ કીનએકન) ને મળવા માગો છો? મેં કહ્યું કે તેમના પર મને લોડ જેએ પત્ર આપેલો છે. મિ. પેડર અને મિ. ગોડવી પામે વર્તી ગયા. પણ પહેલા તેઓ મને લોડ કીમ્મગીના પુત્ર અને ખાનગી સેક્રેટરી મિ. વડલાડસ સાથે ગોળખાણ કરાવના માગના હતા.

ઉન્નત બનવાને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ તેમણે આની ઘણી વાત કરી, અને મિ મનમારી સારા માણસ છે એમ જાણી ખુશાની બતાવી અને પૂછ્યું કે “હું તેમને પત્ર લખી મારા નિયારો જણાવું કે? મે તેમને કહ્યું કે “જરૂર લખો, અને માથે એમ પણ લખજો કે મારા કહેવાથી તમે તેમ કંઈ છે” મે તેમને કહ્યું કે મિ મનમારીમા નમ્રતા જોઈ તરફ સખત થવાની ખામી છે, પણ હવે તેમનામા ઘણો ફેરફાર થયો છે, અને નરી આદતિમા પોતાની જુનાનીના નિયારોને સુધારી લેશે સર જી એ મનમારી પર પત્ર લખવાનું કમુન કર્યું

૫૪૬ હું અને મિ પેડર મિ ગોડનીને મળના ગયા. મી પેડરે વિહાર લોનના વ્યાજનો સવાન ઉપાડ્યો. મે મી ગોડનીને આ સનાલ જરા લખાણથી સમજાવ્યો અને જિજ્ઞાસુરમાંથી મારો સામાન આવતાં હિન્દી પ્રધાન પરની અગ્રણી નકન તેમને પહોંચાડવાનું નયન આપ્યું તે પછી મે તાનસા લોનની વાત કાઢી તેમને કહ્યું કે કાઉન્સિલના કેટલાક સભ્યો આ લોનથી ભડકી ગયા છે જતા અને ફરીથી મળવા કહ્યું છે

એપ્રિલ ૧૫—ડો આર ગેન્ઝેવને^૧ મળ્યો—તે એમ ધારે છે કે ઇંગ્લાન્ડ અને હિન્દનો સબધ તોડી નાખવો જોઈએ આ સબધથી ઇંગ્લાન્ડને હાનિ થાય છે આખા અંગ્રેજી ચારિત્યને તુકશાન થાય છે વસાહતો સાથેનો સબધ નમળાઈ છે હું તેનાથી જુદો પડી એમ માનું છું કે હિન્દને ખાતર આ સબધ આવું રાખવો જોઈએ, અને ચોકકસ અનિર્ણય સુધારા કરવામા આવે તો સબધ બન્ને માટે આશિરૂપ નિરૂપશે મે દેશની ગરીબી અને તેના ઇત્યાદિ તરીકે દેશી એજન્સીની હિમાયત કરી. તેણે કહ્યું કે આજ કામ કરવાની મુત્સદીઓ હિમત કરવાના નથી હિન્દમાની અંગ્રેજ એજન્સી તાત્કાલિક લાભકારી હોવાથી તેઓ તે છોડી દેવા નથી જ્યારે લોમે રાજવાની જ્ઞાન મેળવી સ્વરાજ્યની દિશામા પૂરતા આગળ વધશે ત્યારે બન્ને દેશો પૂરતા જુદા પડી જશે. સે સબધ બન્ને હારી ગ જેવા મુત્સદીઓનો આ ભય છે કે આર્થર્ટસ છટ્ટ પડના માગે છે ૫૪૭ હિન્દનો વારો આનશે અને આમા તેઓ નત્તનનનો નાગ જુએ છે આપણે હાનમા પાર્લીમેન્ટના મુત્સદીઓ પર જુ આધાર નખવાનો નથી તેઓ પ્રજાની ઇચ્છાનો અમલ કર છે તેઓ ધર્મ કવવાના નથી

^૧ ગેર્ડ ટાન્સે, પોલીટિકલ ઓ ગવર્નર્સ તથા ઐનિડાસી. સેપ્ટ, ૧૮૫૬

મેંસમરી અને હાર્ટિયન જેવા મુસદ્દીઓ આઝરીંગ મિત્ર મામે ઝનૂની વિગેધ બનાવે છે. પણ મિ. ગેડગર આમ વર્ગના ટેકા પર આધાર મળે છે. પ્રથમ નામનો, અને પછી ઉમગરોના દિરંગો નફી ગયા છે——ડો. કોન્ઝેર હિન્દીઓને પાર્લામેન્ટમાં જેવા માગતા નથી હિન્દને ખાતર પાર્લામેન્ટમાં જવાથી બહુ લાભ થવાનો નથી. બહાર રહીને કામ દવાથી હિન્દીઓનો હેડ વધારે બરા આપમે. પાર્લામેન્ટના વિચિત્ર અને વિષ્ટ માર્ગોને લીધે તેમાં કામ કરવાનું ક્ષેત્ર જ નથી. એક વાર અદન ગયા પછી તમે કયા છે, તમે શું કરી શકો છો તે તમે જાણતા નથી, અને તમને કામ કરવાની બહુ જગ તક મળે છે.

—ડો. કોન્ઝેરને મેં કહ્યું કે મારું કમ્યુનિસ્ટન અને મિ. લુમ હિન્દીઓની સડત ઉપાડી લીધી છે, તં માટે અમે તેઓને એકત્ર બહુ માન આપીએ છીએ કે જે હું શંકામાં દર્શાવી શકતો નથી. આરા અંગ્રેજોને કદી મળમે કે કેમ તે સકાષ્પદ છે. ડો. કોન્ઝેર કહ્યું કે જરૂર પડશે ત્યારે મળી રહેશે. જેવા આ મેં જણાવ્યું છે તેમાં ખીન પણ થઈ ગયો.

મેમ્બર ૧૦— મિ. વુડ નાથે ૯ મિ. વો. રીને મેંશન વિનય એસોસિએશનમાં મળ્યો. તેણે કહ્યું કે મતદાર મડલો અમારી પાસે કાષ્ઠ ઉમેદવારો માટે છે, અને અમે અમારી યાદીમાંથી ચોસ ઉમેદવારોના નામો આપીએ છીએ, જેમાંથી મતદાર મડલો ઉમેદવારો પસંદ કરી શકે છે. તેમણે યાદીમાં માફ નામ નકરવાની ખુશી બતાવી મારી કાન્કિદાનો કુટુંબ અહેવાલ માન્યો.

મેમ્બર ૧૭— મિ. માર્ટીન વુડની નાથે એવેન્જાનું મેંડેવમાં મિ. કાન્કિદાને મળ્યા ગયો. તેમણે મને નામે આશ્ચર્ય આપ્યો નામાન્ય સારાવેલી ખુબ વાનો કરી-પાર્લામેન્ટના કામ થવાના માગ હેતુ નબળી તેમણે કહ્યું કે મતદાર મડલોને રચાવિન નાણાં અથવા નાનાં મિત્ર માળખોનો વેત્ત છે. સાવએડન થોડાને ટેકા આપના એક ડગર મતદાર મડલો મળી ગયું તેથી તેમને અને મીત્રઓને અગવડથી બચાવે હતી. હિન્દીઓ પાર્લામેન્ટમાં કામ થાય તે માફ ને. પણ તેમાં મને પોતા પછી રે. ૧. આન. એન. સ. પી. એનોનીએસ ના એક મતદાર સાવકાવાળા મમામત

તેમની વાતચીત પરથી માત્રમ પડ્યું કે જે સારી ચળવળ ચાલે તો તેઓ મદદ કરશે.

મિ. હોડમન પ્રાટને પણ એ જ હેતુકામાં મળ્યો—તેણે કોઈ યુનીવર્સિટી દ્વારા જની શકે તો કોઈ સ્કોલરશિપ મતદાર મંડળમાંથી જીતી શકેવાની સલાહ આપી. એકાએક ઇંગ્લેન્ડના ક્લિબ્બેન્સો કરતાં પ્રણા ઉદ્ધાર હતા. તેમનો વિચાર એવો હતો કે એક મોટી સભા બોલાવવા માટે એકે કમિટી નીમવી, અને પાર્લામેન્ટમાં હિન્દને પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ એ બિધાન પ્રતિપાદન કરવો. પહેલા પગલા તરીકે કોઈ અગ્રેજ મતદાર મંડળે થોડાક હિન્દીઓને પાર્લામેન્ટમાં ચૂંટવામાં મદદ કરવી જોઈએ. ફ્રેન્ચોએ પોતાના જંધા વસાહતોને પ્રતિનિધિત્વ આપીને ઇંગ્લાન્ડને સરખાવ્યું છે. અગ્રેજોએ પણ તેમ કરવું જોઈએ.

લોર્ડ ક્રિમ્મરસ્ટોને મળ્યો—વિહાર લોનની વાત કરી—અરશ મળે ત્યારે તે પર વિચાર કરવા તેમણે જણાવ્યું. લાનસાની લોન સબધી તેમણે જણાવ્યું કે હજી આ સલાહ મારી સમજાવ આપ્યો નથી, પણ આવી લોન આપવા માટે કે તે માટે કોઈ જાતની ખાતરી આપવાની હું વિરુદ્ધ છું. લીવરપુલ અને લડન પાણીના બાંધકામ માટે સરકાર પાસેથી લોન મેળવેલા નથી, તેમ મુબમ્બે પણ પોતે જ આ બાંધકામો જપાડવા જોઈએ. મે કહ્યું કે ઇંગ્લેન્ડ સાથે અમારી સરખામણી કરવી થોડી નથી. મુબમ્બેની જરૂરિયાત શાહી જરૂરિયાત છે—તેમણે આ વાત માનવાની ના પાડી. મુબમ્બે હિન્દના બીજા ભાગોનું બહાર છે, અને તેથી તેને લાભ થાય છે.—પછી અમે હિન્દની મરીબી અને ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દમાં એકી વખતે સનદી નોકરીની પરીક્ષા લેવાની ચર્ચા પર જિતર્યા. હિન્દમાં અગ્રેજ અમલદારો દ્વારા જ રાજ્ય કરવું જોઈએ એવું એવો—ઇન્ડિયન વિચારોની તેના મગજ પર ઘેરી છાપ પડી છે. ‘ગાળીઓ બંધ ઘૂસી જશે, અને પાણીદાર પગ્ગળીઓ પર ગજ રવાની શક્તિ નહિ હોવાથી હિન્દ અરાજક માટે લાયક નથી—હિન્દ રાજાઓની લગડીઓ પુષ્કળ મેળવે છે—વગેરે વાતો કહી.

મે ટૂંકમાં તેમના વિચારોનો રહીઓ આપ્યો, પણ તેમના વિચારો એટલા બધા દૃઢ થઈ ગયા હતા કે તે જરૂરી કેરવાય તેમ ન હતું. પરીક્ષાના વિચારને અગત્યનો મણી તેમણે જણાવ્યું કે “હું કિમર

ધગડના માણુ તો પણ ધગડી શક નહિ, અને ઉમર ધગડવી યોગ્ય પણ નથી એમ વારવાર અચાનક ફેરનાર મગના હીક નથી

રાજદારી શોભાણુનો મવાન ઉપાડી મે જણાવ્યું કે જો આ શોભાણુ મધ થાય તો અમારી જરૂરિયાતોને અમે પહોંચી વળી શકીશું હાનમા તો અમારા જાહેર કુચ કરતા શોભાણુની રકમ જ ઘણી વધી ગઈ છે હિન્દના માધનો અનર્ગલ છે, અને સિંગિશ રક્ષણ નીચે જો અમારી પેદાશના નાણા અમારા મત્વામાં આવે તો અમે ઇંગેન્ડ જેટલા શ્રીમત અને આગાધ થઈ શકીએ તોડ કે એ સિંગિશ રક્ષણની કિંમત આપની નેહએ એમ કહ્યું, ત્યારે મે જવાબ આપ્યો કે 'હા, પણ મારી સીજ પણ હલબહારના બોમે મેળવવી મુશ્કેલ જોગ નથી એક સારી વસ્તુ જે પોતે નિનાશકારક થાય છે તે પગે તે સારી રહેતી નથી'

એપ્રિલ ૧૮-સર ૭ મહેનાફ્ર (ધરૂ ઇન્ડિયા એસોસીએશનની પ્રજેક્શનના પ્રમુખ) ને મળ્યો તેમજ બધી તરફના પોમ માટે મારો મત ધરાવે છે તેણે કહ્યું - પાન્સીઓ, અંગ્રેજો અને દેશીઓ બન્નેને સારી રીતે પિઠાનતા દોરાની તેઓ બન્ને વચ્ચે સમાધાની મનાવવા તત્વો તરીકે ઘણા સારા છે-તેઓમાં સુદૃઢ સામાન્ય જ્ઞાન અને સમજાવવા છે બગાળમાં આવી ગેમ નથી તે દિનગીરીનું છે જો બગાળમાં પાન્સી જેવી ગેમ હોય તો તે બગાળનું ચારિત્ર્ય ધડવામાં ઉપયોગી થઈ પડત મે અ- / ઈંગે કે બગાળીઓ માટે અંગ્રેજો સારા વિચાર ધનારના નથી તેથી આખા હિન્દને પગલ તપ્તનુ યોગ્ય નથી, વેપાર ધંધા અને જીવન નબળાને રીધે મુખ્ય તરફના મોઝાની પેડે બગાળીઓ અંગ્રેજોના ગાઢ નફરાનના આરના નથી તે અનીમીશી છે, પણ ઇંગેન્ડમાં અથરા બી ન મો દેશની મોટી સંખ્યામાં યોગ્ય ઉધ્ધન મુખ અને અસિયારી માણુઓ તો દોષ જ, પણ તેથી મામાન્ય પ્રજાને એવી ગુણી નેહએ તેમણે કહ્યું કે બગાળાને નમન, અને નમનાઓ દવારસા એ નામદાના નબળા વાવન્ય પ્રાન્ત અને પંચમમાં બન્યા- સોમ માનત પાન હ માગ પાવામેન્ટ પ્રવેશ મળ્યો નમણે મનાવનની મગ્યીઓ નુ ઈંગે પણ નાની ફોન તેમને મમમે ગમ નને નાનુ

મિ ડીગમીને મલ્લો. યોગ નિન્નિઓની મજા નહિ મળવાથી હિન્દ માટે કામ કર્યા માટે તે નિગમ થયા નાચ્યા હતા મિ ઘોર સાથે કામ કરનારુ તેનું દિન નરેતુ પણ મારો હેતુ પાન પડે કે નહિ પણ હું ઇંગ્લેન્ડ આવેનો હોવાથી તે ઉલ્લા ધી પ્રાન કરી ગકગે એની તેજો મને વાગ્યા ખાતરી આપીને માન હતુની મિલ્કિમા અને એમલી મદદ આપનાને આવુગ હતા.

એપ્રિલ ૩૦ — મિ હિન્ડમેનની મનાકાત નીધી. તેમની ડેલી તપાસથી તેમની પરિસ્થિતિ ઘણી મન્યૂત બની હતી અને મની શકે ત્યાં સુધી મહાન પણ ગાન્ત કાન્તિ થનાના ચિહ્નો જણાતા હતા તેમને અભિપ્રાય એવો હતો કે આપણે અગ્રેએને-ખાસ શ્રીને મજૂરોને ખાતરી કરી આપવી કે હું જે સુધાગની માગણી કરતો હતો તેથી અગ્રેજ પ્રત્તને-ખાસ કરીને કામતરોને વધારે લાભ થશે તે હિન્દ આખા અને શ્રીમત હશે તો વધારે અગ્રેજ માલ ખરીદશે, અને પ્રમાણુમા મજૂર વર્ગને રાજ મળશે મી હિન્ડમેને મારા આગમન માટે આનન્દ બતાવે મિસિસ હિન્ડમેને પોતાના પતિને સવાન પૂછ્યો કે 'તમે શું કરવા માગો છો? અનમત તમે જાહેર રીતે નહીં પણ ખાનગી રીતે પ્રામ કરશો મારે માટે પણ એ ખતો બહેતર હતો મિ હિન્ડમેન પણ એ જ વિચારના હતા.

રસ્તામા મને કર્નલ ફેન્ચે બોનાચો હું જે કામ કરતો હતો તે માટે ખુશાની દર્શાવી તેમણે કહ્યું કે કામ ઘણું વિકટ છે ઇન્ટિ હન્ડિયા એસોસિએશન સબધી તેમણે કહ્યું કે તે મહાજની સભાઓમા હાજરી આપતા નથી તે મહાજના સમાસદ હતા અને લલાભ ખરે હે પણ તે એમ કહે છે કે મહાજનુ કામ પૂરું થઈ ગયું છે વખત બદલાયો છે નવી શક્તિ અને નવી જ્ઞાનતા હમ્તીમા આવી છે અને હવે વધુ વિસ્તારી અને જુદા બધાનુનામા મહાજની જરૂર છે.

એપ્રિલ ૨૯ — મરજ્યનજારન દે આનકર મારે ઘેગ (ની મુકામે)
• મળવા આવ્યા તેમણે પ્રાથમ પણ જાતની મદદ કરનાની ખુશાની બતાવી

૧ વિનીઅમ ડીગમી જેણે પાઠજથી હિન્દ માટે દાદનાઈ નાથે ગાદ મહકાર કર્યો હતો અને "Prosperous British India" નામનો ગ્રંથ લખ્યો હતો.

તેમને લાગ્યું કે ૧૫ મુસ્લિમ હતા અને આના પ્રમુખી કીર્તિ પા દરજ્જાને મળતો ન હતો તેમણે મિ જોસફ હુમનો દાખલો માપ્યો મધ્યા નેને બની ગયા હતા અને મિ જોસફ હતા તેને મનાવતા હતા તેણે પાનચન તેમને માટે સાડુ માન ધનવત્તા હતા આ કિંમત રિરે તેમણે પુ કે માર્ગિંગના લક્ષ્ય પ્રેમાણ છે પણ તેમણે આપના અને દનામાન પોષ છે

એપ્રિલ ૨૭ — મિ એગનો પત્ર મળ્યો તે તપુના હતા કે મળના નાથ બધા માપુઓ પા બધામણુપત્રો ના પો હતા પોના ચૂટપીમા મેધ મળવાનો મભવ નથી પણ થોડા વખતમા નામાન્ય ચૂટપીમા મેધ મેળવનાની અને મારી તક મળશે તેનનન રિક્ષર્મ યુનિયનના મિ મીમોડમની મનાદ એવા મ્હે છે, મ લુ કે તે ઇએન્ડના મધા મતદારમડોને પિલાને છે અને મધળા મન્નેગોથી માહિતગાર છે આમની મબામા થોડા હિન્દીઓને જોવાને તે આપુ કે હિન્દ તન્દ દિનસોજ ધમવે છે મ્હે છે કે હિન્દીઓની હાજરીથી અત્રેજ સુધાગરોની રમોની ધૂમરાગો મળતા વવારે લાન થશે એમ અત્રેજ સુધાગરોને સત્તામાગાઓએ તેઓ કાંઈના પ્રતિનિધિ નથી એમ મ્હીને તેઓની નિન્દા અને નાવેશીમ કરી હતી

એપ્રિલ ૨૮ — મી કીર્તીને મળ્યો તેમણે અને પાધડીને મદને અત્રેજ હા પહેલાની બનામણ કરી દેશ તેવો વચ મળેલ છે આ વિશ મિનની ત ફેલુમા મળનારી નિમરન કોન્ફરન્સની મેધ પ્રિથિ મારે માટે મેળવવાનો તેમણે ધમરો દર્શાવ્યો આ વિશ મરાન સબધી હુ માર્ જાઓ મે મ્હ બોનુ તો તે ઇએન્ડના થોમ્સ છે અને મિ એમ મે પળ્યુ તે માટે તૈયાર નહોતો પણ તૈયારી કરીને હતો કીર્તીએ મ્હુ મ હાજરી મિત રિરે મોનુ મિત થ પ રો

મિ કમલ્યુ એમ મ્યન્ડને મળ્યો તેણે મ્હુ કોન્ફરન્સિવોના અને વિનકન આમ નથી ફરન ગેડિકો જ મલ્લ કરી મમ્મે

અન ઝીકને મળ્યો તે નિમરન છે અને વિમ મોને રેમ આપના માટે ધીજ મળેનન મ્હે પગ તે આપ વિમિન પમદ તાનથી પારી મેન્ડમા દાખલ થાતા મા મ્હેનુ ત ફ તેની વિમોલ છે

એપ્રિલ ૩૦ — મિ. વાલમોલન થોમસે મળ્યો. તેણે છેલ્લી અને આવની ચૂટણી (નં. થાય તો) વચ્ચેનો તકાવન સમજાવ્યો. છેલ્લી ચૂટણીમાં ઘણી જગ્યા ખાલી હતી. એમને ઉમેદવારો મોકલવા પડ્યા હતા આવની ચૂટણીમાં ફોર્મ મતદારમંડળનો ઉમેદવાર મોકલ્યો છે. ખાલી જગ્યા પહે તો તે ધણી થોડી પડશે. મી. થોમસે તે ઉમેદવારો કરશે કે નહિ તે નક્કી નાંખતું, કેમકે તેનો આધાર હિન્દુમાથી મળતી નાણાની મદદ પર હતો.

મે ૧ — રીકિમ ઇલમ એડમ્સના મિ. થોમસ એકી પોટગને મળ્યો. દૂકમાં હિન્દની ગરીબી, તેના કારણો અને ઉપાયોની વાત કરી. તેણે કહ્યું કે તેને મારી પામેથી જ હિન્દની ગરીબીનો ખરો ખ્યાલ મળ્યો છે. 'ધી ઇન્ડિયન ઓફ ઇન્ડિયા' ના માગ પુસ્તકમાંથી જે ભાગ તે પચદ કૃં તે છપાવીને ૬ તેને ૧૦૦૦ નકલો આપું તો તે કેન્ડન કક્ષમને નામે નખાનફોમાં વહેવરાવી તેણે માગણી કરી. મે તેમ કહ્યા કપ્પમ ઇયું હિન્દની પ્રગતિને મદદ કરવાનો આ એક ઉત્તમ માર્ગ હતો.

મે ૩ — મિ હિન્ડમેનને મળ્યો તેણે કહ્યું કે "હિન્દના દેવાળા" સંબંધીના તેના યેખાની મની આવક ને મને મારી હિન્દની સેવાની પિઠાનમાં અર્પણ કરવા માગે છે તેમ થરાથી હું જાહેરમાં આવીશ. મે તેનો આભાર માન્યો, અને કહ્યું કે તેમ કરવામાં હકાપણ નથી કેમ કે તે (હિન્ડમેન) ઉપવા વગ અને ગ્રાપાના અજખામણો દેવાથી મારી લડતને હાનિકારક થશે આ પુનઃ હિન્દ મળથી છે એમ ધારવાને બદલે થોડો એમ જ ધારી વેગે કે ૪ હિન્ડમેનની માથે છું.

મે ૧ — મિ. આર. જી. ગીડને મળ્યો અને જે મુધાગ માટે હું આવુર હતો તેના મધ્ય હેતુઓની ચર્ચા કરી ગરીબી, તેનો ઉપાય, ધાગમબામા પ્રતિનિધિત્વ, જરી પગણી પ્રતિષ્ઠા કાર્યસીસ, વગેરે સંબંધી મમત થકા મારા હેતુને વહેવારુ રૂપ આપના માટે તેણે બર્મીંગહામ અથવા લીડઝ જેવા સિમન્સ મેન્ડરમા હિન્દની જરૂરિયાતો સંબંધી બાપણો આપવાની મને સૂચના કરી. એના બાપણથી હું જાણીતો થઈશ, બીજા સિવરસ સેન્ટરો પણ મને આમત્રણ આપશે, અને મતદારમંડળ મેળવવાનો મબવ કુદરતી રીતે વધશે એમ તેમણે કહ્યું. મે તેમની સૂચના મંજૂર કરી, અને તેણે તરત બરમીંગહામ પર સંખ્યાની ખાતરી આપી.

મે ૫ —હન્ડિયા ઝિંકાર્મ એમોનીએજનની કમિટીની નબામા માન હન્ડન્ડમાના આગમનને વંચાવી લઈ મિ. પ્રાટે દરખાસ્ત કરી કે હિન્દને પાર્લામેન્ટના પ્રતિનિધિત્વ અપાવવા માટે એક કમિટી નીમરી, અને હિન્દને સીધું પ્રતિનિધિત્વ મળે ત્યાંસુધી ટ્રાઈ બનદાનમડળોએ આ મેનુ અર લાવવામાં ઉનાર મદદ દેવી.

મે ૬ —મિ. આલફ્રેડ મીલ્સ (પાઝળથી લોર્ડ મીલ્સ) માથે નાસ્તો લીધો. તેની માથે ત્રણ કપાડ વાત કરી. હિન્દ વિષેના માગ બધા રિચારો દર્શાવ્યા, અને આઈરિશ હોમરફ તથા લેન્ડ પર્ચેઝ મિલની પશું ચર્ચા કરી..... તેનો એવો વિચાર હતો કે આયર્લેન્ડને જુદી પાર્લામેન્ટ આપ્યા મિત્રાપ આઈરીશ ગવર્નમેન્ટ આઈરીશોને જ સોંપવો, વગેરે બધી છટકા આપવી. મારી અને તેની વચ્ચે ફક્ત આ જ મત બેઠ હતો. મે કહ્યું કે મિ. એડમ્સની સૂચના અનુસાર આયર્લેન્ડને જરૂરી ફેરફાર સાથે હોમરફ અપવાની ઉદ્દાત્તતા અપાવવાનો આ જ મત મળ્યો છે—તે માગ વિચાર સાથે તદ્દન મળના ન થયા, પણ તેમણે કહ્યું કે હિન્દનો મામલો આયર્લેન્ડ જેવો થવો ન જોઈએ. મારી મધ્યમ માગણી તેને વાળથી લાગી, અને આયર્લેન્ડના પાંદ પરથી હિન્દ માટે દાખલો લેવો જોઈએ એવો મત દર્શાવી ચોઈસાચ મંડળમાં મતે બનતી મદદ કરવાની ખાતરી આપી બર્મિંગહામમાં બાપ્તિસ્ટ અપવાનો મી. ગીડનો વિચાર પણ તેને પસંદ પડ્યો.

મી. સ્વેગને મળ્યો, અને તેની માથે બોનન લીધું. તેણે ખાતરીથી કહ્યું કે એક હિન્દીના, ખાન કરીને માગ અવાળી હિન્દને ધણો લાભ થશે. તે માન્યેગ્ગ જાય ત્યાં મી. મીમોંડ્ર માથે મમમત કરી હિન્દ રિંગે માર્ક બાપ્તિસ્ટ ગોદવનાર હતા. ..તેણે માન્યેગ્ગમાથી લે. ફોર્મ્યુલન માથે ઉમેદવારી કર્યા કહ્યું, અને મે જલ્લામ આપ્યો કે ત્યાં પાનુ ફત્તેહ મળવાના ચોક્કસ નબરો હોય ત્યાંથી ઉમેદવારી કરવાને તે તૈયાર છું.

મે ૧૧ —લોર્ડ ગિબને નહ્યો. તેમણે કહ્યું કે મનદાનગળ મળવું મુશ્કેલ છે. મે કહ્યું મુશ્કેલી તો છે, પણ તેને પહેલી વળતુ જોઈએ. ...દેશ મમમ પડેવા નવાય મબધી મે કહ્યું કે કેઈ પણ નબના પમપાન વિના હું અન્ય મન્યથી નાનું ૧૬ કે મિ એડમ્સની ચોક્કસ

અગ્રેજ પ્રજા અને તેના જૂતકાળના ઇતિહાસને જોય આપનારી છે... મારા હેતુ સબધમાં મે જણાવ્યું કે નેપોલીઅન કહી ગયો છે કે તેના શબ્દકોષમાં “અશક્ય” શબ્દ જ નથી, અને મોટું કાર્ય પાર પાડવાનું મને અશક્ય લાગતું નથી. તેમણે મને બનતી મદદ કરવાની ખાતરી આપી.

મે ૧૨:-મિ. જોન મેકડોનલ્ડ અને મિસિસ મેકડોનલ્ડની મુલાકાત લીધી. તે મને છાપા દ્વારા બનતી મદદ કરશે એવી ગેરવશ્ય યક્ષ. “Echo”ના અધિપતિ મિ. એડવર્ડસ, અને “વીકલી ડીસપેચ”ના તંત્રી મિ. બ્રાઉન સાથે તે મારી પિછાન કરાવશે. પ્રાન્તિક છાપાને મારી ચળવળ ઉપાડી લેવા મમજાવશે. મિ. હિન્ડમેન સાથે મસલત ચલાવી “પોસ્ટમાસ ગેઝેટ”માં બનતું કરશે. “માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિઅન”ના લંડનના મિ. ટાઉનસેન્ડને પણ તે મળશે. મિ. અને મિસિસ મેકડોનલ્ડ બન્ને મારા પાર્લામેન્ટ પ્રવેશ માટે ઘણાં આતુર જણાયાં.

મિ. થોમસ એલી પોટર નો પત્ર મળ્યો કે મને કોબ્ડન કલબનો ઓનરરી સભાસદ ચૂટવામાં આવ્યો છે, અને મી. આર. ગોવિગનાં પત્ર પરથી મને ખબર મળી કે હિન્દી સનદી નોકરી વિષેની મારી અરજ કોબ્ડન કલબની કમિટીએ છપાવા આપવાની સચના કરી છે.

મે ૧૭:-મિ. એસનને મળ્યો. તેણે કલ્ચુ કે આયરિશ પાર્ટી મને ટેકા આપે કે નહીં તે જોવું. મે કલ્ચુ કે આયરિશ પાર્ટી મને કામની નથી, કેમ કે જો આયરિશ બિલ પસાં થશે નો આયરિશ સભાસદો પાર્લામેન્ટમાંથી વિદાય થશે, અને તેમની સાથે મારે પણ જવું પડશે. તેણે મને એક ઉપયોગી વાત કહી તે એ કે કોઈ જગ્યાએ કોન્ઝરવેટિવો મારી સામે થાય તો મારે એમ કહેવું કે અગ્રેજ મતદાર મંડળમાંથી હિન્દીઓ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થાય એમ લોર્ડ બીકન્સશીર્સ ઇચ્છે છે. આ વાતના ટેકામાં તેનું નામ આપવું, એટલે તે બધી હકીકત જાહેરમાં મૂકશે.

૧ મિ. થોમસ એલી પોટર નો પત્ર મિત્ર રીચર્ડ કોબ્ડનની જગ્યાએ કેન્સરરથી એમ. પી. થયા હતા. ૧૮૬૫-૧૮૯૫ x રીચર્ડ ગોર્ડન બીકન્સશીર્સ કલબનો સેક્રેટરી થયો હતો. (૧૮૭૩-૧૮૯૮)

મે ૧૮:-લોર્ડ ગ્રેન્લીને મળ્યો, અને સરકાર સાથેનો દેશી રાજ્યોનો સંબંધ ન્યાયી ધોરણ પર મુકવા માટે રાજદ્વારી એજન્સીમાં મુધારા કરવા સંબંધી મસલન ચલાવી.

બીજા એક મહિનાની નોંધપોથીમાં બીજા અસંખ્ય મિત્રો અને મુત્સદ્દીઓની મુલાકાત, લંચ, ડિનર, અને ચાના મેળાવડા, કેન્સિંગ્ટન પેલેસ, નોર્થબ્રુક કલબ, રિક્ષર્મ કલબ, એથેનિયમ અને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશન વગેરે જગ્યાએ મળેલી કોન્ફરન્સો વગેરેની પુષ્કલ નોંધો આપવામાં આવી છે. દુકં વખતમાં જ હાદ્દાભાઈ ઇંગ્લેન્ડના જાહેર જીવનમાં પ્રકાશમાં આવતા જતા હતા તેના કપટ ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં.

જૂનની શરૂઆતમાં જી. ડબલ્યુ. પ્લોએ હાદ્દાભાઈને એન્ડ આફ્ટર મતદારમંડળ તરફથી તેમની ઉમેદવારી બહાર પાડવા માટે મંજૂરી આપવાની અજ્ઞ કરી. આ મતદારમંડળનો પ્રતિનિધિ તે વખતે એક "ટોરી" હતો. વિરોધી બહુમતી ઘણી જ મોટી હતી, અને મતદારો સાથે પિછાન પાડવાનો સમય ઘણો જ થોડો હતો. છતાં પ્લો અને તેના મિત્રો એમ ધારતા હતા કે હાદ્દાભાઈ જેવો ઉમેદવાર મળે તો ફત્તેહ મેળવી શકાયો. આગવી ચૂંટણીના મતોનું નિરીક્ષણ કરનાં હાદ્દાભાઈને પરિચિતિ આશાભરી જણાઈ નહિ, અને પ્લો તથા બીજા મિત્રો માથે વિચાર કરીને આ વિચાર માંડી વાળવામાં આવ્યો.

બીજાં મતદાર મંડળોમાં હોલબોર્ન મૌથી આશાજનક હતું. હોલબોર્નની લિબરલ એંનાસીએશનની કારોબારી કમિટીને ૧૮ મી જુને હાદ્દાભાઈ મળ્યા તે સંબંધી પોતાની નોંધમાં તેઓ લખે છે

હું બીજાં એન્ડામા ગેરો હતો ત્યારે થોડીક વાતચીત. ૫મી તેઓએ મને પોતાના કમેન્ટ્સ તર્કિક નીકળવાનો ફગા નર્વાનુભવે ખમાર ક્યો.

તે જ દિને હોલબોર્ન લિબરલ એંનાસીએશનના એકેડરીએ મંડળના સભ્યો જોગા પત્રમાં જણાવ્યું છે.

હું તમને જણાવવાની રમ લઉ છું કે એસોસીએશનના સદ્ભાગ્યે એક નામાંકિત હિન્દી ઓનરેબલ દાદાભાઈ નવરોજ સાથે મારે પિછાન થય છે. દાદાભાઈએ ઇંગ્લેન્ડમાંના લાંબા સમયના વસવાટ અને અહીંના રાજદારી ઝવનમાં હમેશાં બતાવેલા પ્રબળ ઉત્સાહને લીધે હિન્દના લાભોની હિમાયત કરવા સાથે ઝોછ પણ મતદાર મંડળના પ્રતિનિધિ થવાની લાયકાત મેળવી છે.

પ્રકરણ ૧૯ સુ.

હાલબોર્નની હાર, પછી

હાલબોર્નની પસંદગી હાલબોર્નએ કરી ન હતી, પણ ત્યાંથી ઉમેદવારી કરવાને તેમને ફરજ પડી હતી. આ બંને મોટે ભાગે કોન્ઝરવેટિવ અને આઈરિશ હોમરુલની વિરુદ્ધ હોવાથી ત્યાં કોઈ પણ સિગ્નલને ખાસ કરી સ્વચ્છતાને સુવર્ણ-રાજની ઉપમા આપનારને ફોટો મળવાનો સંભવ જ ન હતો. હાલબોર્નના કેટલાક મિત્રો પણ તેમને મદદ કરવા અશક્ત થઈ પડ્યા હતા.

નર ન્યોર્થ બર્ડલુડે લખ્યું, “તમને ઉમેદવારી કરવાની જગ્યા મળી તેથી હું ખુશ થયો છું. અને તમારા તરફ મારી શુભેચ્છા છે, કારણ કે હિન્દનો એક વતની પાર્લામેન્ટમાં ખીરાજો તે જોવાની મારી પ્રબળ ઇચ્છા છે, અને મારી પિઠાનના બધામાંથી તમારી ચૂંટણી થયેલી જોનાર હું પસંદ કરું છું. તમને વહેવાર મદદ કરવાનું હાલતુરત મારે માટે મુશ્કેલ છે, કારણ તમે કોન્ઝરવેટિવ અથવા યુનિયનીસ્ટ સિગ્નલની સામે હરીફાઈ કરનાર છો. હાલની ચૂંટણીમાં હું મિ. ગ્રેમ્મરમેનનો હિમાયતી અને મી. એડ્વોકેટનો વિરોધી છું...હું તમને ફોટોમદ્દ જોવાને ગમે તેનો ભોગ આપીશ, જો કે એડ્વોકેટની હાલત મજબૂત થાય એવું કંઈ પણ હું કરવાને રહ્યું નથી.

હાલબોર્ન જાણતા હતા કે તેમને પત્થર સાથે માથું પછાડવાનું હતું. પણ હવે પાછા ફરતે તેમ નહોતું. બલ્કે હાર થાય, પણ કંઈક કરી બતાવવું એવો તેમનો નિશ્ચય હતો.

હાલબોર્નના મતદારોના ગજાદારી મંતવ્યો ગમે તે હોય, પણ હાલબોર્નએ મતદારો જોગી પોતાની અપિસમાં આઈરિશ સ્વતંત્રતાને મોખરે મૂકી, અને શહેર અને ગામડાંના રહીશો માટે મિ.

ગ્લેડસ્ટને બહાર કઢેલા લેન્ડલૉઝના સુધારાને ટેકો આપવાનો પોતાનો નિશ્ચય બહાર કર્યો. તેમણે વધારામાં જણાવ્યું કે “બ્રિટિશ સંસ્તનન”માં રહીને પોતાનો રાજવહીવટ પોતાને હસ્તક લેવાની આશ્ચરિશ પ્રજાની યોગ્ય અભિલાષા સંતોષવાના મી. ગ્લેડસ્ટનના કિમ્બા અને વીર પ્રયાસને હું દિલોઝન ટેકો આપું છું.”

આ અપિલના જવાબમાં અનેક મતદારોએ તેમને ટેકો આપવાનું વચન આપ્યું. કેટલાકોએ તેમને વિવિધ વિષયો સંબંધી સવાલો પૂછ્યા, અને કેટલાકોએ શીતગ્રાની ફરજિયાત રમી મૂકાવવાનો કાયદો નાબૂદ કરાવી અંગ્રેજોને પણ “આઝાદી” આપવાની માગણી કરી હતી.

તા. ૨૪ મી જૂને હાલખેનની દાઉન હાલમાં પરદેશ ખાતાના અંડર-સેક્રેટરી જેમ્સ બ્રાઇસના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી ગંભીર સભાને દાદાભાઈએ પોતાના વદતત્ત્વથી મંત્રમુગ્ધ કરી નાંખી હતી. ચૂંટણીનાં ભાષણો ચૂંટણી પછી નકામાં ગણાય છે, પણ “આયર્લેન્ડ”ની જગ્યાએ ડિન્ક મૂકીએ તો દાદાભાઈના ઉદ્વગારો આજે ખાવન વરસ પછી પણ અમરકારક લાગ્યા વિના રહેતા નથી.

“હોમરુલના વિરોધીઓની મોટામાં મોટી ફ્લીક એ છે કે તેથી સસ્તનત છિન્ન બિન્ન થઈ જશે. “મસ્તનત” શબ્દનો આપો દુરુપયોગ જોઈને મને અગમ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રિટિશ મસ્તનત શું છે ? શું તે કદત ઇંગ્લેન્ડ અને આયર્લેન્ડની બનેલી છે ? મસ્તનત તો દુનિયાની ચાર દિશામાં ફેલાયેલી છે, અને તેના પર કદિ સ્વયં આધમતો નથી. આ સસ્તનત આયર્લેન્ડ છૂટ પડે તેથી છિન્ન બિન્ન થઈ જશે ? તમે એન કહેવા માગો છો કે બ્રિટિશ મસ્તનત આશ્ચરિશ પ્રજાની ઇચ્છાના તાર પગ લટકેલી છે ? ખીજો મવાલ એ છે કે શું આયર્લેન્ડ શુદ્ધ પ્રકારે—આશ્ચરિશ પ્રજા સામાન્ય માણવીઓની બનેલી છે, અને તે માણુન જાનના સામાન્ય હેતુઓથી દેગ્વાય છે. આયર્લેન્ડ શુદ્ધ પ્રકારે કે નહિ એવો સવાલ હું તમને પછુ છું. હું કહું છું કે તે ‘શુદ્ધ’ નહિ પડે. તમે હવે મમદ ગયા છો કે આયર્લેન્ડ તમારા જેવું જ વર્તન માગે છે, તમે કદો છો કે આશ્ચરિશમેના માટે અંગ્રેજો

તેના મધ્ય અને તેઓ ૥૬ જેના હાથે હોવા તેમજ તેમને
એક મારા મનાય પડીને એકેએક મિત્ર એકેએક વરેલા મધ્યને તાબે થયે
૫૬ કિરિસા નિગમનુ મોથી ગૌનની પ્રકૃતિ નુ છે ૬૬ ગુરોરો
તમે તમાના નામના મધ્ય પશુ નાખી રાક્યા ન હતા, કેમ ? તે
તમે ધડયા નગેતા પનિચામની પન્વા ન્યાં રિમા આનન્દિયક જગાડીને
તમે એવો મિદ્ધાન પ્રતિપાદિત ન્યોં હતો કે એકેએક પ્રત્યેક પોતાનો
નામ કે અને તેના દીગ્ગજો તેમે નાટે મધ્યક રાજાના તથા તેના
ભોમી ગાઓ મનમે જે આપણુ હોય તે અગમ રાય તો પશુ પામ્યાની
નારી રીતે ક્રતા આપણને તે વધારે વહાન વાને કે મધ્ય પશુ નામ
નીક નામિ માટે નતોરમર મધ્યક થડી મળી નથી

૭૬૬, હોડસન, પ્રા, માર્ટીન પુડ, રેવરંડ રુઝર્ હેડમેન
અને બીજાઓએ મહામા બાપણુ કર્યા પછી ફક્ત ત્રણ કે ચાર
જાગ્યાના વિદેશ વચ્ચે આખી સભાએ દાદાભાઈ પર વિશ્વાસ
જગાવમારો કરાવ પચાર કર્યો આખી સભા તેડી નાખવા માટે
હુદમન છાવણીના થોડાક જાણનો સભામા હાજર નહિ હોય એમ
માની ગણતર નથી, પણ તેઓનો વિદેશ દાદાભાઈની વાણીના
પ્રવાહ આગળ થીજી ગયો હતો ! પોતે મોલ એએટ દાદાભાઈને ટેકો
આપના લખ્યુ હતું :—

નામના મહારાખીની હિન્દની પચીસ કરોડની વચીને પાર્લામેન્ટમા
મદિ પણ પ્રતિનિધિત્વ મળવાન મેલ તો એ મેલ નાટે આનરેમન
દાદાભાઈ નવરોજીની વધારે સાચા નાણુમ ખીજે મધ્ય મળવાનો નથી
મિ નરોજી આગ્રિશ મિન મધ્ય એક્ટોનીયન છે બીજા બધા
સારોમા તે પામ વિચરવ કે પાર્લામેન્ટમા તે વરેલા મોધ જીરામને
એના કઈ શમ નથી, પણ જે તેમને દાનમા ચુકામા આવશે તો તે
તોપમેરના મતદારો નાટે માનખરુ ગણશે

એક મજરે જોનાર દાદાભાઈના રાજદ્વારી જીવન વિષે લખે છે

‘ જે મિ નરોજી પોતાનુ નામ બદલીને મિ જાકન્સ ને નિ
જેન્સ રાખે તો કેઈ તેમને પાત્રી મળે નહિ પણ મિ નવરોજી કિરિસ
મતદારને મળી નાખે છે તેમનો દેખાવ અને રીતભાવ સરકારી અંગે

‘જેવા છે; તેમનો ચહેરો જરા મામળો છે, પણ તે ઘણા ઓસ્ટ્રેલીઅનો કરતાં વધારે શામળો નથી. જો ચહેરાના દેખાવ પરથી તેજસ્વી બુદ્ધિના ચિહ્નો જણાતાં હોય તો મિ. નવરોજીના ચહેરા પર બુદ્ધિમત્તા અને પરમાર્થી ભાવનાની છાપ જણાય છે...મિ. નવરોજી નાનાથી મોટાની ઉપર અસર કરી શકે એવા વક્તા છે.....અને આપણી ભાષા પરનો તેમનો કાબૂ અમરકારક છે.

ખીજે દિવસે સેવન હાયસ્માં એક ખીજી ગંજાવર સભા મળી, જેમાં આઈરીશ લોકશાહીના પ્રતિનિધિ મીચેલ ડેવિટ હોલબોર્નના મતદારોને હિન્દના પ્રતિનિધિને પાર્લામેન્ટમાં મોકલવાનો આશ્રય કર્યો. દાદાભાઈ પોતાની નોંધપોથીમાં લખે છે, ‘‘લેટકેમ્ ચિસ્કાર હતો—સભાજનો મોટે ભાગે મજૂર વર્ગના સ્ત્રીપુરુષો હતા, અને તેઓમાં ભારે ઉત્સાહ હતો.’’

ખીજા સાત દિવસ સુધી દરરોજ રાતે છઠ્ઠાના ખુલ્લેખુલ્લામાં તેમના હિમાયતીઓની સભાઓ ભરાઈ. આ હિન્દી રાજદારી પુરુષે વિદેશી વિચારનાં લોકો પર પણ જે છાપ પાડી તેથી અંગ્રેજ છાપાંઓ ચકિત થઈ ગયાં. કેટલાકોને તેમના નામનો ઉચ્ચાર મુશ્કેલ જણાયો. એક અંગ્રેજ છાપાંએ તેમનું નામ ‘‘નાઉ-દો-જી’’-લખ્યું, ત્યારે ખીજાએ ‘‘જેના નામનો ઉચ્ચાર કરવાનું વિકટ છે, એવા ઉમેદવારની ફોટો ચાહી.’’ રેનોલ્ડસ વીકલીએ (૨૭ જુન) લખ્યું કે ‘‘ડિવિઝનના મતદારોને તેઓના માણ ટોરી પ્રતિનિધિ કર્નલ ડંકનની જગ્યાએ એક ખરા રેડિકલને ચૂંટવાની અને તે સાથે ડેમોક્રેસીના સ્વરૂપ સમી ઉદાર સહિષ્ણુતાનો ભગ્ય દાખલો પ્રદેશ પાડવાની તક મળી છે.’’ વીકલી ડિસ્પેચે જણાવ્યું કે ‘‘જો દાદાભાઈ ચૂંટાયો તો તે હિન્દી સવાલો પર સત્તા સાથે બોલી શકશે, અને આયરલેન્ડના હોમરૂલની હિમાયત કરનારાઓને નવી દલીલ પૂરી પાડવામાં પોતાની લાગવગ વાપરશે.’’

મતદારોને અપીલ કરનારી અમંખ્ય પત્રિકાઓ વહેંચવામાં આવી, જેમાં સૌથી અસરકારક અપીલ હોડસના પ્રાટની હતી:

રાષ્ટ્રિય લાગણીને ન્યાય આપવા અને રાષ્ટ્રિય જરૂરિયાતોને જાહેરમાં લાવવાનો પ્રેરક સિદ્ધાંત કે જેને માટે આપણે અગ્રેજો વાજખી મગરૂરી લઇએ છીએ તે તમારામાં જીવંત હોય તો એ પવિત્ર સિદ્ધાંત હિન્દની પ્રગતિને કેટલો લાભ પાડવામાં આવ્યો છે તે હું તમને પૂછું છું. હિન્દમાં ૨૫૪,૦૦૦,૦૦૦ ની વસ્તી છે, જેઓના કલ્યાણ માટે આપણે સીધા જવાબદાર છીએ, અને જતાં એ કરોડો લોકોનો શાહી પાર્લામેન્ટમાં એક પણ પ્રધિનિધિ નથી. હિન્દી પ્રજા ઉમદા મુલો અને પ્રખર બુદ્ધિમતા માટે જાણીતી છે, અને તેઓની સંસ્કૃતિ આપણી સંસ્કૃતિ કરતાં પુરાણી છે. આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં તેઓના જુવાનો જ્ઞાનની દરેક શાખામાં જોડી લાયકાત બનાવે છે.....અંબરેજી ડી. નવરોજી જેવા તેઓમાના એક જૂનું ચૂંટવાથી તેઓના કરોડો દેશબંધુઓમાં આશા જીવંત રહે, અને તેઓનાં હાપાઓમાં તેઓએ એમ કહ્યું છે. તેઓને લાંબા વખતથી લાગ્યું છે કે હિન્દના લોકો, લાભો અને જરૂરિયાતોની બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે શરમભરી અવગણના કરી છે. હવે તમારી સમક્ષ, ઉચ્ચનમ બુદ્ધિ, વિશાળ જ્ઞાન, રાજતંત્રની ફરજનો અનુભવ ધરાવનાર, અને હિન્દ તથા ઇંગ્લેન્ડ બન્નેને પિઠાવનાર, તથા પોતાના દેશબંધુઓની સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ધરાવનાર ઉમેદવાર બને છે.....હેસ્ટા થોડા દિવસોનાં તેમનાં બાપણે પરથી આપણા રાજકારણનું તેમનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન માત્રમ પડી આવ્યું છે, કે જેથી તમે તેમને ચૂંટીને અગ્રેજો, આઈરિશમેનો, અને હિન્દીઓનો સાચો પ્રતિનિધિ મેળવી શકશો.

હિન્દમાં તેમના મિત્રો તેમને ટેકો આપવા શક્ય પ્રયાસ કરતા હતા. તેમાં સૌથી મોખરે મલબારી હતા. મલબારીએ દાદાભાઈ તરફથી હિન્દનાં છાપામાં ચળવળ ચલાવી હતી, અને દાદાભાઈની ચૂંટણીમાં લોકોનો ઉત્સાહ આજુ રાખવા માટે મોટાં મોટાં શહેરોમાં સભાઓ ભરાવા માટે તે પોતે લોકોની મુલાકાત લેતા, અથવા પોતાના મદદનીશ દીનશા વાઘજીને મોકલતા. એક પત્રમાં મલબારી લખે છે:—“મચેરજી (દાદીના) પરના તમારા પત્ર પરથી મને ખબર મળી છે કે તમે રૂ. ૨૦૦૦૦ મંગાવ્યા છે. અંપલાવો, અને ફતેહ કરો.” બીજા પત્રમાં તે લખે છે: “હાર થવાની છે તે જાણીને કામ કરો, પણ કામ તો કરો જ.”

હિન્દમાંના કેટલાક મિત્રો મલબારીના વિચારના નહોતા. તેઓ સંબંધી મલબારી લખે છે:—

આપણા લોકો માને છે કે તમે છતવાના નથી, અને છતો તો બહુ ઉપયોગી થવાના નથી. પૂર્વઝરો નાબૂદ કરવા મુશ્કેલ છે.....મારી માન્યતા એવી છે કે આ વખતે કદાચ તમે નહિ છતો, પણ ખીછ વાર તમને તક આપવામાં આવશે. સર વિલીઅમ વેડરબર્ને મને આવો ખ્યાલ આપ્યો છે. તેઓ આખા હિન્દમાં ચારે દિશાએ સભાઓ ભરીને ઈંગ્લેન્ડમાં સામગ્રી તાર મોકલવામાં આવે તે જોવાને ધણા જ આતુર છે.

સર વિલીઅમ વેડરબર્ને દાદાભાઈની ઉમેદવારીમાં તીવ્ર રસ લઈને, હિન્દ તરફના પોતાના પ્રેમ તથા પોતાની ન્યાયપ્રિયતા વડે ખ્રિસ્તી ન્યાય પરની દાદાભાઈની શ્રદ્ધા ટકાવી ગળી હતી. હિન્દી સનદી નોકરીના તે એક સલાસદ હતા, પણ સ્વતંત્રતા, સમાનતા, અને ન્યાયના તેમના આદર્શો અમલદારી વાતાવરણના ધુમ્મસમાં ઢંકાઈ ગયા નહોતા. જ્યારે તે સરકારી નોકરીમાં હતા ત્યારે હુમની પેઠે લોકોની સામાજિક અને શિક્ષણવિષયક સ્થિતિ સુધારવા પર બાર મૂકીને તેમણે પોતાના ભાવિ લાભ જતા ક્યાં હતા, અને ૧૮૮૭ માં નોકરી છોડ્યા પછી કોંગ્રેસમાં જોડાઈ તન, મન, અને ધનના લોગે તેમણે જીવનના અંત સધી હિન્દની સેવા ગણવી હતી.

તા. ૩૦ મી જૂને ફ્રિનિક્સ હોલમાં મળેલી સભામાં હિન્દીઓનો તાર વાંચી દાદાભાઈએ જણાવ્યું હતું કે:—“હું તમારી સમક્ષ જિલ્લો છું ત્યારે ૨૫ કરોડ હિન્દીઓ હોલબોર્નવાસીઓ તેઓને માટે શું કરે છે તેના પરિચામની રાહ જોઈ રહ્યા છે.”

આ રીતે ચૂંટણીના દિવસ સુધી લોકોમાં ઉત્સાહ જાળવવામાં આવ્યો હતો, પણ એટસ્ટોનીઓની જીતની આશા ન હતી. ખાસ કરીને હોલબોર્નના લિબરલ ઉમેદવારને મતદારોમાં કામ કરવા માટે પૂરતો વખત પણ મળેલો નહિ હોવાથી તેમની જીતનો સંભવ જ નહોતો. બર્ડવુડે (૫ જુલાઈ) એક પત્ર લખી આ ચૂંટણીમાં ભલે હાર થાય પણ લવિષ્યમાં સારી તક મલશે એવી આશા દર્શાવી

હતી. હિન્ડમેનને પણ પરિસ્થિતિ આશાજનક લાગી ન હતી. પણ હિન્દ તરફથી લંડનના મધ્યખિંદુમાં થયેલી સુંદર ચળવળની સારી અસર થશે એમ જણાવી આવતી ચૂંટણીમાં દાદાભાઈ જરૂર પાર્લામેન્ટમાં બિરાજશે એવી ખાતરી દર્શાવી હતી.

ચૂંટણીના આ તીવ્ર જંગમાં ધારવા મુજબ દાદાભાઈની હાર થઈ. તેમના કોન્ઝરવેટિવ પ્રતિનિધિ પાસે લાગવગ અને દોહલ હતી—મતદારો કોન્ઝરવેટિવ હતા—સામાન્ય રીતે અંગ્રેજો એક્સસ્ટનની આઈરિશ હોમરુલની રાજનીતિની વિરુદ્ધ હતા, અને લિબરલ છાવણીમાં ક્રાટકટ પડી હતી. છતાં એક્સસ્ટોનીઅન લિબરલ ઉમેદવાર દાદાભાઈએ ૧૬૫૦ મત મેળવ્યા, જ્યારે તેમના પ્રતિસ્પર્ધી કર્નલ હંકનને ૩૬૫૧ મત મળ્યા હતા. ચૂંટણીમાં દાદાભાઈને વિજય મળ્યો નહિ, પણ આવતી ચૂંટણીમાં ફતેહ મેળવવાની આશા જન્મી.

ચૂંટણીમાં ગૌરવભરી હાર થઈ તે જ દિને દાદાભાઈએ ખીલ મહાન લઠલ ઉપાડી, કે જેમાં છ વરસ પછી તેમને ફતેહ મળી હતી. લોર્ડ રીપન પરના પત્રમાં (૭ જુલાઈ) તેમણે લખ્યું હતું:—

મને ફતેહ મળવાના સંભવો હતા. પણ હવે અક્ષમ પડે છે કે સિમરસોમાં ધારવા કરતાં વધારે ફાટકટ છે. ગયા વરસની ચૂંટણીમાં મન આપનાગઆમથી આશરે ૧૦૦૦ મતદારોએ આ વખતે મત નોંધાવ્યા નહોતાં, અને બાકી રહેલા ૩૦૦૦ મતદારોએ પણ ગયે વરસે મન નોંધાવ્યા નહોતાં. ૯ દિવસના ટૂંક અરસામાં મે જે કંઈ કરી બનાવ્યું છે તે પરથી આપ નામદાર અને સિમરસ પાર્ટી મને મદદ કરશે એવી મને આશા છે.

હિન્ડમેન પરના પત્રમાં હોલબોર્નના મતદારોની લિબરલ પાર્ટી તરફની ખેદરકારી પર લક્ષ બેંચી દાદાભાઈએ જણાવ્યું કે:—

આ જગ્યાએ વળગી રહેવામાં સાર નથી. ન્યોર્થ ઍડવુડને તેમણે ભવિષ્યમાં મદદ કરવાની વિનંતિ કરી, અને જોસેફાઈન બાટર પરના પત્રમાં તેમણે જણાવ્યું કે ખારી આખી સડન સીધી, વ્યાપી,

અને માનપ્રદ હતી, અને કર્નલ ડંકને પણ તે માટે મારો આભાર માની સંતોષ દર્શાવ્યો હતો.

મિ. સીડની વેળ (પાછળથી લોર્ડ પેસફીલ્ડ) તે વખતે હોલબોર્નની લિબરલ કમિટીના ચોનરરી સેક્રેટરી હતા. તે દાદાભાઈના નવા મહદ્દગાર થયા. ચલણ અને હુન્ડિયામણ સંબંધીના તેમના વિચારો દાદાભાઈના વિચારો સાથે મળતા હતા. દાદાભાઈએ હોલબોર્નની લિબરલ સંસ્થાને કરેલી ઉદાર મદદને દ્વીધે લિબરલ એસોસીએશનના સેક્રેટરી મિ. ટી. પી. ગોવર પણ દાદાભાઈના અથાંસક થયા હતા.

આ રીતે દાદાભાઈ આવતી ચૂંટણી માટે તૈયારી કરી રહ્યા હતા ત્યારે હિન્દમાંના તેમનાં મિત્રોને તેમની ગેરહાજરી સાક્ષી અને હિન્દમાં વસીને તેઓ સુંદર દેશસેવા કરી શકશે એમ લાગ્યું. મલબારી આવો વિચાર દર્શાવતાં (૩૧ ઓગસ્ટ) લખે છે:

ધારાસભામાં આપણને એક શક્તિશાળી માણસની જરૂર છે. મને ધારાસભામાંની હમણાની ચર્ચાનો ધ્વનિ ગમતો નથી. આ રીતે તમારી હાજરીની દરેક રીતે જરૂર છે. બીજા બાજુ તમને હાલમાં પાછા બોલાવતાં દુઃખ થાય છે. તમે બહુ સુંદર શરૂઆત કરી છે, અને જે કે કોન્ફરેન્સિવો મારા ધારવા પ્રમાણે વધારે બળવાન જણાયા છે, છતાં તમારે નિરાશ થવાની જરૂર નથી. પાર્લામેન્ટની બહાર રહીને પણ તમે બીજા કોઈ શખ્સ યા સંસ્થાઓ કરતાં ઘણું કામ કરી શકશો... મુશ્કેલી એ છે કે તમે દેશની મદદમાં અહીં ન આવો ત્યાં સુધી તમારી યોગ્ય હાજરીમાં અમે તમને મદદ કરી શકતા નથી..... બધી વાતનો વિચાર કરતા તમે નવેમ્બર યા ડિસેમ્બરમાં પાછા ફરો તે મને બહુતર સાગે છે.. . તેમ થવાથી તમે બંગાળમાં નેશનલ કોંગ્રેસનું પ્રમુખસ્થાન ઘાટી શકશો કે જે તમારે ધેવું જ જોઈએ. અહીં આવો, સગદન કરો, સાધનો મેળવો, અને પછી ગમે તો પાછા જમ્તો.

દિન પર દિન દાદાભાઈ પર ચૂંટણીના કામનો બોલો વધવા લાગ્યો, અને તેમને સેક્રેટરીની જરૂર જણાવા લાગી. દીનશા વારછા તેમના ખાનગી સેક્રેટરીનો હોદ્દો પગદ કરશે કે કેમ એવી પૂછ પરછના જવાબમાં મલબારી લખે છે:—

ખાનગી મેકેટરી રાખવાનો વિચાર સારો છે. દીનશા ત્યાં આવે, પણ તે મોટે પગારે નિ. તાતા સાથે જોડાવાની અણી પર હોવાથી મને લાગે છે કે ત્યાં આવવાથી તેને હાનિ થશે. હું ધારુ છું કે દીનશા કરતા કોઈ યુરોપીયનનો પગાર ભારે પડવાનો નથી. પણ જો દીનશા આવે તો તમારે માટે, તેને માટે, અને દેશને માટે કે રાજ અર્થે.

આ સવાલ પડતો મુકવામાં આવ્યો. પણ હવે નાણાંની ચિંતા દાદાભાઈને સતાવવા લાગી તેમની પાસે એક બે વર્ષ સુધી ઇંગ્લાંડમાં રહી શકાય તેટલાં સાધન હતાં. પણ સામાન્ય ચૂંટણી આવતાં બીજાં પાંચ અથવા સાત વર્ષની વાર હતી કેટલાક દેશી રાજ્યોએ તેમને ભૂતકાળમાં મદદ કરી હતી. તેઓ કદાચ મદદ કરે એવી આશાથી મલગારીએ કેટલાકનો ચોખો દાખી જોયો. પણ બંગાળ, મુંબઈ, અને સયુક્ત પ્રાંતના મિત્રો ફરી બેઠલા માલમ પડ્યા ચૂંટણીના ખર્ચ ઉપરાંત “વેર્થસ ઓફ ઇન્ડિયા” પ્રેસની નાણાપ્રકરણી રિયાત પણ તંગ થઈ ગઈ હતી, અને તે પણ ચિંતાનું એક કારણ હતું.

આવા સંજોગોમાં દાદાભાઈને એક મિત્ર નડયો ભૂતકાળમાં કડવા અનુભવો મળવા છતાં ઇંગ્લેન્ડમાંના એક પારસી મિત્રને દાદાભાઈએ ૨૦૦૦ પાઉન્ડ ધીર્યા હતા. દર વર્ષે કંઈને કંઈ બહારું કાઢી આ મીઠાગોલા પારસીએ નાણાં આપવાના અખાડા કર્યા, અને છતાં દાદાભાઈ બહુ તમાલો કરે છે એવી ફરિયાદ કરી. દાદાભાઈએ તેને અરજ કરી, “મહેરબાની કરીને મને મારા પૈસા આપો. મારે ફક્ત સમયમાં ઘણા નાણાં ચૂકવવાનાં છે, અને તેથી તમને ધીરેથી આખી રકમની મને ઘણી જરૂર છે તમે મને કેવી આશ્વત્તામાં નાખ્યો છે! મહેરબાની કરી મને સહત આપો” બીજા બે વર્ષમાં દાદાભાઈની નાણાપ્રકરણી મુરકેલી ઘણી વધી ગઈ, પણ પૈસા પારસી મિત્રે નાણાં ન જ આપ્યાં. તેને કાકડુદીમરી વિનાત કરતાં દાદાભાઈ કહે છે. “તમને મારી ચિંતાનો ખ્યાલ પણ

જણાતો નથી. જસ વિચાર કરો. મારા પૈસા માટે તમે આમ મારો પાસે લીધ મંગાવો છો તે દિલગીરીભર્યું છે.”

આવી મુશ્કેલીમાં પણ દાદાભાઈ બહેર પ્રજાની સેવા અથવા પોતાના દુઃખી મિત્રોને તણ શક્યા નહિ. તેમના અમીરી હૃદયનો એક જ પુરાવો અહીં ટાંકીશું. મદ્રાસ સ્ટાફ કોરના મેજર ઈવાન્સ જેલ સાથે દાદાભાઈને ગાઢ મૈત્રી હતી. એ બહાદુર અંગ્રેજ હિન્દને આહુતો હતો, અને એક ઇતિહાસકાર તરીકે તેણે હિન્દની સેવા બતાવી હતી. મહારાજા તુકાજરાવ હોન્ડર પર એવો આક્ષેપ હતો કે ૧૮૫૭ માં સિપાઈઓનો મળવો ફાટી નીકળ્યો ત્યારે ખીજા દેશી રાજાઓની પેઠે તે બ્રિટિશોની મદદે આવ્યા નહોતા. ત્રીસ વરસ સુધી આ આક્ષેપની તપાસ કરવાની મહારાજાએ માગણી કરી હતી, પણ તેઓ ઉપસા આક્ષેપ સાથે જ મરણ પામ્યા. સરકારી દસ્તાવેજોનો ખંતીલો અભ્યાસ કરી મેજર જેલે પૂરવાર કરી આપ્યું કે તા. ૧ લી જુલાઈને દિને મહારાજાએ એકેએક બ્રિટિશરને પોતાના મહેલમાં આશરો આપ્યો હતો અને પોતાનો જાન જાય તો પણ એકે અંગ્રેજનો વાળ વાંકો થવા દેવાની ના પાડી હતી. આ સેવા કરવા માટે ઇંદોર મેજર જેલનું આભારી હતું. એક હિન્દી રાજસ્થાન તરીકેની હતી માટે માઈસોર પણ તેના આભાર નીચે હતું. હિન્દના દેશી રાજાઓને ન્યાય અપાવવા માટે મેજર જેલની પેઠે કોર્ટએ લડન ચલાવી નહોતી ૧૮૮૭ ના આરંભમાં આ વીર યોદ્ધો અસાધ્ય માંદગીનો ભોગ થઈ પડ્યો.

મિસિસ જેલનો પત્ર મળતાંની સાથે દાદાભાઈ પોતાના મિત્રને મળવા ગયા, તેને દિલાસો આપ્યો, અને આ વીર સેનાનીએ હિન્દની જાળવેલી સેવાની પિછાનમાં તેને માનપત્ર અપાવવાની ગોઠવણ કરી. દાદાભાઈએ મેજર જેલને નાણાંની મદદ કરવા દેશી રાજાઓ પર વિનંતિપત્ર લખ્યા. તેમણે પોને મિસિસ જેલ પર એક એક મોકલી આપ્યો. પણ આ વીર પતિની વીર પત્નીએ ક્રકત લોન તરીકે તે રકમ સ્વીકારી અને તે માટે પ્રેમિસરી નોટ

લખી મોકલી. દાદાભાઈના પ્રમુખપણા નીચે વેસ્ટ મીન્સ્ટર પેલેસ હોટેલમાં ઉનાવળે બોલાવેલી સભાએ મેન્ડેટ બેસને માનપત્ર આપ્યું. આથી મૃત્યુની સામે જખમી સિંહુની પેઠે બાથ લીડી રહેલા મેન્ડેટ બેસને જગ શાંતિ મળી. પણ દેશી રાજાઓ તરફથી કંઈ મદદ ન મળી અંતે મેન્ડેટ બેસ સદાની શાંતિને સ્વાધીન થયા. પણ મિસિસ બેસ દાદાભાઈની સખાવતી મદદ બુદ્ધી ન હતી. આ ઉમદા હૃદયની અંગેજ ગાનુ અને તેની પુત્રી લીનાએ પછગથી દાદાભાઈને ચટણીમાં કિંમતી મદદ કરી હતી.

૧૮૮૬ ની આખરે હિન્દી નેશનલ કોંગ્રેસની બીજી બેઠકમાં હોન્ડરી આપવા માટે દાદાભાઈને હિન્દમાંથી આમંત્રણ થયું. નાતાલમાં તેઓ કલકત્તા ગયા, ત્યાં તેમને કોંગ્રેસના પ્રમુખ ચુંટવામાં આવ્યા. પ્રમુખ તરીકેનું તેમનું બાપજી વિનમ્ર વાણીના નમૂનારૂપ છે. “આપણે શા માટે બેગા મળ્યા છીએ? આ કોંગ્રેસ શું બ્રિટિશ સરકાર સામે રાજદ્રોહ પેલનારી સંસ્થા છે? (નહિ નહિ). અથવા તે સ્થાપિત સરકારના પાયાના એક પાયર સમાન છે? (હા. હા) મરદની પેઠે આપણે જાહેર કરવું જોઈએ કે આપણે અણિશુદ્ધ રાજનિષ્ઠ છીએ.”

સમાજસુધારાની અવગણના કરવા માટે કોંગ્રેસની સામે ટીકા થતી હતી, તેને જવાબ આપતાં દાદાભાઈએ કહ્યું:

આપણે આપણા રાજકર્તાઓ સમક્ષ આપણી રાજકીય અભિલાષાઓ રજૂ કરવા માટે રાજકીય સંસ્થારૂપે મળ્યા છીએ, સમાજસુધારાની ચર્ચા માટે નહિ. અને એવા સુધારાની અવગણના કરવા માટે તમે અમને દોષ દેતા હો તો ગણિત અને અધ્યાત્મશાસ્ત્રની ચર્ચા નહિ કરવા માટે તમે આમની સખાને પણ દોષિત ગણ્યો. ને ઉપરાંત અહીં દરેક જાનના હિન્દુઓ છે, જેઓમાં એક જ પ્રાન્તમાં જાતજાતના સામાજિક રીતરિવાજો હમતી ધરાવે છે. અહીં જુદા જુદા પંથના મુસલમાનો, ખ્રિસ્તીઓ, પારસીઓ, શીખો અને બાહ્યો છે—દૂરકમાં હિન્દની વસ્તીમાં અસંખ્ય કોમના માણુઓ છે. બધા વર્ગોની આ સંસ્થા દરેક વ્યક્તિગત

કોમને જોડતા નામાજિક મુદ્દાઓની શી રીતે ચર્ચા કરી શકે? આપણે મિત્રાચ બીહ કોમના રીતગિવાજો, વાગળીઓ, અને પગપગીઓની, તથા તેઓના આત્મિક મનાઓની આપણને શી માહિતી છે? એક વર્ગને જોડતા મુદ્દાઓ આવી માર્ગજનિક સમસ્યા કેવી રીતે ચર્ચા શકે? એ કામ દરેક કોમના મનામદો જ કરી શકે. પ્રત્યક્ષ કોંગ્રેસે આખી પ્રજા જેમા ભાગ લેવા નકે એવા જ નવાયો હાથ ધરવા જોઈએ, અને આમાજિક તથા બીજા મનાઓ કોમી નસ્યાઓ પર છોડવા જોઈએ.

પાર્લામેન્ટમાં હિન્દનાં પ્રતિનિધિત્વ મંબધી દાદાભાઈએ

કહ્યું હતું:

“ગજનહીનરત્ન ન્યય અને તેના વક્તવ્ય નકકરી કરનાર મધળા મુખ્ય સલાહોનો પાર્લામેન્ટ નિર્ણય કરે છે ધાગનબા, મનદી નોકરી યા બીજા કોઈ પણ ક્ષેત્રના પાર્લામેન્ટના કાયદા મિત્રાચ મુદ્દાઓ થઈ શકે તેને નથી પણ પાર્લામેન્ટના દિન્દીઓના વિચારો દર્શાવનાર એક પણ હિન્દી નથી. પાર્લામેન્ટમાના માગ અમેજ મિત્રોએ મને બાંધપૂર્વક કહ્યું હતું કે પાર્લામેન્ટમા દિન્દનો એક પણ નામો પ્રતિનિધિ બિગળનો નથી તે રાજનબાની મોટી ખાની છે

આ કોંગ્રેસમાં દાદાભાઈની રાહબરી નીચે ધારાસભામાં સુધારા કરવાની યોજના ઘડવામા આવી હતી. તે પછી કોંગ્રેસની દરેક બેઠકમા ધારાસભામા ચૂંટાયેલા હિન્દી પ્રતિનિધિઓની માગણી કરવામા આવી હતી. ૧૮૮૬ માં મુંબઈની કોંગ્રેસમાં હાજરી આપ્યા પછી “હિન્દના મિત્ર અને રક્ષક” આર્લ્સ બ્રેડલોએ આમની સભામાં સનદશીર સુધારા (Constitutional Reforms) મોટેડું બિલ રજૂ કર્યું હતું. પણ તે વખતના હિન્દી પ્રધાન વાઇકાઉન્ટ હોસે બીજે વગસે સરકારી બિલ લાવવાનું વચન આપવાંથી બ્રેડલોએ પોતાનું બિલ પાછું ખેંચી લીધું હતું. પણ તે કોમનું બીલ જોવા મળ્યા નહિ, કે જે બિલે આખરે ૧૮૮૨ ના કાઉન્સિલ એક્ટનું રૂપ લીધું હતું. બ્રેડલોના બિલ સથિ સરખાવતાં સરકારી બિલમાં કંઈ દમ નહોતો. દાદાભાઈને કે સામાન્ય પ્રજાને તેથી સંતોષ થયો નહોતો આ બિલની રૂએ સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને

ખીત' મતદારમંડળોને આપવામાં આવેલો ચૂંટણીનો હક્ક
ફરકરની મંજૂરી યા નામંજૂરીને આધીન હતો. આથી કેંગ્રેસે
હવે આ કાયદાની કલમો અને તેની રૂએ ઘડાયેલા કાનૂનો સામે
મોરચા માંડ્યા.

મુંબઈમાં આ વખતે પબ્લિક મરવીસ કમિશનની તપાસ
ચાલતી હતી. આ કમિશન સમક્ષ જુળાની આપીને દાદાભાઈએ
એક વધુ ઉપયોગી દેશ સેવા બજાવી હતી. આવી તપાસ માટે
તેમણે વરસોથી ચળવળ ચલાવી હતી—કેંગ્રેસની આંગણી બેઠકમાં
આવી તપાસની માગણી કરનારો ઠગવ તેમણે રજૂ કર્યો હતો,
અને કમિશન સમક્ષ જુળાની આપવા પહેલાં ઇંગ્લેન્ડમાં આ સવાલ
સંબંધી એક નિગંધ પ્રગટ કર્યો હતો. આ માગણીનો
તુરત સ્વીકાર કરીને એક મહાન અન્યાય દૂર કરવા માટે રાજ-
કર્તાઓએ પોતાની સારી દાનતની સાબિતી આપી કે એમ માની
દાદાભાઈએ સરકારે નીમેલા કમિશનને વધાવી લઈ કમિશન સમક્ષ
જુળાની આપતાં જણાવ્યું હતું કે “ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દમાં
સનદી નોકરીની પરીક્ષા એકી વખતે લેવાની જોઈએ, અને
હિન્દીઓ અને ગોરાઓ વચ્ચે પરીક્ષાનું ધોરણ, પગાર, રત્ન, અને
પેન્શન સંબંધી કંઈ તફાવત હોવો ન જોઈએ. સનદી નોકરીમાં
હિન્દીઓનું કોઈ પ્રમાણ નક્કી કરવાથી ૧૮૩૩ ના કાયદા અને
૧૮૫૮ ના ઇંદરાનો લાંબ થશે. મરકાર હાલ તુરત એવી ગોઠવણ
કરી શકશે કે વધુ અનુભવ મળે ત્યાં સુધી ફોર્મલ ઉમેદવારોનો
અરથા અથવા પા ભાગ અંગ્રેજોનો રાખવો. તેઓની મુખ્ય દરિયા
પરીક્ષામાં બેસવા માટે ઇંગ્લેન્ડમાં વસવાની ફરજ સંબંધી હતી.”

એક પછી એક માણોએ દાદાભાઈની માગણીને ટેકો આપ્યો,
પણ આપણા જ દેશખંધુઓ, મુસલમાનો, તેની વિરૂદ્ધ પડ્યા.
મુસ્લિમોને ભય લાગ્યો કે હિન્દમાં સનદી નોકરીની પરીક્ષા લેવાથી
સનદી નોકરીમાં હિન્દુઓ વધી પડશે, જેથી મુસ્લિમોના લાભો
સગવડો નહિ.

હાંસન ગયા પછી ભારે ખેદ સાથે દાદાભાઈને ખબર પડી કે તેમના મિત્ર કાજી શાહબુદ્દીન પણ વિરોધીઓ સાથે જોડાયા હતા. તા. ૧૫ મી જુલાઈ ૧૮૮૭ ના પત્રમાં દાદાભાઈ ખેદપૂર્વક શાહબુદ્દીન જોય પત્ર લખે છે :—

નમારા કાર્યથી અમારી કેસિસો જ. નહિ પણ આપણા અગ્રેજ મિત્રોના હાથ પણ નબળા પડ્યા છે, અને મુસલમાનો પઠાન હોવાથી તમે હિન્દુઓ અથવા આખા દેશને આગળ વધવા દેશો નહિ એવી તમારી સ્વાર્થી વક્તવ્યથી મને ધણુ લાગી આવ્યું છે. આમની સભામાં મો. બ્રાહ્મટે આપણને અગ્રેજ ક્રિમેદવારોના સમાન ધોરણ પર મક્કા માટે હિન્દમાં પરીક્ષા લેવાની પ્રખર હિમાયન કરી હતી. આજે તે દશગણા જોશથી આવી હિમાયન કરી ચૂક્યા હોત, પણ તમારા વિરોધથી તે મુંઝાઈ ગયા છે, અને અમને મદદ કરી શકતા નથી. તમે આપણા ભવિષ્યને કેવું કલકિત કર્યું છે, અને લાંબા વખત સુધી આપણી પ્રગતિમાં કેવો અવરોધ નાખ્યો છે! આ કુસપ આપણને અનેક રીતે હાનિ કરશે. કમિશનરુ કામ પૂરું થાય તે પહેલાં તમે બગાડેલી બાજી સુધારી લેશો કે કેમ તે હું જાણતો નથી.

અંકરણ ૨૦ મું ફીન્સબરીના પ્રતિનિધિ

ઈંગ્લેન્ડ મહોંચતા જ દાદાભાઈએ પાર્લામેન્ટમાં હાખલ થવા માટે ફરીથી પ્રયાસ કરવો શરૂ કર્યો. ગદાં મતદારમંડળોમાંથી તેમને સેન્ટ્રલ ફીન્સબરી વધારે આશાવંત જણાયું. તા. ૨૦ મી માચ ૧૮૮૭ ના પત્રમાં તેમણે મલગ્ગરીને આ ખુશ વધાઈ આપી, પણ તે સાથે એ વ્રાત ખાનગી રાખવાની અરજ કરી થોડા દિવસ પછી તેમણે જલગ્ગરીને જણાવ્યું કે મને ફતેહ મળવાનો સારો સંભવ છે. તેમણે દરેક જણ પર છાપ પાડી કે “હું હોમરૂલર છું. આમની સભામાં જીભ ચીવીને બેસી દહેવાનો નથી, પણ મારા સિધ્ધાંત માટે સતત પ્રયાસ કરીશ. મારો જાણ સમય મારા મતદારોની સેવામાં અર્પણ કરવાને હું તૈયાર છું. હું હિન્દી રાજવંદી-વટમાં પણ પાર્લામેન્ટ દ્વારા સુધારા કરાવવા માશું છું, અને જો તેમાં મને ફતેહ મળશે તો હિન્દી પ્રજાનો અવાજ રાજસભામાં રજૂ કરવાની મને તક આપવા માટે હિન્દી પ્રજા સેન્ટ્રલ ફીન્સબરીના મતદારોને આશિષ દેશે.”

દાદાભાઈ સજદારી ક્ષેત્રમાં જે પ્રગતિ કરી ગઈ હતી તેની તેમના કુટુંબીઓને ખગર આપતાં કરામ દાદીના માફી દાદાભાઈ પરના પત્રમાં લખે છે.

“નમાન આવાઈએ હમણું જ પ્રાયમિક ગવર્નમી પરીક્ષા પસાર કરી છે. એક ૧૦ વર્ષના મુલકે મુલક આવી જાવળમા પડે તેને ખ્યાલ કરે : ‘આપણે અધા નમનાથી અગ્રા ઉપયોગી થઈ પડીએ એવી મને ઉમેદ છે. તમને પખવાડિયા પછી થયું ખગર આપીશ, કેમકે હમણા હુ જ અધી વાત કાણુનો નથી. નમાનાથી અને તેટલી અગ્રગ કરી મને જણાવજે કે જેથી મને માગ અનિષ્કરના છે કે નહિ તેની મને ખગર પડે.”

આ પૂઞ મળ્યા પછી તા. ૧૭ મી જુલાઈ ૧૮૮૬ ને દિને માફીએ પોતાના પિતાને લખ્યું:—

“હાલા ફરામે તમારે માટે અમારી નિગ્રામા આશા સજ્જન કરી છે.....હું એટલું જ કહી શકું છું કે તમને ઉમેદવારી કરવાની જગા મળી છે, અને ફરામ લખે છે કે તમે તમારી પરીક્ષામાં પસાર થયા છો, એટલે ફતેહનો સભવ તમારી તરફથી છે.”

હજી તો પાશ્વરમાં પહેલી પૂણી જેવો ઘાટ હતો. દાદાભાઈને હજી અનેક મુશ્કેલીઓના પહાડ ઓળંગવાના હતા. ૧૮૮૮ ના માર્ચમાં સેન્ટ્રલ ફ્રીન્સબરીના ઉમેદવાર ઓન. હાવર્ડ રેપેન્સલીએ રાજીનામું આપવાથી આ ખાલી જગ્યા પૂરવા માટે લિબરલ અને રેડિકલ એસોસીએશનની જનરલ કાઉન્સિલે કાશિખારી કમિટી પામેથી ચાર ઉમેદવારોના નામોની માંગણી કરી હતી કમિટી અમક્ષ તેર નામો હતા તેમાં ચાર નામો પસંદ થયા હતા, જેમાં દાદાભાઈનું બીજું નામ હતું પહેલી પસંદગી મારકવીસ ઓફ નોર્થમ્પટનના પુત્ર અર્લ કોમ્પટનની હતી. પણ તેણે ઉમેદવારી કરવાની ના પાડવાથી ફરીથી ઉમેદવારોની ચૂંટણી કરવામાં આવી. દાદાભાઈ પોતાની નોંધમાં લખે છે કે માર્ચથી ઑગસ્ટ સુધીમાં આઠથી દસ વાર ચૂંટણી કરવામાં આવી, અને ઑગસ્ટની ૧૫ મી એ થયેલી છેલ્લી પસંદગીમાં દાદાભાઈ પહેલા આવ્યા બીજા ત્રણ ઉમેદવારો રીચર્ડ ઇવ, એફ એ ફોર્ડ, અને સીરીલ ડોડ હતા.

બીજે દિવને એસોસીએશનના સેક્રટરી એડવર્ડ જેકબે દાદાભાઈને અલિનંદન આપનાન પત્રમાં જણાવ્યું કે “મત ગણતરીનું પરિણામ નીચે સુજ્ઞ હતું મી. દાદાભાઈ નવરોજી ૪૬, મી ઇવ. ૪૫, મી ફોર્ડ ૨૩, અને મી ડોડ ૭” ઇવે પણ પોતાના હરીફને સુખારકબાદી આપી હતી. દાદાભાઈના જીવનની આ ધન્ય ઘડી હતી. તેમણે પોતાના કુટુંબ પરના પત્રમાં જણાવ્યું “ગરુઆત ઘણી મારી થઈ છે મેં ઘણા મિત્રો અને વિરોધીઓ તરફથી માન મેળવ્યું છે.”

પણ બીજે જ દિવસે દાદાભાઈ સેક્રેટરીને મળ્યા ત્યારે તેમને ખબર આપવામાં આવી કે બીજી સભા મેળવવા માટેની અંરજ પર સહી લેવામાં આવતી હતી દાદાભાઈ આ સાંભળી ઘણા ગુસ્સે થયા. સામા પક્ષની દલીલ એવી હતી કે ચૂંટણી કાયદેસર થઈ ન હતી. એક વરસ પછી, એક મત ગણનાર મી. પ્રાઈડેએ “હોલમન ગાર્ડિઅન” (સપ્ટેમ્બર ૧૪, ૧૮૮૬) ને ખબર આપી હતી કે— ઘોઠાળા માટે દાદાભાઈના મિત્રો જ જવોળદાર હતા. છેલ્લી ચૂંટણીની મત ગણતરીનું પરિણામ જાહેર થતાં જ દાદાભાઈના મિત્રો “હુરરા” ના પોકારો સાથે જ ખંડમાંથી બહાર ચાલી ગયા હતા.

છેતુ પરિણામ જાહેર થયું નહોતું, છેલ્લી મતગણતરી થઈ ન હતી, અને ઘણા સભા છોડી ગયેલા હોવાથી પ્રશ્ન એ તે સામે છેવટના મત લેવાની ના પાડી હતી. પ્યેટરેર્મ પાસેના કેટલાક મુદ્દાઓએ કહ્યું : “તમે છેલ્લી વાજ મત યો, અને પછી અમે ડીલીમન માગીશું.” પણ પ્રશ્ન એ લાગ્યું કે તેમ કરવાથી મી. દાદાભાઈના મિત્રોને અન્યાય થશે. એક મત ગણનાર તરીકે મારી ખાતરી છે કે જે દાદાભાઈના મિત્રો છેલ્લી વાર મત લેવાય, અને તેનું પરિણામ આવે ત્યાં સુધી ચોખ્ખા હોત તો કાઉન્સિલ તરફથી દાદાભાઈને ચૂંટાયલા જાહેર કરવાની ફરજ પડત.

આ સંજોગોમાં અજ્ઞયબીની વાત તો એ છે કે સભા પૂરી થયા પછી તરત જ સેક્રેટરીએ દાદાભાઈને મુખ્યારક્ષણાદી આપનારો પત્ર લખ્યો હતો. આ પત્રમાં વિરોધીઓના વિરોધ વિષે જરા પણ ઇશારો નહોતો. એ અજ્ઞયબી પામવા જેવું તો એ હતું કે નેશનલ સિંજરલ રિવિયુના એક મોટા અધિકારી એફ. સ્નેડહોર્સ્ટે તા. ૧૮ મી ઓગસ્ટે દાદાભાઈ પરના પત્રમાં લખ્યું હતું કે “તમારી સામે યતા હુલ્લાથી ગભરાશો નહિ. તમારી વાજબી રીતે પસંદગી થઈ છે, અને તમને ટેકો આપવાની અમારી ફરજ છે. હું મારાથી મનનું કરીશ.”

સિંજરલ પાર્ટીના વડા મથક તરફથી આગલી ચૂંટણી વખતે તેમ જ આ ચૂંટણીમાં તેમને અત્યાર સુધી કોઈ જાતનું ઉત્તેજન

મળ્યું ન હતું. આથી સ્નેડહોર્સ્ટના પત્રને વડા મથકની મદદરૂપ ગણીને દાદાભાઈ હરખાયા. સ્નેડહોર્સ્ટે જણાવ્યું કે જો ફ્રીન્સબરી છોડી દેશે તો ખીજા કોઈ મતદારમંડળમાંથી તમને ચાન્સ મળવાનો નથી. આ ખટપટ લવાદી પર લઈ જવાની ના પાડી સ્નેડહોર્સ્ટે દાદાભાઈને પોતાનું કામ આગળ ધપાવવાની સલાહ આપી ગઈ. સમયે “બધી જરૂરી મદદ” કરવાનું વચન આપ્યું હતું.

વિરોધીઓની અરજ અનુસાર સ્થાનિક સત્તાવાળાઓએ તા. ૩ જુન સપ્ટેમ્બરે એક નવી સભા બોલાવી, જેમાં હાજર રહેવાની ના પાડી દાદાભાઈએ જણાવ્યું કે તા. ૧૫ મી ઑગસ્ટના ઠરાવમાં દખલગીરી કરવાનો કાર્ડિન્સલને હક્ક નથી. દાદાભાઈને લડાયક જુસ્સો કેવો ફાટી નીકળ્યો હતો તે પોતાના બહાલાંઓ પરના તેમના પત્ર (૭ સપ્ટેમ્બર) પરથી માલમ પડે છે.

“ગયા સોમવાર તા. ૩ જુન સપ્ટેમ્બરે કાર્ડિન્સલની સભા બોલાવવામાં આવી હતી. તા. ૧૫ મી ઑગસ્ટે મારી તરફેણમાં થયેલા ઠરાવમાં દખલગીરી કરવા સામેનો વિરોધ નકામો ગયો, અને નવી ચૂંટણીથી મી. રીચર્ડ ઇવિની પસંદગી કરવામાં આવી. આ રીતે તેઓએ મને આ લડાઈમાં ઉતરવાનું આવાહન કર્યું છે, અને મેં તે સ્વીકારી લીધું છે. મેં ચૂંટણીમાં હરીફાઈ કરવાનો મારો નિશ્ચય તેઓને જણાવી દીધો છે. તા. ૧૦ મી સપ્ટેમ્બરે મેં મતદારોની મંભા બોલાવી છે તેમા હું મહેર કરીશ કે હું ખસી જવાનો નથી, પણ વખત આવ્યે ચૂંટણીમા જિલો ગ્રીગ. માર્ગી મામે હવે વિકટ કામ આવી પડ્યું છે.”

પરંપરા દાદાભાઈનું કાર્ય વિકટ હતું. તેમને તન, મન, અને ધનનો ભારે ભોગ આપવાનો હતો. પણ દાદાભાઈ પોતાના હક્ક પર મુસ્તાક હતા. કાર્ડિન્સલના પત્ર સભાસદો નવેસરથી સભા બોલાવવાની વિરૂદ્ધ હતા, પણ તેમની અવગણના કરવામાં આવી હતી. આ બાબત દાદાભાઈ જેવો પ્રખર ચોક્કસ હતો. ન્યાય, અત્ય-અને હકકની લડતમાં તે કોઈને પણ નમતું આપવાને તૈયાર ન હતા.

સભામાં સેક્રેટરીએ એકસર કર્યો કે તેણે દાદાભાઈને મુખા-કળાદી આપનારો પત્ર લખ્યો હતો, પણ તે “સત્તાવાર” ન હતો.

તેની નીચે તેણે એસોસીએશનના ઓનરરી સેક્રટરી તરીકે સહી કરી ન હતી. આ બધી વાતો ઉડાવનારી હતી. સેક્રટરીનો કાગલ મત્તાવાર હોય या ન હોય તો પણ તેમાં દાદાભાઈને ૪૯—સૌથી વધારે મતો મળવા વિષેની હકીકત કબૂલવામાં આવી હતી. સભા જનો દાદાભાઈની તરફેણમાં હતા. તેઓએ ચૂંટણીમાં દાદાભાઈને મન આપવાનો ઠગવ રજુ કર્યો. આ ઠગવ પર આ તકરાર લવાઈ પર લઇ જવાનો સુધારો મૂકાયો, પણ તે મૌનથી બહુમતિથી ઊડી ગયો, અને સભાએ દાદાભાઈને મત આપવાની દરખાસ્ત પસાર કરી.

વિરોધીઓ પછાડા મારવા લાગ્યા. દાદાભાઈનાં કેટલાક મિત્રો તેમને ત્યજી ગયા, પણ આ બહાદુર લડવૈયો એકનો એ થયો નહિ. તેમણે ઠેકઠેકાણે સભાઓ ભરીને મતદારો સમક્ષ પોતાની ન્યાયી વલણ માણિત કરવા માંડી. ચૂંટણી માટે ચળવળ કરનાર એક કમિટીમાં ૨૦૦ મતદારો જોડાયા, અને તેઓએ દાદાભાઈને કોન્સખરીના ઉમેદવાર તરીકે ટેકો આપવાની અપીલ બહાર પાડી

ખ્રિસ્તી મતદારો તરફથી દાદાભાઈને ધીમે ધીમે ટેકો મળતો ગયો, પણ તેમને ઇંગ્લાંડના વડા પ્રધાન લોર્ડ મેન્સખરી તરફથી ફોંધી વધારે ટેકો આપ્યો મળી ગયો. દાદાભાઈ હજી ખ્રિસ્તી ગિજઠારી ક્ષેત્રમાં અભણ્યા હતા, પણ લોર્ડ મેન્સખરીએ તા. ૩૦ મી નવેમ્બરે એડીનબર્ગમાં એક અવિચારી ભાષણ કરી દાદાભાઈનું નામ જણાવતું કરી મૂક્યું. હોલબર્નની છેલ્લી ચૂંટણી વખતે કોન્સ-વેટિવ બહુમતિ કેવી રીતે જોરવાઈ ગઈ હતી તે સંબંધી ખુલાસો કરવા જતાં ઇંગ્લાંડના વડા પ્રધાને શુભામોના માલિકો શુભામો સંબંધી જેવી ભાષા વાપરતા હતા તેવી ભાષા દાદાભાઈ સંબંધી વાપરી:—

“એમ્સ કનલ ડંકનને મળેલી બહુમતિ નાની હતી. પણ કનલ ડંકનનો હરીફ એક કાગો માણસ હતો. અને માણસજનને ગમે તેટલી પ્રગતિ કરી હોય, આપણે આપણા પૂર્વગમોનો ત્યાગ કરવામાં ગમે

તેટલા આગળ વધ્યા હોઈએ, છતાં એક બ્રિટિશ મતદારસંઘ એક કાળા માણસને ચૂટી કાઢે એવા તખ્ત પર આપણે આવ્યા હોઈએ તે વિષે મને શક છે.”

સલાહનોએ આ શબ્દો સાંભળી “શરમ, શરમ” ના પોકારો કર્યા હોઈ સોલ્સબરીને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે એક હિન્દીનું અપેક્ષાનુસાર તેમને ભારે પડી જવાનું હતું. “કાળો માણસ”— આ એ જ શબ્દોએ દાદાભાઈને પ્રખ્યાત કરી મૂક્યા. જે હિન્દીને બ્રિટિશ પ્રજા ઓળખતી ન હતી, જેના નામનો ઉચ્ચાર કરવો અંગ્રેજોને મુશ્કેલ જણાતો હતો, તે જ હિન્દીનું નામ આ શબ્દોથી આખા યુનાઈટેડ કિંગડમમાં યાદગીર થઈ ગયું હતું. લોર્ડ સોલ્સબરીના શબ્દોની દાદાભાઈ પર જરા પણ અસર થઈ નહિ. જોકે તેમણે “માફ” થાય તે સારું કાજે” એ કહેવત અનુસાર આ શબ્દોને આશિષ રૂપ માન્યા. પણ આ શબ્દોથી આખી હિન્દી પ્રજામાં ગુસ્સાની લાગણી પ્રગટી નીકળી. લિબરલ પાર્ટી ખજાણી હૌડી, અને મી. ઝેડરને આ અવિચારી શબ્દોનો પોતાની લિબરલ પાર્ટીના રાજદ્વારી હિત માટે ઉપયોગ કરવામાં જરાપણ વિલંબ થયો નહિ. બ્રિટિશ પ્રજા પણ વડા પ્રધાનના આ અવિચારી શબ્દોથી ખજાણી ગઈ હતી. ચૂટણી વખતે રાજદ્વારી ગરમા-ગરમીમાં વિરોધીઓ પ્રત્યે બહુલતાના કટાક્ષ કરવામાં આવે છે, પણ કટાક્ષની પણ હદ હોય છે વળી આ કટાક્ષ કરનાર કોઈ માધારણ માણસ નહોતો, પણ બ્રિટનનો વડો પ્રધાન હતો, કે જેની દરજ્જા ઈંગ્લેન્ડ અને તાજના તાબા નીચેનાં સંસ્થાનોની પ્રજા વચ્ચે શુભેચ્છા વધારવાની હતી. લોર્ડ સોલ્સબરીએ ચામડીના રંગ પર ભાર મૂકવાની નાદાની બતાવવાથી તેમના પોતાના હિમાયતીઓને પણ આઘાત થયો. દાદાભાઈના અંગ્રેજ મિત્રો તેમના લાંબા વખતના ઈંગ્લાંડમાંના વસવાટથી તેમને અંગ્રેજ જેવા જ ગણતા હતા. તેઓએ લોર્ડ સોલ્સબરીને ટાણે માર્યો કે દાદાભાઈની ચામડીનો રંગ લોર્ડ આઉંબની ચામડી કરતાં જરાક જ શામળો હતો. “Representative

"Men of India" નામના સોહસગજી જહાંગીરના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં બર્થોર્ડ બર્ડવુડે દાદાભાઈને "પૂજ્ય અને અંત સમાન મિત્ર" ની ઉપમા આપી, તેમને "કાળા આદમી" કહેવા માટે લોર્ડ સોલ્સબરી તત્કે સ્પષ્ટ અભાવ બતાવ્યો હતો.

ગ્લેડસ્ટન અને મોર્લે જેવા લીબરલ રાજદારીઓએ લોર્ડ સોલ્સબરીની સખત ખબર લેવા માંડી ૧૨ મી ડિસેમ્બરે કલાર્કેનું લેટરમાં ફોરેસ્ટર હોલમાં સિગરેટો અને રેડિયોની સમામાં મોર્લેએ વડા પ્રધાનના શબ્દો સાને પુણ્ય પ્રકાપ બતાવતાં જણાવ્યું કે "આ શબ્દો રસ્તે રળાડના કોઈ અસહ્ય મવાલીના નથી. આ શબ્દો વડા પ્રધાનના છે. તે પોતાના ઓદ્ધા પરથી ઇંગ્લાંડની પ્રજાને નામે આ શબ્દો બોલ્યા છે, અને જો સોલ્સબરી એ ઓદ્ધા પર આકુ રહેશે તો તે માટે બ્રિટન ઇપકાપાત્ર ગણાયે."

ત્રણ દિવસ પછી ગ્લેડસ્ટને લાઇમ હાઉસના ટાઉન હોલમાં દાદાભાઈને "કાળા આદમી" કહીને હિન્દની કસોટો માણસની પ્રજામાં વડા પ્રધાને અવિચારીપણે કેવી ગુસ્થાની આગ સળગાવી હતી તેનો ઉલ્લેખ કરીને જણાવ્યું કે કોઈ લાનબૂટી પગે આવી અવિચારી બૂલ થઈ હોય તો તે માટે વડા પ્રધાને માફ શા માટે ન માગવી? અમે એવી માફીની રોડ જોઈએ છીએ. હિન્દની પ્રજા માફીની રાહ જુએ છે.

આવી શાબ્દિક લડાઈથી પ્રજાની લાગણી માફી શકાતી નથી, પણ ઇંગ્લેંડના ખૂલે ખુલામાંથી મિત્રો અને અવલંબ્યાઓ તરફથી દાદાભાઈ પર પત્ર લખવામાં આવ્યા, અને તેમાં લોર્ડ સોલ્સબરીના શબ્દો તરફ ધિક્કાર બતાવી દાદાભાઈ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થાય એવી ઇચ્છા જાહેર કરવામાં આવી. આ રીતે લોર્ડ સોલ્સબરીના અવિચારી કટાક્ષથી દાદાભાઈ બ્રિટિશ પ્રજામાં માનીતા થઈ પડ્યા. એક રીતે આ બનાવ યોગ્ય લેવા જોગ છે, કેમ કે તેથી ઇંગ્લાંડની પ્રજાને પોતાની ઉચ્ચ ભાવના જાહેર કરવાની તક મળી હતી.

મહારાણી વિક્ટોરીયાને પણ તેમના વડા પ્રધાને મહારાણીની હિન્દી રેયતના એક પ્રજાજનનું અપમાન કર્યું તેથી હું ખૂબ થયું હતું આ સમાચાર આપતા “પ્રેસકર્ડ ડેલી ટેલીગ્રાફ” (૧૮ ડિસેમ્બર) લખ્યું હતું

ચોડ મો મમરીએ નિગડ નામ ન મનાવડી પાસે પશ્ચાત્તાપ મનુર થો ઇ એ નો મગીની માન કે નામ ન મહાનગી પોતા ન હિન્દી મેરકોની અંચી મેરકોની રે ઇ અને તેગોમાના યશુ નજી મિ નાના કરના નાગ સામગા ઇ

ડિવાઇડમા ડેડકેઝણે ચોડ મોડસબરીના “કાગા આદમી” ના માનમા ડીનર અને આહુ પાર્ટીના મેળાવડાથવા લાગ્યા તા ૨૧ મી જાન્યુઆરી ૧૮૮૨ ને દિને નેશનલ નિબરલ કલમે લોડ સોડસ બરીની અસહ્ય લાખા તરફ તુલકાર જતાવવા માટે દાદાભાઈને મિજબાની આપી હતી, જેના પ્રમુખ લોડ રિપને તેમની સલામતી લેવાડી આમની સલામા દાદાભાઈ ડિન્ડ અને ઈ લાડની અમુચ સેવા બજાવશે એવી આશા દર્શાવી હતી હવે લિબરલ પાર્ટીના આગેવાનોની ખાતરો થઇ ગઇ કે દાદાભાઈ મજકુર પાર્ટી માટે વજા ઉપયોગી હતા પણ દાદાભાઈની સામે લિબરલ ઉમેદવારે જ ડરીકાઈ કરેલી હોવાથી પાર્ટીમા ઈ તડા પડી ગયા હતા આ તકસરને લવાદી પર લઇ જવાને દાદાભાઈ તૈયાર નહોતા કેમકે ઉમેદવારોની પસદગી કરતી વખતે તેમને સૌથી વધારે મત મળ્યા હતા અને તેમના વિરોધીઓને તેઓ ગેરકાયદાસર તથા અલુધતો લાભ આપતા માગતા ન હતા વળી ફ્રીન્સબરીમાંથી ઉમેદવારી બહોર ડરીને દાદાભાઈએ મતદારોની સેવા બજાવવાનો બહોર કોલ આપ્યો હતો, અને આ વચનને તેઓ કોઇ પણ સબેગોમા લગ કરવા માગતા ન હતા

૧૮૬૦ ના જૂન મહિનામા ઇવે ઉમેદવારી એથી લેવાથી દાદાભાઈનો માર્ગ મોકળો વયો ફ્રીન્સબરીની લિબરલ અને રેડિકલ કાઉન્સિલના મેકેટરી મી ગ્રીપીથે દાદાભાઈને લિબરલ તરફથી મદદ કરવ નુ માથે લીધુ પણ ૧૮૬૧ ના જાન્યુઆરીમા એક

નવો જ ધડાકો થયો. સતોરાત એક એસોસીએશન ઊભી કરવામાં આવી, અને તેણે લિબરલ નેતાઓની મંજૂરીથી મી. ફ્રાંકની ઉમેદવારી જાહેર પાડી. દાદાભાઈને થયેલા આવા અન્યાયથી ડીગળીને ઘણું લાગી આવ્યું, અને તેણે લિબરલ પાર્ટીના નેતાઓને સમજાવવાનો ઘણો પ્રયામ કર્યો; પણ તેનું કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. દાદાભાઈને એકલે હાથે લિબરલ અને કોન્ઝરવેટિવ ઉમેદવારોની સામે જાય ભીડવાની હતી. આવા સંજોગોમાં મીસીસ બેલ તરફથી ખુશવધાઈ મળી કે વિલિયમ હાઈકોર્ટ એક જાનગી પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે રિપન અને રે દાદાભાઈની ફત્તેહ થયેલી નેવા આહે છે. આ જ અરસામાં નેશનલ લિબરલ કલ્પના કેટલાક સભ્યોએ એન્ટ્રલ લિબરલ એસોસીએશન, નેશનલ લિબરલ ફ્રેન્ચાઇઝ અને નેશનલ લિબરલ એન્ડ રેડીકલ યુનિયનને આગ્રહથી અરજ કરી કે જે લિબરલ નેતાઓ દાદાભાઈનો હક મંજૂર નહિ રાખશે તો ફ્રીસબરીની બેઠક લિબરલોના હાથમાંથી ચાલી જશે.

દરમિયાન લિબરલ પાર્ટીનું સુકાન લોર્ડ રિપનના હાથમાં આવ્યું. તેમણે ફ્રાંકને હરિક્ષ્ણમાંથી ખસી જવા સમજાવ્યો, પણ ખીજાઓએ લવાદી માટે આગ્રહ કર્યો. લોર્ડ રિપને આ તકરારનો અંત લાવવા માટે દાદાભાઈને બીજા કોઈ મતદારમંડળમાંથી ઊભા રાખવાની સૂચના કરી. મલગારી આ વખતે ઇંગ્લેન્ડમાં હતા. તેમણે આ સૂચના પર વિચાર કરવાની દાદાભાઈને સલાહ આપી. પણ દાદાભાઈએ પોતાનો માર્ગ પસંદ કરી લીધો હતો. લંડનનું લિબરલ અને રેડીકલ યુનિયન તેમને કચડી નાખવાનો ઠરાવ કરી બેઠું હતું એ વાત સાંભળી પોતાના ઠેરનાં વરાળ કાઢતાં તેમણે મલગારી પર લખ્યું:

“લિબરલ સિંદ્ધાંતો અને લિબરલ પાર્ટી તરફના મારા ભક્તિભાવ તથા લોર્ડ સોસબરીએ મારી સામે કરાક્ષ કર્યો ત્યારે મી. વ્હોલ્ટન, લોર્ડ રિપન, અને લિબરલ પાર્ટીએ ભજવેલા ભાગ માટેની આભારની લાગણીને લીધે મેં ૧૮૮૬ ના માર્ચ પછી

એટલી બધી સતામણી સહન કરી લીધી છે કે જેનો તમને બાગ્યે જ ખ્યાલ આવે.”

લોર્ડ રિપનની બધી સમજાવટ નિષ્ફળ ગઈ. મામલો ગંભીર થઈ ગયો, છતાં દાદાભાઈએ લિબરલ પાર્ટીને હાનિ થાય એવો એક પણ શબ્દ બહારમાં ઉચ્ચાર્યો નહિ. તેમણે ફ્રી-સજરીના મતદારો પર એક નિવેદન મોકલી પોતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી પોતાને ન્યાય આપવા માટે અરજ કરી

અને ફ્રી-સજરીના મતદારોએ તેમને આખરે ન્યાય આપ્યો. લિબરલોના મતો બહેંચાઈ જાય તે પસંદ કરવાને બદલે લોર્ડ પોતાની ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લીધી. હવે લિબરલો અને રેડિકલોના એકલા પ્રતિનિધિ તરીકે દાદાભાઈએ ન્યુ કેસલમાં બહાર થયેલા આખા લિબરલ પ્રોગ્રામને ટેકો આપી બહાર કાઢ્યું કે તેમની મુખ્ય લડતના મુદ્દાઓ નીચે મુજબ હતા:-આયરલેન્ડ માટે હોમરૂલ, લંડન માટે હોમરૂલ, લંડનની કાઉન્ટી કાઉન્સિલને સંપૂર્ણ મ્યુનિસિપલ સત્તાની નવાજેશ, પ્રજાના કલ્યાણ માટે સખાવતી ફંડોનો યોગ્ય ઉપયોગ, કાઉન્ટી કાઉન્સિલમાં બેઠક મેળવવાને સ્ત્રીઓને હકક આપવો, બચકના બહાર કલ્યાણ માટે મિલકત-વાળાઓ પાસેથી ફાળો લેવો, દારૂનો વેપાર બંધ કરવા સંબંધી પ્રજાના સીધા મત લેવા, કારખાનાના કાચદાનો વિસ્તાર વધારવો, મફત નાસ્તાની યોજના કરવી, વર્ષે ૩૦૦ પાઉન્ડથી વધુ આવક પર ચઢગિતર આવકવેરા, લેવો, વીલ વગેરેથી મળતી આવક પર વધુ કર લેવાની આકારણી કરવી, બિન ખરચાળ અદાલતો દ્વારા ઔદ્યોગિક મજૂરોને ન્યાય આપવો અને હિન્દી રાજવહીવટમાં સુધારા કરવા

સેન્ટ્રલ ફ્રી-સજરીમાં લિબરલો વચ્ચે ફાટફૂટ પડતી અટકી ગઈ, અને દાદાભાઈને લિબરલ ઉમેદવાર તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા તે માટે ગ્લેડસ્ટન, રોઝબરી, રિપન, અને રેન્કે સંતોષ બતાવ્યો. રીચાર્ડ હવે પણ દાદાભાઈને મુનારકબાદી આપતાં જણાવ્યું: “મને

તમારી સાથે કંઈ મતભેદ ન હતો જે મતભેદ હતો તે તમારી અને મેન્ટલ ડી-મખરીની વિખરણ એમોગીએશન વચ્ચે જ હતો.”

દાદાભાઈને મળેલા પત્રોમાં સૌથી હૃદયસ્પર્શી પણ જોસેફાઈન બટલરનો હતો — (૨૫, ૪૦)

‘તમે રફત નિયમન છે તેના માટે જ નહિ પણ જીનતિના પરમનિન જ તેરી . તમે યુગઓ એરી ઉમે નખુ ॥ તમે ઉમેગા જીઓ અને પુરુષો માટે મમાન કાયલી દિમાયત કરી છે અમારી મનાઓના નમે નરી અમગ્ગામ અપીનો અમાગ હુદયના તેની મર્ડે પાનમા તમાન રેસતી જીઓ અને હિન્દમાની અમારી મહેનો માટે અમને ખુદુ ખ યાય છે અને મને આશા છે યોગ મમયના આપણા પ્રયામોથી હિન્દની જીઓને ન્યાય મળના પાનમે સિરિશ કાયજીઓથી જીઓને જે જે અન્યાયો યાય છે તે તમે અશ્રેને કન્ટા પણ વવાગ સ્પષ્ટપણે મમજી રાખ્યા હા, અને જી તથા પુરુષ માટેના નીનિના મરખા, નિયમો, સમની અખલિનતા અને નમાગની પરિવના રિરેના તમારા રિયાગે ઈસુ ખ્રિસ્તીના ઉપદેશ સાથે મળતા યાય છે. તમે ખાતરી ગખને કે અમે તમારી ફતેહ માટે પ્રાર્થના કરીએ છીએ.”

ચુટણીને ટિવને દાદાભાઈને તન, મન અને ધનથી મદદ કરનારા અમખ્ય મિત્રોમાં સૌથી વધારે ધ્યાન વડોદરા નરેશ સર મયાજીરાવ ગાયકવાડે જોડ્યું હતું. દાદાભાઈનો હરીફ એક મોટો જમીનદાર હોવાથી ઘણી લાગવગ ધગવતો હતો. તેના મતદારોને લાવવા માટે લોર્ડ મોન્મથરી અને બીજા અમીર ઉમરાવોએ અસંખ્ય વાહનો મોકલી આપ્યા હતા જે નામદાર ગાયકવાડે દાદાભાઈની સેવામાં વીસ ગાડીઓ મોકલી આપી ન હોત તો ગરીબદા દાદા ભાઈને ઘણી મુશ્કેલી નડત બીજા અનેક રીતે મર મયાજીરાવ ગાયકવાડે દાદાભાઈના મહાભારત કાર્મમાં ઉત્તેજન આપ્યું હતું, કે જે કામ તેમની વડોદરાની ઐનિડાસિક દીવાનગીરી કરતા પણ વધારે મુશ્કેલ હતું. દાદાભાઈની મદદમાં હિન્દી જુવાનોની એક મોટી ફોજ બની હતી જેમાં મનેરજી બાવનગરી પણ હતા કરાવ

દાદાભાઈને મદદ કરતી વખતે જ ભાવનગરીને પાછળથી પાર્લામેન્ટની ચૂંટણીમાં નસીબ અજમાવવાની પ્રેરણા થઈ હતી ! બ્રિટિશ મિત્રોમાં ડીગબી, કેરહાડી, જોન બર્નસ, જેમ્સ રોલેન્ડ અને શ્રીક્રીષ્ણ મુખ્ય હતા.

મજુરોના મતો મેળવવામાં બર્નસે દાદાભાઈને તનતોડ મદદ કરી હતી, અને છેવટ સુધી આ અગ્રેજ બચ્ચો દાદાભાઈને પડખે જિભો હતો. દાદાભાઈના મતદારોને ફાડનારાઓ છેક છેદલી ઘડીએ દાદાભાઈની મદદમાં આવી જિભા હતા, અને સાચા ક્રિડને તરિકે તેઓએ મતદારોને દાદાભાઈને મત આપવાની આગ્રહભરી વિનંતિ કરી હતી. ફાડ અને તેની તેજસ્વી પત્નીએ પણ દાદાભાઈની લડત ઉપાડી લીધી હતી. ત્રણ ત્રણ વરસથી દાદાભાઈ માટે મત મેળવવાનો ખંતીલો પ્રયાસ કરનારાં સ્ત્રીમિત્રોમાં મીસીસ જેલ અને મીસ જેલ મોળરે ચડયાં હતાં. બાણે મેજર ઇવાન્સ જેલનો આત્મા તેની પત્ની અને પુત્રી મારફતે પોતાના મિત્રને મદદ કરી રહ્યો હતો ! તે જ પ્રમાણે ચાર્લસ પ્રેક્ટે, જે કે દાદાભાઈની ફતેહમંદ ઉમેદવારી નજરે જોવાને જીવતા રહ્યા ન હતા, પણ તેમની પ્રતાપી પુત્રી મીસીસ પ્રેક્ટે જોનરે હિન્દી પ્રજા પ્રત્યેના પોતાના પિતાના અખંડ પ્રેમ સંબંધી ઇસારો કરી હિન્દી રાજના પ્રતિનિધિને આમની સલામાં બિરાજવાની તક આપવાની અપીલ કરીને મતદારો પર ઉમઠા છાપ પાડી હતી. મીસ કેલ્વેન્સો અને મીસીસ વાઇન-ફાડ ક્વિલિએ સમાજ સુધારાની નજરે દાદાભાઈની ઉમેદવારી વધારી લીધી હતી. ઓગણીસમી સદીની જે વીરાંગનાઓ—ફ્લોરંસ નાર્થ-ડીંગેલ અને જોસેફીન બટલર હિન્દના ગ્વાલોમાં અત્યંત ઉત્સાહ ધરાવતી હોવાથી દાદાભાઈ માટે સત્ક્રિય કામ કરતી હતી.

ફ્લોરંસ નાર્થડીંગેલ હદબહારના કામથી બિમાર પડી જવાથી ચૂંટણી વખતે બીછાના પર પડી હતી, છતાં તા. ૨૪ મી જૂને દાદાભાઈ પર પત્ર લખીને તેણે સેન્ટ્રલ ફ્રીન્સબરીમાંથી હવે દાદાભાઈ

જ એકલા લિબરલ ઉમેદવાર રહ્યા હતા તે માટે પોતાની પાસવાર ખુશાલી જાહેર કરી હતી.

ખીજી બાજુ કો-ઝરવેટિવ ધાખાઓ અને કો-ઝરવેટિવ ઉમેદવારના મિત્રોએ દાદાભાઈને હરાવવા માટે આકાશ પાતાળ એક કરી નાખ્યાં. વારંવાર મતદારોને કહેવામાં આવ્યું કે તે અગ્નિપૂજક હતા, અને આ કારણસર કેટલાક ચુસ્ત ખ્રિસ્તીઓએ તેમને મત આપવાની ના પાડી હતી. હોમી દાદીના દાદાભાઈ માટે ભલામણપત્ર લેવાને લોર્ડ કાર્લાઈલ પાસે ગયા ત્યારે પહેલાં તેને લેડી કાર્લાઈલ મળ્યાં હતાં. આ ઉમરાવજીએ કહ્યું કે “દાદાભાઈ અગ્નિપૂજક છે. તમે એવા અગ્નિપૂજકો માટે ખ્રિસ્તીઓના ટેકાની કેવી રીતે આશા રાખી શકો?” હોમી દાદીનાએ આ ઉમરાવજીને વિસ્તારપૂર્વક ખુલાસો કરી સમજાવ્યું કે પારસીઓ આતશને ખુદાઈ શક્તિના ચિન્હરૂપ ગણે છે, બાકી તેઓ ખ્રિસ્તીઓની પેઠે એક જ હૃદયને માનનારા છે. લોર્ડ કાર્લાઈલે દાદાભાઈને મદદ કરવાની તરત જ હા પાડી હતી.

આ પારસી ઉમેદવારને અગ્નિપૂજક ગણીને તેમને હંફાવવા માટે વિરોધી અખબારોએ કેવા પછાડા માર્યા હતા તે ચૂંટણી પછીના તેઓના બખાગા પરથી માલુમ પડ્યો. “સ્પેક્ટેટર” અફસોસ જાહેર કર્યો હતો કે “જો મેન્ટલ ફિન્સણરીના મતદારો પોતાના પ્રતિનિધિ તરિકે એક અગ્નિપૂજક એશિયાટીકને પસંદ કરતા હોય તો તે તેઓની ભરજીની વાત છે; ગમે તે હો, પણ તે પૂર્વજીકનો અભાવ બતાવે છે. પણ મિ. નવરોજી હિન્દના દેશી પ્રતિનિધિ દોવાનો જે દાવો કરે છે તે વાજબી નથી.”

“મોર્નિંગ પોસ્ટ”માં એક ફારેગ થયલા સરકારી અમલદારે તો સખવામાં દહ જ કરી હતી. તેણે વળાવ્યું હતું કે “દાદાભાઈ હિન્દમાં પણ એક પરદેશી જેવા છે. તે એવી વેપારી કોમના માણસ છે કે જે કોમ આપણા માટે અથવા આપણી પક્ષમાં કદિ નસવાર એવી

૧૯૮૨ માં બ્રિટનના પહેલા પ્રતિનિધિ તરીકે દારાભાઈ દલાલની આગમની સભામાં દારાભાઈ દલાલ થયા તે વખતનું દ્રશ્ય. ગોલ ફોટાગ્રાફમાં
 દારાભાઈ તળવરે પડે છે. નામાદિત ત્રિગિશિ રાજ્યનું બિં હમયુ એડરન સભા મમદા આદિની બિં રજુ ફોટો છે.

નથી, યા બાંકુ ફોડી નથી; અને જો આપણે હિન્દ છોડી જઈએ તો હિન્દની લશ્કરી કોમો જો કોમના એકેએક માણસની કતલ કરી નાખશે.”

તા. ૬ ફી જુલાઈએ ચૂંટણી થઈ, અને દાદાભાઈની સામે જાતિલેવ ઉશ્કેરવાના સતત પ્રયાસ થવા છતાં તેમને ૨૯૫૬ અને તેમના હરીફ કેપ્ટન પેન્ટનને ૨૯૫૬ મતો મળ્યા. ફક્ત ત્રણ વધુ મતો દાદાભાઈની જીત થઈ. પણ સેન્ટ્રલ ફ્રી-સપ્પરીમાં આવી જીત સાધારણ ન હતી આગલી ચૂંટણીમાં કેપ્ટન પેન્ટન ફક્ત પાંચ વધુ મતો આમની સભામાં ચૂંટાયો હતો.

નેશનલ લિબરલ ક્લબમાં આ પરિણામ જાહેર થતાં લેખા મળેલા હજારો માણસોએ “સોફ્ટ્સપ્પરીના કાળા માણસ” માટે ગગનમેદી ગર્જના કરી પોતાની ખુશાલી જાહેર કરી. હવે દાદાભાઈ કીર્તિના શિખર પર પહોંચ્યા છ’એન્ડના હજારો નરનારીઓએ તેમના પર તાર અને પત્રો રવાના કરી તેમને સુખારકબાદી આપી. દાદાભાઈની જીત માટે પ્રથમ હર્ષ જાહેર કરનાર મી. ગ્રેડરટન હતા. સુખારકબાદીના હજારો પત્રોમાં એક પત્ર મેલબોર્નની રેકોર્ડિશ નેશનલ એસોસીએશનનો હતો, જેણે હોમરૂલ પાર્ટીને અભિનંદન આપી આયરલેન્ડને હોમરૂલ મળે કે તરત રૅકોર્ડલેન્ડને હોમરૂલ આપનારો કાયદો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ પસાર કરશે એવી આશા દર્શાવી હતી.

દાદાભાઈની જીતથી હિન્દના એક નાજથી બીજા નાકા સુધી હર્ષની લાગણી પ્રસરી રહી. શહેરે શહેરમાં સુખારકબાદી આપનારી સભાઓ મળી, જેમાં મુંબઈની સભા અનુપમ હતી. દેશી રાત્રીઓએ પણ આ ખનાવ હર્ષથી વધાવી લીધો હતો. વડોદરાના નામદાર ગાયકવાડ, ગોંડલના કાકોર સાહેબ, સાવનગરના મહારાજા, કચ્છના રાવ, અને જૂનાગઢના નામદાર નવાબ સાહેબે દાદાભાઈની જીત માટે ખાસ આનન્દ પ્રદર્શિત કર્યો હતો. થોડા વખત પહેલાં કોંગ્રેસના કટ્ટા વિરોધીઓ આ ઐતિહાસિક ખનાવથી આનન્દ પામશે

એમ કોણ ધરતું હતું ? પણ હિન્દના હેતના કટકા જેવા એંગ્લો-ઇન્ડિયનોને આંધ્ર પાડીને દખ્ખણ હૈદરાબાદના સ્વદેશખાતાના મંત્રી નવાબ ફતેહનવાઝ જગ, અને વડા પ્રધાન સર આમમાનઝાએ પણ દાદાભાઈને દિલોબ્બન અભિનંદન આપનારા પત્રો રવાના કર્યા હતા.

મેન્ટ્રલ ફિન્સપરીના મતદારો પર હિન્દીઓ આભાર માનનારા અસખ્ય સંદેશો મોકલી રહ્યા હતા, ત્યારે દાદી કામાએ ખાસ પારસી હાથે આભારની લાગણી જાહેર કરી હતી જરથોસ્તી મઝહબ શિખવે છે કે “સુખ તેને કે જેનાથી સુખ બીજાને !” પોતાના નામાકિત “હુમદીન” આમની સલામ ચંટી કઢાવાથી બિપજેલી ખુશાલીથી મીઠાઓને ખુશ કરવા માટે દાદી કામાએ મેન્શન હાઉસના ‘પ્રુઅર બોકસ’ માટે લોર્ડ મેયર પર સો ગીની મોકલી આપી હતી “ગ્રીટી મેમે” લખ્યું હતું કે “પારસીઓમા કેટલીક એવી યીએ છે કે જેની આપણે નકલ કરવી ઇચ્છવાભોગ છે.”

પણ આ ખુશાલી વધુ વાર ટકી નહિ નવેમ્બરની ૨૬ મી તારીખે કેપ્ટન પેન્ટને મત ગણવા માટે અરજ કરી. આ અરજમા દાદાભાઈ પર આખા જગતના સઘળા ગુન્હા કરવાનો આક્ષેપ મૂકાતો હતો. દાદાભાઈએ ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ બધી જ દિશાએ કાચ આપી હતી એમ કહેવામાં આવ્યું ફક્ત ત્રણ વધુ મતે જીતેલા દાદાભાઈ માટે આ અરજ સારી ચિન્તારૂપ થઈ પડી દાદાભાઈના મોલીમીટર લીન્કન્સ ઇનફીન્ટ્રાન્સ હેનરી કોગને જવાન કોમી દાદીનાની કેટલીક ગફલત માટે ચિન્તા હતી. હોગીને “કુરખ મેટીસીસ એક્ટ”ની જગ પણ માફિતી ન હતી. તેની જાહેરાતમાં રોડદાર નરેશે આપેલી વીશ સજવશી ગાડીઓ હતી, અને તેના ખિસ્તામાં મોનાના સિકકા બખડતા હતા હોગી મોજીવો જીવડો હોવાથી તેણે દાદાભાઈને મદદ કરનારા મિત્રો અને મતદારોની મહેમાનગીરી કરી હતી કેપ્ટન પેન્ટનના માંવએએ મતદારોને કાવવા માટે ગાડી માગવાથી તેઓ દાદાભાઈ માટે મતદારો લાવનાર ॥ એમ માની હોગીએ તેઓને ગાડીઓ આપી હતી, અને

ઉપરથી ખીચર પીવા થોડા પૈસા આપ્યા હતા; પણ આ ગાડીએ કેપ્ટન પેન્ટનના મતદારો લઈ આવી હતી.

ઢાઢાભાઈએ હોમી દાદીનાને સાથે એકરાર કરવા કહેતાં હોમીએ કબૂલ કર્યું કે મતદારોને દારૂ પીવા માટે થોડીક શિલીંગ આપવા સિવાય ખીચર કોઈ પણ કારણ સર તેણે પૈસા આપ્યા ન હતા.

‘હોમી, ને થયું તે થયું. તને સામે પક્ષ સલાહ કરે તો સાચું કહી દેજે. કંઈ પણ વાત છુપાવતો ના. જોત્રે જાણવ કરવા કરતાં હું મારી બેઠક ગુમાવવાનું પસંદ કરીશ.’ ઢાઢાભાઈએ કહ્યું.

ત્યાર પછી કોબ સોલીસીટરે હોમીને બારીક પૂછપરછ કરી. સોલીસીટર સાથેની વાતચીત પરથી જણાયું કે હોમી ઇંગ્લેન્ડમાં રહેશે તો મુશ્કેલી ઊભી થશે. સામા પક્ષના વકીલોની ઉલટ તપાસ સામે ઊભા રહેવાને બદલે તે પરદેશ આપ્યો જાય તો કેવું સારું. કોઇને કંઈપણ કહ્યા વિના હોમીખીલ જ ટ્રેનમાં પેરીસ આપ્યો ગયો, અને અરજ પાછી ખેંચી લેવાઈ ત્યાંમુઘી ત ક્યાં હતો તની કોઇને ખબર પણ ન પડી. મતોની ગણતરી થતી હતી ત્યારે એક ઉમેદવારોના મનમાં આશા નિરાશાની ભરતીઓ થતી હતી. અંતે છ મહિના પછી કેપ્ટન પેન્ટને અરજ પાછી ખેંચી લીધી, અને ઢાઢાભાઈની સાથે આખા હિન્દની પ્રજાને રાહત મળી.

ઢાઢાભાઈની ચૂંટણી મંજૂર થયા પછી ૨૩ મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૩ ને દિને કલાર્કન વેલમા દેપાર્ટ્મેન્ટ હોલમાં બારી ધામધુમ સાથે લંડનવાસીઓએ તેની ઊજવણી કરી. હિન્દના એમ. પી. ના આશરે બે હજાર મિત્રો અને પ્રશંસકોમા લંડનના આગ્રણી ગ્રેડેન્સીઓ અને પાર્લામેન્ટના કેટલાક આગેવાન સભ્યોએ પણ હાજરી આપી હતી. લોર્ડ રિપન અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને લીધે હાજર ન રહી શકવાથી આર. કે. દોસ્ટને સજાનું પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું. તેમણે એ પ્રસંગે કહ્યું હતું.

“એક બ્રિટીશ લશ્કરી અમલદારે મને થોડા દિવસ પર કહ્યું હતું કે રાજકારણ બાબતે રાખતાં મિ. નવરોજીની ચૂંટણી હિન્દી

સસ્તનતની સલામતી માટે એક પાયદળ દૂકડી કરતાં વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે. આ જનાવ પરેખર અનુપમ છે, કેમકે તેથી હિન્દ સાથેના આપણા સંબંધનો નવો યુગ શરૂ થાય છે. તે જતાવે છે કે અંગ્રેજો પ્રજાકીય રાજતંત્રના આચાર્ય છે એ વાત માત્ર હુવાઈ નહિ પણ વાસ્તવિક છે.....દાદાભાઈ હિન્દની રચતનો અવાજ કળ કરવાને જ પાર્લામેન્ટમાં ગયા નથી; પણ જેઓ ઇંગ્લેંડમાં સંસ્કૃતિની પ્રગતિ જોવાને આડે છે, અને જેઓ આ રાજ્યના સઘળા લોકોમાં શાન્તિ, સુખ અને સંતોષ લાવવા ઇચ્છે છે તેઓ તરફથી પાર્લામેન્ટમાં ગિરાજ્યા છે. ”

તે પછી દાદાભાઈને માન પત્રો આપી મુબારકબાદી આપનારા તારો અને પત્રો વાંચવામાં આવ્યા. ફ્રેન્સજરીના મનદારોનો આભાર માનનારા અનેક પત્રો ફક્ત ખ્રિસ્તિય હિન્દ અને દેશી રાજ્યોમાંથી જ નહિ પણ સિસોન, આફ્રિકા, અને દક્ષિણ અમેરિકાથી પણ આપ્યા હતા. સેન્ટલ ફ્રેન્સજરી લીબરલ એન્ડ રેડિકલ એસોસિએશનના ટી. વાઇટહોર્સે તે પછી કરાવ મુકયો કે આ સભા હિન્દી પ્રજાનો આભાર સ્વીકારી વિશ્વાસ રાખે છે કે હિન્દને શાહી પાર્લામેન્ટમાં સીધું પ્રતિનિધિત્વ મળવાથી તેની સઘળી જરૂરીયાતો પર ધ્યાન આપવામાં આવશે. દાદાભાઈએ જવાબ વાગતાં હિન્દમાં માવેલા નવજીવન સંબંધી ઉક્તિય કરી જણાવું હતું :

અમે તમારા જેવી આઝાદી બોગવવા ચાહીએ છીએ. તમારા જેવી બજવાન સંસ્થાઓ ચાહીએ છીએ. ખ્રિસ્તિય શહેરીઓ તરફ અને એ અમારો જનમસિધ્ધ હક દોવાનો દાવો કરીએ છીએ. અમે કાં તો ખ્રિસ્તિય શહેરીઓ છીએ, અથવા ખ્રિસ્તિય ગુલામો છીએ. જે અમે ખરેખર ખ્રિસ્તિય ફ્રેન્ચ દેશને તો તમે તમારી એકેએક સંસ્થા, અમે તેનો સ્વીકાર કરવાને તૈયાર થઈએ કે નહિ અમને આપવાને બંધાયેલા છે.....આ દેગ સાથેના મારા લાંબા પરિચયથી મારી ખાતરી થઈ છે કે અમે શાને માટે તૈયાર છીએ તે ખ્રિસ્તિય પ્રજા નમજરો કે નહિ ને અમને અમારા હકો આપવાને તૈયાર થશે

પોતાને માટે કામ કરનારાઓનો આભાર માની દાદાબાઈએ જણાવ્યું કે જેઓ મને “કાળો આદમી” કહેતા હતા તેઓએ મને જેટલો કાળો ચિતાર્યો હતો તેટલો કાળો હું નથી એમ પૂરવાર કરવાની મારા મદદગારોએ જનતા કેરોશ કરી હતી. લોર્ડ રોડસબરીએ પણ એક વર્ષ પહેલાં ઇમ્પીરીઅલ ઇન્સ્ટીટ્યુટની કાઉન્સિલરી બોર્ડમાં જોડાવાનું આમંત્રણ કરીને સ્વા હકીકતની સાબિતી પૂરી પાડી હતી.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

માતૃભૂમિનું સતત ચિંતન

પાર્લામેન્ટની ચૂંટણી તો એક હેતુ પાર પાડવાનું સાધન માત્ર હતું. દાદાભાઈનું હૃદય તો હિન્દની પ્રજાના કલ્યાણની ઝંખના કરી રહ્યું હતું. સાત સાત વરસ સુધી ચૂંટણી માટે લડત ચલાવતી વખતે પણ તેમના મનમાં હિન્દમાતાના કલ્યાણનો ખ્યાલ મોખરે રહ્યો હતો. બ્રિટિશ પ્રજા હવે હિન્દની અભિલાષા સમજતી થઈ હતી, પણ એ અભિલાષા પાર પાડવાનો સમય હજી દૂર હતો.

શરૂઆતમાં અંગ્રેજ સત્તાધીશો પર છાપ પાડવા માટે તથા હિન્દના રાજવહીવટની ટીકા કરવા માટે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસી-એશન ઉપયોગી નીવડ્યું હતું. પણ વખત જતાં તેના કાર્યકર્તાઓમાં હિન્દ માટેનો ઉત્સાહ ઓસરવા લાગ્યો. આથી દાદાભાઈએ હિન્દની કડકત આગળ ચલાવવા માટે આમની સલામાંના પોતાના કેટલાક અંગત મિત્રોની મદદ મેળવી. હિન્દના સવાલમાં રસ લેનારા સભ્યોની મંજૂર વીશથી વધુ નહોતી તેમાંના અર્ધા નિવૃત્ત થયેલા દીવાની અને લશ્કરી અમલદારો હતા, અને તેઓ મોટે ભાગે કોન્ઝર્વેટિવ હોવાથી હિન્દના રાજદારી સુધારાની કોઈ પણ ચળવળમાં રાજદ્રોહની ગંધ જોતા હતા. હિન્દના કલ્યાણમાં જ ઇંગ્લેન્ડનું કલ્યાણ રહેલું છે એમ સમજનારા દીર્ઘદર્શી સભાસદોની સંખ્યા આંગળીના વેદા પર ગણાય તેટલી જ હતી, અને તેઓમાંથી વિલીઅમ વેડરબર્ન, ડબલ્યુ સી. કેન, અને સેમ્યુઅલ રમીયે હંમેશાં દાદાભાઈને સાથ આપ્યો હતો. કેને એકથી વધુ વાર હિન્દની મુલાકાત લીધી હતી. ૧૮૮૮ માં તે બીજી વાર હિન્દના પ્રવાસે ગયા ત્યારે દાદાભાઈએ તેમને પ્રજાકીય નેતાઓના સમાગમમાં લાવવાને મુશ્કેલી અને વાગ્ધાને દરમ્યાનું હતું. હિન્દના પ્રવાસની

પોતાના પર પડેલી છાપનો અહેવાલ અંગ્રેજી અખબારો પર રવાના કરતાં કેને હિન્દના કાપડના ઉદ્યોગની દિન પર દિન થતી પ્રગતિ વિશે ઉલ્લેખ કરી ભવિષ્ય ભાષ્યું હતું કે બીજા વીશ વરસમાં હિન્દ પોતાને એટલું કાપડ બનાવી લેશે એટલું જ નહિ પણ ચીન અને પૂર્વના બીજા બજારોમાં માન્ચેસ્ટર માથે હરીફાઈ કરવાને શક્તિમાન થશે.

તે વખતે લોકોના પ્રતિનિધિત્વવાળી સંસ્થાઓ ફક્ત મ્યુનિસિપાલિટીઓ જ હતી. હિન્દની રાજદ્વારી પ્રગતિના વિરોધીઓએ આ સંસ્થાઓની ખામીઓ તરફ આંગળી કરી, માનિક અને મધ્યસ્થ ધારાસભાઓમાં પ્રત્યક્ષ તત્વ દાખલ કરવા સામે ચેતવણી આપી. પણ કેને મ્યુનિસિપાલિટીના કામકામનો અભ્યાસ કરી મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની પ્રશંસા કરતાં જણાવ્યું કે મુંબઈની, મ્યુનિસિપાલિટીમાં થતી ચર્ચા અને તેનો વહીવટ માન્ચેસ્ટર, બર્મિંગહામ, લીવરપુલ, અને ગ્લાસગોની મ્યુનિસિપાલિટીઓની બરાબરી કરી શકે એવો છે. બ્રિટીશ મિત્રોના આવા અભિપ્રાયોનો ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રચાર કરવાની દાદાભાઈ ખાસ કાળજી રાખતા હતા.

૧૮૮૬ ના ફેબ્રુઆરીની ૭ મી તારીખે કેને મુંબઈમાં છેલ્લું ભાષણ આપ્યું ત્યારે એંગ્લો-ઇન્ડિયન કબૂતરખાનાંઓમાં કેવો ફડફડાટ થયો હતો તેનો ખ્યાલ આપતાં દાદીના (જુનીઅર) એ દાદાભાઈને લખ્યું હતું:

"તેણે (કેને) નિષ્પક્ષભાવે નેશનલ કોંગ્રેસની તરફેણમાં વિવેચન કર્યું..... 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' તેમની સામે ગરમાગરમ ચર્ચામાં જોતમું છે, અને પાર્લામેન્ટના આવા રાજકોહી સભાસદની સામે પગલાં ભરવાની તેણે સરકારને સલાહ આપી છે."

૧૮૮૯ માં વિલીઅમ વેડરબર્ન કોંગ્રેસનું પ્રમુખસ્થાન લેવા હિન્દ આગળ ત્યારે દાદાભાઈના બેટા અલીએ પોતાની મહેરદાર, બહેનો અને મંચેરજી દાદીના સાથે તેમની મુલાકાત લીધી હતી.

અદી એક પત્રમાં લખે છે : “જો તમે અહીંઆ હોત તો હું જરૂર તમારી સાથે કોન્ફ્રેસમાં આવત, પણ મને રાજદારી સવારોમાં રસ નહિ હોવાથી હું ગયો નહોતો. પગિણામે જ્યારે હું સર વિલીઅમ વેડરબર્નને મળવા ગયો ત્યારે તેમણે તમારી તબિયતના શુભ સમાચાર આપી અને જરા કપદો આપ્યો કે પરદા પાછળથી દોરી ખેંચનારાઓને અંકુશમાં રાખવા માટે અમારે રાજકારણમાં માર્યું માર્યું જોઈએ. મેં તેમને ખાતરી આપી કે જો માંડવીના લોકો અને પૌતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલે તો હું જરૂર કોન્ફ્રેસમાં જઈશ, પણ એ તો મામવતી અમાસ ને શુક્રવારે અને તેવી વાત છે.”

અદીએ આ પત્રમાં એક વાત જણાવી ન હતી તે સેની પત્નીએ પૌતાના પત્રમાં લખી હતી:

“સર વિલીઅમને અમને બધાને દેશના બસા માટે થોડો વખત ગાળવાની સમાહ આપીને હમીને કહ્યું કે ‘તમારા પિતા દેશને માટે આટલું બધું કરે છે એટલે તમારી ગમતી માફ છે.’”

— સેમ્યુઅલ સ્મીથ, પ્રેસિડેન્ટ, ટ્રેસેન્ટ, અને પ્રેસિડેન્ટ વિલીઅમ હંટરને દાદાભાઈ હિન્દ સંબંધી માહિતી પૂરી પાડતા હતા. સ્મીથ એક પત્રમાં લખે છે કે મેં હિન્દી બજેટની ચર્ચા વખતે હિન્દના દેશીઓની ફરિયાદો વિશે લંબાણ વિવેચન કર્યું હતું, પણ સભા ખાલી હતી, અને છાપાંઓએ ધણો કંભાજ અહેવાલ પ્રગટ કર્યો હતો. “કોન્ટ્રેમ્પરરી રિવ્યુ” માં હિન્દ વિષે સ્મીથે લખેલા લેખની સામે મદ્રાસના ગવર્નર સર એમ. ઇ. બ્રાન્ટ હેડે સખન ટીકા કરી હતી. આ ટીકાને જરાબ આપતાં દાદાભાઈએ જણાવ્યું હતું કે તકરારી મુદ્દા સાથે ત્રણ પક્ષો સંબંધ ધરાવે છે. (૧) બ્રિટિશ પ્રજા, (૨) હિન્દી સરકાર, અને (૩) બ્રિટિશ હિન્દની પ્રજા. બ્રિટિશ પ્રજા અને બ્રિટિશ હકૂમત સાથે તેમને ફરિયાદ ન હતી, પણ બ્રિટિશ પ્રજાની રાજનીતિને ઠોકરે મારનારી હિન્દી સરકારના તંત્ર સાથે તેમને ફરિયાદ હતી.

પહેલો મુખ્ય મવાલ એ હતો કે હિન્દમાં બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિની નેમ શું છે? જ્યારે હિન્દમાં મજદૂરોની અગતિ ન

હતી ત્યારે બ્રિટને પોતાની મરજીથી ઇન્સાફ અને માનવજાતની પ્રગતિની ગજનીતિ બદલે કરી હતી. આ રાજનીતિ માયા હૃદયથી નકકી કરવામા આવી હતી, કે તે હિન્દી પ્રજાને છેતરવાની બાજ હતી ' આ રાજનીતિનો અગલ કરવાની ફરજ જેઓને સોંપવામા આવી હતી તેઓએ પોતાની ફરજ અદા કરી નહોતી તે પછી બાગવાના કારમા કિલ્લો આગ્યા. છતાં બ્રિટને પોતાની રાજનીતિ બદલી નહોતી ઊલટું બાગવા પછી એ જ રાજનીતિ વધારે સ્પષ્ટ સ્પષ્ટોમા બદલે કરવામા આવી હતી.

આન્ટ ડે હિન્દની ગરીબીની વાત હસીકાઢવા માટે કહ્યું હતું કે બ્રિટીશ હિન્દનો કારભાર જગતના કોઈ પણ દેશ કરતાં સસ્તો છે દાદાભાઈએ આ વાત તદ્દન ખોટી છે એમ પૂરવાર કરી કહ્યું કે "ધનથી છલકાતા ઇંગ્લેન્ડ કરતાં પણ હિન્દની પ્રજા બમણા કરવેરાનો બોલો વેઠે છે."

સરકાર પોતાની રાજપ્રશાંથી માયાદીઠ ફક્ત છ શિનિગનો કર પેતી નથી. તેથી ઊલટું સરકાર કરવેરા મારફતે પ્રજાને વધુને વધુ ચૂસવાને આશુર રહે છે

બેવાસક મહેસબ માર્ટેબ્રિટિશ હિન્દની પ્રજાને માયાદીઠ ૨૦ શિનિગ (ઇંગ્લેન્ડની પેટે ૫૦ શિનિગ આપી ન મકામ તો) ના કરવેરા આપવાને મક્કિતમાન બનાવો ખાતી વાત ને આપવાબદને બદલે આવુ પરિણામ લાવી બતાવો

આન્ટ ડે હિન્દની પ્રજાની મોતુરૂપું સંઘરવાની ટેવ વિષે ઇન્સાફ કયો હતો જે મોતુરૂપું સંઘરવામા આવતું હતું તે હિન્દની વસ્તીમા વહેંચાયેલું હતું, અને તેનું માયા દીઠ પ્રમાણ સાઠા છ પેન્સનું હતું ચું ઇંગ્લેન્ડની પ્રજા એમ કહેવા માગે છે કે અંગ્રજ નરનાગીઓ પોતાની મરજી પડે તેવા દાગીના પહેરે અને હિન્દની કમાળ પ્રજા પોતાની બેટીઓને દશપદર રૂપિયાના દાગીના પણ પહેરાવી ન શકે ?

“અમે લડાઈ અટકાવી, અમે દુકાળ અટકાવીએ છીએ. હમેશાં વધતી જતી કરોડોની વસ્તીને શી રીતે પોષવી !” શું આ શબ્દો દુઃખ પર ડામ દેનારા નથી ?

દાદાભાઈએ જવાબમાં કહ્યું : તમે મરતાં બચાવવા માટે જીવતાં બૂબે મારો છો. દરિદ્રતા અને નરણુ વિના લોકોને દુકાળનો આમનો કરવાને શક્તિમાન બનાવો, અને પછી દુકાળ અટકાવવાની પ્રકાશ મારો.

હિન્ડમેન પાર્લામેન્ટમાં ન હતા, છતાં દાદાભાઈને કેત અને સ્મીથની પેઠે જ મદદ કરતા હતા. પણ તેમનો માર્ગ ભ્રુદો હતો. તે બળવાનો-ક્રાન્તિનો હિમાયતી હતો. ટોરી, બ્લીગ, લિબરલ, અથવા રેડિકલ પાર્ટી કંઈ ઉકાળવાની નથી એમ માનીને તે મજૂરોમાં ક્રાન્તિ લાવવાનો પ્રયાસ કરતો હતો. મૂડીવાદીઓ હિન્ડમેનના મત મુજબ નીચામાં નીચા માણસો હતા, અને તેઓ કદિ મજૂરોનું કલ્યાણ કરવાના નહોતા. હિન્ડમેનું સત્યાનાશ વાળનારા મૂડીવાદીઓ ક્રિસ્ટિયન મજૂરોનું પણ સત્યાનાશ વાળી રહ્યા છે એવી માન્યતાથી હિન્ડમેન ક્રાન્તિ લાવવાની કોશિશ કરતો હતો.

દાદાભાઈને આ વિચારો રુચ્યા નહિ. જો કે ક્રિસ્ટન હિન્ડને પોતાના સ્વાર્થ માટે તાબેદાર ગણવા માંગતું હતું, અને ઇંગ્લેન્ડના પત્રો અને રાજદ્વારી પુરુષો હિન્ડી પ્રજાને સસાય તેટલી મુશ્કેલી તાપર હતા, છતાં દાદાભાઈ છેલ્લે પાટલે એસવા માગતા નહોતા. હજી પણ તેમને અંગ્રેજી પ્રજામાં શ્રદ્ધા હતી તથા વરસ પછી હિન્ડમેને દાદાભાઈને લખ્યું કે “અરજી કરવાના દિવસો વડી ગયા છે.” છતાં આ વાત દેશમંડળ દાદાભાઈને ગળે જતરી નહિ. તેમણે બની શકે તેટલા અંગ્રેજ મિત્રોનો ટેકો મેળવીને હિન્ડની ચળવળને બળવત્તર બનાવવાની કોશિશ કરી. માર્ટીન વુડે તેમને સલાહ આપી કે ઇંગ્લેન્ડની પ્રજાની ખાતરી કરી આપો કે હિન્ડ સાથેના જોડાણથી અંગ્રેજોને પૈસા મળે છે. અંગ્રેજો એમ જ માને છે કે હિન્ડ પાછળ તેઓએ કરેલો સુમાર્યા છે, અને નરાદે જો વાત

ખોટી પુરવાર કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ કહે છે કે “કરોડો નહિ શુભાગ્યા હોય તો ભવિષ્યમાં શુભાવગા પડશે.....”

જોસેફાઈન બટલરે પણ હિન્દની આઝાદીની લડતમાં મુંઢેર કાળો આપ્યો હતો. “Government by Police”^૧ નામના પુસ્તકમાં તે બાઇએ હિન્દને યથેલા અન્યાયોનું સચોટ ચિત્ર દોર્યું હતું.

હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની રચના થયા પછી દાદાભાઈના મનમાં હિન્દ અને મહાસભા એકનાર થઈ ગયા. તેઓ બન્ને એક જ હોય તેમ કોન્ગ્રેસ અને હિન્દ વિષે બોલવા લાગ્યા. જેમાં કોન્ગ્રેસનું હિત તેમાં હિન્દનું હિત, અને જેમાં કોન્ગ્રેસને હાનિ, તેમાં હિન્દને હાનિ આ મમય દરમિયાન પોતાના મિત્રો અને માધીઓ સાથેના તેમના અગણિત પત્રો પૃથ્વી રાષ્ટ્રીય મહાસભા તરફના તેમના અળાંડ ભક્તિભાવના પૂરાવા મળે છે. મહાસભાને સંગઠિત કરી બળવાન બનાવવાની તેમને ખૂબ કાગજ હતી. દર અઠવાડિયે મહાસભાની પ્રગતિની માહિતી આપનારા પત્રો તથા છાપાઓના કર્તાગો હિન્દમાથી તેમના પર રવાના કરવામાં આવતા હતા દાદાભાઈ ઇંગ્લેન્ડમાં બ્રિટિશ મિત્રો સમક્ષ કોન્ગ્રેસની વાત કરતા અને “બ્રિટિશ રાજ્યના બાળક”ની કોન્ગ્રેસને ઉપમા આપીને તે મંળધી અંગ્રેજ અબ્બગારોમાં લેખો લખતા તેમના પત્રો પરથી માતૃભૂમિ માટે તેમના હિલમાં કેવો પ્રખર પ્રેમ હતો તે સિદ્ધ થઈ જાય છે, અને એ પત્રો પરથી કોન્ગ્રેસના શરૂઆતના ઇતિહાસના કેટલાક રસિક પ્રમંગો પણ વાંચનારને જાણવા મળે છે.

૧ આ પુસ્તકમાં જોસેફાઈન બટલર વખે છ કે હિન્દ બચકર દરિદ્રતા, વારવાર પડતા નાશકારક દુર્કાળો, અને તલ્લ લુપ્તી તથા જુદી પોલિસ-પદ્ધતિ સહન કરે છે. નવારાગી નળી સરકારે તેના પર કન્નિયાત અને ઇનિગદાગ વેસ્યાગતિ અને શનામના પેપાર વાધ્યા છે તે તો જુદા !

આ પત્રવહેવારમાંના કેટલાક પત્રો અત્રે આપવામાં આવ્યા છે.
મહાબારી જોગ

ગાન્યુઆરી ૩૦, ૧૮૮૭.

સર ડબ્લ્યુ. હન્ટર કોન્ગ્રેસમાં ઉત્સાહભર્યો રસ લે છે, અને મુસલમાનો કોન્ગ્રેસમાં જોડાતા નથી એવી વાત ખોટી પાડવા માટે ડાપાઓમાં લખવા માંગે છે. કલકત્તાનો ‘ટાઇમ્સ’નો ખાખખતી દરેક ખાખખતમાં ગંભીર ગેરઅમલગી જોખી કરે છે.....કોન્ગ્રેસે અત્રે ઘણી જાણત પેદા કરી છે, અને જો તે ખંતથી અને કાળજીપૂર્વક કામ કરશે તો આ દેશમાં હિન્દને માટે અસરકારક અને ચિરંજીવ હાપ પડશે.

દાદાભાઈના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી કલકત્તાની ‘કોન્ગ્રેસના કામકાજથી ઇંગ્લેન્ડમાં ઘણી જાગૃતિ આવી હતી. આ બધી જાગૃતિ દાદાભાઈએ એકલે હાથે ચલાવેલી પ્રયત્ન ચળવળને આભારી હતી. મહાસભાના સાહિત્યનો બહોળો પ્રચાર કરીને તેમણે ઇંગ્લેન્ડની પ્રજામાં હિન્દ માટે દિલસોજીની લાગણી પેદા કરી હતી.

દાદાભાઈ પર સર જોન બડ ફીઝરનો પત્ર

જુલાઈ ૭, ૧૮૮૭.

હું ઇચ્છુ છું, “કે આ મહાન પ્રજાકીય સમારંભમાં હું જાતે હાજર રહી હોત. આ બનાવ ઘણા અર્થસૂચક અને સારમાહી છે, અને મને વિશ્વાસ છે કે તે પરથી આ દેશના રાજકર્તા વર્ગો થોડા ધડો લેશે. જો કે અને તેવી આશા નથી. હાલમાં આ દેશની સરકાર પર લાભવગ ધરાવનાર જુગો શોકોનો વર્ગ છે, કે જે પોતાના સ્વાર્થની ખાખખતમાં આઝાદીને ચાહનારો છે. પણ ત્યારે તેઓના તાબા નીચેના શોકો પોતાના હક્કે માગવા નીકળે ત્યારે તેઓ તે મત્તાના જેરથી દાખી દે છે. આ મનોદશાનો દાખલો આમની સભામાં આધારિત પ્રશ્નની ચર્ચા ઉપરથી મળે છે. હિન્દની પ્રજાની રાજકીય અભિજ્ઞાતાઓ તરફ અંગ્રેજ “વર્ગો” દેવી નજરે જુએ છે તેનો “ટાઇમ્સ”ની કટારો પરથી ખ્યાલ આવશે. ઇલિઅર્ટ મિલ્સ વખતે જેની લડન થઈ હતી તેવી અનેક લડનો વિના આ અભિજ્ઞાતાઓ પાઠ પડવાની અને આરા નથી. અલખન, અને તો પ્રજાની જા દુન થશે, અને અમારા દેશની શોકશાહી આ

વાત જલદી સમજીને તેનો અમલ કરે તેમાં જ સસ્તનતામાંના હિન્દી વિભાગનું શુભ રહેલું હું.”

રોબર્ટ પેકલરનો પત્ર

ઓગસ્ટ ૧૬, ૧૮૮૭.

આ સવાલ હિન્દ અને ખ્રિસ્તના ભવિષ્યના કથાથી માટે મહત્વનો છે.....હું કોન્ગ્રેસનો રિપોર્ટ અમારી લિબરલ કલ્પ (પર્થ)ના રિડિંગ રૂમમાં મોકલો.

જી. જે. ડીના પત્ર

ઓગસ્ટ ૧૬, ૧૮૮૭.

હિન્દમાં વોલંટીઅરોને કટકું ઉત્તેજન આપવું તે નક્કી કરવું ધણું જ મુશ્કેલ છે. હિન્દમાં નવેસરથી બળવો ફાટી નીકળે તે ઇચ્છે માટે આક્રમકારક છે, પણ તે સાથે જ સ્વરાજ ભોગવવાને લાયક પ્રજાને તેમ કરતી અટકાવવામાં ઉદારતા નથી. અંગ્રેજ ઑફિસરો સાથની વોલંટીઅર ફોર્સે કંઈક બહું કરી શકશે. એક પ્રજાના લશ્કરી જુસ્સાને કચર્ચી નાખવાનું કામ ધણું અન્યાયી છે. અમે શરૂઆતમાં રોમન મુગમાં તેથી ધણું સહન કર્યું હતું, અને તમારા દેશને પણ તે જ પ્રમાણે સહન કરવું પડશે.

રેવરંડ ફ્રેડ નેસ્ત્રેલનો પત્ર

જાન્યુઆરી ૩, ૧૮૮૮.

.....અત્યાર સુધી શાન્ત અને મૌન ધરી રહેલી પ્રજા આટલી બધી જાગૃતિ બતાવે તેજાલો શબ્દમા હવે આઝો હોય એવું લાગે છે...
...મને વિશ્વાસ છે કે હિન્દની પ્રજા જાણે હાલકી પકિતની પ્રજા હોય એમ ગણી તેની અવગણના કરનારા હિન્દમાંના અંગ્રેજો આ ભય બનાવથી શરમાશે...

થોડા જ વખતમાં જીમનો બ્રીજો રોબર્ટ મુલર એમ. ડી. (સરજન્યન મેજર ઍન ધ રીટાઇડ લીસ્ટ ઓફ ધ બોમ્બે આર્મી) કોન્ગ્રેસનો સહાયક બ-બો. તા. ૩૦ મી ડિસેમ્બરે ફરામ દેસાઈ પરના પત્રમાં તેણે લખ્યું હતું:

“મહેરબાની કરી તમારા મામા (દાદાબાઈ)ને કહેજો કે હું મિ. એલન એક્ટેવીઅન જીમ સી.બી. હિન્દી મરકારનાં બેનીબાતાના માથ

સેક્રેટરીનો ભત્રીજો હું. મિ. ચાર્લ્સ ફારબેટ મને “હામવર્ડ મેક”ની થોડીક નકલો મોકલી ત્યાં સુધી મને હિન્દની કોન્ગ્રેસની કંઈ જ ખબર ન હતી. જો કોઈ પણ અંગ્રેજને એમ લાગતું હોય કે હિન્દી સરકાર આપણું સરકાર છે તો તે અંગ્રેજ હું જ છું; અને જો તેઓ આ અળવળને લગના બધા પત્રો મારા પર મોકલવાની કૃપા કરશે તો હું કોન્ગ્રેસની અળવળને ઉત્સાહપૂર્વક ટેકો આપીશ.”

વામ્બા પર દાદાભાઈનો પત્ર

ડિસેમ્બર ૨૩, ૧૮૮૭,

મને લાગે છે કે કોન્ગ્રેસની અળવળ હિન્દના દેશીઓમાં જ મક્કાવતી, અને હિન્દમાં વસવાટ કરી રહેલા યુરોપીઓને અને યુરોપીઓને પછી તેમાં જોડવા. યુરોપીઓને તેમાં જોડવાનું યોગ્ય નથી.

મક્કાવારી પર દાદાભાઈનો પત્ર

“હન્ડિયન એક્ટેડરના આશુ અકર્માં તમે રાજદારી સુધારકો પર મજબૂત વાર્તા પ્રકાશ કર્યા છે કે “જેઓ લશ્કરોમાં અંગ્રેજો સાથે સમાનતા માંગે છે”-મારા વહાલા મિત્ર, તમે કેવા બીનગરબી અનિષ્ટનો પ્રચાર કરી રહ્યા છો ! અસમન મહાત્મ્યસુધારા માટે જરૂર લડત ચલાવો, પણ બીજી અગત્યની અળવળની નિન્દા કરીને તેને શા માટે તોડી પાડો છો ! એક વાત યાદ રાખજો કે જે પ્રગતિ રાજદારી ક્ષેત્રમાં ગમતી પડી હોય તે મામાનિક ક્ષેત્રમાં કબજા થઈ શકતી નથી. ફક્ત રાજદારી ઉન્નતિ જ સમાજ સુધારના અમલ માટે જોઈતી મકિત, ચેતન, અને હિંમત આપમે.”

વામ્બા પર દાદાભાઈનો પત્ર

ડિસેમ્બર ૨૦, ૧૮૮૮.

કેટલાક પાંચસી હિન્દીઓ અને મુસ્લિમોમાંથી અસમન થવા માંગે છે, એમ માનવાને મને ઘણું દુઃખ થયું છે. આવું પગલું આપવાનું ગંધાર્થો. આપણે હિન્દના ક્ષીએ, અને હિન્દ આપણી માનુષ્ય છે. અને આપણે હિન્દીઓ તરીકે માથે જ નરીશું અથવા રૂખીશું. જો આપણે હિન્દીઓથી અસમન થઈ જઈશું તો આપણી હાલનું મોડા પી ગયાં કાળના કામગીરી જેવી થઈ જશે. અંગ્રેજો જોઈને ત્યાં

આપણા પીઠાં તોડી નાખશે. તમે ધણા પાસીઓનો ટેકો મેળવ્યો હોય તો મને આનન્દ થશે.

ગાન્યુઆરી ૨૮, ૧૮૮૯.

ફેરફાર પાસીઓનો કોન્ગ્રેસ મામેનો વિશેષ જોખને હું દિલ્લીઃ થયો હતું અને “ગમ્ત ગોફતાર”ના વિરોધથી થયું હ.ખ મધુ છે, કારણ કે મેં આશા રાખી હતી કે એ પત્ર હિન્દની પ્રગતિ માટે કામ કરીને બતાવી આપશે કે પાસીઓ પોતાની માનુષ્યમિતે વકાદા છે, અને જે બુદ્ધિએ તેઓને આશરો આપ્યો હતો તેના મુખ અને આખાદી માટે પ્રયામ કરીને માનુષ્યમિત તરફનું ઝાણ કમકિ અદા કરવાને આતુર છે.

ગાન્યુઆરી ૧૭, ૧૮૯૦.

મને બેરમન (મક્કાવારી) એ ખબર આપી છે કે પાસીઓનો વિરોધ એકમકોક્ષ હતો. પાસી કામના બચાને નાટે આ ખબરને હું ખુશ ખબર ગણું છું.

ફેબ્રુઆરી ૧૮, ૧૮૮૦.

મને જોખને ખુશાવી કિપ્પ છે કે કોન્ગ્રેસમાં ૩૬ પાસી ડેલિગેટો હતા.. ..મધ્યા નજરે પાસી કોમને ૨૫૦૦ ડેલિગેટમાં એક પ્રતિનિધિ મેળવવાનો હક છે.

છુમ પર હાહાલ્યાધનો પત્ર

દેશી રાજ્યો કોન્ગ્રેસમાં લગભગ સર્વે તેને મદદ કરે તથા પોતાની મરજી પડે તો તેમાં ડેલિગેટો મોકલે તે ઇચ્છવાનું છે. દેશી રાજ્યોની ખાસ જરૂરિયાતો અને ફરિયાદો છે, અને કોન્ગ્રેસ તથા તેના જેવી બીજી રાજદ્વારી મસ્થાઓ જ રાજદ્વારી સવાશે હાથ ધરી શકે છે.. . હિન્દના સંઘળા થોડા વચ્ચેનું આ ગતનું મગાન ઇચ્છવાનું છે. રાજ-સ્થાનોના લાભોને બ્રિટિશ હિન્દના લાભો સાથે ગાઢ સંબંધ છે. દેશી રાજ્યોમાં થતો કોઈ પણ સુધારો આખા હિન્દને લાભકારી નીવડશે, અને દેશી રાજ્યોની ફતેહ સાથે સરખામણી કરતા બ્રિટિશ રાજતંત્રની નિષ્ફળતા જાણી પાડીને તેઓને શરમમાં નાખશે. આપણે દેશી રાજ્યોને આપણી સાથે લેવા જોઈએ. તેથી આપણી સક્ષિતતા ધણો વધારો થશે. દેશી રાજ્યો અને દેશી રાજ્યો કોન્ગ્રેસમાં રસ લે છે એ હકીકતથી અહીંના લોકોમાં કોન્ગ્રેસના અભિપ્રાયને વજનદાર ગણવામાં આવશે.

વાચ્છા પર દાદાભાઈનો પત્ર

મર ૩૫૯૫. હન્ડર સાથેના નારાવમવાટથી એ લાભ થયો છે કે દેશીઓને સનદી નોકરીમાં વધુ પ્રમાણમાં દાખલ કરવાની જરૂર તેઓ અગાઉ કરતાં વધારે અપ્પ પ્રમાણમાં પિઝનતા થયા છે..... મને કોન્ગ્રેસની આવૃત્તિ બેઠક સબધી જરા ચિન્તા થાય છે. સર મૈયદ અલ્લમદ કોન્ગ્રેસને તોડી પાડવા માટે આકાશપાતાળ એક કુગ્રે.

મસખારી પર દાદાભાઈનો પત્ર

માર્ચ ૨, ૧૮૮૮.

મુસલમાન વિરોધીઓ સાથે જો કંઈ ચોખ્ખ સમજૂતી થઈ શકે તો ખરેખર તે લાભકારી છે. આ ફાટફૂટ આપણી પ્રગતિમાં ખરેખર નાખશે. એઓ ઇન્ડિયનોનો સામનો કરવામાં જોઈએ એટલી મુશ્કેલી રહેલી છે.....પ્રભુ હિન્દને મદદ કરે એ ખરું. આપણે આપણાથી બનતું કર્યા કરવું જોઈએ.

કોન્ગ્રેસ સામેનો વિરોધ શો હતો? કંઈ જાતની ફાટફૂટથી દાદાભાઈ ચિન્તામાં પડ્યા હતા? ૧૮૮૮ માં આખા હિન્દમાં એંગ્લો ઇન્ડિયન અને મુસલમાન કોમમાં કોન્ગ્રેસની સામે એરી વિરોધ પ્રગટી નીકળ્યો હતો. જો એલન હ્યુમને કોન્ગ્રેસના પિતા ગણીએ તો માર્કિવસ ઓફ ડફરિનને કોન્ગ્રેસના પ્રપિતામહ ગણવા જોઈએ. હિન્દના વાઈસરોય તરીકે તેમણે કોન્ગ્રેસની સ્થાપનાને વધાવી લીધી હતી એટલું જ નહિ, પણ એકલા સમાજસુધારાથી સંતોષ ન પામતા લોકોને રાજકારી તાલીમ આપવાની હ્યુમને સલાહ આપી હતી. આચળવળ તરફની પોતાની પસંદગી બતાવવા માટે લોર્ડ ડફરીને કલકત્તામાં મળેલી કોન્ગ્રેસની ખીલ બેઠકના રેલિગેટોને સરકારી મહેલમાં ગાર્ડન પાર્ટીમાં ખાસ માનવંતા મહેમાનો તરીકે આમંત્રણ આપ્યાં હતાં. ત્રીજી કોન્ગ્રેસ વખતે મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ ટેન જેવા અનેક પ્રાન્તિક ગવર્નરો અને સરકારી અમલદારો સરકારની સામે કાયદેસર વિરોધ પણ ઊભો થાય એ વિચાર તરફ પસંદગી ધરાવતા હતા.

મદ્રાસની કોન્ગ્રેસ મળ્યા પછી નોકરશાહી મહાસભાની અગવળથી ભરકવા લાગી. આ અગવળના વિકસમાં સત્તાધીરો વાપળીત થયા. એંગ્લો-ઇન્ડિયન કેમને આ અગવળમાં વ્યવસ્થિત સમાજના નાશની ગંધ આવી, અને તાજના હાથમાંથી રાજસત્તા દેશીઓની પલાંમેન્દ્રને સોંપવાની—બ્રિટિશ રાજ્યને બદલે હિન્દુરાજ સ્થાપવાની બમરાણી કેટલાક પાર્શ્વિકો અને મુસલમાનો પણ ભરકવા લાગ્યા.

કર્મની વિચિત્ર ગતિથી મદ્રાસની મહાસભાના અહેવાલમાં જ કોન્ગ્રેસના વિરોધીઓને ટેકો આપનારું વસ્તુ મળી ગયું. આ રિપોર્ટની સાથે જ પત્રિકા બેરેલી હતી. મૌનવી ફરીફરદીન (હકીકતાખાદનો વકીલ) અને સમગલ (કમગળપુરનો પટેલ) વચ્ચેના સંવાદ નામની પત્રિકામાં જમીનદારી પદ્ધતિની મહોકાણ સમજાવવામાં આવી હતી. આપખુદ રાજસત્તા ગમે તેટલી પરમાર્થ હોય છતાં તે ખરાબ છે, અને આપખુદ સરકારના ભુદનમાંથી પ્રજાને બચાવવા માટે કોન્ગ્રેસ પ્રતિનિધિવવાળા રાજતંત્રની માગણી કરે છે એમ આ સંવાદમાં સમજાવવામાં આવ્યું હતું. વિરોધી અખબારોને આ સંવાદમાં બળવાની ગંધ આવી, અને તેઓએ સંવાદનાં વાક્યો ટાંકી ચેતવણી આપી કે કોન્ગ્રેસ ઝડપથી સન્નદ્રોહી બનતી જાય છે.

આવી પત્રિકાઓનો પ્રચાર કરવાનું “ પાપ ” કરીને જ કોન્ગ્રેસ અટકી નહોતી. મહાસભાના નેતાઓએ મુસલમાનોને કોન્ગ્રેસમાં જોડવા ખાસ પ્રયાસો કર્યા હતા. મદ્રાસની કોન્ગ્રેસના પ્રમુખ બદરુદ્દીન તૈયબલુએ ચોતાના ધર્મજંદુઓને કોન્ગ્રેસમાં જોડાવાની અપીલ કર્યા પછી આખા દેશમાં ઉર્દૂ ભાષામાં પ્રચારકામ ચાલુ થયું હતું. ભીમજી નામનો એક મુસલમાન મુસ્લિમોનો ટેકો મેળવવા માટે આખા દેશના પ્રવાસે નીકળ્યો હતો. નોકરશાહીને આમાં લાલ વાવટો જણાયો. બલા મુસલમાનો પણ કોન્ગ્રેસની ભળમાં ફસવા લાગ્યા હતા, ત્યારે સરકાર હાથ બેડીને શી રીતે બેસી રહી શકે ? તાજની મુસ્લિમ રૈયતને કોન્ગ્રેસની સન્નદ્રોહી અગવળથી

દર રાખવા અને હિન્દુ રાજ સ્થાપવાના પ્રયાસની સામે આખી મુસ્લિમ કોમને ઉશ્કેરવા માટે સરકારી અને ખીન સરકારી તરફેણે છોડી મૂકવામાં આવ્યાં.

કોંગ્રેસનો સૌથી મોટો “ગુન્હો” એ હતો કે દાદાભાઈ હિન્દની પ્રજા તરફથી કોંગ્રેસને નામે ઈંગ્લેંડમાં ચળવળ ચલાવતા હતા. વિલીયમ હન્ટર જેવા મહાનુભાવો તેમણે ટેકા મેળવ્યો હતો. કોંગ્રેસનું રાજદ્વારી બળ એટલું બધું જગજગસ્ત હતું કે તેને કચરી નાખવા જતાં સરકાર પોતે જ તૂટી જશે એમ દાદાભાઈએ જાહેરમાં જણાવ્યું હતું. દાદાભાઈના સતત પ્રચારકામથી ઈંગ્લેંડની પ્રજા હિન્દની રાષ્ટ્રોપભાવના તરફ દિલસોજી બતાવતી થઈ હતી. એડવર્ડન જેવા મહાન મુસ્લિમોએ જાહેર કર્યું કે હિન્દમાં ખ્રિસ્તિય હકૂમત ચાલુ રાખવી કે નહિ તે નક્કી કરવાની અંતિમ સત્તા હિન્દની રજ કૌંડની પ્રજાના હાથમાં હતી. એંગ્લો-ઇન્ડિયા માટે આવી ચળવળ બચાવે રાજદ્રોહ સમાન હતી.

કોંગ્રેસને પ્રજાને નામે બોલતી અટકાવીને ખ્રિસ્તિય પ્રજાને આડે રસ્તે દોરતી અટકાવવા માટે એંગ્લો-ઇન્ડિયન મંડળોએ બ્રમરાણ્ય મચાવી મૂક્યું હતું. થીઓડોર બેડ જેવા લેખકોએ તો એક વાર ફરીથી લોખંડી મૂકકાથી કોંગ્રેસની ચળવળને દાખી દેવાની સલાહ આપી. પણ સરકારે ખીજે જ રસ્તો લીધો. કોંગ્રેસની ચળવળને કચરી નાખવા માટે આખા દેશમાં કોંગ્રેસ વિરોધી દેખાવો કરવાનો સરકારે ઠરાવ કર્યો. આ કામ માટે અમર્યાદ ઇસ્લામી અન્નુગનો તૈયાર જ હતી. વળી સર સૈયદ અહમદની યુનાઇટેડ ઇન્ડિયન પેટ્રીઓટિક એસોસિએશન, ઓધની ખ્રિસ્તિય ઇન્ડિયન એસોસિએશન, અને આવા જ ખીજ “વક્તાવ મંડળો”એ દેશના જુદા જુદા ભાગમાં સભાઓ ભરી કોંગ્રેસના પ્રજાકીય સ્વરૂપને આવાહન કર્યું, કોંગ્રેસની વિરુદ્ધ સાહિત્ય પ્રગટ કરવા માંડ્યું, છાપાંઓને પૈસા આપી કોંગ્રેસની વિરુદ્ધ લખાણો લખાવ્યાં, અને પાર્લામેન્ટના સભ્યો અને અંગ્રેજ અખબારો પર મહાસભાની વિરુદ્ધનું સાહિત્ય મોકલવા માંડ્યું.

એક પત્રિકામાં કેટલાક “રાજગોના નામે લેખો હતા, જે બિચારાઓ કાળા અક્ષરને ફટી મારનારા હતા અલબત્ત સર મૈયદ હુસેન બેલગ્રામી જેવા હુશિયાર માણસો પણ મહાસભાની વિરુદ્ધમાં હતા તેઓનું દ્રષ્ટિબિન્દુ તદ્દન ઝેમીવાદી હતું. કોન્ગ્રેસના વિરોધીઓમાં મહુસ્વના નામે હુદ્રાણાદના નિગ્રામ અને નવબ સર મહાર જગના હતા.

કોન્ગ્રેસ સામેની ચળવળને આવા માણસોને ટેકો હોવાથી દાદાભાઈને મહામથના ભાવિ માટે ચિન્તા ઉપજી હતી પણ કોન્ગ્રેસની સામે ઘેગયલા વાદળા તરત જ વિખરાઈ ગયા, અને કોન્ગ્રેસની વિરુદ્ધમાં ગમે તેના બળાળા કાઢવામાં આવી હતા છતાં કોન્ગ્રેસ તો આગળ જ ધપતી ગઈ, અને તેનો વિરોધ કરનારી સંસ્થાઓ દૂક મથમમાં નાશ પામી.

નાજી પર દાદાભાઈનો પત્ર

સપ્ટેમ્બર ૨૧, ૧૮૮૮

મુસનમાનાને આગળ વધરા દો આ નવી શક્તિની ખીનવણી
અતે હિન્દને નામકામી નિનકરો તેઓ નમ્રત થયા છે તે દીકરા જ

જુલાઈ ૨૭ ૧૮૮૮

ડીંગમીને ઈંગેન્ડના કોન્ગ્રેસના નક્કારાત્તિનિધિ નીમરા મળધી
તમે કહ્યું કે જશા એની આજ્ઞા છે આ કામ માટે તમે તકન નાયક
છ અને આરા ભયર્તા વિના આપણી મરત જનની મફત થરાની
નથી તેમની પાસ મમય રાખિ અને જાણ પગુ છે

આગસ્ટ ૩૧ ૧૮૮૮

મને આજ્ઞા છે તેનગ મેતા અને ખીનતઓ આ વાત પર
ગભીર વિચાર કરો આ બધા માટે ધેસા તો જોઈશ જ ચાડા નખત
માટે યોડા જણે આ મનોગ આપવો પડશે

કોન્ગ્રેસની સ્થાપના થયા પછી બ્રિટિશ નમ્રમત જાહત ના
માટે ઈંગેન્ડમાં કોન્ગ્રેસની નમ્રજારી એજન્સી સ્થાપરાતો દાદામાઈ
આમહુ પ્રતા હતા પણ તે માટે જોઈના ધેમા નમ્રમા નદોના

૧૮૮૭ માં દાદાભાઈએ સગવડોએ કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે મમ કરનાની તપના મનાવી હતી, પણ ચળવળ માટે નેહતા પૈતા પણ તેમને મળ્યા ન હતા આથી તેમણે પોતાના મર્યાદિત સાધનોથી અને તેમનું ધર્મ, પણ ડીગમીએ આ મરાન ઉપાડી લઈ તે માટેની ચોજ નાની રૂપરૂપા નક્કી કરી આપી, અને બીજા વર્ષે સાન્ડમા કેવન સ્વીટમા કોંગ્રેસની ગાખા ખોલનામા આવી હિન્ડિયા એશિયાથી હિન્ડ સભાથી મરતાવાર માહિતી મળતી આજે કોંગ્રેસની સાખા પાર્લામેન્ટના સભામંદોને પ્રત્યેય માહિતી પૂરી પાડનાની ફરજ બાજવની આ એંગ્લોસીએ કોંગ્રેસની બીજી મેડના બહેવાનની ૧૦૦૦ નમો હપાવી તે ઉપગત એટલે ચિનના જાણાઓ અને પાર્લામેન્ટના સભામંદો પર હિન્ડ મનથી નાજાઈ પત્રિકાઓ ગાના કંવામા આવી દૂકમા દાદાભાઈની દેખરેખ નીચે ડીગમીએ આખા હિન્ડમા હિન્દની રહિયાદો રજૂ કરનાતુ મમ પૂરોતરથી ઉપાડી વીડુ, અને અતે ૧૮૮૮ ના જુનાઈમહિનામા વિનીઅમ વેડમર્નના પ્રમુખપણા નીચે આ એંગ્લોસીની ગળ્યાએ કોંગ્રેસની સિટિંગ ઇમિગી હમ્લીમા આવના પામી

મધ્યમારી પર દાદાભાઈનો પત્ર

અંકડોનર પ ૧૮૮૮

હું સગવડો અહમદના રિગેધથી બાંડરનો નથી, અનમત પોસિટિવ એંગ્લો આનગી રીતે ગમ્મો પર દમાણ લાગે પણ તેઓની લાગ ખોગી છે, અને જે આપણા મિત્રોની દમાનાં અને માટેમાટેના મનનેથી કોંગ્રેસ નમગી નહિ પડે તે વહેલા મોગ તેઓની યાગ પડી બામવાની છે

ડિએબલ ૨૦, ૧૮૮૮

કોંગ્રેસના બવા આગેવાનો બંગા થરા નેએ હું હમુ હું કે તેવગ અને ફિગેગમા આ ગળ મમનાં અને બામનગી મા માટે કોંગ્રેસની નામે થાય છે ને મારી અગાવની છે

ગન્યુઆરી ૧૧, ૧૮૮૮

કોંગ્રેસ આગવી નથી ફનેદમદ થ નેયો અને ફેગી બધી ગાગ મગી ના નવર અહમની દાવના મને નાં લાગુ દામ પણ તેમો પદ ના બરાનીવન ની તે અગી મગ નવ પા એ

બન્યા છે કે ડફરીનના પ્રકારો અને કોલિનના ચર્ચાપત્રોની કંઈ માફી અમર થઈ નથી. બિલ્ડનું નેત્રી આપણું કંઈક ભરું થયું છે.

દાદાભાઈ ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દની પ્રજાને એકબીજાના ગાઠ સમાગમમાં લાવવાને આતુર હતા. તેથી તેમણે કોન્ગ્રેસને બ્રિટિશ પ્રજા સમક્ષ મહાસભાના આદર્યો રજૂ કરવાને માટે એક પંચ મોકલવાની સલાહ આપી હતી. તેજ પ્રમાણે હિન્દી પ્રજાના આશિસ્થ અને શુભદોષનો અભ્યાસ કરવા માટે તેમણે બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓને હિન્દની મુલાકાત લેવાની સૂચના કરી હતી. ૧૮૬૦ માં કોન્ગ્રેસે મુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, આર. એમ. મુખોપાધ્યાય, એલન હુમ, અને ચાર્લ્સ નોર્ટનના ડેલિગેશનને હિન્દની મૂળી પ્રજાનો અવાજ બ્રિટિશ પ્રજાને સંભળાવવા માટે વિલાયત મોકલ્યું. હિન્દના આ પ્રતિનિધિઓને બ્રિટનમાં સારો આવકાર મળ્યો, અને ઠેકઠેકાણે મળેલી સભાઓએ ધારાસભાઓમાં પ્રતિનિધિત્વ દાખલ કરવાની કોન્ગ્રેસની માગણીને ટેકો આપનારા હરવો પસાર કર્યા. આ પંચના એક સભાસદ મુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના વકતૃત્વની અગ્રેજ પ્રજા પર તારી છાપ પડી હતી. દાદાભાઈ ઉપરાંત બેંડોલોએ હિન્દના પ્રજા સંબંધી ઇંગ્લાન્ડના જુદાજુદા ભાગોમાં ભાષણો કરીને કોન્ગ્રેસની લડતને વેગ આપ્યો હતો.

વામ્બા પર દાદાભાઈનો પત્ર

ડિસેમ્બર ૧૦, ૧૮૮૦.

મને આશા છે કે કોન્ગ્રેસ ફતેહથી પમાર થઈ જશે. તેની જરૂરિયાત અને મહત્તા દરેકજ વધતી જાય છે. હું દિલ્લીરે છું જે “મગાહા” આપણા વિરોધીઓના હાથમા સ્ત્રી રહ્યું છે. દરેક મહાન અળવળને હમેશાં આવી મુશ્કેલી નડે છે, પણ આપણે તેને પહોંચી વળવું જોઈશે.

એમ. બી. નામજોશી પર દાદાભાઈનો પત્ર

કોન્ગ્રેસની સામેનો તમારો લેખ વાચીને મને કેટલું દુઃખ થયું હશે તે તમને કહેવાની જરૂર નથી. તમે કોન્ગ્રેસના જન્મથી જ તેને ટેકો આપના હતા, અને તમે જ તેની વિરુદ્ધ થયા જામત શું છે ?

આપણે મારેમાટે કુસંપ કરીએ તે આપણને પત્તડરો, અને આવા મન્નેગોમા હિન્દ પ્રગતિ કરી શકે ? આપણી મુશ્કેલીઓ શું યોગી છે કે આપણે જાતે જ તેમા વધારો કરીએ ? ગરીબ આપકુ હિન્દ !

વાચ્છા પર દાદાભઈના પત્ર

એપ્રિલ ૮, ૧૮૬૨.

કો-એમ કમિટીએ એક કડક દગર તૈયાર કરી તે એક પત્ર સાથે “ટાઈમ્સ” પર મોકલી આપ્યો છે.

હુમે આપણે માટે જે કંઈ કંઈ છે તે પત્રી આ પત્ર પર સહી કરતા મને દુ ખ થયુ હતું.

એપ્રિલ ૧૪, ૧૮૬૨.

આપણા વિગેનીઓ હુમના મગગોનો આપણી મામે ઉપયોગ કરશે એમ ધારી લેતે.

હુમના પત્રો અને તેમના વિચારોને વખોડી કાઢનારા કો-એમ કમિટીના દગર સંબંધી થોડો ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. ૧૮૬૨ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૬ મી તારીખે હુમે કો-એમના સભાસદો પર એક ખાનગી પત્ર લખ્યો હતો જે પાછળથી પ્રગટ થવાથી તેમને બહુ માહું લાગ્યું હતું. આ પત્રનો સાર એ હતો કે હિન્દના નાજ તત્રથી પ્રજા ગરીબ જ થતી ન હતી, પણ એ તંત્ર એવું હતું કે જે “જગતના ઇતિહાસમા મૌથી ભયકર ક્રાંતિ મારેનો માર્ગ તૈયાર કરતું હતું હિન્દના લોકો ધીરજવંત, નમ્ર અને ગાંડ’ હતા પણ એમ તો કામની પ્રજાએ પોતાના રાજ અને ઉમરાવ વર્ગના ખૂન કર્યા તે પહેલા ફ્રેન્ચ પ્રજા પણ રાક અને નમ્ર હતી ભૂખમરો અને દારિદ્ર-આ બે એવા મહાન મંદાર અને ઉપદેશક હતા કે જેઓ એક જ દિવસમા ઘેટાઓના ટોળાઓને વડાઓના લગ્નકરમા ફેરવી નાખવાને શક્તિમાન થતા. આથી હુમની ખ્યાનરી થઈ હતી કે હાલના મામલામાથી ભયકર ક્રાંતિ થવા વિના ગેદવાની નથી. તેલું લોકોને ખાસ કરીને શ્રીમત વર્ગને-આવતી ક્રાંતિની સામે ચેનવળી આપી હતી.

“એમ ન ધારતા કે સરકાર પોતાનું અથવા તમારું રક્ષણ કરવાને શક્તિમાન થશે. આવા દેશમાં સાર્વત્રિક આમવર્ગના યાગવા સામે કોઈ સત્તા ટકી શકવાની નથી.....હજારો ફ્લેટખોરા માર્યા જશે, પણ ન્યાં કરોડો માણસોને મોત સિવાય બીજી કોઈ આશા નહિ હોય, જેઓ વેર લેવાને જ લખ્યા હોય, ત્યાં તમારું શું વળશે? તેઓને વળત આપ્યે નેનાઓ મળી રહેશે—ખાતરી રાખજો કે તેઓને નેતાઓનો અભાવ નડવાનો નથી. આ અનુમાન નથી, પણ હકીકત છે.”

આમાં લોકોને યાગવા માટે ઉશ્કેરવાનો લેશમાત્ર ઇરાદો નહોતો. હુમે શ્રીમંત વર્ગને તેઓની સામે ડોળા ધૂરકતા આંતરિક બાય સામે વેળા સર જાગત થવાની ચેતવણી આપી હતી. આવી સ્થિતિ આવતી અટકાવવા માટે હિન્દ અને ઇંગ્લેન્ડમાં ચળવળ કરવા માટે કોન્ગ્રેસને મદદ કરવાની હુમે શ્રીમંતોને અપીલ કરી હતી. પણ કોન્ગ્રેસના વિદાધી છાપાઓએ હુમની કલ્પનાનો કિંધો અર્થ કર્યો, અને મહાસલાને હાનિ થતી અટકાવવા માટે કોન્ગ્રેસની પ્રિટિશ કમિટીએ “ટાઇમ્સ” પર એક પત્ર લખીને હુમના વિચારો તરફ પોતાનો અભાવ જાહેર કર્યો હતો.

કોન્ગ્રેસની પ્રિટિશ કમિટી ઉપરાંત હાદાલાઈને કોન્ગ્રેસનું એક બીન્નું બાળક પોપચાનું હતું. ૧૮૮૯ ની કોન્ગ્રેસે મહાસલાની ચળવળને વેળ આપવા માટે “ઇન્ડિયા” નામના અખબાર માટે અમુક રકમ મંજૂર કરી હતી; પણ તે તેના ખર્ચ માટે પૂરતી ન હતી. વિલીઅમ વેડરબર્ન અને હાદાલાઈ આ અખબારની ખોટ પોતાના ખિસ્સામાંથી ભરના હતા. હાદાલાઈ ન્યારે ન્યારે જરૂર પડે ત્યારે આ પત્ર માટે ૩૦ થી ૨૦૦ પાઉન્ડની રકમ ધીરતા. કોન્ગ્રેસ પર આ છાપું બોલા સમાન હતું એવી દેશમાં સામાન્ય લાગણી માત્રમ પડવાથી વિલીઅમ વેડરબર્ને એક યાદી તૈયાર કરી તેમાં જણાવ્યું કે ૧૯૦૨ માં ૧૩૭ પાઉન્ડની ખોટ આવી હતી. ૧૯૦૩ માં ૨૨૫૧ પાઉન્ડનો ખર્ચ થવાનો અંદાજ હતો, પણ વરસની અધવચ

મુખીમાં કોન્ગ્રેસે “ઇન્ડિયા” પત્રની ૪૦૦૦ નકલના ફેલાવા માટે જામીનગીરી આપેલી હોવા છતાં ફક્ત ૧૭૫૨ નકલોના લવાજમ મળ્યાં હતાં. ૧૯૦૧ માં નાણાની તંગીને લીધે બ્રિટિશ કમિટી અને “ઇન્ડિયા” પત્રનો અંત આવી ગયો હોય, પણ દાદાભાઈએ રૂ. ૨૫૦૦૦ ની મરકારી જામીનગીરી અનામત રાખીને કોન્ગ્રેસને એક વધુ તક આપવા માટે મજબૂર સંસ્થા આહુ રખાવી હતી. વિલીઅમ વેડરબર્ન આ જામીનગીરી દાદાભાઈને પાછી વાળીને કોન્ગ્રેસ પામેથી તેટલી રકમની જામીનગીરી માગી હતી. પણ કોન્ગ્રેસે કંઈ કંઈ નહિ. રમેશ દત્તે “ઇન્ડિયા” પત્ર પોતાને હસ્તક લઈ તેના નફાતોટા માટેની સઘળી જવાબદારી ઉપાડી લેવાની માગણી કરી, જે મંજૂર કરવામાં ન આવી. આખરે ગોખલે અને સરવન્તસ એફ ઇન્ડિયા સોસાયટીએ નાણા લેગાં કરીને મદદ કરવાથી “ઇન્ડિયા” પત્ર આહુ રહ્યું, અને ૧૯૨૧ માં તે બંધ પડ્યું તે નાણાની તંગીને લીધે નહિ પણ ખીજાં જ કારણોસર હતું. આ સમયે કોન્ગ્રેસની કારોબારી સમિતિનો બ્રિટિશ કમિટી સાથે મેળ ખાતો ન હતો. વળી લંડનમાં છાપું ચલાવવાનું હિન્દના નેતાઓને નિરુપયેગી મક્કમ પડ્યું દરમિયાન હુમ વેડરબર્નને મળતા વિચારવાળા હિન્દી લિબરલોએ ઇન્ડિયન રિફોર્મ્સ કમિટીનો સ્થાપના કરી હતી, પણ તેને હિન્દમાંથી ટેકો ન મળવાથી કમિટી ધરખાસ કરવી પડી હતી.

જે. એચ. કીન જોગ

મધ્યેમ્બર ૩, ૧૮૮૭.

જે અંગ્રેજો ન્યાયી બાવનાથી ચર્ચા ચલાવશે તો આખર મન બહાર આવશે, અને જો હું ખોટો માનૂમ પડીશ તો હું જાદુ રાજ થશા.

મધ્યેમ્બર ૧૬, ૧૮૮૭.

કરવેરાનો જોગે એ હિન્દનું અનિષ્ટ નથી. અકબરના જેટલી જામીન મહેસૂલ લેવાનાં આવે તેનો પણ કંઈ વધારો નથી. જે ખરાબી છે તે એ છે કે મહેસૂલનો એક બાગ દેગની જાદાર ધમધમી થાય છે.

વાંચના

ઓક્ટોબર ૧૮, ૧૮૮૭.

અરીસુનો નંકા મોટો જાણ્ય છે ... પરંતુ વેપારનો નયનો નંકા પરંતુ મોટો આવે છે, પણ જેમ કિંગિ નિમમતો મળે નંકા કિંગિરોનો નંકા છે, તેમ અરીસુનો નંકા વિન્દોનો નંકા છે... . આ મુખી આન પગ અરીસુનો વેપાર વાદવામાં આવશે આનુષી તે વિન્દ પગ શાપકપ ગરુમે.

સર તથાજી બડપુડ જોગ

નવેમ્બર ૨૩, ૧૮૮૭.

તે (સર વિચીઅન લન્ટર) દેશીઓના બધા મિત્ર છે, અને હું તેમને અને તમને માગુ છુંવની મુખ્ય મુગદ બર લાવવાની વિનંતિ કરું છું.....દીસાની કાગળાના મધ્યમાં ખાતાઓ માટે લિન્ડ અને હગેન્ડમાં એકી વખતે પરીક્ષા લેવાની નાગી માગુની છે.

વાંચના જોગ

ડિસેમ્બર ૨, ૧૮૮૭.

સર દીનદા (પીપી)નો પ્રેસિડેન્સી એમોલીએમન સાથેનો સબધ એમોલીએમન માટે જોખાગપ છે તેમા લાભ પણ છે, અને જોગલામ પાય છે.

એપ્રિલ ૨૭, ૧૮૮૮

તે આપણા શિક્ષિત મિત્રા અમન અથવા નાનુપ્રકરણી જોગ આપીને પોતાની ફરજ ઉત્સાહથી બજાવતા રીએ તેો શ્રીમતોથી અને તેણે અત્યંત રહેવામાં જ આવે છે તે સર કી. (દીનદા પીપી) સાથેના જાય તે પછી આપણા મિત્રો (તેનગ, મહેતા, મદદદીન તેવબજ, અને બીજાઓ) આ શ્રીમત મદદમને એકલા છોડી દીધે પોતાના બળ પર મુસ્તાક ગરુમે જો આપણા ખગ મુક્ષિસાળી અને શિક્ષિત નેતાઓ પ્રજાની નેતાગીરી પ્રજાનો ફાયદો કરે તેો આભાવિક રીતે જ તેનગ નેતાઓ પછાત પડી જશે આની અિનિ આવાખથી સમાજ-પૂર્વક લાવવાની છે

મલબારી લેગ

એપ્રિલ ૨૬, ૧૮૮૯.

હું દીલગીર છું કે વાઈસરોયની કાઉન્સિલના દેશી સભામદો હિન્દની આર્થિક પરિસ્થિતિ અને હિન્દના આંતરવર્ગીય તરફની ફરજ સમજતા નથી. તેઓએ નિમકચેરાની તરફથી કરી આવકચેરા સામે -મત આપ્યા તેથી મને અન્યથા જાણ નથી.....

વાચ્છા લેગ

ફેબ્રુવારી ૨૧, ૧૮૯૦

સર ડી. માધવરાવ ચંદણીના મિલ્કાંતની વિરુદ્ધ પડીને ખરાબી કરી રહ્યા છે. તેઓ શું કહેવા માગે છે ? શોડ કોમના મિલ્કમાં ચંદણીનો મિલ્કાંત જ નથી. બેડવોના મિલ્કની તરફથીમાં આરજીએ થવી જોઈએ. ખૂબ પ્રયાગની જરૂર છે.

રોબર્ટ બીઅરસન લેગ

મદાસમાં નગર નિમકનો ધનગે ધનવે છે તેનો દાખલો પેના નિમકની પેદાશનો ખર્ચ દર મળે (૮૨ રતલ) આગરે પડે પેન્મતો અથવા દર એવું કે કાર્પિંગનો આવે છે. સગર નેનાથી બાગાગી કિમતે અથવા ૧૨૦૦ રૂકા નકાથી અથવા દર મળે પાંચ શિલિંગના આવે વેચે છે, અને તેમ કરીને પ્રખ્યાત ગરીબ સોકેના ઇવનની અનિરાધ જરૂરિયાતમાંથી દર વર્ષે ૬૭૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડની મહેમત મેળવે છે.

અકરણુ ૨૨ મું

હુડિયામણનો પ્રશ્ન

પાર્લામેન્ટના સભાસદને હુમેશાં વિકટ દરજ્જે બળવવી પડે છે. પણ દાદાભાઈનું કામ તેથી પણ વધારે વિકટ હતું. તેમને પોતાના ક્ષિટિય મતદારમંડળ ઉપરાંત હિન્દની સેવા બળવવાની હતી. ક્ષિટિયના તાબા નીચેના એક દરના દેશનો એકલો પ્રતિનિધિ અનુભવી અને કસાયેલા મુત્સદ્દીઓ સામે શું કરી શકે? દાદાભાઈ આમની સભામાં જતાંની સાથે ચમત્કાર કરી બતાવશે એવી કોઈએ આશા રાખી ન હતી. શબ્દની ભભકથી પાર્લામેન્ટ અંગદ બન્ય તેમ ન હતું. પણ દાદાભાઈ સત્ય હકીકતો રજૂ કરીને આમની સભાને હિન્દની પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવવાને આગવવની એક કરવાને તૈયાર હતા. દાદાભાઈની સામે ભગીરથ કામ પડેલું હતું. પણ જોઈતા પૈસાનું શું? એ ઘણું નાણુક સવાલ હતો. છતાં તે પર ઠાંકપીછોડો કરવાની જરૂર નથી.

મલબારીને દાદાભાઈની આર્થિક મુશ્કેલીની માહિતી હતી. ન્યારે તેઓ ચૂંટણીની લડતમાં ગૂંથાયેલા હતા ત્યારે જ તેમણે મલબારી પર પત્ર લખીને નાણાંની તંગીને લીધે તેમને થતી ચિંતાનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. જરૂર દરિયે વહાણ આવ્યા પછી મુસાફરી છોડી દેવાનો ખ્યાલ જ કમકમાવનારો હતો. બે દાદાભાઈ મુંબઈમાં જ રહ્યા હોત તો પ્રબળ દોલત ભેગી કરી શક્યા હોત. અને પોતાનાં બાળકોને પોતાની મરણ મુજબ જિંદગી શક્યા હોત. તેને બદલે પોતાના બાળકોને ત્યાગી પરદેશમાં જઈને તેઓએ વિરલ આત્મલોગ આપી માતૃભૂમિની સેવા કરવાનું પસંદ કર્યું હતું. હુડિયામણના ભાવમાં ઘટાડો થવાથી તેમની નાણાંમંદ્રણી મુશ્કેલીમાં ઘણું વધારો થયો. કેટલાક દેશી-રાજાઓ અને અંગત

મિત્રોએ તેમને આપેલી રકમનો જે ભાગ હુંડિયામણના ભાવ ગગડવાથી જીડી ગયો.^૧

ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ વેડી દાદાભાઈએ ચૂંટણીમાં ફતેહ મેળવી; પણ હવે તેમની મુશ્કેલી ઓર વધવા પામી. તેઓ આમની સભામાં કેટલાં વરસ બિરાજી શક્યો તે નક્કી ન હતું. જે અચાનક સામાન્ય ચૂંટણીનો વખત આવે તો નવા ખર્ચને કેમ પહોંચી વળવું? આવા સંજોગોમાં અગ્રેજી છાપાંઓમાં તેમની નાણેરી શરૂ થઈ. છાપાંઓમાં જાહેર થયું કે શાહી રાજસભામાં ચૂંટાયા પછી દાદાભાઈને ૫૦૦ થી ૫૦૦૦ પાઉન્ડ સુધીની બક્ષિસ આપનારા તેર તાર જુદા જુદા મહારાજાઓ તરફથી મળ્યા હતા. આ રકમ કુલે ૨૮૦૦૦ પાઉન્ડની જણાવવામાં આવી હતી. હૈદરાબાદના “મહારાજા”એ તેમના મતદારમંડળમાં જાથકનું સ્મારક બીજું કરવા માટે ૧૦,૦૦૦ પાઉન્ડ મોકલવાની વાત પ્રગટ થઈ હતી; પણ જેમ હૈદરાબાદના “મહારાજા”નો ખિતાબ ગલત હતો તે જ પ્રમાણે આ રકમ મળવાની વાત પ્રજા ગલત જ હતી. “એકો” નામના છાપાએ દાદાભાઈ તવંગરીની તકોબરી બતાવી રહ્યા છે એવો આક્ષેપ મૂક્યો, જ્યારે “ગ્લોબ” નામના છાપાએ અભયપ્રી બતાવી કે જે માણસ તેઓની જાત અથવા ધર્મનો નથી તેની ચૂંટણીથી પૂર્વના દેશના રાજા મહારાજા શા માટે હરખ બતાવતા હશે!

દાદાભાઈએ લંડનના રાજાંમાં પત્રોમાં પોતાને દેશી રાજાઓ રફથી પૈમા મળવાનો જાહેર ઇન્કાર કર્યો. સખાવતી સંસ્થાએ

૧ લંડનમાં તે વખતે કાઉન્સિલ બિલના વેચાણનો સરેરાશ ભાવ નીચે મુજબ હતો —

દર રૂપિયાના પૈન્ન

૧૮૯૦-૯૧

૧૮.૦૬૯

૧૮૯૧-૯૨

૧૬.૭૩૩

૧૮૯૨-૯૩

૧૪.૪૮૫

૧૮૯૩-૯૪

૧૪.૫૪૭

અને વ્યક્તિઓ દાદાભાઈ પાસે મદદ માગવા આવવા લાગી, અને દાદાભાઈ તેઓને પોતાની શક્તિ ન હોવા છતાં બનતી મદદ કરતા. છતાં તેમની મુશ્કેલી પાર વિનાની હતી. તેમને પોતાની અંગત મોજમજાઓ માટે નહિ પણ દેશ સેવા માટે નાણાં જોઈતાં હતાં, અને તેમણે મલખારીને પત્ર લખીને જાહેર રીતે નહિ પણ ખાનગી રીતે દેશી રાજ્યો અને મિત્રો પાસેથી મદદ મેળવવાની અરજ કરી હતી. તેમની કચ્છરનો કાઠો જ ભાંગી ગયેલો હતો. અણીની વખતે મિત્રો ખપ લાગતા નથી. મલખારીએ ખાનગીમાં ફંડ ઉઘરાવવાની કોશિશ કરવા માંડી ત્યારે એક જણે ટીકા કરી કે દાદાભાઈ તો લંડનમાં મોજ જીડાવે છે જે. એન. તાતા અને એફ. એસ. પટેલે આ અપેક્ષાનો ગુસ્સાભર્યો રહ્યો. આપી તે વિષે મલખારીનું ધ્યાન ખેંચ્યું, અને નિરાશા તથા ગુસ્સાના આવેશમાં મલખારીએ “ઇન્ડિયન રિપેક્ટેટર”માં દાદાભાઈના દેશાભિમાની કામમાં મદદ કરવાની જાહેર પ્રજાને અપીલ કરી દાદાભાઈને આથી દુઃખ થયું. પણ મલખારીનો હેતુ કહેવાતા મિત્રોની કુદ્રતતા ખુલ્લી પાડવા સાથે દાદાભાઈને હિન્દ તરફથી ખોટી રકમ મળી છે એવી ઇંગ્લેન્ડમાં ફેલાયેલી અફવા ખોટી પાડવાનો હતો.

દાદાભાઈ બપોરે બાર વાગે આમની સભામાં જતા, અને રાત્રે એક થા જે વાગે પાછા ફરતા. આમની સભાના કામકાજના અભ્યાસમાં તેમને લાગલગાટ બાર કલાક મહેનત કરવી પડતી હતી, અને છતાં કંટલાક ટીકા કરતા હતા કે દાદાભાઈ વિલાયતમાં મોજ કરે છે.

આવા કટોકટીના સંજોગોમાં ગાયકવાડ નરેશ દાદાભાઈની વહારે ધાયા, અને તેમના તરફથી પહેલા હકેતા તરીકે ૧૦૦૦ પાઉન્ડનો એક મળ્યો. પાછળથી ગોન્ડલ, ભાવનગર, અને ખીજા દેશી રાજ્યો તરફથી પણ મદદ મળી હતી, પણ તેની વિગતમાં જિતરવાની જરૂર નથી.

તેમની ચૂંટણી સામેની અરજી પાછી જેતી લેવાયા પછી દાદાભાઈ પાર્લામેન્ટરી ફરજો બજાવવા ખડા થયા. બ્રિટિશ રાજ-સભામાં અનુભવી બ્રિટિશ રાજદ્વારી પુરુષો પણ એકદમ ઝગડી ઊઠતા નથી, તો પછી દાદાભાઈના શા આસરા? પણ એક વાત તેમની તરફેણમાં હતી. એડવોકેટનના પ્રધાનમંડળની આઈરિશ નેશનાલિસ્ટો સાથે ફેબ્રુ ૪૦ ની બહુમતી હતી આવી નાની બહુમતીવાળી સરકારને એકેએક મત કિંમતી થઈ પડે છે. તે ઉપરાંત સઘળા પક્ષોના મર્યોની મર્યતા, પ્રધાન મંત્રીનું ઉત્તેજન, સેમ્યુઅલ રમીથ, વેડરબર્ન, અને કેન જેવા જૂના મિત્રોની મહાયા, અને હિન્દી પ્રધાન લોર્ડ ક્રિમ્મલી અને તેના મદદનીશ ન્યેયર્સ રમેલની શુભેચ્છા અને મહુકારથી દાદાભાઈ બાણે લાંબા વખતથી પાર્લામેન્ટમાં ટેવાઈ ગયા હોય તેમ કામ કરવા લાગ્યા.

દાદાભાઈએ પોતાના પહેલા ભાષણમાં તેમની ચૂંટણીથી હિન્દી પ્રજાને થયેલો આનંદ વ્યક્ત કર્યો, અને હિન્દી સવાસો પર ન્યાયપૂર્વક ધ્યાન આપવાની સલાહોને અરજ કરી. પાર્લામેન્ટના સભ્યો બ્રિટિશ ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર તેમની સમક્ષ ઊભા રહેનારા હિન્દના પ્રતિનિધિનું ભાષણ એકાદ ચિતે માંભળી રહ્યા.

સોના અને ચાંદીના ભાવ વચ્ચેના વધતા જતા તફાવતથી તે વખતે દુનિયાના નાણાશાસ્ત્રીઓ વિચારમાં પડ્યા હતા. બ્રસેલ્સમાં મળેલી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ આ સવાલને ફડચો કરવામાં નિષ્ફળ ગઈ હતી. સોનાનું ધોરણ તણ દેવા અથગા તેમા ફેરફાર કરવાની કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓએ પ્રબળ હિમાયત કરવાપછાં બ્રિટન અને કેટલાંક રાજ્યો પોતાની નાણાંપ્રકરણી પદ્ધતિમાં મોટાં પગ્ગિર્તન કરવાની વિરુદ્ધ હતા. રૂપિયાનો ભાવ ઝગડી જવાથી હિન્દને ઘણું ખર્ચું પડ્યું હતું, અને હુડિયામણને ભાવ આપણુદીથી નક્કી કરવાની કોઈ પણ કોશિશથી હિન્દને વધુ ખર્ચું પડવાનો સંભવ હતો.

૧૮૮૬ થી “ટાઈમ્સ” અને બીજાં પત્રોમાં ઢાઢાભાઈ આ સવાલ સંબંધી પોતાના વિચારો રજૂ કરતા આવ્યા હતા. તેમણે “ઈન્ડિયન એક્સચેન્જ એન્ડ બાઈમેટેલીઅમ” નામની એક પત્રિકા પણ પ્રગટ કરી હતી. હવે તેઓ આમની સલામાં આ સવાલને લગતી ચર્ચા ઊભી કરવાને શક્તિમાન હોવાથી તેમણે સવાલ પૂછ્યો કે હિન્દની અલણની પદ્ધતિમાં કંઈ પણ ફેરફારને મંજૂરી આપવા હેલાં હિન્દી પ્રધાન તે સવાલ આમની સલામાં ચર્ચા માટે રજૂ કરશે કે? આના જવાબમાં જણાવવામાં આવ્યું કે અંતિમ નિર્ણય મહેર ધાય નહિ ત્યાં સુધી મહેર પ્રજના લાભની નજરે પાર્લામેન્ટ સમક્ષ આ સવાલને લગતી હકીકતો રજૂ કરી શકાય તેમ નથી. ઢાઢાભાઈએ અલણની સંગીન પદ્ધતિને વળગી રહી હિન્દના અલણ સાથે રમત નહિ રમવાનો આગ્રહ ચાલુ જ રાખ્યો.

રૂપિયાનો ભાવ ઘટવાથી હિન્દના લરકરી અને દીવાની અમલ દારિતા પગારમાં થયલા ઘટાડા માટે તેઓને કચો ખદલો ન મળવાથી થતી હાનિ પર સર સીમુર કિંગે સરકારનું ધ્યાન ખેંચીને આ સવાલની ચર્ચા કરવા માટે સીલેક્ટ કમિટી નીમવાની હરખારત કરી. એમ કહેવામાં આવ્યું કે વાઈસરોય સરકારી નોકરોને ખદલો આપવાની તગદેણીમાં હના ઢાઢાભાઈના ગુરુસાનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે હાલની બીજી બાબુ રજૂ કરતાં જણાવ્યું કે:

“હુડિયામણ ઘટવાથી હિન્દની પ્રજની ટેની લાવન થઈ છે. તેઓના ખિસ્તામાંથી પૈના માગવામાં આવે છે તેઓ તન કિસમેણ યા દ્યાનો એક શબ્દ પણ કોઈ કચાવ્યું નથી. ખરેખર મેંદાંબે કહ્યું છે તેમ પન્દેશીની ધૂસરી ગોથી બારી ધૂમ્સી જે.”

ઢાઢાભાઈએ હુડિયામણના ભાવ સંબંધી ઉપાડેલી લડત હજી પૂરી થઈ નથી. આજે પણ એ કાતિલ લડત ચાલુ જ છે.

સોનાનું ધોરણ લખલ કરવાના ઇશદાથી રૂપિયાના સિક્કા પાડનારી ટંકશાળા બંધ કરવાની હિન્દી સરકારની યોજના ૧૮૯૩ ના ઇન્ડિયન કર-ચી કમીશને નામંજૂર કરી હતી.

કમિશનનો આ ઠરાવ દાદાભાઈએ આપેલી જુગાનીને અનુસરતો હતો. પણ તે સાથે જ કમિશને એવી સૂચના કરી હતી કે સરકાર ધારે તો પ્રજા માટે ટંકશાળ ખાધ કરી શકશે, પણ ૧ શિલિંગ ૪ પેન્સને લાવે સોનાના ગદલામાં હિન્દી મરકાર રૂપિયાના મિડકા પાડવાને અનુમત્યાર રહેશે.

ટંકશાળ ખાધ કરવામાં આવી, અને રૂપિયાના લાવ તથા રૂપિયાના સિક્કામાં રહેલી ચાંદીની કિંમત વચ્ચે મોટો તફાવત પડી ગયો નવા સિક્કા પાડવાનું બંધ કરીને સરકાર રૂપિયાનો મોનાનો લાવ ૧ શિલિંગ ૪ પેન્સનો કરવાને શક્તિમાન થઈ, અને ૧૮૬૮ માં એક બીજા કમિશનની ભલામણથી ૧ શિ. ૪ પેન્સનું હુંડિયામણ નક્કી કરવામાં આવ્યું. ટંકશાળ બંધ કરવાથી હિન્દ માથી ઇંગ્લેન્ડ મોકલવાનાં નાણા (Home charges) માં હિન્દને દર રૂપિયે ચાર પેન્સનો ખર્ચાવ થયો હતો. પણ આ વાત હથેળીમાં ચાંદ બતાવવા જેવી હતી દાદાભાઈએ આ સબધી “કૉમર્સ” નામના પત્રમાં લખ્યું હતું :—

મરકારે જે કહ્યું છે તે એ છે કે તેણે બનાવડી રૂપિયો દાખલ કર્યો છે, અને ન્યતને આ ખોટા રૂપિયામાં કર ભગવાની કરજ પાડી છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અગર એક શિલિંગની કિંમતના રૂપિયાને બદલે ૧ શિ. ૪ પેન્સનો રૂપિયો કરવેશમાં આવે છે. એનો અર્થ એ થયો કે મરકારેગરીમ ન્યતને મારે કપડી રીતે કરવેશમાં કે જેનો પારો કર્યો છે, અથવા મોટી કિંમતના નિકકાની જોગવાઈ કરી આપના માટે પોતાની પેદાશનો કે ભાગ વધારે આપનાની ન્યતને કરજ પાડી છે મિગિંગ, એગેન્ડા-ઇન્ડિયન વેપારી, સરકારી અને બીજા સરકારી અંગેને અને મુકીનાડીઓનો માર્ગ આથી મગ્ગ થયો છે.

આ માટે સરકાર નીચેનો ચમત્કાર કરતી નથી કે એક એવો કાયદો પસાન્ કરે કે જેથી હિન્દના રૂપિયાની કિંમત સોનાની ગીતી જેટલી ગણાય, અને ન્યત આ રૂપિયાની મહેસૂલ ભરી શકે. દરે મોનાના ધોગગની માગ માનવામાં આવે છે. એનો અર્થ એ થયો કે મિગિંગ હિન્દ અને રંગી ગળ્યોમાં પડેલી ચાંદનો મોટો ભંડો.

બજારમાં લાવી પ્રગટાવે તેમા ખોટા ખમવી, અને ઊંચા બાવનું મોતુ ખરીદી એ ખોટાનાં જોર વધારે કરવો! સમ્પત્તી ચાંદી અને મોંઘા સોનાની આ બધી ખોટા મરીય બૂબે મળતી હિન્દની રૂંચત પામેથી મેળવવાની છે. ચાદીમાથી સોનાનું ચક્ષુ જનાવવાની કિંમત કાણુ આપશે? બ્રિટિશ વેપારીઓ, મૂડીદારો, સરકારી અને બીનસરકારી શખ્સો, જેઓના લાભ માટે આ ફેરફાર કરવામાં આવનાર છે, તેઓ હિન્દના મજૂરો અને ખેડૂતો પામેથી જે મોટા નફા મેળવી તેમાથી નહીં કરવેરા ભરે છે તે સિવાય ચક્ષુના આ ફેરફારના ખર્ચમાં તેઓ એક પાઇ પણ આપવાના છે કે? .. “હોમ ચાર્જ” પગાર કરવામા હિન્દને લાભ થવાનો નથી. ચક્ષુ સોનાનું હો અથવા ચાંદીનું હો, પણ હિન્દને તો ૧૯૦૦૦,૦૦૦ રૂંચિમની કિંમતનો માત્ર આપવો પડશે. સરકારી અને બીનમરકારી માણુઓને આથી લાભ થશે, કામણુ કે હુડિયામણુના ભાવની હુગેઝની તેઓ પર અમર થશે નહિ. સર જ્યોર્જ વીનગેટ કહે છે તેમ હિન્દને “ફૂર, ક્યડી નાખનારી ખડણી” આપવાની ન હોત તો બીજા સ્વતંત્ર, ચાદીના નિઃકલ્પાણા દેશની પેઠે ચાદી અથવા હુડિયામણુના ભાવ મગડવાથી હિન્દને તેના પરિશ્રામની પરવા રહેત નહિ. વેપાર હુડિયામણુના ભાવ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત થઈ જાત.

તા. ૨ ૭ જૂને તે વખતે ઇંગ્લેંડમાં વસતા સઘળા હિન્દી-ઓની એક પરિષદ લંડનમાં સેન્ટ માર્ટીન ટાઉન હોલમાં મળી હતી. જેના પ્રમુખસ્થાનેથી હાલભાષણે નીચેનું નિવેદન કર્યું હતું.

હુડિયામણુના ભાવમા વધારો ઘટાડો થવાથી ખરા આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર પર કંઈ અમર થતી નથી, કેમ કે વેપાર આપોઆપ હુડિયામણુને અનુકૂળ થઈ જાય છે, ટકશાળો બધ કરવાથી અથવા સોનાનું ધોરણ દાખલ કરનાથી હિન્દમાથી “હોમ ચાર્જ”ને નામે જે નાણા વિલાયત મોકલવામા આવે છે તેમા એક પાઇતો પણ બચાવ થઈ શકતો નથી. ટકશાળ બધ કરીને આમરે ૧૪ પેન્સના સોનાના ખર્ચ રૂપિયાનો જાન વધારીને ૧૬ પેન્સના રૂપિયાનો કરવો તે હિન્દી કર ભરનારાઓ પામેથી ૪૫ ટકા કર વધુ વસુલ કરના જેવું અને તે સાથે સરકારી અમલદારોના પગાર તથા હિન્દી સરકાર તરફથી પગાર કરવામાં આવના નાણાંમાં તેટલોજ વધારો કરી આપવા જેવું ધાતકી

કામ છે; સોનાનું ધોરણ દાખલ કરવાથી આ દેરફારને લીધે થનારા ખર્ચનો ખોલ્લો હાલના બારે કરોડના ખોળામાં વધવા પામશે; હિન્દની ગરીબી, દુકાળ, મરફી, ખોટાં ચક્કલુ વગેરે અનિષ્ટોનું ખરું કારણ લોડ સોલ્ડમરી જેને હિન્દનું રક્તશોષણ (Bleeding) કહે છે તે છે, અને હુંડિયામણુ ધટવાથી અથવા મોનાતો આવ વધવાથી એ રક્તશોષણમાં વૃદ્ધિ થાય છે; હિન્દનું આ અત્યંત ગ્રાહ્યનક રક્તશોષણ અટકાવવામાં આવે નહિ ત્યાંસુધી હિન્દ અને બ્રિટિશ સંસ્થાનને ગંભીર અંધાડુધી અને વિનાશમાંથી બચાવી રાકાય તેમ નથી.

છેલ્લા આલીમ વર્ષમાં રાજદ્વારી અર્થશાસ્ત્ર અને જાહેર નાણું-પ્રકરણના સિદ્ધાંતોમાં ઘણા દેરફાર થયા છે, પણ દાદાભાઈએ રજૂ કરેલાં ઘણાં સિદ્ધાંતો આજે પણ સગીન ગણાય છે. આંદીના ધોરણ પરથી સોનાનું ધોરણ કરવા સામેનો તેમનો વિરોધ પાછલા અનુભવ પૃથ્વી નાપાયાદાર માલમ પડ્યો છે. છતાં હુંડિયામણના ભાવની વધઘટ અગત્યની નથી, કારણ કે વેપરમાં તે માત્રની જ અદલા-બદલી થાય છે. એ વિચારો પર આજે પણ બાર મુકવાની જરૂર છે. વખતના વહેવા સાથે આંદીના ચક્કલુના હિમાયતીઓની ભાંગ દબાઈ ગઈ છે. સોનાનું ધોરણ અખત્યાર કરવાથી હિન્દને હાલ થયો છે આ ધોરણને લીધે હિન્દ મોનાના ધોરણવાળા પ્રગતિવંત દેશો સાથે જોડાવાથી આંદીનું ધોરણ એક પછી એક ત્યજી દેનારા દેશો આ દેશમાં આંદીનો ઢગલો કરી શક્યા નથી. દાદાભાઈ તેમના જમાનામાં દાલની પરિસ્થિતિની આગાહી કરી શકે તે મંભવિન નહોતું.

હિન્દની મનદી નોકરી માટેની પ્રાથમિક પરિણામ હિન્દ અને ઇંગ્લંડમાં એકી વખતે દેવી એવી મનદલનું જિત દાદાભાઈએ આ અરમામાં પાર્લામેન્ટમાં રજૂ કર્યું. આવા જિતની કંઈ જરૂર નહોતી, કેમકે જન્મે દેશમાં એકી વખતે પરીણા વેરાની પરવાનગી આપવાની હિન્દી પ્રધાનને મત્તા હતી. વળી મત્તા યમમ દેખરૂત જિત અને ખાંજ મ મ નિક કાયદાઓ પડેલા દેવથી દાદાભાઈના જિત માટે કંઈ ગાળન નહોતો. પણ તેમને જેનું આ અવગતની

અર્થાં જિલ્લી કરવાનો હતો આ હેતુ જર લાવવા માટે તેમણે પોતાના જિલ્લાની મતલબનો ઠરાવ હરબર્ટ પોલ પાસે રજૂ કરાવવાની ગોઠવણ કરી. આ ઠરાવને વેડરબર્ન અને દાદાભાઈએ ટેકો આપ્યો. દાદાભાઈએ ઠરાવના સમર્થનમાં દલીલ કરી કે ઇંગ્લાંડની પ્રજા અને પાર્લામેન્ટની રાજનીતિ “નીડરતાથી ન્યાય” આપવાની છે, પણ જોંગ્લો-ઇન્ડિયન રાજનીતિ “ડર રાખીને અન્યાયી” થવાની છે. ખુદાને નામે જ ગત સમક્ષ કચેલા જાહેરનામાનું પાલન કરવાની પાર્લામેન્ટની દરજ છે.

યાદગાર વાદવિવાદ પછી આ ઠરાવ પાર્લામેન્ટે પસાર કર્યો. દાદાભાઈના જીવનની આ અત્યંત ગૌરવભરી જીત હતી. આ જીત હિન્દની હતી—પશુબળ સામે હુકકની જીત હતી, અન્યાય સામે ન્યાયની જીત હતી.

ઠરાવ પસાર થાય તે એક વાત છે, પણ તેનો અમલ ખીજી જ વસ્તુ છે. ઉમરાવ સભા આ ઠરાવની સામે થઈ. તેનો અમલ થવાનો સંભવ નહિ જણાવાથી દાદાભાઈએ બેનરજી, મલબારી, અને વાઘ્લા પર પત્રો લખીને આખા હિન્દમાં મજબૂત ચળવળ ઉપાડી લેવાનો આગ્રહ કર્યો.

આ અરસામાં દાદાભાઈના જમાઈ ફરામ દારીનાએ એક પત્રમાં કેળવણીખાતામાં હિન્દીઓને થતા ઘેર અન્યાય સંબંધી કડવી ફરિયાદો કરી આવા બનાવોથી દાદાભાઈની વિશેષ ખાતરી થઈ કે હિન્દના રાજવહીવટમાં સુધારા કરવાનો પાયો સનદી નોકરીને ભારતીય બનાવવાનો જ છે.

પીઅર્સન વીકલીના પ્રતિનિધિ સમક્ષ દાદાભાઈએ કહ્યું હતું:—

“હામરુક” ભાગ્યે જ યોગ્ય શબ્દ ગણાશે. અમે આશ્ચર્ય માગે છે તેવું કંઈ માગતા નથી. હાલમાં અમારી ચળવળ સભાઓમાં હિન્દીઓને ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ તરીકે મોકલવાની અને સનદી નોકરીમાં યોગ્ય હિસ્સો મેળવવાની છે.”

પ્રતિનિધિ-મિ. નવરોજી, તમે એમ કહેવા માગો છો કે હિન્દની અધી રાજદારી ચળવળનો હેતુ ચોડાક જીવાનોને સનદી નોકરીમાં દાખલ

કરવાનો જ છે? તેથી કેટલાને લાભ થશે? પચાસ લાખમાંથી
ભાગ્યે જ એકાદને

દાદાભાઈ - નહિ, એનો અર્થ તમે ધારો છો તેથી ધણો વધાર
છે એ અમારી આત્માદી અથવા પાપમાંનીનો પાયો છે

એંગ્લો ઇન્ડિયન છાપાઓના મત પ્રમાણે એકી સાથે બન્ને
દેશોમાં પરીક્ષા લેવાનો અર્થ હિન્દમાં બાબુરાજ આપવાનો હતો,
અને હિન્દમાં બગાળી કોમ રાજ કરે એ વિચાર જ યુરોપીઅન
કોમ માટે ભૂતાવળ જેવો હતો. સેન્ટ જેમ્સ ગેઝેટે (૧૨, જૂન)
ગલીસ્તાથી ફોન કર્યું કે “અનુભવી એંગ્લો ઇન્ડિયનો ખાતરીથી
કહે છે કે મિ પોલે ચૂંચવેલા સુધારાનું પરિણામ બગવા જેટલું જ
આફતકારક આવશે. “પાયોનીઅર”ની આખા હિન્દમાં થતી ચર્ચા
વળ આખી ગઢગઢ નહિ તેણે આ આખી ચર્ચાબબને પરપોટાની
ઉપમા આપી જણાવ્યું કે દાદાભાઈની મોરલીના ચૂર પર નાચવા
વાળાઓનું જ આ ધાધવ છે આ “સનસનાટીભરી ખબર”
સીમલામાંના “ટાઇમ્સ”ના ખબરપત્રીએ લંડન પહોંચાડી, પણ
દાદાભાઈએ તેનો સણસણતો રહિયો આપ્યો

બળનાન અને નામગનાણુ ગ્રાન્ડિસ અને ખીજ બધા અખમારો
દરેક અમન્યની ચર્ચાળના મધળા મડગો સધળી પાગીઓના નેનાઓ
ટૂકમાં આ દેશના નોમ જે દરેકને કહે છે તે જ મે કર્યું છે આ
કરાવ પમાર થનાથી હિન્દમાં ઉમાદ પેદા થયો છે, તે વિરે કષ્ટ શક
નથી આ કરાવ પમાર થનાની તાન્થી ખમર મળના, અને મારો પત્ર
હિન્દ પટોએ તે પટોના નથુ આગાડિઆથી દિન્દી છાપાઓ અને સામાન્ય
પ્રગ્નએ આ સનાન કપાડી વીધાદતો ગ્રેષ્ઠ પગ ન્યાપી વડત માટે સનાન
સનનીર ચળળ ધરનાના હગેન્ડે શીખવેના પકને હિન્દ અનુમરે છે,
અને અમે એ અનુકરણ ચાનુ નખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે

દાદાભાઈને માતૃભૂમિમાં જોલાવી તેમને દિવોનન આવકાર
આપવાની પ્રજાની ઇચ્છાને માન આપી લાડોરની કોન્ગ્રેસ કમિટીએ
તેમને કોન્ગ્રેસની તીજી જોડકનુ પ્રમુખસ્થાન લેવાનું આમનણ કર્યું.

આ માટે દાદાભાઈએ પાર્લામેન્ટમાંથી રજા મેળવી, પણ તે વખતે તેમને સ્વરને પણ ખ્યાલ નહિ હોય કે તેમના પર એક ભારે કૌટુંબિક આક્રમક તૂટી પડવાની હતી.

તા. ૭ મી ઓક્ટોબરની સવારે દાદાભાઈનો પુત્ર અદી કમ્પ્ઝ-માંડવીની હોસ્પિટલમાંથી ઘેર જતો હતો તેટલાં જ ભર જુવાન વયે એકાએક હૃદય અંધ પડવાથી મરણ પામ્યો. તે પોતાની પાછળ એક વિધવા અને એકથી બાર વર્ષનાં સાત બાળકો વિલાપ કરતાં મૂકી ગયો. તેની પાંચમી પુત્રી ખોરશેદ તેના મરણ પછી જન્મી હતી. હિન્દ અને ઇંગ્લેન્ડના મિત્રોએ દાદાભાઈ તરફ હાર્દિક સહાનુભૂતિ દર્શાવી. જગતના સઘળા ભાગોમાંથી દિલાસો દર્શાવનારા અસંખ્ય પત્રો આવ્યા, પણ તેમાં મલબારીનો પત્ર ખાસ લાક્ષણિક હતો:-

હુ જાણુ છું કે આ ગભીર ખોટ સહન કરવાની તમારામાં પૂરતી શક્તિ અને હિંમત છે. યાદ રાખજો કે આખો હિન્દુસ્તાન તમારો પુત્ર છે..

દાદાભાઈ જેવા પ્રેમાળ પિતા માટે પુત્રમરણની આક્રમક જેવી તેવી નહોતી. પણ આ કર્તવ્યપરાયણ વીરે તે બીજાચિત ધૈર્યથી ખમી લીધી.

આ યાદગાર વર્ષમાં દાદાભાઈએ ફક્ત હિન્દની જ નહિ પણ નિઃસખરીના પોતાના મનદારોની પણ અમૂલ્ય સેવા બજાવી હતી, અને જ્યારે તેઓ હિન્દ જનાર છે એવી ખબર મળી ત્યારે લિબરલ રેડિકલ એસોસિએશનની કાઉન્સિલે તેમને સફર સફળ હમ્મી, તેમણે બજાવેલી સેવા માટે આભાર દર્શાવનારો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો. આમની સભામાં સેવા બજાવવા ઉપરાંત દાદાભાઈ અનેક સામાજિક સંસ્થાઓમાં રસ લેતા હતા. રાજદ્વારી અને બિનરાજદ્વારી મંડળો તેમને બાપણ આપવાને આમંત્રણ કરતાં હતાં. લંડનની ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ, ઇનસ્ટીટ્યુટ ઓફ બેન્કર્સ, અને બીજા વેપારી

મંડળો પણ તેમને આર્થિક અને નાણાંપ્રકરણી સવાલો પર ભાવણ કરવા બોલાવતા હતા આ બધા પરથી દાદાભાઈને સ્વચ્છું કે ઇશ્વરે તેમને હિન્દનો અવાજ રજૂ કરવા માટે નિર્માણ કર્યા છે, અને તેથી પાર્લામેન્ટના પહેલા હિન્દી સભાસદ તરીકે તેમણે ખીજા હિન્દીઓને રાજસભામાં દાખલ થવાનો માર્ગ સુગમ કરી આપ્યો જોઈએ.

૧૦ મી નવેમ્બરે દાદાભાઈ હિન્દના નવા નિમાયેશ વાઈસરોય લોર્ડ એલ્જીનને મળવા ગયા. તેમનો હેતુ હિન્દ પરત્વે વાઈસરોયના દિલમાં સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરવાનો હતો. મહાબારી પરના પત્રમાં આ મુલાકાત સંબંધી દાદાભાઈ લખે છે, “આખો વખત મેં જ વાત કર્યા કરી અને તેમણે સાંભળ્યા કર્યું. કોઈ કોઈ વાર વચમાં તેઓ મને યોગ્ય સવાલો પૂછતા.”

દાદાભાઈના પુત્રના ચોકજનક અવમાનને લીધે તેમને જાહેરમાં વિદાયગીરીનું માન આપવાનો વિચાર માડી વાળવામાં આવ્યો, પણ તા. ૧૭ મી નવેમ્બરની રાતે તેઓ લંડનથી વિદાય થયા ત્યારે ચેરીંગ ક્રોસ સ્ટેશન પર આશરે ૫૦ હિન્દીઓ તેમને વળાવવા ગયા હતા.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

સ્વદેશમાં રાજવંશી સત્કાર

દાદાભાઈ સ્વદેશ પધાર્યા ત્યારે તેમનો હુર્બલચો સત્કાર કરવા માટે લોકોનાં દિલ થનગની રહ્યાં હતાં. બ્રિટિશ સલ્તનતની સર્વોપરિ રાજસભામાં તેમની ચૂંટણી થવાથી અને હિન્દ અને ઇંગ્લેન્ડમાં એકી વખતે સનદી નોકરીની પરીક્ષા લેવાની તેમની માંગણી પાર્લામેન્ટે મંજૂર રાખવાથી પ્રજાની રાજકીય અભિલાષા વધી ગઇ હતી. તેમનો વિજય પ્રજાનો વિજય હતો, અને પ્રજાએ પોતાની એકતાની ભાવના અને પોતાનો આતંદ દાદાભાઈના સત્કાર સમારંભો દરમ્યાન વ્યક્ત કર્યો હતો.

દાદાભાઈને લઈ આવનારી મેલગોટ તા. ૨ જુનિએગરની મધરાતે મુંબઈના બારામાં લંગર નાખવાની હતી. સવારે સાત સાત વાગ્યોથી બંદર પર લોકોનાં ટોળાં જમા થતા. લાગ્યાં બંદરને વાવટા, તોરણો, અને રંગબેરંગી ધન્યપતાકાથી શણગારવામાં આવ્યું હતું. “ભલે પધારો દાદાભાઈ નવરોજી, એમ. ટી.” નામનો સ્વાગતલેખ સોનેરી અક્ષરોમાં લખાયો હતો. તેની બાજુમાં “પ્રભુ મહારાણી અને બ્રિટિશ સલ્તનતનું રક્ષણ કરો”નો મુદ્રાલેખ હતો. એક રંગીન કપડા પર દાદાભાઈની છબી ચીતરી તે પર ફિન્સબરીના મતદારોનો આભાર માનનારા તથા હિન્દના “વીર, ધીર, અને અમીરી બેટા”ને આવકાર આપનારા મુદ્રાલેખો ચીતર્યા હતા. એક મુદ્રાલેખમાં દાદાભાઈને આશિષ આપવામાં આવી હતી કે “ઓ નિઃસ્વાર્થી” અને નિઃકલંક ગૃહસ્થ, પ્રભુ તમારું રક્ષણ કરો.” ખીલ્તમાં લખ્યું હતું: “હિંદની સુકિત માટે તમારા જેવા મો જણની જરૂર છે.”

હબરો સીપુરો અને બાગકો હિંદના ઋષીવર્ષનું હાર્દિક સ્વાગત કરવા માટે ફૂલ માળાઓ લઈને આવ્યાં હતાં. પણ તેઓ

(નિરાશ થયાં. સ્ટીમર વખતસર આવી પહોંચી નહિ. અને સ્વાગત કમિટીએ સાંજે, ચાર પર સ્વાગત સમારંભ મુલતવી રાખ્યો.)

લોકોના ટોળેટોળાં નિરાશ વદને ઘેર ગયાં, પણ સાંજ પડતાં એ ણધાં ણંદર પર આવી પહોંચ્યાં. દાદાભાઈને લઈ સ્ટીમ લોંચ સાંજે ચાર વાગે કિનારા પર આવી. દાદાભાઈએ લાંબો કાળો ડગલો, પાઘડી, અને લાલ રેશમી ધૂતર પહેર્યા હતાં. તેમના દર્શન થતાંની માથે લોકોએ એવો જળદો ધમારો કર્યો કે દાદાભાઈ પોતાની બે પુત્રીઓ અને દોહિત્રોને પણ મળી શક્યા નહિ. લોકોના ધસારાને લીધે સ્વાગત કમિટીના પ્રમુખ શ્રીરામજી મહેતા દાદાભાઈને પેવીલીઅનની બાજુમાં જોડી સળેલી ગાડીમાં ખેંચી ગયા. ચાર ભૂરા ઘોડાઓની એ દમામદાર ગાડીમાં દાદાભાઈ વચ્ચે બિરાજ્યા, અને તેમની ડાબી જમણી બાજુએ ફિરોજશા મહેતા અને ઇવેરી-લાલ યાજ્ઞિકે બેઠક લીધી. ગાડીની પાછળ લોકો સરઘમ આકારમાં ગોડવાઈ ગયા, અને ણંદર પરથી ખેતવાડીમાંના દાદાભાઈના ઘર સુધી જાણે કોઈ મહાન સેનાપતી મહાન વિજય મેળવી આવ્યો હોય તેવો દેખાવ થઈ રહ્યો રસ્તામાં, બારીઓમાં, ગેલરીમાં, મકાનોના છાપગં પર લોકો દાદાભાઈ માટે હુર્પના પોકાર કરવા જિત્તા હતા. આખો વખત ગાડીમાં જિભા રડીને હિન્દના આ રાજ મહુર્ષિએ હુર્પયેલી પ્રજાના દિલોજન મતકારથી ગદગદિત થઈને તેઓને બે હાથ બેડી નમસ્કાર કરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું.

સાંજે છ વાગે સરઘમ દાદાભાઈના મકાન પર પહોંચ્યું. ત્યાં તેઓ પોતાના કુટુંબીઓ, પુત્રીઓ, અને પૌત્ર દોહિત્રોને મળ્યા. તેમના મતકર માટે આવનારા અનેક મિત્રોમાં સિયુ કે એમ. પી. પણ હતા, જે દાદાભાઈની માથે જ વિલાયતથી ફિન્ડ આવ્યા હતાં.

મુખબંની પ્રેમિદન્યી એમોમીએશનના મમનમાં પૂના, સતારા, બેલગામ, મોડાપુર, ચૂરન, બરુચ, નવમારી, અને બીજાં શહેરોનાં પ્રતિનિધિ મંડળોએ દાદાભાઈને આવકાર આપ્યો, ત્યાં દીનશા વારંછાની અગ્નને મન આપી દાદાભાઈએ પોતાની મુંબઈની

લડતનો ચિતાર આપી આમની સભામાં તેમને મળેલા દિલોળાન આવકાર માટે આભારની લાગણી પ્રદર્શિત કરી હતી.

“તમારી હાજરીથી માણ વડા પ્રધાન ચાંડ પડી ગયા નહોતા ?” દીનશા વાચ્છાએ પૂછ્યું.

“નહિ.” અમીરી સ્વભાવવાળા દાદાભાઈએ જવાબ આપ્યો, અને લોર્ડ સોલ્સબરીએ તેમને માટે જે અવિચારી ઉદ્ગારો દાઢયા હતા તે સંબંધી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ. તેમણે એટલું જ જણાવ્યું કે લોર્ડ સોલ્સબરીના ઉદ્ગારોથી આખા ક્ષિત્રમાં તેઓ પ્રિય થઈ પડ્યા હતા, અને સઘળી જગ્યાએથી તેમને આમંત્રણ સત્કાર મળ્યાં હતાં.

તા. ૧૮ મી ડિસેમ્બરે પ્રેસીડન્સી એસોસીએશન અને ધીન્ન અસંખ્ય મંડળો તરફથી તેમને માનપત્રો એનાયત કરવામાં આવ્યાં, જે માટે લોર્ડને આભાર માની દાદાભાઈએ જણાવ્યું કે ચૂંટણીમાં થયેલી તેમની છૂત ક્ષિત્રિય હકુમતની ઉન્નત બાબતની ગવાહી હતી. તે પછી દાદાભાઈએ સર દીનશા પીટીટની છબી ખુદ્દી મુકવાની ક્રિયા કરી હતી. તેમની વિનંતિ પરથી આ શાહ સોદાગરે પ્રેસીડન્સી એસોસીએશનના પ્રમુખ થઈ રાજકારણમાં જંપલાવ્યું હતું આથી પચ્ચ નતોષ સાથે સર દીનશાની છબી ખુદ્દી મૂકી દાદાભાઈએ તેમના ઉમદા પરમાર્થવાદ માટે અભિનંદન આપ્યાં હતા.

તા. ૨૦ મી ડિસેમ્બરે કોન્ગ્રેસના વસાયેલા પ્રમુખ કોન્ગ્રેસના જ્ઞાનરરી સેક્રેટરી દીનશા વાચ્છાની સાથે અમદાવાદ મેલમાં મુંબઈથી લાહોર જવાને રવાના થયા. હિન્દની પ્રજા દાદાભાઈ પર દેવલી દીદા હતી તે આ મુસફરી દરમ્યાન પુરવાર થયું. તેમની ટ્રેન રાતે, બપોરે, સવારે, યા મધ્યરાત્રે જે જે સ્ટેશનો પર ઊભી રહી, ત્યાં દેવનાં દર્શન માટે ભકતો ભેગા થાય છે તેમ લોકો દાદાભાઈનાં દર્શન માટે ભેગા થયાં હતાં.

૧૯ વરસ પહેલાં તેઓ પ્રજાનો ગ્રેમ છૂટી વડોદરાથી વિદાય થયા હતા. ૧૯ વરસ પછી વડોદરામાં તે વખતના દીવાન અને નગરશેઠે તેમને સુંદર કાર્ટકેટમાં માનપત્ર આપી એક સાલ નજર કરી હતી. એક હિન્દુ જીવાને “ઈંગ્લેન્ડના દાદા” (એક્સ્ટ્રા)ની રેશમમાં ગૂંથેલી છળી “હિન્દના એક્સ્ટ્રા”ને લેટ ધરી આ પ્રસંગને રંગીન બનાવ્યો હતો.

અંમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના માનપત્રના જવાબમાં ઇરાનથી આવેલી પારસી કોમને ગુજરાતમાં મળેલા આશ્રય માટે દાદાભાઈએ આભારની લાગણી દર્શાવી હતી. દિલ્હીમાં મ્યુનિસિપલ માનપત્ર સ્વીકાર્યા પછી દાદાભાઈને સરઘસના આકારમાં તેમની હોટેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા. આવો દેખાવ આ ઐતિહાસિક નગરે જાણ્યો જ નિહાળ્યો હતો. અમૃતસરમાં શીખોના સુવર્ણ મંદિરના મકુતે આ રાજદ્વારી ઋષિને એક ઝળે એનાયત કર્યો હતો, જે એક પારસી માટે અતુપમ માન હતું.

લાહોરમાં તે જમાનામાં જવલ્લે જ રાજદ્વારી ઉત્સાહ જોવામાં આવતો. પણ પંજાબીઓ અને મુસલમાનો દાદાભાઈના સ્વાગત માટે હબરોની સંજ્યામાં લેગા થઈ ગયા, અને સ્ટેશનથી કોન્વેસની છાવણી સુધી ગોકળગાયની ઝડપે જતાં સરઘસને પાંચ કલાક લાગ્યા હતા. કોન્વેસની સ્વાગત કમિટીના માનપત્રમાં દાદાભાઈએ હિન્દ માટે ચલાવેલી લડતની પ્રશંસા કરી જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “હિન્દને પારસીઓએ આપેલી મહાન બક્ષિય તમે પોતે છો.”

ત્યારપછી મુમલમાનો, લાહોરના શહેરીઓ, અને વિદ્યાર્થીઓએ માનપત્રો આપ્યાં. આ બધાના જવાબમાં તેમણે બ્રિટિશ તાજને વફાદાર રહેવાની સલાહ આપી જણાવ્યું હતું કે બ્રિટિશ પ્રજા હિન્દની પ્રજાને ન્યાય આપવાને નિરંતર રાજી છે. કોમીવાદથી નિરાળા રહેવાની જરૂર બતાવી દાદાભાઈએ કહ્યું:—

“હું હિન્દ છું, મુમલમાન છું, પારસી છું, પણ એ બધા ઉપરાંત હું હિન્દી છું. આગ અરેશમન પ્રમણે હિન્દ, મુસ્લિમ, પારસી, બધાએ

પુશાવી જતાની છે, તે મારુ પરમ સૌભાગ્ય છે હિન્દુ બાપિ મહાન છે. હું હિન્દને ધન્ય ગણુ છું હું તમને આશિર્ આપુ છું.

“ ટાઇમ્સ ” માં વિલીઅમ હન્ટરે આ પ્રસંગે લખ્યું હતું કે “ તેમનો એવો સત્કાર થયો હતો કે જેવો કોઈ વાઈસરોયને પણ નહિ થયો હોય રજુલતસીંગના જમાના પછી તેમના સત્કાર જેવો દેખાવ લાહોરે લાગ્યો જ નોંચો હશે. ”

પ્રજા તેમના સત્કાર મટે પ્રચંડ હર્ષ જતાવી રહી હતી, ત્યારે દાદાભાઈનું હૃદય જખમી થયેલું હતું. તેમના પુત્રના અવમાનનો કારી ધા તાજો જ હતો જ્યારે તેઓ પોતાના દિકરાની વિધવા વહુને મળ્યા ત્યારે તેમના હૃદયની અવધી આવી. એ બિચારીનું શું થશે ? તેમણે પોતાની કુખી પુત્રવહુને દિલાસો આપી મુંબઈ જવાને બદલે કચ્છમાં પાછા જવાની સલાહ આપી તેમની સલાહ માની તે પાછી કચ્છ ગઈ, કે બ્યાં કચ્છના મહારાવે પોતાના યુવરાજની શિક્ષિકા તરીકે તેની નિમણૂક કરી હતી આ રીતે કચ્છ રાજ્ય સાથેનો દાદાભાઈનો સબંધ ઘણા વરમ સુધી જળવાઈ રહ્યો હતો.

હિન્દ અને ઇંગ્લેન્ડમાં એકી વખતે સનદી નોકરીની પરીક્ષા દેવાની યોજના સાથે વિશેષ ન જતાવવાની પંબજીઓને સલાહ આપી, દાદાભાઈએ પ્રમુખ તરીકેના લાખણુમાં અગ્રેજ પ્રજાની ન્યાયમિયતાની તારીફ કરી પોતાને ચૂંટણીમાં મદદ કરનારા બધા મિત્રોનો આભાર માની ધારાસભા સુધારવાના સવાલ સળધી જણાવ્યું કે —

“લોકોનો ખરો અનાજ ધારાસભામાં સભળાતો નથી શાહી પાર્લામેન્ટમાં પણ હિન્દને સીધું પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ, કેમકે હિન્દ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચેના મહત્ત્વના સંબંધોનો નિર્ણય પાર્લામેન્ટમાં જ થતો હતો હાલના સંજોગમાં પાર્લામેન્ટમાં સીધું પ્રતિનિધિત્વ મેળવવાનો આપણને હક છે અને આશા છે કે અત્ય સમયમાં આપણને ખરું બ્રિટિશ નાગરિકનો દરજ્જો આપવાની આપણી વિનંતિ પાર્લામેન્ટ મંજૂર થાશે”

હિન્દની ગેરીબી, ખર્ચાગ સનદી નોકરી, લશ્કરી ખર્ચ, અને ભારે કરવેરાના બોજા વિષે તેમજ પોતાની લાક્ષણિક ઢબે વિવેચન કર્યું. ડયુક એ.ફ. આર્ગાઇંગે આ આલોચને અન્યાયી લેખ્યા હતા.

પણ દાદાભાઈએ કહ્યું :— લોડ કોસના રાખો નોંધી લો—‘મારી ખાતરી છે કે થોડા વખતમાં હિન્દી પ્રજા તેને ન્યાય આપવાની આપણને દરજ પાડશે.’ દાદાભાઈએ “ઇંગ્લેન્ડને દરજ પડે” ત્યાં સુધી નહિ થોભતાં સ્વયં પ્રેરણાથી રાજપુત્રીથી હિન્દને ન્યાય આપવાની અગ્રેજ પ્રજાને અપીલ કરી હતી.

લાહોરથી આશા, અલાહાબાદ, બુખારલ, જલગાંવ, ખંડવા, મનમાડ, અને નાસિકને રસ્તે મુંબઇ પછા ફરતાં ફરીથી ઠગઠકણે લોકોએ ગગનભેદી પોકારો, બેન્ડો, ફૂલમાળાઓ, શુભામંગલ, વાવટાતોરણ, વગેરેથી તેમને સત્કાર કરી આ મહાન દેશભક્ત તરફની કૃતજ્ઞ ભાવના વ્યક્ત કરતાં જુદાજુદા ધર્મો અને કોમો હોવા છતાં હિન્દની પ્રજા એક અને અખંડ છે તેની સાબિતી પૂરી પાડી હતી.

તા. ૧૨ મી જુને મુંબઇની મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશને બહેર જીવનના સઘળા ક્ષેત્રમાં રાહરની સેવા બજાવવા માટે દાદાભાઈની પ્રશંસા કરનારું માનપત્ર એનાયત કર્યું હતું. તે પછી બીજા અનેક માનપત્રો સ્વીકારી તા. ૨૨ મી જાન્યુઆરીએ તેઓ પાછા ઇંગ્લેન્ડ ગયા હતા. પણ મુંબઇથી વિદાય થયા તે પહેલાં તેમણે એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓનું માનપત્ર સ્વીકારી તેઓને ભાવિ રાષ્ટ્રસેવકો થવાની શિખામણ આપી હતી.

અહીંથી બંદર સુધી તેમની ગાડી ખેંચી જવા માટે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ દાદાભાઈની ગાડીના ઘોડા છોડી નાખવાની ઠેશિય કરી. આ જીવન વૃત્તાંતનો લેખક પણ તેઓની સાથે હતો. મને એ પ્રતંગ ગરામર યાદ છે. દાદાભાઈની ગાડીના પારસી કોચમેને વિદ્યાર્થીઓને દર રાખવા માટે સાવચક્તા સટાકા બેલાવેલા, અને તેને હાથે વિદ્યાર્થીઓ દર રહેતા હતા. ગાડી ખેંચી જવા ના

પ્રકરણ ૨૪ મું

ઐતિહાસિક ચર્ચાઓ.

“સેન્ટ્રલ ફિન્સાણરી યુનાઇટેડ લિગરલ અને રેડિકલ એસોસી-
એશનના પ્રમુખ, અને કેટલાક સભ્યોએ સ્ટેશન પર મને સારો
આવકાર આપ્યો હતો.” લડન પાછા ફર્યા પછી દાદાભાઈએ મલબારી
પરના પત્રમાં આવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા ૧૮૬૪ ના વર્ષની
આવી શુભ શરૂઆત થઈ હતી, અને એ વર્ષની આખર સુધીમાં
દાદાભાઈએ આમની સભામાં ચાદગાર કામ કરી બતાવ્યું હતું.

સનદી નોકરી માટેની લડતમાં ૧૮૬૩ માં મળેલી ફતેહ
હિન્દી સરકારની હુકિત પ્રયુક્તિથી નકામે થઈ ગઈ હતી. હિન્દના
એક નામાકિત ન્યાયાધીશે કહ્યું છે કે “એક પુરુષને સી
બનાવવા સિવાય બીજું કંઈ પણ કરવાની આમની સભાને સત્તા
છે.” હિન્દની નોકરશાહી આમની સભાને પણ ભારી થઈ પડી
હતી, છતાં ૧૮૬૪ માં હિન્દના ખર્ચ સળધી તપાસ કરવા માટે
એક શાહી કમિશન નિમાવવાની ખંતીલી ઠેશિશોમાં દાદાભાઈ
વિજયી થયા હતા. હિન્દના લોકોની પરિસ્થિતિ અને જરૂરિયાતો
દેશની નાણાંપ્રકરણી સ્થિતિ અને હિન્દના રાજવહીવટની સામાન્ય
પદ્ધતિ સંબંધી સ્વતંત્ર અને સંપૂર્ણ પાર્લામેન્ટરી તપાસ માટે
દાદાભાઈ જીવનભર લડત ચલાવતા આવ્યા હતા હિન્દના અંદાજ-
પત્ર (બજેટ) ની ચર્ચા દરમિયાન સેમ્યુઅલ રમીથે આવી તપાસની
માગણી કરનારી દરખાસ્ત રજૂ કરતાં હિન્દના સવાલો પર આમની
સભામાં અગાઉ જવદ્દે જ પડ્યો હોય એવો પ્રકાશ પાડ્યો હતો.
એ. રકોબલ, ન્યોર્થ ચેસની, સીમુર કે, રીચર્ડ ટેમ્પલ, વિલિયમ
ધેડરબર્ન, અને એચ. એચ. ફાઉલર વગેરેએ પોતપોતાના દષ્ટિ-
બિન્દુથી વિધવિધ વિચારો રજૂ કર્યા હતા. આવા મહત્વના

સવાલ સંબંધી બધા એકમત થાય તે અસંભવિત હતું, પણ બધા હિન્દના કદ્યાણુને મોખરે રાખવા સંબંધી તો એકમત હતા જ.

સેમ્યુઅલ રમીથે દરખાસ્ત રજૂ કરતાં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું કે મારી અને મારા મિત્રોની ઇચ્છા બ્રિટિશ હકુમત પર પ્રહાર કરવાની નથી પણ તેને સુધારવાની છે. હિન્દી પ્રજાની મુખ્ય ફરિયાદ એ છે કે બ્રિટિશ રાજવહીવટ હિન્દ જેવા ગરીબ દેશ માટે ઘણા ખર્ચાળ છે. દેશની દોલતનો મોટો ભાગ લશ્કર પાછળ ખર્ચ થઈ જતો હોય છે. હિન્દનો રાજવહીવટ હિન્દીઓની પાર્લામેન્ટ ચલાવતી નથી, એટલે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે હિન્દને ન્યાય આપવો જ જોઈએ.

દાદાભાઈએ દરખાસ્તના ટેકામાં ઢાળલા દલીલો અને આંકડાઓ રજૂ કરી જણાવ્યું કે અઢારમી સદીના યુરોપિયનોને હિન્દનો રાજવહીવટ લાંચીઓ અને બુલ્લમી હતો. યોગણીસમી સદીમાં “સનડી નોકરી”ના ભારે બોળથી પ્રજા કંગાળ ગરીબીમાં આવી પડી હતી.

જ્યોર્જ ચીમનીએ સરકારી દબિયોનિઠ્ઠુ રજૂ કરતાં જણાવ્યું કે એક માણસને ડોક્ટર અથવા વકીલની જરૂર પડે ત્યારે તે પોતાના રાગની દવા પોતાની મેળે કરી લે અથવા પોતાનો કેસ જાને જ લડી લે તે બહેનર છે; પણ તે ડોક્ટર અથવા વકીલની ફી આપવાને અશક્ત હોય તેથી તેણે ડોક્ટર અથવા વકીલને બોલાવવા જ નહિ એવી દલીલ નિરર્થક છે. ઇંગ્લાંડની સહાયથી હિન્દને જે લાભો થયા છે, તે તેણે ખર્ચેલા પૈસાના પ્રમાણમાં વધારે છે.

સીમુઝ કે એ જણાવ્યું કે હિન્દની સરકાર ગમે તેટલી ઉત્તમ હોય તો પણ સવાલ એ છે કે હિન્દની પ્રજા તેનો ખર્ચ ઉપાડવાને શક્તિમાન છે કે ?

હિન્દી પ્રધાન તપાસની વિરુદ્ધ ન હતા પણ તેમણે સવાલ પૂછ્યો કે “સ્વતંત્ર અને સંપૂર્ણ પાર્લામેન્ટરી તપાસ એટલે

શું ? પર્લામેન્ટની બધી જ તપાસ સ્વતંત્ર હોય છે. કદાચ નિષ્પક્ષપાત તપાસની માગણી કરવાનો હેતુ હશે. પણ ઠરાવમાં પ્રજાની સ્થિતિ, અને તેની જરૂરિયાતો, સરકારી ખર્ચનો ખોલો ખર્ચનો પ્રજાની શક્તિ, મહેસૂલી પદ્ધતિ, હિન્દ અને ખ્રિસ્ત વચ્ચેનો નાણાપ્રકરણી સંબંધ, અને હિન્દી સરકારના બધારણની તપાસની માગણી કરવામાં આવી છે, કે જેવી વ્યાપક માગણી સ્વીકારવાને સરકાર નૈયાર નથી.” જો આ ઠરાવ ખેંચી લેવામાં આવે તો હિન્દી પ્રધાન આવતી બેઠકની શરૂઆતમાં આવી તપાસ માટે સિવેકટ કમિટી નીમવાની દરખાસ્ત રજૂ કરશે એવી સરકારે જાનગી આપતા નેચ્યુઅલ ગ્રીથે પોતાની દરખાસ્ત પાછી ખેંચી લીધી હતી.

તપાસ કરનાર કમિશન નીમાવા પહેલાં ૧૮૯૫ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૧૨ મી તારીખે હિન્દના ખર્ચમાં ખ્રિસ્તને ફાળો આપવો જોઈએ એવો મુદ્દો દાદાભાઈએ ઊભો કર્યો. તેઓ સંખ્યાવત નહિ પણ ન્યાય માગતા હતા ખ્રિસ્તિય હકુમત । હિન્દમાં શાન્તિ સ્થપાઈ હતી તેની કદર કરી દાદાભાઈએ સવાવ પૂછ્યો કે ખ્રિસ્તિય હકુમતથી હિન્દને અને ખ્રિસ્તને કેટલો લાભ થતો હતો ?

“હિન્દને બન્ને દેશોમાંના મુરોપિયનોની નોકરી માટે દર વર્ષે ૨૦ કરોડ રૂપિયા આપવા પડે છે. આ રીતે કરોડો રૂપિયા ધસડાઈ જાય છે, અને દરેક વસ્તુનો દખ્ખરો ખ્રિસ્તિય પાસનખતને મળે છે અને તેની સાથે હરીફાઈ કરી શકતા નથી, અને પશ્ચિમ એ આવે છે કે ફક્ત અમલદારોને જ નાણાનો લાભ થતો નથી પણ તેઓની મહેબબાનીથી ખ્રિસ્તિય વેપારીઓ, ખેડૂતો, વહાણ બાધનાગ, બગીચાવાગાઓ, ચાપણદારો અને બીજાઓને લાભ થાય છે તમને બધા ધધાનો દખ્ખરો મળે છે, અને બધો નફો ખ્રિસ્તિયોને મળે છે. અમે ખ્રિસ્તિયાના નફા માટે મહેનત કરીએ છીએ, અને હિન્દીઓની હાનિ દક્ષિણના યુવાઓથી પણ બદલત રહ્યું છે, કેમ કે યુવાઓને તો તેઓના માનિદા મળી રીતે ખવડાવી પીવડાવીને રાખતા હતા, વગી તેઓ પોતાની મિલકત પર કામ કરતા નથી, પણ હિન્દીઓ પોતાની મિલકત પર કામ કરીને નફો

યુરોપના દેશોના મુદીનાદીઓને આપે છે મિનના લાભો માથે મગ્યા-
વના દિન્દના લાભો કાઢવાનું નથી.”

દાદાભાઈનું આ લાપણુ ઘણું લગ્ય હતું, અને પાર્લામેન્ટ પર
તેની સારી છાપ પડી હતી હિન્દી પ્રધાને જણાવ્યું કે હું તપાસની
વિગુહ નથી, પણ દાદાભાઈની માગણી ગાહી રાજનીતિનો મવાલ
ભાગે કરે છે આમ હોવા છતાં હિન્દી પ્રધાને ખાતરી આપી હતી
કે બ્રિટનનો ઇરાદો હિન્દ પર અન્યાય અથવા બુદ્ધિમંતુ ગુજારવાનો
નથી, પણ હિન્દની પ્રગતિ કરવાનો છે, અને તેથી હિન્દ પર
પડતો કોઈ ખર્ચ અન્યાયી હોય તો તેની તપાસ સામે સરકારનો
વિરોધ નથી

દાદાભાઈની છૂત થવાથી તેમણે સુધારો પાછો ખેંચી લીધો.
પણ હિન્દને અન્યાય નહિ કરવાની ખાતરી આપ્યા પછી તરત જ
મરગદે હિન્દની મિલોમાં બનતા કાપડ પર નકાત નાખનારુ ખીલ
રખૂ કર્યું. સ્વાથી આપણુદારોએ આ ખીલ સરજતાથી પનાર કરા
વવા માટે ચુકિત વાપરી, અને ૧૮૬૫ ના બહેર કિતના તાકીદના
સવાલની ચર્ચા કરવા મટે સર હેન્રી જેમ્સે સભા મુલતવી રાખ
વાની દરખાસ્ત રમી કરી.

દાદાભાઈએ આ દરાવની સામે મક્કમ વિરોધ ઉઠાવ્યો.

“જો હું હિન્દની મતનન બચા નાખવા માગતો હોત, તો હું
બજારખોર હોત, તો આ દરાવને સ્વાધી લેત આરા દરાવો હિન્દી
પ્રજામાં મેદીની અને ગુમ્તાની વાગણી વધાવે છે, અને જો એની
લાગણી માત્ર નહોતે તો સનનન છિન્નબિન્ન થઈ જતો હું યુનિય
નેરોને આ દરાવની વિગુહ મન આપનાની મિતની કરું છું. નહિ તો
જો હિન્દમાંની બ્રિટિશ હકુમતની નફિનમાં પડે તો ખીતો દોરશે યાદ
ખાતે ૨ તમે મને તે ના, પણ હજી તમે આપની મા જોડા યાજકો
પોતાની માતાના મને તેના જીવનોને તામે થાય છે, પણ આપની મા
પામે તો તેઓ મોખ્ખા ન્યાયની જ હમેશા માગણી કરશે.”

હોમરૂલને આપીલ કરતા દાદાભાઈએ જણાવ્યું હતું.

આ ઠરાવ પસાર કરશે તો તે સત્તનતને છિન્નભિન્ન કરનારો ઠરાવ
 રમાઈ કરવા મમાન ગણારો કદાચ તેની અસર કેટલોક વખત મુઠી
 તમને નહિ જણાય પણ આ મહાન મબા પગ હુ છાપ પાડના માનું
 હુ કે જે કે આમની નરે વિખર થનાનો નથી પણ પ્રાણી નિરાશાઓ,
 પ્રાણી બેદન્યારીઓમાથી વિખર થાય છે ૧૮૫૭ નુ વર્ષ જુની ના
 જતા હુ ખન હુમ્મયથી આકુ હુ કે હિન્દમા ક્રિશ્ચિ રાજ લામે વખત
 મુઠી ટકી રહે

આ સમયે રશિયાએ એશિયામા વિશાળ સત્તનત સ્થાપવાનો
દરખાસ્તો કર્યો હતો. રશિયાનુ ભૂત ખિટનને ભડકાવતુ હતુ તે વખતે
 અંગ્રેજી છાપાઓમાં રશિયાના નવા હુદલાની બેસલેર થર્ચા આલતી
 હતી. દાદાભાઈએ “ઇન્ડિયા” પત્રના સપ્ટેમ્બરના અંકમાં “રશિયન
 હુદલાના ભય” વિષે લેખ લખતા હિન્દી પ્રજા અને દેશી રાજ્યોના
 વલણ વિષે ઉલ્લેખ કરી લખ્યું હતું

“આપજીદી, શોમજી, અને અવિશ્વામની દ્વાનની પદ્ધતિ આડ
 નહેશે તો વહેવા યા મોડા—જે દિન્દની પ્રજાનો સ્વભાવ બીજી પ્રજા
 જેવો હશે તો વહેલા—શિયા હલ્યો કરે યા નહિ કરે તો પણ મોગી
 મુસ્લેની જાબી થયા વિના રહેનાની નથી ક્રિશ્ચિ હિન્દના રાજવહીવટથી
 જે મુસ્લેનીઓ બેગી થઈ છે તેની આગળ રશિયન હલ્યાનો ભય કંઈ
 નિસાતમા નથી હુ લામા વખતથી અરબપુદન નરતો આપ્યો છું.

જે આનરિક સવાનોનો સતોમગક ફડ્યો થશે તો રશિયા કંઈ
 મરી શકનાનુ નથી ક્રિશ્ચિ હિન્દને હુ ખમા ન રાખતા સતોપી બનાવો,
 અને પછી ક્રિશ્ચિરોનો વાળ પણ મોઈ વાકો કરી શકશે નહિ”

હિન્દી સરકાર પ્રજામા સતોપ વધારવા કશું કરતી હતી
 હિન્દન ખર્ચની તપાસ કરનારા કમિશન સમક્ષ દાદાભાઈએ આ
 સવાલનો જવાબ આપ્યો હતો.

“તમારા પર અમારી મતા આડુ રાખના, રશિયન હલ્યા સામે
 અમારો જવાબ કરવા, અને તેમ મરી યુરોપમા અમારો દરજ્જો જળ
 વવા, પૂર્વમા અમારી વસાહત વધાના, અને અમારા પત્રિત કોતોનો
 ભગ કરવા તમને યુરોપિયન લશ્કરી અને દીનાની અમનદારોની સોખડી

એડી નીચે કચરી નાખવામાં આવશે, અને આ બધું તમારે ખરચે, અને મોટે ભાગે તમારું લોહી રેડીને કરવામાં આવશે.”—હિન્દીઓને આવું કહેવાથી તેઓમાં વફાદારી અને શુભેચ્છા પેદા કરી શકાશે ?

“ગ્રેટ થ્રોટસ” નામના અખબારના પ્રતિનિધિએ દાદાભાઈને સવાલ પૂછતો હતો કે “અમારી હકુમતથી હિન્દીઓ અસંતુષ્ટ છે ?” દાદાભાઈએ જવાબ આપ્યો કે:—

“પ્રતિદિન અસંતોષ વધતો જાય છે, અને એક દિવસ તેમાંથી મોટી આફત આવશે.”

ત્યાર પછી ઘણી વાર આ દેશ આફતના દિનારા પર જઈ પહોંચ્યો હતો, પણ કો-ગ્રેસની અહિંસાની રાજનીતિને લીધે બળવો થતો અટકવા પામ્યો છે.

દાદાભાઈએ એક ખીજ સવાલના જવાબમાં કહ્યું હતું:—

“હું આગાહી કરું છું કે વચનોના આવા ચાતુ ભંગ, હિન્દના લાભો સામેની આ ખતીથી વિરુદ્ધતા, અને ખગબ ગજવહીવટમાંથી પ્રજાની વધતી જતી ગરીબીમાંથી વહેંચે મોડો બળવો થવો જ જોઈએ. હું ઇચ્છુ છું કે મારી આગાહી ખોટી પડે, પણ બ્રિટિશ સત્તાનતના લાભ માટે હું કહું છું કે જો હિન્દના વહીવટની નાશકારક પદ્ધતિને સંપૂર્ણ સુધારવામાં આવશે નહિ તો એવા બળવાન તરવો ભેગાં થતાં જાય છે કે જે બ્રિટનની હિન્દી સત્તાનતના પાયા હલાવી નાખશે ... પોતાના ગજવહીવટથી હિન્દીઓને બેદિય બનાવીને, અને હિન્દીઓને ખરચે અફઘાનીસ્તાનના કુગળા પ્રદેશમાં રસ્તો બાંધીને હિન્દી સરકાર હિન્દ પર હાથે કરવા માટે રશિયાને લયચાનવા બંધુ કરી રહી છે.

ત્યારે હિન્દમાં કેવી રાજનીતિ ધારણ કરવી ? આ સવાલના જવાબમાં દાદાભાઈએ જણાવ્યું હતું કે:—

૭ “બ્રિટિશ હકુમતના ન્યાયથી સંતુષ્ટતા વચનોનું પ્રાપ્ત કરી હિન્દીઓને એવું બાન કરાવે કે જેથી બ્રિટનનો બચાવ કરતા તેઓને એમ જ લાગે કે અમે અમારા જ જનમાલને બચાવ કરીએ છીએ. જે હિન્દી પ્રજામાં આવી લાગણીઓ પેદા થાય તો તમે અડધો ઝૂન રશિયાને હુમલી શકો.”

અફીણના વેપારની સામે દાદાભાઈએ આમની સભામાં ચવાવેલી લડતનો ઇમારો કર્યા વિના આ પ્રકરણ પૂરું કરી શકાય તેમ નથી પોતાના વેપારી જીવનની શરૂઆતમાં તેમણે પોતાના ભાગીદારોને જણાવી દીધું હતું કે અફીણ અને ગરાળ જેવી માણસ ભત્તનું અત્યાનાશ વાળનારી ચીજોના વેપારમાંથી મળતા નફાની એક પાંચ પચ મરે ને પડતી નથી. થોડું હારટી ગટન પગના ચાલગાર પત્રમાં પણ તેમણે અફીણના વેપારને બ્રિટિશ સરકારની અપોગતિની સાબિતી રૂપ લેખ્યો હતો. ૧૮૮૬ માં ઇંગ્લાંડમાં અફીણના વેપારની સામે જેહાદ ઉઠવામાં આવી હતી, અને ૧૮૮૮ માં આ વેપાર નામૂદ કરવા મટે એક ખીજ સંસ્થા હસ્તીમાં આવી હતી. દાદાભાઈએ આ લડતમાં પૂરતો ફાળો આપ્યો હતો.

આ દુષ્ટ વેપારની હસ્તીનો ટકમાં ખ્યાલ આપવાની જરૂર છે હિન્દના ડેલ્લાક ભાગેમાં અફીણની ખેતી, બનાવ, અને વેચાણનો ઇન્ટો હિન્દી સરકાર ધરાવતી હતી સરકાર દરેક ખસખસના છોડ માટે પરવાનો આપતી, ખેડોને મદ કરતી, અમુક ભાવે પાક ખરીદી લેતી, ચીન માટે અફીણ બનાવતી, તે દલકાતાના બજારમાં લીલાઉથી વેચતી અને નફા ખીસામાં મૂકતી આ નાપાક વેપાર સામે પ્રજામાં પ્રચંડ વિરુદ્ધતા પ્રગટી નીકળી હતી, પણ અફીણની મહેનત વિના ચાલે એમ નથી એવી દલીલ કરવા ઉપગત સરખાવે આગળ વધીને નફા ઇથી ડહુ' હતું કે મધ્યમ પ્રમાણમાં ૨ ફીણ લેનારી ૩૭ હાનિ થતી નથી.

અફીણના વ્યસનીઓના દુખો, રાગો અને અધ પતન નજરોનજર જોનારા ખ્રીસ્તી મિશનરીઓએ આ મળખી ઇંગ્લાંડમાંના પોતાના મિત્રો સમક્ષ ઘણી કડવી ફરિયાદો કરી હતી. ૧૮૯૧ ના એપ્રિલની ૧૦ મી તારીખે આમની સભામાં આ નૈતિક યુદ્ધ લડનારાઓને થોડીક ફતેહ મળી એ દિવસે આમની સભાએ પસર કરેના ઇગવનો સાર એ હતો કે હિન્દમાં અફીણના વેપારમાંથી

મહેસૂલ મેળવવાની પદ્ધતિનો નૈતિક નજરે બચાવ થઈ શકે તેમ નથી, માટે હિન્દી સરકારે ખસખસની ખેતી કરવાના પરવાના આપવા બંધ કરવા. ફક્ત તળીળી કારણે સિવાય બ્રિટિશ હિન્દમાં અદીણત્વ વેચાણ બંધ કરવું, અને સાથે હિન્દના દેશી રાજ્યોનું અદીણ બ્રિટિશ હિન્દને માર્ગે રવાના કરવાની મના કરવી. આ રીતે અદીણના સવાલે ઉગ્ર રૂપ લીધું હતું.

દાદાભાઈ આ ચળવળથી ઘણું રાજ થયા, પણ અદીણના વિરોધીઓ હિન્દની ફરિયાદો પર ધ્યાન આપતા ન હતા તે જોઈને તેમને ઘણી નિરાશા બિપજ. અદીણનો વેપાર દાણી દેનારી મંડળીના સેક્રેટરી જોમક એલેક્ઝાન્ડરે તેમના પર હિન્દી પ્રધાન પર મોકલવાની એક અરજીનો ખરડો મોકલી તેમને હિન્દી પ્રધાન સમક્ષ જનારા ડાયરેક્શનમાં જોડાવાની અરજ કરી હતી. આ અરજમાં હિન્દના સવાલને નહિ પણ ચીનના સવાલને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હતું.

આ કામમાં મદદગાર થવાની પોતાની અશક્તિ બતાવતાં દાદાભાઈએ લખ્યું:

હિન્દની રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ હજી સુધી આ સવાલ વિષે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવેલો ન હોવાથી હું મારા પોતાના વિચારો રજૂ કરું છું. તમે જાણો છો કે સોસાયટીના નૈતિક હેતુ તરફ મારી દિલસોજી છે, અને તે માટે મેં કેટલોક બોગ પણ આપ્યો છે. તમે એ પણ જાણો છો કે સોસાયટી કમનસીબે રોગતું ખરું મળ, અને અમારી બીજી આફતો જાણ્યતી નથી. હિન્દ શા માટે આટલું બધું ગરીબ થઈ ગયું છે કે જેથી તે પોતાના રાજ્યવહીવટના ખર્ચને પહોંચી વળી શકતું નથી? શા માટે તેને બીજી પ્રજાને જે આપવાની, અથવા અંગ્રેજોની સખાવત પર આધાર રાખવાની, અથવા જીવનની અનિવાર્ય જરૂર જેવાં નિમક પર કર નાખવાની જરૂર પડે છે? આવો સવાલ સોસાયટીના સભાસદોએ પોતાના મનને પૂછવાની તરદી લીધેલી જણાતી નથી.

તે પછી આ ગરીબ દેશમાંથી ઘસડાઈ જતા કરોડો રૂપિયા માટે અફસોસ દર્શાવી તેમણે બ્રિટિશ પ્રજાને “હિન્દી સવાલની લીતરમાં બિતરવાની” વિનંતી કરી હતી.

૧૯૦૩ માં આલફ્રેડ વેબે આમની સભામાં આ સલાહ પાછો ઉપાડ્યો ત્યારે પણ દાદાભાઈએ ઉપર મુજબની જ દલીલો રજૂ કરી હતી વરમોથી તેમણે આ સલાહનો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને ૪૦ વર્ષ પહેલાં અફ્રીણના વેપારની વિરૂદ્ધ એક પત્રિકા પ્રગટ કરી હતી આ વેપાર હિન્દ અને ઈંગ્લાંડ બંને માટે શાપ સમાન છે, પણ હિન્દના વેપારની તે એક જ ખાતુ રજૂ કરે છે જે કમિશન નીમાવાનું છે તેને આખા સલાહની તપાસ શા માટે ન મોપવી?

એડવોકેટના મુદ્દા પ્રવચનથી આ ચર્ચા ચાલુગાર થઈ હતી. સરકાર તરફથી બોલતા તેમણે ખુલા દિલથી એકગર કર્યો હતો કે માનવજીવનમાં ઘણી વાગ એવા પ્રસંગ આવે છે કે જ્યારે જે માણસોને તેઓના દરજ્જાને લીધે સૌથી ઉત્તમ માહિતી હોવી જોઈએ તેઓને સૌથી ઓછી માહિતી હોય છે આ કારણે સર હિન્દી મંકારના મનને ટેકો આપ્યા વિના આ સલાહ કમિશન અમક્ષ રજૂ કરવાની તત્પરતા બતાવી તેમણે જાહેર કર્યું કે સરકાર ચીનને બજારકારથી અફ્રીણ વેચના માગની નથી સરકારને અફ્રીણમાંથી મોટી મહેસૂલ મળે છે, છતાં અફ્રીણ લેવું કે નહિ તે ચીનની મુનસફી પર છોડવામાં આવ્યું છે

૧૮૯૫ માં કમિશને ગિપ્સી બજાર ખાત્રી પાડ્યો. પણ તેના ચુકાદાથી અફ્રીણના વિરોધીઓને સતોષ થયો નહિ તેઓ તરફથી ફગ્યાદ કરવામાં આવી કે કમિશન નીચા પછી સરકારે અફ્રીણના વેપારનો પણ લગ્ન અનુકૂળ માફીઓને જ બોલાવ્યા હતા અફ્રીણના વિરોધીઓને એક પણ માફી લાવવાની તક મળી ન હતી આ લડત આગળ વધી, અને બુનરાગમાં અનેક નૈતિક મુદ્દા લડનાર ચોક્કા જેમકે પીયુને ટેકો આપવા માટે જાહેર સભા ભવામાં આવી. દાદાના પુત્ર આ મુદ્દાના એક નૈતિક હતા ૧૮૯૫ ના મેની ૨૮ મી તારીખે આમની નજીબના આ સલાહની વધુ ચર્ચા થઈ, પણ કોરડઈટ પૂરે પડના સલાહ મંજૂર થી સરકાર પક્ષની ફાર થઈ,

પ્રધાનમંડળે રાજનામું આપ્યું, અને તા. ૮ મી જુલઈએ આમની સભા બરખાસ્ત કરવામાં આવ્યાથી આ દિશામાંની દાદાભાઈની લડત અટકી પડી.

બીજી શાખરૂપ બદી દારૂની હતી કે જેનો પોતાની જિંદગી દરમિયાન નાશ કરવાનો દાદાભાઈનો આકાંક્ષા હતી. આ બદી દારૂ હોવા માટે તેમણે ચલાવેલી લડતનું દુકં વર્ણન અહીં પ્રસંગોપાત ગણાશે. તેમના બની મિત્રો કેન અને સેન્ચુઅલ સ્મીથ ઇંગ્લાંડમાં મદ્યપાનનિષેધના પ્રખર હિમાયતી હતા. ૧૮૮૮ માં કેન મુંબઈમાં હતા. ત્યારે તેમણે હિન્દના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ બોલાવી હતી જેમાં એવો નિશ્ચય દર્શાવવામાં આવ્યો હતો કે હિન્દની પ્રજાને દારૂની વધતી જતી બદીમાંથી ઉગારી લેવા માટે ટ્રેડ પ્રિન્ટનમાં એક સંસ્થા સ્થાપવી, અને હિન્દમાં તેની શાખાઓ મારફતે ચળવળ ચલાવવી. પરિણામે સેન્ચુઅલ સ્મીથના પ્રમુખપણા નીચે એંગ્લો-ઇન્ડિયન ટેમ્પરેન્સ સોસાયટીની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. દાદાભાઈ શરૂઆતથી જ તેમાં જોડાયા હતા, અને વરસો સુધી આ સંસ્થાની દારૂબારી કાઉન્સિલના તેઓ સભ્ય હતા.

ટ્રેડ પ્રિન્ટનની નેશનલ ટેમ્પરેન્સ એસોસિએશનનો સહકાર મેળવીને બહેર પ્રજામત કેળવવામાં આવવાથી બંને દેશોમાં મદ્યપાનનિષેધની ચળવળમાં એવી ભરતી આવી હતી કે જેવી ભરતી હાલમાં કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળની દારૂબંધીની રાજનીતિથી આવેલી આપણે જોઈ છે. હિન્દનાં સઘળાં મુખ્ય શહેરોમાં શાખા સમિતિઓ સ્થાપવામાં આવી હતી, અને આખા દેશમાં ઠેકઠેકાણે મદ્યપાનનિષેધ મંડળો હસ્તીમાં આવ્યાં હતાં.

દાદાભાઈની દલીલ એવી હતી કે હિન્દની પ્રજા દારૂ પીનારી પ્રજા નથી. પ્રજાના મોટા ભાગને તેઓના ધર્મે દારૂ પીવાની મના કરે છે. ફક્ત હિન્દમાં આયાત થતો દારૂ અટકાવવાની જ જરૂર હતી, પણ બ્રિટિશ સરકારે પશ્ચિમના સુધારાની સાથે હિન્દમાં

આમકારી રાજનીતિ દ્વારા દારૂની દુકાન દાખલ કરી હતી. હિન્દની લગભગ બધી ભઠ્ઠીઓ સરકારી માલિકીની હતી આ ભઠ્ઠીને વધારામાં વધારે દારૂ વેચવા માટે જે વધારેમાં વધારે પૈસા આપે તેને દારૂનાં પીકાનો પરવાનો આપવામાં આવતો હતો.

એસોસીએશનની લડતને પ્રતાપે આમની સભાએ (એપ્રિલ ૧૮૮૬) એક ઠરાવ પસાર કરી હિન્દની આમકારી રાજનીતિમાં સુધારા કરવાની માગણી કરી. હિન્દની નૈતિક અને ભૌતિક પ્રગતિ સંબંધના વાર્ષિક અહેવાલમાં સરકારે ગેરકાયદાસર દારૂનું વેચાણુ ઓછું કરવા માટે પોતાની પીક થામડી, પણ તેથી લોકોની રહેણીકરણી સુધરી હતી. સરકારના અહેવાલ પરથી માલૂમ પડે છે કે આમકારી વહીવટની સુધારણાને લીધે નહિ પણ 'કાયદા સર દારૂનું વેચાણુ' દિનપર દિન વધતુ જવાથી દર વરસે આમકારી મહેસૂલ વધતી જ રહી હતી.

દર વરસે વધતી જતી દારૂની ખપતને લીધે ગુના, રોગ, ગરીબી, અને મરણમાં થતો વધારો આધળાને પણ દેખાય એવો હતો પણ શરાબથી થતી આર્થિક પાયમાલીનો હજી લોકોને પુરતો ખ્યાલ ન હતો. ૧૮૯૧ ના એપ્રિલની ૮ મી તારીખે ટેમ્પરેન્સ લોજીમ અમલ લાવણુ કરતા દાદાભાઈએ લોકોની આખ ઉવાડવા બાહેર કર્યું કે દર વરસે અગ્રેજ પ્રજા ફક્ત દારૂ પાછળ ૧૩૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડનો ખુમારો કરે છે.

‘જે આપણા બધા પૈસા દરિયામાં ફેંચી દેવાતા હોય તો તે નશ્તી બગળી ગણાશે પણ દારૂથી તો અનેક અગી ખરાબી થાય છે કુદરતની બક્ષીસ અને માણસની મહેનતથી માણસનાતના ખોરાકને લાયકના આપના બધા અનાજમાંથી ફક્ત પૌનિક જ નહિ પણ નાશ થાય વસ્તુ તૈયાર કરનામાં આવે છે એક બાજુથી લોકોના પૈસા લઈને તેઓનો ખોરાક ખૂચી નેવામાં આવે છે, ત્યારે બીજી બાજુ પર લોકોને સડેના અનાજમાંથી બનાવેતો દારૂ પાછળે અધમ બનાવવામાં આવે છે ખોરાકના આ અબાથી કામદારોની ઉત્પાદક શક્તિ ઓછી થાય

છે એટલું જ નહિ પણ તેમની અને તેમના કુટુંબની દિગ્ગ્વિજય વધી તેઓને ગુનેગાર બનાવીને દાંડ તેઓનું મત્યાનાશ વાળી નાખે છે. આખી પ્રજાના અધ પતનની ડિમન કેમ આખી તે હું જાણતો નથી. . . હું દાંડનો ખર્ચ ૧૩૦,૦૦૦,૦૦૦ પાકિન્ડનો ગાનુ 'ડું' એનો અર્થ એ થયો કે આ જ ગમમાવી યુનાઇટેડ કિંગડમના બંસ લોડોને આખું વચ્ચે રાંતી (૭૦,૦૦૦,૦૦૦ પાકિન્ડ), માખણ અને પનીર (૩૫,૦૦૦,૦૦૦) અને દૂધ (૩૦,૦૦૦૦૦૦) પૂર્ણ પાડી શકાય, અથવા એ ગમમાથી બોકોનું વાર્ષિક બાટું (૭૦,૦૦૦,૦૦૦ પાકિન્ડ) અને મગજા રેશમી, સૂત્રાકે, અને ગમ ૩૫૩ (૧૬,૦૦૦,૦૦૦) પૂર્ણ પાડી શકાય. વિચાર કરો કે દાંડને લીધે બોકોનું આટલું બધું કમ્પાણુ કરી ગંદાનું નથી, અને ઉપગ્રથી લોકોને એટલી ગમનું નુકસાન કરી તેઓની ઉત્પાદન શક્તિનો વધુઓછા પ્રમાણમાં નાશ કરવામાં આવે છે. પણ મૌથી વધારે ખગખી પ્રજાનું સામાન્ય અધ પતન અને મનુષ્યોની સરેરાશ આયુષ્યમાં થતો ઘટાડો છે.”

તેમના મત પ્રમાણે જ્યાંજ્યાં લોકો દંડનાં પીડાં બધ કરવાની માગણી કરતા હોય ત્યાં પીડા ગંધ કરવાની તેઓને સત્તા મળવીજ જોઈએ. લોકશાહીનો ખરો સિદ્ધાંત એ છે કે ઘણા લોકોના કહેવાણુ માટે—થોડા લોકોની માની લીધેલી મજા યા વ્યસન માટે નહિ— સરકારી રાજનીતિ ઘડાવી જોઈએ

એસોસીએશનની વાર્ષિક મલામાં પસાર થયેલા ઠરાવની રૂએ લંડનમાં વચ્ચતા હિન્દીઓની ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓની એક સભા વેસ્ટ મિન્સ્ટરના દાહિત હોલમાં સંમુખસભા સમીપના પ્રમુખપણા નીચે “હિન્દી મધનિષેધક બંધુસમાજ” ની સ્થાપના કરવા મળી હતી દાદાભાઈ માનતા હતા કે ઉધરતી પ્રજા પર શરાબ છુવનું સત્યાનાશ વાળનાર છે એવી છાપ પડવાથી જ શરાબના શાપ ઓછા કરી શકાશે

“ઈન્ડિયન પ્રધરહુડ” ના પ્રમુખ તરીકે દાદાભાઈએ કહ્યું હતું.

“આ મહાળની સ્થાપના કરનારા અંગ્રેજોને ઘણી વાર ધમ્મારામાં તરગીઓ કહેવામાં આવે છે. પણ આ દેશના બધા મહાન નૈતિક અને

સામાજિક સુધારા મોટે ભાગે આ વર્ગની કોશિશોને આભારી છે. દાખલા તરીકે ગુલામગીરીનો નાશ, ચાંદીઓની મુક્તિ, રોમન પ્રેધીકાની નાબાયમનોનો નાશ અને એવા બીજા નવા સુધારા. આ મંડળની સ્થાપના હિન્દની મુસ્લિમ મારેના નાના બીજા મનાન છે, અને તેથી તેની માથેના માન મબદ્દ માટે ટું મગડું છે. આ નમ્યાનુ બીજા આગાખાનના સ્વરૂપ એ છે કે બધી દેશો પર મગળી અમલ કરનારા આ મહાન મનાન મબદ્દી મારે મગીને પગલા ભરના માટે હિન્દુઓ અને મુસલમાનો ભેગા મળે છે”

આ મંડળે મદદપાનનિષેધની લડત આગળ ધપાવવા વિશેષ કામ કરેલું જણાતું નથી ઇંગ્લાડમાં થોડો વખત વસવા આવતા વિદ્યાર્થીઓ પામેથી આ દિશામાં વધારે આશા રાખવી બ્યર્થ હતી, પણ હિન્દના વિદ્યાર્થીઓ મદદપાનનિષેધક ચળવળમાં રસ લઈ શરાર્જની આદત તરફ ધિકકાર ડેખવતા થાય તેટલું દાદાભાઈને મન પૂરતું હતું. બગાડનું આજકારી બીલ જોઈ લઈ તે સ્થાનિક અમલદારો પર રવાના કરવાના મરકારના પગલા મબદ્દી એંગ્લો-ઇન્ડિયન ટેમ્પરેન્સ એસોસિએશનની તા ૧૭ મી એપ્રિલ ૧૯૦૫ ને દિને મળેલી સભામાં દાદાભાઈએ કહ્યું હતું

આપણા મંડળની હિન્દમાં ૩૦૦ શાખાઓ છે, જેનો અર્થ એ થાય છે કે સવળા ધર્મો, મદદળા વર્ગો, નીચનાથી ઉપલા દરજ્જાના મદદળા માણુઓ એક મહાન મામ માટે ભાઈનાઇની પેરે માથે મગીને કામ કરનાનો મહાન પદાર્થ પાડે શીખતા હતા આ ૩૦૦ મંડળો વધીને ૩૦૦૦ થા તેથી નવું થયે, અને હિન્દના ૩૦ કરોડ માણુઓને ઉચ્ચ માનવજીવન માટે તયાર કરવામાં આવશે આ મંડળ હિન્દમાંથી દારની બધી નાખૂંડ નાની ગરબાન કરે છે એટલું જ નહિ પણ તે લોખના વિચારો ઉન્નત બનાવી તેઓને સખીના બનતા શીખવે છે, કે જે સખ તેઓને ઘણો ઉપયોગી થઈ પડશે.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

ચૂંટણીમાં પરાજય

આખરે ૧૮૯૫ ના મે મહિનાની આખરે શાહી કમિશનની નિમણૂક કરવામાં આવી. તા. ૨૪ મી મેના શાહી ફરમાનથી હિન્દી પ્રધાન અને હિન્દી સરકારના હુકમથી લશ્કરી અને દીવાની ખર્ચના વહીવટ તથા ઇસ્લામ અને હિન્દની સરકારો વચ્ચે પૂર્ણનેના લાભ માટે થતા ખર્ચોની વહેંચણીની તપાસ કરવા માટે લોર્ડ વેલ્બીના પ્રમુખપણા નીચે નીમાયતા આ કમિશનના સભાસદ તરીકે દાદાભાઈની પણ પસંદગી કરવામાં આવી હતી. કમિશનના તેઓ એક માત્ર હિન્દી સભ્ય હતા, પણ બીજા બે સભ્યો કેન અને વેડરબર્ન જે કે બ્રિટિશરો હતા, છતાં તેઓ હિન્દીઓથી ટેકા રીતે ઊતરતા નહોતા.

બાદશાહી કમિશનનું કામ કઠણ હતું—ખાસ કરીને દાદાભાઈ માટે આ વિકટ કર્તવ્ય હતું, કેમકે વરસોથી તેમણે આવા કમિશનની માગણી ચાલુ રાખી હતી. હિન્દની નેશનલ કોન્ગ્રેસની પહેલી બેઠકમાં હિન્દના રાજવહીવટની તપાસ કરવા માટે શાહી કમિશન નીમવાની અરજ કરનારી ફરખાસ્ત દાદાભાઈએ રજૂ કરી હતી. હવે કમિશનની નિમણૂક થવાથી દાદાભાઈને માથે પોતે જે વાન કરતા હતા તે ખરી હતી એમ સાબીત કરી આપવાની ફરજ આવી પડી. કમિશન સમક્ષ આવનારા વિરોધીઓ—ખાસ કરીને સરકારી અમલદારોની ઉલટપાલટ તપાસ લેવા માટે તેમને તૈયારી કરવાની હતી. વળી હિન્દની ફરિયાદો દૂર કરવા માટે કેવાં અસરકારક પગલાં ભરવા ભેઈએ, તથા હિન્દની જરૂરિયાતો શું છે તે કમિશન સમક્ષ રજૂ કરવાનું હતું. દાદાભાઈ જેવા મહારથી માટે પણ આ કામ વિકટ હતું.

કમિશનની નિમજૂક થઈ તે જ અરસામાં પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત થવાથી તેમને જોઈતો વખત મળી શકે એમ હતું. પણ દાદાભાઈ પાર્લામેન્ટથી છૂટા પડવા માગતા નહોતા. સેન્ટ્રલ ફ્રિન્સબરીના મતદારો પર હવે તેમનો ભૂતકાળ કરતાં વધારે દાવો હતો, અને યુનાઈટેડ લિબરલ અને રેડિકલ એસોસીએશને તેમની ઉમેદવાર તરીકે ચૂંટણી કરી હતી.

.. પણ ચૂંટણીમાં લિબરલોને ફતેહ મળવાના સંભવો ઘણા જ જૂજ હતા. લિબરલ પાર્ટીની હુકમત દરમિયાન જુદાજુદા બળવાન વર્ગોના લાભ પર અસર કરનારા સવાલો ઊભા થયા હતા. મોત પરની જગાત, જમીનના સવાલો, અને મજૂરોના લાભના પ્રગતિ-કારી કાયદાઓએ જમીનદારો, ચાપલુદારો, ઈંગ્લેન્ડના અને બીજા શ્રીમંત વર્ગોના રોય વહોરી લીધો હતો. અમુક સ્થાનિક વિસ્તારમાં પીઠાં બંધ કરવાની લોકોને સત્તા આપવાના સવાલથી દારૂના વેપારીઓ લાલપીળા થઈ ગયા હતા, અને પોતાના ધીખતા ધંધાના નાશ થતો અટકાવવા માટે તેઓ સાથે મળીને લગીરથ કોશિશ કરી રહ્યા હતા. ધર્મખાતું રદ કરવા તથા અર્થના નિભાવ માટે સરકારી તિલ્લેરીમાંથી નાણાં નહિ આપવાના સવાલથી ધર્મ-શુરુઓ ખીજવાયા હતા, અને ઉમરાવ સભા કાઢી નાખવાના સવાલથી આખો ઉમરાવ વર્ગ લિબરલો પર પર ગુસ્સે થયો હતો. દાદાભાઈએ વારંવાર પત્રમાં લખ્યું હતું તેમ “ધર્મશુરુ, પીઠાંવાળા, જમીનદાર, અને ઉમરાવ, પોતાના ભાવિ મરણની સામે મોત છવનની લડત લડી રહ્યા હતા.”

આવા બળવાન હરીફાની સામે ચૂંટણીમાં ફતેહ મેળવવાના સંભવો નહિ જેવા હોવા છતાં દાદાભાઈએ ચૂંટણીના જંગમાં મુકાવ્યું. તેમણે ફ્રિન્સબરીના મતદારો સમક્ષ પોતાના કામકાજનો અહેવાલ રજૂ કર્યો. ૧૮૬૨ માં પાર્લામેન્ટમાં ફક્ત એક જ ટિવી-ગ્રન થયું હતું, જેમાં દાદાભાઈએ મત નોંધાવ્યો હતો. ૧૮૬૩-૬૪ માં પાર્લામેન્ટની જેટકે જે ભાગમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. પહેલા

ભાગમાં ૩૧૦ ડિવીઝનોમાંથી દાદાભાઈએ ૩૦૪ ડિવીઝનોમાં મત નોંધાવ્યા હતા. ખીલ ભાગમાં તેઓ હિન્દ જવાથી ગેરહાજર રહ્યા હતા, પણ ૧૮૯૪ માં ૨૪૬ માંથી ૨૩૧ ડિવીઝન વખતે તેઓ હાજર હતા. ૧૮૯૫ માં ૧૩૬ ડિવીઝનોમાંથી ૧૧૮ ડિવીઝનોમાં દાદાભાઈએ ભાગ લીધો હતો. આવી નિયમિત હાજરી ઘણા થોડા સલાસદોએ જ નોંધાવી હશે. દાદાભાઈએ મતદારો જોગી વિનંતીમાં લિખરલોના સારા કામની પ્રશંસા કરી. ૧૮૯૨ માં લિખરલ પાર્ટીએ હાથ ધરેલો કાર્યક્રમ પૂરો કરવાની તક આપવા માટે તેમણે સઘળા લિખરલ અને રેડિકલ મતદારોને લિખરલ ઉમેદવારોને ટેકો આપવાનો આગ્રહ કર્યો હતો.

લિખરલ કાર્યક્રમોમાંથી દાદાભાઈએ કેટલીક મહત્વની હકીકતો મતદારો સમક્ષ નીચે મુજબ રજૂ કરી હતી:—

લિખરલ પાર્ટી આઘરીશ હોમરલ મજૂર કરવાને વચનથી બધાયેલી છે, એટલું જ નહિ પણ આઘરીશ હોમરલ અંગ્રેજોના સ્વાર્થ માટે પણ જરૂરી છે બ્રિટિશ ઇનિહાસમા તે એક ગૌરવશીલ પ્રકરણ થઈ પડશે. વેલ્સનું “ડિસએરેન્ડલીથમેન્ટ,” લંડન માટે સઘળા વિધવિધ દિશામા હોમરલ, ઉમરાવ સભાનો “વીટા” રદ કરવો, અથવા તે પર અકૂશ મૂકવો, રાષ્ટ્રિય અને મ્યુનિસિપલ હેતુઓ માટે જમીનની કિંમત પર ફરની આકારણી (મ્યુનિસિપલ હેતુ માટે જમીન પર કર નાખનારું ખીલ તેમણે બે વાર રજૂ કર્યું હતું), માસિકો અને બાહ્યો વચ્ચે કરવેરાની વહેંચણી, મલામદોને પગાર, જવાબદાર જાહેર રેજીસ્ટ્રેશન, અધિકારીઓ દ્વારા મતદારોની સંપૂર્ણ નોંધણી, એક માણસ દીઠ એક જ મન, પુષ્ક વયના સખસોને મતાધિકાર, આઠ કસાકની રાજની મજૂરી, અને દારૂનો ધંધો બંધ કરવા માટે લોકોને સીધી સત્તા.

દાદાભાઈની ઉમેદવારીને ટેકો આપવા માટે ભારે ઉત્સાહ વચ્ચે સભાઓ ભરાઈ હતી, અને સ્થાનિક લિખરલ નેતાઓએ તેઓના “હાલના વક્ષદાર અને કર્તવ્યનિષ્ઠ સલાસદ” ને મત આપવા આગ્રહભરી વિનંતી કરી હતી. આમાંની એક પત્રિકા નીચે મુજબ હતી:

ફેરિગટન રોડના ગરીબ કોસ્ટરોને પડખે કોણ બેસું રહ્યું હતું ? અલગત, રેડિકલ યુનિયનો અને ટ્રેડ યુનિયનો માટે કોસ્ટરો, રેડિકલ અને ટ્રેડયુનિયનની લડત અને ડી. નવરોજીને મત આપ્યો.

એ જ પ્રમાણે આઈરીશ નેશનલ લીગે પણ હિન્દી એડસ્ટનને ટેકો આપ્યો હતો, અને જો કે લિબરાલિઝમની સામે ઈંગ્લાંડમાં પ્રચંડ વંટોળિયો ફૂંકાઈ રહ્યો હતો, છતાં દાદાભાઈની હાલત છેક જ નિરાશાજનક ન હતી. ચૂંટણીને આગલે દિવસે મારટીન વુડે તેમના પર લખ્યું હતું (૧૧ જુલાઈ), “તમારે માટે મને સારી ખબર મળી છે. આગે બઢો.”

અંગ્રેગો આશાભર્યા હતા, છતાં દાદાભાઈ ચૂંટણીમાં હારી ગયા. ડરબીમાં વિલિયમ હારકોર્ટ, અને ન્યુ કેસલમાં જોન મોરલીના જેવા હાલ થયા તેવા જ હાલ સેન્ટલ હિન્સબરીમાં દાદાભાઈના થયા. આમની સભાના કામકાજમાં જ્યારે દાદાભાઈ ગૂંથાઈ ગયા હતા ત્યારે તેમના હરીફ એન. ડબ્લ્યુ એફ. ખી. મેસી મેઈનવોરિંગે મતદારો સમક્ષ જળદ પ્રચારકામ કરી વાતાવરણ બગાડી મૂક્યું હતું. તેમના હરીફ પાસે પૂરતો વખત અને અમર્યાદિત સાધનો હોવા ઉપરાંત તેને પાદરીઓ અને દાડના વેપારીઓનો મજબૂત ટેકો હતો. પરિણામે તેની ૮૦૫ મતે જીત થઈ. દાદાભાઈને ૨૭૬૩ અને તેમના હરીફને ૩૫૬૮ મત મળ્યા હતા.

આ રીતે આ ચૂંટણીમાં એક નામાંકિત હિન્દી દેશભક્તની હાર થઈ ત્યારે એક ખીમ હિન્દી એમ. એમ. ભાવનગરી જેમણે હિન્દી સ્વાલોનો પાકો અભ્યાસ કર્યો નહોતો, યા કોઈ ભાતની દેશસેવા બળવી નહોતી તેમને યુનિયનિસ્ટ પાર્ટીએ દાદાભાઈ સામે એક ચોભાના પૂતળા તરીકે બિભા કર્યા હતા તે એથનલ ગ્રીનમુંથી ચૂંટાવા પામ્યા હતા. ભાવનગરીએ લિબરલ ઉમેદવાર છ. હોવેલ પર ૧૬૦ મતે જીત મેળવી હતી. તેમના રાજદ્વારી વિચારો દાદાભાઈના વિચારોથી એટલા બધા જુદા પડતા હતા કે તેમની ચૂંટણી થવાથી હિન્દીના દિલમાં ગભીર વસવસો પેદા થયો. તે વખતે

કોંગ્રેસ મંડળોમાં ભાવનગરીનું વલણ એંગ્લો-ઇન્ડિયનોના વલણ કરતાં પણ વધારે ખરાબ લેખવામાં આવ્યું હતું. જો કે તેમને ચિંતારવામાં આવ્યા છે એટલા બધા તે હાજ હા કરનારા ન હતા, છતાં પાર્લામેન્ટમાં ચૂંટાયા પછી તેમને તરત જ “હાજ હા” કરનારા (How and agree and how the knee) ની કટાક્ષમય ઉપમા આપવામાં આવી હતી. આવા હિન્દીઓનો વિશ્વાસ નહિ ધરાવનારા સખમને બાંહે યુનિયનિસ્ટો પાસેથી બેરો-ઇન-ફરનેસની એકક ‘છીનવી લેવા બહાર પડેલા બીજા હિન્દી ડબલ્યુ. સી. બોનરજીની ચુટણી થઇ હોત તો હિન્દીઓને કંઈક દિલાસો મળત. પણ લિબરલોની લગભગ બધી જગ્યાએ હાર થઇ તે સાથે આ પ્રખ્યાત બંગાલી વકીલ પણ ચુટણીમાં હારી ગયા.^૧

દાદાભાઈના પરાજયની ખબર હિન્દની પ્રજાએ ભારે દિલગીરી સાથે સાંભળી. પણ દાદાભાઈ તો શાંત જ રહ્યા સર જ્યોર્જ બર્ડવુડ પરના પત્રમાં તેમણે લખ્યું.

“લિબરલો સામેના મોઝની સામે થઇ શક્ય તેમ હતું જ નહિ-લગભગ ૫૨ વર્ષનો બહુ જીવનમા મેં ઘણી હારજીત જોઈ છે, અને હાલની હાર મારા પર આગવી કોઈ પણ હાર કરતા વધુ અસર કરી શકવાની નથી.”

પોતાના દેશબંધુઓ પર તેમણે મોકલેલા લખ્ય સંદેશા પરથી જણાય છે કે આ પરાજયથી તેઓ બમણા બેરથી દુનિયાનો સામનો કરવાને તૈયાર થયા હતા.

“ચિમરલ પાર્ટીની આરી સામાન્ય હારના તેઓમાના એક તરીકે મારી પણ હાર થઇ છે, પણ કોઈ પણ બધા કામમા હાર થાય કે જીત થાય તેની પગ્વા ક્યાં નિના “ખત અને ધીગજથી આગળ ધપવાની મારી જિંદગીની જેમ છે, અને એ જ નેમને હું હવે પછી વળગી રહીશ. ન્યાં સુધી મારા દેશની સેવા બખતવાની માગમા

^૧ બોનરજીને ૨૩૫૫ અને એના હરીફ સી. ડબલ્યુ. કેઝરને ૩૧૯૨ મત મળ્યા હતા.

શક્તિ હશે ત્યાં સુધી હું તેની એક કચી ચાતુ ગમીશ. મારા જીવનનું આ છેલ્લું કામ છે, અને તે હું ચાતુ ગમવા માગુ છું. આ કાગળનું પાર્લામેન્ટમાં ફરીથી દાખલ થવાની હું ટોચિશ કરી માગુ છું. કેમકે હિન્દની ફરિયાદો, હિન્દી ગવર્નમેન્ટના મુદ્દાઓ, અને બ્રિટિશ મંત્રાલયની મક્કામતી માટે લડત ચલાવવાનું મ્હાન પાર્લામેન્ટમાં જ છે. હિન્દના બક્ષામાં બ્રિટિશ મંત્રાલયનું કચ્છાણ છે. હિન્દમાં વિશાળ અને બળવાન શક્તિઓ કામ કરી રહી છે, અને એ શક્તિઓ વધતી જાય છે. જે આજના સુભદ્રાઓ મંત્રાલયના કચ્છાણ પર ધ્યાન આપી પ્રત્નને મતોથી અને આખાદ બનાવશે નહિ, તો આ શક્તિઓ બ્રિટિશ હકુમતની મામે થઈ કઈ આફત નહિ લાવે તેની નેઓ આશા ગમી શકશે નહિ. આવી આફત આવતી અટકાવવા માટે એક વ્યક્તિ તરીકે હું મારાથી બનતી ટોચિશ કરુ છું, અને બવિધમાં પણ એવી જ ટોચિશ કર્યો કરીશ.”

આ ચુંટણીના પરિણામ પરથી દાદાભાઈએ જે બોધ લીધો હતો તે સમાજવાદ અને વર્ગીય વિચારના અભ્યાસીઓ માટે મનન કરવા જેગ છે.

વાચ્છા પરના પત્રમાં તેમણે લખ્યું હતું

“૧૯૮૮ માં અમીર વર્ગે ગામની જગ્યા છોડી લીધી હતી. પણ એકાદને પગલ જ રાખ્યા હતા. આખરે એ મદીની પ્રગતિ પછી મર્વોપરિ મત્તા લોકો પામે આવી છે. આમ વર્ગના એક વિભાગને પોતાની સર્વોપરિ સત્તાનું જ્ઞાન લખાવું નથી, અને તેઓ પોતા પોતાના આપવાનના હથિયાર બન્યા છે...અને લાવની ચૂંટણીની આફત કામદારોની હા અને કામદારોનો આપવાન છે, કેમકે જેઓએ આમ વર્ગને હમેશાં તાબેદાર રાખ્યો હતો, જેઓએ તેઓને કચુરી નાખવા માટે કારો બારી અને કાવદાની સત્તાનો હમેશાં ઉપયોગ કર્યો હતો, તેઓની લાગવગને આમ વર્ગનો એક ભાગતામે થયો છે. આ પગજીવ તેઓને તેઓની મત્તાનું જ્ઞાન કગવવામાં મદદગાર થશે...લાવની આફત ખરું જોનાં ક્રીમતોને લાવે થયેલી મરીમોની હા છે.”

જે. એન. તાતાએ ચુંટણી માટે રૂ. ૫૦૦૦ ની આપવા રહી રકમ સ્વીકારવાનો દાદાભાઈએ ઇન્કાર કર્યો હતો એ વત

ખરી હતી કે ? એવા વાચનાના સવાલના જવાબમાં દાદાભાઈએ લખ્યું હતું કે “મેં આભાર સાથે એ રકમ સ્વીકારવાની ના પાડી હતી. હું જણાવવાની રજા લઉં છું કે ખર્ચ રૂ. ૧૫૦૦૦ નો થવા જશે.”

મલખારીને પણ તેમણે લખ્યું હતું:—

“મને પૈસાની જરૂર નથી. આ ચૂંટણીનો ખર્ચ હમેશાં જોડવો જ થશે. ફક્ત ચૂંટણીનો ખર્ચ નહિ પણ રોજનો ચાપુ ખર્ચ ભારી પડે છે.”

તેમણે નાણાંની મદદ લેવાને શા માટે ના પાડી હતી તેનું સ્પષ્ટીકરણ દાદાભાઈએ નરેન્દ્રનાથ સેન પરના પત્રમાં (૨૦ ઓક્ટોબર) કર્યું હતું:

“આવતી ચૂંટણી માટે મને નાણાંની મદદ કરવાનો તમે ખીજા લોકોને આગ્રહ કર્યો તે માટે હું તમારો આભાર માનુ છું. પણ મને નાણાંની મદદની જરૂર નથી. આવી જરૂર શા માટે નથી તે માટે હું એટલું જ કહી શકુ છું કે હિન્દુમાં એક એવો મૂળો દેશભક્ત છે કે જે મારા કામના ભાવી પરિણામનો પ્રશંસક છે, અને તેણે મારી સ્થિતિ અને ખર્ચની પૂરતી માહિતી મેળવી મને ભૂતકાળમાં જોઈતાં નાણાં માટે સગવડ કરી આપી હતી, અને ભવિષ્ય માટે પણ તેમણે મારે માટે થોડીક સગવડ કરી છે. જે મને હિન્દુમાંથી આવેા મિત્ર માથેા ન હોત તો હું જે કંઈ કરી શક્યો છું અને ભવિષ્યમાં કરીશ તે કરવાને શક્તિમાન થાત નહિ.

મને પૈસાની જરૂર નથી. હિન્દુની પ્રજામાં દેશભિમાની જાગૃતિ આવે, તેઓને તેઓના હલકા દરજ્જા અને ગરીબીનું ભાન થાય, અને હિન્દી પ્રજા ખરેખર જાગૃત થઈ છે એની બ્રિટિશ પ્રજાની ખાતરી થાય ત્યાં સુધી તેઓ ચાપુ ચળવળ કર્યા કરે તેની મને જરૂર છે.”

દાદાભાઈના પત્રવહેવારમાં આ છૂપી મદદ કરનારનું નામ સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું નથી, પણ તેમની સઘળી જરૂરિયાતો પૂરી પાડનાર તેમના જીવનભરના મિત્ર અને પ્રશંસક ગોંડળના ઠાકોરસાહેબ શ્રી ભગવતસિંહજી હતા.

શક્તિ હશે ત્યાં મુધી તેની મેંડા મગી ચાલુ ગખીશ મારા
 છત્રનલુ આ ઠે નુ મમ છે, મને તે હુ ચાલુ ગખના માગુ છુ આ
 મગખમ પાનામેન્ટમા ફરીથી દાખન થવાની હુ પ્રેરિશ કુમર
 માનુ ધ મનહિન્દની ફિયાદો હિન્દી રાજમગીના મુધારા નો અિગિશ
 મત્તનતની મનામતી માટે નકન ચનામનાનુ આન પાનામેન્ટમા ન કે
 હિન્દના બનામા અિગિશ મત્તનતલુ મ્યાણુ છે હિન્દમા વિશાળ અને
 બનામન શક્તિઓ મમ કરી ગી છે, અને એ મમિતઓ વધતી નર
 છે ને આજના મુત્તમદીઓ મત્તનનના મ્યાણુ પર ધ્યાન આપી
 પ્રજને મતોરી અને આમા મનામશે નહિ તો આ શક્તિઓ અિગિશ
 હકમતની સામે થઈ કઈ આફત નહિ લાવે તેરી તેઓ આશા રાખી
 શકશે નહિ આની આફત આરતી અટકાવવા માટે એક વ્યક્તિ તરીકે
 હુ મારાથી બનતી કોશિશ મરુ છુ, અને બવિધમા પણ એવી જ
 કોશિશ મ્થી કરીશ

આ ચુટણીના પરિણામ પરથી દાદાભાઈએ જે બોધ લીધો
 હતો તે સમાજવાદ અને વર્ગીય વિચ્છેદના અભ્યાસીઓ માટે મનન
 કરવા ભોગ છે

વાચ્છા ખરના પરમા તેમણે લખ્યુ હતુ

૧૯૮૮ મા અમીર વર્ગે રાજની જગ્યા છીનવી લીધી હતી
 પણ નોખેને પગલે જ રાખ્યા હતા આખરે મે સદીની પ્રગતિ પછી
સર્વોપરિ સત્તા લોકો પાસે આવી છે આમ વર્ગના એક વિભાગને
પોતાની સર્વોપરિ સત્તાનુ ભાન જણાવુ નથી અને તેઓ પોતે પોતાના
આપધાનના હથિયાર બન્યા છે અને હાનની ચુટણીની આફત
મમદારોની હાર અને કામદારોનો આપધાત છે કેમકે જેઓએ આમ વગને
હમેશા તામેદાર રાખ્યો હતો જેઓએ તેઓને કચ્છી નાખવા માટે કોરો
મારી અને કાયદાની સત્તાનો હમેશા ઉપયોગ કર્યો હતો તેઓની લાગવગને
આમ વગનો એક ભાગ તામેયયો છે આ પગબજ તેઓને તેઓની સત્તાનુ
નાન કરાવવામા મદદગાર થશે હાનની આફત ખરુ નેતા શ્રીમતોને
હાયે થયેની ગરીબોની હાર છે

જે એન તાતાએ ચુટણી માટે રૂા ૫૦૦૦ ની આપવા
 ધારેલી રકમ સ્વીકારવાનો દાદાભાઈએ ઈન્કાર કર્યો હતો એ વાત

જોડે બધું લશ્કર આ દેશમાં રહે છે છતાં તેની ભગતી કરી તેઓને તાલીમ આપી આ દેશની બહાર મોકલવામાં આવે ત્યાંમુખીનો બધો અથવા યોગે અર્થ હિન્દ પામેથી લઈને અજવાના વખત નેતુ જ મોકલ લશ્કર આવી રીતે અને વગર જરૂરિયાતે નિભાવવામાં આવે છે. આ લશ્કર બ્રિટિશ લશ્કરનું એક અંગ છે, અને જો કે મિ. કેમ્બેની લડનને પ્રતાપે શરમાઈને આફઘાનીસ્તાનના અર્થનો ચોચો ભાગ બ્રિટિશ નિર્ભેરીમાંથી આપવામાં આવ્યો હતો, છતાં ચિનાય માટે મગદદ પગની બધી બઝાર્ઓ શાહી અને યુરોપિયન દેતુઓ માટે લડવામાં આવી હતી તો પણ તેનો અર્થ હિન્દ પર નાખવામાં આવ્યો હતો.

*

૧૮૫૫ ના નવેમ્બરની ૧૪ મી તારીખે ગ્લામગોમા મિ. બાબ્સે જણાવ્યું હતું કે “તમને બધાને યાદ છે કે બ્રિટિશ લશ્કર અને બ્રિટિશ લશ્કરના દેશી મેનિકો-આપણા સાથીદારો કે જેઓ બધા સંતનનના ગહેરીઓ છે તેઓએ તે દિને સંતનન માટે મદદન કામગીરી બજારી હતી” આ ચમત્કાન્તિક જે બ્રિટિશ લશ્કરમાં “પેલા દેશી મેનિકો જેઓ આપણા ગુલામો છે, તેઓએ સંતનન માટે મદદન કામગીરી કરી હતી, કે જે સંતનનમાં તેઓને તાબેદાર ગણવામાં આવે છે,” એમ મિ. બાબ્સે કહ્યું હોય તો તે ચોખ્ખા ગણાવવા હિન્દીઓને સંતનનના “શહેરીઓ” ગણાવાને બદલે તેઓને સંતનન માટે લોહી રેડવું પડે છે એટલું જ નહિ, પણ “આપણી સંતનન” અને “આપણા યુરોપિયન ફરજત”ને માટેની લડાઈઓનો બધો અર્થ તેઓના નાથા પર પડે છે, સંતનનના લાભ માટે ગમે તેની બહાદુરીથી લડીને લોહી રેડવા માટે તેના બચકર અર્થનો બોગ્સે ઉપાડવા છતાં હિન્દીઓને શાહી પાર્લામેન્ટમાં મત આપવાનો, અથવા પોતાની ધાગમબાના પોતાના રાજવહનિટના અદાજપત્ર પર મત આપવાનો આધિકાર નથી, તેઓને લશ્કરમાં સુમેદાર-મેજર યા જમાદાર-મેજર વગેરે જેવા ઓધાથી મેળા ઓધા પર દાખલ કરવામાં આવતા નથી, તેઓ પર અનિશ્ચાસ રાખીને તેઓના હથિયાર છીનવી લેવામાં આવ્યા છે, તેઓને વોલન્ટિયર થવાની છૂટ નથી, સનદી નોકરીમાં ઊંચા ઓધા પર જવાના હિન્દીઓના બધા પ્રયાસોમાં નિતનનની નડનર નાખવામાં આવે છે, અને પાર્લામેન્ટના કાયદા તથા મદદગણીના દરેકથી ગભીર કોવ આપવામાં આવ્યા છતાં

બ્રિટિશ ચાલિયને ન મોઝે એવી રીતે હિન્દ અને હયાતમા એવી રખતે મનદી નોકરીની પરીણા પેલાના મનાવની મામે પણ જાતજાનના બદલા મનારી પાર્લામેન્ટના વચનનો બગ કરામા આવે છે ઉપની બધી વાતો મિ આદ્ય જાણના નથી ? વાત્તવિષ્ટ રીતે હિન્દીઓને તામેદાર ન્યત્ર ગણનામા આવે છે, ત્યારે નેઓને સન્નનના શહેરીની ઉપમા આપી ને મનઝી ન્યને અપમાનરૂપ નથી ?

બ્રિટિશ રાજવડીવટ સામે આવા પ્રચંડ પ્રહાર કરવા છતાં જ્યાં હિન્દની પ્રશ્નમા કરવાની જરૂર હોય ત્યાં તેની ખૂબ તારીફ કરવામા દાદાભાઈ વ્યાસ રાખતા નહિ. અંગ્રેજ સરકારે માઈસોરની ગાંડી પર અસહ્ય રાજવશના વશનને એમાડી માઈસોર રાજસ્થાનની પ્રગતિ માટે જે સુદર કામ કર્યું હતું તે માટે હિન્દને ધન્યવાદ આપી દાદાભાઈએ સ્વગત્યની બિહારી બતાવી આપી હતી તેમણે સ્પષ્ટ જ કહી દીધું કે ડચના બી વાવવાથી શુભાળની સુગંધ મળતી નથી !

કમિશન જોગી એક વધુ યાદીમા તેમણે કમિશનને જણાવ્યું કે -

હિન્દને જે જે લોન આપવામા આવે છે તે તેના આયાત વેપાર નુ અગ છે, અને આયાત વેપારની ગમ તેણા નિકાશ વેપારથી વગી જતી હોવાથી પગદેરી ચાપણારો પોતાની ચાપણાથી નફો મેરે છે એવું જ નહિ પણ હિન્દની ગરીબ ન્યત્ર પરના કરવેરામાથી ચાપણ મેળવે છે

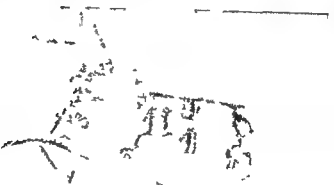
તે પછી હિન્દની સત્તી નોકરીમા હિન્દીઓને હાખવ કરવાના આખા મવાવનો ઇતિહાસ તેમણે નજર કર્યા હતા.

એક ઇન્ડિયેટિવે (મગ રેલ્વેડ નોર્થપ્રાંટે) કમ્પક સૂચના કરી ડ્યુક એફ આર્ગાંડે કમ્પક ન્યાય આપવા માટે ૧૮૭૦ નો કાયદો ધવો એક ઇન્ડિયેટિવે (લોર્ડ કેનજીંગ) તેનો અમન કરાવો આગ્રહ કર્યો એક નિમરને (લોર્ડ કિમ્પરની) તેના પર પાણી ફેરવાની પ્રશિશ કરી, અને એક ઇન્ડિયેટિવે (લોર્ડ કેસ) મયદાને રખતજ બનારી દીધો હતો કે

૧ સાથે એ કાયદો હજી કાયદાપોથી પર

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ

રહ્યા છે. પાર્લામેન્ટના કાયદા પર હિન્દીઓ શો વિશ્વાસ રાખે ? પાર્લામેન્ટના કાયદા, ઠરાવ, અથવા ઢંઢેરાની દરકાર કર્યા વિના આજે કંઈ આપીને આવતી કાલે તે છીનવી લેવામાં આવે છે.

એક વાર ફરીથી પાર્લામેન્ટ ન્યાય કર્યો, અને ૧૮૯૩ નો ઠરાવ પસાર કર્યો, પણ તેનો ફેજ આગલા ઠરાવોના જેવો જ દુઃખદ આવ્યો. અને આ રીતે પાર્લામેન્ટ, પ્રજા, અને રાજ્ય પર હિન્દની કારોબારી સરકાર સર્વોપરિ થઈ બેઠી છે.....હિન્દમાં હિન્દીઓનું લોકી કેમ ચુસાય છે તેનો લેશમાન વિચાર કર્યો વિના અગ્રેજો (કિટલાક ઉમદા આપવાદ સિવાય) સ્વતંત્રતાના પ્રેમીના પદ પરથી ગળડી પડી આપખુદ જુલમના આશક બને છે. તે સદસા જુલમી પર અને સર્વોપરિ બની જાય છે, અને તે જે કંઈ કરે તે સત્ય જ છે એમ માનવાની માગણી કરે છે. (મિ. ગ્લેડસ્ટને “દલીલ અને બળના કાયદા”ને હાલની “એગ્રે-ઇન્ડિયન હકૂમતના કાયદા અને દલીલ”ની ઉપમા આપી હતી તે યોગ્ય જ છે). તેનો સ્વાર્થ “આપણા દીકરા”માં છે. ખીમ્મોના દીકરા જહાન્નમમાં જાય તેની તેને પરવા નથી.

બ્રિટિશ લશ્કર અને બ્રિટિશ નૌકાફોજમાં હિન્દીઓને કમિશન આપવા સંબંધી લડાઈખાતા તથા નૌકાખાતા સાથેનો પત્રવહેવાર તે પછી કમિશન સમક્ષ તેમણે રજૂ કર્યો હતો. તેમનું મંતવ્ય એ હતું કે લશ્કર અને નૌકાખાતાના કમિશન સંબંધીના કાનૂનો ૧૮૩૩ ના કાયદા અને ૧૮૫૮ ના ઢંઢેરાનો ભંગ કરનારા હતા. છેલ્લી યાદીમાં તેમણે હિન્દની સરહદની બહારની લડાઈઓના ખર્ચના વિગતવાર આકડા રજૂ કર્યા હતા.

આવાં નિવેદનો રજૂ કરીને હાલભાઈ સંતોષ પામ્યા નહિ. કમિશનનો અહેવાલ ઘડતી વખતે આ અહેવાલો લક્ષમાં લેવાય અથવા નહિ પણ લેવાય. પણ જો તેઓ કમિશન સમક્ષ સાક્ષી તરીકે હાજર થઈ પોતાના મુદ્દાઓ સાબીત કરી બતાવે, તો કમિશનને તે ધ્યાનમાં લેવાની ફરજ પડશે એવી આશાથી તેમણે, રાજપ્રુશીથી પોતાની ઉત્તરપાલટ તપાસ લેવા દીધી હતી.

એલચીખાતાના ખર્ચમાં અડધોઅડધ હિસ્સો આપવો. હિન્દની બહાર વપરાતા હિન્દી લશ્કરના ખર્ચ સંબંધી બહુમતીએ સરકારની ભાવી રાહબરી માટે એવા નિયમો રજૂ કર્યા હતા કે યુરોપમાં, આફ્રિકામાં, કેપ ઓફ ગુડહોપની પશ્ચિમે, અને એશિયામાં ચીનની પૂર્વે લશ્કર રોકવામાં હિન્દનો સીધો લાભ નથી. આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા પર આંગ્રીજા સુધી અને મહાગારુર સિવાય હિન્દી મહાસાગરમાંના આફ્રિકન ટાપુઓને લગતા સવાલોમાં હિન્દનો થોડોક લાભ છે, પણ ઇરાન અને અફઘાનીસ્તાન, તથા અરબસ્તાન અને ઇરાની અખાતનાં બંદરો તથા કિનારા અને હિન્દ અને અફઘાનીસ્તાનની સરહદની પાસેના મધ્ય એશિયાના બંદરમાં હિન્દ સીધો અને સંગીન લાભ ધરાવે છે.

દાદાભાઈ, વેડરબર્ન, અને કેને બહુમતી રિપોર્ટથી તેમને સંતોષ નહિ થવાથી જુદી નોંધ લખી હતી મુખ્ય સવાલ એ હતો કે બ્રિટિશ હક્કમત નીચે આવ્યા પછી હિન્દ આઘાત થયું હતું કે નહિ? તપાસતું ક્ષેત્ર મર્યાદિત કરવામાં આવ્યાથી આ મુખ્ય સવાલની જ અવગણના થઈ હતી, અને જમીન મહેસૂલની આકારણી, આબકારી કાયદામાં ફેરફાર અને ટંકશાળ બંધ કરવાથી હિન્દને થયેલી હાનિ જેવા અગત્યના સવાલો છવાયા જ ન હતા. હિન્દી પ્રધાન અને લડાઈખાતા તથા નૌકાખાતા વચ્ચેની તકરારનો બાણે હિન્દ સ્વતંત્ર દેશ હોય એવા અનુમાનથી કમિશને વિચાર કરેલો હોવાથી તેનો નિર્ણય ભૂલભર્યો જ આવે તે સ્વાભાવિક છે.

હિન્દની નાણાંપ્રકરણી સ્થિતિની વાર્ષિક તપાસ કરવા માટે બહુમતીએ કંટ્રોલર અને ઍડીટર જનરલની નિમણૂક કરવાની ભલામણ કરી હતી, તેને બદલે લઘુમતીએ આમની સભાની સીલેક્ટ કમિટીને આ કામ સોંપવાની અચના કરી હતી. હિન્દને કર ભરનારી આલમને પોતાનો અવાજ રજૂ કરવાની તક આપવા માટે લઘુમતીએ વાઈસ-રોયની ધારાસભાના બિનમરકારી સભાસદોને બજેટની અર્થા કરવાની તથા તે પર સુધારા રજૂ કરવાની, હિન્દી પ્રધાનની કાઉન્સિલમાં

હિન્દના પ્રતિનિધિઓ નીમવાની, અને વાઈસરોયની કારોબારી કાઉન્સિલમાં વધારે નહિ તે ફક્ત એક હિન્દીની નિમણૂક કરવાની લલામણુ ટરી હતી.

હિન્દની મેડિકલ સર્વિસને લશ્કરી ખતાથી જુદી પાડવાની ડૉ. બહાદુરજીએ કમિશન સમક્ષ હિમાયત કરી હતી, અને લઘુમતીએ આ સચના વધાવી લીધી હતી હિન્દમાં પ્રિટિશ હુકમત આજુ રાખવા માટે લશ્કર અને સનદી નોકરો રાખવામાં આવતા હોવાથી લઘુમતીએ બન્ને દેગો વચ્ચે ખર્ચની વહેંચણી સંબંધી એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે ઇંગ્લાંડમાં રોકાયેલા અગ્રેજોના પગાર ઇંગ્લાંડે, અને હિન્દમાં રોકાયેલા હિન્દીઓના પગાર હિન્દે આપવા, અને ઇંગ્લાંડમાંના હિન્દીઓ તથા હિન્દમાંના અગ્રેજોના પગારનો ખર્ચ બન્ને દેગોએ સરખે ભાગે વહેંચી લેવો હિન્દ તરફથી કામ કરતી સઘળી યુરોપિયન એજન્સીઓનો ખર્ચ પણ બેઉ દેશો વચ્ચે અર્ધે હિસ્સે વહેંચી લેવાની લઘુમતીએ લલામણુ કરી હતી.

હિન્દની સરહદની બહારની લડાઈઓ સામાન્ય રાજનીતિનો સવાલ હોવાથી તેનો બધો ખર્ચ ઇંગ્લાંડ પર પડવો જોઈએ એમ ટૂંકી લઘુમતીએ એકંદરે કહ્યો હતો કે સુએઝની નહેરના બચાવમાં હિન્દનો લાભ હોવાથી તેના બચાવમાં હિન્દ યોગ્ય હિસ્સો આપશે, પણ શરત એ કે ઓસ્ટ્રેલિયા, અને દૂર પૂર્વના ખીલા પ્રિટિશ અસ્થાનોએ પણ તેમાં હિસ્સો આપવો પડશે.

કમિશનના રિપોર્ટથી દાદાભાઈ નિગમ થયા નહોતા તેમની મહેનત પાણીમાં ગર્ધ ન હતી હિન્દના રાજવહીવટના કેટલાક ખરાબ તત્વોની કમિશને નોંધ લીધી હતી આવા નજીવા લાલચી પાણુ હિન્દના દાદાને સંતોષ થયો હતો, કેમ કે તેથી ભાવિ યુદ્ધનું મેદાન ખુલ્લું થયું હતું.

આ સમય દરમિયાન દાદાભાઈની નિસ્વાર્થ દેશમેવા પર કીર્તિકાંત્ર ચક્રવર્તી એક સંસારી બનાવ બનવા પાડ્યો, તેમની

બીજી પુત્રી માકીએ પોતાના લગ્નમાં હાજર ગૃહેવાનો તેમને આશ્રય
 કર્યો. દાદાભાઈ કમિશનના કામમાં ગેરવેળા હોવાથી તેમણે હિન્દ
 આવવાની અશક્તિ બતાવી પણ ત્રીકરી ઘાપ કરતા ચોઠી હડીલી
 નહોતી તેણે જ્યાં મુઘી દાદાભાઈ ન આવે ત્યાં મુઘી લગ્ન
 સુલતવી રાખવાનો કબજા કર્યો આખરે “હુમેશના વહાલા પિતા”ની
 ના પ મી નવેમ્બર ૧૮૬૬ ના પત્રમાંની વિનંતીથી ડૉ. માકી
 દાદાભાઈ નવરોજી મિઝીમ હોમી મચેરજી દાદીના થવાને તૈયાર
 થઈ દાદાભાઈએ લખ્યું હતું —

“તાજી લગ્નમાં હાજર ગૃહેના મૃત બીજા કોઈ પણ કામથી
 મને વધારે ખુશાની ઊપજવાની નથી પણ હું લાચાર છું, મેં એવી
 ફગ્ગ માં લીધી છે કે જે મારે જમવાની જ જોઈએ એવા મત
 માંથી હું મમત થઈ તે વિશે મને શંકા નથી મારી નિદ્રાની આ
 છેલ્લું મમ છે જે હું મારી આખી નિદ્રાની કામ પાસીમાં
 મેળવના માગતી રોય તોજ માગતી આવી લખાય નહિ
 વધારી ! મારી હાજરી માટેના આશ્રય પડેના મકા

તા ૨ જુલાઈ ૧૮૬૭ ના દાદાભાઈના બીજા પત્ર પરથી
 તે વખતની સ્ત્રીઓની હાલતનો ખ્યાલ આવે છે, જે કે ૫૦ વર્ષ
 થયા સ્ત્રીશિક્ષણની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી

માખીને બા સીમન જોડી દશે એવો મને ખ્યાલ પણ આવ્યો
 ન હતો માખી મુખમાં મચારી કંવા માંગે છે લોખને તે મમશે કે,
 અથવા ધણી પાગમી બાનુઓ સામકન પર સવારી કરે છે કે નહિ તે
 હું જાણતો નથી માખી જે ધણી કંવા માંગે છે તેનો વિચાર મના
 દાનમાં લોખની વિરુદ્ધતા વહેતી લેવી ઇચ્છાનામેગ નથી

પ્રકરણ ૨૭ મું

હિન્દનો અધેર વહીવટ.

દાદાભાઈ શાહી કમિશનનાં કામમાં ગૂંથાયલા હતા ત્યારે જ તેમણે આખા બ્રિટનના તજ્જતા પરથી હિન્દ તરફથી પ્રચંડ લડત ચલાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. ચાર ચાર દાયકાથી આ વીર પુરુષ પોતાની માતૃભૂમિ માટે ન્યાય મેળવવાને બ્રિટિશ પ્રજાનાં દ્વાર ખખડાવી રહ્યા હતા. પ્રજાની હિન્દ તરફ દિલસોહ હતી, પણ હજી રાજકર્તાઓ— લિબરલો યા કોન્ઝરવેટિવો પર કંઈ અમર થઈ નહોતી. જીવનના સધ્યાકાળે પણ તેઓ બ્રિટિશ સિદ્ધાંતો મુજબ હિન્દની હકૂમત ચલાવવાની મક્કમ લડત ચલાવી રહ્યા હતા. નિરાશાને તેમના જીવનમાં સ્થાન જ નહોતું. જે. એન. તાતા પર તા. ૨૭ મી મે ૧૮૬૭ ના પત્રમાં તેમણે લખ્યું હતું કે:—

“સરકાર એટલી વખતે સનદી નોકરીની પરીક્ષા લેવાની વિરુદ્ધ પડી છે તેથી એ માટે વધારે જોરથી લડત ચલાવવાની જરૂર છે. સરકારના વિરોધથી લડત પડતી મફવાથી કંઈ વળવાતું નથી.”

પૃથ્વીચંદ્ર રાજ અને જી. સુબ્રહ્મણ્ય આચરને પણ તેમણે લડત આગળ ધપાવવાનો આગ્રહ કર્યો હતો.

૧૮૬૬ માં મુંબઈમાં મરફી ફાટી નીકળી. ૧૮૬૭ માં આ ભયંકર રોગ આખા દેશમાં ફેરી વળ્યો. વારંવાર પડતા દુકાળ અને કંગાળ દરિદ્રતાની આફતમાં મરફીની આફત વધી. પોતાના દેશની આવી કરુણાજનક હાલતથી દુઃખી થઈ દાદાભાઈનું દરદી દિલ પોકારી ઊઠ્યું, “દર વરસે કરોડો રૂપિયાનું શોષણ કરનારી હાલની હકૂમતનું ખીજું શું પરિણામ આવી શકે ?”

આ વર્ષમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાનો રજતમહોત્સવ હતો. તા. ૫ મી ફેબ્રુઆરીના મહારાણી પરના પત્રમાં પણ દાદાભાઈએ રાજતંત્ર સામેનો પોતાનો દુણ્ય પ્રકોપ ખાલી કર્યો હતો:—

નામતર મદાગાસીના પરિત કોનો અને પાર્નામેન્ના હગેવો તથા
મયલામેનો નદન બગ થરાને પરિશુમે મિશિશ દિન્દની પ્રમત અન્યત
મગામ થઈ । અને તેના પન જમતચાપી યુદ્ધ રોગચાળા નો
મગાના નાપ રંગના છ આપ ભમદ ના ગજઅમનના મગ મદા
પ્રસમે મન્મગી નજનનના । નાનમગી રંગ થરાની , આગા
ન ની મ ।

“ન્યુ યોર્ક હેરલ્ડ” ના માલિક જેમ્સ ગોરડન બેનેટ પર
તેમણે લખ્યું હતું —

૧૮ ફેબ્રુઆરી

‘હિન્દમા મન્યુ પામના માગ લાખો દેશમધુઓ માટે આટની
બધી દિનમોજ દર્શાવ્યા પછી મને અમ્મયમી એ થાય છે કે છવદયાના
કામમા આગેરાની નેનાગ તનાગ વર્તમાનપત્રે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમા
હિન્દીઓ માટે ગદત દેડ ખોલ્યુ નથી’

ઇંગ્લાડમા ક્રિકેટની રમતમા ખ્યાતિ મેળવનાર જામનગરના
મહારાજ રણજીતસિંહ આ વખતે હિન્દની પ્રજાના સકલનિવારણ
માટે બ્રિટિશ પ્રજાને જાગૃત કરી રહ્યા હતા તેમના પરના પત્રમા
દાદાભાઈએ નીચે સુજબ ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા — (૪ થી માર્ચ)

તાનના મમ્દના નિરાશજી માટે અપીન જતી વખતે બવિધમા
આની આકૃત આવની આપકાવવાની જરૂર પર બાર મૂકને જો તમે
તમારા શ્રોતાઓ પર આ મહાન કરજ હમારી શકશે તો તમે હિન્દ
ગને ઇંગ્લાડની મહાન સેના બગલવેની ગણ્યારો તમે અગ્રેને પર એ
વાત પણ હસાનજો કે છેલ્લા મોગ દુકાળ પછીના પદર વરસ દરમિયાન
આ દેશની દોનતમા હિન્દમાથી ચારથી પાંચ કરોડ સ્ટરલીંગ ઉમેરાયા
જે અને આ ગજાનર ખમ્મનામાથી છૂટે હાયે ખદ્દ કરવાને ઇન્ડિયા
બધાયેતુ છે ક્રમત એટલે જ આપવામા આવે તો ૪૦ થી ૫૦
લાખ પાકડ થરો સ્ત્રીઓ બાળકો વૃદ્ધો અને અશક્તો
સમ્પતિના છુના બાધકામો પર મજૂરી પ્રવા આની શકનાના નથી
વગી આખરદાર વર્ગની હાનત વધારે દયાજનક છે કેમકે તેઓ સકલ
નિવારણો લાખ દેવાને બદલે બૂખે મરી જનાનુ વધારે પસદ કરશે
તેઓ માટે ખાનગી દાનની ધણી જરૂર છે

૧૮૬૭ ની આ લડતને પરિણામે લંડન ઇન્ડિયન સોમાયટીના આશરા નીચે મોન્ટેગ્યુ મેન્શનમાં તા ૨૮ મી ડિસેમ્બરે ઇંગ્લાડમાં વસતા હિન્દીઓની પરિવેદે એક લખાણ ઠરાવ પસાર કર્યો હતો. પ્રમુખપદેથી આ ઠરાવ રજૂ કરતા દાનાભાઈએ છેલ્લાં ૧૫૦ વરસના અન્યાયી અને અંધેર રાજવહીવટથી હિન્દની પ્રજા અત્યંત ગરીબ થઈ ગઈ છે, અને કંગાળ ગરીબીને લીધે જ દુકાળ અને મરકીની આફત આવી છે એવો ઉલ્લેખ કરીને જણાવ્યું હતું કે—

અગ્રેજ સરકારને શરમ લગાડે તેવી રીતે ગામડાના ગામડાનો નાશ કરનારી સરહદ પરની લડાઈઓ, રાજદ્રોહ માટે લોકોને સજા કરનારી આપધાતક અને અનિયારી રાજનીતિ, કેળાવેલા હિન્દીઓની ખેતકાંડ સબધીની મૂખાબિરી બાગે, હિન્દી છાપાની સ્વતંત્રતા પર તરાવ, નાથુ ભાગ્યોને કેદ કરના જેવી જુલમજહાગીરી અને રાજવહીવટનું અંધેર આ અને બીજા ઓનાજ અનિષ્ટોનું મુખ્ય કારણ બ્રિટિશ સિદ્ધાંતો નિનાવું પાપી રાજતંત્ર છે, કે જે રાજતંત્ર આનું હિન્દનું લોહી પી જાય છે, અને જેને બ્રિટિશ પ્રજા, પાર્લામેન્ટ અને મહારાણીના પવિત્ર કોતોનો ભગ કરીને તથા હિન્દી પ્રજાની નિરુદ્ધતાની પરવા કર્યા વિના ગજદારી દલ અને છેતરપીંડીથી નિભાવનામા આવે છે આ અ-બ્રિટિશ અને પાપી રાજતંત્રનો નાશ કરી ખરેખર તેક અને બ્રિટિશ રાજતંત્ર સ્થાપનામા આરો નહિ તો હિન્દ પાવમાય થઈ જશે, અને બ્રિટિશ મનનન આફતમા આવી પડશે

•

ઈનાડ ૬૦ વરસ હિન્દમાથી નણ્યી આગ કંગેડ પાકિન્ડ ચૂસી જાય છે, એ બીના ધ્યાનમા રાખીને ન્યાયના પહેલા હક્ક તરીકે દુમળ અને મરકીના ખર્ચનો આખો નહિ તો મોટો ભાગ અને સરહદની અનિયારી લડાઈનો મધો ખર્ચ બ્રિટિશ તિજોગીમાથી આપવો જોઈએ

અતમા સરહદ પરની લડાઈઓ નદત નવ કડી અફઘાનીસ્તાનની આઝાદીને ચાહનારી અને લડાયક પ્રજા પોતાના દેશને હિન્દ પરના કોઇપણ પરદેશી મના મામે અભેદ પ્રિના જેનો બનારી શર તેવી રાજનીતિ અખત્યાગ કરનારી દર્શ છે

સરકારની દમનનીનિ સળધી દાદાભાઈએ કહ્યું હતું —

છાપાને મોટે દૂરો મા માની નીતિ આપવાતક છે મિ તિનક અને ખીજા ગરીમકા અધિપતિઓ જેઓને તેઓના મામની મહાર કદાચ પ્રાઇ ઓળખતા પણ નહિ હોય તેઓ મામે મામ ચલાવનાની ભૂત સૌથી મોળી છે આ નજનીનિ બ્રિટિશ સરકારના મિદ્દાતોની વિરુદ્ધ છે હવે તમે ગશિયન પધ્ધતિ દાખન કરો ઠા જે જેની કચ્છે પ્રાઇ પણ માણુમને તપામ રિના અને પ્રધી પ્રણય દર્શાવ્યા રિના ગિરફતા પ્રી પ્ર પ્રવામા આવે છે

આ ભાપણુને ખીજે દિને હિન્ડમેને દાદાભાઈ પર લખ્યું હતું

હિન્દી પ્રા પ્રમમાના તમા । દગત તથા ભાણુ માટે હુ તમને વિભાજન અભિનદન આપુ છુ હિન્દના બેવડીભર્યા વરીવથી મામનો ગભીર થયો છે તે વિશે કઇ શક નથી, અને હવે મરકારે હપ્રાપ્તોનો મામનો પ્રવો પડો વ મથક બચવાન થયુ છે બચ બહુ ખગમ ચી / છે અને અમાગ મુખ્ય મુસદ્દીઓએ વગ્મો થયા પગના ભગ્વાની તેમ / ત્રિયા પ્રવાની નુદ્દાના પાડી હતી તે થયુ જ અફમોસમગ્ર છે

દાદાભાઈ પોતાની લડતમા સમાજવાદીઓની સહાય લેતા હોવાથી હિન્દમા જગ વમવસો ઉત્પન્ન થયો હતો. “હિન્દુ પેટ્રિયટ” નામના છાપએ આ નજનીતિને લયકર લેખી હતી, પણ દાદાભાઈ આવા મિત્રોની સહાયને મદ્દમાગ્યની નિગાની માનતા હતા તા ૮ મી એપ્રિલે તેમણે લખ્યું હતું

નના ત્વાદીઓ આપણો મલ્લ કંઈ નેથી અમ્માઈના જાઓ દિન્દની લ ન માટે અમે તેને નમજાવામા અમને જે પા તારા મુખી નરે ૮ તે તમે તપુના ને તો જ તમને નના ત્વાદીઓની મ ની કિમત ત્વાદો અને મિ દિન્દમેન અમા ત્વાદીઓના ત્વા ૩ તથી જ તેઓની મલ્લ આપણો મ ને છે ત્વાદ તેમજ દિન્દના ત્વાગા રિતો પડયા તખ તખો ત્વાર તેમને નનાજ્જાતુ અખુ પખુ આનુ ન તુ મેકે તગરાન નો તગનિતન નસ્થા જેના દાયમા મોત નાગે બરિય ગગન છે ને દિન્દની લ ન પાડી સ ને અજુપારેતુ

સદ્ભાવ્ય છે આપણી પામે આવી સસ્થા બિબી કરાના સાધનો નથી ફક્ત આ જ લોકશાહી સસ્થા એવી છે કે જેણે આપણી લડત ઉપાડી લીધી છે

હિન્ડમેનની દિલોબ્બન મદદની દાદાભાઈ પૂરતી કદર કરતા હતા, છતાં હિન્ડમેને હિન્દી ચળવળનું સ્વરૂપ બદલવાની સલાહ આપી, ત્યારે તેમણે તેનો સખત વિરોધ કર્યો હતો. હિન્ડમેન ક્રાન્તિ કારી ચળવળમાં માનતા હતા જેમ જેમ વરસો પસાર થતા ગયા તેમ તેમ તેમણે હિન્દની મવાલ અને વિનીત સજ્જદારી ચળવળ સામે કડવી ફરિયાદ કરી તેને ઉગ્ર બનાવવાની ઉત્કંઠા બતાવી હતી. દાદાભાઈ પર એક તારીખ વિનાના પત્રમાં હિન્ડમેને પોતાનું દિલ ખોલ્યું હતું.

ટનશિજ વેન્સમા જે મક્કનમાં હું મારી પત્ની સાથે ગયેતો હતો ત્યાં મને મિ તૈયમશ અને ખીજ જીવાન હિન્દી એરિમ્ટર સાથે મેળાપ થયો. આ બન્ને જણા તમને પિઠાણે છે મે તેઓને મ્હુ હતું કે હિન્દના દુકાળ સબધી હિન્દી પ્રધાન પર એક સ્પષ્ટ યાદી મોખ્લાનામા આવતી નથી, તેથી એક મહાન તક ગુમારી દેવામાં આવે છે— મે એમ પણ કહ્યું હતું કે ન્યાય માગવાને બદલે દાન માગનામા બૂલ થાય છે તેમ થનાથી હિન્દને બનતી મદદ પ્રનારા માગ જેવા માણસોના નાક પ્રપાઠ જાય છે. ઇ જતની મળીગ લડત ઉપાડવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી કાઠ વળવાનું નથી જૂના જમાનામાં લોડ બ્યોર્ડ એમિરટન સાથે મારે ગાઢ મિત્રાચારી હતી તે હોનન મેળવનાના શાહીદ્ મારે કામ કરનારા પોતાના અને ખીજ અમીરોના કુટુંબોના હથિયાનરૂપ છે ત્યાં સુધી નેને હાથ બેડીને મેમી મહેરાના પગિણાન મારે બધા બધાને નહિ ત્યાં સુધી તે કદ કરાના નથી એમ ખીજ વાત મ્હી નાખની જેઠએ જે હિન્દીઓ મળી ગીતે પોતાની લડત ઉપાડી નાને બદલ તમાગ જના પર બધું કામ ડોડી દે છે અને તાજેતરમાં હિન્દની નેતાનન મન્ત્રસ પમાન ત્યાં હતા તમા મહારાણીને મુમારખ્યાદી આપનારા મખાઇમ્યા હગોવો પસા પ્રે છે, તેઓ ત ક મને ધિક્કાર બધ ત્યાં વિના ગયેતો નથી મુમાગ માદી શાને મારે આસ્તા મે જણ જમાના સુધી હિન્દને પાપમાન કરી નાખના મારે આ વ્યાજનક છે મોગ આદા પ ના માણસોએ

મને ખુ છે “મેદિનીની મામિની ક્યા છે, મિં હિન્ડમેન ? હિન્દની પ્રમ તમ્થી ન્યાય માટેનો પોમ ક્યા છે ? તમે કહો છો તેમ બોકો પર જુનમ થતો હોય અને તેઓ ગરીબ હોય તો આપણે મને તેઓનો પોકાર તો આવવો જોઈએ । આવી ચેનેન્નો હુ શો જવાબ આપુ ? તેનો કાજ જવાબ જ નથી તમારા મિત્રાઈ હિન્દના વતનીઓ શુ કરે છે ? “ઇન્ડિયા” છાપુ પણ પ્રગણ, દગ વગરનું, અને ચીથરા જેવું પ્રગ થાય છે અને જગ પણ ગસ પડતો નથી હુ, મારી સસ્થા, અને અમારુ અખમાર “જર્નીસ” શમ્ય મદદ મીરુ પણ “જેઓ પોતાની જાતને મદદ કરે છે તેઓને જ ઈશ્વર મદદ કરે છે”

હિન્દની ચળવળને ઉચ્ચ જતાવવા માટે હિન્ડમેન સાથે દાદા ભાઈને વારવાર ચર્ચા થઈ હતી, પણ જાનને વચ્ચે ગલીર મનશેઠ હતા દાદાભાઈનો હેતુ બ્રિટિશ સંબંધ જાગવી રાખવાનો અને હિન્દ અને બ્રિટિનના ચળવળને જાનને માટે આગિવડૂપ જનાવવાનો હતો. આ હેતુ બર લાવના માટે તેઓ હિન્દમા જાગવો જાગતો અટકાવવા માગતા હતા.

મોતીનાવ ઘોષ પરના પત્રમા (૨૩ જુલાઈ) દાદાભાઈએ પોતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી હતી

‘અનમત હિન્દમા જાગવો જમાડનાના ધોરણુ પર હુ તેમની (હિન્ડમેનની) માથે જોડાઈ શમ્નો નથી આપણે બ્રિટિશ પ્રત પર નિશ્ચય નાખી આતુ ચગરણરી હાનના ગમ્મદીયના અનિષ્ટો બ્રિટિશ પ્રમતની ગાથમા લારી તેમા સુધાન પ્રાપ્તવા માગીએ છીએ તેઓ બ્રિટિશ દદમત વિા જે ધાન છે તે જાડેડે ડે છે હુ તેઓને અખમરી શમ્તો નથી તેઓ ગમે તે ધાર અને મોમે પણ એક વાન ન્યહ છે, તેઓનો હુ દિન્દ અને તેઓની માનુમતિ હમ્તાડતુ પ્રત્યાજ્ઞ પ્રનારી છે અને મિ હિન્ડમેન કહે છે તેમ જાનને ॥ લાખ નખમા છે

ગ્રોટોક વખત હિન્ડમેન ચૂપ રહ્યા, પણ બીજો વરમે તેમણે ફરિયાદો જાળ ગા મડવા માડયા

તમામ વિનીનય માથી તમે સિયાનત માનુમા હુ મેગરો છા’ તમારુ વતમાનત પ્રતિયા જમામખા મેનો મખીને શુ મામ

મેળવે છે કાર્જ નહિ ! તેઓ તમને લાત મારે છે, તમારી મામે નજરોહના પ્રયત્નો ઘરે, તમારો વિશે અમાના જરૂરતા વધારે શુભાપ્તિ દેનાર છે ! અમને તો એવો પણ મતો ! છે ~ અમે તેઓની પાછળ પડી તેઓને ધિમ્કારીએ જીએ તેઓની લામી પ્રગરીએ છીએ અને તેઓને શુભાથી નાનપીળા પ્રી નામીએ છીએ નામી અમે એના હિન્દમા જ નહિ પણ અગી પણ આપતી ક્રાન્તિ માટે તૈયારી પ્રીએ જીએ નગારાના અવાજમા ગાજગ્ગી પીપુડી સભળાનાની નથી માટે હાનમા જ મોનનાનો નખત છે પણ તેઓ મોનતા નથી

દાદાભાઈએ આના જવાબમા લખ્યું (૨૨ ફેબ્રુઆરી)

તમે પ્રેરો છો તે બધું ખરું છે પણ તમે કહો છો તે હિન્દ હજી કરી શકે તેમ નથી તમારે દરેક બાબતમા હિન્દની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવો જોઈએ—હિન્દ હિન્દીઓનું પ્રતિનિધિ છે અંગ્રેજોનું નહિ અને હિન્દ હિન્દીઓની પેઠે જ મોની શકે—સંગ્રહ હવે ખુલ્લી રીતે રશિયન વલણ ધારણ કરી રહી છે, અને અમે લાચાર છીએ આમ વગ હજી પરિસ્થિતિ સમજતો નથી જોન બુલ બસવાથી કહ્યો નથી તે કરતા કૃતરાથી કહે છે અને અમે પ્રડી શકતા નથી

રાજદ્વારી ચળવળ સળધી બંને વચ્ચે આવા ગભીર મત ભેદ હોવા છતાં તેઓનો અગત સળધ હુમેશાં દિવોજન રહ્યો હતો ૪૫ વરસની બહેર સેવાની પિઠાન તરીકે હિન્દમેનના માનમા ભોજનસમારભ કરવામા આવ્યો હતો ત્યારે દાદાભાઈ તેમા જોડાયા હતા ૧૮૬૮ ના મેની ૧૧ મી તારીખે થયેલા એ સમારભમા દાદા ભાઈએ “આતરશાષ્ટ્રીય એકતા અને પ્રગતિ” ની સલામતીનો જવાબ વાળ્યો હતો

હિન્દને પારાવાર અન્યાય થતા હતા તેમા હિન્દના પત્રકારો સામે રાજદ્રોહના મુઝદમા મહાવાથી વધારો થયો હિન્દની રાજદ્વારી ચળવળને કચરી નાખવા માટેની કમનનીતિ શરૂ થઈ ગઈ હતી વર્તમાનપત્રો સામે સરકારે માટેલા રાજદ્રોહના કેસોને “રાજદ્વારી બુલ” ની ઉપમા આપી દાદાભાઈએ કહ્યું હતું કે —

“તેઓ જે અટકાવવા માગે છે તે જ કામ કરે છે. બચને લીધે એવાં કામો થશે કે જે પરિણામનો ભય રાખવામાં આવે છે તે જ પરિણામ આવશે. બ્રિટિશો પ્રેરનારો હાથે બ્રિટિશ સંબંધ નબળો બનાવી રહ્યા છે તે હિન્દ માટે શોકજનક છે.”

પાછળથી વચ્ચે પરના એક પત્રમાં એપ્રિલ ૨૮, ૧૮૯૮) માં તેમણે પોતાના દિલ્લી વરાળ બહાર કાઢી હતી.

નાથુ કેસ * સરકારને માટે જ કમનસીબ છે. તેથી બ્રિટિશ સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા પર મોટામાં મોટો ફટકો પડ્યો છે. પોતાની સ્વતંત્રતા સક્ષાત્ત નથી એ વિચાર હવે કદી પણ હિન્દીઓના મનમાંથી દૂર થશે નહિ. એક જમાના નુધી પસ્તાવો કરી તેનો બદલો વાળવાની કોશિશ કરવાથી પણ આ અનિષ્ટ દૂર થવાનું નથી. તેણે બ્રિટિશ સત્તાને અર્ધી સદી પછાત બાંધી છે. હવે રશિયાનો ભય રહ્યો નથી. દયાજનક ખીના છે. શું “કરણી તેવી પાર ઉતરણી”નો સમય આટલો નજીક આવી પહોંચ્યો છે ?

“ગોખલેની માફી”ને નામે જાણીતા થયેલા ખીજા બનાવથી કોંગ્રેસ મંડળમાં ગમગીની ફેલાઈ રહી હતી. વેડબી કમિશનમાં જુજાની આપવા માટે ગોખલે ઈન્કાંડ ગયા હતા ત્યારે પૂનામાં મરફી ફાટી નીકળવાથી ખ્યાનગી મકાનોની તપાસ કરવા નીમાયલા યુરોપિયન સોફ્ટવેરોના અત્યાચારોના ભયંકર વર્ણન કરનારા પત્રો ગોખલેને મળ્યા હતા. આવા એક પત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે પૂનામાં સોફ્ટવેરોએ બે સ્ત્રીઓની લાજ લૂંટી હતી, અને તેમાંથી એકે કમિટી આપવાન કયો હતો. વેડરબેને આમની સલાની એક નાની કમિટી સાથે ગોખલેની પિછાણ કરાવી ત્યારે તેમણે આ વાત કમિટી સમક્ષ રજૂ કરી હતી. આ સત્તા સંબંધી “મેનચેસ્ટર ગાર્ડિયન”ના પ્રતિનિધિને પણ તેમણે સુલાકાત આપી હતી. મુંબઈની સરકારે તરત તાર કરી જણાવ્યું કે આ વાત એક “નીચ ચોધ” હતી.

૧ મરફીના રોગ દાખી દેવા માટે સત્તાવાળાઓએ કકક પત્રમાં બરવાથી પૂનામાં દુસ્તરો ફાટી નીકળવાથી તે સંબંધમાં નાથુ બાબતોને વગર તપાસે કેદમાં પૂરવામાં આવ્યા હતા.

આ વાત પુરવાર કરવા કંઈ માળિતી ન હતી. ફક્ત ગોખલે જ નહિ પણ તેમના મિત્રો દાદાભાઈ અને વેડરગર્નનાં પણ મોં જિતરી ગયાં. હિન્દ પાછા ફર્યા પછી ગોખલેએ પોતાને ખગર આપનારાઓ પાસે પુરાવા માગ્યા. તેઓ પાસે કંઈ પુરાવા જેવું નહોતું. લોકોમાં આવેલી અફવાને આધારે તેઓએ એ વાત લખી નાખી હતી. ગોખલેએ તેઓનાં નામો બહાર કરવાની ના પાડી. આ નાપાયાદાર વાત ફેલાવવાની જવાબદારી પોતાને શિરે લઈ લીધી. આવા સંજોગોમાં જેઓની નિંદા કરવામાં આવી હતી તેઓની માફી માગવામાં જ ખાનદાની હતી. ગોખલે માટે આ કડવી ગોળી ગળવા જેવું હતું, પણ તેમણે પોતે કદેલી નાલેશી માટે સંપૂર્ણ માફી માગી.

હવે ન ધારેલી જગ્યાએથી ગોખલે પર પહોંચ તૂટી પડ્યા. હિન્દી પ્રજાને આ કંગળ માફી અપમાનભરી લાગી. ઇંગ્લાંડમાંના તેમના મિત્રો પણ મૂંઝાઈ ગયા. તા. ૬ ફી આગસ્ટના પત્રમાં ગોખલેએ દાદાભાઈ સમક્ષ નીચેનો ખુલાસો કર્યો હતો.

મે મૂકેલા આક્ષેપો ખેંચી લેવામાં જ ખાનદાની હતી તે વિષે મેં સર વિલિયમ પર ખુલાસો લખી મોકલ્યો છે—ટૂંકમાં હકીકત એવી હતી કે હું અહીં આવ્યો તે પહેલાં સરકાર બ્રિટિશ સરકાર રહી ન હતી, અને રાજદ્રોહના આરોપ માટે થતી દેશનિકાલની સજાઓથી પૂનામાં એટલો બધો ત્રાસ ફેલાઈ ગયો હતો કે કોઈ પણ જાતના પુરાવા મેળવવાનું અશક્ય હતું. વળી સરકારે પ્રજાની ફરિયાદોની તપાસ કરવા માટે કમિશન નીમવાની ના પાડી હતી; આવા સંજોગોમાં આક્ષેપો પાછા ખેંચી લેવાનો માર્ગ જ મારે માટે ખુલ્લો હતો. મેં સંજોગોને આધીન થઈને, મારા મિત્રોની સલાહથી આ પગલું ભર્યું છે. હું જાણું છું કે જે આદર્શ આપણને બધાને પ્રિય છે અને જે આદર્શની હું સેવા બજાવવા માગતો હતો તેને મારા પગલાંથી હાનિ થઈ છે.

દાદાભાઈએ આ પત્રના જવાબમાં ગોખલેને દિલાસો આપી બહાર છોડવાનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર માંડી વાળવાની સલાહ આપી હતી:

તમે જુવાન છો. તમારી સમક્ષ ભારે કામ પડેલું છે. કદી પણ હિંમત ના હારતા. તમારી ફરજ ખંતપૂર્વક બજાવો. તમે આકળા છો, અને તમારા દાદાના દુઃખદ અનુભવ પરથી ઘડો લઈ તમે કાંઈ કામ કરવા પહેલાં શાન્તિથી વિચાર કરતા થશો તો મને સંતોષ થશે— તમારે જે કામ કરવાનું છે, તે નિકટ છે.—પણ નિરાશ ન થના.

ગોખલેએ દાદાભાઈનો સખ્ત ઠપકો મેળવવાની દહેસ્ત રાખી હતી, પણ તેને બદલે દાદાભાઈએ તેમને મીઠા દિલાસો આપવાથી તેમને શાંતિ વળી હતી, અને તેમણે બવિધ્યમાં આવી બૂલ નહિ કરવાની ખાતરી આપી હતી.

દરમિયાન ૧૮૬૭ ની કોન્ગ્રેસની બેઠકને ફત્તેહમંદ બનાવવા માટે દાદાભાઈએ કે.ન્ગ્રેસ નેતાઓ સાથે યામ કરીને આર. એન. મુધોલકર સાથે પત્રવહેવાર ચાલુ રાખ્યો હતો; અને આ બેઠક એટલી બધી ફત્તેહમંદ નીવડી હતી કે તેમણે મુધોલકરને તે માટે સાગ્રાશી આપી હતી.

મદ્રાસની મહાજનસભાનાં સેક્રેટરી પરના પત્રમાં (૨૬ જુલાઈ) દાદાભાઈએ હિન્દીઓને રાશયથી બનવાની સલાહ આપી જણાવ્યું હતું કે :—

આપણા પ્રમુખ તરીકે અંગ્રેજોને મેળવવાનો વિચાર આપજે છોડી દેવો જોઈએ. આપણી કોન્ગ્રેસના પ્રમુખો હિન્દીઓ જ થવા જોઈએ, —આપજે આપણા પાણીદાર જુવાનોને મોખી કાઢવા જોઈએ, અને તેઓ પ્રજામાં જાણીતા ન હોય તો પણ પ્રમુખના દરજ્જા પર આવવાથી તેઓ આપોઆપ જાણીતા થઈ જશે.

દમનનીનિના અમલ દરમિયાન મરકાર અને પ્રજા વચ્ચે કતિબ લાગેલ થવાની દાદાભાઈએ આગાહી કરી હતી. વાસ્તવમાં ૫૨ (૩ માર્ચ ૧૮૬૮) તેમણે લખ્યું હતું :—

આજણને ધણું વરસ પાડેલ દાસવત્સમાં આવ્યા છે. સત્તાવાળાઓએ પરમાર્થના દબોને જુરખો ફેંકી દીધો છે, અને ખીજ બાજુ પ્રજાને પણ એમ સામસા માણુ છે કે ગજવત્સમાં કંઈક સડો છે.

આથી ભયંકર લડત ચલાવે સંભવ છે. જ્યારે એ લડત આવે ત્યારે શાન્તિથી તેને વધાવી લેવી પડશે.

૧૮૯૮ ના નવેમ્બરની ૧ લી તારીખે લંડનની ઇન્ડિયન સોમાયટીના વાર્ષિક લોજન સમારંભમાં મહારાણી અને રાજકુટુંબની સલામતી લેવાડતાં દાદાભાઈએ કહ્યું હતું કે :—

“મહારાણી તરફની આપણી વફાદારીની લાગણી જાહેર કરતાં આપણને કહેવાની ફરજ પડે છે કે હિન્દની પ્રજાના કસ્યાણુ માટેના તે નામદારના ઠંડેરાઓનો તેમના પ્રધાનોએ સદંતર ઊલટો અર્થ કર્યો છે. આપણે હજી પણ માનીએ છીએ કે બ્રિટિશ પ્રજા આંતરકરણ ધરાવે છે. આપણે ન્યાય માટે તેના તરફ જોઈએ છીએ, અને મને આશા છે કે એવો વખત આવશે—કે જે જોવા માટે કદાચ હું જીવતો ન હોઈ—કે જ્યારે બધો મામલો ફેરવાઈ જશે, અને નામદાર મહારાણીની ઇચ્છાઓ અમલમાં મુકાશે.”

પ્રોફેસર એ. એફ. મુરીસને હિન્દ અને નેશનલ કોંગ્રેસની સલામતી લેવાડાવ્યા પછી ડૉ. સરત મલ્લીકે ભવિષ્યમાં ડોકિયું કરીને એવી આગાહી કરી હતી કે હિન્દમાં એવો વખત આવશે કે જ્યારે ગવર્નર જનરલ નેશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ સાથે મંત્રણા ચલાવશે, એટલું જ નહિ પણ ગવર્નર જનરલની ગાદી પર એક હિન્દી બિરાજશે.

આ લડત ચલાવતી વખતે દાદાભાઈ ખરા હૃદયથી એમ માનતા હતા કે તેઓ ફક્ત ગરીબડા હિન્દના લાભ માટે જ નહિ પણ બ્રિટિશ સદ્ગતનતાના લાભ માટે પણ લડતા હતા. “પૃથ્વી પરના બળવાનમાં બળવાન રાજ્યોનો અન્યાયથી નાશ થયો છે” એવા સ્લોડ સોલ્સગરીના શબ્દો ટાંકીને દાદાભાઈએ બ્રિટિશ પ્રજાને વારં-વાર ચેતવણી આપી હતી કે તેઓના દેશગંધુઓની હિન્દમાંની રાજનીતિ આક્રમકારક છે. આ જ ભયની લાગણીથી પ્રેરાઈને તેમણે જ્યોર્જ ફીમેન^૧ પર (૧૧ ફેબ્રુવારી ૧૮૯૮) લખ્યું હતું:

૧ “ન્યુયોર્ક સન” અને બીજા અખબારોમાં હિન્દના પ્રશ્નો સબધી દિવસોથી બધો સંજો અખનાર.

ખીંડ પ્રજાઓને પોતાની એડી નીચે છૂલવાની હાનતી વૃત્તિ આતુ ગહેને તો ક્રિષ્ણ મનનનુ બાવિ મને ઝગકતુ લથણુ નથી તેઓ પોતાની મેજે પોતાની ડમ્ બોદી ન્હા ઠે હાનમા વાણી અને વિચારની અવતરના ધ્યયી નાખી નશિયન પધ્વનિ અખન્યા ધરીને તેઓ ક્રિપ્તના મરગા માગ ગુણો પાળી ફેન્વી લા છે

૭ મહિના પડી (૨૫ ઓગસ્ટ) ઇસ્લામના વધના નૌમનગ પખધી ફીમેન પન્ના પનમા લલના એ જેનવણી આપી હતી કે ત્યારે એગિપ્તુ યુરોપ માથે કેવલ માગે નેડાને ત્યારે દગિયા બળ ખપ માગવાનુ નથી

આખા યુરોપની મામે ઇસ્લામનુ ખડુ બળ ને તે મમ્ શરે તો હિન્દની પ્રજાના નતોર આમાદી અને ક્રિષ્ણ સાથેના નબધે આતુ નખનાની હિન્દી પ્રજાની હજ્જામા ગતુ છે ને પડી ઇસ્લામ પામે એતુ બળ આવશે કે ને આખા યુરોપને હજ્જી શકો—હિન્દ હજ્જામનુ મોગમા મોકુ નગ અને મોગમા મોગી નમગાઈ છે

એકવાર ફરીથી આજ મિત્ર પર (૨૪ નવેમ્બર) તેમણે લખ્યું હતું

મને બધા ઠે કે જાનિને તો નરાન વખત જતા હય બની જમે ફુનિયાના ખીમ બાગોની પાલ જાનિઓની મ તત મારી જથ્થુની નથી યુરોપનો લોન તેઓ માગે આશ્ચર્ય થય પડમે પણ જે ઇસ્લામ એવને નદિ તો તેને માગે હિન્દનો મવાન બધમ થય પ મે એક વાન દિન મપૂન જગત થમે અને ૧૮૫૧ અને નૈનિક શક્તિ ઓના લક્ષિ જમાનામા—નિમમના આ જમાનામા આવી જગતિ નારના ઇમા વધુરી આશો—તો પડી ના માર પોતાની મજા રહારી ગખવાનુ અડકય થ પ મ

પ્રકરણ ૨૮ મું

બ્રિટનમાં સતત ચળવળ

૧૮૯૮ માં બ્રિટિશ પ્રભને જાગૃત કરવા માટે દાદાભાઈએ ઇંગ્લેન્ડના જુદાંજુદાં શહેરોમાં ભાષણો આપવાનો કાર્યક્રમ અમલમાં મૂક્યો. તેમાં લેન્કેશાયર પર તેમણે ખાસ લક્ષ આપ્યું હતું, કારણ કે લેન્કેશાયરના વેપારના લાભ માટે હિન્દુ ધર્મિકાન લેવામાં આવતું હતું. અને જો લેન્કેશાયરની પ્રભને હિન્દની ખરી હાલતનું જ્ઞાન થાય તો જન્મેને લાભ થશે એવી તેમની માન્યતા હતી. તા. ૧૪ મી નવેમ્બરે ઇસ્ટ મેન્ચેસ્ટર લિજરલ એસોસીએશનના આશરા નીચે મળેલી સભામાં તેમણે સવાલ પૂછ્યો હતો કે “તમે જાણો છો કે હિન્દની હાલતનું શોષણ હિન્દી ઉદ્યોગના ‘રક્ષણ’નું કામ કરે છે?” અર્થશાસ્ત્રનો એ જાણીતો નિયમ છે કે એક દેશ પાસેથી લેવામાં આવતી ખંડણીને લીધે તે દેશને ખંડણીની રકમ તો આપવી પડે છે, પણ તે સાથે ત્યાં સઘળા પરદેશી માલના ભાવ પણ વધી જાય છે.

કેસલટન, શેરલી, એથરટન, અને નટસફર્ડમાં પણ દાદાભાઈએ ભાષણો કર્યા હતા આ ચળવળમાં ચેમ્બર્સ, રમેશ દત્ત, અને બિપિનચંદ્ર પાલ જેવા સારા મારા વક્તાઓએ ભાગ લીધો હતો. કોન્ગ્રેસની બ્રિટિશ કમિટી પણ મજબૂત થઈ હતી કેને કોન્ગ્રેસ વિષે ભાષણ આપ્યું હતું. દરેક જગ્યાએ હિન્દી રાજવહીવટના સુધારા કરવાના હિમાયતીઓને માનભર્યો આવકાર મળ્યો હતો. લેન્કેશાયરની સભામાં દાદાભાઈએ કહ્યું હતું કે —

“આ શહેરમાં ૨૧ વરસથી ખારી પેઠી છે, અને તેથી હું લેન્કેશાયરવાસીના વિચારો જાણવાનો દાવો કરું છું. જોન માધે અંગ્રેજોને કહ્યું હતું કે ઈંગ્લેન્ડ હિન્દમાંથી બે રીતે પૈસા મેળવી શકે

છે, લૂટથી અને વેપારથી. બ્રિટિશ પ્રજા વેપાર પસંદ કરે છે. પણ તે માટે હિન્દ શ્રીમત હોવું જોઈએ. પણ હિન્દીઓની સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૦ ની છે. આવા કંગાળ દેશ સાથેના વેપારમાંથી શું મળી શકે ?”

આફ્રિકાના હિન્દીઓ તરફના અન્યાયી વર્તન સામે પણ તેમણે અળવળ ચલાવી હતી. પણ દાદાભાઈ બધી જગ્યાએ કહેના હતા કે હિન્દમાં હિન્દીઓ સાથેના અન્યાયી વર્તનને લીધે જ પરદેશમાં પણ તેઓ હઠધૂત થાય છે.

લેન્ડેશાયરની ફરિયાદ હતી કે હિન્દ પૂરતો માત્ર લેતું નથી. ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડમાંથી હિન્દ ખાતે થતી નિકાશ માથા દીક ફક્ત ૧ શિ. ૬ પેન્સની હતી.....“હિન્દના ૨૫ થી ૩૦ કરોડ લોકો માથા દીક ૧ પાઉન્ડનો બ્રિટિશ માત્ર ખરીદી શકે એવી સ્થિતિ લાવેા તો તમે માત્ર પૂરો પાડતાં થાકી જશો.”

૧૯૦૦ માં હિન્દમાં સૌથી બધંકર દુકાન પડ્યો. દાદાભાઈ તરત કામે લાગી ગયા. તેમણે હિન્દના ચોપણ પર પાછો ભાર મૂક્યો. એક માણસનું લોહી દરરોજ ચૂસાતું હોય તો તે તંદુરસ્ત શી રીતે રહી શકે ? બધંકર દુકાનના મંકટોથી પીડાવા છતાં હિન્દ વફાકાર રહ્યું હતું; પણ આ વફાદારી કેટલો વખત ટકશે !

આ મનાવ ખાત્રી ધમકીરૂપ ન હતો. ઓગણીસમી સદી પૂરી થઈ ત્યારે ૧૮૫૨ નું હિન્દ રહ્યું ન હતું, કે જે વરમમાં દાદાભાઈએ પહેલવહેલું રાજદારી ભાષણ કર્યું હતું. હિન્દમાં બેઝિલી હતી તે બધા બચ્ચતા હતા, અને દાદાભાઈને હિન્ડમેને ખબર આપી હતી કે સત્તાવાળાઓ ગંભીર મુશ્કેલી બિબી થવાની ચિન્તા રાખતા હતા, અને પરિસ્થિતિની ગંભીરતા મમજવા લાગ્યા હતા.

હિન્ડમેને દાદાભાઈ પર આ સમય દરમિયાન એક નોંધવા ભેગ પત્ર લખ્યો હતો;

“દા, “દન્ડિયા”ના મે તમારું ‘મેમોરીઅલ’ વાંચ્યું છે. મારા મન મુજબ તેની ખાસ જાણી નખ છે. વિશેષ સારી ચીજ છે; પણ

તમે ૨૫ કરોડ લોકોના પ્રતિનિધિ છો. આવા મોટા દરજ્જા પરથી તમારી ભાષા અભિમાની હોવી જોઈએ. હિન્દીઓ ઘણા “તાબેદાર” છે, એવો સામાન્ય આક્ષેપ મુકવામાં આવે છે. તમે તેવા નથી, પણ તમારી અરજીની ભાષા મને ખૂબ છે. મને મહાન ઇટાલિયન દેશમકત મેઝીની સાથેનો અક પ્રસંગ યાદ આવે છે. અમે બન્ને ખુશમિજબની વાતો કરતા હતા. એવામાં ઇટલીના રાજા વિક્ટર ઇમેન્યુઅલનો માણસ તેમને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાથે જદ્દ મેઝીનીએ જે દમામથી વાત કરી હતી તે તમારે જોવી જોઈતી હતી ! ત્યારે કોઈ સત્તાધીશ વાત કરતો હોય એવો તેનો દમામ જોઈને રાજાનો માણસ ઉભરાય હતો તો પણ ક્ષમાઈ ગયો હતો, - અને ગિયાના ઝારની અથવા ઇંગ્લેન્ડની મહારાણી કરતાં પણ તેણે મેઝીની તરફ વધારે માન અતાવ્યું હતું. પોતાના દરજ્જા અને તેની પાછળના બળનાં ભાનને કીધે મેઝીની ગૌરવશીલ-બન્યો હતો. કાલાવાલા કરવાનો વખત વહી ગયો છે. તમે જે કહેવું હોય તે કહી નાખો. તેમ કરવાથી તમને વધારે લાભ થશે.”

દાદાભાઈ અને હિન્ડમેન બન્ને હિન્દની ફરિયાદો ચિંતન સમક્ષ રજૂ કરવાને ભગીરથ પ્રયત્ન કરતા હતા. પણ હિન્ડમેન ખૂડીવાદી સરકારથી નિરાશ થઈ ગયો હતો, અને ન્યાંસુધી હિન્દમાં બળવો જાગે નહિ ત્યાંસુધી સરકારની આંખ બંધડવાની નથી એવી તેની માન્યતા હતી.

૧૯૦૦ ના ઓક્ટોબરની ૧૩ મી તારીખે ડા. મલ્લિકે હાટલ ટયુડરમાં રાષ્ટ્રીય વિચારના હિન્દી જીવાનો દાદાભાઈ સાથે પરિચયમાં આવી શકે તે માટે તેમના માનમાં મેળાવડો કર્યો હતો. આ મેળાવડામાં રમેશ દત્ત, ડીગળી, વગેરે ઘણા મિત્રો હાજર રહ્યા હતા; ડીગળીએ દાદાભાઈની જોન પ્રોપર્ટ સાથે સરખામણી કરી હતી, અને તે પછી દાદાભાઈએ જીવાનોને રાષ્ટ્રીય સેવા માટે આગળ આવવા સારું સંતોષ દર્શાવી જણાવ્યું હતું કે:—

અમારે કમાળ અભજ્જાના અધિકારમાં કામ કરવું પડ્યું હતું. પણ હવે એ અધિકારમાં પ્રકાશ પ્રસર્યો છે. તમારે હિન્દની ગરીબીનો માર્ગો બેઠ જાહેરમાં લાવવાનો છે. જમીન મહેસૂલ અને હિન્દના

હિંદીઓનો અધ પાત વગેરે હિન્દની ગરીબીના કારણો એ વારવાર જણાવ્યા છે. પણ ન્યા મુધી હિન્દનુ જોવલુ આન છે ત્યા મુધી કદ ન આગા નથી, તમાન માર્ગના ઘણી મુશ્કેલીઓ છે, પણ નિરાશ ન થતા, અંગ્રેજી હાપાએ હિન્દનો સવાય ગભીગનાથી ઉપાડી લીધો છે, અને થોડા સમયમા ઇંગ્લેન્ડનો એ મહાન મનાય થઈ પડ્યો, શાહી કમિશને હિન્દને થતા અન્યાયનો સ્વીકાર કર્યો છે, ખ્રિષ્ટિય પ્રજાનુ અત કરલુ જાગૃત થયુ છે, અને મામયો અગાઉ કરતા ઘણો આશા જનક છે, માટે મહમતાથી આગળ વધો—જોન ખુબ પામેથી જ એ પાક શીખો.

રાષ્ટ્રીય સંસ્થાની રાહુળરી કરનારાઓના સામાન્ય સ્વભાવથી વિરુદ્ધ જઇને દાદાભાઈ હિન્દના નવજુવાનો પર ખૂબ વિશ્વાસ રાખતા હતા. નોકરશાહીની અભિમાની આપખુદીનો સામનો કરવાનો નવજુવાનોનો નિશ્ચય જોઇને દાદાભાઈની છાતી ગજગજ ઊછળતી હતી. કેટલાક જુવાન હિન્દીઓના અંતિમ વિચારો અને બળવાખોર વલણ જોઇને તેમના મદદનીશો વાચા, મહેતા, અને બેનરજી અકળાવા લાગ્યા હતા, પણ તેઓના જઈક નેના આઝાદીની મશાલ લઈ આગેફૂલ કરવા માટે વધુ ને વધુ સખ્યામાં નવજુવાનો આગળ આવે એમ ઇચ્છતા હતા. ચોક્કસ એગ્રેસો ઇન્ડિયન છાપાંઓએ એકાદ વરસ પહેલાં જુવાન હિન્દની સામે સખત પ્રહારો કર્યા હતા તેઓના બખાળા સબધી રમેશ દત્ત પર દાદાભાઈએ લખ્યું હતું:

(૨ જી મે ૧૮૯૮) —

આપણા નવજુવાનો સામેના એગ્રેસો ઇન્ડિયનોના બખાળા સબધી જણાવવાનુ કે એ તો તેઓની હમેગની કગમત છે... જો હિન્દીઓનો આગમ જુ કરવો હોય તો આપણે જુવાનો માથે કામ કરવુ પડશે. જુવાનોને ધિક્કારવાના નથી. જાગના મદદત્વના કેરફારો ચોક્કસ રાદમરી સાથે જુવાનોએ જ આપ્યા છે, અને બરિખમા તેઓ જ પરિવર્તન લાવશે આપણા નિમો બગાઈ ગયા છે. આપણી જગ્યા લેવા જુવાનોની બગ્ટી કરી બેઠશે. તેઓને યુવાન ગણીને ધિક્કારવામા મોટી બલ છે. આપણે તેઓના માર્ગદર્શક બનવુ જોઈએ.

માતૃભૂમિની સેવા માટે જીવવાનોની ચળવળને સંગઠિત કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો. હિન્દના ખૂણે ખૂણામાં આઝાદીના મિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરવા માટે સર્વ જગ્યાએ નિઃસ્વાર્થ સેવકોની જરૂર હતી. જીવવાનોને માતૃભૂમિની હાકલનો જવાબ આપવા બહાર પડેલા જોધને થોડાક વરન પછી દાદાભાઈએ ગોખલે પરના (આક્ટોબર ૧૯૦૫) પત્રમાં લખ્યું હતું:

“ સોશીએ બ્રિટિશ નાગરિક તરીકેની ફરજો અને હકો સમજાવવા માટે દરેક પ્રાન્તમાં યોગ્ય સંસ્થાના આશરે નીચે સેવા બજાવવા માટે ફજવાયેલા નવજીવાનોની ફોજો જમી કરવાની જરૂર છે.

હિન્દમાં કામ કરવાની સાથે ઇંગ્લેંડમાં જોસભેર ચળવળ ચાલુ રાખવી પડશે. ફક્ત હિન્દમાં અથવા ફક્ત ઇંગ્લેંડમાં કામ કરવાથી આપણો હેતુ પાર પડવાનો નથી. એ એ એક શરીરનાં અંગો છે, અને બન્નેના મેળાપથી આખું કામ થશે.....વખત આપણી માથે છે, અંગ્રેજ પ્રજા અને હાપાં હિન્દને થયેલા અન્યાયો સમજવા લાગ્યાં છે. એશિયા ભગૃત થાય છે. પૂર્વના ટાપુઓ પશ્ચિમના ટાપુઓ જેવા બનતા જાય છે, અને આપણી મુક્તિ બદ્ધ દૂર નથી. મારી એક જ મસાહ છે. કદી પણ નિરાશ ન થતા.”

૧૯૦૦ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૯ મી તારીખે લાહોરની નેશનલ કોન્ફ્રેસના પ્રમુખ પર દાદાભાઈ, હુમ અને વેલ્સફોર્ડે એક ચાહગાર પત્ર લખી, તેમાં કોન્ફ્રેસની પંદર વર્ષની ચળવળનું અવલોકન કરી જણાવ્યું હતું કે સનદશીર ચળવળ હિન્દ અને ઇંગ્લેંડ બન્નેના કલ્યાણ માટે રાજ અને પ્રજાને એકબીજાના ગાઢ સમાગમમાં લાવી ફલદાયી થઈ પડશે કે અત્યાર સુધીની બધી મહેનત ધૂળમાં મળશે તેનો આધાર હિન્દની પ્રજાની વલણ ઉપર રહેલો છે. અમે કોન્ફ્રેસના સ્થાપકો હતા. અમારું કામ પૂરું થયું છે. અમે નવજીવાનોને રસ્તો બતાવ્યો છે, અને હવે પછીના કર્તવ્યનો બોલો જીવાનોએ ઉપાડી લેવાનો છે.

પરદેશી રાજઅમલથી બેઠિલ થયેલી પ્રજા જ્યાં કાર્યવર કરી રાજ્યને બિયલાવી નાખવાનો પ્રયાસ કરે છે. કોન્ફ્રેસે જ્યાં કાવતરાં

કરવાની લાગણી દર રાખવાનો પ્રયાગ કર્યો હતો. પણ સરકાર કોન્ગ્રેસની તરફ ચંકાની નજરથી જોતી હતી. કોન્ગ્રેસને અનેક મુશ્કેલીઓ નડી હતી તેના પર મળત પ્રહારો થયા હતા. પણ સરહદની રાજનીતિ, દુકાળના કાનૂનો, દુકાળની ગ્રાન્ટ, અને હિન્દ-ઇન્ડોના નાણાંપ્રકરણી વહેવાર સળધીના તેમના વિચારો વજન દાર ઠર્યા હતા. શાહી કમિશને હિન્દ યુગના વાર્ષિક અઢી લાખ પાઉન્ડના ખેજને અન્યાયી ઠરાવ્યો હતો, અને આ ઠરાવને મંજૂર રાખી સરકારે હિન્દને નાણાંપ્રકરણી નજરે થોડોક ન્યાય આપ્યો હતો.

અનેક દુર્ભાગ્યોથી હિન્દ મરવા પડ્યું હતું. તેના ઉદ્ધાર માટે મગીરથ કામ કરવાનું હતું કાર્યકર્તાઓ થોડા હતા. ફક્ત હિન્દની સેવા બળવવા માટે વખત મેળવવા વેડફનર્નને પાર્લામેન્ટનો ત્યાગ કરવાની ફરજ પડી હતી પ્રજા કહ્યાણુ માટે સતત કામ કરીને કોન્ગ્રેસ હિન્દી સરકારની કિમતી સલાહકાર બની સતતનતને બગવાન બનાવવા માટે ઇન્ડો પર લાગવગ ચલાવવાને શક્તિમાન થાય તેમ હતું. પણ જો હિન્દીઓ જરૂરી આત્મભોગ આપવામાં પછાત પડી પોતાનું કર્તવ્ય ન બજાવે તો વરસોનું સનહરીર કામ પાણીમાં મળવાનો સંભવ હતો.

૩૭૯ એ. ચેમ્બર્સના માનપિતા મિ અને મિસિસ. ચેમ્બર્સના આમંત્રણથી દાદાભાઈ શેપટન મેવેરના નાના ગામમાં તેમના મહેમાન બન્યા ત્યારે તેમણે ચેમ્બર્સને હિન્દી લડતને આપેલા પ્રોત્સાહન માટે તેમનો આભાર માની બ્રજાણ્યું હતું કે 'હું' ખ્રિસ્તી હૃદયથી વચસા અન્યાયની વાતવાર વાત કરું છું' પણ ખ્રિસ્તી રાજ્યના કાયદાનો જનકે જ ઇન રોડુ છુ, એવો મારા પર કેટલીક વાર આરોગ મૂકવ મા આવે છે પણ હું હિન્દ સાથેનો ખ્રિસ્તીના ગમના લાગે વખત ટકે એમ ઇન્ડો છુ, અને તે ઇ જ ખ્રિસ્તી. રાજ્યની મારી ડાયમ ડાયી પ્રતાના મમ ઇ બાય છે હિન્દના જન માટેના ખ્રિસ્તી રાજ્ય માટે અમે આશારી છીએ, પણ હિન્દમાં ખ્રિસ્તી રાજ્ય કરતાં અ ખ્રિસ્તી રાજ્ય વધારે

છે ડિપ્લોમ જેને “ગોરાઓનો બોલો” કહે છે, તેના કાગાગોરા માટે બે અર્થ થાય છે હિન્દીઓને મન તેનો અર્થ એ છે કે ગોરાઓનો બોલો તેના ખમા પર નાખવામા આવે છે હિન્દીઓ આ બોલનો વાગળી લાગ ઉપાડવાને તૈયાર છે, પણ હિન્દુ સત્યાનાશ વાગનાર પઢેશી અધિકારી મડગીનો બોલો બેલો તેના પર નાખવે ન્યયી છે ” તેમના મીઠા મધા ભાષણની પ્રસ્તાવના આ જ નિમમ પર થતી હતી

“હિન્દો દુડાગ, તેના કારણે અને ઉપાય” નામના નિમધ મા દાદાભાઈએ બે ઉપાય સૂચવ્યા હતા ઇન્સાફ અને ઇન્જન્યુ ! ઇન્સાડના લાભ માટે હિન્દને જરા પણ સહન કરવાની જરૂર નથી. બે ન્યાયી રાજનીતિ ધારણ કરવામા આવે તો હિન્દ ફગીથી આબાદ થશે, અને તેની સાથેના મજબૂતી ખ્રિસ્તને હાવના કરતા દસગણો લાભ થશે

વીસમી સદીના પહેલ વર્ષમા ઓસ્ટ્રેલિયન મસ્થાનોના કોમ્મનવેલ્થની સ્થાપના થઇ ખ્રિસ્તિ મતનના ઇતિહાસમા આ મહાન પ્રસંગ હતો દાદાભાઈ આ બનાવ પરથી વિચારમા પડ્યા ૫૦ લાખથી ઓછી વસ્તીવાળુ એક નાનુ સસ્થાન છેલ્લી સીમા કુદકે ને બ્રસકે આગળ વધી દુનિયામા આબાદ બની ગયુ, ન્યારે લગલગ ૨૦૦ વર્ષની ખ્રિસ્તિ ડકુમત દરમ્યાન હિન્દ ગરીબ અને દરિદ્રી બની ગયુ હતુ તેનુ કારણ શુ ?

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે ઇન્સેન્ડ સાથે લડાઇ કરી સ્વતંત્રતા મેળવી તે પરથી ધડો લઇને ખ્રિસ્તિ સરકાર ખ્રિસ્તિ સસ્થાનો સાથે ન્યાયી વર્તન ચલાવવા લાગી હતી પણ હિન્દ સાથે એવું વર્તન ચલાવવામા આવતુ ન હતું હિન્દના નહીવટની ગજનીતિનું જાહેરનામુ ન્યાયના પાયે પરચ્યુ હતુ, પણ ઢંઢંગમાનુ સિદ્ધાંતોને લગ કરી તેની અવગણના કરવામા આવતો હતો હિન્દનુ પેપલુ કરનાને બંદો તેનું શોષણ વતુ હતુ, અને હિન્દમા ખ્રિસ્તિ ગહેરી બનાવવાને બદલે ખ્રિસ્તને શુવામો બનાવ્યા હતા ૧૯૦૧ ના

જાન્યુઆરીમાં પેંગ અને બેકનહામ લીબરલ ક્લબમાં તેમણે પોતાના દિલ્લો ઉલરો ખાલી કરી હિન્દને ન્યાય અપવા માટે બ્રિટનને પુનઃ વિનંતિ કરી હતી.

ગ્લાસ્ટ ચેપલ, અને કેસલ ઓફ કોન્ગ્રીગેશનલ ચેપલમાં હિન્દની પરિસ્થિતિ અને હિન્દ અને ઇંગ્લાન્ડના સંબંધ વિષે તેમણે ભાષણો આપ્યાં હતાં. “રિડીંગ એન્ડર્ડ”માં તેઓ કેટલા બધા કામમાં ગૂંથાયેલા રહેતા હતા તેનું વર્ણન નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યું છે, (માર્ચ ૧)

તે રવિવારે સવારે ૭ વાગે (૧૭ મી ફેબ્રુઆરી) ઊઠ્યા, અને ૯-૩૦ વાગે ચર્ચ સેન્ટ એડ્વેટ સ્કૂલમાં ૪૫ મિનિટ સુધી ભાષણ આપ્યું. પછી ડા. હરી તેમને એથી રમ્પસમાં લઈ ગયા, જ્યાં તેમના મહેમાને મિ. નવરોજી સાથે વીસ મિનિટ સુધી રસબરી વાતો કરી હતી. થોડોક આરામ લઈ બપોરે જમ્યા પછી તેઓ ત્રણ વાગે કેસલ સ્ટ્રીટમાં ગયા હતા, જ્યાં ૫૦ મિનિટ સુધી એક હજાર શ્રોતાઓ સમક્ષ આ વિખ્યાત હિન્દી વક્તાએ બ્રિટિશ સરકાર પોતાની ફરજમાં કેવી નિષ્ફળ ગઈ હતી, તે સંબંધી સખન ભાષામાં વિવેચન કર્યું હતું, અને શ્રોતાઓ તે એક ચિન્તે સાંબળી રહ્યા હતા. તે પછી તેઓ ચાહ પી બ્રીજ સ્ટ્રીટ એસેમ્બલી રમ્યાં ગયા હતા, જ્યાં તેમણે ઉત્સાહી નરનારીઓ સમક્ષ કેળવણી વિષે એક કક્ષાક ભાષણ આપી તેઓના સલાહોના જવાબ આપ્યા હતા.

એપ્રિલની તા. ૨૩ મી એ નોર્થ કેમ્બરવેલ રેડિકલ ક્લબ ઇન્સ્ટ્રીટ્સમાં દાદાભાઈએ બ્રિટિશ મતદારોને આવાહન હતું કે:

તમે સર્વ સત્તાધીશ મતદારો હોવાથી હિન્દમાં દુકાળમાં લાખો માણસો શા માટે મરી જાય છે તે જોવાની તમારી ફરજ છે. તમે સત્તાનન સ્થાપવામાં એકે શિલ્પિય પણ વાપરી નથી. જે લોહી રેડાયું છે તેમાં હિન્દી લોહી પણ છે. તમે દર વરસે કરોડો રૂપિયા ચૂગી જાઓ છો...આ કરોડો રૂપિયાથી તમારી હાલત સુધરતી નથી. એ પૈસા મૂકીદારોના ગળાવામાં જાય છે. ચિટનો કદિ ગુમામ બનશે

નહી એવો તમારો દાવો છે, તો શું તમે ખીમ્મોને ગુલામ બનાવવા માગો છો? હિન્દને ન્યાય આપવા તમારે પાર્લામેન્ટમાંના તમારા પ્રતિનિધિઓને આગ્રહ કરવો જોઈએ.

આ સભાએ એવો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો કે હિન્દી સરકારનું તંત્ર ૧૯૩૩ ના કાયદાના સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ છે. અને બ્રિટિશ સરકાર આ કાયદાને બેવકૂફ નિવડવાને લીધે જ હિન્દમાં ગરીબી અને સંકટ ફેલાયાં છે. દાદાભાઈના પ્રયાસથી નેશનલ લિબરલ ફ્રેન્ડશિપના ૨૩ માં રિપોર્ટમાં પણ હિન્દની કંગાળ સ્થિતિ વિશે ઉલ્લેખ કરી હિન્દમાં આફતો આવતી અટકાવવાના ઉપાયો શોધવાની હિમાયત કરવામાં આવી હતી.

જાહેર સભાના તખ્તા પરથી દાદાભાઈ હિન્દની લડત ખ્રિસ્તી દેવળોમાં લઈ ગયા. કોઈડનના ક્રી ચર્ચના ચેસ્ટર રેવરંડ જોન પેજ હોમ્સની મહેરબાનીથી તા. ૨૧ મી એપ્રિલે તેમણે દેવળમાં હિન્દની કંગાળ પરિસ્થિતિનું હૃદયદ્રાવક ચિત્ર દોરી બતાવી અંતમાં કહ્યું હતું: “મારા શબ્દોને અક્ષવાક્ય માની ના લેતા. તમે તમારી જાતે પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરજો.”

તા. ૨૪ મી મેએ વેસ્ટ મિન્સ્ટરના ટાઉન હાલમાં તેમના પ્રમુખપણા નીચે યુનાઈટેડ કિંગડમમાં વસતા હિન્દીઓની મળેલી પરિષદમાં પણ હિન્દની ગરીબીનાં કારણો પર જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. તા. ૨ જૂને લંડનની ઇન્ડિયન સોસાયટીની સભામાં એ. દાસે હિન્દના વેપારની ચર્ચા ઉપાડી જુદા દા વેપાર ધંધા ખીલવવાની જરૂર દર્શાવી હતી. આ સમયે દાદાભાઈને હિન્દનો વિકાસ કરનારી (Indian Development Ltd.) એક કંપનીનું નિવેદન પત્ર મેળ્યું હતું. તેની નકલ માટે ડિરેક્ટરોનો આભાર માની તેમણે જણાવ્યું હતું કે આ કંપનીનું ખરું નામ હિન્દનું શોષણ કરનારી કંપની (Indian Exploitation Ltd) રાખવું જોઈએ. આ ટીકા સંબંધી કરન્સી કમિશન પરના પત્રમાં તેમણે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા હતા.

તા. ૪ થી જૂને નોર્થ લેમ્બેથ વિગ્રવ ક્લબમાં “હિન્દમાંની ખ્રિષ્ટિ લોકશાહી” - સંબંધી વાદવિવાદ ગોઠવાયો હતો. હિન્દની કંગાળ હાલત માટે કોણ જવાબદાર છે? આ સવાલના જવાબમાં દાદાભાઈએ ખ્રિષ્ટિ લોકશાહીને જવાબદાર ગણી હિન્દને આપેલાં વચનો પાળવાની ખ્રિષ્ટિ સરકારને અરજ કરી હતી.

તા. ૨૦ મી ઓક્ટોબરે ખ્રિષ્ટિ લિટરરી અને ડિસ્કશન સોસાયટી મમકા હિન્દમાંની ખ્રિષ્ટિ હકુમત સંબંધી વાદવિવાદ યાજ્યો હતો. તા. ૧ લી નવેમ્બરે લિવરપૂલની ‘પીસ સોસાયટી’ના આશ્રયે મળેલી પરિષદમાં તેમણે “હિન્દ અને લશ્કરી નીતિ” વિષે ભાષણ આપ્યું હતું. સહનત વધારવાની રાજનીતિમાં બળવાનું જોખમ રહેલું હતું. મોર્લેએ મેળવેલા પાર્લામેન્ટરી આંકડાઓ દાંકી દાદાભાઈએ જણાવ્યું હતું કે મહાન યુરોપિયન રાજ્યોની સરહદ નજીક હિન્દની વિશાળ સરહદ આવેલી હોવાથી ફક્ત શાહી રાજનીતિને ખાતર ખ્રિષ્ટને હિન્દની સરહદની બહાર ૧૧૦ લડાઈ જગાડી હતી. એક અનુભવો હિન્દી અમલદાર કર્નલ હન્નાએ ૧૮૭૮ થી ૧૮૯૬ ની વચ્ચે સરહદ વધારવા પાછળ રૂ. ૭,૧૪૧,૦૦૦,૦૦૦ નો ખર્ચ થવાની ગણતરી કરી હતી. આ વરસો દરમિયાન લાખો હિન્દીઓ ભૂખે મરતા હતા, અને દુકાળના વખતમાં લાખો મરણ પામતા હતા.

હિન્દમાં ખ્રિષ્ટિ યાપણ રોકવા સામે હિન્દીઓમાં પ્રગટેલા શુદ્ધિ માટે લોર્ડ કર્ઝને અજાયબી ળતાવી હતી. ખ્રિસ્ત અમેરિક અને ચીનમાં યાપણ રોકે છે ત્યારે ત્યાંનાં વતનીઓ પાપમાદ યવાની ફરિયાદ થતી નથી. અમેરિકા પોતાની વધારાની હોલત ઇંગ્લેન્ડમાં રોકી રહ્યું છે તેની સામે અંગ્રેજો પોકાર ઊઠાવતા નથી; તો હિન્દીઓ શા માટે ખ્રિષ્ટિ યાપણ સામે વિરોધ ઊઠાવે છે? પોર્ટસ્મથમાં ૧૯૦૩ ના માર્ચની ૨૦ મી તારીખે દાદાભાઈએ આ સવાલનો જવાબ આપતાં જણાવ્યું હતું કે હિન્દમાં જતી ખ્રિષ્ટિ યાપણ ખ્રિસ્તની માલિકીની નથી, પણ એ હોલન પ્રથમ હિન્દમાંથી

લૂંટવામાં આવી હતી, અને પાછળથી “હિન્દના વિકાસ”ને બહાને હિન્દમાં રોકવામાં આવતી હતી

“હિન્દમાં જે પેદાશ થાય કે તે બધી આ દેશમાં ધસડી લાવવામાં આવે છે તો પછી આ ખીનવણી કેના લાભ માટે કરવામાં આવે છે ? ધારો કે હિન્દની પેદે અમેરિકા અને ચીનને લૂંટીને જે ખિનને તે લૂંટી દેનતમાંથી મજૂર દેશોના માધનોના ધર્મશ મેળની ચિનને દેનતમદ બનાવ્યું હોય તો આની સ્થિતિ અમેરિકા અને ચીન મજૂર રાજશે કે ? અમેરિકા પોતાની દેનત લાવે છે, અને તેને ધારી લેવામાં આવે છે, અને હિન્દને પણ પોતાના સાધનો પોતાના લાભ માટે વાપરવા દેવામાં આવે તો તે પણ તેમ કરશે’

તા ૩૦ મી જૂને વેસ્ટમિન્સ્ટરના ડેકમન હોલમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં બ્રિટિશ લશ્કર નિભાવવા માટે હિન્દની પ્રજા પર તાબવા ધારેલા કરની સામે વિરોધ દર્શાવવા મળેલી સભામાં મુખ્ય રાવ રજૂ કરતા દાદાભાઈએ “હિન્દની જરૂરિયાત” અને “હિન્દના શક્ષો,” એ શબ્દોના વ્યભિચાર સામે પુણ્યપ્રતોષ પ્રગટ કરી જણાવ્યું હતું કે બ્રિટિશ પ્રજાના લાભ માટે હિન્દીઓ પર નખા ચેલા કરોને હિન્દના લાભના ગણવાનો દલ કરી બ્રિટિશ પ્રજાની આખમાં ધૂળ નાખવામાં આવે છે આફ્રિકામાંના લશ્કરના ખર્ચમાં ફાળો આપવાને બદલે તેમણે ન્યાયને નામે હિન્દમાંના ગેરાર લશ્કરના ખર્ચમાં ઇંગ્લેન્ડે ફાળો આપવાની માગણી કરી હતી આ સભામાં લોર્ડ વેલ્બીએ નિષ્પક્ષપાત વળણ ધારણ કરી દાદાભાઈના ઠરાવને ટેકો આપ્યો હતો

“દાદાભાઈ માતૃભૂમિ માટે ઇંગ્લેન્ડની ભૂમિ પર આવી પ્રથક ચળવળમાં રોકાયેલા હતા, છતાં તેઓ આફ્રિકામાં વસતા હિન્દીઓને થના અન્યાય પર લક્ષ આપતા ત્યાં વળી તેઓ શરમ અને અશીર્વાદ ન પકડે પોતા માટે જે હાલ ચલવતા હતા તે ઉપગત તેઓ એક નવજુવાનને શરમાવે તેવા ઉત્સાહથી ચૂંટણીના જંગમાં પડ્યા હતા આટલી વૃદ્ધ ઉમરે માતૃભૂમિની આવી સતત

સેવા ખતમવાથી પ્રજાનો તેમના તરફનો પૂજ્યભાવ વધી ગયો હતો, અને તેને પરિણામે દર વરસે હિન્દ અને ઈંગ્લાંડમાં દાદાભાઈ જયંતી ઉજવવાનો નિર્ણય થયો હતો. ૧૯૦૩ ના સપ્ટેમ્બરની ચોથી તારીખે પહેલી દાદાભાઈ જયંતી ઉજવાઈ હતી, અને તે પછી તેમના મરણ સુધી દર વરસે ભારે ઉત્સાહ સાથે તેમની જયંતી ઉજવવામાં આવી હતી.

૧૮૬૬ માં દાદાભાઈની મેવાની કદર કરવા માટે ઉદ્ધરાવવામાં આવેલા ફંડમાંની એક નાની રકમ તેમની છબી માટે અનામત રાખવામાં આવી હતી. વરસો સુધી આ રકમ પડી રહી, અને લોકો એ વાત પણ જાણી ગયા હતા. છેલ્લા સેક્રેટરીના મરણ પછી માલુમ પડ્યું કે આ રકમ બ્યાન્ક સાથે વધીને રૂ. ૮૦૦૦ ની થઈ હતી. હાઈકોર્ટની મંજૂરીથી નાણાં ભરનારાઓને હેતુ અમલ માં મૂકવા માટે આ રકમ ત્રણ નવા સેક્રેટરીઓને હવાલે કરવામાં આવી હતી.

ઈ. સ. ૧૯૦૦ ના નવેમ્બરની ૨૪મી તારીખે હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશ રાનાડેએ એક મોટા સમારંભ સમક્ષ હિન્દના દાદાની છબી ખુલી મૂકવાની શુભ ક્રિયા કરી હતી. રાનાડેએ દાદાભાઈને બ્રિટિશ કેળવણીથી પાકેલા હીરાની ઉપમા આપી તેમના ઉમદા જીવનની નકલ કરવાની સલાહ આપી હતી. બ્રિટિશ જીવન પછી બ્રિટિશ હકૂમતના સંગઠનને જમાનો આવ્યો હતો. તે પછી નવચંચના અને મહાધાનીને યુગ આવ્યો હતો. ઉદરતી પ્રજાએ નવચંચના કયા ધોરણ પર કરવી તેના જવાબ દાદાભાઈએ જ આપી રાખ્યો છે. હિન્દની પ્રજાએ બ્રિટિશ સંબંધ બગાડી રાખવો જોઈએ. હિન્દની નવચંચનાનો આ પાયો હતો, પણ તે સાથે જ હિન્દને જગતની પ્રજાઓમાં સમાન દરજ્જાએ અપાવવાનું કામ પણ નવચંચનાનું મહત્ત્વનું અંગ હતું.

રાનાડેના જીવનનો આ છેલ્લો બહાર પ્રસંગ હતો, કેમકે તે પછી તેમનું અકાળ મરણ થયું હતું. દાદાભાઈએ જોખમે દાગ

મિસિસ રાનાડે પર દિલાસાપત્ર મોકલ્યો હતો. મિસિસ રાનાડેના જવાબ (૨૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૧) પંચી રાનાડે દાદાભાઈ માટે કેવો પૂજ્યભાવ ધરાવતા હતા તેનો ખ્યાલ આવે છે. મિસિસ રાનાડેએ લખ્યું હતું:—

“હું જાણુ છું, અને મિ. રાનાડેના ગાઢ સમાગમમાં આવનાર દરેક જાણુ જાણે છે કે માતૃભૂમિ માટે નિઃસ્વાર્થ સેવા વ્યક્તીને તમે જે ઉમદા દાખલો બેસાડ્યો છે, તેની મિ. રાનાડેના મન પર જીડી છાપ પડી હતી, અને આખી જિંદગી દરમ્યાન હિન્દમાં એક શિષ્ય ગોતાના શુરુ માટે જે પૂજ્યભાવ ધરાવે છે તેવો જ પૂજ્યભાવ રાનાડે તમારા પ્રત્યે ધરાવતા હતા.”

પ્રકરણ ૨૯ મું

એક માત્ર ઉપાય—સ્વરાજ્ય

૧૯૦૪ ની સાલના આરંભમાં લોર્ડ કર્ઝને પોતાના જીવનની મોટામાં મોટી ખેવફૂદી કરી. તલવારના ઘા કરતાં પણ વચનના ઘા ઘણા કાતિલ હોય છે તે ભૂલી જઈને તેમણે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના પદવીદાન સમારંભમાં ગ્રાચીન અને અગ્રાચીન હિન્દી પ્રજાની નાલેરી કરી હિન્દીઓને “ જુઠ્ઠા ” કહેવાની શેખી કરી. પ્રજામાં તે વખતે નવી જાગૃતિ આવી હતી હિન્દના કેળવાયેલા પુત્રો પોતાના ગૌરવભર્યા ભૂતકાળને યાદ કરી સંસ્કારી સમાજમાં પોતાનો માનભર્યો દરજ્જો પાછો મેળવવાને આતુર થઇ રહ્યા હતા. જે દેશની પ્રજાએ જગતને મહાન ફિલસૂફી, કળા, અને સાહિત્યની નવાજેશ કરી હતી તેનું આવું અપમાન કરીને, દાદાભાઈએ જંગાળના ભાગલા સંજોગો કૃત્યું હતું તેમ “ પ્રિટિશ સલ્તનતના પાયા ” ની નીચે લોર્ડ કર્ઝને દારૂગોળો મૂક્યો હતો.

આ અપમાનભર્યા ભાષણની સામે જ નહિ પણ આ અપમાન વાઈસરોયની હકૂમતની સામાન્ય રાજનીતિ સામે આખી પ્રજામાં પ્રચંડ વિરોધ પ્રગટી નીકળ્યો. વ્યક્તિઓની પેઠે પ્રજાએ સાથે પણ લાગણીથી જ કામ કરી શકાય છે. આ વાઈસરોયના શરૂઆતના અમલમાં તેણે દિલસોજી, મુતસદીગીરી, અને દૂરઅદેશી બનાવી હતી. પણ પ્રજાની લાગણી દુખાવાગી તે એ બધું ભૂલી ગઈ, અને લોર્ડ કર્ઝનના વડીવટ તરફ ધિક્કાર વરનાવવા લાગી. રાજ્ય જેમજી બીજાએ પોતાના જમાનામાં જાગીરદારો અને પાદરીઓને ઉરકેરીને બગાડ્યોર બનાવી મૂક્યા હતા, તેમ હિન્દના ટોરીઓને પણ આ ઉમર.વ દરકેમે છોડી મૂક્યા. કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, તાંદોર, અદલાગઢ, અને હિન્દનાં બીજાં શહેરોમાં પ્રચંડ રાજ.ઓ મળી, જેમાં જેઓ

કદી રાજદારી ચળવળમાં ભાગ લેતા નહોતા તથા કોંગ્રેસની ચળવળને વખોડી કાઢતા હતા તેઓ. પણ રાજદારી ચળવળખોરોની સાથે શહેનશાહના પ્રતિનિધિએ હિન્દની પ્રજાના આરિય પર મૂકેલા આક્ષેપોનો જીન્સાલર્યો રદીઓ આપવામાં સામેલ થયા હતા.

આ પ્રસંગે પ્રજામાં પ્રગટી નીકળેલી રોષની લાગણીમાં દાદાભાઈએ ભાગ લીધો પણ તે સાથે તેમને આ યનાવથી આનંદ પણ થયો, કેમકે આખી પ્રજામાં તેનાથી જાગૃતિ આવી હતી. હવે હિન્દના અંધેર રાજવહીવટની સામે પોકાર પાડવા આખી પ્રજા તૈયાર થઈ હતી. અત્યાર સુધી તેમને થોડાક મિત્રોની સહાયથી લગભગ એકલે હાથે લડત ચલાવવી પડી હતી આવે. યનાવ બ્રિટિશ હિન્દના ઇતિહાસમાં અગાઉ કદી બન્યો ન હતો. પ્રજામાં આવેલી જાગૃતિ બદલાતા યુગના ચિહ્ન રૂપ હતી દાદાભાઈએ વાવેલા રોપોને ફળ આપવા માંડ્યા હતા પોતાના હકકો માટે જાગૃત થયેલું આઝાદીની ભાવનાથી તરવરતું નવભારત હસ્તીમાં આવ્યું હતું. પ્રજાની વાઈસરોયને પાછો બોલાવી લેવાની માગણી આજી હતી, પણ દાદાભાઈ વ્યક્તિઓ સામે નહિ પણ તત્ર સામે લડતા હતા. તેમણે પોતાના દેશબધુઓને આ સવાલના મૂળમાં ઉતરીને રાજવહીવટના તત્રમાં તાત્કાલિક ફેરફારની માગણી કરવાની સલાહ આપી રાજ અને પ્રજા સમક્ષ જે જ રસ્તા ખુલ્લા હતા એક રાજતત્રનો શાંતિમય વિકાસ અને બીજો બગવો.

પગ અને ખેડ-હામની સહકારી સોસાયટી સમક્ષ “હિન્દના અંધેર રાજવહીવટ” સંબંધી ભાષણ કરતા લોર્ડ હાર્ટી ગદનના શબ્દો ટાકી દાદાભાઈએ જણાવ્યું હતું કે

હિન્દીઓમાં યુરોપિયન સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, અને પ્રગતિના વિચારો દાખલ કરી ‘તમે યુરોપિયન રાજકર્તાઓને હાકી કાઢવા વિના પોતાના દેશ પર કદીપણ રાજ્ય કરી શકશો નહીં’, એમ તેઓને કહેવાની રાજ્ય-નીતિમાં ડહાપણ ન હતું ઇંગ્લેન્ડ સંસ્તનતનો વિસ્તાર વધારનાનો મિચાર કરતું હતું તે જ વખતે “સંસ્તનતનો તે ભાગ” કે જેને લીધે સંસ્તનતને

“સત્તનત”નું નામ મળતું હતું તે જ ભાગમાં કદાચ મોટી ઉચ્ચપાયક થઈ જશે.”

થોડા વખત પછી સ્વરાજ્યની માગણી થવા લાગી જૂન મહિનાની ૧ લી તારીખે લંડનની ઇન્ડિયન સોસાયટીના “પ્રમુખ”ની સલામતી લેવાડતાં દાદાભાઈએ સવાલ પૂછ્યો હતો કે શું હિન્દી-ઓને હુમ્મશેને માટે ભઠિયારા અને કિસ્તી જેવી જુલામી હાલતમાં રાખી તેઓનો નાશ થવા દેવો છે ? આ સવાલનો જવાબ આપતાં વગર આનાકાનીએ તેમણે કહ્યું હતું :—

“હાલની બેઠકજત, દબી, અને વિનાશક પદ્ધતિ બેનાં, સત્તનતને શાત અને તાત્કાલિક કાન્તિથી-જયારી લેવામાં નહિ આવે તો તે સત્તનતને ઊન્નિબિન્ન કરી નાખશે. આનો એક જ ઇલાજ છે અને તે બ્રિટિશ સત્તા નીચે હિન્દને સ્વરાજ્ય આપવાનો છે. હું હિન્દી પ્રજાને બ્રિટિશ શહેરી તરીકે સ્વરાજ્ય મેળવવાના નન્મસિદ્ધ હકક માટે આગ્રહી થવાની અરજ કરું છું. બ્યારે આ મુખ્ય ઇલાજ કરવામા આવશે ત્યારે હાલના તંત્રના બધાં અનિષ્ટોનો નાશ થઈ જશે.”

તા. ૮ મી જુલાઈએ કોઈડન સોશીઅલ યુનિયનની સભા સમક્ષ “હિન્દની પરિસ્થિતિ” રજૂ કરતાં તેમણે બે ચિત્રો દર્શાવ્યાં હતાં. (૧) કોઈ પછુ જાતના દબાણ વિના ફિલિપાઈન્સને વખતસર સ્વતંત્રતા આપવાની કોન્ગ્રેસને અરજ કરતા હૃદયવાળા અમેરિકનોનું અને (૨) હિન્દ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચેના વાસ્તવિક સંબંધથી અભણતા, અને હિન્દની ખરી પરિસ્થિતિ જાણવા માટે જરા પછુ પરવા ન રાખનારા ફ્રેન્ચ અંગ્રેજોનું. તેમણે અંગ્રેજોને તેઓની જવાબદારીનો વિચાર કરવાની વિનંતી કરી હતી.

હિન્દ તરફની તેઓની ફરજોનું અંગ્રેજોને બાન કરાવવાનો એક ઉપાય હિન્દની ફરિયાદો પર તેઓનું ધ્યાન ખેંચનારો ઉદ્દેશ્ય કરશેજ છાપાઓમાં પ્રગટ કરવાનો હતો. દાદાભાઈએ આ ફરિયાદો પોતે જ ઘડી કાઢ્યો હતો, અને તે વખતે તે “ઇન્ડિયા”માં નિયમિત પ્રગટ થયો હતો :—

હમેશા વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં હિન્દુ શાળા કુળારી ખ્રિશ્તિ રાજ્યની હાલની પદ્ધતિ ગાળી જોઇને કગાળ ગરીબી ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી ૨૦ કરોડથી વધારે વસ્તીવાળા દેશમાં દુકાળ, મરકી, અને ભૂખમરણની આફત લાવે છે વળી હાલનું તત્ત્વ બેઇજિંગની છે, કેમ કે તે પાર્લામેન્ટના મજબૂર વચનો અને બ્રિટિશ પ્રજાએ જાહેર કરેલી પ્રમાણિક રાજ્યનીતિનો ભંગ કરે છે.

આથી હાલની નાપાક અને અફસોસકારક રાજ્યપદ્ધતિનો અત લાગવાની અને બ્રિટિશ સત્તા નીચેના સંસ્થાનોના જેવું વહેનારું સ્વરાજ્ય તાકીદે સ્થાપવાની બ્રિટિશ સરકારને દરજ્જા પાડવાની પ્રજાની ફરજ છે, અને તેમાં તેઓનો મોટામાં મોટો લાભ રહેયો છે.

તે પછી દાદાભાઈએ આમસ્ટરડેમમાં મળેલી સમાજવાદીઓની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં ભાગ લેવાથી હિન્દમાં સંનમનાટો વ્યાપી રહી હતી વર્ષો થયા તેઓ જુદાજુદા મડળોના આશય નીચે ભાષણો આપતા હતા તેમના શ્રોતાઓ બધા વર્ગોના હતા—પણ શ્રીમતો તરફથી બધી મદદ મળવાની તેમને આશા નહોતી દાદાભાઈની આશા દરરોજ વધતી જતી મજૂરપક્ષના યાજમા કેન્દ્રિત થઈ હતી. કામદાર વર્ગ જ હિન્દને સંગીન મદદ કરી શકશે એમ તેઓ માનતા હતા. આથી હિન્દીઓ મજૂરપક્ષની દિવસોજી મેળવે તે ઇચ્છવાળેગ હતું આ ઉપરાંત મજૂરો તરફની હાર્દિક દિલસોજીથી તેઓ મજૂર વર્ગ તરફ આકર્ષાયા હતા. ૧૯૦૪ ના નવેમ્બર મહિનામાં ત્રેઈ લેગ્ગેથનું મતદારમંડળ કે જેના તરફથી દાદાભાઈએ ઉમેદવારી કરી હતી તેની એક મહામા વડરબર્ને કહ્યું હતું

આમની સભામાં મજૂર પક્ષ કરતા દાદાભાઈ બીજા કોઈ પક્ષ તરફ વધારે દિવસોજી ધન્યતા નથી જો તેઓ ચૂની કદાશે તો બધા વહેનારું હેતુઓ માટે તેઓ મજૂર પક્ષના વધારાના પ્રતિનિધિ થઈ પડશે. હિન્દની કોન્ગ્રેસ સોશિયાલીસ્ટ પાર્ટીના સેક્રેટરી મિ. મીનુ આર. મસાની પરના પત્રમાં (૯ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬) રાઈટ ઓનરેબલ, મર્યોર્જ લેન્સડોરી એમ. પી. આ. વાતને પુષ્ટિ આપે છે

“તમારા દેશખંધ સાથેના મારો સંબંધ અદંતર રાજદારી હતો, અને આમ વર્ગોના લાભ માટેની કોઈ પણ મોટી ચળવળમાં મદદ કરવાની તેમને થયેલી વિનંતિ કદી નિષ્ફળ ગઈ નહોતી. તેઓ આર્થિક હેમરુલ અને રેડિકલ પાર્ટીના સામાજિક સુધારાના મહાન કાર્યક્રમના પ્રખર હિમાયતી હતા. મારી ખાતરી છે કે તેઓ જીવન હોત અને હમણાં જીવતા હોત તો મજૂર પક્ષના એક આગેવાન સુકાની થાત. હું ધન્ય છું કે આજકાલ તેમના જોડે કોઈ માણસ આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદના વિશાળ ધોરણ પર પાર્ટીમેન્ટમાં પ્રવેશ કરવાની ઉમેદવારી કરશે.”

મેટ્રોપોલિટન રેડિકલ ફેડરેશન અને નેશનલ ડેમોક્રેટિક લીગના આસરા નીચે ૧૯૦૫ ના જુલાઈની ૨૬ મી એ હોલબોર્નના ટાઉનહાલમાં મળેલી ‘ડેમોક્રેટસ કોન્ફરન્સમાં તેમણે સમાજવાદ તરફની પોતાની વલણની નોંધવાબેગ સાબિતી પૂરી પાડી હતી. લીગના ઉપપ્રમુખ તરીકે તેમણે ફક્ત ચહેરીપણના હકક તરીકે ગરીબીનું કલંક લગાડ્યા વિના વૃદ્ધોને પેન્શન આપવાની સાર્વજનિક પદ્ધતિની માગણી કરી હતી તેમણે બ્રિટિશ ઉદ્યોગવાદનો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને “મજૂરીના હકકો”ના મથાળા નીચે મજૂરીને એક મિલકત ગણીને તેનું રક્ષણ કરવા માટે ઔદ્યોગિક કમિશનરોની અદાલતો સ્થાપવાની યોજના પ્રગટ કરી હતી જો આ યોજના કાયદાથી મંજૂર થતે તો સઘળા મજૂરોને ન્યાય મળતે અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં કાયમની શાંતિ સ્થપાતે.

૧૯૦૪ ના આગસ્ટની ૧૪ મીથી ૨૦ મી સુધી આમ્સ્ટરડામમાં મળેલી આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદી કોન્ફ્રેન્સમાં દાદાભાઈને બ્રિટિશ હિન્દની પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે સત્કારવામાં આવ્યા હતા. બ્રિટિશ વિભાગ તરફના ડેલિગેટ એસ. જી. હોબ્સને સંસ્થાનિક રાજ્યનીતિ પરત્વેના કમિશનની મંજૂરીથી હિન્દમાંની બ્રિટિશ હકુમતને વખોડી કાઢનારા ઠરાવમાં હિન્દમાં સ્વરાજ સ્થાપવાની સરકારને ફરજ પાડવાનો બ્રિટિશ મજૂરોને આગ્રહ કર્યો હતો.

એ કોન્ફ્રેન્સના પ્રમુખ વાન કોલે તે પછી સભા સમક્ષ દાદાભાઈની પિછાન કરાવી હિન્દી પ્રજાનાં સંકટો તરફ દિલસોજી બતાવવા માટે

સલાજનોને ઊભા રહેવાની સૂચના કરી હતી. તેમની વિનંતિ તરત અમલમાં મૂકાઈ. દાદાભાઈ ધીમે પગલે તખ્તાની વચ્ચે જઈ ઊભા ત્યારે આશરે હબ્તર ડેલિગેટો ગંભીર મૌન ધારણ કરી ઊભા રહ્યા. થોડી વાર પછી તેઓએ હિન્દી પ્રજાના પ્રતિનિધિને તાળીઓના અવાજથી વધાવી લીધા. દાદાભાઈ પર આ પ્રસંગે એટલી બધી ચેતસર કરી કે તેમનો અવાજ ગદગદ થઈ ગયો. પણ જેમજેમ તેઓ આગળ વધવા લાગ્યા તેમતેમ તેમનો રૂપેરી અવાજ વધુને વધુ સ્પષ્ટ થવા લાગ્યો, અને જો કે તેમનું અંગ્રેજી ભાષણ તરજૂમો થયા વિના સમજનારા ડેલિગેટો ઘણા થોડા હતા, છતાં દાદાભાઈનો સંસ્કારી દેખાવ, તેમના મફેદ વાળ, અને ભવ્ય બાકૃતિની બધા પર સળગ છાપ પડી હતી અંગ્રેજી સમજનારા 'ઓએ તેમના ભાષણને તાળીઓથી વધાવી લીધું' હતું, પણ જ્યારે તેનો ફેન્ચ અને જર્મનમાં તરજૂમો થયો ત્યારે તો શ્રોતાઓએ પ્રચંડ ગર્જનાથી સલાહુવન ગર્જવી મૂક્યું એક હિન્દી આટલો સંસ્કારી અને છટાદાર વક્તા હોઈ શકે તેનું તેઓને પહેલી જ વાર ભાન થયું !

દાદાભાઈએ હિન્દની દોલતના શોષણનું કષ્ટ વર્ણન કરી હિન્દની કગાળ હાલત સુધારવાનો ઉપાય મજરવર્ગના હાથમાં છે એમ કહી જણાવ્યું હતું કે —

હિન્દમાં મજૂરવર્ગની બહુમતી છે, અને તેઓ આખી દુનિયાના મજૂરોની સહાય અને સહાનુભૂતિ માગે છે હિન્દને થતા અન્યાયો મજૂરોએ ધિક્કારી કાઢવા જોઈએ. આપણે જગતીપણાને હંમેશા ધિક્કારીએ છીએ જગતીપણુ એટલે શું ? એક જગતી માણસ એક નમળા માણસને તોડી પાડી તેને લૂંટી લે ત્યારે આના કામને આપણે જગતી-પણુ કહીએ છીએ, આજ નિયમ પ્રજાઓને લાગુ પડે છે, અને ખ્રિસ્ત હિન્દ સાથે એજ પ્રમાણે વર્તન ચલાવે છે એનો અત આવવો જ જોઈએ. પશુબળનો શાહીવાદ જગતી છે. સંસ્કૃતિનો શાહીવાદ સમાન હક્કો, સમાન ફરજો, અને સમાન સ્વતંત્રતાનો શાહીવાદ છે,

ધલાજ પ્રિટિશ પ્રજાના હાથમા છે. તેઓએ હિન્દને આપેલાં વચનો પાળવાની પોતાની સરકારને ફરજ પાડવી જોઈએ. ધલાજ હિન્દને અગત્ય આપવાનો છે. બીજા પ્રિટિશ સમ્યાનો જેવું જ વર્તન હિન્દ સાથે ચલાવવું જોઈએ.

આ ઠરાવ વગર વિરોધે પમાર થવાથી કોંગ્રેસના પ્રમુખે ટીકા કરી કે એનો અર્થ એવો થાય છે કે આ કોંગ્રેસ પ્રિટનના હિન્દ સાથેના શરમભર્યા વર્તન માટે તેને કલંકિત ગણે છે. કોંગ્રેસના કામકાજનો અહેવાલ આખી દુનિયાના અખબારોમા પ્રગટ થવાથી હિન્દની ફરિયાદોને વધારે પ્રસિદ્ધિ મળી હતી. પણ એઓ ઇન્ડિયન છાપાઓ દાદાભાઈ પર ઊછળી પડ્યા. હાલની પેઠે તે વખતે પણ સમાજવાદના નામથી એઓ ઇન્ડિયન છાપાઓ ભડકી ઊઠતા હતાં. “ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”એ ટીકા કરી કે પ્રિટિશ સરકાર હિન્દને લૂંટી જાય છે, અને જાણી જોઈને દુકાળ પાડે છે, અને તેનો રાજવહીવટ જોઈએ તેવો અને શાપ સમાન છે એવા આરોપો મૂકવામાં તેઓ કેમ મંડાવાયા તેનો ખુલાવો થવો જોઈએ.

એક પછી એક નિરાશાઓ જ મળવાથી દાદાભાઈના જાહેર ભાષણોની કડવાગ વધવા લાગી. તેઓ છેલ્લે પાટલે બેઠા હતા, છતાં પ્રિટિશ ન્યાય અને કોંગ્રેસની સનહરીર અળવળ પરની તેમની શ્રદ્ધા ઓછી થઈ નહોતી નવજુવનોની મનોદશા મંજૂરી દાદાભાઈએ વેડરબર્ન પગના એક પત્રમાં લખ્યું હતું —

નની પ્રજા અંગીરી થતી જાય છે. ગાં પેટીના માનુષોની પેઠે તેઓ મયમ જાગી રહ્યા નથી. જૂની પેટીના માનુષો પ્રિટિશ મસ્થા-ઓના ઉચ્ચ સ્તર પર મુજબ થઈ ગયા હતા તેઓ એ મોદ દેશી રાખ્યા નથી નહીં પ્રજાને આરી રાજ લાગતી નહીં નથી.

જીવનના અંત મુખી પ્રિટિશ ન્યાય પગનો તેમનો વિદ્યાસ અડગ રહ્યો હતો. નવેમ્બરમાં તેઓ ઇન્ડિયન-ગ્રામી પટકાઈ પડવાથી છાપામા નહેર કરવા મુજબ નોર્થ લેંગ્થના મતદારો સમક્ષ ભાષણ કરી શક્યા ન હતા પણ એમની ગેંગા-ગરીમાં સર વિલિયમ

વેડરબર્ન અને દાદાભાઈના એક મદદનીશ જે. એમ. પરીખે પ્રાચીન અને અર્વાચીન હિન્દ વિષે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. પંદર દિવસ પછી દાદાભાઈ પાછા ટટાર થઈ ગયા, અને તેમણે “હિન્દમાં બ્રિટિશ રાજ્ય—તેનાં વચનો તથા તેનો અમલ” વિષે ભાષણ આપી ફરીફરીને બ્રિટિશ સરકારને તેનાં પવિત્ર વચનો પાળવાની ફરજ પાડવાની અંગ્રેજ નાગરિકોને હાકલ કરી હતી.

હિન્દની નેશનલ કોંગ્રેસના વીસમા અધિવેશનમાં હાજરી આપવા માટે સ્વાગતસમિતિએ તેમને આશ્વલયુ” આમંત્રણ કર્યું હતું. દાદાભાઈ કોંગ્રેસમાં જઈ શક્યા ન હતા, પણ તેમની અરજ પરથી સર હેન્રી કોટને કોંગ્રેસનું પ્રમુખસ્થાન લેવાનું કબજા રાખ્યું હતું, અને સર વિલિયમ વેડરબર્ન પણ હિન્દની બીજીવાર મુલાકાત લેવાને તૈયાર થયા હતા. દાદાભાઈએ જણાવ્યું હતું કે આ બે અંગ્રેજોને હિન્દ જવાની એ વિનંતિ કરી છે, અને હજી હિન્દીઓએ અંગ્રેજો પરનો વિશ્વાસ શુભાવી દેવાની જરૂર નથી તેની સાબિતી આપવા તેઓ હિન્દ જાય છે. હિન્દમાં હમનનીતિનું જોર વધતું જાય છે. હિન્દ જેવી સદ્ગતિ પર સાંકડા મગજના માણસો રાજ કરી શકવાના નથી.

લોર્ડ કર્ઝન પ્રજામાં ખૂબ આગળામણા થઈ પડ્યા. બંગાળના બે ભાગ પાડવાની તેમની યોજના સામે સર્વત્ર રોષ પ્રગટી નીકળ્યો. લંડનમાં દાદાભાઈના પ્રમુખપણા નીચે બંગાળના ભાગલા પાડવાની નીતિ તરફ તિરસ્કાર બનાવવામાં આવ્યો. આ સભામાં દાદાભાઈએ ૫૦ વર્ષ પહેલાંનો ઇતિહાસ ટાંકીને કહ્યું હતું કે—

માઉન્ટ રુઅર્ટ એલિફન્ટને કહ્યું છે કે કંઈ ગુલામો અને અભણ પ્રજાને અનુકૂળ થાય એવા એવા સિધ્ધાંતોથી હિન્દ પર રાજ્ય કરવાનો પ્રયાસ કરવો નકામો છે.....છેલ્લા દસગાર વર્ષમાં જૂની રીત જ ચાલુ રહી છે એટલું જ નહિ પણ લોકો પરની સમ્પ્રદાય વધી છે... આશરે ૧૧ વર્ષ પહેલાં મગ દેનરી ફાકવરે આપણને સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું હતું કે હિન્દ પર એન્કિન્સ્ટને ધિક્કારેલા સિદ્ધાંતો પ્રમાણે જ

રાજ કરવાનું હતું..., તે પછી હિન્દી પ્રધાન લોર્ડ હેમિન્ઝને કહ્યું હતું કે આપણું રાજ્ય કદી લોકપ્રિય થઈ શકવાનું નથી.” અને તેણે પોતાની ભવિષ્યવાણી ખરી પાડવાની કાળજી લીધી છે.....પણ હવે લોર્ડ કર્ઝન એ બધાને કુદાવી ગયા છે...અમારા રાજ્યકર્તાઓ—સરકારી અમલદારો—અમને કહે છે કે અમે કદી પણ સ્વરાજ્ય ભોગવવાની તક મેળવવાના નથી, અને સ્વરાજ્ય માટે તૈયાર થવાની તક તેઓ અમને આપવાના નથી...હવે હિન્દી પ્રજાએ પહેલીવાર આ સ્થિતિ કબૂલ રાખવાની ના પાડી છે. રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે સ્પર્ધા મુદ્દા ઊભો થયો છે. બંને સામસામા આવી ગયા છે. રાજ્યકર્તાઓ કહે છે: “અમે રાજ કરીશું, પણ તે પરદેશી વિજ્ઞતા તરીકે દેશની દોષત ચૂસીને, મરકી અને દુકાળમાં લાખો માણસોને મારી નાખીને, અને ગરીબી અને કાચારીથી ફેરાડો માણસોને બૂખે મરવા દીધને રાજ કરશું.” જવાબમાં પ્રજા પહેલી વાર કહે છે કે “એમ બની શકશે નહિ.” કલકત્તાની પહેલી સભાને હું હિન્દના ઇતિહાસમાં મોનેરી દિવસ ગણું છું. હિન્દની પ્રજાની સ્વતંત્રતાનો જન્મદિવસ બોવાને હું છવતો રથો છું તે માટે હું પ્રભુનો આભારી છું.

હવે સવાલ એ ઊભો થયો કે રાજ અને પ્રજા વચ્ચેની આ ખુદ્દી લડાઈનું પરિણામ શું આવશે? દાદાભાઈએ જોન માઈકમનો અભિપ્રાય ટાંકી કહ્યું હતું કે: આ “અનિષ્ટ”માં સદ્વર્તનના નાશનાં બી રહેતાં છે. થોમસ મન્રોએ કહ્યું હતું કે અંગ્રેજોના રાજવહીવટથી હિન્દની પ્રજાનો આટલો બધો અધઃપાત થયો તેના કરતાં અંગ્રેજોને દેશમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હોત તો તે બહેતર મર્ધ પડત. [જોનુ ખાઈ પોતાના દેશખંધુઓને ચેતવણી આપી હતી કે “કરંલી તેવી પાર ઉતરણી”નો નિયમ જો વ્યકિતઓની પેઠે પ્રજાઓને લાગુ પડતો હશે, તો હિન્દની પ્રજા તરફની ફરજની અવગણના કરવા માટેની મજા આપણાં જાગકોને ભોગવવી પડશે.” લોર્ડ હાર્ડિન્ઝને કહ્યું હતું કે “હિન્દીઓને તેઓના જ દેશના રાજવહીવટથી અલગ રાખવાની રાજ્યનીનિતું પરિણામ એ આવશે કે યુરોપિયન રાજ્યકર્તાઓને પહેલી તકે હાંકી કાઢવાની ઈચ્છા પ્રજાના દિલમાં ઉત્પન્ન થશે.”

લોર્ડ કર્ઝને હિન્દની પ્રજાના ધર્મ અને આર્થિકની નાલેશી કરવાની ધૃષ્ટતા કરી હતી તેનો રદિયો આપવાની કાંઈ જરૂર નહોતી. હાદાભાઈએ અત્યાર પહેલાં તેનો રદિયો આપી દીધો હતો. રાજદારી દંભ પર જીવતા બ્રિટિશ મુત્સદીઓ અને વહીવટદારો પોતે કાચના ઘરમાં વસે છે અને તેઓએ બીજાના ઘર પર પથર ફેંકવામાં સાર નથી. લોર્ડ કર્ઝનના વર્તન વિષે હાદાભાઈએ તે પછી કહ્યું હતું:—

તેમને પોતાના અધિકારની જવાબદારીનું બાન જણાતું નથી. તે હિન્દમાં સસ્તનતના પ્રતિનિધિ—વાઈસરોય અથવા બીજા રાજા છે—તેના વડવાઓ જ્યારે જંગલમાં ભટકતા હતા ત્યારે હમરો વર્ષની જૂની સંસ્કૃતિ ધરાવનારી ૩૦ કરોડની પ્રજાના તે ઉપરી છે...વાઈસરોય તરીકે તેની ફરજ બ્રિટિશ હકૂમત માટે અને તેટલી શુભેચ્છા ઉત્પન્ન કરવાની છે—પણ તે શું કરે છે? પોતાના કામથી તે બ્રિટિશ હકૂમત ઉપર ભયંકર આઘાત કરે છે, અને એક અગાની અને ધૃષ્ટ બાપણ કરીને તેણે આખી સસ્તનતમાં લગભગ બળવો જગાડ્યો છે.

હાદાભાઈ બ્રિટિશ હકૂમતના અધેર સામે સખત પ્રહાર કરતા હતા; છતાં બ્રિટિશ પ્રજા અને અધિકારીઓને ન્યાય આપવાને પણ હંમેશા આતુર રહેતા હતા. લોર્ડ કર્ઝનના શરૂઆતના અમલની પ્રસંશા કરતાં તેમણે જણાવ્યું હતું:—

“હું ખરેખર એક વાત બહાર કરવા માગુ છું કે જેને માટે વાઈસરોયને શાખાશી ધટે છે. હિન્દીઓ તરફ યુરોપિયનો જે જગતી વર્તન અસાવતા હતા તે સામે તેમણે મક્કમતાથી કામ લીધું હતું, અને તેમ કરીને પોતાના દેશબધુઓને બેદિલ બનાવ્યા હતા. તેમ કરીને તેમણે ફક્ત હિન્દીઓની જ નહિ પણ આખી બ્રિટિશ સસ્તનતની ખરી સેવા બજાવી હતી. તેનું આ એક કામ હિન્દીઓ કદી ભૂલી જશે નહિ.

અણીનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. રાજા અને પ્રજા સામસામા જભા છે. શોકોએ ૧૫૦ વરસથી ધીરજથી સહન કર્યું છે, અને અમલથી એ છે કે આવી સહનશીલતા બતાવવા માટે તેને નાણાં ભરવાં પડે છે. એમ છતાં આવી ધીરજ માટે તેની તારીફ કરવામાં આવી છે. ૩૦ કરોડની વસ્તી મઠીબર માણસોને પોતાની સાથે

ચુનામોની પેરે વર્તન ચનાવવા દર ગળ્ય કરવા દે છે તે માટે મને વારંવાર ટાણા માગવામા આન્યા છે પણ એ મોહ હારી ગયો છે, જૂનો જમાનો વહી ગયો છે અને આજે હિન્દીઓ આખી પરિસ્થિતિ તરફ જુદી જ નજરે જુએ છે હવે હિન્દ એવેન બનવા લાગ્યું છે, અને મન્યારે એમ્દમ તે મમજ જવુ ઇચ્છવા ભોગ છે”

હિન્દની બેદિવીની જગતને જવુ થાય તે માટે દાદાભાઈએ બંગાળને પોતાની લડત ચાલુ રાખવાનુ ઉત્તેજન આપ્યું હતુ

૧૬૦૬ ના જાન્યુઆરીની ૫ મી તારીખે “ બ ગાકી ” માં બંગાલી મિત્રો ભોગા મદેશામા તેમણે જણાવ્યુ હતું કે:—

તમામ ૫૦ જે જવાબદારી અને તંગે આવી પડી છે તે એમ બનાની આપવા માટે છે કે હિન્દીઓમા કેવડ મુધી દખી રહેવાની તાનાન છે એ વાગ આપણે એવી આમ મપાદન કરીએ તો સ્વગજ માટેની અની લક્ષી જનાઈ જે બંગાળના બાગવા ચાલુ રહે— અદિધાનો આપણે અત આવે તેની મને પના નથી હુ અનિમ નિષ્ફળતા માટે તથા હુ પણ આપણે મગરિત ચંને મામનો મવાની મકિત બનાનીનુ તો તેવી મણા બાબ થમે હુ એક વધુ અગત્યના પરિણામની આશા રાખુ હુ તે આમ વર્ગની નમરિત છે, અને હાનની લકન એ હેતુ પાગ પારે એની જનની છે એ વાગ ભોમ જમૂન થને તો તેઓ હમેના પોતાના નેતાઓને અનુમનને તથા મેમે

૧૬૦૫ ના ઓગસ્ટમા “ ડેવી ન્યુઝ ” ના પ્રતિનિધિ મમક્ષ તેમણે કહ્યુ હતુ કે —

લોર્ડ મર્જનને હુ પાર્લામેન્ટમા હનો ત્યાંથી ઓગણુ હુ તેઓ કુમામ બુધિના દેવાની હુ ના પાડતો નથી તેમણે અને લોર્ડ વ્યોર્ન તેમણેને હિન્દમા મલી ખનાયી કરી છે, અનેની મગ્યનીનિ હિન્દી પ્રમનના ઉધનના જુનસાને અગી નાખવાની હતી હવે હિન્દ જનકાળના હિન્દ કરતા જુદી જનનુ છે હવે દેગ સ્વગ ત્ય માટેના પરમમા માટે ત્યાગ થયો છે.

નવેમ્બરની ૧૦ મી તારીખે ઇંગ્લેંડવાસી હિન્દીઓએ દાદાભાઈ મને ગોખલેના માનમાં કરેલા લોજન સમારંભમાં રૂબરૂ. બોનરજીએ મહેમાનોની સલામી લેવડાવી હતી. તેના જવાબમાં દાદાભાઈએ એ જ એમની વાતો ફરી ફરીને રજૂ કરી હતી. સંસ્થાનો સ્વરાજ્યની હકુમતમાં આબાદ બનતાં જાય છે. હિન્દ સ્વરાજ્ય વિના પાયમાલ થાય છે. પણ સામાન્ય રીતે તેઓ ખૂબ “આશાવાદી” હતા.

છેલ્લાં પર વર્ષનું કામ નકામું ગયું નથી. કદાચ આપણા પ્રયત્નોને ફતેહ મળેલી જોવાને હું બાબરશાહી થયો યા નહિ, પણ તમારામાંના ધણાઓ હિન્દસ્વરાજ અને હિન્દની આબાદીનું પ્રભાવ જોવાને બાબરશાહી થશે.

લવિષ્ય માટે આવી આશા રાખવાનું એક કારણ સર હેત્રી કેમ્પબેલ બેનરમેન અને લેર્ડ રોઝબેરી જેવા લિબરલ મુત્સદ્દીઓનું જોડેરનામું હતું, જેમાં તેઓએ જોડેર કર્યું હતું કે બ્રિટિશ સંવતનતનું સત્ત્વ સ્વતંત્રતામાં સમાયેલું છે.

તેમણે વિશેષમા જણાવ્યું હતું. પરદેશમાં રશિયા અને જપાનમાં મદાન બનાવો બનત્રા પામ્યા છે, અને આ મદાન બનાવોનાં સ્પષ્ટ પરિણામો તરફ આપણા દાક્ષના મુત્સદ્દીઓ આંખમીચામણું કરી શકવાના નથી. આમની સભામાં મને આઈરિશ, રેડિકલ, અને ડેમોક્રેટિક પાર્ટી-ઓનો ટેકો મળ્યો હતો. પાર્લામેન્ટની બહાર આપણને આઈરિશ પાર્ટી-જે પાર્ટીને હું પ્રજાની પાર્ટી કહું છું—તેનો વિશાળ ટેકો છે. પણ સામાન્ય હેતુ બર લાવવા માટે એકત્ર થઈને કામ કરનારા મારા દેશ-બધુઓના સઘળા વર્ગોના સંગઠન પર હું સૌથી વધારે આધાર રાખું છું. જો આવી પ્રજા એક વખત પોતાના જનમસિદ્ધ હક્ક સમાન સ્વરાજ્ય મેળવવાનો નિશ્ચય કરે તો તેઓની માગણી કદી પણ નિષ્ફળ જવાની નથી.

ગોખલેએ આ સભામાં દાદાભાઈના અનુપમ દરજ્જા વિશે ઇસારો કરીને જણાવ્યું હતું કે અર્ધી સદીથી વધુ વખત સુધી પ્રજાના હૃદયમાં સ્થાન ધરાવનાર તેમના જેવો નેતા લાંબા વખત સુધી પાકવાનો નથી. થોડા જ વખતમાં હિન્દનો એક ખીજો ઉન્નત.

આત્મા હિન્દી પ્રજાને સ્વરાજ્ય તરફ દોરી જવાને બહાર પડ્યે એવો ખ્યાલ પણ ગોખલેને નહિ આવ્યો હોય. આ વીર પુરુષ તે વખતે દક્ષીણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહી સેનાનો સેનાપતિ હતો, અને દાદાભાઈએ તેના નૈતિક યુદ્ધ તરફ પ્રશંસાનાં પુષ્પ વેર્યાં હતાં. એ જુવાન બેરિસ્ટર કોઈ જ નહિ પણ હિન્દના હાલના નેતા . મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી હતા.

તા. ૧૪ મી નવેમ્બરે લિસ્ટની વિમેન્સ એસોસીએશનના આશરા હેઠળ મળેલી સભામાં હિન્દ અને ઇંગ્લેંડ વચ્ચે શુભેચ્છા પેદા કરવાની જરૂર દર્શાવતાં દાદાભાઈએ અફસોસ દેખાડ્યો હતો કે હિન્દનાં લાખો માણસો પેટભર લોજન કોને કહે તે સમજતાં નથી. હિન્દની મુખ્ય જરૂરિયાત પરદેશી ધંમરીમાંથી મુક્ત થવાની છે. હિન્દને સ્વરાજ્ય મળવું જ જોઈએ; અંગ્રેજોની ઇજ્જત, અંગ્રેજોના ઠોલ, અને હિન્દના જન્મસિદ્ધ હકકને ખાતર હિન્દને સ્વરાજ આપવું જોઈએ. ઇંગ્લેંડ વધુ વિલંબ કર્યા વિના હિન્દ પર સ્વરાજ્યની નવાજેશ કરવાની ઉદારતા બતાવે એવી તેમણે આશા દર્શાવી હતી,

પ્રકરણ ૩૦ મું.

ઐતિહાસિક પત્રો

દાદાભાઈ આ બધાં વરસો દરમ્યાન જાહેર સભાઓમાં બાપજી આપીને જ સંતોષ પામ્યા નહોતા. આ મહાન દેશભક્તની કલમ પણ ચાલુ પ્રચાર કરવામાં રોકાયેલી હતી. માતૃભૂમિના લાભની એક પણ તક તેઓ જવા દેતા નહોતા. ખાનગી વ્યક્તિઓ અને જાહેર સંસ્થાઓ સાથે પત્રવહેવાર ચલાવવા ઉપરાંત સરકારની આપ-ખુદી સામે તેઓ અખબારોમાં લેખો લખીને દેશની સેવા બજાવતા હતા. આ સમય દરમ્યાન તેમણે લખેલાં સેંકડો પત્રોમાંથી થોડાક પત્રો આ પ્રકરણમાં આપવામાં આપ્યા છે. તે પરથી તેમના અધ્યાગ કામકાજનો વાંચનારને ખ્યાલ આવશે.

ભારતીન વ્રુડ જોગ

જો અંગ્રેજોને આવી અથવા તેના ૧૦ મા ભાગ જેટલી પણ ફરિયાદ હોત તો તેઓ આથી સેકડોગણા સખત શબ્દો વાપરત, એટલું જ નહિ, પણ સખત પગલાં પણ ભરત.

વેડરબન જોગ

માર્ચ ૨૫, ૧૯૦૫.

જીવાન હિન્દીઓ બળ વાપરવાને શક્તિમાન થશે એવા વિચારથી તમારે ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી. લડનની ઇન્ડિયન સોસાયટીમાં અમે આ સલાહની ચર્ચા કરી હતી, અને બળ વાપરવામાં સાર નથી એ વાત બધા સારી પેઠે સમજી ગયા છે.

વાચ્છા જોગ

જુલાઈ ૨૭, ૧૯૦૫

રાજવહીવટની ખરાબી દદ બહારની વધી જાય અને લોકો છેલ્લે પાટલે જેસી વિપ્લવવાદી થાય નહિ ત્યાં સુધી આપણે કરડવાને તૈયાર

થવાના નથી પણ આપણુ હાનનુ હથિયાર જેમ અને તેમ મોટેથી વારવાર બમવાનુ છે આપણને સ્વરાત્ત્ય મળનુ જ જોઈએ એની માગણી હમેશા હિન્દના ચાંગે ખૂણામાં ચાનુ નહેની જોઈએ

આનાથી ખીજે દેનુ એ પાર પડશે કે લોકો ચળવળ કરવાની અને બહી તથા તેના દનાજો સમજવાની તાતીમ મેળવશે આપણે આમ વર્ગને માગ પ્રમાણમાં જાગૃત પ્રવે જોઈએ મરમર આપણને વધારે જવાવવાનો પ્રયામ કરે તેમ તેમ આપણી ધૂમ મોગી થની જોઈએ, અને આપણી ધૂમ સ્વગત માટે જ હોવી જોઈએ અનબલ આ બધુ મુશ્કેલ કામ છે પણ તે પાર પાડવુ જ પડશે એક બાળક લાચાર હોય છે, પણ તેની પાસે ગડવાનુ હથિયાર બળવાન છે અને બલ છે કે થોડા વખતમાં વિપ્લવવાદની શરૂઆત થશે

ગમેશ દત્ત જોગ

જુનાઈ ૫, ૧૯૦૩

લોડ્સ જ્યો ૮ મીનરને હિન્દીઓને જાની નોકરીમાંથી બદાગ માનવાનો પ્ર મો નિત્ય થ્યાં છે મામતો કટોકટીનો બનતો જાય છે સનદી નોકરી માટે હિન્દીઓને હરીફાઈ કે વા દેવાની લોડ્સ નિમ્નની મરમરે ખુલ્લે ખુલ્લી પ્રશિષ્ટ પ્રી હતી અને મર અરકાન પેરીની પ્રેરણાની લોડ્સ દેનકુદે જેને શરૂઆતમાં જાણી દીધી હતી તેનો હાનની મગકા જે લાગો વખત સુધી ચાલ ગયેશે તે વહેનો મોડો અમન કે સામા આમને દહે વખત આવી લાગ્યો છે કે જ્યાર મિશિય પનાદ નીચે સ્વાત્ત્ય માટેની ચળવળ શરૂ કરી જોઈએ મામ ધીમ ચાનો પણ દરેક પ્રશિષ્ટ આ દેનુ પાવ મંદિત કરી પડશે મારી ઉમરે આ મજાન સભામાં ભાગ લેવાને વુ શુભિમાન થવાનો નથી તેથી આ કામ જુવાનો ઉપાડી લે તે જોઈએ વુ થોડા આગુ ધુ

વાચ્છા જોગ

જાન્યુઆરી ૧૨ ૧૯૦૫

પ્રેમિય ધીમી અન મિનરમનિકાગી ૮ એવી લાગબીથી ૭૭ ની રમમાં તેની મામે જે બીથી ૮ એ જામતોવાની લાગ ની જામી છે તે ન મદેમની નગરમનુ કામ પરિણામ આ ૩૫૬ ને તેનો વિશામ ૮ અને ૪ નિઃ અનીની રમને પ્રદિનમાર જાનવાની પળી

જરૂર છે તે સાથે હિન્દી પ્રજાને પણ તેની વાસ્તવિક હાલતનું જ્ઞાન કરાવવાની તેણી જ જરૂર છે જરૂરી પરિવર્તન લાવવા માટે બન્નેના મગ્નની જરૂર છે પત્રી માનિ અહિંસા થાય ત્યાં હિંસક ક્રાંતિના અરૂપનો આધાર ત્રિગિશ સંગ્રહ અને ત્રિગિશ પ્રજાના હાથપણ ત્યાં ગેરહાથપણ પણ નહોતો

જુલાઈ ૧૨, ૧૯૦૬

હિન્દના સઘળા અન્યાયો અને જરૂરી-આતોનો એક માત્ર ઉપાય સંગ્રહ છે, એમ આપની એમ મંત્ર મપણે જાણે છે એની ૧૦ આશા રાખુ છું એકેએ પોતાની ફરજોના મેં અરૂપો નહોતો તદ્દાત સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ હો-એસતું મુખ્ય મંત્ર દેશને સંગ્રહ તરફ જોઈએ અને તેમ જ નદીથી દોરી જાય તે પ્રમાણે નજનીતિમાં રહેવા કન્યાના છે તેનું બીજું કામ હાનના ગરબહીન તરફનો અભાવ બતાવી આપવાનું છે આ મેંમા પહેલું કામ વધારે ઉપયોગી છે એકેએની આખી ચળવળને આમ વર્ગનો દેશ મળે તે પ્રમાણે તે અનાવવાની ગોઠવણ કરી જોઈએ

હિન્દમેન જોડ

૧ જુલાઈ, ૧૯૦૪

જો તમે એકેએ પણ હજીયે કર્યા ત્યાં તેને ઉતારી પાડવા માટે મંત્ર નખગો તો જો એક માત્ર મંત્ર મારફત હિન્દ પોતાની મક્કિત માટે કામ કરવાનું છે અને તમે નયગી પાડીને નિહાળી જોશો આથી હિન્દને નુકસાન થશે જો તમે કર્યા માગ્યા નથી તેથી મને આશા છે કે તમે એકેએને નયગી બનાવવા કદ્ય કરો નહિ એકેએને હિન્દમાજ પરમપર નિરોધી હિંતોની સામે બાથ બીડવાની છે હિન્દીએના આગ્રહની આખીઆ વિર નમારો ગમે તે અનિપ્રાય હોય, પણ તમારે એ આખીએ દર કર્યામાં તેએના માર્ગદર્શક થવું જોઈએ અમારા કામમાં એક વાત મદતની છે અને તે એકેએને પોતે જ હાનના રાજ તના આનિષ્ટો ધિમ્મગી માટે તે છે હાનના નાજતને ધિમ્મગી માદનાર તમાગ જોવો એક એકે ૮ પણ ત્રિગિશ પ્રજાના મન પર વધારે મારી છાપ પાડી શકે આપણે ત્રિગિશ પ્રજાને ખાતરી કરી આપી તેને આપણા પ્રિયારની બનાવવાની છે અને એ કામમાં મળતી દરેક મદદ એ દેવને આગળ વધાવવાની છે

ચવાતા નથી. પણ આપણુ હાલતુ હથિયાર જેમ અને તેમ મોટેથી વારવાર બમવાતુ છે. આપણને અસાધ્ય મળતુ જ નેહએ એની માગણી હમેશા હિન્દના ચારે ખૂણામાં ચાતુ ગહેરી નેહએ.

.. ..આનાથી બીજે દેતુ એ પાઠ પડશે કે સોફા ચળવળ કરવાની અને બદી તથા તેના હાથાને સમજવાની તાલીમ મેળવશે. આપણે આમ વર્ણને આગ પ્રમાણમાં જાગૃત કરવો નેહએ મગમગ આપણને વધારે દબાવવાનો પ્રયામ કરે તેમ તેમ આપણી ધૂમ મોગી થવી નેહએ, અને આપણી ધૂમ અગત્ય માટે જ દેવી નેહએ. અલબત્ત, આ બધુ મુશ્કેલ કામ છે, પણ તે પાર પાડવુ જ પડશે. એક બાળક લાલચ દેવા છે, પણ તેની પાસે ગડવાતુ હથિયાર બળવાન છે. અને બધ છે કે ઘોડા વખનમા વિપ્લવવાદની શરઆત થશે.

રમેશ દત્ત જોગ

જુલાઈ ૫, ૧૯૦૩

સોડં ન્યોન-૮ તેમજ તેને હિન્દીઓને જાણી નોંધીમાથી બદલ માંવાનો દાગમે નિશ્ચય કયો છે... મામતો કરોડકરીનો બનતો જાય છે. મનગી નોનગી માટે હિન્દીઓને દગીફાઈ કરવા દેશની સોડં સિમનની નરકાઈ ખુલ્લે ખુલ્લી ટ્રેડિંગ કરી દત્તી, અને મગ અમર્યાન પેગીની પ્રેન્સાથી સોડં કેનજુકે જેને શરઆતમા જ ડાખી દીધી દત્તી તેનો દાનની મગકાન જે વામો વખન મુંડી ચાતુ ગહેરો તો વહેરો મોટો અમન કરવાના આવશે. દરે વખન આરી લાગ્યો છે કે ત્યારે મિશિય પનાદ નીચે અસાધ્ય માટેની ચળવળ શરૂ કરી નેહએ. મગ પીમુ ચાવશે, પગ દરેક કોશિય આ દેતુ પડે જ રેડિન કરવી પડશે મારી ઉમરે આ મહાન લડાઈમા બામ સંવાને દુઃશમિમાન થાવો નથી, તેથી આ મગ જુવાનો ઉપાડી સે ને જોવાને દુઃખનો આજુ પડુ.

વાચકા જોગ

નવમ્બરની ૧૨, ૧૯૦૪

મૈમન પીન અને મિનમનિમગી છે એવી લામણીથી ડગડની પ્રતમા તેની માને જે અપીન અને અનનેનવી લામણી જામી છે તે જ મૈમનની ચળવળનું કુતમ પરિણામ અને ફગ છે. તે નેગે વિશામ છે, અને પ્રાનિ ર. અરીની પ્રતને મદિનમગ જાગરવાની પડી.

હિન્દમાં ગયા તે પહેલાં ત્યાં જનભાવની સલામતી અથવા શહેરી સ્વતંત્રતા ન હતી. મદ્રાસમાં થોડા વખત પર અને એક જિંદગી દરજ્જાના દેશીએ કહ્યું હતું કે “તમે અમેરિકનો જિંદગી, સ્વતંત્રતા, અને સુખ મેળવવાના પ્રયાસ—માટે લડો છો તે બધું અમને મળી ગયું છે, અને જે બ્રિટિશ સત્તા હિન્દમાંથી આવતી કાલે ખેંચી લેવામાં આવે તો અમારા દેશમાં અધાધુધી ફાટી નીકળશે, અને અમે માંહોમાંહે કપાઇ મરીશું.” હું કપૂલ કરું છું કે જે લોકોને આવી આશ્વત્થામાંથી બચાવી લેવામાં આવ્યા હોય તેઓએ તેનો ખર્ચ ભોગવવો જોઇએ.

ન્યુયોર્કના પ્રિંસપલ દાદાલાઇનો જવાબ

જૂન ૧૦, ૧૯૦૦.

તમે અને તમારા મદ્રાસી ગૃહસ્થે હાલની બીજી બીજીનો વિચાર કરેલો જણાતો નથી. “અમારે ખર્ચ ભોગવવો જોઇએ” એવા તમારા કથન સબંધી મારે કેટલીક ખરી હકીકત કહેવી પડશે. અમારે ખર્ચ અને મોટે ભાગે અમારું લોહી રેડીને બ્રિટિશ હિન્દની સસ્તનત સ્થાપવા તથા તેને નિભાવવા માટે જગાડવામાં આવેલી બધી લડાઇઓનો બધો ખર્ચ અમારે આપવો જોઇએ, અને બદલામાં ગુલામ અને બિખારી બનવું જોઇએ? અમારું લોહી ચૂસીને દેશમાંથી કરોડો રૂપિયા ઉપાડી જવા અથવા વાઇસરોયો અને દુકાળ કમિશનરો જે રકમો મળૂર કરે તે અમારે ભરવી જોઇએ? કોઇપણ દેશને ગરીબ બનાવવામાં આવ્યો હોય તેટલા પ્રમાણમાં અમને કંગાળ બનાવવા માટે અમારે પૈસા આપવા જોઇએ? દુકાળ, મરકી અને ચાકુ ભૂખમરા જેવા “ખીજ સુધારા”ના સઘળાં પરિણામોનો ખર્ચ અમારે ભોગવવો જોઇએ? અમારી મિલકતની સલામતી જે અત્યંત બુદ્ધિશાળી, અને વિજ્ઞાની રીતે અમારા રક્ષણકર્તાઓએ છિનવી લીધી છે તે માટે અમારે પૈસા આપવા જોઇએ? ભૂખમરો, દુકાળ, અને રોગચાળા વગેરેની જોગવાઈ કરીને અમારી જિંદગી ઇતવા લાયક સંખ્યામાં આવી નથી તે જિંદગીની સલામતીનો ખર્ચ અમારે આપવો જોઇએ? ભૂખ મરી જવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા ભોગવવા માટે અમારે પૈસા આપવા જોઇએ? અમારું લોહી પીનારા યુરોપિયન અમલદારો, અને અમારી જમીન, મળૂરી, અને કુદરતી સાધનો ચૂસી જનારા બિનસરકારી

બધું વહાણવટું બ્રિટિશોના હાથમા હોવાથી નુ અને વીમાની રકમ સામાન્ય રીતે સેક્ટે છ ટકા પ્રમાણે ઉમેરવાની છે.

આ બધામા ઇંગ્લાન્ડમા ગખનામા આવેલી રૂપી પેપરની રકમ ઉપરાંત મુનાઇટેડ કિંગડમમા કરેલું કરજ જે ૧૯૦૦ મા ૧ અમજ ૮૧ કરોડનું હતું તે ઉમેરવાનું છે હિન્દમા કરજ ૧ અમજ ૩૨ કરોડનું છે, જેનો એક ભાગ યૂરોપિયનો પાસે છે.

હેવટે આ એકનિત શોપણથી હિન્દને વ્યાજ ગુમાવવું પડે છે તે ધ્યાનમા લેવાનું છે. હિન્દમા સામાન્ય રીતે વેપારીઓ નવ ટકાનું ચક્રવર્તી વ્યાજ લે છે, પણ ફક્ત પાંચ ટકાનું વ્યાજ ગણીએ તો પણ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના ખર્ચની રકમ ઘણી ગળતર થઈ જશે હકાળા અને શોપણા વગેરેથી મરી ગયેલા લાખો માણસો અને ભૂખે મરતા કરોડો માણસોની પાંચમાવીમા પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો ખર્ચ સમાધ નય છે

માઇસોરના દિવાન સર કે. શોપાદ્રિ આચર જોગ.

ડિસેમ્બર ૨૦, ૧૯૦૦

કેટલાક વખતથી “માઇસોર સ્ટેન્ડર્ડ” વાચતા મને હું ખ થયું હતું જતા તમને તરફી આપવાનો મારો વિચાર ન હતો પણ “હિન્દુ”મા એક લેખ વાચવાથી આ પત્ર તમને લખવાનો મે કરાવ કર્યો છે કે જે લેખ પત્રથી દ્વિગીરી સાથે મે જાણ્યું છે કે માઇસોર રાજ્યનો વહીવટ નીચેથી ઉપર સુધી દેરાંઓ મારફતે જ ચલાવવાની ખરી રાજનીતિનું તત્ત્વ ત્યજ દેના માગે કે બ્રિટિશ સરકારે પણ એ સિદ્ધાંત મનૂર રાખ્યો હતો, અને ન્યારે અગાંધ મહાગળ સગીર હતા ત્યારે હિન્દી સરકારે ધીમેધીમે રાજવલીવખાથી પરદેરી તત્ત્વ ઓછું કરવા ખાસ પગલા લીધા હતા, કે જેથી મહારાજા ન્યારે ગાદી પર આવે ત્યારે ખનતા સુધી બધો વહીવટ દેશીઓના હાથમા જ હોય માઇસોરમા યૂરોપિયનોને રાખવાથી ત્રણ આદત આવશે (૧) બ્રિટિશ હિન્દની પેઠે માઇસોર આર્થિક શોપણને આધીન બનશે (૨) હિન્દીઓ રાજવલીવ ચલાવવાને હાથક નથી, અને તેઓને યૂરોપિયનો વિના ચાલી શકે તેમ નથી એમ પૂરવાર થશે, જેથી હિન્દીઓ પર સખત આવાત પડશે (૩) એંગ્લો-ઇન્ડિયનો જેઓ ૩૦ વર્ષથી વધુ સમય સુધી માઇસોરના હિન્દુ રાજ્યને સજન કરનાનો વિરુદ્ધ પડ્યા હતા તેઓ

યુરોપિયનોનો ખર્ચ અમારે માથે પડવો જોઈએ? ટૂંકમાં એ પ્રશ્નને બીજી પ્રશ્નને આપેના મળીય વચનોનો ભગ શ્રુતારી વિનાશ અને અપ્રમાણિત મનગની પધ્ધતિનો ખર્ચ હમાર ભગવો જોઈએ !^૧

મેજન જે બી કીથ જોગ

ડિસેમ્બર ૨૫, ૧૮૦૧

તમે “આમરે ૫૦ વગમનો હિન્દના પાશ્વત્ય ખર્ચનો અડસટો ગણુના માગો છો આપણે આ મવાન હાથ ધરીએ તે પહેલાં યાદ ગણનાની જરૂર છે કે ૧૮૪૮ માં પગલ મ ખાતસા કનામા આન્યુ તે પહેલાની બધી લગાઇઓમા હિન્દીઓએ રેડના લોડીની વાત બાબુએ રાખના એ લગાડોનો તમામ ખર્ચ હિન્દીઓએ આપ્યો હતો સસ્તનતના નિમાનનો ખર્ચ પણ હિન્દીઓ પગ પડ્યો હતો અને આ બધામા ધરુ ઇન્ડિયા કંપની જાહેર રીતે અને બધા યુરોપિયનો ખાનગી રીતે આ દેશમા જે દોનત લઈ આન્યા હતા તે ઉમેરવાની છે આ બધી ગમ આજ માથે અનન્યની થના જશે અને તેમા પાશ્વત્ય સસ્કૃતિના ખર્ચની ગમ નાનીસતી નથી

૧૮૫૦ પડીને ખર્ચ નિકાસ પરથી અથવા તે કાઢ પણ જાતના લાભ પિના આ દેશની ઉત્પન્ન અને દોનત નિકાસ શ્રવામા આની છે તે પછી ગણુનાનો છે અને તેના સત્તાવાર આકડા મળી શકશે આ ખર્ચ જે ભાગમા વહેવાયેનો છે

(૧) હિન્દીઓને મગાળ મળીને હિન્દમા યુરોપીઅનો જે વાપરે છે તે બધુ આ ખર્ચનો કોઇ વિશ્વામપાત્ર અડસટો નોધાયો નથી આ ખર્ચ વર્ષે ૧૦ શ્રેડ રૂપિયાનો ગણુવામા આવે છે

(૨) ચોક્કસ નિકામ તરીકે હિન્દમાથી જે માન અથવા દોનત મીવી પરદેશ ચાની જાય છે તે હિન્દના બળનાના અશક્તિના જમાનાના ૭ વગમ મિત્રામ મત્તાના રીતે ૫૦ વરમની આ નિકાસ ૬ અમજ ૬૪ મગડની ગણુવામા આવે છે આમા વેપારી નિકાસનો નફો જે ફક્ત ૧૦ મગનો છે તેની ૩ અમજ ૧૦ શ્રેડની રમ ઉમેરવાની છે

૧ તાનાએ આ પત્રવહેવાર પ્રગ મગની પરનામગી માગી હતી, પણ મિશપે ના પાડી હતી

માથે હું મળતો થાકે છું પણ મારે મારી માન્યતા તમારાથી છૂપાવી ન જોઈએ હિન્દુમા હિન્દી થાપણથી ચોખ્ખાના કાગળાના શર કરનાનો આપણો બંનેનો હેતુ પાઠ પાડવા માટે તમાંગ જેના ઉંચા દગ્ગળના દેશસેવકોના બળવાન ટેમની મને જરૂર પડશે ૮૭ મમ અખતરાના તમમ પર છે માન નિષ્ણનો મમે લાગી ગયા છે, અને આમરે ચાપાય લાખના ખર્ચના અખતરથી તેની ફતેહ માટે મારી ખાતરી થાય નહિ ત્યા સુધી થાપણ માટે નાણા નહિ ઉઘગવનાનો મે નિશ્ચય કર્યો છે '

જગતના એક મહાન ઔદ્યોગિક દેશના દરબજા પર હિન્દને ચઢાવવાની પોતાની સુદર યોજનાનું પશ્ચિમ જોવાનું આ મહાન ઉદ્યોગપતિના નમ્રીખમા લખાયેલું ન હતું. તેમની યોજના પ્રયોગનો તળકો પસાર કરી ગઈ તે પહેલા તેઓ દેવલોક પામ્યા હતા. પણ જ્યારે તેમની યોજનાએ વહેવાડ રૂપ લીધું, અને ૧૯૦૭ ના ઓગસ્ટમા જાહેર પ્રજા પાસેથી નાણા માગવામા આવ્યા ત્યારે સુખક્રમા તાતા કંપનીની ઓફીસમા સવાન્થી માજ સુધી નાણા શેકનારી પ્રજાના ટોળેટોળા લેગા થયા હતા, અને લોખંડના ઉદ્યોગ માટે જોઈતી થપણની પાઈએ પાઈ ફક્ત ત્રણ અઠવાડિયામા હિન્દીઓએ ભરી આપી હતી

ફરામ દાદીના જોગ

આપ્ટોગર ૨૫, ૧૮૦૧

માન મન મુજબ ચાલતો મયલો ચોખ્ખો દગો છે અને તેથી પ્રજા પર જનો ભારે મોજે બાની પડ્યો છે અમીન તિજોરીખાતુ તે સમજાય છે અને હિન્દી પ્રાન સાથેના પત્રરહેનામા એ ખાતાએ પોતાના મિત્રો સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યા છે

વાચ્છા જોગ

આપ્ટોગર ૧૮, ૧૮૦૫

મને આશા છે કે જગતીઓ બહિષ્કારની ચળવળ ચાલુ રાખશે, અને હરે પોતાની થાપણથી પોતાના દુરોત પોતાના હાથમા તેમની જરૂર સમજશે આ અદેલીની ચાલ મુજબની મિત્રો માટે ધર્મી

માઈસોર અને બીજાં દેશી રાજ્યો માટે સીધો બ્રિટિશ વંહીવટ જ ઉત્તમ છે, એમ માધ્યમ પડવાથી મલકાશે.

માધ્યોદની સેનાની ખાણ અને બીજાં ખનિજ સાધનો મળ્યાં હું આગા રાખું છું કે મળફર ખાણો પરદેશીઓને મોંપી રાજ્ય માટે નજીની રોયલ્ટી અને લોકો માટે મજૂરીની નજીવી કમાણી સ્વીકારવાને બદલે માઈસોરની સરકાર અને પ્રજા પોતે જ ખાણની ખીત્રવણી કરી કુદરતે બક્ષેલી દોલત પોતાને માટે જ રાખે.....હું તો આગળ વધીને એમ કહું છું કે માઈસોરે પોતાની રૂંચતને રાજવહીવટ મલાવવા માટે તૈયાર કરવાનો દરેક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જમશેદજી એન. તાતા એંગ.

“તમને ફરીથી તકલીફ આપવા માટે ખદ્દા થશે નહિ. તમને દસ લાખ રૂપિયા જોઈએ છે તે હિન્દના રાજ્યો પામેથી મેળવવાનું બને તેમ નથી ? થોડાક હજાર હિન્દીઓને ચુગરાનમુ સાધન આપી પરદેશીઓને હિન્દની કુદરતી દોલતનો લાભ આપવામાં તમે હથિયારરૂપ બનો એ વિચાર્યો મને દુઃખ થાય છે. મારે મન એ હિન્દને મોટી હાનિ કરવા સમાન છે. બીજા લોકો એ દોલત ધસડી જાય તેના કરતાં તે જમીનમાં દહાડ રહે તેને હું બહેતર માનું છું.....મને આશા છે કે જેવી લાગણીથી મેં આ લખ્યું છે તેવી જ લાગણીથી તમે તેનો સ્વીકાર કરશો.”

જો દાદાભાઈ અને બીજા મિત્રો તેમને જોઈતી થાપણ ઇંગ્લેન્ડમાં આપવું પડે તેટલા જ વ્યાજથી બ્રિટિશ હિન્દમાંથી ઉધરારી આપવામાં મદદ કરે તો પોતાને ખૂબ આનંદ થશે એમ જમશેદજી તાતાએ જણાવવાથી દાદાભાઈએ આ દિશામાં તેમને દિયોગ્મન મદદ કરી હતી.

તાતાએ તા. ૨૦ મી ફેબ્રુવારી ૧૯૦૩ ને દિને દાદાભાઈ પરના પત્રમાં લખ્યું હતું:—

“લોખંડ અને પોલાદની ખારી ચોળવાને તમે ફરી એક વાર ટેકો આપ્યો તેથી મને ઘણી ખુશાલી ઉપજી છે, અને તમારા માયાળુ પત્ર માટે હું તમારો દિયોગ્મન આભાર માનું છું. એક પારસી શુદ્ધરમે મામ્યા પર્લ્સાં એક લાખ રૂપિયા આપવાનું કહ્યું છે તે ખ્યાલમાં લેનાં આખી થાપણ હિન્દમાંથી જ મેળવવાનું અશક્ય નથી એવા “કમરે—દિન્દ”ના આશાવાદી વિચારો

માથે હું મળતો થાઉં છું પણ મારે મારી માન્યતા તમારાથી છૂપાવી ન લેખએ હિન્દીમાં હિન્દી થાપણથી લેખડના કાગળના શરૂ કરનાનો આપણો બંનેનો હેતુ પાળવા માટે તમારો જેના જેવા દરજ્જાના દેશસેવકોના બળવાન ટેમની મને જરૂર પડશે હજી મમ અખતરાના તમમ પગ છે માન નિષ્ણુતો મમે લાગી ગયા છે, અને આમરે ચા/પાચ લાખના ખર્ચના અખતરથી તેની ફતેહ માટે મારી ખાતરી થાય નહિ ત્યાં સુધી થાપણ માટે નાણા નહિ ઉધગાનનાનો મે નિશ્ચય કર્યો છે ”

જગતના એક મહાન ઔદ્યોગિક દેશના દરજ્જા પર હિન્દને ચઢાવવાની પોતાની સુદર યોજનાનું પરિણામ લેવાનું આ મહાન ઉદ્યોગપતિના નસીબમાં લખાયેલું ન હતું. તેમની યોજના પ્રયોગનો તળકાંકો પસાર કરી ગઈ તે પહેલાં તેઓ દેવલોક પામ્યા હતા. પણ જ્યારે તેમની યોજનાએ વહેવાડ રૂપ લીધું, અને ૧૯૦૭ ના ઓગસ્ટમાં જાહેર પ્રજા પાસેથી નાણા માગવામાં આવ્યા ત્યારે સુબંધમાં તાતા કંપનીની ઓફીસમાં સવાન્થો સાજ સુધી નાણા શેકનારી પ્રજાના ટોળેટોળા લેગા થયા હતા, અને લેખડના ઉદ્યોગ માટે જોઈતી થાપણની પાઈએ પાઈ ફક્ત ત્રણ અઠવાડિયામાં હિન્દીઓએ ભરી આપી હતી

ફરમા દાદીના જોગ

ઓક્ટોબર ૨૫, ૧૯૦૧

માન મત મુજબ ચતુર્થનો પ્રયત્નો ચાકજો દગો છે, અને તેથી પ્રજા પગ યનો ભારે મોજે બાની પડ્યો છે આદીનું તિજેરીખાતું તે મમજી ગયું છે અને હિન્દી પ્રધાન સાનેના પત્રપત્રનારમાં એ ખાતાએ પોતાના વિચારો સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યા છે

વાચ્છા જોગ

ઓક્ટોબર ૧૯, ૧૯૦૫

મને આશા છે કે બગાનીઓ મદિખાગની ચળવળ ચાતુ ગમશે, અને હવે પોતાની થાપણથી પોતાના ઉદ્યોગો પોતાના હાથમાં લેવાની જગ મમજીએ આ અંગેની ચળવળ મુજબની મિત્રો માટે ધાગી

લાબકારી નિવડી હશે. કકત હિન્દના વપગરણ કાપડ પૂરું પાડવા માટે બધી મિયોમા બનતા માથને જોઈતું બજાર મળી રહેશે, અને બીજી ઘણી મિયોમી જગત પડશે. મને નવાઈ લેખજ છે કે લેકેશાયર્નો હિન્દે બહિષ્કાર કરેલો હોવાથી તે હિન્દને નવી મિલો માટે જૂની મિલોનાં યત્રો મમાન્વા માટે માથ પૂરો પાડશે કે નહિ! હિન્દ પોતાને જોઈતા યત્રો તૈયાર કરવાના કાગખાના ચાલુ કરી શકશે ?

બાળગ ગાદર તિલક જોગ

એપ્રિલ ૧૬, ૧૮૯૭.

મગકાર અને માર્વજનિક મમા વચ્ચે કઈ કમનમીય તકરાર થવાની હકીકત માંબળી અને દુખ થયું છે. એ એક દુર્ભાગ્ય છે. આપણી રાજદ્વારી પગિથનિમા પૂનાના લોકોએ એક જમાનાથી નિમા-વેલી સન્ધ્યા એક પળમા નાશ થઈ જાય તે આપણને પગવડે તેમ નથી.મને આશા છે કે મમા પર પડેલા ફટકામાંથી તેને બચાવી લેવા તમે તમાગથી બનતું કરશો. એ કામ અશક્ય નથી. તમે અને તમાગ માથીઓએ જે આમજોગના શુસ્માંથી ઉપયોગી કાગકિર્દી શરૂ કરી હતી તે શુસ્મો આતુ રાખવાથી તમે મુશ્કેલીને પડોમી વજારને શક્તિમાન થશો.

મુરેન્દ્રનાથ બેનરજી જોગ,

ઓગસ્ટ. ૨૩, ૧૯૦૦

હું તમને લખણ માતુ છું, અને મોલીતાન ધોરને પણ લખુ છું કે “ બગાલી ” અને “ પતિમા ” વચ્ચેનો મનભેદ જોઈ મને દુખ થયું છે. આપણને આવી માદોમાદેની તકરાર પગવડવાની નથી.

વડા પ્રધાન એ. જે. બાહુર જોગ.

માર્ચ ૭, ૧૯૦૫

હિન્દના વામિરોય સાથે હિન્દની નેશનલ કોએમના પ્રમુખ તરીકે મર દેવી કોમનના પત્રદેરા સબધીના ગયા મદિનાના તા. ૨૮ મી ના અનિવિવેકી પત્ર માટે હું તમારો આભાર માનુ છું. તમે તેમાં દરો હો કે લોઈ કર્જને “દગરની ચર્ચા કરવાના હક માટે” કોએમના પ્રમુખને મગસાની ના પાડી હતી. પણ હું મરિનથ જાણતરા માતુ છું કે એ વાત ગેરમજબૂરી છે, કેમકે લોઈ કર્જને કોમ જનની ચર્ચામાં

ઊતરવાની અરજ કરવામા આવી ન હતી વાઈસરોયના જવાબની છાપેલી નકલ હુ આ સાથે ખીકુ છુ તે પરથી જણાશે કે “મુબમ્મદ મગેની કોંગ્રેસની છેલ્લી બેઠકમા પસાર થયેલા દરાવેની નમ્લે નામદાર વાઈસરોયને હાથોહાથ પહોચાડવા માટે જ” સર હેત્રી કોન તે નામદારને મળના માગતા હતા એ બિના લોર્ડ કર્ઝન જણાવતા હતા ઉપર જણાવેલા હેતુ માટે મુનાકાત લેવાની લોર્ડ કર્ઝને ના પાડી હતી, અને લડન ઇન્ડિયન સોસાયટીએ આ ઇન્કાર સામે જ વિરોધ દર્શાવ્યો હતો પ્રાચીન કાળથી ગમે તેવા રક અજબદારની વાજબી ફરિયાદ જાતે સામીજવાનો નિવાજ હિન્દના રાજકતાઓમા આવ્યો આવ્યો છે.

પીઅરસન્સ મેગેઝીનના તંત્રી જોગ

નાતાલ ૧૯૦૨

હતભાગી દેશમા શાંતિ અને માનવીઓ તરફ શુભેચ્છા નથી, પણ ચાતુ માગમારી છે દુમળ અને રોમચાળાથી લાખો માણસો મરી જાય છે, અને સારા અથવા માદા વરસમા કરોડો ભૂખે પેટે જીવે છે. કોઈ જગ્યાએ આશાનુ કિરણુ નથી, નની સદીમા નવા ગમ્મ માદી પર આવ્યા છે, પણ હિન્દ હમેશના જેવુ જ કગાળ છે અત્યંત ગભીર વચનો પાળવાના કંઈ ચિહ્નો જણાતા નથી મુનાઇટેડ સ્ટેટસે અત્યાર અગાઉ નવા જીતેલા દેશોની પ્રજાને ઉન્નત અને આઝાદ બનાવી સ્વરાજ્ય માટે તાલીમ આપવાની શરૂઆત કરી દીધી છે, પણ હિન્દને આશરે ૧૬૦ વરસથી શુવામીના બંધનમા રાખવાનુ ક્રિાને ચાતુ રાખ્યુ છે

ડેલી ન્યુઝના તંત્રી જોગ

તા ૩૧ મી માર્ચના “ડેલી ન્યુઝ”મા “એક વાચના” હિન્દમાથી થતા ૩૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડના વાર્ષિક શોમણુ સબ્ધી માહિતી માગે છે, તમે મને એ માહિતી પૂરી પાડનાની રજા આપશો? મે અગાઉ બે ત્રણ વાર આ સબ્ધી પુનાસા કર્યો છે, પણ હાલમા મે છેલ્લામા છેલ્લા આકડા મેળવ્યા છે.

કોઈ પણ દેશમાથી ખીજ દેશો સાથેના વેપાર મારફતે દોનત ધસડાઈ જાય છે, અથવા તેમા વધારો થાય છે-ચોઅ સરેગશ મેળવતા માટે હું દશ વરસના આકડા અહીં રજા કરુ છુ, પણ ૧૮૮૮-૧૯૦૦ અને

૧૯૦૦-૧૯૦૧ ના એ વરસ દુકાળના હોવાથી તે હુ છોડી દઉં છું. એ જ વગેરે અથવા ૧૮૯૨ થી ૧૮૯૯ અને ૧૯૦૨ તથા ૧૯૦૩ ના દસ વરસ માટેના યુનાઇટેડ કિંગડમના આક્રમક મે લીધા છે. છેલ્લામાં છેલ્લા આક્રમક ૧૯૦૩ સુધીના મને છે. (Parl. Ret. ed. 2192-1904) આ દસ વરસમાં યુનાઇટેડ કિંગડમના વેપારી માત્ર અને સોના ચાંદીની આયાત ૪,૯૮૮,૯૧૯,૩૫૯ પાઉન્ડની થઈ હતી. એ જ સુદમાં વેપારી માત્ર અને સોના ચાંદીની નિકામ ૩,૪૨૧,૪૭૮૧૫૩ પાઉન્ડની થઈ હતી. આ પરથી નિર્દેશ કરતા આયાતનો વધારો અથવા નિકાસ વેપાર પરનો નફો ૧,૫૬૭,૪૪૧,૨૦૬ પાઉન્ડનો થયો જાય છે. એનો અર્થ એ થયો કે ઇંગ્લેન્ડને પોતાની નિકાસની આખી રકમ (૩,૪૨૧૪૭૮.૧૫૩ પાઉન્ડ) પાછી મળી હતી અને દસ વરસ દરમિયાન પરદેશો સાથેના આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાંથી વધારામાં ૧૫૬૭,૪૪૧,૨૦૬ પાઉન્ડની દોમત મળી હતી. આ રીતે યુનાઇટેડ કિંગડમે પોતાની નિકામ પર ૪૫૮ ટકાનો નફો મેળવ્યો હતો.

આમાં હું નીચે મુજબની છૂટછાટ મુકુ છું ૧,૫૬૭,૪૪૧,૨૦૬ પાઉન્ડના કુલ નફામાં દસ વરસ દરમિયાન હિન્દમાંથી રાજદારી શોષણ તરીકે મળેલા આશરે ૩૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ સમાઈ જાય છે. આ ઉપર જણાવેલા નફામાંથી આ ૩૦,૦ ૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ બાદ કરીએ તો હિન્દના શોષણ મિનાય ખીમ દેશોમાંથી મળેલો નફો ૧,૨૬૭-૪, ૪૧ ૨૦૬ પાઉન્ડનો થયો જાય છે. આ ઘટાડાને લીધે, યુનાઇટેડ કિંગડમનો નફો ૪૫૮ ટકા પરથી ઘટીને ૩૭ ટકાનો થયો જાય છે.

હવે હું હિન્દના આક્રમક લઉં છું (Parl. Ret. ed. 2200-1904) દેશી રાજ્યો સાથે લેતાં વેપારી માત્ર અને સોનાચાંદીની કુલ નિકાસ રૂ. ૧,૧૮૦,૬૬૬,૦૦૦ની હતી. આમાં નિકાસના નૂર અને વીમા માટે યુનાઇટેડ કિંગડમના સેનાની રકમ ઉમેરવાની છે, કેમ કે તે બરતિયામાં અને મરકારી આક્રમકમાં ઉમેરવામાં આવતી નથી..... વીમા અને નૂરની રકમ રૂ. આશરે પાંચ લાખ જેવે મુકુ છું. નિકાસની રકમ રૂ. ૩૧૮, ૮૮૮, ૦૪૦ ની છે. તેમાં પાંચ લાખ પ્રમાણે વીમા અને નૂરની રકમ રૂ. ૧૯,૨૪૭,૪૧૨ ઉમેરતા હિન્દની કુલ નિકામ રૂ. ૧,૧૮૦,૬૬૫,૦૦૦ + ૧૯,૨૪૭,૪૧૨ = રૂ. ૧,૧૯૯,૯૧૨,૪૧૨ની થશે.

હવે તુલ નિકાસ પર નફો મળવાનો રહ્યો યુનાઇટેડ કિંગડમનો નફો ઉપર જાણના મુજબ ૩૭ ટકાનો હોના છતાં હું હિન્દનો નફો ફક્ત ૨૦ ટકા ગણુ છું આ રીતે ગણતા તુલ નિકાસ રૂ ૧,૧૮૮૮૧૨,૪૧૨ માં નફાના રૂ ૨૩૮૭૮૨,૪૮૨ ઉમેરતા રૂ ૧,૪૨૮,૬૮૪૮૬૪ થવા જોઈએ, જે હિન્દ યુનાઇટેડ કિંગડમના જેવા સંજોગોમાં હોત તો તેણે આપલી રકમનો માન આપાત મૂલો જોઈતો પશુ હિન્દે ફક્ત રૂ ૮૨૩,૨૦૪,૦૦૦ નો માન આપાત મૂલો છે, એટલે ૧૦ વરસમાં તેને રૂ ૫૧૫,૪૮૮,૮૮૪ ની ખોટ મળે છે, યાને હિન્દે આપલી હોત તો ગુમાની છે

૧ પાઉન્ડના ૧૫ રૂપિયાના હાનના કુડિયામણના ભાવે આ શોષણની રકમ રૂ ૩૪૩,૬૫૮,૮૨૦ પાઉન્ડની અથવા દર વરસે રૂ ૩૪,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડની થવા જાય છે

જે દેશી રાજ્યોની આપાત જગતની રકમ બાદ કરવામાં આવે તો બ્રિટિશ હિન્દના શોષણની રકમ દર વર્ષે રૂ ૩૪,૦૦૦ ૦૦૦ પાઉન્ડથી વધારે થના જશે તે ઉપરાંત હિન્દની મજૂરી વિના કરેના પરદેશી મજૂરોને જોડે તેના પર લાદનામાં આ થો છે

બન્ને દેશો વચ્ચેનો નિષ્પિન્ન અને શોકજનક તફાવત હવે સમગ્રો યુનાઇટેડ કિંગડમ અને હિન્દ બન્ને દેશો પર એક જ સરખાઈ હકુમત આવે છે પણ તેને પરિણામે દર વર્ષે રૂ ૩૪,૦૦૦ ૦૦૦ પાઉન્ડની હોત તમા ૧૨૬૭૪૪૧૨૦૬ પાઉન્ડનો વધારો થાય છે, બ્યારે બીજી બાજુ પર હિન્દને રૂ ૩૪૩,૬૫૮ ૮૨૦ પાઉન્ડની ખોટ ખમવી પડે છે

પણ આપણેથી જ આ વાત પતી જતી નથી જે આ દસ વરસની ખોટ અને આમના વર્ગોના શોષણની રકમ હિન્દ પાસે રહી હોત અને તે હિન્દના લાભ માટે વપરાઈ હોત તો હિન્દને કેવો બધો લાભ થાત તેનો નિચાર કરીને હિન્દની ખોટની આખણી મરવાની છે વધારામાં એ વાત યાદ રાખવાની છે કે યુરોપિયનો હિન્દમાં હિન્દીઓને ભોગે જે પૈસા વાપરે છે તે આ ગણતરીમાં ઉમેરવામાં આવ્યા નથી

‘ યુરોપિયન જગો ’

તા ૪ થી જાન્યુઆરી ૧૮૮૧ ને દિને હિન્દી પ્રધાન તોડ હાની ઝન પર ૧૮૮૦ ના હિન્દના દુકાળ મિતનના અહેવાલ સબધી મેં વાના કરેલી ચાદીમાં જણાવ્યું હતું —

હિન્દને દમ ખાવાની કે રાહત મેળવવાની એક પણ પણ મળતી નથી. હંમેશા “ વધુ ને વધુ યુરોપિયનો ” માટેની બાંગ મારવામાં આવે છે, અને આ કમિશનનો અહેવાલ પણ એવી બાંગથી મુકત નથી.....જ્યારે પણ કાંઈ સુધારાનો સવાલ ઊભો થાય છે, ત્યારે બ્રિટિશ અમલદારોને એક જ ઉપાય મળે છે. અને તે એ કે “ વધુ ને વધુ યુરોપિયન જગ્યા લગાડો. ”

હાલના પોલિસ કમિશનનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો છે. સાથે બીજા કમિશનના રિપોર્ટો, કરાવો અને સુધારાના રિપોર્ટો બહાર પડે છે ! (પ્રભુ, એવા સુધારાથી અમને બચાવો). જાણે હિન્દમાં પોતાની પ્રજા હોય જ નહિ, અને તે લૂંટાવા અને લોહી ચૂસાવા માટે જ જીવતું હોય તેમ લાખોનાં મરણ નિષ્ફળનવાર અને કરોડોને ભૂખે મારનાર દુકાળ અને મરડી લાખનાર વાર્ષિક ૩૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ અથવા તેથી વધારે રકમનું શોષણ આમાં ઉમેરો ! આ શાપનો અંત ક્યારે આવશે ?

બ્રિટિશ સાર્વભૌમત્વ ટકાવી રાખવા માટે

હિન્દમાંના લશ્કરી ખર્ચની હાલમાં ઘણી ચર્ચા ચાલે છે, અને એ બધો ખર્ચ કંગાળ હિન્દ પર લાદવામાં આવે છે. આ બધો ખર્ચ શા માટે કરવામાં આવે છે તે જોઈએ.

હું હિન્દી સરકારના તા. ૨૫ મી માર્ચ ૧૮૯૦ ના ખરીતાન માંથી ફક્ત એક જ ઉતારો ટાંકીશ :

“ધરના દુશ્મનો સામે અથવા આસપાસના દેશોની લડાયક પ્રજાઓના હલ્લા અટકાવવા માટે નહિ, પણ પૂર્વમાં બ્રિટિશ સાર્વભૌમ સત્તા ટકાવી રાખવા માટે હિન્દની સક્ષમતાને નામે હિન્દનું લશ્કર વધારવા, હથિયારો વધારવા, અને કિલ્લેબંધી કરવા માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચવામાં આવે છે.”

હવે હું સવાલ પૂછું ■ કે આ ખર્ચનો જોગો હિન્દ પર નાખવો બ્રિટિશ નામ, ખાનદાની, અને દોષન માટે જોબારૂ છે ? તે દર વર્ષે હિન્દમાંથી ત્રણ કરોડ પાઉન્ડ કરતાં વધારે ધન ચૂરી લઈને તેને ગરીબ, કંગાળ, દરીદ્રી બનાવે છે, અને તેના પર દુકાળ અને મરડાની આફત લાવે છે. આ શું હલ્લકારતું ધાનકોષણ નથી ?

જુન ૧, ૧૯૦૫

હિન્દમાં સામ્રાજ્યની જરૂરિયાત માટે લશ્કરી ખર્ચ કરવામાં આવે છે તે સંબંધી હવે હું ઇન્ડિયા ઓફિસના વિચારો રજૂ કરીશ.

સર જેમ્સ પીલ્સ હિન્દી પ્રધાનની કાઉન્સિલના સભ્ય હતા, અને હિન્દના ખર્ચની તપાસ કરનારા શાહી કમિશન (વેલ્ચી) માં હિન્દી પ્રધાનના પ્રતિનિધિ હતા.

સર જે. પીલ્સે હિન્દનો લશ્કરી ખર્ચ ફક્ત હિન્દની સલામતી માટે જ કરવામાં આવતો નથી એ મુદ્દા પર ધ્યાન ખેંચી જણાવ્યું હતું કે જ્યારે એક તાબેદાર સંસ્થાન સત્તનતનો એકલો જ એવો મુલક હોય કે જેની સરહદ પર એક મહાન યુરોપિયન રાજ્યનો મુલક આવેલો હોય ત્યારે તે તાબેદાર સંસ્થાન પર આખી રાજનીતિનો બધો ખર્ચ નાખવો ન્યાયી છે કે કેમ તે જ સવાલ વિચાર કરવા લાયક છે.

આ પરથી જણાશે કે હિન્દનો લશ્કરી ખર્ચ ફક્ત હિન્દ માટે નહિ પણ સામ્રાજ્યના હિત માટે કરવામાં આવે છે એમ ઇન્ડિયા ઓફિસ પણ માને છે. છતાં રાજકર્તાઓ મરઝી અને દુકાળથી પીડાતી અને જૂએ મરતી હિન્દની પ્રજા પર દયાહીન રીતે બધો ખર્ચ નાખવાનું રાખે છે.....હિન્દમાંની ખ્રિષ્ટિ હકૂમતનો આ લાભ છે.

૩

જૂન ૨૦, ૧૯૦૫

હિન્દમાંના બધા ખ્રિષ્ટિ લાભોને માટે યુરોપિયન દિવાની અને લશ્કરી અમલદારોનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે તે સંબંધી હવે હું હિન્દી પ્રધાનનું જાહેરનામું રજૂ કરીશ, લોર્ડ કીમ્બરલીએ મેન્શન હાઉસમાં (ટાઇમ્સ, જુન ૧૮૯૩) જણાવ્યું હતું કે:—

આ દેશની રાજદારી પક્ષપક્ષીમાં આપણે ગમે તે પક્ષમાં હોઈએ પણ એક મુદ્દામાં આપણે બધા એકમત છીએ, અને તે એ કે આપણી હિન્દી સત્તનત પર આપણી સાર્વભૌમ સત્તા નિભાવવા આપણે દર પ્રતિબંધ છીએ.

આ સાર્વભૌમત્વ ટકાવવાનાં માધનો સંબંધી તેમણે “આપણી યુરોપિયન સનદી નોકરી” અને દમાબદાર યુરોપિયન ફોજ વિશે ઉલ્લેખ

કરી જણાવ્યું હતું કે એ મહાન સંસ્તનતમા આપણા માર્ગભૌમત્વને ટેકો આપવા માટે આપણે આપણી મરહદ સંપૂર્ણ શક્ત્યધ્ધ કરવી જોઈએ.

હવે આ યુરોપિયન મર્ચન્ટ કે જે ફક્ત બ્રિટિશ લાભ માટે નિભાવવામા આવે છે તેનો બવો ખર્ચ કગાળ હિન્દ પામેથી કઠાવવો તેના કરતા વધારે અન્યાયી, વધારે જીવમી, વધારે જગમી અને વધારે દુષ્ટ બીજી શું હોઈ શકે ?

હિન્દ સાથેનો “મોટો”

જૂન ૨૭, ૧૯૦૫

મિ. બ્રોડરીક બજેટ પગના પોતાના બાવણુમા જણાવ્યું હતું કે “પોતાના ભાગની શરત પાળવાને ઇંગ્લેન્ડ તેણી છે. એવી શરતથી હિન્દ સાથે જે સોદો કરવામા આવ્યો હતો તેની શરત હિન્દે પણ પાળવી જરૂરી છે.”

હિન્દીઓને એમ પણ કહેવામા આવે છે કે તેઓ સામાન્યતા ભાગીદાર છે, અને તેઓએ જવાબદારીમા ભાગ લેવો જોઈએ ત્યારે આ સોદા અથવા ભાગીદારીનો અર્થ શું હશે ?

હું મિ. બ્રોડરીકના જ આકાશ લઉં છું. તેઓ કહે છે કે લશ્કર પાઠળ હિન્દ ૨ કરોડ ૫ લાખ પાઉન્ડ ખર્ચે છે, વ્હારે ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર અને નૌકાએના પાઠળ અનુક્રમે ૨૯,૮૦૦,૦૦૦ અને ૩૩,૪૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ખર્ચે છે, અને આમા થોડો વધારાનો ખર્ચ ઉમેગતા તે ૭૧,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડનો અથવા કુલે ૮૨,૦૦૦,૦૦૦ નો થના જાય છે. આમાથી હિન્દ પામે અઘો અથવા ૪૬,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડનો ભાગ જોઈતો હોય તો લશ્કર અને નૌકામૈન્યમા આટલી મુશ્મલા પ્રમાણુ મા નોખરી, લાભ, નફા, વગેરેમા હિન્દીઓને સગ્ગો હિસ્સો મળવો જોઈએ.

હવે હું મિ. બ્રોડરીકને પૂછું છું કે શું આ ખરો અને ન્યાયી મોટો અથવા ભાગીદારી છે, અને તેનો અણિગુધ્ધ અમલ થવો જોઈએ ? અથવા મિ. બ્રોડરીક એમ કહેવા માગે છે કે હિન્દે ૪ કરોડ ૬૦ લાખ પાઉન્ડનો ફાળો આપવો, અને આ ૪ કરોડ ૬૦ લાખના ખર્ચમાથી નોખરી, લાભ, નફા, વગેરે ઇંગ્લેન્ડે જ છીનવી લેવા ? બીજા શબ્દોમા

બોલીએ તો તેઓ બે ખગ ભાગીદાર વચ્ચેના સોદાની વાત કરે છે, કે ગુલામ અને ગુલામના માલિક વચ્ચેના ગુલમી સોદાની વાત કરે છે ? મિ. બ્રોડરીક આ સવાલનો મીઠો અને સ્પષ્ટ જવાબ આપશે ? અને સસ્થાનો કે જે સસ્તનતના અગ્રે છે, તેની સાથેનો તમારો મોદો કેવો ?

સ્વાથી^૯ રાજનીતિ

ઓગસ્ટ ૧૪, ૧૯૦૫

કર્ઝન અને કિચનર વચ્ચેની તકરાર પૂરી થઈ ગઈ છે, તો હવે હું સવાલ પૂછું છું કે હિન્દના લોકોનું શું ? તેઓનું સ્થાન કયા છે ? તેઓનો આ બાબતમાં ભેદભાવ અન્યાય નથી. હિન્દમાંના ગોગ લશ્કર પાઞ્જના ખર્ચનો મુખ્ય હેતુ બ્રિટિશ સત્તા અને બ્રિટિશ પ્રતિષ્ઠાને રશિયન દલ્લા સામે સલામત રાખવાનો અને બ્રિટિશરોના લાભ માટે દર વર્ષે ચારથી પાંચ કરોડ પાઉન્ડ ચૂસી ખાવાનો છે. મિ. ફ્રેડરિક શોરે કહ્યું છે તેમ “અંગ્રેજ રાજનીતિનો મુખ્ય સિધ્ધાંત આખી હિન્દી પ્રજાને દુકે રીતે અંગ્રેજોના લાભ અને વ્યર્થને આધીન બનાવના છે.” શું બ્રિટિશ હકૂમત આટલી બધી સ્વાથી^૯, અન્યાયી, અને અનીતિમાન બનશે ? હજી પણ મને આશા છે કે તેમ નહિ થાય.

બગાળના ભાગલા

ઓગસ્ટ ૨૧, ૧૯૦૫

કહે છે કે “હિંદુ જેનો નાશ કરવા માગે છે, તેઓને તે પહેલા દીનાતા બનાવે છે.” અને આશ્ચર્ય થાય છે કે હિન્દના સત્તાધીનો બાન બૂલી ગયા છે કે નુ ? તેઓ એમ માને છે કે બ્રિટિશ હકૂમત, જેનું સંઘર્ષ જોર અંગ્રેજો અને એન્ગ્લો હિન્ડીઓના વારવારના એકરોર મુજબ પ્રજાના સતોષ અને મુખ પર ગ્રેહનું છે તે આખી પ્રજાની ગંભીર લાગણીને તેઓ ડોકરે માગી ચકરો ? લોર્ડ રોબર્ટ જેવા સુનદા મત્તાધીરો કહ્યું છે કે “હિન્દમાનુ લશ્કર ગમે તેટલું સશસ્ત્રમજ્જ હોય અને તેની સખ્યા હાલના કરતા પણ વધારે હોય, છતાં આપણા સર્વોચ્ચ બળનો પાયો તો સચુક્ર અને મતોષી હિન્દ પર જ ગ્રેહો નોંદાએ” બગાળના ભાગલા પાડી બગાળની વિશાળ પ્રજાના ધિન્દાર

ઉત્પન્ન કરવાની આપખુદ અને સકુચિત યોજનાનું પગલાંમ શ્રિદિશ દરમિત માટે મારું આવવાનું નથી.

મેન્ચેસ્ટર ગાડિયન જોગ

માર્ચ ૧, ૧૯૦૫.

મયા અંગ્રેસડિયામાં આમની મહામા થયેલી ચર્ચાથી ખાનરીપૂર્વક મિત્ર થયું છે કે હિન્દમાં સર્વ શ્રિદિશ મત્તા, પૂર્વમાંની શ્રિદિશ પ્રતિષ્ઠા, અને હિન્દના શ્રિદિશ કષ્ટનું ગદાણ કરવા માટે જ છે..... હતા અભયખીની વાત એ છે કે એક પલુ મહામદે એવો નિયામ કર્યો નથી કે શ્રિદિશના માત્રાન્યવાળી તેનું માટે રાખવામાં આવતા લશ્કરનો બધો ખર્ચ કંગાળ હિન્દ પર શા માટે નાખવો જોઈએ, અથવા મનકૂં ખર્ચમાં શ્રિદિશને મોટો હિસ્સો શા માટે આપવો ન જોઈએ? માનવત મહામદે આ મનાવનો જવાબ આપશે ?

હિન્દની કંગાળ ગરીબી, તેની આર્થિક મુશ્કેલીઓ અને પશ્ચિમ સાથેના સમાગમ તથા સરકારનાં વચનોથી ઉત્પન્ન થયેલી આશાઓ ધૂળમાં મળવાને લીધે દાદાભાઈએ ૧૯૦૦ની સાલમાં હિન્દી પ્રધાન લોર્ડ જ્યોર્જ હેમિલ્ટન સાથે પત્રવહેવાર ચલાવી ગરીબ હિન્દ માટે ન્યાયની માગણી કરી હતી. હિન્દની સનદી નોકરીમાં હિન્દીઓને ઠાપણ કરવાના વચનનો લાંગ થવાથી હિન્દી પ્રજામાં કેવો ખુશખુશાલ ફાટી નીકળ્યો હતો તેનો ખ્યાલ આપવા માટે તા. ૧૨ મી ઑક્ટોબર ૧૯૦૦ના પોતાના પત્રની સાથે તેમણે તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરના “ક્યુસરે હિન્દ”માંથી નીચેના ઉનાચે ટાંક્યો હતો:

હિન્દની પ્રજાને રાજવણીનો લાભ મળ્યો છે, અને હવે તેઓ નવજા વચનોનો ફેરી સીફતથી જગ કરવામાં આવે તે સમજવા લાગ્યા છે.... ઈંગ્લેન્ડમાં નવની નોકરી માટે હરીફાઈ કરવાની હિન્દીઓને મળતી તક પણ મનાવાળાઓ છીનવી લેતા માને છે એવી લાગણી દેશમાં પામી છે, અને ખીજ જુદીજુદી નોકરીઓ પર મીફતથી નાગવામાં આવી તરખ આ આફતની આગાહી ૩૫ છે

લોર્ડ ન્યૂબર્ગના જવાબનો સાર એ હતો કે ત્યાંસુધી હિન્દ પર બ્રિટિશ તાજની હકૂમત છે ત્યાંસુધી હિન્દની સનદી નોકરીમાં ગોરાઓનું ઓછામાં ઓછું તત્વ અનિવાર્ય છે. આ સિદ્ધાંતથી હિન્દીઓ લાયક થાય, અને દેશની પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હોય તો રાજ્યવહીવટના ઓદ્ધાઓની મોટી સંખ્યા હિન્દીઓને આપવામાં કંઈ વાંધો નડતો નથી.

મહારાણીના ઠંઢેરનો આવો અર્થ કરવામાં આવ્યાથી દાદા-ભાઈએ ૧૮૮૭ ની સાલમાં મહારાણીના સુવર્ણમહોત્સવ પ્રસંગે અપાયલાં ગંભીર વચનો ટાંકી ખતાવ્યાં હતા.

લોર્ડ ન્યૂબર્ગે તા ૬ ફી ડીસેમ્બરે મિજાજ ગુમાવીને આપેલા જવાબમાં જણાવ્યું હતું કે:

“તમે મૂર્ખતાબર્યા અને આપત્તાતી ગજદ્રોહનો કાયદો પસાગ થવા સબધી ઉચ્ચેખ કરો છો. ફરીથી તમે બ્રમણામા ગોયા ખાતા જણાવો છો. હિન્દનો રાજદ્રોહનો કાયદો આ દેશના કાયદા જેવો જ છે, અને યુરોપની કોઈપણ મહાન સરકારના રાજદ્રોહના કાયદા કગ્તા વધારે નરમ છે. તમે એમ માનતા લાગો છો કે ડાપાવાળાઓ દેશના સામાન્ય કાયદાના બધન વિના પોતાના ડાપાઓ દ્વારા ખૂન, જુલમ, કેમીદ્વેષ અને હુલ્લાસની હિમાયત કગ્વાને સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ. ફક્ત આના અત્યાચારો માટે જ સજા કગ્વામા આવે છે. તમે હિન્દની વધતી જતી ગરીબી અને તેના સાધનોનો આબુ વિનાશ કગ્તા વાર્ષિક રોપણુની વાત કરો છો. હુ ખાતરીથી કહુ છુ કે આ પણ તમારી બ્રમણા છે જેના પાચ વર્ષમાં ત્રણ વાર એમાસુ નિષ્કૂળ જવાથી બચકર દુકાળો પડ્યા હતા. તે સિવાય તમારા આલોપોને ટેકો આપનારી કોઈ હકીકતો મળતી નથી. તમે હિન્દની સેના બગવવા માગો છો તે રિષે મને શક નથી, પણ એવી સેવા બગવવા માટે બ્રમણાઓ તજ દબને હકીકતોનો સામનો કરવો જોઈએ.”

દાદાભાઈ આ જવાબ ગૂપચૂપ ગળી જશે એવી હિન્દી પ્રધાને આશા રાખી હતી, પણ દાદાભાઈનું ખમીર નિરાશું હતું. તેમણે લોર્ડ ન્યૂબર્ગને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું હતું કે:

તમે અને દરોડા એ “તમે સિરિશ હૃદયનના દિગ્ગમન હિમાયની ગણાવવાનો દાવો કરો છો, અને તે જ વેળાએ મજદૂર હૃદયન દ્વારા રાખના આટો અનિવાર્ય પરિસ્થિતિ અને પરિણામોને ધિક્કારી મારો છો”

આ પરથી જણાય છે કે તમે માગ વિચારો બગમન જનશુતા નથી હું ફરીથી મુંઝવું” પરિવ વચનોના માનવર્થો પાનન પર આધાર રાખી સિરિશ હૃદયનનો હું પ્રમાણિત હિમાયની છું હું હાનુ ગજતત્ર ધિક્કારી કાઢું છું કે જે સિરિશ નથી પણ અસિરિશ, આપણું, અને નારાગર છે, અને જે ગાદી વચનો પર આવાર રાખવાનો ડોળ કરે છે, પણ બેનાગમા તેનો ભગ કરે છે હિન્દમા સિરિશ હૃદયન નિભાવવા માટે તમે જે શક્તિને જરૂરી ગણો છો તે તમને હિન્દમા સિરિશ હૃદયનને નિભાવવાને બદલે તેનો નાશ કરનારી છે

આ પત્રનો કંઈ જવાબ મળ્યો નહિ પણ દાદાભાઈ તેથી નિરાશ થયા નહોતા મહારાણી વિક્ટોરિયાનું મરણ થતા એ મહાન સમ્રાટીની હિન્દ માટેની અભિલાષા પાર પાડવા માટે પ્રયત્ન કરવાની તેમણે લોડ જ્યોર્જને અરજ કરી (ફેબ્રુઆરી ૨૬, ૧૯૦૧)

તે કે વહાના મહારાણી ચાન્સા ગયા છે પણ તે નામદાર પોતાનું વસીઅતનામું મૂકી ગયા છે આ વસીઅતનામું નામદાર મહારાણી અને મહાન સિરિશ પ્રજાને ગોખાવે એવો હિન્દને તે નામદારે આપેનો ઉમદા અને બન્ધ વાગ્યો છે તેમના પુત્ર અને આપણા ના સમ્રાટે તેમની પહેલી કાઉન્સિલ મમદા અને જગન મમદા તમારી મારફતે બહાર પાડેના હુકમના, અને પાર્લામેન્ટ મમદાના પોતાના પહેલા બન્ધ ભાણુમા ત્રણ ત્રણ વાર નહેરુ કર્યું છે કે તે નામદાર પોતાના બધા માનુશીને પગે ચાલનાર છે હવે પછી તે બન્ધ અને ગૌરવશીલ વસી અનનામાનો અમન કોણુ કરનાર છે ? નામદાર મહારાણીએ પ્રાર્થના કરી હતી કે “સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા અમને અને અમારા તમા નીચેના મતાર્થીઓને અમારી પ્રજાના કલ્યાણ માટેની અમારી ઇચ્છાઓ પાડ પાડવાનું સામર્થ્ય બક્ષો” અને આ અમાગતાના નીચેના મતાર્થીઓ મરુ છે ? તમે આ મતાર્થીઓના કપડાં છો તમે આ મદાન જવાબદારી અત્યંત ધન્ય તમારું થશે ?

કાં તેા નામદાર મહારાણીનાં ગંભીર વચનોનું પાલન કરવું અથવા તેનો ભંગ કરીને તેનાં પરિણામો ભોગવવા તૈયાર થવું— આ બે જ રસ્તા હિન્દી પ્રધાન સમક્ષ ખુલ્લા પડેલા છે, એમ કહ્યા પછી દાદાભાઈએ લોર્ડ ન્યૂબેર્ગની ખાનદાની, ન્યાયવૃત્તિ, અને કર્તવ્યપરાયણતાને અપીલ કરી છેવટે ખાતરી આપી હતી કે તેમની એક માત્ર ઇચ્છા બ્રિટન અને હિન્દને બ્રિટિશ ધોરણ પર એકત્ર રાખવાની હતી.

આ પત્રની પહેલું સ્વીકારવામાં આવી હતી, પણ હિન્દ તરફથી બ્રિટિશ સરકારની ફરજો સંબંધી હિન્દી પ્રધાનના તા. ૬ ફેબ્રુઆરીના પત્રનો હવાલો આપવામાં આવ્યો હતો.

પણ હજી લોર્ડ ન્યૂબેર્ગ હેમીલ્ટને માટે એક પદાર્થપાક બાકી હતો. તા. ૭ મી જૂન ૧૯૦૧ ના “ઇન્ડિયા” પત્રમાં “હકીકત અને બ્રમણ”ના મથાળા નીચે નીચલી ગિના પ્રગટ થઈ હતી.

બ્રમણ : હિન્દનો દુકાળ ખોરાકનો દુકાળ હતો.

હકીકત : હિન્દનો દુકાળ પૈસાનો દુકાળ છે.

તા. ૨૬ મી જુલાઈ ૧૯૦૦ ને દિને લોર્ડ ન્યૂબેર્ગ હેમીલ્ટને આમની સભામાં કહ્યું હતું કે હિન્દી સરકારને ખાધાખોરાકી પૂરી પાડવા સંબંધી નડતી મુશ્કેલી ઘણી નજીવી છે. હિન્દના મહાન ખંડમાં હંમેશાં દુકાળનાં વરસોમાં સુદ્ધાં ભેધએ તેટલો ખોરાક હોય છે.

તા. ૨૧ મી જુને એ જ પત્રમાં એ જ મથાળા નીચે એવી વાત પ્રગટ થઈ હતી કે ઇન્ડિયા ઓફિસનો ખર્ચ યુનાઈટેડ કિંગડમના કર ભરનારાઓ આપે છે એ વાત બ્રમણરૂપ છે; ન્યારે ખરી હકીકત એ છે કે મજદૂર ખર્ચ હિન્દને માથે પડે છે.

નોકરશાહીએ આ રીતે હિન્દની અસિલાપાઓ કચરી નાખી હતી. પણ નામદાર શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડના હિન્દી પ્રભુ ભોગા સંદેશાધી દાદાભાઈના દિલમાં ફરીથી આશાનાં કિરણો પ્રગટ્યાં,

તેઓના મગજમાં પ્રવેશ્યો નહોતો. બે હિન્દની ગંભીર વસ્તીમાંથી દર વરસે હજાર-પાંચ હજાર મજૂરો પણ આફ્રિકામાં આવતા રહે તો થોડાંક વરસ પછી ગોરાઓની હાલત કેવી થશે ?-આ સવાલ જિલ્લો થતાંની સાથે ગોરાઓએ “એશિયાટિકોને હાંકી મૂકવા”ની ણાંગ પૂકારવાનું શરૂ કર્યું.

કેટલાકોએ ગીરમીટિયા મજૂરોને ગીરમીટની મુદત પૂરી થતાં ફરજિયાત હિન્દ મોકલી આપવાની સૂચના કરી. ખીલ્તોઓએ પાંચ વરસની ગીરમીટની મુદત પૂરી થતાં મજૂરોને ફરીથી ગીરમીટિયા થવાની ફરજ પડે તે માટે તેઓ પર ભારી માથાવેરો નાખવાની હિમાયત કરી. હિન્દી સરકારે આવી દુષ્ટ માગણી મંજૂર કરવાની ના પાડી, અને નાતાલ તાજના તાળા નીચેની વસાહત હોવાથી બ્રિટિશ શહેરીઓ તરીકેના હિન્દીઓના હકક પર ત્રાપ મારવાની સૂચનાને બ્રિટિશ સરકારે પણ મંજૂરી આપી નહિ. આ કારણથી નાતાલ માટે સ્વરાજ્ય મેળવવાની ચળવળ શરૂ કરવામાં આવી, અને ૧૮૬૩ માં નાતાલ સ્વતંત્ર થયું.

ટ્રાન્સવાલમાંથી હિન્દીઓને હાંકી કાઢવા માટે આ જ પ્રકારની ચળવળ શરૂ થઈ; પણ ટ્રાન્સવાલ સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હોવાથી કેટલાક આગેવાન હિન્દીઓ પ્રેસિડેન્ટ કુમરને મળવા ગયા. પ્રેસિડેન્ટ કુમરે તેઓને પોતાના મક્કનમાં પણ દાખલ થવા ન દીધા. તેણે હિન્દી આગેવાનોને ઘરના બોટલાની બહારની જગ્યામાં જિભા સૂચ્યા. બ્રિટિશ શહેરીપણાની આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં કંઈ કિમત નહોતી. તે વખતે લંડન કન્વેન્શનની રૂએ બેઝરો અને બ્રિટિશ વચ્ચે એવા કરાર હતા કે ટ્રાન્સવાલના દેશીઓ સિવાય તેમાં વસતા બધા લોકોને કાયદાની નજરે સમાન ગણવા આ કરાર હસ્તીમાં હોવા છતાં ૧૮૮૫ માં વોકસ રાઉ એવો મુલમી કાયદો પસાર કર્યો કે ટ્રાન્સવાલમાં વેપાર કરવા માટે વસવા માંગતા દરેક હિન્દીએ ૨૫ પાઉન્ડની ફી આપી પોતાનું નામ રજિસ્ટર કરાવવું. આ કાયદાએ હિન્દીઓને જમીનની અલિકી મેળવવાની

ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં (૧૯૦૦)

પણ મના કરી હતી. પાછળથી રેજિસ્ટ્રેશનની ફી ઘટાડીને ત્રણ પાઉન્ડની કરવામાં આવી હતી; જર્મનનો માલિકી ધરાવવાની મના પણ ૨૬ થઇ હતી પણ તેને બદલે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી કે ટ્રાન્સવાલની સરકારે હિન્દીઓના વસવાટ માટે નક્કી કરેલા લક્ષ્યોમાં જ તેઓ સ્થાયર મિલકત ધરાવી શકશે, આ “અસ્પૃશ્યો”ના વસવાટ માટે એવી જગ્યા નક્કી કરવામાં આવી કે જે શહેરથી ઘણી દૂર હતી, જ્યાં પાણી તથા આરોગ્યનાં સાધનો અને દીવાળત્તી વગેરેની સગવડ ન હતી. વેપારને અંગેની અહેબાધને લીધે જ હિન્દીઓ પર આવા અંકુશ મૂકવામાં આવ્યા હતા, પણ “આરોગ્યની તાત્કાલિક જરૂરિયાત”ના બહાના નીચે આવા અન્યાયને યોગ્ય ઠરાવવાની કોશિશ કરવામાં આવી હતી.

ઓરેન્જ ફ્રી સ્ટેટમાં હિન્દીઓના હાલ સૌથી ખૂરા હતા. ત્યાં એક સખત કાયદાથી એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી કે કોઇ પણ હિન્દી કોઇ પણ કારણસર સ્થાયર મિલકત ધરાવી શકશે નહિ, વેપાર અથવા એતી કરી શકશે નહિ, તેમ જ રાજ્યમાં મતાધિકાર ભોગવી શકશે નહિ. અપવાદ જેવા બનાવમાં કોઇ કોઇ હિન્દીને મજૂર અથવા હાટલના વેઇટર તરીકે રાજ્યમાં વસવા દેવાની ત્યાંની સરકાર “મહેરબાની” કરતી હતી.

કેપટાઉનમાં પણ હિન્દીઓ પર ચોક્કસ અંકુશે મૂકાયા હતા. દાખલા તરીકે તેઓનાં બાળકો બહાર શાળાઓમાં ભણી શકતાં નહિ. લાંબા વખત સુધી ત્યાં વેપાર કરવાની અથવા મિલકત મેળવવાની મના ન હતી, પણ ૧૮૯૨ ના કાયદાથી બ્રિટિશ હિન્દીઓ સાથે સઘળા રંગીન લોકોના નાગરિક તરીકેના સઘળા હકકો છીનવી લેવાયા હતા.

હજી આફ્રિકાની ભૂમિપર મહાત્મા ગાંધીનાં પનોતાં પગલાં પડ્યા નહોતાં. જુલમી કાયદાઓની સામે પ્રબળે બળગત કરનાર કોઇ રાજદારી કે ધાર્મિક નેતા તે વખતે આફ્રિકામાં નહોતો. છતાં સંસ્થાનોમાં નાગરિક ધર્મ પર ત્રાપ મારનારા કાયદાની સામે

યવાનું સ્વમાન ધરાવનારા કેટલાક હિન્દીઓ હતા. તેઓએ કિંબરલીના સોડા વોટરના કારખાનાના માલિકો અલી બ્રધર્સ એન્ડ કંપનીવાળા એચ. એ. અલીના પ્રમુખપણા નીચે “કલર્ડ એજિટેશન કમિટી” નામની સંસ્થાની કેપ કોલોનીમાં સ્થાપનો કરી. આ સંસ્થાએ પોતાનો અરજ વડા પ્રધાનને મળે તે દરમિયાન આ જુલમી કાયદાને મહારાણીની મંજૂરી ન મળે તે માટે તે વખતના વડા પ્રધાન મિ. ગ્લેડસ્ટન પર તાર કર્યો સાથે સાથે મિ અલીએ દાદાભાઈ પર પત્ર લખી (સપ્ટેમ્બર ૧૨, ૧૮૯૨) તેમને ખબર આપી કે મજદુર કાયદા સામે વિરોધ દર્શાવવા માટે કેપટાઉન, કિંબરલી, કિવન્સટાઉન અને કિંગ વેલિયમ ટાઉનમાં ગંભીર સભાઓ મળી હતી, અને તેઓની અરજીઓનો શાહી સરકાર તરફથી ન્યાયી ફેસલો કરવામાં ન આવે ત્યાં પુધી તેને શાહી મંજૂરી ન મળે તે માટે પ્રયાસ કરવાની લોર્ડ રેપનને અરજ કરવામાં આવી હતી.

દાદાભાઈએ સંસ્થાન ખાતાના પ્રધાન લોર્ડ રિપન સમક્ષ આ મીના વગર વિલંબે રજૂ કરી. વા. ૨૪ મી ઓક્ટોબરે અલીએ દાદાભાઈ પરના પત્રમાં જણાવ્યું કે ૧૦૩૪૧ સહી સાથેની એક મરજી સંસ્થાનના ગવર્નર લેફ્ટેનન્ટ જનરલ સી. હબ્સ્યુ. કેમેરોન સમક્ષ ઇંગ્લેંડ રવાના કરવા માટે પેશ કરવામાં આવી હતી. આજ સમય દરમિયાન હાજર મહમદ હાજર દાદા એન્ડ કંપની તરફથી ખાતાલના હિન્દીઓની ફરિયાદોની એક લાંબી ટીપ દાદાભાઈ પર મોકલવામાં આવી. ૧૮૯૧ ની શરૂઆતથી આ પેઢી હિન્દી રાજદ્વારી મેજિસ્ટ્રીના મમાગમમાં રહી હતી કે જેના દાદાભાઈ અને ટીગણી માગેવાન હતા. તેઓ પ્રેડલોને મળ્યા. પ્રેડલોએ બ્રિટિશ હિન્દી ચત માટે સ્વતંત્ર વેપાર અને પ્રવાસની સલામતી માટે પાર્લામેન્ટમાં ખાલો પૂછ્યા. ૧૮૯૧ ની પાર્લામેન્ટની બેઠકમાં પ્રેડલો આ સવાલ ણધી તીમ લઇત ચલાવવા માગતા હતા. પણ તેમના અવસાનથી ંદ અને દક્ષિણ આફ્રીકાના હિન્દીઓએ એક બળવાન મિત્રની વા જુમાવી દીધી. હિન્દી નેતાઓએ તે પછી સી. એ. વી. કોનિ-

ગિયર નામના બીજા એમ પી ની મદદ માગી, અને તેઓ પરિસ્થિતિની તપાસ કરવા માટે જાતે દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા. દરમિયાન ઇંગ્લેન્ડમાં “ ઇન્ડિયા ” પત્રની ચળવળ ચાલુ જ હતી.

ટ્રાન્સવાલમાંના હિન્દી વેપારીઓએ તા. ૧૩ મી ઓક્ટોબરે દાદાભાઈને તારથી ખબર આપી કે જાહેરમાં હિન્દીઓને વેપાર ધધો કરવાની મના કરનારો ૧૮૮૫ નો ત્રીજો કાયદો અમલમાં મૂકવાની માગણી કરનારો ઠરાવ વોકસાલે પસાર કર્યો હતો, અને તેઓએ પોતાની હિન્દી રૈયતનું રક્ષણ કરવાની નામદાર મહારાણીને વિનંતિ કરી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય અને એડેન્જ ફ્રી સ્ટેટમાં હિન્દીઓની હાલત સંબંધીના બીજા પત્રો પણ દાદાભાઈને મળ્યા, અને તે બધા તેમણે લોર્ડ ગિન પર મોકલી આપી. હિન્દીઓને ન્યાય આપવા જનતુ નવાની વિનંતિ કરી.

આ સવાલ ઘણો નાજુક હતો. લોર્ડ રિપને એક પત્રમાં વધુ વિગતો મોકલવાની માગણી કરી. બીજા પત્રમાં તેમણે જણાવ્યું કે ટ્રાન્સવાલ બ્રિટિશ હકુમત નીચેનો સુલક ન હતો એક અગત્ય પત્ર (જાન્યુઆરી ૩૦, ૧૮૮૩) માં તેમણે જણાવ્યું કે “ તમે જાણો છો તેમ દક્ષિણ આફ્રિકાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્વતંત્ર રાજ્ય હોવાથી આ સવાલ સંબંધી ફક્ત મત્રણા જ ચલાવી શકાશે ”.

લોર્ડ રિપન દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારને સમજાવવા માટે સઘળી મુત્સદ્દીગીરી ને લાગવગ વાપરી રહ્યા હતા તા. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરીના પત્રમાં તેમણે દાદાભાઈને હાથ મહમદ હાથ દાદા એન્ડ કંપનીને ખબર આપવાની અજ્જ કંડી કે દક્ષિણ આફ્રિકામાંના નામદાર સમ્રાજીના હાઈ કમિશનરે દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય અને એડેન્જ ફ્રી સ્ટેટમાં વસતા હિન્દી વેપારીઓના લાલ માટે વારંવાર પોતાની લાગવગ વાપરી હતી. બ્રિટિશ સરકાર આ સવાલ સંબંધી લાગતી વગતી સરકારો સાથે પત્રવહેવાર ચલાવતી હતી, અને નામદાર મહારાણીની હિન્દી રૈયતને મહારાણીની બીજી રૈયતના જેવો જ દરજ્જો મળે તે જોવાની સરકારની ઇચ્છા હતી.

આ બાબતમાં શું ચાલી રહ્યું હતું તેની દાદાભાઈને માહિતી આપવા માટે લોર્ડ રિપન નાનાલની સરકાર પર રવાના કરેલા પત્રની નકલ તેમના પર મોકલી આપી હતી. (એપ્રિલ ૨૬) લોર્ડ રિપન જેવા દીર્ઘદર્શી અને દિલસોજ મુત્સદ્દીએ હિન્દીઓ તરફનો ગેરવર્તાવ દૂર કરાવવા માટે પોતાથી અનતું કશું હતું. પણ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર કેમને દાદા આપવા માગતી ન હતી. આખરે આફ્રિકામાં એક એવો દરમ્પદેશીવાળો નેતા આવી પહોંચ્યો કે જેણે પોતાના વતનથી દૂર પડેલા પોતાના લાચાર દેશબંધુઓને હિંસા કર્યા વિના સત્યને માટે વિજય મેળવવામાં આત્મબળની સચોટ અસરનો ભેદ સમજાવ્યો.

૧૮૯૩ ના એપ્રિલ માસમાં મહાત્મા ગાંધી ફક્ત ધંધાદારી કામ સર દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા હતા. રેલ્વે ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતાં તેમને નડેલી હાડમારીઓ, ઠેકઠેકાણે તેમનું થયેલું અપમાન, તેઓ હિન્દી હોવાને કારણે તેમના પર થયેલો હુમલો, આ બધાંથી તેમને એવો ધિક્કાર છૂટ્યો કે પ્રથમ તો તેમને આફ્રિકા છોડી જવાનો વિચાર આવ્યો. પણ તેમણે જે કામ માથે લીધું હતું તેનું શું કરવું? એ કામ પાર પાડ્યા વિના કેમ ચાલ્યા જવાય? હજી તેમણે આ સંબંધી પાકો નિશ્ચય કર્યો ન હતો તેટલામાં એક રાતે આરિસનર્ગમાં ગોરા પોલિસ કોન્સ્ટેબલે તેમને ટ્રેનના ડબ્બામાંથી ધકકા મારી બહાર કાઢ્યા. તે જ રાતે તેઓ એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે હવે હિન્દ નાસી જવામાં ભીડુતા રહેલી છે. આથી વધુ અપમાન સહન કરી તેઓ પ્રિટોરિયા ગયા, અને પોતાના કામે લાગ્યા.

૧૮૯૪ ની શરૂઆતમાં ગાંધીજી હિન્દ પાછા ફરવાની તૈયારી કરતા હતા તેટલામાં તેમને ખગર પડી કે નાનાલની સરકાર હિન્દીઓનો મનાધિકાર છિનવી લેવાનું ગિર દાખલ કરવાની અણી પર હતી. ગાંધીજીએ હિન્દીઓને પોતાના હક્ક પર પડતી ત્રાપની સામે ધવાની સજાહ આપી. “તમે અહીં રહીને અમને મદદ કરો,”

એવી હિન્દીઓએ તેમને વિનંતિ કરી. તે જ સમયે ગાંધીજીએ નાતાલની ધારાસભા સમક્ષ રજૂ કરવા માટેની અરજી ઘડી કાઢી. ત્યાર પછી તેમણે નાતાલ ઇન્ડિયન કોંગ્રેસની સ્થાપના કરી ફક્ત દક્ષિણ આફ્રીકામાં જ નહિ પરંતુ ઇંગ્લેન્ડમાં પણ સત્તાવાળાઓની દુષ્ટતા સામે લડત ચલાવવા માંડી. હિન્દી નેશનલ કોંગ્રેસની બ્રિટિશ કમિટીના પ્રમુખ વેડરબર્ન અને સભ્ય દાદાભાઈ પર દર અઠવાડિયે પત્રો રવાના થવા લાગ્યા. જ્યારે અરજીની નકલો મોકલવાની જરૂર હોય ત્યારે ગાંધીજી ટપાલ અને ખીલા ખર્ચ માટે દાદાભાઈ પર ઓછામાં ઓછા ૧૦ પાઉન્ડ મોકલતા હતા.

દાદાભાઈ તરફથી રાજાપુરીથી મળેલી મેદદનો સ્વીકાર કરતાં ગાંધીજી “દક્ષિણ આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ”માં લખે છે: —

તેઓ કમિશનના પ્રમુખ ન હતા, પણ અમને એમ લાગ્યું કે તેમના પર પહેલા પૈસા મોકલી આપવા, અને તેઓ પોતે પ્રમુખ પર પાછળથી પૈસા મોકલી આપે તે યોગ્ય છે. પણ દાદાભાઈએ પહેલો જ હકતો પાછો મોકલી આપી મૂચના કરી કે બ્રિટિશ કમિટી માટેના પૈસા અમારે સીધા સર વિલિયમ વેડરબર્ન પર જ મોકલી આપવા. અમે જો “સર વિલિયમની મારફતે કમિટી પાસે જઈશું તો કમિટીની પ્રતિષ્ઠા ધવા પામશે એમ તેમણે અમારા પર લખ્યું હતું.

ગાંધીજીએ દાદાભાઈ પર લખેલા પહેલા પત્ર (૫, જુલાઈ ૧૮૯૪) માં તેમણે પોતાને વિષે શરમાળપણે ખુલાસો કરેલો હોવાથી તે ખાસ રસભર્યો ગણાયે:

હું મારે માટે ફક્ત એ બોલ લખીશ. હું જુવાન અને બિન-અનુભવી હોવાથી જૂલને પાત્ર છું મેં મારા ગળ ઉપરાંતનો જવાબદારી માથે બેસાવી છે. આ કામ હું કરું પણ મહેનતાણુ લીધા વિના કરું છું. આ ઉપરથી તમે જોઈ શકશો કે મેં હિન્દીઓને બોલે શ્રીમત થવા માટે મારા ગળ ઉપરાંતની જવાબદારી ઉપાડી નથી. આ કામ કરી શકે એવો હું એકલો જ હિન્દી છું. આથી એક પિતા પોતાના પુત્રને સલાહ આપે તે પ્રમાણે તમે મને દોરવાની મહેરબાની કરશો તો હું તમારો ઘણો આભારી થઈશ.

મતાધિકારનો કાયદો સુધારનારા ખીલ વિષે તેમણે લખ્યું હતું

જવામદાર તર નીચેની નાતાનની પહેલી પાર્લામેન્ટ મોટે ભાગે હિન્દી પાર્લામેન્ટ હતી. તેણે હિન્દીઓ સંબંધી જે પ્રયત્ન ધડપા છે તે કોઈ રીતે હિન્દીઓની તરફદારી કરનારા નથી. બેનિસ્ટ્રેવિય કાઉન્સિલ અને એમેમ્બલી ખુલી મૂકતા ગવર્નરે જણાવ્યું હતું કે હિન્દમા હિન્દીઓએ કદી મતાધિકારનો ઉપયોગ કર્યો નથી, પણ તેઓ નાતાનમા મતાધિકાર ભોગવે છે, અને આ સવાલનો તેમના પ્રધાનો નિર્ણય કરશે હિન્દીઓનો મતાધિકાર ઊંની લેવાના આપખુદ પગના માટે એવું કારણ આપનામા આવ્યું છે કે તેઓએ અગાઉ કદી જ મતાધિકાર ભોગવ્યો નથી, માટે તે ભોગવવાને તેઓ લાયક નથી.

હિન્દીઓની અરજીએ આનો અમરકારક જવાબ આપી દીધો છે એટલે ટવે ફરવી તોગીને તેઓએ ખીલતું ખરું ગહસ્ય બહાર મૂક્યું છે દૂકમા બિલની મતલબ આવી છે “અમને અહીં વધુ હિન્દીઓ જોડતા નથી અમને મજૂરો જોડાએ છે, અને તેઓ અહીં શુનામ જ રહેશે, અને જ્યારે સ્વતંત્ર થશે ત્યારે હિન્દ પાઠ જશે” તમે ગમે ત્યાં વમતા હિન્દીઓના લાભ પર બરામર ધ્યાન આપી રહ્યા છો, અને તે પ્રમાણે આ લડત પગ પૂરતું ધ્યાન આપવાની હું તમને અરજ કરું છું અહીંના હિન્દીઓ તમને પોતાના બાપ જેવા જ ગણે છે

ખીલ વેપારીઓ અને તેમના વકીલોએ પણ પોતાને નહતી હાકમારી સંબંધી દાદાભાઈને ફરિયાદ કરી હતી, અને તેમણે બંધી ફરિયાદો પર ધ્યાન આપ્યું હતું. ૧૮૬૫ ના જાન્યુઆરીમા ગાંધી જીને હરખનમા ખબર મળી કે નાતાલના હિન્દીઓનો મતાધિકાર ઊંની લેનારું બિલ નામજૂર થયું છે આ ખબર સત્તાવાર ન હતી. ગાંધીજીએ દાદાભાઈ પગ લખ્યું (૨૫ જાનવારી) “જે કે સરકાર ચૂપ છે, પણ છાપાઓ જણાવે છે કે નામદાર મહારાજીએ મતાધિકાર સંબંધીનું બિલ નામજૂર કર્યું છે આ બાબતમા તમે કંઈ ખબર આપી શકશો ?” પાર્લામેન્ટના હિન્દી સભાસદ પર દરિયુ આફ્રિકાના હિન્દીઓ કેવા કેવા દામનો બોલે નાખતા હતા તેનો

આ નમૂનો છે. પણ દાદાભાઈને મન આ બધી સેવા માતૃભૂમિની સેવા હતી, અને તે સેવા તેઓ ખુશીથી બજાવતા હતા.

૧૮૬૫ ના ઓગસ્ટની ૨૯ મી તારીખે હિન્દી પ્રમુદીય કોંગ્રેસની બ્રિટિશ કમિટીના ડેપ્યુટેશને સંસ્થાનખાતાના પ્રધાન જોસફ ચેમ્બર-લેન્ની સુલાકાત લીધી હતી. આ પ્રસંગ માટે દાદાભાઈએ દક્ષિણ આફ્રિકાવાસી હિન્દીઓની ફરિયાદોનું નિવેદન તૈયાર કરી તેનો બહેર પ્રજામાં પ્રચાર કર્યો હતો. દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારને આરોગ્યના રક્ષણ માટે હિન્દીઓની વિરુદ્ધ કાયદા ઘડવા પડ્યા હતા એ દલીલનું પોકળપણું તેમણે પોતાના નિવેદનમાં સાબિત કરી આપ્યું હતું. તેમણે પ્રિટોરિયા અને બેટાન્સબર્ગમાં વસતા ત્રણ યુરોપિયન ડોક્ટરોનાં સર્ટિફિકેટો રજૂ કર્યાં. આમાંના એક ડૉ. એચ. પ્રાયર વિશે જણાવ્યું હતું કે ૧૮૬૦ થી ૧૮૬૫ માં તેણે પ્રિટોરિયામાં વસતા હિન્દીઓમાં પ્રેક્ટિસ કરી હતી, અને તેઓ સામાન્ય રીતે શારીરિક શુદ્ધિ બાળવનારા તંથા ગંદકી અને બેદર-કાર ટેવોથી થતા રોગોથી મુક્ત માલુમ પડ્યા હતા; તેઓનાં મકાનો સામાન્ય રીતે સ્વચ્છ હતાં, અને આરોગ્યના નિયમો તેઓ શુભ-ખુશીથી પાળતા હતા.

વર્ગો સબધી વિચાર કરતા હલકામાં હલકા વર્ગના હિન્દીઓ હલકામાં હલકા ગોરાઓ કરતાં વધારે સારી રીતે આરોગ્યના નિયમો બાળવતા હતા. મે એ પણ જોયું છે કે બ્યારે શહેર અને જીલ્લામાં શીતળાનો રોગ ફાટી નીકળ્યો હતો ત્યારે દરેક દેશના એકથી વધુ માણસો શીતળાના ભોગ બન્યા હતા. પણ એક પણ હિન્દીને એ રોગનો ચેપ લાગ્યો નહોતો.

બીજા ડોક્ટરોનો અભિપ્રાય પણ એવો હતો કે હિન્દી વસા-હતીઓની રીતભાત તેઓના દરબજના ગોરાઓ જેટલી જ સ્વચ્છ હતી. હિન્દીઓના મતાધિકાર છિનવી લેનારા જુદા જુદા કાયદાઓ સંબંધી ઉદ્દેશ્ય કરી દાદાભાઈએ નિવેદનમાં જણાવ્યું હતું કે આ કાયદાઓ દક્ષિણ આફ્રિકાની બ્રિટિશ હિન્દી રૈયતના હકો પર સીધી

રીતે અને સહનતના બીજા સંસ્થાનોમાં જતા હિન્દીઓના હકકો પર આડકતરી રીતે ત્રાપ મારનારા હતા.

ડેપુટેશન તરફથી આ હકીકતો અને હલીલો મંસ્થાનખાતાના પ્રધાન સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવતાં તેમણે વસવાટ પરનો અંકુશ હર કરવા માટે ટ્રાન્સવાલની સરકારને વિનંતિ કરવાનું વચન આપ્યું હતું. ટ્રાન્સવાલની સરકાર પરદેશી સરકાર હોઈ બ્રિટનની મિત્ર હોવાથી તેમનાથી વધુ થઈ શકે તેમ ન હતું. કેપ કોલોનીના હિન્દીઓનો મતાધિકાર છિનવી લેનારા કાયદા સામે અપીલ કરવાનું તેમણે વચન આપ્યું હતું. એમ છતાં તેમાં સફળતા મળવી મુશ્કેલ હતી. નાતાલના હિન્દીઓનો મતાધિકાર છિનવી લેનારો કાયદો નામંજૂર કરવાની તેમણે ખાતરી આપી હતી. વેપારી પરવાના અને સ્થાવર મિલકતની માલિકીના બીજા સવાલોની ચર્ચા મુલતવી રાખવામાં આવી હતી.

“ટાઈમ્સ”માં આ ડેપુટેશનને મોટે ભાગે પારસીઓના ડેપુટેશનની ઉપમા આપવામાં આવ્યાથી દાદાભાઈએ તરત જ રહિયો આપી દીધો કે તેમાં ફક્ત બે પારસી, ચાર હિન્દુ, અને બે મુસલમાનો હતા.

તા. ૭ ગી ઓક્ટોબરે દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યની ધારાસભાએ (Volksraad) બહેર ક્યુ કે બ્રિટિશ સરકાર અને પ્રજાસત્તાક સરકાર વચ્ચેના કરારમાંની બ્રિટિશ રૈયતની કલમ ફક્ત ગોરાઓને જ લાગુ પડે છે. બ્રિટિશ ઇન્ડિયન ડિક્શન કમિટીએ આવા દુષ્ટ ભેદભાવ સામે પ્રચંડ વિરોધ બતાવી પોતાની અરજ દાદાભાઈ પર મોકલી આપી, અને દાદાભાઈએ તે પોતાના પત્ની સાથે સંસ્થાનખાતાના પ્રધાન પર રવાના કરી દીધી.

આ રીતે દાદાભાઈએ આ સવાલ સંબંધી સત્તાવાજાઓ સાથે સતત પત્રવહેવાર ચલાવવા છતાં કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં સંસ્થાનોમાં એશિયાટિકોની સામે ફાટી નીકળેલા જુવાળને અટકાવવા માટે કંઈ ગંભીર પગલાં ભરવામાં આવ્યાં નહિ.

આખરે રાઉની ગ સ્ટ્રીટમાંથી (૧૩ નવેમ્બર ૧૮૯૭)એવી મતલબની જાહેરાત થઈ કે સરથાનખાતાના પ્રધાન મિ ચેમ્બરલેન મતાધિકાર સંબંધના નાતાલના કાયદાઓ નામજુર કરવાને નામદાર મહારાણીને સલાહ આપવાને તૈયાર નથી પણ જ્યારે ઇમિગ્રેશન એક્ટ પસાર કરવામા આવ્યો ત્યારે જે હિન્દીઓ નાતાલમા વસતા હતા તેઓના હકો સુરક્ષિત રાખવા સબંધી તેઓ નાતાલની સરકાર સાથે પત્રવહેવાર ચલાવતા હતા આ સમય દરમ્યાન ગાંધીજી હિન્દુઓના હતા, અને તેમણે આફ્રિકાવાસી હિન્દીઓની હાલતની પોતાના દેશજન્યુઓને માહિતી આપી હતી તેમણે એ સબંધમા લખેલી પત્રિકા, અને મુંબઈ, પૂના, મદ્રાસ, અને કલકત્તામા કરેલા ભાષણોની ગભીર અસર થવા પામી, અને ૧૮૯૬ ના ડિસેમ્બરમા ફિરોજશાહ મહેતાએ આખો કેસ લોર્ડ જ્યોર્જ હેમિલ્ટન પર રવાના કરવામા આવેલી અરજીમા રજૂ કર્યો હતો.

પણ તેથી દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર હિન્દીઓ વિરુદ્ધના કાયદાઓ ઘટતી અડકી નહિ આવી હિન્દીઓએ બ્રિટિશ સરકાર અને બ્રિટિશ મિત્રો સમક્ષ પોતાની ફરિયાદો રજૂ કરવા પોતાના પ્રતિનિધિ મનસુખલાલ નાઝરને ઇંગ્લેન્ડ મોકલ્યા મિ નાઝર દાદાભાઈ અને કોન્ગ્રેસની બ્રિટિશ કમિટીના બીજા સભ્યોના ગાઢ સમાગમમા રહ્યા, અને તેમણે બ્રિટિશ પ્રજા, ઇન્ડિયા એક્સિસ અને કોલોનીઅલ એક્સિસની પણ સહાનુભૂતિ મેળવી મિ નાઝર દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા ફર્યા ત્યારે નાતાલમા વસતા બ્રિટિશ હિન્દીઓની કમિટીએ દાદાભાઈએ આફ્રિકાવાસી બ્રિટિશ હિન્દીઓની હાલતને આપેલા સુદર ટેકાની નોંધ લીધી હતી કમિટીનાઓનરરી સેક્રેટરી તરીકે ગાંધીજીએ મજકૂર કરાવની નકલ દાદાભાઈ પર રવાના કરતી વખતે લખેલા કાગળમા નીચે મુજબ લખ્યું હતું (ઓગસ્ટ ૨૦, ૧૮૯૮)

તહેરમાની મરી તમે તમારી એક છબી અમારા પર મોકલી આપશે હિન્દના નેતાઓ અને ખામ મરીને આ બાગના હિન્દીઓ

માટે કામ કરતા હિન્દીઓની છખીઓ મફવાનો અમે લાંબા વખતથી વિચાર કરતા હતા.

જોઅર લડાઈ પહેલાં ટ્રાન્સવાલમાં હિન્દીઓની હાલત ખરાબ હતી, પણ ત્યાં બ્રિટિશ હકૂમત થયા પછી તે જોર ખરાબ થવા પામી. જોઅરોએ હિન્દીઓથી વિરુદ્ધ કાયદા ઘડયા હતા, પણ બ્રિટિશ હિન્દીઓ તરફથી બ્રિટીશ મરકારે વાંધો લેવાથી આ કાયદાઓનો મોટો ભાગે અમલ થતો નહતો. બ્રિટિશોના હાથમાં ટ્રાન્સવાલનો કબજો આવ્યા પછી જે કાયદાઓ કાયદાપોથી પર પડી રહ્યા હતા તેનો નોંધભર અમલ થવા લાગ્યો. લડાઈ પહેલાં ટ્રાન્સવાલમાં પરવાનો લઈને કોઈ પણ હિન્દી કોઈ પણ જગ્યાએ વેપાર કરી શકતો, પણ બ્રિટિશ હકૂમતમાં જાનર સિવાય બીજા કોઈ પણ જગ્યાએ વેપાર કરવાની હિન્દીઓને મના કરવામાં આવી. લડાઈ પહેલાં જેઓ પરવાના ધરાવતા હતા, અથવા જેઓ પોતાની કેળવણી અથવા દરજ્જાને લીધે મુક્તિ મેળવી શકતા હતા તેઓને અપવાદ ગણવામાં આવ્યા હતા. પણ આવી મુક્તિ જવડે જ મળતી.

પરિસ્થિતિની પૂરતી તપાસ કરવા માટે ચેમ્બર્લેને મંસ્થાનોની મુલાકાત લીધી, પણ હિન્દીઓનું કંઈ વળ્યું નહિ. ગાંધીજી દાદાભાઈ પર હિન્દીઓની ફરિયાદો રવાના કરતા, અને દાદાભાઈ તે સત્તાવાળાઓને પહોંચાડતા પણ દાદાભાઈ ફક્ત ટપાલનું જ કામ કરતા નહોતા. તેઓ હિન્દીઓની ફરિયાદો દૂર કરવાની મક્કમ હિમાયત કરતા હતા. બ્રિટિશ મરકાર તરફથી આ વખતે એવી વિચિત્ર ક્વિલી કરવામાં આવી કે હિન્દીની વિરુદ્ધના કાયદાઓ ઘડવાની રાજનીતિ વાજબી છે, કારણ કે મંસ્થાનોને દેંક મમયમાં સ્વરાજ્ય મળવાનું ટોવાથી બ્રિટિશ મરકાર હિન્દીઓના લાભમાં જે કંઈ કરશે તે પર મંસ્થાનો પાછળથી પાણી ફેરવશે. દાદાભાઈએ આ દલીલના કુરચા ઉઠાવતાં લોર્ડ ન્યોર્થ હેમિન્ટનના (૨૪ માર્ચ ૧૯૦૩) પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે:

હાનમાં બ્રિટિશ મરકારની દફતરમાં હિન્દીઓને બ્રિટિશ સરદારીઓ જેવા જ દરજ્જે આપો. પાછળથી સગ્યાનો એ દરજ્જો ધીનથી દેશે તે.

તે છીનવી લેવાની જવાબદારી સસ્થાનોને માથે પડશે. પણ હાલમાં જ હિન્દીઓની વિરુદ્ધ કાયદા ઘડશે તો સસ્થાનોને બહાલું મળી જશે કે બ્રિટિશ સરકારે આવા અન્યાયી કાયદા ચાલવા દીધા હતા.

૧૯૦૩ ના એપ્રિલમાં લેડીસ્મીથથી નાદીરશાહ ધનજીભાઈ દેબુએ (૧૧ માર્ચ) એક પત્રમાં હિન્દીઓને નડતી હાડમારીઓ વિષે એક લાભો ગુજરાતી પત્ર લખી તેના ટેકામાં “નાતાલ વીટનેસ” અને “નાતાલ મરકયુરી”ના કટીંગોતું એક મોટું બંડલ તેમના પર મોકલી આપ્યું હતું. તેણે લખ્યું હતું:—

યૂરોપિયનો તેઓ પ્રત્યે કુતરા જેવું વર્તન ચલાવે છે. ગોરાઓ ને તેઓનું ખૂન કરે તો પણ તેઓ છટકી જાય છે. ન્યાયાધીશો પણ તેઓ જ, અને પંચ પણ તેઓની જ. ગુજરાતનાં આપણાં ગરીબ કામદારોની હાલત તો ખીજા એશિયાવાસીઓ કરતાં પણ બદ્ધતર છે. તેઓ મહેનતુ, સાદા, અને નમ્ર સ્વભાવના છે. દુકાળ, મગ્ફી, વગેરે આફતો-માથી અને લેણદારોના તકાદામાથી બચવા માટે તેઓ અહીં આવે છે, પણ અહીં તેઓની હાલત પેણામાંથી ચૂલામાં પડવા જેવી થાય છે.

લડાઈ દરમિયાન રાજાપુત્રીથી સેવા બળવવાનો હિન્દીઓને આવો બદલો મળ્યો હતો છતાં જ્યારે ઝુલ્મ બળવો ફાટી નીકળ્યો ત્યારે ગાંધીજીએ ૧૯૦૬ માં સ્ટેથર ઉપાડનારઓની એક દૂકટી ઊભી કરવાની જે માગણી કરી હતી તે તેમના લાક્ષણિક ચારિત્ર્યની સાબિતી છે. હિન્દીઓનો કેસ બ્રિટિશ સત્તાવાળા સમક્ષ ચોક્કસ રીતે રજૂ કરવા માટે દાદાભાઈએ આ સમયે તેમને ઇંગ્લેન્ડ આવવાનું આમંત્રણ કર્યું હતું. પણ નાતાલની સરકારે જખમીઓને ઉપાડવા માટેની હિન્દી દૂકડીની સેવા મજૂર રાખવાથી ગાંધીજીએ સરકારની સેવા બળવવા માટે ઇંગ્લેન્ડ જવાની ના પાડી હતી.

ટ્રાન્સવાલનું વાતાવરણ પાછું ગરમ બન્યું. તા ૨૨ મી ઓગસ્ટના ટ્રાન્સવાલ સરકારના અસાધારણ ગેઝેટમાં “એશિયાટિક લા એમેન્ડમેન્ટ ઓર્ડિનન્સ” પ્રગટ થયો, જેની રૂએ દરેક હિન્દી સ્ત્રીપુરુષને તથા આઠ અને તેથી વધુ ઉંમરના બાળકને ટ્રાન્સવાલમાં

રહેવા માટે પોતાનું નામ રજિસ્ટર કરાવી પોતાની પિછાન માટે આંગળાં અને અંગૂઠાની છાપ આપવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. આ ફરમાનનો ભંગ કરવા માટે દંડ, કેદ અથવા દેશપારની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી. હિન્દીને નોંધાવવાની ફરજ પાડનારું ફરમાન અન્યથી તો હતું જ, પણ તે સાથે બધું તેઓ ગુનેગાર હોય તેમ તેઓના અંગૂઠાની છાપ લેવાનો કાયદો તો રાક્ષસી હતો. એક આગેવાન હિન્દીએ આ કાયદો સામે પોતાના દિલની વરાળ કાઢતાં કહ્યું હતું કે "એ કોઈ મારી સ્ત્રી પાસે સર્ટિફિકેટ માગવા આવશે તો હું તેને ત્યાં જ કાર કરી જે પરિણામ આવે તે ભોગવી લઉંશ." આ કાયદો અમલમાં આવે અને ઘડાં કાયદેસર ઇલાજો નિષ્ફળ બન્યો તો તેનો ભંગ કરવા માટે સત્યાગ્રહ કરવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો, અને ગાંધીજી અને એચ. આ. અલી હિન્દીઓની લડત ચલાવવા ઇંગ્લેન્ડ ગયા. ત્યાં તેઓ દાદાભાઈને મળ્યા, અને તેમની મારફતે તેઓ કોંગ્રેસની બ્રિટિશ કમિટિના સમાગમમાં આવ્યા.

અસ્થિતિ ગંભીર હતી. વારંવાર અરજીઓ કરવા છતાં નિરાશા મળવાથી દાનસલાહની સરકારનો નૈતિક સામનો કરવાતો હિન્દીઓનો વીરત્વભર્યો ઠરાવ દાદાભાઈએ ધધાવી લીધો. કાયદેસર ઇન્સાફ મેળવવા માટે શું કરવું તે વિષે દાદાભાઈએ ડેપ્યુટેશનને સલાહ આપી. ભાવનગરી તે વખતે આમની સલાહ સલાસદ હતો. તેઓ અને સર લેપલ ઓફિસની આગેવાની હેઠળ ડેપ્યુટેશને લોર્ડ એક્લન અને લોર્ડ મોર્લેની સલાહન લીધી. પણ આ મુત્સદ્દીઓ દિલસોજ હોવા છતાં મોઢેથી ખાનરી આપવા સિવાય સંગીન ચક્રત આપી શક્યા નહિ.

જેહા-સળગમાં ગાંધીજીની ગેરહાજરી દરમિયાન મિ. એચ. એમ. એલ. પોલકે હિન્દીઓની લડત ઉપાવી લઈ દાદાભાઈને પરિસ્થિતિથી મહત્વગ્રસ્ત રાખ્યા હતા તા. ૨૯ ની ઓક્ટોબરે

મિ. પોલકે જોહાન્સબર્ગના “રટાર” પત્રનું એક કટીંગ દાદાભાઈ પર મોકલ્યું. એમાં ગાંધીજીની બદનક્ષી કરવામાં આવી હતી.

૧૯૦૭ ના માર્ચમાં એશિયાટિક રેજિસ્ટ્રેશન એક્ટ કે જે અસલ ઓર્ડિનન્સની આખાદ નકલ સમાન હતો તે ટ્રાન્સવાલની પાર્લામેન્ટે એક જ એકમાં ત્રણે વારના વાંચનમાંથી પસાર કર્યો. આ કાયદો ૧૯૦૭ ના જુલાઈની ૧ લી તારીખે અમલમાં મૂકવાનો હતો, એટલે મહાત્મા ગાંધીને પોતાની ઐતિહાસિક સત્યાગ્રહની લડત સિવાય બીજા કોઈ પણ સવાલ પર વિચાર કરવાની નવરાશ ન હતી. આ સત્યાગ્રહયુધ્ધનો ઇતિહાસ ઘણો રસીલો છે, પણ તેની વિગત આપવાનું આ સ્થળ નથી. આ કાયદો પસાર થયો તેના બે દિવસ પહેલાં ગાંધીજીએ દાદાભાઈ પર લખેલો પત્ર જ અત્રે યથારથાને ગણાશે.

મને લાગે છે કે “ઇન્ડિયા”માં દર અઠવાડિયે આ સવાલની ખુબ ચર્ચા થવી જોઈએ. ટ્રાન્સવાલમાં જે થશે તેની બધા સંસ્થાનોમાં નકલ થશે, અને જો બ્રિટિશરો નીચ સિદ્ધાંત એક વાર મંજૂર થશે તો હિન્દી દેશાટનનો અંત આવી જશે.

દાદાભાઈએ સંસ્થાનોના હિન્દીઓની હાલત અંગેની આખા હિન્દને જાગૃત કરવા ભગીરથ પ્રયાસ કર્યો. કલકત્તા કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે તેમણે જણાવ્યું હતું કે “દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દીઓ મતેના વર્તાવ પર ગંભીર લક્ષ આપવાની હું તમને ભલામણ કરું છું.” વરસો સુધી “ઇન્ડિયા”એ પણ “દક્ષિણ આફ્રિકા”ના સવાલને મોખરે રાખ્યો હતો.

દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દીઓની દાદાભાઈએ ઇંગ્લેન્ડમાં જે સેવા બજાવી હતી તેને તેઓ એટલી બધી કીમતી ગણાતા હતા કે નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે દાદાભાઈ વરસોવામાં આદામ લેતા હતા. ત્યારે ૧૯૦૬ ના જુલાઈમાં “લાવિ હિન્દના પિતા” તરીકે તેઓએ દાદાભાઈ સમક્ષ ૧૯૦૦ સહી સાથેની અરજી રજૂ કરી એશિયાટિક

રેજિસ્ટ્રેશન ઍક્ટને કુબ્જ રંગભેદ દૂર કરાવવા માટે આખા હિન્દને અરજ કરી હતી. આ અરજ લખેને હિન્દના દાદા પાસે મિ. પોલક આવ્યા હતા. તેમની તેમણે મુલાકાત લીધી હતી. ૧૯૦૬ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૪ મીએ મુંબઈમાં મળેલી બહોર સભામાં હાજર રહેવાની અશક્તિને લીધે દાદાભાઈએ એક સંદેશ મોકલ્યો હતો, જેમાં તેમણે આફ્રિકાવાસી હિન્દીઓની મુશ્કેલીઓ અને વિટંબણા તરફ અખંડ દિલસોળ દર્શાવી હતી. જીવનના અંત સુધી તેમણે આફ્રિકાવાસી હિન્દીઓ સારું બળાપો કર્યો હતો, અને તેમની ૮૬ મી સાલએ (૧૨ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૩) ના પ્રબળોગા સંદેશામાં પણ “શાહી સરકારની બેદરકારી” માટે ચિન્તા બતાવી હતી.

આખરે સત્યાગ્રહની અહિંસક લડતના વીર યોદ્ધાઓના આત્મબલિદાનની આફ્રિકાની સરકારને પણ પ્રશંસા કરવાની ફરજ પડી, ૧૯૧૪ ની સાલમાં સરકારને પરતાવે થયો, અને સત્યાગ્રહના નેતાઓને સતોપ મળે તેવી સમાધાની થઈ. જગતમાં કોઈ વસ્તુ શાશ્વત નથી, અને ભલાં કામ કરવા માટે સતત પ્રયાસ કરવાથી ગમે તેવી મુશ્કેલીને અંત આવે છે એવો દાદાભાઈને જીવનભરનો સિદ્ધાંત આ મુદ્દાના પરિણામથી વાજબી થયો. સત્યાગ્રહનો વિજયી સેનાપતિ હિન્દ પાછો ફર્યો. પણ તે વખતે તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે દૃઢ સમયમાં તેને પોતાની માતૃભૂમિમાં સત્યાગ્રહની વધારે ઉંચી લડત ઉપાડવી પડશે.

પ્રકરણ ૩૨ મું

ઉત્તર લેમ્બેથની ચૂંટણી

શાહી કમિશન સમક્ષ જુગાની આપ્યા પછી હાદાલાઈને લાગ્યું કે આવતી ચૂંટણીમાં ઉમેદવારી કરવા માટે કેાઈ મતદાર-મંડળ શોધી કાઢવું જોઈએ. ૧૮૯૬ ના માર્ચમાં હેકની ડિવિઝનની પ્રોપ્રિસિવ એસોસીએશને દક્ષિણ હેકની તરફથી આવતી ચૂંટણીમાં ઉમેદવારી કરવાની હાદાલાઈને અરજ કરવા માટે તેમની સમક્ષ ડેપુટીશન મોકલવાનો સર્વાનુમતે ઠરાવ કર્યો, અને જો ચૂંટણીમાં ફત્તહ મેળવવાના સંભવો વિષે પોતાની ખાતરી થાય તો આ આમ-ત્રણ મંજૂર રાખવાનું તેમણે કબૂલ કર્યું. પણ તેમને જોઈતી ખાતરી મળી શકી નહિ. મતદારમંડળની શોધમાં બીજા બાર મહિના પસાર થઈ ગયા, અને ૧૯૦૦ ના માર્ચની ૨૦ મી તારીખે નેશનલ રિફોર્મ યુનિયનવાળા આર્થર સાઈમંડસે હાદાલાઈ પર પત્ર લખી તેમને દિલ્લીરી સાથે ખબર આપી કે તેમણે હાદાલાઈની ઉમેદવારી બહાર પાડવા માટે કેટલાક મતદારમંડળો સાથે પત્રવહેવાર ચલાવ્યો હતો, પણ હાદાલાઈની વૃદ્ધાવસ્થાને નડતરફાવ ગણવામાં આવી હતી.

ન્યારે પાર્લામેન્ટની ચૂંટણી બહાર કરવામાં આવી ત્યારે હાદાલાઈ ઉધરસથી ગિછાનામાં પટકાઈ પડયા હતા. તેમના ગળામાં દરદ હોવા છતાં તેમણે ક્લાઈનવેલમાં હિન્દ વિષે ભાષણ આપ્યું હતું, અને તેને પરિણામે તેઓ ગિછાને પટકાયા હતા. પણ તેમની ગિમારીનું ખરું કારણ તેમણે ચારચાર વરસ સુધી શાહી કમિશન સંબંધી લીધેલી અથાગ જહેમતને અભારી હતું. જો તેઓ બહાર નીકળશે તો તેમને ન્યુમોનિયા થવાનો ભય છે એવી તબીબોએ સલાહ આપવા છતાં જો કેાઈ મતદારમંડળ મળી જાય તો હાદાલાઈ ઉમેદવારી કરવાને તૈયાર હતા.

તેમની તબિયતમાં થોડો સુધારો થતાં ફિન્સબરીમાં તેમને કિંમતી મદદ કરનાર જે. આર. સાઈમર પર (૨૩ મી સપ્ટેમ્બર) એક પત્ર લખી સૂચના કરી કે :—

“હું જાતે ચૂંટણીની લડત અલાવવાને અશક્ત હોવાથી સર વિલિયમ વેડરબર્નની સલાહથી જે તમે દોષ્ટ મતદારમંડળ પસંદ કરો અને લિબરલ મિત્રો મારા તરફથી પ્રચારકામ કરે તો હું મારાથી બનવું કરીશ.”

આ સૂચના અવહેવાર માલમ પડી. ૧૯૦૧ ના જૂન મહિના માં દાદાભાઈ લેમ્બેથની લિબરલ અને રેડિકલ એસોસીએશનના આમંત્રણથી લેમ્બેથ ખાતે ગયા, અને તા. ૨૬ મી ઑગસ્ટે સ્થાનિક લિબરલ અને રેડિકલ ક્લબની રાજદ્વારી કાઉન્સિલે તેમને ખબર આપી કે ઉત્તર લેમ્બેથ તરફથી આવતી ચૂંટણીમાં તેમને પોતાના ઉમેદવાર તરીકે બહાર પાડવાનો કાઉન્સિલે એકમતે ઠરાવ કર્યો છે. તે જ દિવસે નેશનલ ડેમોક્રેટિક લીગની ઉત્તર લેમ્બેથની શાખાએ પણ તેમને પોતાના ઉમેદવાર તરીકે પસંદ કર્યા. તે ઉપરાંત ૧૯ ઔદ્યોગિક ટ્રેડ યુનિયનીસ્ટ, અને મધ્યપાન નિરોધની મુંડળોની કોન્ફરન્સે પણ તેમને પોતાના પાર્ટિમેન્ટરી પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટી કાઢ્યા હતા.

હવે ચૂંટણીમાં ફતેહ મેળવવાના સંભવો તેજસ્વી જણાવા લાગ્યા. પણ દાદાભાઈને થોડા જ વખતમાં માલુમ પડ્યું કે સેન્ટ્રલ ફિન્સબરીમાં તેમને જેવી મુશ્કેલી નહીં હતી તેવી જ મુશ્કેલીઓ અહીં પણ તેમની સામે ઊભી થવાની છે. ઉત્તર લેમ્બેથની લિબરલ અને રેડિકલ એસોસીએશનને છેવટની પસંદગી કરવાની સત્તા હતી, અને આ મંડળમાં જે પક્ષ પડી ગયા હતા. કેટલાકો રોડેરી સમાજમાં ચાર્ટ કામ કરનાર સ્થાનિક ઉમેદવાર ઉપર ધુ. વાઈટમેનના તરફ હતા, બ્યારે બીજાઓ દાદાભાઈના પક્ષકાર હતા. બન્નેને કારોબારી કાઉન્સિલ સમક્ષ લાવવો કરવાની અરજ કરવામાં આવી, અને તા. ૧૦ મી સપ્ટેમ્બરે કારોબારીએ

૬ વિરુદ્ધ ૬ મતે વાઇટમેનની ચૂંટણી કરી દાદાભાઈને ફરીથી કારોણારી મડળે આમંત્રણ કરવાથી તા. ૧૯ મી ઓક્ટોબરે તેમણે ઇન્ડેન્ડ અને પરદેશના બળના સવાલ સળધી કાઢિન્સલ સમક્ષ લાઇણ આપ્યું તા ૨૬ મી નવેમ્બરે એસોસીએશનની સભા સમક્ષ વાઇટમેન અને દાદાભાઈ બન્નેના નામો રજૂ કરવામા આવ્યાં, જેમા દાદાભાઈને ૬૬ અને વાઇટમેનને ૫૯ મત મળ્યા છતાં એસોસીએશનના સેક્રેટરીએ દાદાભાઈને ખર્ચર આપી કે પાછળથી મળનારી સભામા હાજર રહેનારા સભાસદોમાના કુ મતો અને તે પછી એ જ કારણ સર બોલાવેલી બહાર સભા મંજૂરી આપે નહિ ત્યાં સુધી આ ચૂંટણી છેવટની ગણી લેવાની નથી

પર દિવસ પછી નવી જ પરિસ્થિતિ જિલ્લી થઇ ૧૯૦૨ ના બન્યુઆરીની ૭ મી તારીખે મળેલી સભામા દાદાભાઈ પર એવો આક્ષેપ મૂકવામા આવ્યો કે આગલી સભામા બહારના માણસો દ્વારા આવ્યા હતા, અને ચોક્કસ માણસોને તેમણે પૈસા આપ્યા હતા દાદાભાઈએ એકરાર કર્યો કે તેમણે ચોક્કસ મિત્રોને ચૂંટણીના ખર્ચ માટે નાણા આપ્યા હતા, પણ તે પૈસામાથી મજૂર એસોસીએશનના સભાસદોના લવાજમ ભરીને તેમને માટે મત ખરીદવામા આવ્યા હતા એ વાતનો તેમણે ઇન્કાર કર્યો કારોણારી કમિટીએ દાદાભાઈની ચૂંટણીને મંજૂરી આપવા માટે સભા બોલાવવાના અખાડા કર્યા ૧૧ મહિના સહુ જોઇને દાદાભાઈએ એસોસીએશન પર પત્ર લખ્યો (૧૩ ઓક્ટોબર ૧૯૦૨)

કાવાક નિમગ્ન, રેડિયન લેમર, ટ્રેડ યુનિયનીઝ્ટ, ટેમ્પગન્સ, અને આઇર્લિશ ગિરો સાથે મત્રણા કર્યા પછી, અને પ્રગતિવત પક્ષના સધળા ડોર્ગો તરફથી અત્યાર પહેલાં અને મજેના સગીન ટેમ્પી પ્રેગઇને મે આનતી ચૂંટણીમા વિમરન અને પ્રગતિવત મિદ્દાતની તરફેણમા ઉત્તર લેમ્બેથ તરફથી ઉમેદવારી કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે, અને હું કારોણારીને મારા નિર્ણયથી માહિતગાર કરવાની તમને અરજ પ્ર હુ

એસોસીએશનના સભામદ તરીકે દાદાભાઈએ લીધેલી વલણ અસાધારણ હતી તેમને એ વલણ સબધી ખુલાસો કરવાનું કહેવામા આવતા તેમણે તરત જ જવામ વાળ્યો (૧૫ ઓક્ટોબર)

મારા તા ૧૦ મીના પત્ર સબધી ગેઝેટમાં જુલો થયેલી હોવાથી હું જણાવનાની ગમ નહીં છું એસોસીએશન મને પોતાના ઉમેદવાર તરીકે સ્વીકારે ન મીનરે તે પછી નિમરન અને પ્રોગ્રેસીવ ઉમેદવાર તરીકે ઉત્તર ગેઝેટમાંથી હરીફાઈ જવાનો મેં હમીશ થયો છે

આ જ અગસામા એસોસીએશનના સેક્રેટરી જોન મંડીએ રાજીનામું આપ્યું, અને દાદાભાઈના ખીલ પક્ષકારોએ તેમના પ્રમુખપણા નીચે “ધ નોર્થ લેમ્બેથ લેખર એન્ડ પ્રોગ્રેસીવ એસોસીએશન” નામની નવી સંસ્થાની સ્થાપના કરી તા ૩૦ મી ઓક્ટોબરે લિખરલ એન્ડ રેડિફલ એસોસીએશનની વર્ષિક સભા મળતા બંને ઉમેદવારોના પક્ષકારો વચ્ચે જળરી હોહા થવા પામી એસોસીએશનના પ્રમુખ વીક્ટર રોજમે જણાવ્યું કે “મી નવરોજીના પત્રથી સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે કે જો હવે આ મહગ તેમને ટેકો આપશે તો તે ગંધેડાઓનું મહગ ગણાશે”

કેન્લાક મલામદોએ દાદાભાઈના વર્તન મામે મળત વાધો જણાવ્યો તેઓએ ‘મિ નવરોજીના ચેટો’ વિષેના ભેરી ઉલ્લેખનો પ્રચાર કરવા માડ્યો ખીલઓએ તેમનો જુમ્માભર્યો બચાવ કર્યો એક અગ્રણી ટ્રેડ યુનીયનની એક આર ટેલરે જણાવ્યું કે ‘દાદાભાઈની ઉમેદવારીને લીધે તત્કાલે એવું કાર્પક’ એસોસીએશનમા ચાલી નહીં હતું તેની તેમને ખબર પડવાને લીધે જ તેમણે એસોસીએશનની ઉપરવટ થકેને ઉમેદવારી કરવાનો હસન કર્યો હતો તેમણે વધુમા દલીલ કરી કે સરકારી સંસ્થા તરીકે એસોસીએશન મરી જ ગયેલી છે, કેમકે તેણે એન્જ્યુદેગન મિત્ર મામે વિરોધ દર્શાવતા માત્ર એક પછ મલા બોલાવી નથી દાદાભાઈને ઉમેદવારી કરવાની અજ કરવા માટે રજીસ્ટ્રેશન તેમની મમમ

મેાઠલવાનો ઠરાવ મિ. ટલરે રજૂ કર્યો, પણ તેની તરફેણમાં ૧૦ અને વિરૂધ્ધમાં ૨૦ મત પડવાથી તે ભેડી ગયો.

વાઈટમેને તે પછી અખબારોમાં બહાર ક્યું કે જો દાદાભાઈ ઉમેદવારી કરવાની હકને વળગી રહેશે તો તે તેમની સામે થશે. પાછળથી તેણે (૧૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૩) એસોસીએશનના પ્રમુખને ખબર આપી કે જો દાદાભાઈ ઉત્તર લેમ્બેથમાંથી ખસી જાય તો તે પણ ખસી જશે, અને એ રીતે લિબરલ પાર્ટીને એક ખેઠક છુતવાની તક મળશે. એસોસીએશનના પ્રમુખે વાઈટમેનનો પત્ર દાદાભાઈ પર રવાના કરી તેમાંની સૂચના તેએ મંજૂર રાખે એવી આશા દર્શાવી.

આ પત્રવહેવાર ચાલતો હતો તે દરમ્યાન દાદાભાઈને કેન તરફથી પત્ર મળ્યો (૧૭ ફેબ્રુઆરી) કે પાર્લામેન્ટ સ્ટ્રીટના બધા સત્તાધીશોને મળવા છતાં તેમને નિષ્ફળતા મળી હતી. વાઈટમેન અને તેમના પક્ષકારોને કોઈ સમજાવી શકે તેમ નથી. તેમણે પત્રમાં લખ્યું હતું કે:—

“તમને સલાહ આપવાનું મારું કામ નથી, પણ ઉત્તર લેમ્બેથમાં તમને ફત્તેહ મળે એવી લેશમાત્ર આશા મને જણાતી નથી. ચૂંટણીના આગલા બધા અનુભવ પગથી મને લાગે છે કે તમારા જેવી સ્થિતિમાં કોઈપણ ઉમેદવાર જીત મેળવી શકશે નહિ, અને જો તમારી ખરાબ હાલ થશે તો હિન્દના અને અહીંયાં હિન્દી લોકશાહી માટેની ચળવળ પર ગંભીર અસર થવા પામશે.”

આ સલાહ હાપણુભરી અને સંગીન હતી, પણ એમ જણાય છે કે દાદાભાઈના કેટલાક સ્વાર્થી પક્ષકારોએ તેમના પર એવી ખોટી છાપ પાડી હતી કે તેમને ચૂંટણીમાં ફતેહ મળે એવા સંજોગો ઠીક ઠીક હરતી ધરાવતા હતા. કદાચ દાદાભાઈએ એમ પણ ધાર્યું હોય, કે ધર્મિહાસનું પુનરાવર્તન થશે, અને જો તેઓ પોતાના નિર્ણયને વળગી રહેશે તો એન્ડ્રુલ ફ્રિન્સમેરીની પેઠે અહીં પણ અન્તે તેમનો વિજય જશે. દાદાભાઈએ લીધેલું પગલું ખરું હોય

અથવા ખોટું પણ એક વાર ચોકકસ નિર્ણય પર આવ્યા પછી તેમને ચળાવવાનું અશક્ય હતું.

વાઇટમેન અને દાદાભાઈના પક્ષકારો વહેંચાઈ જવાથી તા. ૨૪ મી માર્ચે મળેલી વાર્ષિક સભામાં કારોગારી કાઉન્સિલે કન્જિયાનું મો કાનું કરવા મટે એક ત્રીજા જ ઉમેદવાર સર રોબર્ટ પીલની ઉમેદવારી બહાર પાડવાની સલામણ કરી. મર રોબર્ટને સામગળવા કે નહિ, એ સવાલ સભા મમક્ષ રજૂ થયો. દાદાભાઈએ દલીલ કરી કે હવે નવો ઉમેદવાર સ્થાયવવાનું કામ વાજબી નથી. દાદાભાઈની ઉમેદવારી બહાર પાડવાના આગલા ઠરાવને મંજૂરી આપવાની દરખાસ્ત રજૂ થતા પ્રમુખે તે કાનૂન બહાર ઠરાવ્યાથી સભાએ મર રોબર્ટને સામગળવાનો ઇન્કાર કરનારો ઠરાવ પસાર કર્યો.

તા ૧૦ મી એપ્રિલે એસોસીએશનના મેંકેટરીએ દાદાભાઈ પર પત્ર લખી જણાવ્યું કે તમે આ વકરાર લિબરલ પાર્ટીના “હીપ” હરબર્ટ લેડસ્ટનની લવાઈ પર લઈ જવાને તૈયાર છો કે ?

લવાઈની યોજના એવી હતી કે મિ લેડસ્ટન ત્રણ લવાઈ નીમે તેમાં એક મજૂર પડના સલામત ગ્લેસે દાદાભાઈએ લવાઈ પર જવાની ના માફી કે તરત એવી અફવા ફેલાઈ કે ઉત્તર લેમ્બેથના પ્રતિનિધિ કેડ હોર્નર રાજનામું આપનાર છે, અને તેની જગ્યા પૂરવા પેટા ચૂંટણી થવાનો મસલ હોવાથી લિબરલ ઉમેદવારની પસંદગી કરવા એસોસીએશનની એક સભા ઉનાવળથી બોલાવવામાં આવી છે. હોર્નરે આ અફવા ખોટી હોવાનું જાહેર કર્યું. ઉત્તર લેમ્બેથની લીબરલ અને રેડિકલ કક્ષણની રાજદ્વારી કાઉન્સિલે પણ એક નિવેદન બહાર પાડી આક્ષેપ મૂક્યો કે વાઇટમેનના પક્ષકારો અયોગ્ય ચાલ ચલાવી રહ્યા છે તા ૨૩ મી એપ્રિલે એસોસીએશનની સભા મળ્યા. પ્રમુખે જાહેર કર્યું કે ૫૬૭ વિરુદ્ધ ત્રણ મતે કારોગારીએ વાઇટમેનની પસંદગી કરી છે. દાદાભાઈના મિત્રોએ નવા મુલતવી રાખવાની માગણી કરી, પણ તે

નામંજૂર થઈ, અને આખરે ૬૧ વિરૂધ્ધ ૩૪ મતે વાઈટમેનને એસોસીએશને પોતાના ઉમેદવાર તરીકે ચૂંટી કાઢ્યો.

આવા પરિણામથી જરા પણ હિંમત હાર્યા વિના દાદાભાઈએ ઘેરઘેર ફરીને મતો મેળવવાની કોશિશ કરવા માંડી. ઉંમરે વૃદ્ધ હોવા છતાં અચ્છા નવજુવાનને શરમાવે તેવી રીતે તેમણે પ્રચારકામ કરવા માંડ્યું. સ્થાનિક છાપાઓએ જાહેર કર્યું કે તેમણે સ્ટેફનીની લિબરલ અને રેડિકલ એસોસીએશનના ચૂંટણીના એજન્ટ તરીકે નામ કાઢનાર આર્થર ઓલશુડની પોતાના એજન્ટ તરીકે નિમણૂક કરી હતી. ઉત્તર લેમ્બેથના ટ્રેડ યુનીયનો, ટેમ્પરન્સ અને ખીળા મંડળોના પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી લેમ્બેથ ડિસ્ટ્રિક્ટ ટ્રસ્ટ એન્ડ લેબર કોઓર્ડિનેશનની એક કોન્ફરન્સ ડિવિઝનની રાજદ્વારી પરિસ્થિતિ પર વિચાર ચલાવવા તા. ૨૭ મી એપ્રિલે મળી ત્યારે દાદાભાઈ હાજર હતા. તેઓને લેબર રેમેજન્ટેશન કમિટીના આશરા નીચે ઉમેદવારી કરવાનું કહેવામાં આવતાં તેમણે જણાવ્યું કે “હું ખીળા મજૂરોના પ્રતિનિધિ જેવો જ છું. હું મજૂરોના દિક્ષોબ્ધન ટેકાની આશા રાખું છું, અને મજૂરોના વાવટા નીચે લડવાને તૈયાર છું. મજૂરોના લાભ માટે આંધળાઓનું સરકાર તરફથી ભરણપોષણ કરવા તથા સોજ વરસની ઉંમર સુધીના બાળકોને સરકારી ખર્ચે ભણાવવાના બિલોને હું ટેકો આપીશ.” આ પછી તેમની ઉમેદવારી મંજૂર રાખનારી દરખાસ્ત પસાર થઈ હતી.

મતદારોને ઘેરઘેર ફરીને દાદાભાઈએ ચૂંટણીનું કામ કરવા માંડ્યું. ૧૯૦૫ ની આખર સુધી ગામેગામ ફરીને તેમણે મતદારોને પોતાના પ્રગતિવંત વિચારો સમજાવ્યા. વાઈટમેન અને તેના પક્ષકારોએ દાદાભાઈને બદનામ કરવામાં કાંઈ કચાશ રાખી નહિ. દાદાભાઈ માટે મત ખરીદવા માટે પૈસા વાપરવામાં આવે છે એવા ખુલ્લા આક્ષેપો ચકાવા લાગ્યા. દાદાભાઈએ આ આક્ષેપોને રદિયો આપ્યો. વેડરબર્ન અને બર્ડવુડ જેવા તેમના બ્રિટિશ મિત્રોએ “લેમ્બેથ મરકયુરી”માં આ આક્ષેપો બિનપાયાદાર જણાવી

દાદાભાઈના ઉમદા અને નિસ્વાર્થી ચારિત્ર્યની ખૂબ તારીફ કરી પણ પ્રજામત દાદાભાઈની વિરુદ્ધ હોવાથી વેડરગને તેમને ઉમેદવારી ખેતી લેવાની સલાહ આપી જવાળમા દાદાભાઈએ લખ્યું

હું મધ્યપણ મનુષ્યસર ખમી જઈ શકતો નથી આવતા સપ્ટે અગમા મારી ઉમર ૮૦ વર્સની થશે અને આ મારી છેત્રી ઉમેદવારી છે તમે સાગી પેટે જાણો છો કે મારી નતના સ્વાર્થ અને મેળાઈ માટે નહિ પણ હિન્દ અને આ તેના કંગોડો ગરીબો તરફની માનન લાગણીથી હું ઉમેદવારીમા જિભો ગ્લો છું વરોથી મિ વાઈમેન અને તેમના મિત્રોએ જાહેર તખ્તા ઉપર અને છાપા ઓમા મારા પર અગત આજ્ઞેપો મ્યાં છે મે તેમની મામે અથવા તેમના મિત્રો સામે એક પણ અગતિ શબ્દ વાપર્યો નથી

લિબરલો દાદાભાઈના માર્ગમા જાતજાતની મુશ્કેલીઓ નાખી રહ્યા હતા, તેવામા નેશનલ લિબરલ ફ્રેડરેશના પ્રમુખ ઓગસ્ટિન ગિરેલે દાદાભાઈને નાણા માટે અપિવ ટરી આગવે વધે ફ્રેડરેશનની કારોબારીએ ચૂટણીની વડન ચલાવવા માટે ૫૦૦૦૦ પાઉન્ડ ભેગા કરવાની બધા લિબરલોને અપિવ કરી હતી આમાથી ૩૦,૦૦૦ પાઉન્ડ મળ્યા હતા પણ હજી વધુ નાણાની જરૂર હતી

દાદાભાઈએ જવાળમા જણાવ્યું કે હું હમેશા લિબરલ પાર્ટીને મદદ કરતો આ યો છું પણ લિબરલ પાર્ટીએ મને મતદાર મધ મેળવી આપ્યો નહિ, અને જ્યારે મે મતદારમંડળ મેળવ્યો ત્યારે એ જ પાર્ટી સામે થાય છે તે જોતા મારી પામે નાણાની મદદની માગણી કરવી યોગ્ય છે. એક લિબરલ ઉમેદવાર જિભો કરી પાર્ટીના મતો વહેચી નાખવામા નાણાની જગ્યાદી કરવી વાજબી છે.

ચૂટણીનો દિવસ આવતા પહેલા વાઈમેન મરણ પામવાથી દાદાભાઈને માર્ગ ચરલ કરી આપનાની લિબરલ પાર્ટીની ફરજ હતી, પણ દાદાભાઈના વિરોધીઓ મીએ ઉમેદવાર જાડાર પાડવા તૈયાર વયા દાદાભાઈ સામેની આવી હુજા ચાલવળ સાખી નહિ

લેવા માટે માટીને લુકે વેસ્ટ મિન્સ્ટરની મધ્યસ્થ સંસ્થાને વિનંતિ કરી. લેખ્યેયની લિખરલ અને રેડિકલ કલગે લંડન લિખરલ ફેડરેશનને આ જાતની અપિલ કરી. આ કારણુમર લેખ્યેયની લિખરલ એસોસીએશનને એકલા દાદાભાઈની સત્તાવાર ઉમેદવારી મંજૂર કરવાની અરજ કરવામા આવી એસોસીએશનની કારોબારી કાઉન્સિલને સમજાવવા ફેડરેશનના પ્રમુખ ડોગી ગ્રાન્ટે કાઉન્સિલની ખાસ સભામા હાજરી આપી. પણ સભાની લાગણી પારસી ઉમેદવારની વિરૂદ્ધ હતી લિખરલ મતો વહેંચાઈ જાય તો તેની પરવા કર્યા વિના દાદાભાઈના વિરોધીઓ આગળ વધવાને તૈયાર હતા. આથી મધ્યસ્થ લિખરલ ફેડરેશનને સ્થાનિક નેતાઓની બહુમતીને નમતું આપવાની લાચારીથી ફરજ પડી, અને હોરેશીઓ માયર નામના એક ધનવાન પલંગ બનાવનાર શહેરીને લિખરલ ઉમેદવાર તરીકે ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યો.

પ્રતિરુપ્ધી લિખરલ ઉમેદવારના પક્ષકારો વચ્ચે ભારે કડવાશ પેદા થવા પામી. ઉત્તર લેખ્યેયની લિખરલ અને રેડિકલ કલગની રાજદ્વારી કાઉન્સિલે લંડન લિખરલ ફેડરેશનના અધિકારીઓ તરફ ધિક્કાર બતાવનારો ઠરાવ પસાર કર્યો ખીલ બાજુ એસોસીએશનના ત્રણ સભાસદોએ લેગા નામે છાપામા દાદાભાઈ પર હુમલો કરવાથી દાદાભાઈએ આ બાબત પોતાના સોલિમિટરને મોપી, અને સોલિમિટરે “મોનીંગ પોસ્ટ”મા પ્રગટ થયેલા પત્રમા (૬ ફી બન્યુઆરી ૧૯૦૬) જણાવ્યું કે —

છેલ્લા ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન મારા કુલની સામે તપાસ કરી ગયાય એવો દાવો પણ સ્પષ્ટ આક્ષેપ નહિ તેના જા તેમની વિરુદ્ધ ખેળી દડીકતોનો પ્રવાહ કરી તેમની ઘણી નાવેલી કરવામા આવી છે હવે માર્થ લેખ્યેયમાના તેમના જે દુસ્મનોએ તમારા પત્રમા તેમની સામે અસ્પષ્ટ આક્ષેપો પ્રગટ કર્યાથી તેમની વડુ નારેલી થયા પામી છે અને તેથી મે ત્રણ શબ્દો સામે “ગ્રીમ” બહાર પાડ્યા છે.”

આ ફરિયાદ આગળ વધી હતી માયર્મ તરફથી એવી દલીલ કરવામા આવી હતી કે દાદાભાઈ કરી પણ લેખ્યેયના

સત્તાવાર ઉમેદવાર હતા જ નહિ. આ પરથી ડબલ્યુ. એવને વેસ્ટ મિન્સ્ટર ગેઝેટ (૧૦ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૬)માં જાહેર કર્યું કે દાદાભાઈ ઉત્તર લેમ્બેથની લિબરલ અને રેડિકલ એસોસીએશનના આમંત્રણથી ત્યાં ગયા હતા, અને તા. ૨૬ મી નવેમ્બરે મળેલી સભાએ દાદાભાઈને “પાર્લામેન્ટરી ઉમેદવાર તરીકે પસંદ કર્યા હતા, એવી મતલબનો સેક્રેટરીનો પત્ર તેમની પાસે હસ્તી ધરાવતો હતો.”

લિબરલ એસોસીએશન દાદાભાઈની વિરૂદ્ધ પડવાથી અને ઉત્તર લેમ્બેથની લિબરલ ક્લબે તેમને ટેકો આપવાથી ઘાટાળો ઉત્પન્ન થવા પામ્યો હતો. હિન્દની પ્રજાએ ક્લબના ટેકાને એસોસીએશનના ટેકા સમાન ગણીને દાદાભાઈની ઉમેદવારી બહાર પાડવા માટે એસોસીએશનનો આભાર માનનારા ઠરાવ પસાર કર્યા હતા, જ્યારે કેટલાક લિબરલો દાદાભાઈના હરીફને છત અપાવવાના હેતુથી દાદાભાઈ સળધી જૂઠ્ઠી વાતોનો પ્રચાર કરતા હતા. તેઓનો એક આક્ષેપ એવો હતો કે દાદાભાઈ હિન્દના લોકોના કલ્યાણ માટે કામ કરતા હતા એવા બદ્દાના નીચે હિન્દની બુજે મરતી પ્રજા પાસેથી પૈસા કઢાવવામાં આવતા હતા. તેઓનો મુખ્ય વાંધો દાદાભાઈની વૃદ્ધાવસ્થા સામે હતો, અને જો તેઓ ચૂંટાશે તો તેઓ ફક્ત હિન્દના કલ્યાણ માટેની લડત ચલાવશે એવી દલીલ કરવામાં આવતી હતી. આ આક્ષેપનો રદિયો આપનાં એચ એસ. સ્વીની નામના એક મતદારે “ડિલી ગેઝેટ” (૨ જાન્યુઆરી ૧૯૦૬)માં લખ્યું હતું:—

હું એમ પૂછવા માગુ છું કે જો યાદનિઝ મજૂરી મામે વિરોધ દર્શાવવા માટે, દાદાભાઈના મળેલી મળાના પ્રમુખસ્થાને બિગત્વા માટે, એક મદત્તની ટેમેક્ટિક સમાના મુખ્ય કાગલ મળા મમક્ષ પેરા કળા માટે, નેગનવ વિબગવ ક્લબની જનગવ કમિટીના અમામદ તરીકે કામ કરવા માટે, અને ઉત્તર લેમ્બેથના દબરો મનદાગેના મન કેનવામ કરવા માટે જો દાદાભાઈ પૂરતા જુવાન ગણાતા હોય તો આ મતદારમંડળના પ્રતિનિધિ થવા માટે તેમને શા માટે રૂધ્ધ ગણવામાં આવે છે ?.....

હવે તેમને અણધારેલી જાગ્રત્તી પણ ટેકો મળ્યો. વાઈટ-મેન જ્યારે જીવતો હતો ત્યારે દાદાભાઈની વિરુદ્ધ પડનાર વિક્ટર રોજર્સે “હેલી ન્યુઝ”માં લખ્યું હતું (૨ જાન્યુઆરી) —

હવે મિ નવરોઝ અથવા મિ વાઈટમેનનો સમાલ નથી, અને છેલ્લી ઘડીએ એક નવો ઉમેદનાર બહાર પાડી એક મધ્યમત એક બચમા નાખરાનું કંઈ જ કારણ નથી. મિ નવરોઝની ઉંમર સબધી વાધો લેનામા આવે છે. હું પૂછીશ કે હાલના વડા પ્રધાન અને લોડ રિપન તેમના કગ્તા કેટલા જીવાન છે? આપણે મિ નવરોઝને વિખરલ પાગીના નેતા બનાવવાની આગા ગણતા નથી આ બાન બ્રેસેલા લોડોની રીનબાનને લીધે આપણે ઉત્તર લેખ્યેયમા એમ્તા જાગવી શક્યા નથી.

તા ૪ થી જાન્યુઆરીએ દાદાભાઈએ મતદારોનું નિવેદન ૧૨ ક્યું હતું દાદાભાઈને લાખુ લાખુ લખવાની ટેવ હતી તે જોતા તેમનું આ ફક્ત ચાર પાનાનું છાપેલું નિવેદન ઘણું જ ટૂંકું કડી શકાય. તેમા તેમણે જણાવ્યું હતું કે “હું ખરેખરે મજૂરોનો સેવક છું. જ્યારે હું પાર્લામેન્ટમા હતો ત્યારે મે મજૂરોની લડતને ટેકો આપ્યો હતો કે જે લિબરલોની અને આખી પ્રજાની લડત છે. હું મજૂરોના મુખ્ય મડળોના કાર્યક્રમ માથે સંમત છું.”

આ કાર્યક્રમમા હોમરુલ, કેજવણી, મધપાનનિષેધ, અબાધિત વેપારને ટેકો, અને ટ્રાન્સવાલના ખાણના માલિકોના લાભ માટે ગીર-મીટિયા આઈનિઝ મજૂરો મોકલાવા સામેનો વિરોધ સમાઈ જાય છે તેમા હિન્દ માટે ખાસ ઉલ્લેખ હતો —

“હિન્દ ગભીર અન્યાયોથી પીડાય છે કે જેની આ દેશના લોકોને માહિતી નથી આમની સમામા તેનું પ્રતિનિધિત્વ નથી. પણ હિન્દની રૈયત ઇંગ્લેન્ડની લોકશાહી પામે દાદ નાહ છે આથી ચૂટણીને ક્વિસે જૂને મગ્તા અને દુકાળના સકટથી પીડાતા હિન્દના તમારા બાઈઓને જૂલી નહિ જવાની હું તમને વિનતિ કરું ?”

જે દિવસ પછી માર્ટીન વુડે આશાસરી ખબર આપનારો એક પત્ર લખ્યો. —

હવે ફ્રેન્ડ સિમથ દાદાનાઈની મિત્રુદ્ધ મમ પ્રતો નથી અને દ બર્ડ એડરને ખાનગી રીતે મેમ્બેયના નિમરનોમા એમ્તા લાવવા માટે અગત એગિંગ ડ્રીને દાદાભાઈની વિગેધી ટાળખીના ક્ષેત્ર પ્રયામને નમગો બના ચો હતો. આના મન્નેગોમા બ્લે ત્રીને ઉમેદવાર ન હોત તો સ્થાનિય માયર્મ નામે કાવવાના મબવો હતા મિત્રાય કે માયર્મની દોનન મતલબને નનચારી મથ!

ચૂટશીને દિવમે મતલબગેએ હિન્દની જ રૂસિયાતો કરતા પોતાની ન્યેનિક જરૂરિયાતો પર વધારે ધ્યાન આપી માયર્મને પાર્લામેન્ટમા ચૂંટી મોકલ્યો. માયર્મને ૨૧૬૨, કોન્જગ્વેટિવ ઉમેદવારને ૧૯૦૩, અને દાદાભાઈને ફક્ત ૭૩૩ મત મળ્યા હતા.

દાદાભાઈના પગજયની ખબર હિન્દે લાગે દિલગીરી સાથે સામળી તે પછી થોડા સમયમા એવી અફવા ફેલાઈ કે સેક્રેટ યુદ્ધ લડનાર હિન્દનો લડવૈયો પોતાનુ જખતર ઉતારી આરામ લેનાર છે. દાદાભાઈએ આ સગધી વાચ્યા પરના પત્રમા લખ્યું હતું (માર્ચ ૨૯)

હાનમા હિન્દમા પાંજ ફવાનો મારો છગદો નથી મે અગાઉ મ્ત્યુ છે તેમ બોલો આના મન્નેગો પગ છે હુ મ્મ પશુ રીતે નિગમ થયો નથી નિગમ્મો માટે તૈયારજ રડુ છુ, અને મારા મમમા આગળ વધનો મ્મક છુ હુ નિશાથી ચિન્તામ્મ થનો નથી.

દાદાભાઈ પેતન પરાજયમા પશુ કેવા લબ્ય અને ઉમ્મ રહી શકતા હતા તે 'સાઉથ લડન મેમ' (નવ્યુઆરી ૨૦) ના ઉદ્ગારો પરથી માવમ પડે છે.

મિ નવરોજી સમ્મન છે ઉત્તર મેમ્બેયની ચૂટખીના પખિામ મબધી તેમજે જળાન્યુ હતુ કે એક વિમરતે એ બોધ છની છે તેથી મને ખુશાની જપછ છે તે મિત્રાય મારે મીશ્વ મ્મ મ્મવાનુ નથી."

પ્રકરણ ૩૩ મું.

કલકત્તા કોંગ્રેસ

કેંગ્રેસના બાવીસમા અધિવેશનનો સમય નજીક આવતો હતો. કોંગ્રેસની લડતના પરિણામનું સરવૈયું કાઢવાનો આ સમય હતો. હિન્દની રાજદારી મહાસભા સગીર અવસ્થા પસાર કરી, પુખ્ત વયમાં આવતાં હિન્દને તેનો જન્મસિદ્ધ હકક મળ્યો હતો કે? અને જો ન મળ્યો હોય તો “મોટેરાઓ”ની ભીષ્ માગવાની રાજનીતિ તદ્દન નકામી પૂરવાર થઈ હતી કે નહિ? હિન્દની જીવાન પ્રજામાં કોંગ્રેસના આદર્શો અને તેની કામ કરવાની પદ્ધતિ વિષે તીક્ષ્ણ મતભેદ પડ્યો હતો. જીવાન ભારત કોંગ્રેસ માટે ચેતનવંતા કાર્યક્રમ-દેશના રાજદારો જીવનની પુનઃ રચના માગતું હતું. વીસ વરસથી પોતાની રીતે કોંગ્રેસનું ગાડું હાંકતા “જૂના જમાનાના રાજદારીઓ”એ આ માગણીની પરવા કરી ન હતી. આ ઘર્ષણ ફક્ત આવેશમાંથી જન્મ્યું ન હતું, તેમ અંગત નેતાગીરી મેળવવા માટેની પણ આ લડત ન હતી. વસ્તુતઃ તે આદર્શોનું ઘર્ષણ હતું. જૂના રાજદારીઓની નેમ બ્રિટિશ સાર્વભૌમત્વ નીચે સ્વરાજ્ય મેળવવાની હતી, ન્યારે જીવાન રાજદારીઓ સઘળા પરદેશી અંકુશમાંથી મુક્ત થઈ દેશ માટે રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા મેળવવા માગતા હતા.

આ બન્ને પક્ષો વચ્ચેનો વિરોધ પ્રજાના માનસમાં થયેલા ક્રાંતિકારી પરિવર્તનનું ચિહ્ન હતું. રાજ્યકર્તાઓ માટે તો આ દેશની રાજદારી તાલીમનો લાયકાર્યો તળકકો હતો, અને તેથી સરકારી મંડળો અને યુરોપિયન કોમમાં બળબળાટ વ્યાપી રહ્યો હતો. લાંબા વખત સુધી બ્રિટિશ અને એંગ્લો ઈન્ડિયન છાપાંએ હિન્દની રાજદારો અશાંતિની સાવ

માથી આગ ઝરતી હતી ગમે તેવા જહાલ માણસ કરતા બમણા જુરસાથી સત્ય હકીકત રજૂ કરવાની તેમનામા તાકાત હતી હજી તેમને હિન્દની રાજદ્વારી પ્રગતિ માટે સનદશીર ચળવળ કરવામા શ્રદ્ધા હતી, અને તેમની નેમ હિન્દ માટે મર્યાદાનિક દરજ્જો મેળવવાની હતી પણ હવે તેઓ પોતાની જુવાનીમા બ્રિટિશ પ્રજા પાસેથી ન્યાયની ભીખ માગનારાં આગલા દાદાભાઈ નહોતા.

દાદાભાઈના આગ ઝરતા ભાષણોના નમૂના અત્યાર અગાઉ આપણે જોઈ ગયા છીએ અને એક બે વધુ નમૂના ટાકીશું. વલવર્ચની ન્યુઇંગ્ટન રીફોર્મ કલબમા ભાષણ કરતા તેમણે જણાવ્યું હતું

‘બ્રિટિશ હકૂમતના બચાવમા એક એવી દલીલ મુકવામા આવે છે કે બ્રિટિશરો હિન્દના જૂદા જુદા લેમિને એક બીજાને લૂટી લેતા અગાવે છે આ અર્થસત્ય છે આપુ સત્ય એ છે કે તેઓ બધાને લૂંટી શકે તે માટે તેઓ હિન્દના લેમિને એક બીજાને લૂટતા અગાવે છે ત્યાર પછી આપણને મહેવામા આવે છે કે અંગ્રેજોએ હિન્દમા માનભિન્ન સનામત બનાવ્યા છે પણ તે એટલા માટે કે તેઓ પોતા સનામતીથી માનભિન્ન લઈ જઈ શકે જાતની સનામતી સબધી મહેવામા આવે છે કે જૂના જમાનાના જુલમમારો દબારોને મારી નાખી લેમિને ત્રાહિ ત્રાહિ પોષગવતા હતા બે તેમ હોય તો બ્રિટિશ સમ્રાટ અત્યંત કુશળતા અને વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસાથી દુશ્મન અને મરુકીથી કરોડોના જાન લે છે અને કરોડોને બૂખે મારે છે—એઓ ઇન્ડિયને અને બ્રિટિશરો નિષ્ણાત શસ્ત્રવૈજ્ઞાની પેડે પ્રતિન હથિયાર છેક જાતીમા લોકો દબને એક પણ ડાખ નહેવા દીધા વિના લોહીનુ ટીપેગીપુ મારી લે છે

તા ૨૧ મી એપ્રિલ ૧૯૦૫ ના “ઈલી ન્યુઝ”મા તેમણે એક અંગ્રેજ સર્વાપત્રીને નીચલો સવાલ પૂછ્યો હતો —

ધારો કે મનસીમે હિન્દ દાનમા જેવી હાલતમા અને સન્નેગોમા છે તેવી જ દાન અને તેવા જ સન્નેગોમા અંગ્રેજો કેન્સ જર્મન અથવા બીજા મા પરદેશી હકૂમતના તાગમા આવી પડે તો

ખરી અથવા ખોટી રીતે એઓ-ઇન્ડિયનો હિન્દીઓમાં જે જે દોષો હોવાનું જણાવે છે તે બધા દોષો અંગ્રેજોમાં હોય તો પણ એક અંગ્રેજ તરીકે પરદેશીની ખરાબમાં ખરાબ ધૂસરી ફેકી દેવાને તે પોતાનાથી બનતું કરશે કે નહિ? એક અંગ્રેજ તરીકે તેમને એમ જ કહેશે કે “લુચ્ચો હો યા નહિ, મોપિત હો યા નિર્દોષ, એક પણ ખ્રિસ્તીયર કદી પણ ગુલામ બનશે નહિ.” અને છતાં તે કહે ક્યેજો ખીમ્ સોકોને ગુલામ બનાવવાના દૈવી અધિકારનો દાવો કરે છે.

ત્રણ ચાર વરસથી દાદાભાઈ પોતાનાં ભાવણોમાં કહેતા હતા કે “શોષણ અને કૃષ્ટ શોષણ” પર કોઈ પણ જાતના થીગડાં મારવાથી કંઈ વળવાનું નથી. સ્વરાજ્ય વિના કોઈ પણ દેશ આખાદ બનતો નથી. ૧૯૦૫ ની કોંગ્રેસ વખતે ગોખલે પરના સંદેશમાં પણ દાદાભાઈએ હિન્દના અન્યાયોનો રામળાણ મલાજ સ્વરાજ્યમાં રહેલો હોવાનું જણાવ્યું હતું.

૧૯૦૫ માં દાદાભાઈ આટલી હદ સુધી ગયા હતા તો ૧૯૦૬ માં તેઓ એક કદમ આગળ વધશે એમ ધારી જહાલોએ તેમની પ્રમુખ તરીકેનો ચૂંટણી સામે જરા પણ વિરોધ બતાવ્યો ન હતો.

તા. ૨૫ મી ઓક્ટોબરે દાદાભાઈ પર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ લખ્યું:—

જેઓ તિલક માટે મત ભેગા કરતા હતા તેઓએ અમને ખાતરી બાપી છે કે તમને પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કાઢવામાં તેઓ અમારી સાથે મેડાશે, અને આ બીના તમને જણાવવાની અમને તેઓએ સત્તા બાપી છે. રાષ્ટ્રે એવો સંદેશો મોકલ્યો છે કે અમે આવવા તા. ૩૦ મી નવેમ્બરેનો “પેસેજ” તમે નોંધાવી ચૂક્યા છો.”

કોંગ્રેસનું પ્રમુખપદ લેવાનું સત્તાવાર આમંત્રણ મળ્યું તે જ સમયે દાદાભાઈને ગોલીલાલ વોપને એક આંસુભરી પત્ર મળ્યો હતો, જેમાં સરકારની દમનનીતિનું વર્ણન કરી બંગાળની અશાંતિનો ચિતાર આપવામાં આવ્યો હતો. દેશની નૌકા તોફાનમાં સપડાઈ

હતી. આવે વખતે દાદાભાઈએ તેના સુકાની થવાનું કબ્જલ કર્યું, અને તા. ૨૯ મી નવેમ્બરે લંડન છોડવાની ગોઠવણ કરી.

તા. ૨૦ મી નવેમ્બરે વેસ્ટ મિન્સ્ટર પેલેસ હોટેલમાં દાદાભાઈને વિદાયગીરીનું માન આપવા હિન્દના મિત્રોએ તેમને એક જ્યાફત આપી હતી, જેમાં વિલિયમ વેડરબર્ગે વીસ વર્ષનો દમન-નીતિથી હિન્દની પ્રજા નિરાશ બનીને આત્મબળથી હુકુમતનો સામનો કરવા તૈયાર થઈ હતી એવો ઉલ્લેખ કરી દાદાભાઈ સમાધાની દરાવવામાં ફતેહમંદ થાય એવી આશિષ આપી હતી.

સેમ્યુઅલ સ્મિથે દાદાભાઈના પચાસ વર્ષના મિત્ર તરીકે આ સભામાં ભાષણ કરતાં જણાવ્યું હતું કે :—

હિન્દની પ્રજા થોડીક ધીરજ ધરશે તો એક પછી એક રાજધારી સુધારા અમલમાં આવશે. આ સુધારાનાં બી રોપાય છે, છોડ પર ફૂલ આવવા લાગ્યાં છે, અને દાદાભાઈ તેના ફળ આપવા ક્ષવતા રહે એવી મને આશા છે.

ન્યાયમૂર્તિ શ્રી બમનજી જે વાડીઆ તે વખતે લંડનમાં કાયદાનો અભ્યાસ કરતા હતા. તેમણે દાદાભાઈના નામની રસીલી વ્યુત્પત્તિ કરતાં જણાવ્યું હતું કે તેમનું નામ જ તેમને મહાન હેશબકત કરાવે છે હિન્દની પ્રજાના દાદા અને હુઃખી માનવ-જાતિના ભાઈ તરીકે દાદાભાઈ હિન્દની સ્વતંત્રતાના નવરોજ માટે પ્રયાસ કરતા હતા. જો વાડીઆજીએ નવરોજજી નામ પાછળના “જી” અક્ષરનો ઉપયોગ કરી દાદાભાઈને નવરોજજીના પિતાની ઉપમાં આપી હોત તો આ અલંકાર વધુ તેજસ્વી થવા પામત

પી. એ કંપનીની સ્ટીમર “આરકેડીઆ” મારફતે તા ૧૪ મી ડિસેમ્બરે દાદાભાઈએ સુબઈના કિનારા પર પગ મુક્યો ત્યારે તેમનું ભાવબીનું સ્વાગત થયું. કલકત્તામાં પણ પ્રજાએ તેમને પ્રેમ અને માનથી વધાવી લીધા હતા, અને એ દેખાવ ૧૮૯૩ માં તેમના થયેલા બૃહદ સ્વાગતનું સ્મરણ કરાવનારો હતો.

દાદાભાઈ નવગેશ (૧૯૦૬)

કલકત્તાની કોંગ્રેસ હિન્દમાં મળેલી મોટામાં મોટી રાજદ્વારી સભા હતી. સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ ડૉ. રાસગિડારી ઘોષે પ્રગતિવાદી કોંગ્રેસ પક્ષના વિચારો રજૂ કરી સ્વદેશી અને બહિષ્કારની ચળવળને યોગ્ય ઠરાવી સભાજનોને યાદ આપી હતી કે બંગાળના ભાગલાના જખમો હજી રૂઝાયા નહતા.

ઢાઢાભાર્પના ભાષણનો મહામંત્ર સ્વરાજ્ય હતો. વરસોથી તેઓ ખીજાઓ સાથે, ખાસ કરીને બાળગંગાધર તિલક સાથે હિન્દનાં બધાં સંકટોના એક માત્ર ઇલાજ તરીકે સ્વરાજ્યની હિમાયત કરતા આવ્યા હતા. પણ કલકત્તાના કોંગ્રેસના તખ્તા પરથી પહેલી વાર સ્વરાજ્યની માગણી કરવામાં આવી ત્યારે દેશના એક નાકાથી ખીજા નાકા સુધી પ્રજાના દિલમાં આવેશનો ઊભરો આવ્યો. કોંગ્રેસના પ્રમુખસ્થાનેથી ભવિષ્યનો ઉલ્લેખ કરતાં તેમણે જણાવ્યું હતું:—

બ્રિટિશ સત્તાતત્તામાં હિન્દીઓ કેવો દરજ્જો ધરાવે છે? તેઓ બ્રિટિશ નાગરિકો છે કે નહિ? હિન્દીઓ બ્રિટિશ વાવટા નીચે આવ્યા તે જ પછે બ્રિટિશ શહેરીઓ બન્યા હતા, અને તેઓના હકકો વિષે કંઈ શક જ ન હતો. તેઓને પોતાના જન્મસિદ્ધ હકો તરીકે અપાયેલાં વચનોની રૂએ તેઓ સમજ્યા બ્રિટિશ પ્રજાના હકકો મેળવવાને હકદાર હતા. જેમ યુનાઇટેડ કિંગડમનો સરજો રાજવહીવટ અંગ્રેજોના હાથમાં હતો તેમ હિન્દમાં પણ બનવું જોઈએ. ઇંગ્લાન્ડ અને સંસ્થાનોમાં મધ્યમ કાયદા અને કરવેરા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની મજૂરીથી અમલમાં મૂકવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે હિન્દમાં પણ થવું જોઈએ, અને ઇંગ્લાન્ડ અને હિન્દ વચ્ચેના નાણાંપ્રકરણી સબ્ધ સમાનતાના ધોરણ પર મૂકાવે જોઈએ. આપણે મહેરબાની માગતા નથી. આપણને ઇન્સાફ જોઈએ છે. બ્રિટિશ શહેરીઓના હકકોની વધુ વિગતવાર વ્યાખ્યા કરવાને બદલે એક જ શબ્દમાં બધું સમાઈ જાય છે, અને તે શબ્દ ઇંગ્લેન્ડ અથવા સંસ્થાનોના જેવું “સ્વરાજ” છે.

હિન્દીઓનો સ્વરાજ્યનો હક્ક એકદમ મંજૂર કરવો કે તેમ તે સલાહ મહત્વનો હતો. હિન્દના રાજતંત્રની પદ્ધતિ તોડી નાખીને એકદમ સ્વરાજ્યનો અમલ કરવો શક્ય ન હતો. પણ રાજવહીવટ

ધીમેધીમે હિન્દીઓને હવાયે કરવાનો વખત આ તી લાગ્યો હતો.
આ મ મધી દાદાભાઈએ જણુ હતુ

નિનાના ખેડૂતો લાયક ગણાય છે, અને તેઓએ જગનના મૌથી આપખુદ ગજ પામે ડગા (ગજ સભા) મેળવી છે. ક્રિષ્ટનના પ્રવાન મત્રીએ જાણે થ્યું છે કે કુમા મરી ગઇ છે, કુમા અમર રહે. ખચીન જ ક્રિષ્ટિ મન્તનના શેરીઓ સ્વગત્ય મેળવવા માટે નશિયાના ખેડૂતો ખતા વધારે લાયક છે. પોતે તૈયાર થાય ત્યાં સુધી થોભનાડુ કહેવું અર્થ છે. ક્રિષ્ટિ પ્રજા પાનાંમેન્ટ મેળવવા માટે એ રીતે થોભી નહતી.

જો પત્રી અગત્યના સવાલ પર આવતા હાહાબાહાંએ આગળ
ગયાંયુ છે નો કેટનોડ વખત થયા મને પૂછવામા આવે છે કે

પચાસ નરસના અગત અનુભવ પછી બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ અને બ્રિટિશ સરકારના વચન પર તમને વિશ્વાસ રહ્યો છે કે, અને બ્રિટિશ સરકાર હિન્દને સ્વાતંત્ર્ય આપવાની ઉત્તરતા બતાવશે કે ?

આ સવાલનો ખુલા દીલથી જવાબ આપના દાદાભાઈએ બ્રિટિશ ન્યાય પ્રત્યેની તેમની શ્રદ્ધાએ તેમને વર્ષો સુધી ઠેવી રીતે ટકાવી રાખ્યા હતા, પરંતુ પવિત્ર વચનોનો ભંગ થવાથી શિક્ષિત વર્ગની મનોદશામાં કેવો ફેરફાર થયો હતો તે સઘળું વિગતથી સમજાવું —

મારે કહેતું જોઈએ કે મારી કોશિશોની શરૂઆતથી જ મને એવી નિરાશાઓ મળી છે કે જેથી પ્રાપ્ત થાય તે બધું જ નબળાઈ તે બધું જ નબળાઈ બની જાય છે. આથી કદાચ મારું કહેતું તમને નિશ્ચિત લાગશે કે તમે સમક્ષ આશાવાદી તરીકે જાઓ છો. એ આશાવાદી બોલે છે કે આશાવાદી એક નિયમ પ્રમાણે છે તેની અમલ જે જ નિગાળા મળી નથી આ મોડે ખત છે. આગળ આપણે આપણે દરેક જુદા જુદા તબક્કા માટે યોગ્ય હોય એવા માધ્યમો અપનાવીશું. પણ છેલ્લે સુધી આપણે ખતથી આમળ વધતું જ નોંધીએ. હવે મારા આશાવાદી ૩૩ થી બતાવું એ પણ એ મોડે જ આવી જાય છે અને તે નબળાઈ છે આજીવી અને સ્વતંત્ર

બ્રિટિશ સરકારે માટેની જૂની તમન્ના જે હાવના આપણા રાજપુરુષોમા જનગૃત થતા પામી છે. તે મારા જીવનની જે થોડી ઘડીએ બાકી હોય તે દરમિયાન હિન્દમા સ્વગજની રાજનીતિનો પ્રમાણિત અને વફાદારીભર્યો અમલ શરૂ થયેલો જોવાની હું આશા રાખું છું."

તે પછી બંગાલના ભાગલાને ઈન્ડો-ઈંગ્લીશ "ખરાબ ભૂલ"ની ઉપમા આપી તે રદ કરવાની આશા દર્શાવી તેમણે જણાવ્યું કે સ્વદેશી કોઈ નવી ચીજ નથી. ઘણા વરસથી મુખ્યમા સ્વદેશી હસ્તીમા છે. "હું" અબાધિત વેપારી છું ૨૦ વર્ષથી હું કોઈકન કલબ અને તેની કારોબારીનો સભાગ્રહ છું છતાં મારે કહિવું જોઈએ કે અસ્વાભાવિક આર્થિક અધેરને લીધે હિન્દને સ્વદેશી વિના છૂટકો જ નથી—જ્યાં સુધી આર્થિક સ્થિતિ અસ્વાભાવિક અને ગરીબી લાવનારી રહે ત્યાં સુધી હિન્દને અર્થશાસ્ત્રના નિયમો લાગુ પાડવાની વાત પડેલા પર પાટું મારનારી છે."

ત્યાર પછી હિન્દની પ્રજાને માહોમાહેના મતભેદ તણ દઈ એક થવાની ગદગદ વિનંતિ કરતા દાદાભાઈએ ગુરુમંત્ર આપ્યો હતો —

એકત્ર થાઓ, સતત પ્રયામ કરો, અને સ્વરાજ્ય મેળવો, કે જેથી મરીખી, દુકાળ, અને મરકીથી હાલમા મરી જતા અને ભૂખે મરતા કરોડો માણસો બચી જાય, અને હિન્દ એક નાર ફરીથી જગતની મહાન અને સરકારી પ્રજાઓમા બ્રહ્મજાતીની પેઢી પોતાનું ગૌરવ ભોગવે.

દાદાભાઈનું ભાષણ સમાધાનકારી હતું કોઈને ગુસ્સે થવાનું કારણ મળે એવો એક પણ શબ્દ તેમણે વાપર્યો નહોતો સ્વદેશીના અર્થાસ્પદ સવાલને તેમણે દૂકમા પતાવી દીધો હતો. બહિષ્કારનું નામ પણ લીધું નહોતું. આ ભાષા દાદાભાઈના જિગરની નહતી જહાલ પક્ષ મૂળવણુમા પડ્યો જહાલ અને મવાવ પક્ષ વચ્ચેનો મતભેદ શમી જાય એવું કંઈ તેમણે કહ્યું ન હતું. નાજદારી ચળવળની દિશા બદલવાની સૂચના કરવાને બદલે તેમણે બ્રિટિશ પ્રજાની ન્યાયવૃત્તિ પર વિશ્વાસ રાખી સનદશીર ચળવળ ચાલુ રાખવાની મલાહ આપી હતી, જ્યારે હિન્દની પ્રજાએ બ્રિટનની લિબરલપાર્ટી પસંદ

ન્યાય મેળવવાની આશા છોડી દીધી હતી. આવા સંલોભમાં મેવાલ પક્ષ રાજ થયો. સનદરીર ધોરણથી ખ્રિષ્ટિય સાર્વભૌમત્વ નીચે સ્વરાજ્ય મેળવવાની તેમની હિમાયતથી મવાળ નેતાઓની રાજનીતિ સુરક્ષિત રહી. “ખંગાલી” પત્રે પ્રમુખના ભાષણને “નવયુગના મંત્ર” તરીકે વધાવી લીધું, ત્યારે “વંદેમાનરમે” તેને “મહાન ઇન્કાર”ની ઉપમા આપી આંધ્રુ સાર્યા.

દાદાભાઈ જહાલ પક્ષમાં મળી ગયા તકિ તેથી એન્ડ્રો ઇન્ડિયન છાપાંઓ રાજ થયાં, પણ પ્રમુખે હિન્દના રાજદારી જીવનમાં સ્વરાજ્યનો નવો મંત્ર દાખલ કર્યાથી યુરોપિયનો ખળભળી ઊઠ્યા. સ્વરાજ્યની માગણીને જહાલ પક્ષને નગી પડવાની વલણ જેવી માનીને એક એન્ડ્રો ઇન્ડિયન છાપાંઓ પોતાના પેટની વરાળ ખડાર કાઢતાં જનજીવન કે ઇન્ડો-ડની પ્રજા જેવા હક્કો મેળવવાનો હિન્દીઓને હક છે એ મતનું ઇતિહાસ, કાયદો, અને સામાન્ય અક્ષરમાં પણ મૂળ મગતું નથી. “અમે તક્ષવારથી હિન્દ જીવ્યું છે, અને કોંગ્રેસમાં જે નનો અને કેળવાયેલો વર્ગ પ્રતિનિધિત્વ લોગવે છે તેનું તેના દેશી દુરમનોથી ખ્રિષ્ટિય તક્ષવાર રક્ષણ કરે છે. તેમાં તેઓને જ લાભ છે. આખી પરિસ્થિતિમાં આ નક્કર હકીકત છે, અને આ હકીકત સંપૂર્ણ સ્વરાજ માટેના મધ્ય દાવાઓને બેવફૂરીભર્યા કરાવે છે.”

ખ્રિષ્ટિય સંસ્તનના ભાવિ પર ગંભીર અસર કરનારા આ સવાલ વિષે એન્ડ્રો ઇન્ડિયન છાપાંઓએ ધજા અવિચારી ઊદ્ગારો કાઢ્યા હતા. મ્યુનિસિપલ સંસ્થાઓ અને ધારાસભાઓમાં પ્રતિનિધિત્વ દાખલ કરવામાં આવ્યું તે પહેલાં આ અખળારો આવી સંસ્થાઓ હિન્દમાં ખીલી શકે તે માનવાની જ ના પાડતા હતા. ૧૮૫૨ માં આવી મગણીને ઉત્તર દક્ષિણ ધ્રુવને એકત્ર કરવા જેવી ગણવામાં આવી હતી. તેઓની નિરાશા વચ્ચે આવી સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી, અને તેઓનો વહીવટ કુશળતાથી ચલાવવાની લાયકાત લોકોના પ્રતિનિધિઓએ સિદ્ધ કરી આખી ત્યારે પણ

ખાઇમદેવા એએા ઇન્ડિયન છાપાએા હિન્દની માગણીને હાસ્યાપદ ગણતા હતા. પણ દશ વરસમા બ્રિટિશ રાજનીતિનુ દ્યેય હિન્દમા સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરવાનુ છે એમ જાહેર કરવાની હિન્દી પ્રધાનને ફરજ પડી હતી તે પત્રી “સંસ્થાનિક દરજ્જા”ની હિન્દે માગણી કરવા માડી ત્યારે પણ દુનિયા પ્રગતિકારી છે એ મહાન સત્ય જૂલી જઇને વિરોધી ટીકાકારોએ હિન્દની નવી માગણીને હુથેલીમા ચાઢ માગવા જેવી અશક્ય ગણી હતી. વખત જતા સ્વતન્ત્રતા મેળવવાના પ્રયાસમા જાનની કુરબાની આપવાનો પ્રત્નના એડ વર્ગે નિશ્ચય કર્યો ત્યારે આ જ છાપાએાએ ૧૯૧૭ ના જાહેરનામામા સંસ્થાની દરજ્જે સમાઇ જવાની ડાહી ડાહી વાતો કરવા માડી હતી કલકત્તાની કોંગ્રેસમા દાદાભાઇએ સંસ્થાનિક દરજ્જે માગ્યો હતો, પણ તે વખતે આ છાપાએાએ તેમની માગણીને અછલ વગરની ગણીને હુમ્મી કાઢી હતી

ખડિબ્હારની લડત આખા દેશમા વિસ્તૃત બનાવવા માટેનો ઠરાવ કોંગ્રેસમા રજૂ કરવાની ના પાડવામા આન્યાથી સમજેડતસ કમિટીમા ધણા તોફાની દેખાવો થયા હતા બિપિનચંદ્ર પાલ અને ખાપડેની સરહારી હેઠગ કેટલાક જહાલો સભામાથી ચાન્ય જવાથી કોંગ્રેસના વિરોધીએ ઘડીભર ખુશ થયા હતા પણ કોંગ્રેસની ખુન્દી ખેઠકમા બધા એકત્ર થનાથી તેઓના ડાચા ઊતરી ગયા હતા ખગાળના ભાગલાની સામે વિરોધ દર્શાવવા માટે ખગાળમા હાથ ધરવામા આવેલી ખડિબ્હારની લડત કાયદેસર છે, એવી બિપિનચંદ્રપાલના ટેકા સાથે અંગિક ચરણ મજમુદારે રજૂ કરેલી દરખાસ્ત પર ગરમાગરમ વાદવિવાદ ચાલ્યો હતો. જહાલોએ એવી દલીલ કરી હતી કે ખડિબ્હાર આખા દેશને લાગુ પડે છે, જ્યારે મવાલો તેને ખગાળ માટે જ મર્યાદિત ધારતા હતા.

પણ સરકારનો સામનો કરવા માટે એકત્ર બનવાની જરૂર હતી, અને તે સમજવાની લોકમાન્ય તિલકમા દીર્ઘદર્શિતા હતી તેમને નિરાશા ઉપજી હતી, છતા સ્વદેશીના ઠરાવ પર વિવેચન

કરતાં તેમણે એકતાનો મંત્ર સજીવન કરી કોંગ્રેસમાં ફાટફટ પડતી અટકાવવા માટે સતોષ દર્શાવ્યો હતો. પુખ્ત ઉંમરની થયા પછી ગાંધીશર્મા વર્ષમાં કોંગ્રેસ અકાળે મરી જવાની છે એવી એંચો ઇન્ડિયન છાપાંઓએ આગાહી કરી હતી. પણ કલકત્તા કોંગ્રેસના કુશળ સૂત્રધારે આ આગાહી જુઠ્ઠી પાડી. બધા મતભેદો બહી જવામાં આવ્યા, અને બંને પક્ષોએ આપલેના ધોરણથી સમાધાની કરી લીધી.

કોંગ્રેસની બેઠકના છેલ્લા દિવસે સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ પુનાવાળા મિત્ર કંબલી તરફથી દાદાભાઈને એક સ્વદેશી છત્રી ભેટ આપી. ફક્ત તાર સિવાય તેમાંની બધી ચીજો સ્વદેશી હતી. સ્વદેશી છત્રીની છાયા નીચે બધા હિન્દીઓ એકત્ર થઈને ઊભા રહેશે એવી તેમણે આશા બતાવી હતી. દાદાભાઈએ કહ્યું હતું:

છેલ્લા પચાસ વર્ષની મહેનત વ્યર્થ ગઈ નથી. કોંગ્રેસે બીજું કંઈ પરિણામ આપ્યું ન હોય તો પણ સર કેમ્પબેલ બેનરમેન કહે છે, નેમ તેણે લોકો સમક્ષ “સ્વરાજ્યનો તેજસ્વી તારો” રજૂ કર્યો છે. આપણે આપણી નેમ નક્કી કરી છે તેને હું આપણા પચાસ વર્ષના રાજદારી કાર્યનું ઉત્તમ પરિણામ સેખુ છું.

પ્રકરણ ૩૪ મું

ઇંગ્લેન્ડમાંથી વિદાય

કોન્ગ્રેસની બેઠક શાંતિમાં પસાર થઈ હતી હાલ તુરત કોન્ગ્રેસમાં ફાટફૂટ પડતી અટકી જવાયો પ્રજાએ માની લીધું હતું કે દાદાભાઈએ જે વિકટ કામ હાથ ધરવાની હિંમત કરી હતી તેમાં તેમણે પ્રશંસાપાત્ર ફતેહ મેળવી હતી કોન્ગ્રેસની બે છાવણી વચ્ચે સમાધાની કરાવવાના સંતોષ સાથે તા ૮ મી ફેબ્રુઆરીએ દાદાભાઈ માતૃભૂમિની આઝાદી માટેની લડત લડવા પાછા લંડન ગયા. પણ જાહેર જીવનના સખત બોજને લીધે તેમની તબિયત લથડી ગઈ હતી ૮૧ વરસની વૃદ્ધ ઉમરે તેઓ નવજીવાનને શરમાવે તેવા જુરસા સાથે કલકત્તા ગયા ત્યારે તેમની તબિયત એટલી બધી સારી હતી કે તેઓ એક સેંકડો પૂરા કચ્છે એવી આશા બતાવનારું નીચેનું કાવ્ય “ઇન્ડિયા” પત્રમાં પ્રગટ થયું હતું.

“A harvest full, its seed long sown

Be yours ere life be done’

Hopes ne’er proved vain, that steadfast-hold

At four score years and one

In heart and mind unchanged through past

Life’s full allotted span,

We wish an honoured century

For India’s Grand Old Man!

Big Ben.

૧૯૦૬ ના સપ્ટેમ્બરની ૪ થી તારીખે તેમની વર્ષગાંઠને દિવસે “ફ્રિંચુન” પત્રના પ્રતિનિધિને તેમણે કહ્યું હતું, “મારી તબિયત ઘણી મારી છે. જ્યારે મને મગલીનનું ખમિશ અને બકીટ પહેરવાનું ગમે છે ત્યારે ટમેલ-ફોર્ડ ડગલો પહેરવો પડતો

હોવાથી મને જરા અકળામણ થાય છે. તે સિવાય આ ગરમી મને ગમે છે, કેમ કે તે મને મારા દેશનું સ્મરણ કરાવે છે.”

તમારી સુદૃઢ તબિયત શાને આભારી છે એ સવાનના જવાબમાં દાદાભાઈએ કહ્યું હતું

“ જિંદગી સુધી ગરમ, તમાકુ, અને ગરમ મરીમસાનાથી દૂર ગૂંદરાને શીરે તથા મખત મહેનનને લીધે હું મનારે તાલ વાગે નાસ્તો લઈ ઓફિસ જવાનો વખત થાય ત્યાં સુધી ઘરમાં બેસું છું હું એક કનાકે ફૂના ભડે છું, અને પછી મધ્યગત સુધી કામ કરું છું, મારો હિન્દ સાથનો પત્રવહેવાર ખુબ છે ”

ચૌવનની એ ચેતનશક્તિ હવે હમેશને માટે વિદાય થઈ હતી લડનમાં પાછા ફર્યા પછી તેઓ ઉધરસથી પટકાઈ પડ્યા તેમની પૌત્રીઓ ગોસી (પાછળથી મિસિસ માલ્કોટ કેપ્ટન) અને રંગીઝ (પાછળથી મિસિસ દોરાબ કેપ્ટન) જેઓ ઇંગ્લાન્ડમાં હતી તેઓ તેમની સાગ્ગાર ફ્વા લડન ફોડી ગઈ માર્ચમાં તેમની અભિવ્યતમાં જરા સુધારો થયો એપ્રિલમાં “ઇન્ડિયા”એ ખુશખબર આપી કે “હિન્દના દાદાની તબિયત ઘણી સુધરી છે” એકસ હીલ ઓન-લીમાં હવાફેર કરવાથી તેમની તબિયતમાં વધારો સુધારો થવા પામ્યો, પણ તેમના તબીબી સલહકારો અને બ્રિટિશ મિત્રોનો અભિપ્રાય મેવો હતો કે તેમણે જાહેર જીવનમાંથી મુક્ત થઈ જે માતૃભૂમિની લાભમાં તેમણે આખું જીવન ગુબાર્યું હતું તે માતૃભૂમિમાં પાછા રી પોતાના વહાલા કુટુંબીઓ અને દેશજનુઓની મીઠી છાયામાં જીવનનો જાણીનો ભાગ આતમમાં પમાર કરવો જોઈએ

જે હિન્દમાતાની તમે અખડ લક્ષિતભારથી સેવા કરી હતી તેવા હિન્દમાં મરવા માટે પાછા ફરવાથી અને ત્યાંની ધરતીમાનાના દાયમાં મરણ પામવાથી તમારા જીવનના માર્ગને આસ્થા ચિરંજીવિના મળશે તમારે હિન્દમાં જ મરવું જોઈએ જડવુંડે તેમના પર લખેલા પત્રમાં ઉપના ઉદગારો કહ્યા હતા

દાદાભાઈને લાગ્યું કે માતૃભૂમિ માટેનું તેમનું કર્તવ્ય હજી રું થયું ન હતું તેમણે હમણા જ સ્વરાજ્ય મેળવવા માટેની

નવી લડત આરંભી હતી, અને એક પણ નિર્ણયાત્મક લડતમાં જીત મેળવ્યા વિના તેઓ સ્વદેશમાં પાછા ફરવાને રાજી ન હતા. બ્રિટિશ મિત્રો માથે હુવે હિન્દમાંના મુગાવહાલાં પણ તેમને પાછા ફરવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યાં. હોમી દાદીનાએ પોતાના પત્રમાં લખ્યું હતું :-

“ તમે લખો છો તે પૃથ્વી જણાય છે કે તમાગ હિન્દના છેલ્લા પ્રવાસ પછી તમારી તળિયત તદ્દન લથડી ગઈ છે, અને તમારે લાંબો વખત સુધી મૂંઝવણ આગમ ચેવાની જરૂર છે. અમને બધી બાબતો ખમર મળી છે કે તમાગ તખીમી મયાદમગ પણ એવા જ મતના છે, અને તે તમને નિમ્ન ચવાની મયાદ-આપે છે, છતાં તમે માનતા નથી. ડૉ. ઇ. ફ્રેઝરીનાગા થોડા વખતમાં ઇંગ્લેન્ડથી પાછા ફરનાર છે, તો તમે ઇંગ્લેન્ડને મનામ કરી તમાગ જન્મમ્યાનમાં ફરીયામ થઇ જરા આગમ લેનાનું મ પ્રમદ કરતા નથી ? તમે તમાગ દેશ અને ગત્યર્થોની ઉમદા મેરા મજની છે, અને આ દેગને હવે તમને થોડાક આગમ આપવાનું પડી ગયે તેમ છે. ખરી હમીત તો એ છે કે પ્રગત એમ માને છે કે આના કટોમીના વખતના તમારી સલાહ હિન્દીઓને વધારે બાબતરી થઇ પડશે ”

આગસ્ટ મહિનામાં તેમની તળિયત પાછી લથડી પડી. હિન્દના જ્યોતિષીઓ તેમની જન્મપત્રિકા જોઈને મરણને કિનારે જઈ પહોંચેલા હિન્દના આ ઋષિના આયુષ્ય વિષે ભવિષ્ય બાખવા લાગ્યા. એક જ્યોતિષીએ આગાહી કરી કે દાદાભાઈ ખીજાં સાત વરસ જીવશે ફરામ દાદીનાએ તેમને આ આગાહીઓથી માહિતગાર રાખ્યા હતા. થોડા સમય પછી તેમની તળિયતમાં અજબ જેવો મુધારો થયો અહીં જ્યોતિષીની આગાહી ખરી પડી, પણ સાત વરસ પછી તેની આગાહી ખોટી પડવાની હતી, કેમ કે સાત વરસ પછી દાદાભાઈ ખીજાં માત વગસ જીવે તેવી આશા ઉત્પન્ન થઈ હતી

હિન્દની લાંમી મફર કરવાને તેઓ શકિતમાન થાય તે માટે, સપ્ટેમ્બરની આખરે તેમને લંડનમાંથી વિદાય કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી. લંડનની ઇન્ડિયન મોમાયટીના સભાસદો વાનમરથ

હોવાથી મને જરા અકળામણ થાય છે. તે સિવાય આ ગરબી મને ગમે છે, કેમ કે તે મને માગ દેશનું સ્મરણ કરાવે છે.”

તમારી સુદૃઢ તબિયત શાને આભારી છે એ મવાનના જવાબમાં દાદાભાઈએ કહ્યું હતું

“ જિંદગી સુધી ચગમ, તમાકુ, અને ગરમ મરીમસાનાથી દુઃખ ગટેવાને લીધે તથા મખત મહેનતને લીધે હું મનારે ટાપુ વાગે નાસ્તો લાગે એકદમ જવાનો વખત થાય ત્યાં સુધી ધરમાં વખુ છું હું એક કનાક ફન્ડા જાઉં છું, અને પછી મધ્યતઃ સુધી કામ કરું છું, મારો હિન્દ સાથનો પતનહેનાર ખુબ છે ”

યૌવનની એ ચેતનશક્તિ હવે હમેશને માટે વિદાય થઈ હતી લડનમાં પાછા ફર્યા પછી તેઓ ઉધરસથી પટકાઈ પડ્યા તેમની પૌત્રોએ ગોમી (પાછળથી મિસિસ માલ્કોર્ક કેપ્ટન) અને નરગીઝ (પાછળથી મિમિમ દોરાણ કેપ્ટન) જેઓ ઇન્ડિયામાં હતી તેઓ તેમની મારવાર કરવા લડન દોડી ગઈ માર્ચમાં તેમની તબિયતમાં જરા સુધારો થયો એપ્રિલમાં “ઇન્ડિયા”એ ખુશખબર આપી કે “હિન્દના દાદાની તબિયત ઘણી સુધરી છે” એકસ હીવ ઓન-મીમાં હવાફેર કરવાથી તેમની તબિયતમાં વધારો સુધારો થતા પાંચમે, પછી તેમના તમીળી સલહકારો અને બ્રિટિશ મિત્રોનો અભિપ્રાય એવો હતો કે તેમણે જાહેર જીવનમાંથી મુક્ત થઈ જે માતૃભૂમિની મેવામાં તેમણે આખું જીવન ગુજાર્યું હતું તે માતૃભૂમિમાં પાછા ફરી પોતાના વહાલા કુટુંબીઓ અને દેશજન્યુઓની ગીડી છાયામાં જીવનનો જીવંતો ભાગ આનંદમાં પગાર કરવો જોઈએ

“જે દિન્દમાનાની તમે અખડ બગિચાથી નેતા મરી જતી તેમ દિન્દમા મ ના માટે પાત્ર ફન્ડાથી અને ત્યાંની ધરતીમાંના દાદામાં મનુ પામતાથી તમારા જીવનના માર્ગને આનંદથી ચિન્હવિના મગમે તમારો દિન્દમા જ મનુ જોઈએ” તરફ તેમના પત્ની લખેલા પત્રમાં ઉપરના ઉદાહરણ મળ્યા હતા

દાદાભાઈને લાગ્યું કે માતૃભૂમિ માટેનું તેમનું કર્તવ્ય હતું ૫૩ થયું ન હતું તેમણે સમજાવે જ સ્વરાજ્ય મેળવવા માટેની

નવજીવાનોના હાથમાં લંડનની સોસાયટી જઈ પડે. તેમણે નવા પ્રમુખ મિ. જે. એમ. પરીખ સમક્ષ પોતાનું દિલ ખાલી કરી તેમને ફરમાસ કરી કે “જે પળે સોસાયટી હિંસાવાદી થાય તે પળે મારું નામ કાઢી નાખવું. મારી ઇજ્જત તમારા હાથમાં છે.”

પોતાના દેશની સેવામાં જીવન ગાળનાર આ નામાંકિત હિન્દી વિદાય થતી વખતે ઉપલા શબ્દો કાઢી ઇંગ્લેન્ડ છોડી ગયા. અહીં સદી સુધી તેમણે હિન્દની પરિસ્થિતિ વિષેની હકીકતો લેગી કરી બ્રિટિશ પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરી હતી. તેમના અગાઉ ઠોઠાંએ આ કાર્ય કયું ન હતું. તેમણે હિન્દ અને બ્રિટનનો સંબંધ ગાઢ બનાવવા માટે ભગીરથ પ્રયાસો કર્યા હતા, અને વિલિયમ વેડરબર્ને તેમને અર્પેલી પ્રશંસાની અંજલિ “ટેલી ન્યુઝ” માં (૧૭ ઓક્ટોબર) પ્રગટ થઈ હતી. બર્નલુડે પણ “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”ના લંડનના પ્રતિનિધિ પરના એક પત્રમાં દાદાભાઈની સેવાની ખૂબ પ્રશંસા કરી હતી.

તા ૮ મી નવેમ્બરે તેઓ એડન પહોંચ્યા ત્યારે તેમની તળિયત સુધરી હતી, અને તે જોઈને એડનના આગેવાન નાગરિકો આનંદ પામ્યા હતા. પણ એડનથી મુંબઈ આવતાં તેમની તળિયત પાછી લથડી જવાથી એપોલો બંદર પર તેમનો સત્કાર કરવાની બધી યોજના રદ કરી તેમને ગૂપ્તરૂપે વરસોવામાંના તેમના નિવાસ-થાન પર લઈ જવામાં આવ્યા. અહીં તેમની પૌત્રી મહેરબાનુની પ્રેમાળ સારવારથી ટૂંક સમયમાં તેમની તંદુરસ્તી સુધારા પર આવી. પાછળથી તેમની પુત્રી માણેકબાઈ જામનગર ફરખારની નોકરી છોડી દઈ પોતાના પિતાની સારવાર કરવા આવવાથી મહેરબાનુને રાહત મળી હતી.

મુંબઈના બારામાં સ્ટીમર આવી પહોંચતા દાદાભાઈનો પહેલવહેલો સત્કાર મુંબઈના ગવર્નર સર જ્યોર્જ કલાર્કે (પાછળથી લોર્ડ સીડનહેમ) કરવાથી તેમને હર્ષ થયો હતો. જન્યુઆરીમાં હિન્દની પ્રજાને આનંદના સમાચાર મળ્યા કે દાદાભાઈ બીમારીમાંથી તદ્દન સારા

થઈ ગયા છે. શરીરમાં શક્તિ આવતાં તેમનું મન પણ અગાડીની માફક ચેતનવંત બની ગયું. તેઓ પુસ્તકો વાંચવામાં, પોતાના પત્રવહેવાર પર બેસીને ધ્યાન આપવામાં, અને દુનિયામાં બનતા બનતોથી માહિતગાર રહેવા માટે વર્તમાનપત્રો વાંચવામાં ઘણો વખત પસાર કરવા લાગ્યા.

હિન્દના દાદાની ૮૪ મી વર્ષગાંઠ તેમને લાંબી આવરદા આપવા માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા માટેનો ખાસ પ્રસંગ હતો. છેલ્લી ગંભીર માંદગીમાંથી તેઓ છવનનો બાદીનો ભાગ પોતાના કુટુંબ સાથે આરામમાં ગાળવા માટે પ્રભુકૃપાથી ભરી ગયા હતા. તેઓ પાછલા પહેરે તેમની મુલાકાત લેવા આવનારાઓને મળતા, સાંજે ફરવા જતા, અને વાંચવા લખવાનું કામ કરી શકતા. આથી 'દાદાભાઈ દિન' હિન્દની પ્રજાએ એક મહોત્સવરૂપે જિજ્ઞાસુ હતા. આ પ્રસંગે પણ સર જ્યોર્જ ક્સાર્ટે, તેમના પર, અભિનંદનનો પહેલો સંદેશ મોકલતાં કહ્યું હતું:—“હિન્દની પ્રજાની શાન્તિભરી પ્રગતિને બાયમાં મૂકનાર હિન્દનાં આકાશ પરના વાદળાં વીખરાઈ જાય ત્યાં સુધી તમે જીવતા રહો. એવી હું આશા રાખું છું.” દાદાભાઈએ જવાબમાં એવી ઉમેદ દર્શાવી હતી કે આ વાદળાંઓ વીખરાઈ જશે, અને જો વળતસર જરૂરી મુદ્દારા કરવામાં આવશે તો ખ્રિસ્તની ન્યાયપ્રિયતા પરનો હિન્દનો વિશ્વાસ સજીવન થશે.

દાદાભાઈ પર દુનિયાના ખૂણેખૂણામાંથી જનજાતના પત્રો આવતા હતા, અને એ હજારો પત્રોનો જવાબ આપવામાં તેઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ આનંદ માનતા. અભ્યાસ અથવા વેપાર માટે મુદ્દત અથવા આફ્રિકા જવા માગતા જુવાનો, ઇંગ્લેન્ડ અથવા મુસોનના બીજા ભાગમાં રખડી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ, ઇંગ્લેન્ડમાં અભ્યાસ મુદ્દત થવા છતાં હિન્દમાં પાછા નહિ ફરતા જુવાનોના માગાપં, ધણીમી ત્યજતેલી હિન્દી સ્ત્રીઓ, હલકી પંજિના એશિયાટિકોને પરંજીલી યુરોપીઅન સ્ત્રીઓ, પોતાનાં ગાગરો ખિસ્સી થવાથી ગભરાઈ ગયતા મતપિતાઓ-બધા જ તેમની મદદ માગતા. ખૂન તા તદ

માટે ફાંસી યા કેદની સજા પામેલા કેદીઓ, બરતરફ થયેલા નોકરો, જીલમનો ભોગ થયેલી સ્ત્રીઓ, કામદારો, ટપાલીઓ, ગોરા અને કાળા વેપારીઓ બધા જ પોતાની ફરિયાદોની દાદ મેળવવા તેમને આશરે આવતા, અને દાદાભાઈ બધાને ઓછો વધતો સંતોષ આપવાની પોતાની ફરજ સમજતા.

થોડા દિવસ આરામ લીધા પછી વરસોવાના આ સન્યાસીએ ફરીથી રાજકારણમાં ઝંપલાવ્યું. પરિસ્થિતિમાં ઝડપથી ફેરફાર થતા જતા હતા. બ્રિટિશ વલણમાં આવકારદાયક સુધારો થતો જણાતો હતો. એક બાજુથી રાજ્યદારી ચળવળ અને બીજી બાજુથી તેને દાબી દેવા માટે સખ્ત પગલાં ભરવાની પડતી ગાંગની પરવા કર્યા વિના લોર્ડ મોલે અને લોર્ડ મિન્ટો બંને ત્યાં સુધી પ્રજાની અભિલાષા સંતોષવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી બેઠા હતા. રાજ્યદારી સુધારાની યોજનાની રૂપરેખા ઘડાતી હતી. વેડરબર્ન અને બીજાઓએ દાદાભાઈને આ વાતની માહિતી આપી. આવી અણીની પળે રાજદારી ચળવળનો પિતા શી રીતે શાંત બેસી રહી શકે ?

પ્રકરણ ૩૫ મું.

રાજદારી સન્યાસી

૧૯૦૮ ના આખા વરસ દરમિયાન હિન્દી રાજકારણની નીકા તોફાની આગરમાં આમથી તેમ ઘસડાઇ રહી હતી. કોંગ્રેસમાં બે પક્ષ પડી ગયા હતા, અને આ પ્રજાકીય સંસ્થા જહાલ પક્ષના હાથમાં જવાનો ભય બિચો થયો હતો. સરકારને બે જુદાજુદા અસંતોષી પક્ષો ચિન્તાતુર બનાવતા હતા. રાજનિષ્ઠ વર્ગને સરકાર લોકો તરફની ફરજ બજાવવામાં નિષ્ફળ ગઇ હતી તેથી અસંતોષ હતો. ખીજો વર્ગ લોકોમાં બેદિલી ફેલાવી બંધારણપૂર્વકના જમાના પાયા માટે ભયરૂપ હતો. આ સમયે એક પછી એક થયેલા અત્યાચારોને સરકારે દબનથી દાબી દેવાની કોશિશ કરી હતી; પણ દબનનીતિ સફળ થઇ નહિ. બિલકુલ તેમાંથી આ નવા અરાજક તરવો પેદા થયાં. પરિણામે અરાજકતાની આંધી તોફાન મચાવવા લાગી, જેને દાબી દેવાને માટે સરકારને વધારે કડક પગલાં ભરવાની ફરજ પડી. એક જમાનાનો પ્રગતિવાદી ખીલ જમાનામાં રૂઢિચુસ્ત થઇ નવા જમાનાની ચળવળ તરફ ચિન્તાની નજરે જુઓ છે. પણ દાદાભાઈ માટે એમ કહી શકાય તેમ નથી. જ્યારે ખીલ રાજદારી નેતાઓએ અરાજક ચળવળ પરથી હાથ ધોઇ નાખી પ્રગતિવાદીઓને ધિક્કારી કાઢ્યા હતા, ત્યારે દાદાભાઈએ તેઓ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. તેમની આશા દેશાભિમાન અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી તરવરતા જુવાનોમાં કેન્દ્રસ્થ થઇ હતી. આમ હોવા છતાં તેમણે હિંસક અત્યાચારોને સખ્ત શબ્દોમાં વખોડી કાઢ્યા હતા. પોતાના દેશબંધુઓની શુભેચ્છા માટે તેઓનો આભાર માનનારા સંદેશામાં દાદાભાઈએ જણાવ્યું હતું:

હું વિનંતિ કરવાની તક લઈ છું કે સઘળા હિંસક અત્યાચારોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આપણી ફરિયાદો ઘણી છે, અને તે બધી વાજબી

છે. જરૂરી પ્રયાસ, અને આત્મભોગ, શાન્તિ અને ધીરજ તથા ખંત માથે જરૂરી સુધારા માટેની લડત ચાલુ ગખો, અને નિઃસંતાપી જરા પણ આનાકાની વિના બ્રિટિશ પ્રમનાં અત કરણ અને ન્યાયપરાયણતાને વિનંતિ કરો.

દાદાભાઈના જીવનમાં આ સંદેશાથી એક નવું પ્રકારનું બિઘડ્યું. તેમના રાજદ્વારી જીવનનો પુનર્જન્મ થયો. હવે તેઓ પહેલાંના જેવી શારીરિક અને માનસિક શક્તિ પાછી મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયેલા હોવાથી પોતાના વિચારો બહાર કરવા લાગ્યા. મોર્લે-મિન્ટો. સુધારા બહાર થવાથી તેમણે મોર્લેના પોતાના શબ્દોની યાદ આપી: “ધારાસભા તરફથી લેવામાં આવેલું દરેક સાચું કામ તેનો વિસ્તાર ગમે તેટલો મર્યાદિત હોય તો પણ તે અનેક અણધાર્યા મહાન સુધારા તરફ ખાતરીપૂર્વક દોરી જાય છે.” રાજદ્વારી સુધારાનો એ હકૂતો આજે આપણને ગમે તેવો નજીવો લાગે તો પણ વેડરબર્નના શબ્દોમાં કહીએ તો તે “દાદાભાઈની લાંબી અને અખંડ મેવાનું ક્ષણ હતું.”

હિન્દને ન્યાય આપવા માટેનું બ્રિટિશ સરકારનું આ પહેલું પગલું હતું. આ રસ્તા પર પ્રગતિ કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ આ પગલું ભરનારા મુત્સદ્દીઓને ઉત્તેજન આપવાનો હતો જેવી દાદાભાઈની માન્યતા હતી. આથી તેમણે લોર્ડ મોર્લે અને લોર્ડ મિન્ટો પર એક અંગત પત્ર લખી જણાવ્યું કે અનેક નિરાશા પછી આ સુધારા બહાર થવાથી બ્રિટિશ આચિન્ય પરની શ્રદ્ધા વાજખી ઠરી છે.

આ પત્ર તેમણે સતોષ અતે નિરાશાની મિશ્રિત લાગણીથી ગૂંથ્યો હતો. કેમકે હિન્દ અને ઇંગ્લેન્ડમાં સનદી નોકરીની રીક્ષા એકી વખતે લેવાના મુખ્ય સુધારાની અવગણના કરવામાં આવી હતી. બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ પર સુધારાના અમલનો બોલો હોવાને લીધે તેમણે સનદી નોકરીનો સવાલ તે વખતે ઉપાડી લેવાનું વાજખી ધાર્યું નહિ. પણ થોડા સમય પછી વાઇસરોયની કાઉન્સિલમાં એક હિન્દીની નિમણૂક કરવા માટે દિલ્લોબન આભાર

માનનારો પત્ર “લોર્ડ મિન્ટો અને લોર્ડ મોર્લે” પર તેમણે રવાના કર્યો. તેમાં તેમણે જણાવી દીધું કે “સનદી નોકરીના અનિવાર્ય સુધારા વિના ખીજા બધા સુધારાઓ અસરકારક નિવડવાનો સંભવ નથી.” હિન્દમાંની બ્રિટિશ હકુમતને બે બાજુ હતી; એક તારી અને બીજી ખરાબ. એક લાંબી તપસીલમાં તેમણે ૧૮૬૪ થી ૧૯૦૩ સુધીમાં અંગ્રેજ સુલ્હીઓએ કરેલાં ભાષણો અને લખાણોમાંથી ઉતારા ટાંકી બતાવ્યા. તેમાં રાજ્યવહીવટની અનેક ખામીઓ બતાવવામાં આવી હતી. તે પછી સનદી નોકરી સંબંધી ઉલ્લેખ કરી નવા સુધારાની પ્રગતિને પરિણામે ઇંગ્લેંડનું ગૌરવ વધે, અને હિન્દને ન્યાય મળે તે માટે સ્વરાજ્યની સ્થાપના થવાની આશા દર્શાવી હતી.

આ પત્ર ૮૦ ટાઇપ કરેલાં પાંનાનો હતો ખીજો વરસે તેમણે પોતાના રાજદારી વાનપ્રસ્થાશ્રમમાંથી હિન્દની નાણાંપ્રકરણી હાલત સંબંધી સંગીન અને મત્તાવાર હકીકતો પ્રગટ કરી. ત્રણ મહિના પછી તેમણે વેપારી પરિસ્થિતિની તપાસ કરી પરદેશી હકુમતમાં હિન્દની થયેલી કંગાળ હાલત સાબિત કરી આપી આ બધાં નિવેદનો સુધારા વધારા સાથે બહાર પાડવામાં આવે તો તેમના “Poverty and Un-British Rule in India” નામના પુસ્તકની એક નવી આવૃત્તિ જ શક્ય બન્ય.

દેશસેવા માટે આટલી બધી જહેમત ઉઠાવવા છતાં દાદાભાઈ આમાન્ય રીતે શાન્તિમાં જીવન ગાળતા હતા. પણ એ મહિનામાં તેમનાં પત્નીનું મરણ થવાથી આ શાન્તિમાં ખલેલ પડી. તેમનાં પત્ની તેમની દેશાભિમાની ધરકીર્દિમાં સહકાર આપવાને તદ્દન અસમર્થ નિવડ્યાં હતાં. છતાં તેમનો અસાર મધુર પ્રેમથી ભરપૂર નિવડ્યો હતો. જગતના ખૂણે ખૂણામાંથી દાદાભાઈ તરફ દિલસોજી બતાવનારા સંદેશા આવ્યા. મુંબઈના ગવર્નર સર જ્યોર્જ ક્લાર્ક પણ આ સમયે પોતાની પુત્રીના શોકમાં હતા. તેમણે દાદાભાઈ પરના સંદેશામાં જણાવ્યું હતું કે “હું પોતે શોકમાં હોવાથી તમારા શોકની લાગણી પૂર્ણપણે અનુભવી શકું છું.”

દેશની રાજ્યદ્વારી સ્થિતિ વધુ ને વધુ ખરાબ થતી રહી. જહાલ પક્ષે રાજદ્વારી સુધારાને જળવાખોર ચળવળનું પરિણામ માન્યું. વધુ સુધારા કરાવવા માટે વધારે અરાજકતા ફેલાવવાની હિમાયત થવા લાગી. આથી દાદાભાઈએ પોતાની ૮૫ મી સાલગ્રેહને પ્રસંગે એક વાર ફરીથી હિંસા વિરૂદ્ધ અહિંસાનો પ્રશ્ન ઉપાડ્યો.

‘ગયે વરમે મે મારા દેશજયુઓને સવળી જાતની હિંસાનો ત્યાગ ની મસાદ આપી હતી. તે પછી એક ઘણો જ દિલગીરીભર્યો અત્યાચાર બનવા પામ્યો છે. સર કર્જન વાઘલી જેઓ હિન્દીઓના મિત્ર હતા તેમનું જ્યારે રાજ્યદ્વારી સુધારાનો આરભ થયો ત્યારે ખૂન થયું તે અત્યંત શોકજનક છે. ૬.૫૬ દિલાસારૂપ એ છે કે હિન્દીઓના આરિચ્ચને જેમ આપવા માટે એક ખીજા હિન્દી ડૉ. કાસકાકાએ પોતાના જાનનો ભોગ આપ્યો હતો. જેઓ હિંસક અત્યાચારો કરે છે, તેઓ હિન્દની લડતને મોઢામાં મોઢું લુકશાન કરે છે.

આ પ્રસંગે મળેલી જાહેર સભાએ નીમેલાં રૂઝુટેશનના માનપત્રમાં અરાજક ચળવળને દાખી દેવા અને રાજ્યદ્વારી ચળવળને કાયદા અને બંધારણની મર્યાદામાં રાખવા માટે યની શક્તા ભોગ આપવાની ખાતરી આપવામાં આગ્રહથી દાદાભાઈએ સંતોષ બતાવી એવી આશા દર્શાવી હતી કે કાયદેસર ચળવળ ખાંતપૂર્વક આગળ વધારવા માટે આત્મભોગ આપવાથી જ હિન્દની રાજ્યદ્વારી નેમ પાર પાડી શકાશે.

ખીજા ખાર મહિના પસાર થઈ ગયા. અરાજકતાની આંધી આખા દેશમાં ફરી વળી હતી આથી દાદાભાઈને ૧૯૧૦ ના પોતાના નિવેદનમાં અરાજકોને હિંસક અત્યાચાર ઉપરથી હાથ ઊઠાવવાની ફરી ફરીને વિનંતિ કરવી પડી હતી.

તેમની ૮૬ મી સાલગ્રેહ પ્રસંગે દાદાભાઈને મળેલા અભિનંદન પત્રોમાં એક પત્ર તેમના પૌત્ર જાલ તરફથી મળ્યો હતો. તેમાં તેણે લખ્યું હતું:

“મને લાગે છે કે આ પત્ર તમને એક અહવાસિયું મોકલે મળશે. પણ મનોમન માફી દેવાથી મારી ઇચ્છા વખતસર પહોંચી જશે. ૮

પછી એક મિત્રને લખ્યું હતું કે દાદાભાઈ “જુલુ બુકસના દરિયામાં વસે છે.” વરસોવામાં તેઓ વાનપ્રસ્થ જીવન ગાળતા હતા ત્યારે પણ તેમનો અભ્યાસ પહેલાંના જેવો જ હતો.

જે. એન. ગુપ્તા રમેશચંદ્ર દત્તનું જીવનચરિત્ર લખતા હોવાથી તેમણે દત્ત સંબંધી માહિતી માગતાં દાદાભાઈએ જણાવ્યું હતું કે મારા બધા કાગળો ઇંગ્લાન્ડમાં હોવાથી હું કંઈ ખાસ માહિતી આપી શકતો નથી, પણ મને જે અંગત પ્રસંગો યાદ છે: “જ્યારે દત્તને ઈસ્ટર્ન ઇન્ડો-ચીના મતદારમંડળ (યારમાઉથ) તરફથી આમની મલામાં ઉમેદવારી કરવાનું આમંત્રણ મળ્યું ત્યારે મને ઘણો આનન્દ થયો હતો, અને મેં તાત્કાલિક ખર્ચ માટે તેમને નાણાં ધીરવાની તત્પરતા બતાવી હતી. પણ દત્તે ઉમેદવારી નહિ કરવાથી તેમને નાણાંની જરૂર પડી નહોતી. એકવાર અમે ભોજન સમારંભમાં મળ્યા હતા, જ્યારે હિન્દની સઘળી મુશ્કેલીઓનું મુખ્ય કારણ ઇન્ડો-ચીના ધમકાઈ જતાં નાણાં છે એવા મારા મત સાથે તે સંમત થયા હતા.”

દત્ત જમીન મહેસૂલની પદ્ધતિ પર ખૂબ ભાર મૂકતા હતા. દાદાભાઈને લાગ્યું કે તેમ કરવાથી હિન્દની ગરીબીનાં મૂળ કારણ-શોષણ અને તેનો ઉપાય સ્વરાજ્ય-પરથી લોકોનું ધ્યાન જુદી દિશામાં ખેંચાયે. તા. ૧૧ મી જુલાઈ ૧૯૦૩ ના પોતાના પત્રમાં દત્તે જણાવ્યું હતું કે વસ્તુતઃ શોષણના મવાલ પગલે તેમના અને દાદાભાઈના વિચારોમાં તફાવત ન હતો.

હિન્દની ગરીબીનું મુખ્ય કારણ હિન્દનું, થતું શોષણ છે એ ખીના જણાવવાની મેં એક પણ તક ગુમાવી નથી. આપને વરમે પ્રગટ થનાર માગ “ઇકોનોમિક રિસ્ટરી” (૧૮૩૭-૧૯૦૦) નામના પુસ્તકમાં મેં એ વાન વાંચ્યાર જણાવી છે. પણ આ ગોળગુનું મળ જમીન મહેસૂલ અટકે નહિ ત્યાં મુખી ગોળગુ અમક્યાનું નથી; નેથી જમીન મહેસૂલ પર અંકુશ મુક્યાનો પ્રયત્ન કરીને તમે ગોળગુ અટકાવવા માટે જે કામ કરો છે તે જ કામ હું કરું છું. નમે ૧૮૭૩ ની પાર્લામેન્ટરી કમિટી

સમક્ષ આપેલી જુગાની હું વાંચું છું. અને તમે પુનાના કેટલાક તાલુકાઓની હદખદારની જમીન મહેસૂલની આકારણી સામે કરેલો પડકાર મેં જોયો છે. ૧૮૭૩ માં જે સરકારે તમારી સલાહ માની હોત તો ૧૮૭૫ ના થયેલાં પુનાનાં હુલ્લડો અટકાવી શક્યાં હોત. ૧૮૭૩ ના શોષણ સાથે જમીન મહેસૂલના પ્રશ્નને જોડવામાં તમે ખરા હો તો ૧૯૦૩ માં તેમ કરવામાં હું પણ ખરા છું.

“ધી ટાઇમ્સ” ના પરદેશખાતાના પ્રતિનિધિ વેલેન્ટાઇન શીરોલ આ વરસની શરૂઆતમાં હિન્દની રાજદ્વારી પરિસ્થિતિનો અંગત અભ્યાસ કરવા, અને સુધારાથી પ્રભવને થયેલા સંતોષ યા અસંતોષનું માપ કાઢવા હિન્દમાં આવ્યા હતા. જ્યોર્જ બર્ડવુડે વેલેન્ટાઇન શીરોલની દાદાભાઈ સાથે ઝોળખાણ કરવાનારા પત્રમાં લખ્યું હતું:

“બનવા જોગ છે કે તમે તેમની મુલાકાત લેવાને શક્તિમાન થશો. પણ તેમની સાથે વાતચીત કરવાને શક્તિમાન નહિ પણ થાઓ. તેમ હોય તો ફક્ત એક પણ પણ તેમને મળજો. તમે હિન્દના નૈતિક અને આધિભૌતિક કલ્યાણ માટે તમારી શક્તિ અને બુદ્ધિ અનુસાર નિ સ્વાર્થ વૃત્તિથી આખા જીવનભર તમારા દેશની જે ભકિતપૂર્વક સેવા બજાવી છે તેથી તેઓને તમને પૂજ્યભાવથી પ્રણામ કરવાની તક મળશે તો પણ તમાગ આભારી થશે.”

આશ્ચર્યની ખીના એ છે કે આ સમયે દાદાભાઈ ખીમાર હતા એમ ઇંગ્લેડમાના મિત્રો જ નહિ પણ હિન્દમાંના મિત્રો પણ ધારતા હતા. જ્યારે સર જ્યોર્જ કલાર્કે તેમને વરસોવામાં મળવા જવાની ઇચ્છા બતાવી ત્યારે દાદાભાઈના મિત્રોએ તેમને ચેતવણી આપી હતી કે તેવી મુલાકાતથી એમના મગજ પર ભારે બોજ પડશે, અને તેમનો પ્રાણ જોખમમાં આવશે. આ કારણસર જે વગ્સ સુધી આ મુલાકાત મુલતવી રાખવામાં આવી હતી જે વરસ પછી હોરમસજી વાડીઆએ ગર જ્યોર્જને ખબર આપી હતી કે દાદા ભાઈની તબીયત હવે સુધરી ગઈ છે, અને તેઓ તેમની મુલાકાત

લેશે એટલું જ નહિ પણ તેમની સાથે રાજકારણની ચર્ચા ચલાવવાને પણ ખુશ થશે.

તા. ૨૩ મી એપ્રિલે દાદાભાઈએ શીરોલ સાથે લંબાણ ચર્ચા કરી હતી. તે ચર્ચા દરમ્યાન શી શી વાત થઈ હતી તે કોઈ જાણતું નથી. દાદાભાઈએ ફક્ત એટલી જ નોંધ કરી છે કે શીરોલ તેમને મળવા આવ્યા ત્યારે તેમણે તેને લોર્ડ મોલે અને લોર્ડ મિન્ટો સાથેના પત્રવહેવારની નકલ અને લોર્ડ જ્યોર્જ હેમિલ્ટન પરના પત્રમાંના ઉતારાની નકલ આપી હતી.

આ રીતે દાદાભાઈના પાછલા દિવસોમાં પણ રાજ્યદારી પ્રચારકાર્ય ચાલુ જ હતું હિન્દની માગણીને કોઈપણ દાબી શકે એમ નહોતું. વિસ્તૃત ધારાસભા મારફતે હિન્દની માગણી વધારે પ્રગળાવવા લાગી. ૧૯૦૬ માં શરૂ થયેલી રાજનીતિનો તેના સ્વાભાવિક અન્ત સુધી અમલ કર્યા વિના છૂટકો જ ન હતો. સમ્રાટ પાંચમો જ્યોર્જ હિન્દમાં સત્યારોહણ માટે હિન્દની ફરીથી મુલાકાત લેવાનો ઇરાદો ગાંધે છે એ વાત જાહેર થવાથી રાજ્યદારી સલાહનો શાંતિભર્યો ઉકેલ થવાની પ્રજાના મનમાં આશા જન્મી. ૧૯૧૦ માં પોતાની સાતમેકુ પ્રસંગે દાદાભાઈએ પોતાના સંદેશમાં સમ્રાટની આગલી મુલાકાત યાદ કરી નવી મુલાકાતથી હિન્દને લાભ થવાની આશા દર્શાવી હતી. મહારાણી વિક્ટોરીયા અને સમ્રાટ સાતમો એડવર્ડના ઠંડેરાઓમાંના વચનો ટાંકી દાદાભાઈએ હિન્દીઓને સ્વરાજ્યની તાલીમ આપવા માટે ઐશી પહેલાં હિન્દ અને ઇંગ્લેન્ડમાં ઐકી વળતે સનદી નોકરીની પરીક્ષા લેવાની જરૂર પર ભાર મૂક્યો હતો.

હિન્દમાં પધારતાંની સાથે સમ્રાટ પાંચમો જ્યોર્જ આખા દેશમાં નવજીવન આવેલું જોયું. તેમણે જંગતના બીજ ભાગોમાંની ઈંચનની પેઠે જ હિન્દની ઈંચનના લાભ પોતાને પ્રિય છે એમ જણાવ્યું હતું. છ વરસ પહેલાં તેમણે ઇંગ્લેન્ડમાંથી હિન્દ પર મહાનુભવિનો સંદેશ વાંચના કર્યો હતો. આ પ્રસંગે તેમણે હિન્દને

આશાનો મુદ્રાલેખ અર્પણ કર્યો. આ સંદેશાઓનો સાર ખેંચવા દાદાભાઈએ ૧૯૧૨ના સપ્ટેમ્બરની ૨૬ મી તારીખના પોતાના નિવેદનમાં જણાવ્યું હતું કે સઘળા શાહી ઢંઢરાઓ પરથી જણાય છે કે હિન્દની આબાદી માટે નવો વિકાસક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે.

હિન્દની પ્રજાને શાંતિ અને આબાદીના લડાવા ચખ્ખાડવાની સમ્રાટની ઇચ્છા બર લાવવા માટે દાદાભાઈએ હિન્દમાં સ્વરાજ્ય થાપવાની હિમાયત કરી. આખા જગતમાં રાજદ્વારી પરિવર્તન તાં હતાં. અને હિન્દમાં પણ આંતરિક પરિસ્થિતિ બદલાતી હતી, યારે હિન્દી સરકાર જમાના સાથે કૃત્ય કરવાની ના પાડે તે આલવાનું ન હતું. લોર્ડ હાર્ડિંગે હૃદય પલટો આણી પ્રાન્તોને સ્વતંત્ર બનાવનારી રાજ્યનીતિ વિકસાવવા માંડી હતી. પણ હિન્દ શાંતિપૂર્વક પોતાના ધ્યેય પર પહોંચે તે વિષાતાને પસંદ ન હતું. દિલ્હીમાં મહાન અને ભલા વાઈસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગ અને લેડી હાર્ડિંગનો જન લેવાનો પ્રયત્ન થવાની ખબર સાંભળતાં જ દાદાભાઈને ભારે આઘાત થયો. આ બનાવથી તેઓ કંઈક નિરાશ થઈ ગયા. પણ એ જ વરસમાં સનદી નોકરી સંબંધી શાહી કમિશન નીમાવાથી તેમના દિલમાં આશા જન્મી. તેમણે પોતાની સાલત્રેહ પ્રસંગે પ્રાર્થના કરી કે કમિશનના કાર્યથી હિન્દને ન્યાય મળે, કારણ કે હિન્દ અને ઇંગ્લાન્ડમાં એકી સાથે પરીક્ષા લેવાની ગોઠવણ કરવાથી જ આ મહાન અન્યાયનો અંત આવશે એવી તેમની જીવનભરની ખાતરી હતી.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિન્દીઓને થતા અન્યાયો પણ તેમની જાગૃત્તી દૂર રહ્યા નહોતા. દક્ષિણ આફ્રિકાવાસી હિન્દીઓની હાડમારી અને તેઓની વિરુદ્ધના કાયદાઓ પરત્વેની શાહી સરકારની બેદરકારી માટે ચિન્તાની લાગણી દર્શાવી તેમણે હિન્દીઓને ન્યાય મળવાની આશા વ્યક્ત કરી હતી.

આ સમયે દાદાભાઈના હિન્દી અને અંગ્રેજ મિત્રો અને પ્રશંસકો માટે જ નહિ પણ હિન્દમાંના મોટામાં મોટા સરકારી

જીવનસાથીની સળવળ કરવા માગે છે. હાલમાં આવી સળવળ આ દેશમાં શક્ય નથી. કોઈ અખબાર તેને ટેકો આપશે નહિ, અને અમે જાહેર સભાઓમાં ઓનાઓ મેળવી શકીશું નહિ. આજે સવારે મને લેડી એમીલી લ્યુટીન્સ સાથે લંબ્યાણ વાત થઈ હતી, અને મેં તેમને પરિસ્થિતિની મુશ્કેલી અને જોખમો સમજાવ્યાં હતાં. જો કોન્ગ્રેસના નેતાઓમાં મતભેદ પડી જશે તો તે સ્વરાજ્યની લડત માટે આશ્ચર્યકારક બંધ પડશે. અત્યાર અગાઉ આપણા વિરોધીઓ કહે છે કે હેન્ડ મુસલમાન વચ્ચેની દુશ્મનાવટને લીધે હિન્દમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવું અશક્ય છે, અને જો સુધારકોમાં પણ ફાટફૂટ પડશે તો તેઓનું જોર વધી જશે. આથી એકત્રપણે સામનો કરી શકાય એવો કોઈ માર્ગ શોધી કાઢવાની હું મજબૂત બક્ષામણ કરું છું.

દાદાભાઈ પર વેડરબર્ન લખ્યું હતું (૨૦ ઓક્ટોબર) :-

મારે તમારાથી એ બિના છુપાવવી ન જોઈએ કે તમે હિન્દની હોમરૂલ લીગનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારવાથી આ દેશમાંના મિત્રોમાં ખળભળાટ થયો છે. આપણે બંને મુખ્ય સિધ્ધાંતો સંબંધી એટલા બધા એકમત છીએ કે આપણે ફક્ત કાર્યપદ્ધતિનો જ વિચાર કરવાનો છે, અને હું મિસિસ બેઝન્ટ પર મેં બખેલા એ પત્રોની નકલ તમારા પર મોકલી આપું છું.

આવા બધા વિરોધ નકામા ગયા. દાદાભાઈ જીવનભર એક અને દૃઢનિશ્ચય રહ્યા હતા, અને આ વખતે પણ હોમરૂલ લીગનું પ્રમુખસ્થાન છોડી દેવાની બધી અરજો નિષ્ફળ જવાથી વાસ્તવ્યે તેમને લખ્યું હતું :-

અધિકારીઓ માટે પણ વરસોવા યાત્રાસ્થાન થઈ પડ્યું હતું. સર જ્યોર્જ ક્લાર્ક મહી લોર્ડ હાર્ડિંગ અને લોર્ડ વિલિંગ્ટને દાદાભાઈની મુલાકાત લઈ હિન્દની પ્રજાની અભિલાષા સંબંધી તેમના વિચારો જાણી લીધા હતા. આવી મુલાકાતો ફક્ત એકબીજાના ખબરઅંતર પ્રધવાના વિવેક પ્રવૃત્તિ જ નહોતી. જ્યારે જ્યારે આર્થિક અથવા રાજદ્વારી પરિસ્થિતિ ગંભીર થતી ત્યારે દાદાભાઈ તેઓ સાથે પત્રવહેવાર ચલાવી હિન્દી પ્રજાનું દૃષ્ટિબિન્દુ રમ્મ કરતા હતા.

૧૯૧૩ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૧ મી તારીખે તેમણે લોર્ડ કુ અને લોર્ડ હાર્ડિંગને સંબોધીને એક સંયુક્ત પત્રમાં હિન્દી સેનદી નોકરીમાં પ્રોત્સાહનોનું પ્રમાણ કેટલું છે તેની કમિશનને માહિતી આપવાની અરજ કરી હતી, કે જેથી જે પૈસા હિન્દમાં વપરાવા જોઈએ તે ઇન્ડોઝ ધસડાઈ જતા હોવાની કમિશનને ખબર પડે.

લોર્ડ હાર્ડિંગે ધારાસભા સમક્ષના એક બાષણમાં હિન્દના વેપારના આંકડાઓ પરથી એવો નિર્ણય જાહેર કર્યો હતો કે જગતના કોઈ પણ મોટા દેશ કરતાં હિન્દની આર્થિક સ્થિતિ બહેતર હતી. દાદાભાઈએ (ઓક્ટોબર ૮, ૧૯૧૩) એક લંબાણ પત્ર લખી પોતાની આગવી જ દલીલોથી સિદ્ધ કરી આપ્યું કે હિન્દના નિકાસ વેપારથી તેને કંઈ જ લાભ થતો નથી, પણ હુમ્મશા ખોટ, ખોટ, અને ખોટ જ ખમવી પડે છે.

મહાચુદ્ધ દાદી નીકળતાં દાદાભાઈએ હિન્દીઓને સંબોધી એક મેરક સંદેશો આપ્યો હતો (ઓગસ્ટ ૧૦, ૧૯૧૪):

યુરોપમાં યુધ્ધ. તેમાં આપણું—હિન્દુ—સ્થાન શું છે?... આપણે મહાન બ્રિટિશ સંસ્તનનના નાગરિકો છીએ. બ્રિટિશ પ્રજા માનવજાતની સંસ્કૃતિના કલ્યાણ અને કીર્તિ જાળવવાના નેક હેતુ માટે લડતી હોવાથી, અને તે લડાઈ આપણી પ્રગતિ અને સંસ્કૃતિ માટે લાભકારી સાધન હોવાથી આપણી બધાની ફરજ બ્રિટિશ સરકારને લડાઈમાં જનમાત્રથી ટેકો આપવાની છે.

બ્રિટિશ સત્તનતના ઇતિહાસમાં કટોકટીને વખતે આ સંદેશ પ્રગટ થવાથી તેની અમત્કારિક અમર થઈ લોર્ડ વિલિંગડનને તેથી આનન્દ થયો. દાદાભાઈ પગ્લા એક ખાનગી પત્રમાં તેમણે લખ્યું હતું (ઓગસ્ટ ૧૧):

“આપણે બધા આપણી મહાન મનનતના શહેરીઓ છીએ, અને આપણી સામે આવી પડેલી લડાઈમાં એશ્વીનની માથે ખમેખમા લગાડીને જિભા મેલાવેલો આપણો નિઝમ આપણે આપણી વનથથી બનાવી આપીશું. ખરેખર, હિન્દ આ લડાઈમાં નામદાર શટેનશાહ તરફ વફાદારી અને બક્ષિતભાવ પૂરાર કરીને બ્રિટિશ સત્તનતના બનિષ્ઠતા પોતાનો યોગ્ય દરજ્જો મેળવી શકશે.”

લોર્ડ હાર્ડિંગે તા. ૩૦ મી ઓગસ્ટના પત્રમાં લખ્યું હતું :

તમે વારવાર સંગ્રામી સામે નીડર દીકા કૃત્તી હોનાથી તમે મ હ્રાગૃથી અને સાદા શમ્દોમાં બોલોને કરેલી મિનતી તેઓના ગર્ભમાં સોમરી ખેંચી જશે.”

તે પછી જનેલા બનાવો હિન્દ અને બ્રિટનના સંબંધનું અતિ ઝગઝગતું પ્રકરણ છે આખા દેશની વફાદારીમાં ભરતી આવી હતી, અને હિન્દની પ્રજા અને રાજ્યોએ કરોડો રૂપિયા ભરી લાખો લડકૈયા પૂરા પાડીને તથા ખીલ અનેડ રીતે બ્રિટનને લડાઈ છતવામાં શક્ય તેટલી બધી મદદ કરી હતી.

દાદાભાઈના મિત્ર ડબલ્યુ એચ ઓવન જેઓ ઇંગ્લેન્ડથી તેમની સાથે ચાલુ પત્રવહેવાર કરતા હતા તેમને નાતાલની મુખારકળાહી આપનારા પત્રમાં દાદાભાઈએ જણાવ્યું હતું કે.

હિન્દ પોતાની વફાદારી માગિત મરી આપનામા પાઝળ પડ્યું નથી, અને હવે ઇંગ્લેન્ડ પોતાના વચનો પાળીને બચ્ચ બ્રિટિશ સત્તનતને સ્વતંત્ર અને સમાન હકક ધરાવનારી માનવજાતિની સત્તનત બનાવે એવી મારી ઉમેદ છે.

આ સમયે ડો જોન પોલન જે તેમના વખતમાં એક નામાકિત સનદી અમલદાર અને દાદાભાઈના મિત્ર હતા, તેમણે

દાદાભાઈના હિન્દી પ્રબલ જોગા ગ્રેરક સદેશા મારે આસાર માની ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એગ્રીમેન્ટની ૫૦ મી સાલએક પ્રસંગે બહાર પાડવા ધારેલા એસોસીએશનના ઇતિહાસની પ્રતાવના લખવાની દાદાભાઈને વિનંતિ કરી હતી, પણ એગ્રીમેન્ટની હાલની વલણ તેમને પસંદ નહિ હોવાથી, અને લડાઈના વાતાવરણમાં તેઓ કડવાશ પેદા કરવા માગતા ન હોવાથી તેમણે પોતાની અરજ નામંજૂર કરી હતી જે કે દાદાભાઈએ પોતાની લાગણી બહાર કરી નહતી, પણ જે સંસ્થાને તેમણે જીંદગીને મોટી કરી હતી, તે હિન્દની રાજ્યદારી હાલમાં યોગ્ય ભાગ લેતી ન હોવાને અર્થે તેમને હું ખ થયું હતું. થોડા સમયથી આ સંસ્થા પાછી પ્રવૃત્તિમય બની છે અને તે હિન્દના રાજ્યદારી વિકાસક્રમના છેલા તબક્કામાં માનભર્યો ફાળો આપે એવી આપણે આશા રાખીશું.

દાદાભાઈ ઇંગ્લેન્ડમાં હતા ત્યારે તેમને ડૉ. આરચરના કુટુંબ સાથે ગાઢ સબંધ હતા આ કુટુંબની એક બાતુ મિસ એના આરચરને તેઓ સગી બહેન જેવી ગણતા હતા તેમના રૂઢિચુસ્ત ભાગીદાર મચેરણ કામાને આ મિત્રતા ગમતી નહોતી લડાઈના ઐયામમાં મિસ એના આરચર તરફથી દાદાભાઈને તેમણે ઇંગ્લેન્ડમાં ગાળેલા મુખી દિવસોનું સ્મરણ કરાવનારો એક રસિક પત્ર મળ્યો હતો.

મે "રાઈમ્સ"માંનો તમારો સુદર પત્ર ધણા ઉત્સાહથી વાંચ્યો છે અને તે પછી તમારા લોકોએ પોતાની શુભેચ્છાની ટ્રેલી બધી વહેનારું સાબિતી આપી છે ? મારી ખાતરી છે કે ખાસ કરીને આ બપકો દિનમેળા કે ત્યારે કોઈ લડાઈ વિવાદ બીજા કામાને વિચાર કરતું નથી ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ તેની ઘણી જ કદર કરે છે અસખ્ય જાનની ખુવારી થઈ છે, અને અમારા મરદાનો નહિ, સ્ત્રીઓ અને બાળકોના હુખો પણ હૃદયના દાન છે અને લાગ્યું કે હું તમારા પર સમ્મરણના બે બોન લખી મોકલું ઘણીસાર તમને 'મિ દાદાભાઈ ચેર' પર બેઠા હું મારી નાજર સામે જોડ છું, અને એ ખુશી મારા બોમ્બખાનામાં

હજી જેવી ને તેની જ છે તમે કેટલી વાર એ ખુશી પ- જેમીને અમને તમારા ધર્મ અને ગિનાનેની સ્તીની વાતો કરી આનન્દ આપ્યો હતો ।

દાદાભાઈએ જરામમા લખ્યુ ઇંગ્લન્ડમાના માગ મૌથી પડેલા અને ઉત્તમ મિત્રોમાના એક મિત્રનો અલ્પાર્થો સુદ્ધ પત્ર મળ્યાથી મને ખૂબ આનન્દ થયો । ડૉ. આરચરના માયાગુ કુટુંબમા “મિ દાદાભાઈ ચેર” પર બેસીને મેં ગાગેની સધ્યાઓ હજી મને યાદ છે કે જે વખતે નાની એની એક બહેનની લાગણીથી મારી મગડ સાચવતી હતી

દાદાભાઈની ખીજી સાલગ્રેહ પ્રસંગે તેમના જીવનનો અત્યંત નસનાટીભર્યો ખનાવ ખનવા પામ્યો. મિસિસ એની બેઝન્ટે ધાર્મિક અળવળ છોડી રાજ્યદ્વારી અળવળમા અપવાબ્યુ, અને તે હિન્દ માટે હોમરૂલ મેળવવાના હેતુથી હોમરૂલ લીગ સ્થાપવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યાં આ લીગનો હેતુ કોંગ્રેસના તાળા નીચેની સરસા તરીકે સ્વરાજ્ય માટે લોકમત કેળવી કોંગ્રેસને ખળવત્તર ખનાવવાનો હતો. હોમરૂલ લીગનું પ્રમુખસ્થાન દાદાભાઈએ સ્વીકારવાનું કબૂલ કર્યું હતું એ બિના બહોર થવાથી તેમના મિત્રોમા ખળભળાટ વ્યાપી રહ્યો હતો.

વરસોવામા દાદાભાઈ શાન્તિમા ધાર્મિક જીવન ગાગતા હતા. તેઓ રાજ્યદ્વારી પક્ષાપક્ષોથી દૂર હતા. દેશના મધળા પ્રશ્નો અને સંઘર્ષો કોમો તેમને પ્રત્યે ગણતી હતી. તેઓ ફરીથી રાજકારણની ધાધલમા પડે એમ કોઈ ધાન્ટું નહોતું તેઓ હોમરૂલ લીગના પ્રમુખ થવા કબૂલ થયાનું બહોર થવાથી તેમના મિત્રો અને પ્રશ્નચક્રો વધી ગયા હતા ધન્ય કોંગ્રેસમેનો જે હેતુ (સ્વરાજ્ય) માટે કોંગ્રેસ લડત ચલાવતી હતી તે જ હેતુ માટે ખીજી સરસા બિલી કરવાની વિરુદ્ધ હતા તેઓને એવી શકા હતી કે જહાલ પણ કોંગ્રેસને તોડી નાખવા માટે હોમરૂલ લીગનો ઉપયોગ કરશે વળી મિગિમ બેઝન્ટની કામ કરવાની પદ્ધતિ પણ તેઓને પસંદ નહોતી ખીજાઓ એમ ધારતા હતા કે કોંગ્રેસ વિષયવિસ્તારિણી સમ્યા હોવાથી તેના ઠરાવોનો પ્રચાર કરવા લીગ

શુસ્સાભરી ચળવળ કરવા માગે છે. દાક્ષમાં આવી ચળવળ આ દેશમાં શક્ય નથી. કોઈ અખબાર તેને ટેકો આપશે નહિ, અને અમે જાહેર સભાઓમાં શ્રોતાઓ મેળવી શકીશું નહિ. આજે સવારે મને 'સેડી એમીલી લ્યુટીન્સ સાથે લંબાણ પાત થઈ હતી, અને મેં તેમને પરિસ્થિતિની મુશ્કેલી અને જોખમો સમજાવ્યાં હતાં. જો કોંગ્રેસના પક્ષકારોમાં મતભેદ પડી જશે તો તે સ્વરાજ્યની હાડત માટે આદતકારક થઈ પડશે. અત્યાર અગાઉ આપણા વિરોધીઓ કહે છે કે હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચેની દુશ્મનાવટને લીધે હિન્દમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવું અશક્ય છે, અને જો સુધારકોમાં પણ ફાટકૂટ પડશે તો તેઓનું જોર વધી જશે. આથી એકત્રપણે સામનો કરી શકાય એવો કોઈ માર્ગ શોધી કાઢવાની હું મનઃપૂર્વક ભલામણ કરું છું.

દાદાભાઈ પર વેડરબર્ને લખ્યું હતું (૨૦ ઓક્ટોબર) :-

મારે તમારાથી એ ખિન્ના છુપાવવી ન જોઈએ કે તમે હિન્દની હોમરૂલ લીગનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારવાથી આ દેશમાંના મિત્રોમાં ખળખળાટ થયો છે. આપણે જાને મુખ્ય સિધ્ધાંતો સંબંધી એટલા બધા એકમત છીએ કે આપણે ફક્ત કાર્યપદ્ધતિનો જ વિચાર કરવાનો છે, અને હું મિસિસ બેઝન્ટ પર મે લખેલા એ પત્રોની નકલ તમારા પર મોકલી આપું છું.

આવા બધા વિરોધ નકામા ગયા. દાદાભાઈ જીવનભર એક દૃઢનિશ્ચય રહ્યા હતા, અને આ વખતે પણ હોમરૂલ નું પ્રમુખસ્થાન છોડી દેવાની બધી અરજો નિષ્ફળ જવાથી જાણે તેમને લખ્યું હતું :-

“મને લાગે છે કે ખરી હકીકતોથી તમે અંબાણ હોવાને સખએ જે નિર્ણય પર તમે આવ્યા છો તે બદલાવો અશક્ય છે. મને તમારે માટે ખુબ માન હોવાથી હું મૂંગો રહું છું. હું ફક્ત એટલું જ કહેવાની હિમ્મત કરું છું કે તમે ખીનઓ ગાથે જે ડહાપણ, સંભાળ અને દૂર-અદેશીયી છેલ્લાં ત્રીન વરસમાં કોંગ્રેસને પાળીપોલીને મોટી કરી હતી તેને આડકતરું અને વાંકાચૂકું સાધનોથી તોડી પાડવા ચાહનારાઓની લીગના પ્રમુખ થઈને તમે તેઓને મદદ કર્યા થઈ પડ્યા.”

આ પત્રના જવાબમાં દાદાભાઈએ પોતાના પવિત્ર હૃદયનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. જો કે તેઓ ઘણીવાર છેતરાયા હતા, પણ કોઈ સામેનો આરોપ અણિશુદ્ધ પૂરવાર થાય નહિ. ત્યાં સુધી તેના પર શક રાખવાને તેઓ તૈયાર ન હતા. લીગના સ્થાપકો કોંગ્રેસની વિરુદ્ધ કામ કરશે એવો તેમના મિત્રોને શક હોવાથી આ આશાલરી પ્રવૃત્તિને ઉતારી પાડવાનું તેમને કંઈ કારણ જણાયું નહિ. તા. ૧૪ મી નવેમ્બરે તેમણે વાચા પર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો.

સર વિલિયમ વેડરબર્ન તા. ૧૮ મી ઓક્ટોબરના તમારા પત્રના પત્રમાં (જેની નકલ તમે મારા પર મોકલી છે) કહે છે કે આ સમયે ઘણી જ સંભાળ અને વિચારશીલતાની જરૂર છે, અને હિન્દ અને સંસ્તનતના શુભેચ્છકોએ પોતાના અંગત મતભેદો બાબતે રાખી સાથે મળીને કામ કરવાની જરૂર છે.....ખીજી સર ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ.એ તમને આપણા કોંગ્રેસ-મિત્રો પરિસ્થિતિ સબધી શુ ધારે છે તેનો દૂક અહેવાલ તમારી પામે વળતી ટપાલે માર્યો છે (અને હાલમાં મિસિસ બેઝન્ટ પણ કોંગ્રેસનાં એક મિત્ર છે.) મારી ખાતરી છે કે તમે એ અહેવાલ રવાના કરશો.....થોડા દિવસ પર તમે આ સબધી વાડીઆ સાથે મને મળવા આવ્યા ત્યારે આપણે સમત થયા હતા કે લીગથી કોંગ્રેસને હાનિ થાય છે એમ તમે ન્યારે બતાવી આપશો ત્યારે હું સહેલાઈથી લીગમાંથી રાજીનામું આપી દઈશઅત્યાર સુધી મિસિસ બેઝન્ટ કોંગ્રેસને કંઈ પણ હાનિ ન કરવાની જાહેરમાં ખાતરી આપતાં આવ્યાં છે, અને આપણે તેમનાં વચન પર વિશ્વાસ રાખવો ઘટે છે. સર ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ. ખામ કરીને આપણને સલાહ આપે છે કે “હાલની પરિસ્થિતિ ઘણી જ સંભાળ અને વિચારશીલતા માગી લે છે.”

મિસિસ બેઝન્ટ કોંગ્રેસની આશીષ સાથે લીગની સ્થાપના કરવાને આતુર હોવાથી તેમણે પીએમીએ આગળ વધવાનો રાવ કર્યો. ડિસેમ્બરમાં કોંગ્રેસની બેઠક મળે તે પ્રસંગે કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગના નેતાઓની કોન્ફરન્સમાં આ સવાલની ચર્ચા કરવાની ગોઠવણુ કરવામાં આવી. આ ગોઠવણુ

અનુસાર આવી કોન્ફરન્સ મળી, પણ તે ચોક્કસ નિર્ણય પર આવી શકી નહિ. ૧૯૧૬ નો સાલમાં પણ આ યોજના ફળીબૂત નહિ થઈ. આ રીતે વિલાંબ થવાથી દાદાભાઈ વિકટ સ્થિતિમાં મૂકાતાં બચી ગયા, બીજે વરસે લીગની વિધિસર સ્થાપના કરવામાં આવી ત્યારે દાદાભાઈના રાજ્યદારી છૂવનનો અંત આવી ગયો હતો. આખરે મૃત્યુની અમર માંતિ તેમને આ વરસમાં પ્રાપ્ત થઈ હતી.

પ્રકરણ ૩૬ મું

અંત

દાદાભાઈના જીવનનું સૌથી વધારે નિવૃત્તિમય વરસ ૧૯૧૬ તું હતું. પણ આ નિવૃત્તિપ્રધાન વરસમાં પણ એક અપૂર્વ ઇનાવ બન્યો હતો. મુંબઈની યુનિવર્સિટીએ છેક મોઢે મોઢે જાગૃત થઈને દાદાભાઈ અને ફિરોજશાહ મહેતાને “ ડાક્ટર ઓફ લૉઝ ” ની માનદ ડીગ્રી એનાયત કરવાનો ઠરાવ કર્યો. મુંબઈની યુનિવર્સિટીએ પોતાને હસ્તકની આ ઊંચામાં ઊંચી ડીગ્રી ઘણા જ થોડા માણસોને અર્પણ કરી છે. આ ડીગ્રીની સ્થાપના થયા પછીના ત્રીસ વરસમાં ફક્ત આર જણ પર આ માનવંત ડીગ્રીની નવાજેશ થઈ હતી. હિન્દના આ બે રાજદારી મહારથીઓને આ ડીગ્રી એનાયત કરવા માટે તા. ૧૮ મી જાન્યુઆરીએ કોનવોકેશન ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. પણ તે પહેલાં ફિરોજશાહ મહેતા કમનસીબે સ્વર્ગવાસી થયા. દાદાભાઈ યુનીવર્સિટીની સ્થાપના થઈ તે પહેલાના ગ્રેડ્યુએટ હતા, પણ તેમણે હિન્દમા પુનઃજીવન આણ્યું હતું, અને પ્રજા-જીવનમાં થયેલા પુનરુદ્ધારને પ્રાપ્તિ જ યુનીવર્સિટીની સ્થાપના થઈ હતી. યુનીવર્સિટીની પ્રગતિમા તેમણે ભારે રસ લીધો હતો. તેમના પદવીદાન સમારંભ પ્રસંગે વિદ્વાન વાઈસ ચાન્સેલર રેવરન્ડ ડૉ. મેકીકેન જણાવ્યું હતું તેમ તેમના જીવનનો ઇતિહાસ મહાન બૌદ્ધિક પુનઃજીવનનો ઇતિહાસ હતો. યુનીવર્સિટીના પવિત્ર વિદ્યા-મંદિરમા રાજકારણની ગરમી માટે સ્થાન ન હતું, છતાં આ પ્રસંગે દાદાભાઈની રાજદારી કારકીર્દીનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના ચાલે તેમ નહોતું.

તેમણે કહ્યું હતું. હિન્દના રાજવહીવટ સાથે મોટો સખધ ધરાવનારી કારકીર્દી સખધી હું એટલું જ જણાવવાની રજા લઉં છું કે એ કારકીર્દીના ફતેહ અને ગૌરવ મોટે ભાગે તેમના ઊંચા ચારિત્ર્યને આભારી

હતાં. જે માણુમે પોતાના દેશખંડુઓની જરૂરીઆતો અને અભિલાષાઓ ગ્રેટબ્રિટનને સમજવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, તેનાં પારદર્શક પ્રમાણિકના, પવિત્ર હેતુ, અને નિઃસ્વાર્થ દેશાભિમાન સઘળા પક્ષોના રાજદારીઓને તરત જ માણુમ પડી ગયાં હતાં. બ્રિટિશ રાજદારી જીવન આદિત્ય પર નિર્બર છે. હિન્દના દાદા બ્રિટનના તેમના જેવા જ મહાન પુરુષની પેઠે નિષ્કલંક આદિત્યથી પ્રજામાં પોતાના ઉમદા હેતુઓ દર્શાવી શક્યા હતા. આ યુનીવર્સિટીમાં આપણને રાજકારણ સાથે સંબંધ નથી, અને આજે પ્રતિકૂળ મંત્રોગો અને નિરાશાઓમાં મી. દાદાભાઈ નવરોજીએ બતાવેલી ધીરજ, પોતાની માન્યતાઓને વળગી રહેવાની તેમની અગળ શક્તિ, અને તેમના આખા જીવનને ગ્રેટબ્રિટ આપનાર તેમના નિઃસ્વાર્થ દેશપ્રેમ માટે આપણે પ્રશંસાની ભાવનાથી તેમને અંજલિ આપીએ છીએ.

પદવીદાન સમારંભમાં જતે હાજરી આપવામાં દાદાભાઈએ પોતાના જીવનું જોખમ ઝેડારો લીધું હતું. પણ તેઓએ જોખમ ખેડવા તૈયાર થયા, અને યુનીવર્સિટીના ફેલોઝ અને સામાન્ય પ્રજા આ વૃદ્ધ રાજર્ષિ આ મહોત્સવમાંથી હેમખેમ પસાર થયા તેથી આનન્દિત થયા હતા. પદવીદાન સમારંભ પૂરો થયા પછી તેમને સરઘસના આકારમાં આખા શહેરમાં ફેરવવામાં આવ્યા હતા. મોટરમાં તેમની પુત્રી માણેકબાઈ અને જમા દાદીના ખીરાજયા હતા. તેમની ગાડીની પાછળ શહેરના અનેક આગેવાનો હતા. રસ્તાઓ પર લોકોનાં ટોળેટોળાં ભેગાં થયા હતાં, અને પેટરરોડ સુધી પ્રજાએ એવા ઉત્સાહભર્યા દેખાવે કર્યા હતા કે જેથી આગલા જમાનાના સમારંભોનું સ્મરણ થયું હતું. દાદાભાઈને આ પ્રસંગે પ્રજાએ અનુત્પૂર્વ માન આપી તેમની દેશસેવાની કદર કરી હતી.

દાદાભાઈનું સ્વરાજ્યનું સ્વપ્ન પાર પડવાનો વખત આવતો હતો હતો. વાઈસરોય અને હિન્દી પ્રધાન વચ્ચે મંત્રણા ચાલતી હતી. પૂર્વ અને પશ્ચિમમાંના હિન્દીઓ અને તેઓના બ્રિટિશ મિત્રો નવસારતની પ્રજાની અભિલાષાને સંતોષી શકે એવા રાજદારી સુધારાઓની યોજના ઘડવામાં ગુંથાઈ ગયા હતા. ધીમે

પ્રીતિ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સત્તા આપી પ્રાન્તોને સ્વતંત્ર બનાવવાના સ્વરાજ્યના મુખ્ય સિદ્ધાંતનો લોડ કરીને અત્યાર પહેલાં અમલ કરવા માંડ્યો હતો. આવા મહત્વના સવાલ મંજૂર થી સંયુક્ત હિન્દની અરજ પર બ્રિટિશ પ્રજા અને પાર્લામેન્ટ યોગ્ય ધ્યાન અપાશે એમ મનવામાં આવતું હતું.

હિન્દને સ્વરાજ્યના ધોરી સત્તા પર મૂકનારા રાજદારી મુદ્દાઓ આરંભ થાય ત્યાંસુધી જીવવાની દાદાભાઈની પ્રજા ઈચ્છા હતી. પણ દાદાભાઈએ જે જે માગણી કરી હતી તે બધી મંજૂર કરનારું—ગજવહીવટની દરેક શાખામાં હિન્દીઓને બ્રિટિશ મહત્તનના એક અંગ તરીકે હિન્દમાં જવાબદાર સરકારની સ્થાપના કરવાના હેતુથી સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓની ક્રમશઃ ખીસવણી કરવાની જાહેરથી આપનારું જાહેરનામું ૨૦ મી એપ્રિલ ૧૯૧૭ ને દિને બહાર પડ્યું તેના જે મહિના પહેલાં તેઓ અચાનક બિમાર પડી ગયા તેમની અશક્તિ વધી પડવાથી તેમને માટે ચિન્તા થવા લાગી. વરમોવાના મકાનમાંથી તેમને મિ. મોશ્લેક કેપ્ટનના જાણના ક્ષેત્ર પરના પાલીતાણા હોસ્પિટલમાં લાવવામાં આવ્યા. અહીં તેમની જે પુત્રીઓ જેઓ કાશ્મીરમાં હતી તેઓ સિવાય સર્ધના કુટુંબીઓની પ્રેમાળ હાજરી વચ્ચે હિન્દના આ મહાનમા મહાન રાજર્ષિ તા. ૩૦ મી જૂનને દિવસે અમર શાન્તિમાં પોલી ગયા.

ડુંગરવાડી પર પારમી મજહબના ફરમાન મુજબ તેમની લાસને દોષમેનશીન કરવામાં આવ્યા પછી સર નારાયણ ચંદાવરકરે તેમના પ્રતાપી જીવનની પ્રશંસા કરતા જણાવ્યું હતું:

જો આપણે તેમના જીવનકાર્યનો હિસાબ કરીએ તો ન્યાય અને મત્તપૂર્વક એમ કહી શકાય કે તેમણે જે જે કંઈ કર્યું, જે જે સહન કર્યું, અને જે જે શીખવ્યું તે બધામાં તેઓએ પયગમ્બર જરયાસ્તના પાક મજહબનો અમલ કર્યો હતો, કારણ કે તેઓ ખીજ કોઈ પણ માણસ કરતાં મન, વચન, અને કર્મમાં વધારે પવિત્ર હતા.....

હિન્દમાં ૮૩ થી વધુ વરમ પહેલા જે સરજા ગયો હતો તે અત્યંત પામ્યો છે પણ હું કહું છું કે નવભારત તરીકે પાડે ઉગવા માટે જ તે અસ્ત થયો છે, કારણ કે દાદાભાઈએ આપણા માટે છવી આપણા માટે એવા ભક્તિભાવથી કામ મ્યું છે કે જે આપણને બધાને હમેશા પ્રેરણાત્મક દાખનો પૂરો પાડશે

દુનિયાના ચારે ખૂણામાંથી તેમને અઝલિ અર્પણ કરવામાં આવી હતી અનેક બહેર સલાઓ ભરાઈ હતી અનેક સમારકો જિલા કરવામાં આવ્યા હતા પણ તેઓ પોતાની પાછળ જે નવ ભવ્ય ભાગ્ય મૂકી ગયા હતા તેનાથી વધુ મહાન સમારક બીજું શું હોઈ શકે ?

